ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΕΔΡΑ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΒΥΖΑΝΤΙΑΚΑ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΟΡΓΑΝΟ
ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Διεύθυνση: Καθηγ. *Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα*
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης - 54006 Θεσσαλονίκη

Στοιχειοθεσία - εκτύπωση: *Θανάσης Αλτιντζής*
Βιβλιοδεσία: *Μάκης Τρικαλιάρης*

ISSN: 1012-0513

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

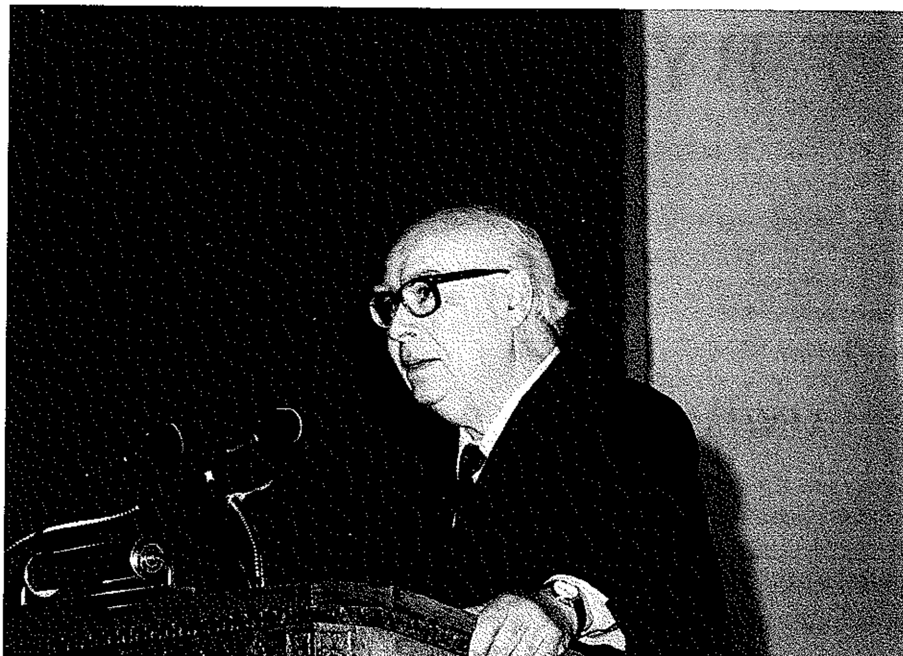
ΒΥΖΑΝΤΙΑΚΑ

Τόμος 20ός

ΜΝΗΜΗ Ι. Ε. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2000

ΙΩΑΝΝΗΣ Ε. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ
(1922-2000)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Α. ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ

Β. ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

Γ. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ

Δ. ΙΩΑΝΝΗΣ Ε. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ

Μάρθα Γρηγορίου-Ιωαννίδου

ΝΕΚΡΟΛΟΓΙΑ
Ιωάννου Ε. Καραγιαννοπούλου (1922-2000)

Ἐν ἔτει ,ζφη΄, ἰνδικτιῶνος η΄ καὶ Ἰανουαρίῳ κγ΄ ἐξ ἀνθρώπων ἐγένετο ο Ιωάννης Καραγιαννόπουλος. *Ἀνὴρ ἐπιεικέστατός τε καὶ προσηνέστατος, ὁ συνέσει κεκοσμημένος, ὁ παιδείᾳ πεπυκασμένος, καὶ ὁ τοῦ δικαίου καὶ τοῦ ἀληθοῦς ἀντεχόμενος*, είναι κάποια λόγια του Γεωργίου Ακροπολίτη από τον επιτάφιο λόγο του στον αυτοκράτορα Ιωάννη Γ΄ Δούκα Βατάτζη, που αρμόζουν στην προσωπικότητα του ανθρώπου, του επιστήμονα και πανεπιστημιακού δασκάλου που έφυγε.

Ο Ιωάννης Καραγιαννόπουλος γεννήθηκε στις 2 Σεπτεμβρίου 1922 στη Λογκάστρα της Σπάρτης. Παρακολούθησε τα εγκύκλια μαθήματα στην Αθήνα και λίγο πριν από τον πόλεμο γράφηκε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, απ' όπου το 1944 πήρε το πτυχίο Ιστορίας και Αρχαιολογίας. Υπηρέτησε επί τριάμισι χρόνια (Ιούνιος 1948-Δεκέμβριος 1951) τη στρατιωτική του θητεία και τον Μάιο του 1952 με κρατική υποτροφία πήγε στο Μόναχο για μεταπτυχιακές σπουδές. Εκεί παρακολούθησε τα μαθήματα και έλαβε μέρος στα φροντιστήρια Βυζαντινολογίας, Αρχαίας Ελληνικής Ιστορίας, Ρωμαϊκής Ιστορίας και Μεσαιωνικής Ιστορίας που δίδασκαν αντίστοιχα οι καθηγητές F. Dölger, H. Berve, A. von Stauffenberg και T. Spörl παρακολουθώντας επί πλέον και τα μαθήματα της Δημόσιας και Πολιτικής Οικονομίας των καθηγητών F. Terhalle και B. Pfister και της Φιλοσοφίας A. Wenzl.

Το 1955 περάτωσε τη διδακτορική του διατριβή και αναγορεύτηκε διδάκτωρ του Πανεπιστημίου του Μονάχου και το 1958 στο ίδιο Πανεπιστήμιο έγινε υφηγητής της Βυζαντινολογίας. Το 1960 εξελέγη καθηγητής της Βυζαντινής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, όπου και δίδαξε μέχρι την αποχώρησή του το 1990. Το 1966/67 δίδαξε επίσης στο Πανεπιστήμιο του Münster. Κατά τη διάρκεια της καθηγεσίας του στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης διετέλεσε κοσμήτορας της Φιλοσοφικής Σχολής (1967/68) και συγκλητικός (1982/83 και 1983/84). Υπήρξε μέλος του Δ.Σ. του Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και διευθυντής των εκδόσεων του ΚΒΕ από την ίδρυσή του (1966) ως το 1985. Το ίδιο έτος της αποχώρησής του (1990) η σύγκλητος του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης τον ονόμασε ομότιμο καθηγητή.

Ο Ιωάννης Καραγιαννόπουλος ευτύχησε να έχει δασκάλους δύο εξέχοντες επιστήμονες-ιστορικούς, τον Διονύσιο Ζακυθηνό στην Ελλάδα και τον F. Dölger στη Γερμανία. Ο F. Dölger διέγνωσε αμέσως την ευφυία, την ικανότητα και εργατικότητα του νεαρού επιστήμονα, γι' αυτό και τον παρότρυνε να ασχοληθεί με ένα από τα δυσκολότερα θέματα της εσωτερικής ιστορίας του Βυζαντίου: τα δημόσια οικονομικά της πρώτης βυζαντινής περιόδου. Με πολύωρη και πολύμοχθη καθημερινή μελέτη, γεμάτος επιθυμία για έρευνα και προκοπή ο Ιωάννης Καραγιαννόπουλος αντιμετώπισε ένα ογκώδες και δυ-

σπρόσιτο ερμηνευτικά ιστορικό υλικό (μελέτησε λέξη-λέξη και αποδελτίωσε τον Θεοδοσιανό και τον Ιουστινιάνειο κώδικα καθώς και πλήθος παπύρων) και κατόρθωσε τελικά να συνθέσει ένα υποδειγματικό για την αρτιότητά του και αξεπέραστο ως προς τη σπουδαιότητά του βιβλίο. Το «Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates» (Südost-europäische Arbeiten, 52), München 1958, παρουσιάζει νέα πορίσματα για την πρωτοβυζαντινή διοικητική και οικονομική ιστορία και αποτελεί, σύμφωνα με την παρατήρηση του Δ. Ζακυθηνού, «τὴν γενναιοτέραν συμβολὴν ἐξ ὅσων μέχρι τοῦδε ἐγράφησαν εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ δημοσίου βίου τῶν Βυζαντινῶν».

Ένα χρόνο αργότερα, το 1959, δημοσίευσε ένα ακόμη βιβλίο, στο οποίο πραγματεύεται ένα από τα πλέον επίμαχα θέματα της ιστορίας των θεσμών του Βυζαντίου: το πρόβλημα της δημιουργίας του θεσμού των θεμάτων. Με το βιβλίο του «Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung» (Byzantinisches Archiv, 10), München 1959 ο Ιωάννης Καραγιαννόπουλος, αντιμετωπίζοντας το όλο πλέγμα των ζητημάτων με κριτικό πνεύμα και αυστηρή μέθοδο, ανέτρεψε προηγουμένως κρατούσες θεωρίες και θεμελίωσε νέες ρηξικέλευθες θέσεις για την προέλευση και το περιεχόμενο του θεματικού θεσμού.

Η κριτική μελέτη των βυζαντινών εγγράφων ως ιστορικών πηγών υπήρξε ένας άλλος τομέας της ερευνητικής δραστηριότητας του Ιωάννη Καραγιαννόπουλου. Καρπός της το βιβλίο «Byzantinische Urkundenlehre I. Die Kaiserurkunden», που εκπόνησε με τη συνεργασία του F. Dölger και δημοσίευσε στο Μόναχο το 1966 και την ελληνική του μετάφραση (Βυζαντινή Διπλωματική. Α΄ Αὐτοκρατορικὰ ἔγγραφα) στη Θεσσαλονίκη το 1969.

Η παρουσίαση του Βυζαντινού Κράτους σε όλες τις εκφάνσεις του: η εσωτερική ιστορία (κρατική οργάνωση και κοινωνική δομή) και η εξωτερική, πολιτική ιστορία του Βυζαντίου, μέσα στα πλαίσια της οποίας διαμορφώθηκε η πρώτη, ήταν το αντικείμενο μιας ακόμη συγγραφικής του προσπάθειας προϊόν πολύπλευρης έρευνας και μελέτης. Το «Βυζαντινό Κράτος» δημοσιεύτηκε το 1974 και σε τέταρτη έκδοση το 1996.

Το 1970 ήρθε στο φως η πρώτη έκδοση του βιβλίου του «Πηγαί της Βυζαντινής Ιστορίας», ένα επιστημονικό εργαλείο πολύτιμο για την έρευνα και τη μελέτη της. Το βιβλίο εμπλουτισμένο και σε συνεργασία με τον G. Weiss επανεκδόθηκε στα γερμανικά στο Μόναχο το 1991. Η παρουσίαση όσο το δυνατόν αντικειμενικότερα και λεπτομερέστερα της πορείας του μεσαιωνικού ελληνισμού υπήρξε ο σκοπός της συγγραφής της τρίτομης «Ιστορίας του Βυζαντινού Κράτους» (Θεσσαλονίκη 1976, 1978, 1990)*. Έργο πολύχρονης έρευνας

* Την έκδοση του δεύτερου μέρους του τρίτου τόμου (1204-1261) επιμελείται η κ.Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα.

και μελέτης, γραμμένο με κρίση, γλαφυρότητα και βαθιά γνώση των πηγών παραμένει πάντοτε το αναντικατάστατο βοήθημα για τη μελέτη και γνώση ποικίλων μορφών της ιστορίας του Βυζαντίου.

Τη μέθοδο και την τεχνική της ιστορικής έρευνας από την αρχική φάση της αναζήτησης και συλλογής του ιστορικού υλικού ως την τελική ολοκληρωμένη ιστορική σύνθεση παρουσίασε, ως απόσταγμα της επιστημονικής εμπειρίας του, το 1985 σε ένα εγχειρίδιο-οδηγό για κάθε νεο επιστήμονα-ιστορικό: την «Εισαγωγή στην τεχνική της επιστημονικής ιστορικής εργασίας».

Ένα επίσης εγχειρίδιο-βοήθημα για τους φοιτητές του μαθήματος της Μεσαιωνικής Ιστορίας είναι το βιβλίο του «Μεσαιωνική Δυτική Ευρώπη. Εισαγωγή στη μελέτη της ιστορίας της, του κοινωνικού και οικονομικού της βίου» (Θεσσαλονίκη 1986, β΄ έκδοση 1996). Το βιβλίο αυτό, το οποίο περιλαμβάνει σύντομη ιστορική εισαγωγή στον Δυτικό Μεσαίωνα, τυπολογία των πηγών της Δυτικής Μεσαιωνικής Ιστορίας καθώς και παρουσίαση πλευρών από την κρατική οργάνωση, κοινωνική δομή και οικονομία του Δυτικού Μεσαίωνα, δεν είναι προϊόν πρωτογενούς έρευνας, όμως εξυπηρέτησε και εξακολουθεί να εξυπηρετεί κατά τρόπο πολύ ικανοποιητικό τις ανάγκες του μαθήματος της Μεσαιωνικής Ιστορίας.

Η μακρόχρονη ενδιατριβή του στην ιστορική έρευνα και τα προβλήματά της τον οδήγησε και προς την επιστημολογική θεώρηση της Ιστορίας. Το 1987 δημοσίευσε την «Εισαγωγή στην επιστήμη της Ιστορίας» (β΄ έκδοση Θεσσαλονίκη 1988 και γ΄ 1989), όπου εκφράζει τις απόψεις του πάνω σε ζητήματα που αφορούν την έννοια της Ιστορίας και το αντικείμενο της (το παρελθόν του ανθρώπου ως δημιουργικού όντος), τη φύση του ιστορικού αντικειμένου, τις ιδιοτυπίες του, την επιστημονικότητα της Ιστορίας, τη μεθοδολογική διαδικασία της ιστορικής έρευνας και την τεχνική της, καθώς επίσης και το ζήτημα της αντικειμενικότητας στην Ιστορία και τις ομοιότητες και διαφορές της ιστορικής επιστήμης ως προς τις άλλες επιστήμες.

Το ιδεολογικό υπόβαθρο και η δομή της εξουσίας στο βυζαντινό κράτος αποτέλεσαν ένα ακόμη πεδίο έρευνας του Ιωάννη Καραγιαννόπουλου. Στο βιβλίο του «Η πολιτική θεωρία των Βυζαντινών», που δημοσίευσε στη Θεσσαλονίκη το 1988, παρουσιάζει με σαφήνεια και μεθοδικότητα, που πάντα τον διέκριναν, τη βυζαντινή αυτοκρατορική ιδέα, τη νομική βάση των οικουμενικών αξιώσεων του Βυζαντίου, την ιεράρχηση των κρατών, την προέλευση της αυτοκρατορικής εξουσίας και την συμβολή των πολιτειακών παραγόντων (συγκλήτου, στρατού και δήμων) στην ανάδειξη του αυτοκράτορα.

Η «Συμβολή στο πρόβλημα της στρατιωτικής "πρόνοιας" κατά την εποχή των Παλαιολόγων» (Θεσσαλονίκη 1998) είναι το τελευταίο του αυτοτελές δημοσίευμα. Έχοντας πλήρη γνώση των θεσμών του Βυζαντίου και της εξέλιξής

τους εξετάζει λεπτομερειακά ορισμένα σημεία της προβληματικής γύρω από τον θεσμό της στρατιωτικής πρόνοιας και διατυπώνει εύστοχες, όπως πάντοτε, παρατηρήσεις. Τα βιβλία που αναφέραμε αποτελούν ένα μικρό μόλις μέρος της πολύκαρπης συγγραφικής δραστηριότητας του Ιωάννη Καραγιαννόπουλου. Άριστος γνώστης του πηγαίου υλικού και όλων των πλευρών της εσωτερικής και εξωτερικής εξελικτικής πορείας (πολιτικής, διοικητικής, στρατιωτικής, διπλωματικής, οικονομικής, εκκλησιαστικής, κοινωνικής και πολιτιστικής) του βυζαντινού κράτους συνέγραψε και ένα μεγάλο αριθμό μελετών και άρθρων που καλύπτουν όλο σχεδόν το φάσμα των θεμάτων και ζητημάτων γύρω από την έρευνα και τη μελέτη του βυζαντινού κόσμου*. Αξιομνημόνευτο έργο του είναι επίσης η σύνταξη *Λεξικού Βυζαντινής Ορολογίας*, τις εργασίες εκπόνησης του οποίου επόπτευσε, δυστυχώς όμως δεν πρόλαβε να δει τη δημοσίευση των πρώτων τόμων του που επίκειται.

Η περισσή επιστημονική δραστηριότητα του Ιωάννη Καραγιαννόπουλου δεν παρέμεινε μόνο στα συγγραφικά πλαίσια. Υπήρξε δραστήριο μέλος δέκα επιστημονικών σωματείων (εταιρειών και επιτροπών), πολλά από τα οποία ιδρύθηκαν με δική του πρόταση και πολλά διηύθυνε από τη θέση του προέδρου ή του γενικού γραμματέα. Διετέλεσε πρόεδρος της Εταιρείας Βυζαντινών Ερευνών (από το 1982), της Ελληνικής Ιστορικής Εταιρείας (από το 1986), της Ελληνικής Επιτροπής Ιστορικών Σπουδών (από το 1985), της Ελληνικής Επιτροπής Σπουδών Ν.Α.Ευρώπης (A.I.E.S.E.E., από το 1985), γενικός γραμματέας της Διεθνούς Επιτροπής Βυζαντινών Σπουδών (A.I.E.B., από το 1986) και μέλος του Δ.Σ. της Διεθνούς Επιτροπής Ιστορικών Επιστημών (C.I.S.H., από το 1990), μέλος της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας και της Διεθνούς Επιτροπής Διπλωματικής (C.I.D.).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έδειξε για την ίδρυση και λειτουργία των περιοδικών «Βυζαντινά» (Θεσσαλονίκη 1969 κ.ε.) και «Βυζαντιακά» (Θεσσαλονίκη 1981 κ.ε.), επιστημονικών οργάνων του Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών και της Ελληνικής Ιστορικής Εταιρείας αντίστοιχα, τα οποία και διηύθυνε επί σειρά ετών. Ίδρυσε επίσης και διηύθυνε σειρές αυτοτελών δημοσιευμάτων: τη Θεσσαλονίκεια σειρά (Series Thessalonicensis) του Corpus Fontium Historiae Byzantinae (από το 1980), τα «Δημοσιεύματα της Εταιρείας Βυζαντινών Ερευνών» (από το 1988) και τη σειρά «Κέντρον Ερεύνης του Βυζαντίου» της Εταιρείας των Φίλων του Λαού (από το 1992).

Με την επιστημονική παρουσία του και το αδιαμφισβήτητο κύρος του διέ-

* Βλ. Ι. Ε. Καραγιαννοπούλου, «Δημοσιεύματα 1956-1998», επιμέλεια: Π. Ι. Χονδρογιάννης, *Βυζαντιακά* 19 (1999) 13-51.

πρεψε σε περισσότερα από 30 διεθνή συνέδρια, σε πολλά από τα οποία υπήρξε μέλος της οργανωτικής επιτροπής. Έδωσε ακόμη σειρά διαλέξεων σε ξένα και ελληνικά πανεπιστήμια και επιστημονικές εταιρείες. Η αναγνώριση της προσωπικότητας και του έργου του ήταν διεθνής. Η Αυστριακή Ακαδημία των Επιστημών της Βιέννης (1979) και η Βουλγαρική Ακαδημία των Επιστημών της Σόφιας (1983) τιμώντας την προσφορά του στην ιστορική επιστήμη τον εξέλεξαν αντεπιστέλλον μέλος τους. Το 1986 τιμήθηκε με το διεθνές βραβείο Herder.

Ο Ιωάννης Καραγιαννόπουλος πάνω από όλα υπήρξε ο επιστήμονας ερευνητής ιστορικός. Υπέρτατη ευχαρίστησή του ο στοχασμός σε ιστορικά ζητήματα και η προσπάθεια ανεύρεσης ικανοποιητικών απαντήσεων σε αυτά. Η μακρόχρονη θητεία του στη μελέτη και έρευνα της ιστορίας του Βυζαντίου αλλά και η ευρύτατη γνώση της καθόλου Ελληνικής και Ευρωπαϊκής ιστορίας του επέτρεπε να κάνει εύκολα συσχετισμούς και συχνά να βρίσκει λύσεις ευφυείς σε δύσκολα ιστορικά προβλήματα.

Στα ελληνικά και διεθνή επιστημονικά συνέδρια είχε έντονη παρουσία. Συχνά έπαιρνε τον λόγο για να κάνει κάποια καίρια επισήμανση ή μια εύστοχη παρατήρηση που άφηνε άναυδους τους ακροατές του. Προσπαθούσε μέσα από επιχειρήματα βασισμένα αυστηρά στις μαρτυρίες των πηγών να αντικρούσει, εύστοχα σχεδόν πάντοτε, θέσεις που σκόπιμα ή μη παραποιούσαν ή παρερμήνευαν ιστορικά γεγονότα και δημιουργούσαν θεωρίες συχνά διεθνώς αποδεκτές. «Ο ιστορικός», έλεγε αναφερόμενος στο ρόλο του ιστορικού και της ιστορικής έρευνας στην κοινωνία, «δεν είναι μόνο μέλος της κοινωνίας, αλλά εργάτης επιστημονικός και συγχρόνως επιστημονικός καθοδηγητής στον τομέα του, της κοινωνίας στην οποία ζει· και ως επιστήμονας ο ιστορικός και η ιστορική έρευνα οφείλει να διέπεται από τις αρχές της αλήθειας, της εντιμότητας, του μέτρου και της σεμνότητας»*.

Άνθρωπος αποφασιστικός, δημιουργικός και διορατικός ο Ιωάννης Καραγιαννόπουλος ίδρυε, ή εισηγείτο την ίδρυση, επιστημονικών εταιρειών (Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, Εταιρεία Βυζαντινών Ερευνών, Κέντρο Ερεύνης του Βυζαντίου στην Εταιρεία Φίλων του Λαού) με σκοπό την προώθηση των ιστορικών σπουδών και την προβολή των νέων επιστημόνων.

Γενναιόδωρος, διέθετε τα έσοδα από τις πωλήσεις των συγγραμμάτων του για να χρηματοδοτούνται εκδοτικές σειρές προοριζόμενες για τη δημοσίευση των έργων των νέων βυζαντινολόγων. Προσιτός στους νέους, πρόθυμος να διαβάσει τις εργασίες τους, να κάνει παρατηρήσεις, να συμβουλέψει και να συζητήσει μαζί τους. Για την εξοικείωση τους με την έρευνα και τη μεθοδολο-

* Από ομιλία του με θέμα: «Η ευθύνη του πνευματικού ανθρώπου στην εποχή μας».

γική προσέγγιση των ιστορικών προβλημάτων οργάνωνε τακτικές επιστημονικές συναντήσεις (σεμινάρια, colloquia).

Εργατικός και αυστηρός με τον εαυτό του και τους άλλους· εργαζόταν τις περισσότερες ώρες της ημέρας και αυτούς τους ρυθμούς απαιτούσε κατά το δυνατόν και από τους γύρω του. Δεν απαιτούσε όμως από μαθητές και συνεργάτες του τίποτε περισσότερο απ' ό,τι και από τον εαυτό του: συνέπεια, αυτοπειθαρχία, απόλυτη ακεραιότητα στην εργασία τους και κρυστάλλινη καθαρότητα στη μέθοδό τους. Λιτός στην καθημερινή του ζωή, απλός στους τρόπους απέφευγε την επίδειξη και αυτοπροβολή —χαρακτηριστικά καλλιεργημένου και πολιτισμένου ανθρώπου. Αξιαγάπητος και ευχάριστος στη συντροφιά του, είχε πάντα ένα έξυπνο αστείο να πεί ή να κάνει κάποιο αθώο πείραγμα.

Αγαπούσε τα ταξίδια και ταξίδεψε πολύ για επιστημονικούς λόγους. Στην Κωνσταντινούπολη δεν πήγε ποτέ.

Τώρα όμως ο Ιωάννης Καραγιαννόπουλος, ο χαρισματικός άνθρωπος, ο καταξιωμένος επιστήμονας και διαπρεπής πανεπιστημιακός δάσκαλος, ο αξέχαστος «νοπ» για τους μαθητές του, έφυγε για πάντα. Βαριά και δυσαναπλήρωτη η απώλειά του για τις βυζαντινές σπουδές και τα ελληνικά γράμματα. Για όλους εμάς που άφησε πίσω του μένει η ακριβή ανάμνηση της προσωπικότητάς του, υπόδειγμα και πρότυπο για τους επιγενομένους. Μένουν, κληρονομιά πολύτιμη και μνήμη αιώνια, τα βιβλία και οι μελέτες του στα οποία για πολλά πολλά χρόνια θα ανατρέχουμε. Έτσι ο Ιωάννης Καραγιανόπουλος θα είναι για πάντα κοντά μας, δίπλα μας. Και αυτό, όπως και οι παρακάτω αφιερωμένοι στον Ιωάννη Μαυρόποδα στίχοι, ας αποτελέσουν μνημόσυνο για τον ξεχωριστό άνδρα:

Συνῆψας κάλλιστα εἰς ἓν
θεωρίαν καὶ πρᾶξιν
οὐδετέραν τῶν δύο
προτιμοτέραν ποιῶν,
ἀλλ' ἀμφοτέρας ὁμοῦ
κατορθώσας
κρεῖττον ἢ κατ' ἄνθρωπον.

Οὐδὲν ἀντάξιον, σοφέ,
τῆς σοφίας ἡγήσω
τῶν ἀνθρώποις τιμίων,
ἀλλ' ἀντὶ πάντων αὐτὴν
τῶν ἐν τῷ βίῳ τερπνῶν
ἀγαπήσας
ὑπ' αὐτῆς δεδόξασι.

Βασιλική Παπούλια

Ακμή και παρακμή του Βυζαντίου: μια διαλεκτική σχέση

Ο δέκατος αιώνας υπήρξε κατά τούτο αποφασιστικός για το Βυζάντιο, γιατί τότε διάφοροι παράγοντες, οι οποίοι έγιναν φορείς ορισμένων αντινομιών, έλαβαν μια συγκεκριμένη μορφή. Αυτές ακριβώς οι αντινομίες χαρακτηρίζουν το δέκατο αιώνα και οδήγησαν στο τέλος σε μια τραγική λύση για τον ελληνικό κόσμο.

Ως αντινομία εννοούμε την εκδήλωση ενός φαινομένου το οποίο αντιπροσωπεύει την άρνηση ενός προηγούμενου με το οποίο, όμως, βρίσκεται σε αιτιακή συνάφεια. Όπως είναι φυσικό, αντινομίες αυτού του είδους δεν παρουσιάζουν, επειδή αφορούν σε ιστορικά φαινόμενα, τη σαφήνεια και την καθαρότητα άλλων αντινομιών, όπως οι λογικές και οι μαθηματικές, οι οποίες μπορούν να επιλυθούν μέσα από μια λογική διαδικασία. Τα περιγράμματα είναι εδώ περισσότερο ή λιγότερο συγκεχυμένα, καθώς υπάρχει μια ατελείωτη σειρά από μικρά συμβάντα, τα οποία είναι αδύνατο να ορίσουμε και να περιγράψουμε. Ωστόσο η σύλληψη τέτοιων αντινομιών μας διευκολύνει να κατανοήσουμε καλύτερα μια εξέλιξη, καθώς τη θεωρούμε ως μια «αναγκαία»[1] ακολουθία ορισμένων ιστορικών γεγονότων. Αυτό πάλι δε σημαίνει ότι η διάλυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας μπορεί να εξηγηθεί μόνο στη βάση μερικών εσωτερικών παραγόντων. Άλλοι εξωτερικοί παράγοντες, όπως η οικονομική διείσδυση της Δύσης, η εμφάνιση ενός νέου λαού υπήρξαν επίσης αποφασιστικοί γι' αυτή την εξέλιξη. Παρ' όλ' αυτά, αν είχαν λυθεί ορθά όλες αυτές οι αντινομίες, η ανάπτυξη του ελληνισμού και των άλλων λαών της βαλκανικής χερσονήσου, που βρισκόταν κάτω από την ελληνική πολιτιστική επιρροή, θα είχε πάρει μια άλλη κατεύθυνση, σχεδόν παράλληλη με τη δυτικο-ευρωπαϊκή. Το αρνητικό σ' όλη αυτή την εξέλιξη δεν ήταν ότι κατέρρευσε η βυζαντινή αυτοκρατορία, αλλά ότι ο ελληνισμός και όλη η Νοτιοανατολική Ευρώπη τέθηκαν υπό τον ζυγό των Τούρκων, οι οποίοι προέρχονταν από έναν άλλον πολιτιστικό κύκλο, κάτι που κατέστησε αδύνατη μια αληθινή, νέα σύνθεση ακριβώς εξαιτίας του ισχυρού θρησκευτικού και ιδεολογικού προσανατολισμού της εποχής. Η συνήθης εκδοχή της τότε δυτικοευρωπαϊκής ιστοριο-

1. Η έννοια της «αναγκαιότητας» έχει αποδειχθεί εξαιρετικά αμφιλεγόμενη μέσα στον κύκλο των λογικών θετικιστών. Η όλη προβληματική περιστρέφεται γύρω από την έννοια του φυσικού νόμου και τις λογικές της προϋποθέσεις, όπως και από την έννοια της ιστορικής αναγκαιότητας, η οποία βρήκε την έκφρασή της στο ιστορικό σύστημα κάτω από την επίδραση των φυσικών επιστημών (βλ. K. Popper, *The poverty of Historicism*, London 1961). Η αναγκαιότητα αναγνωρίζεται αυστηρά και μόνο σε σχέση με τις λογικές-αναλυτικές προτάσεις. Η έννοια της αναγκαιότητας, την οποία ο Kant χρησιμοποιεί για το χαρακτηρισμό των συνθετικών a priori κρίσεων, τίθεται σε αμφισβήτηση, παρ' όλο που δεν αποδεικνύεται τελεσίδικα ως εσφαλμένη. Το ίδιο ισχύει και για τους φυσικούς νόμους, οι οποίοι θεωρούνται ως υποθέσεις.

γραφίας, ότι επρόκειτο απλώς για μια βαρβαρική κατάκτηση, είναι φυσικά πλήρως ξεπερασμένη από την επιστήμη (χωρίς αυτό να είναι καθολικά αναγνωρισμένο).

Ακριβώς επειδή οι Τούρκοι κατείχαν μια άλλη κουλτούρα δεν αφομοιώθηκαν πολιτιστικά και τελικά επέδρασαν ως ανασταλτικός παράγοντας στην εξέλιξη της Νοτιοανατολικής Ευρώπης. Αλλά και για άλλο λόγο επέδρασε ανασταλτικά η οθωμανική κυριαρχία. Το γεγονός ότι η Οθωμανική αυτοκρατορία παρέλαβε τα σύνορα της βυζαντινής και από ορισμένη άποψη θεωρούνταν ως ο διάδοχος και κληρονόμος της, καθόρισε, έστω και αρνητικά, τον ιδεολογικό προσανατολισμό του ελληνικού κόσμου, ο οποίος επί μακρό χρονικό διάστημα ήταν προσδεδεμένος στο βυζαντινό αυτοκρατορικό ιδεώδες ως τη μόνη διέξοδο από την ξένη κυριαρχία. Και αυτή ήταν ακριβώς η κορύφωση της όλης εξέλιξης, ότι ενώ τα κρατικά πλαίσια του ρωμαϊκού κόσμου ήταν η έκφραση μιας παράδοσης που είχε τις ρίζες της στον ελληνορωμαϊκό οικουμενισμό και κοσμοπολιτισμό, τα ίδια πλαίσια έγιναν με την πάροδο των αιώνων όχι πλέον προϋπόθεση μιας δημιουργικής εξέλιξης αλλά ανασταλτικός παράγοντας. Εδώ έχουμε ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα ιστορικής αντινομίας, σύμφωνα με το οποίο ένα σύστημα θεσμών που ήταν έκφραση μιας κουλτούρας τελειώνει την ύπαρξή του επηρεάζοντας αρνητικά τον κόσμο από τον οποίο προήλθε. Όχι, όμως, μόνο άμεσα, μέσα στον ίδιο κύκλο, αλλά επίσης και έμμεσα έχουμε μια ενμέρει θετική και ενμέρει αρνητική επίδραση, επειδή το ρήγμα που προέκυψε από την οθωμανική κυριαρχία καθόρισε σε σημαντικό βαθμό επίσης την εξέλιξη της Ρωσίας παρ' όλα τα εγχειρήματα εξευρωπαϊσμού. Όχι μόνο γιατί υπήρχαν μερικές κοινές προϋποθέσεις —η Ρωσία είχε δοκιμαστεί από τη μογγολική κυριαρχία σε διάφορες περιοχές, κάτι που προσέδωσε στους θεσμούς της μια ασιατική χροιά— αλλά και γιατί από ιδεολογική άποψη ήταν προσδεμένη στη βυζαντινή αυτοκρατορική ιδέα και στους δυναστικούς της θεσμούς, όπως αυτοί ήταν διαμορφωμένοι από το δέκατο αιώνα, την εποχή του εκχριστιανισμού της. Ήταν η «Τρίτη Ρώμη» αυτή που προσέδωσε στην πολιτική της Ρωσίας ένα ιδεολογικό περιεχόμενο απέναντι στην Τουρκία. Οι ρωσοτουρκικοί πόλεμοι είχαν θετική επίδραση σε ό,τι αφορά στην απελευθέρωση των βαλκανικών λαών, καθώς εξασθένησαν την Τουρκία.

Το φαινόμενο φυσικά δεν είναι τυχαίο και σημαίνει ότι πρέπει να δεχτούμε την ύπαρξη μιας εποχής, κατά την οποία οι θεσμοί δεν ανταποκρίνονται πλέον στις κοινωνικές και πολιτικές σχέσεις του κόσμου από τον οποίο είχαν ξεπηδήσει. Δεν ισχυριζόμαστε μ' αυτό ότι σε κάθε ιστορική στιγμή, στην οποία υπάρχουν βιώσιμες δομές, συναντούμε μια πλήρη ή έστω απλώς ικανοποιητική αντιστοιχία ανάμεσα στις κοινωνικές συνθήκες και στους δυναστι-

κούς και κρατικούς θεσμούς, οι οποίοι προϋποθέτουν αναγκαστικά μια τυποποίηση (formalisation). Είναι βεβαίως επίσης προφανές ότι οι θεσμοί δεν μπορούν να επαναπροσαρμόζονται τόσο συχνά όσο θα απαιτούσε η κοινωνική εξέλιξη.

Υπάρχουν όμως εποχές στις οποίες η αντίθεση ανάμεσα στους θεσμούς και την κοινωνική δομή είναι τόσο βαθιά ώστε νέες λύσεις γίνονται επιτακτικά αναγκαίες. Μια τέτοια εποχή είναι και ο 10ος αιώνας για το Βυζάντιο, στον οποίο συναντούμε ισχυρές αντιθέσεις, τόσο μεταξύ των κοινωνικών και κρατικών θεσμών, όσο και μεταξύ των διαφόρων εθνολογικών ομάδων, φορέων της ίδιας κουλτούρας. Επίσης στο εσωτερικό του δυναστικού θεσμού υπήρξαν εξελίξεις, οι οποίες βρίσκονταν σε ισχυρή, ουσιαστική για την αυτοκρατορική ιδεολογία αντίθεση με ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της. Αν πούμε ότι τον 10ο ή τον 11ο αιώνα αναφάνηκαν αυτές οι αντιθέσεις δεν εννοούμε ότι οι διαφοροποιήσεις που τις προκάλεσαν συντελέστηκαν αποκλειστικά κατά την εποχή αυτή. Εννοούμε ότι αυτές έλαβαν τότε μια συγκεκριμένη μορφή και έγιναν κύριοι παράγοντες της ιστορικής εξέλιξης κι αυτό από τη στιγμή που οι διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό αυτής της εξέλιξης είχαν τέτοια έκταση, ώστε η αντίθεση και η διαφορά με τα προηγούμενα στάδια μετατράπηκαν από ποσοτικές σε ποιοτικές.

Η πρώτη και θεμελιώδης αντίθεση με τους κρατικούς θεσμούς ενός απολυταρχικού, αυστηρά συγκεντρωτικού συστήματος, εκδηλώθηκε στο Βυζάντιο με την άνοδο της μεγάλης γαιοκτησίας. Αυτό δεν είναι ένα μεμονωμένο φαινόμενο αλλά συνδέεται με άλλα παράλληλα φαινόμενα σε διάφορους τομείς, δηλαδή με την παρακμή των ελεύθερων αγροτικών κοινοτήτων, των στρατιωτικών κτημάτων, τον πολλαπλασιασμό των ακτημόνων αγροτών, οι οποίοι ως επί το πλείστον εργάζονταν ως «πάροικοι» στα κτήματα των μεγαλογαιοκτημόνων, των μοναστηριών και του κράτους.

Αυτό δε σημαίνει βεβαίως ότι στο Βυζάντιο δεν υπήρχαν ούτε ελεύθερες (αγροτικές) κοινότητες ούτε ελεύθεροι μικροκαλλιεργητές κατά τους τελευταίους αιώνες, όπως σε μια καθαρά φεουδαρχική κοινωνία. Πρόκειται εδώ για μια μετατόπιση του κέντρου βάρους των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων, όχι μόνο αναφορικά με τις αγροτικές αλλά και με τις αστικές σχέσεις καθώς οι ισχυροί, οι «δυνατοί» μπορούσαν ακόμη και στις πόλεις ν' ασκήσουν μια επιρροή η οποία υπερέβαινε το μέτρο των συνταγματικών τους δικαιωμάτων, δηλ. των δικαιωμάτων που τους είχε παραχωρήσει η αυτοκρατορία.

Καθοριστικό για το διαλεκτικό χαρακτήρα αυτής της εξέλιξης ήταν ότι το ίδιο το κράτος, με το συγκεντρωτισμό και τον παρεμβατισμό του, υπήρξε ένας από τους κύριους παράγοντες για την άνοδο της μεγάλης γαιοκτησίας. Από

τη μια λόγω των μεγάλων δωρεών σε φιλανθρωπικά και θρησκευτικά ιδρύματα τον πρώτο καιρό και λόγω της παραχώρησης φορολογικών απαλλαγών με τη μορφή της ατέλειας στα μοναστήρια καθώς και με τη μορφή της «πρόνοιας» που παραχωρούνταν σε διάφορα πρόσωπα αργότερα· από την άλλη λόγω των δυνατοτήτων πλουτισμού που προσέφερε το κράτος στους κατόχους διοικητικών και στρατιωτικών αξιωμάτων. Δεν είναι συμπτωματικό ότι το Βυζάντιο διέθετε την πλέον αναπτυγμένη γραφειοκρατία από όλα τα αρχαία και μεσαιωνικά κράτη του πολιτιστικού μας χώρου, οι κάτοχοι της οποίας σχημάτιζαν μια de facto αριστοκρατία. Μια αριστοκρατία de jure, που βασιζόταν στο δίκαιο της καταγωγής, στο κληρονομικό δίκαιο, δεν υπήρχε στο Βυζάντιο. Η θέληση του αυτοκράτορα και η συνακόλουθη νομοθεσία καθόριζε τη θέση κάθε προσώπου μέσα στην κρατική και κοινωνική τάξη. Αυτό δε σημαίνει ότι εδώ πρόκειται για μια αυθαίρετη κυριαρχία —παρ' όλο που θα μπορούσε να εκτραπεί προς την αυθαιρεσία, κάτι που κατά καιρούς πράγματι συνέβη— μια και το Βυζάντιο τα παλιά πολιτικά δικαιώματα της αρχαίας πόλης-κράτους είχαν διατηρηθεί, έστω τυπικά, φορμαλιστικά, στη νομοθεσία.

Το συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι μόνο εφόσον κάποιος είχε μια λειτουργία στον κρατικό μηχανισμό μπορούσε να ανήκει το κυρίαρχο στρώμα της αυτοκρατορίας. Αυτή η τάξη, που ταυτόχρονα αντιπροσώπευε τη διανόηση της αυτοκρατορίας διαμορφώθηκε σε μεγάλο βαθμό το 10ο αιώνα, αν και δεν ήταν πάντα κλειστή και μπορούσε, χάρη στην οικονομική ανεξαρτησία που απολάμβανε, όχι μόνο να επιδρά συχνά ως καθοριστικός παράγοντας στις δυναστικές υποθέσεις αλλά και να επιδεικνύει τάσεις ανεξαρτησίας απέναντι στην κεντρική εξουσία. Η μεγάλη δυναστική κρίση του 10ου αιώνα, η οποία συντάραξε την αυτοκρατορία στις αρχές της διακυβέρνησης του Βασιλείου του Β΄, ήταν μια στιγμή, ένα σύμπτωμα στην όλη εξέλιξη. Καθοριστικό επίσης για την επιρροή που κατέκτησαν οι «δυνατοί» δεν ήταν μόνο ότι διέθεταν μεγάλα τμήματα γης αλλά ότι ένας μεγάλος αριθμός αγροτών είχε περιπέσει στην κατηγορία των «παροίκων». Δεν έχει αποδειχθεί ιστορικά ποιος ήταν σε όλες τις περιπτώσεις και όλες τις εποχές ο βαθμός εξάρτησης των παροίκων από τους μεγαλογαιοκτήμονες, επειδή οι πηγές δε μας παρέχουν επαρκείς πληροφορίες. Σε κάθε περίπτωση είναι γεγονός ότι ένας γεωργός δεν είχε το δικαίωμα να εγκαταλείψει τη γη που ως πάροικος για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα είχε καλλιεργήσει. Την εποχή του αυτοκράτορα Αναστασίου του Α΄ (491-518) ορίστηκε αυτό το διάστημα στα 30 χρόνια. Αυτή η δέσμευση, η οποία ασφαλώς προστάτευε επίσης και το γεωργό, επειδή ο γαιοκτήμονας δεν μπορούσε να τον απομακρύνει, περιόρισε βεβαίως την ελευθερία κινήσεών του και τον έσυρε σε μια ορισμένη σχέση εξάρτησης προς τον κτηματία.

Από την άλλη δεν ήταν αυτή η εξάρτηση ποτέ τόσο μεγάλη όσο στη Δύση, μια και εδώ ο αυτοκράτορας διατήρησε για τον εαυτό του την απονομή της δικαιοσύνης, όπως προκύπτει από διάφορα έγγραφα. Καθοριστικό για τη θέση των παροίκων ήταν ακόμη ότι η υποχρέωση για καλλιέργεια της γης δε βάρυνε όλα τα μέλη μιας οικογένειας, παρά μόνο εκείνον, στο όνομα του οποίου είχε συναφθεί το συμβόλαιο και ίσως στον άμεσο κληρονόμο του. Επίσης το γεγονός ότι ο ίδιος γεωργός μπορούσε ταυτόχρονα να είναι γαιοκτήμονας, κάτοχος άλλου κτήματος, δείχνει ότι το δικαίωμα δικαιοπραξίας και η ελεύθερη προσωπική υπόσταση δε διαταρασσόταν από την ιδιότητα του παροίκου. Την απονομή δικαιοσύνης διατήρησε ο αυτοκράτορας και για τα εδάφη της πρόνοιας, δηλ. τις περιοχές, τα φορολογικά έσοδα των οποίων παραχώρησε σε διάφορα άτομα με αντάλλαγμα ορισμένες παροχές υπηρεσιών, κυρίως στρατιωτικής φύσης. Είναι πάρα πολύ πιθανό ότι σε μερικές περιπτώσεις οι μεγαλογαιοκτήμονες ασκούσαν την απονομή δικαιοσύνης, κυρίως με τη μορφή των αποφάσεων διαιτησίας, όπως και ότι κατά περίπτωση καταπίεζαν με διάφορους τρόπους τους παροίκους τους ή ακόμη και τους βασάνιζαν, ιδίως σε εποχές που η κεντρική εξουσία ήταν εξασθενημένη ως συνέπεια των εξωτερικών συνθηκών. Αυτό μπορεί κανείς κυρίως να το συναγάγει έμμεσα από ορισμένα στοιχεία πηγών και νομικών διατάξεων.

Καθοριστικό επίσης για το χαρακτήρα αυτής της εξέλιξης, σε ό,τι αφορά στη μετατροπή ενός μεγάλου αριθμού αγροτών σε παροίκους, ήταν ακόμη ότι το ίδιο το κράτος στην επιδίωξή του να διασφαλίσει τα φορολογικά έσοδα από την ύπαιθρο, εισήγαγε την πρόσδεση των γεωργών στη γη (P. Lemerle). Αυτός ο θεσμός, ο οποίος πρέπει να αναπτύχθηκε παράλληλα με την επίσης για οικονομικούς λόγους οργάνωση των ελεύθερων μικρογεωργών σε μια φορολογική κοινότητα, επικράτησε στο τέλος απέναντι σ' αυτόν τον τελευταίο θεσμό με αρνητικές συνέπειες στο πρόβλημα της εν γένει αμυντικής ικανότητας και της οικονομικής ισχύος της αυτοκρατορίας. Όπως ειπώθηκε ήδη η μικρή γαιοκτησία συνδεόταν με το αμυντικό σύστημα της αυτοκρατορίας και αντιπροσώπευε τη σπονδυλική στήλη της στρατιωτικής ισχύος της αυτοκρατορίας κατά τη διάρκεια της μεγάλης αραβικής επιδρομής. Ο βυζαντινός αντίπαλος των μουσουλμάνων δεν ήταν ο δυτικός σταυροφόρος, ο οποίος κατά τη διάρκεια της ημέρας άλλαζε το ξίφος με το σταυρό, αλλά ο αγρότης που εγκατέλειπε το κτήμα του για να προστατέψει τη ζωή και την περιουσία του, αλλά και το κράτος, το οποίο του παρείχε τις προϋποθέσεις της ύπαρξής του. Η παρακμή της μικρής αγροτικής ιδιοκτησίας παρέβλαψε επίσης το σύστημα των στρατιωτικών κτημάτων και συνακόλουθα το σύστημα της στρατολόγησης. Από την εποχή της μακεδονικής δυναστείας αυξάνεται η σημασία των μισθοφορικών στρατευμάτων, αυτό το φαινόμενο όμως συναρτάται με την

άνοδο του συγκεντρωτισμού.

Χαρακτηριστικό της δυσαρμονίας που κυριαρχούσε μεταξύ των διαφόρων παραγόντων οι οποίοι καθόριζαν το όλο κοινωνικό οικοδόμημα του Βυζαντίου, ήταν ότι όσο περισσότερο αναπτύσσονταν οι ανταγωνιστικές δυνάμεις, τόσο περισσότερο αυξανόταν ο κρατικός συγκεντρωτισμός, όπως επίσης και η αξίωση του αυτοκράτορα για απόλυτη κυριαρχία. Στη διάρκεια της βασιλείας του Λέοντα του Στ΄ του Σοφού καταργήθηκαν οι τελευταίες αρμοδιότητες της συγκλήτου στο ζήτημα της συμμετοχής της στην επεξεργασία και την έκδοση νόμων, ένα προνόμιο που πλέον μεταβιβάζεται πλήρως στο μονάρχη, το «μόναρχον κράτος», (Νεαρά 78). Εκεί όμως που γίνεται ιδιαίτερα αισθητός ο συγκεντρωτισμός είναι στην αυτοκρατορική διοίκηση και την αυστηρή ιεραρχία, η οποία ήταν πλήρως ρυθμισμένη ως τις τελευταίες λεπτομέρειες, όπως προκύπτει από τα «Τακτικά» της εποχής.

Η διοίκηση έχει επικεφαλής τα «Σέκρετα», ένα είδος κυβερνητικών γραμματιών που είναι απ' ευθείας εξαρτημένες από τον αυτοκράτορα. Ο ίδιος διόριζε και απέλυε τους υπαλλήλους. Οι προϊστάμενοι των διαφόρων τμημάτων της διοίκησης ασκούσαν την εξουσία στο όνομα του αυτοκράτορα. Πρόκειται για αρχές που πάντα χαρακτήριζαν την αυτοκρατορική διοίκηση, τώρα μόλις όμως τίθενται πλήρως σε ισχύ. Ο ίδιος συγκεντρωτισμός κυριαρχεί στην οικονομική ζωή της πρωτεύουσας, η οποία ελέγχεται από τον έπαρχο. Οι αρμοδιότητές του αυτή την εποχή ήταν πολύ μεγάλες, όπως προκύπτει από το «Επαρχικό Βιβλίο» του Λέοντα του Σοφού.

Την ίδια εποχή εντάσσεται απ' ευθείας στην εξουσία της κεντρικής διοίκησης ο «στρατός των θεμάτων» ως συνέπεια της αύξησης των αρμοδιοτήτων των «δομέστιχων» των Σχολών της Κωνσταντινουπόλεως, δηλ. των προϊσταμένων των ταγμάτων και των «στρατοπεδαρχών» (Ε. Αρβελέρ). Όπως ήδη είπαμε την ίδια εποχή έχουμε μια αύξηση της στρατιωτικής δύναμης των ταγμάτων, ένα φαινόμενο που συναρτάται με το δικαίωμα εξαγοράς της στρατιωτικής υποχρέωσης που παρείχε το κράτος στους κατόχους στρατιωτικών κτημάτων (Ν. Σβορώνος). Αυτό το μέτρο διευκόλυνε βεβαίως τον άμεσο έλεγχο της στρατολόγησης από την κεντρική εξουσία, από την άλλη όμως αδυνάτισε τις περιφερειακές αμυντικές δυνάμεις. Η γενίκευσή του από τον 11ο αιώνα και μετά, κυρίως από τους διαδόχους του Βασιλείου του Β΄ είχε αρνητικές συνέπειες, όσον αφορά στην αμυντική ισχύ της αυτοκρατορίας.

Είναι προφανές ότι ο συγκεντρωτισμός της αυτοκρατορικής αρχής, η οικονομική και κοινωνική της πολιτική, όπως επίσης και ορισμένοι άλλοι παράγοντες, στους οποίους εδώ δεν μπορούμε να υπεισέλθουμε, οδήγησαν σε μια αλλαγή της εσωτερικής της δομής. Το φαινόμενο καθαυτό δεν είναι αρνητικό. Αποφασιστικός για την πορεία μιας εξέλιξης είναι ο συγκεκριμένος τρόπος

με τον οποίο αντιμετωπίζονται οι υφιστάμενες αντιθέσεις, δηλαδή το κατά πόσο υπάρχουν δυνατότητες για μια νέα σύνθεση, στην οποία είναι δυνατό να περιέχονται όλα τα δημιουργικά στοιχεία των μορφών που προηγούνται. Η διαλεκτική δεν είναι μια αλυσίδα γεγονότων που δεν μπορεί να διακοπεί. Αυτό είναι χαρακτηριστικό γενικά της ιστορίας και ως επιστήμης αλλά και ως ιστορικής διαδικασίας. Η ουσία της έγκειται στο βαθμό της εξαντλήσεως των δυνατοτήτων και σ' αυτό ακριβώς το βαθμό είναι αποφασιστικός ο προσωπικός παράγοντας. Εδώ ακριβώς συναντώνται σε μια οριακή κατάσταση η ανθρώπινη βούληση με την αντικειμενική πραγματικότητα, εδώ περιέχεται επίσης ως δυνατότητα αυτό που στη συνήθη αντίληψη για την τραγική φύση του ανθρώπου χαρακτηρίζεται ως ύβρις, η ίδια η ανθρώπινη μοίρα. Εάν θέλουμε με κάποιο τρόπο να συλλάβουμε και να ορίσουμε αυτή τη μοιραία ώρα του Βυζαντίου θα συναντήσουμε ακριβώς σ' αυτό τον αιώνα, τη χρυσή εποχή του Βυζαντίου, όλες εκείνες τις αποφάσεις ορισμένων μεγάλων αυτοκρατόρων οι οποίες καθόρισαν τη μοίρα της αυτοκρατορίας. Αυτές ακριβώς οι πράξεις είχαν ως σκοπό να καταπολεμήσουν τη μεγάλη γαιοκτησία. Απ' αυτή την άποψη απέτυχε η μακεδονική δυναστεία, επειδή τα μέτρα που πήρε άσκησαν μόνο μια ανασταλτική επίδραση, δηλαδή καθυστέρησαν την εξέλιξη, δεν ήταν όμως σε θέση να την ανατρέψουν.

Αυτά τα μέτρα συνίσταντο κυρίως στην έκδοση διαταγμάτων με τα οποία απαγορεύονταν στους δυνατούς να αγοράζουν γη από μικροκαλλιεργητές ή να την οικειοποιούνται με διάφορα προσχήματα. Εδώ εντάσσεται η Νεαρά του Ρωμανού του Λεκαπηνού του έτους 928, η οποία ισχυροποίησε την αρχή της «προτιμήσεως», του δικαιώματος αγοράς από τους γείτονες και παρείχε αυτό το δικαίωμα σε πέντε κατηγορίες με ορισμένη σειρά, σε περίπτωση που ένας αγρότης επιθυμούσε να εκποιήσει τη γη του. Άλλο τέτοιο μέτρο είναι η Νεαρά του ίδιου αυτοκράτορα του έτους 934, η οποία επέβαλε την επιστροφή των κτημάτων στους κατόχους τους προ του έτους 928 με αποζημίωση ή χωρίς, σε περίπτωση που η καταβληθείσα τιμή αγορά ήταν κατώτερη από το μισό αυτής που γινόταν ως δίκαια αποδεκτή. Η αυστηρότητα που επιδείχτηκε εδώ ήταν αναγκαία, επειδή οι δυνατοί, όπως παρατηρεί με πικρία ο Ρωμανός, αποδείχτηκαν πιο ανελέητοι από την πείνα και τις επιδημίες, τον καιρό του μεγάλου λιμού του 927/8 (G. Ostrogorsky). Ο Νικηφόρος Φωκάς δε δίστασε, παρ' όλη τη θρησκευτικότητά του ή πιθανόν ακριβώς εξαιτίας της θρησκευτικότητας, να λάβει ορισμένα μέτρα που στρέφονταν εναντίον της γαιοκτησίας των κληρικών (964). Ο Ιωάννης Τσιμισκής όμως ανακάλεσε το νόμο, επειδή, καθώς φαίνεται, λόγω της βίαιης ανάρρησής του στο θρόνο ήταν υποχρεωμένος να προβεί σε ορισμένες παραχωρήσεις προς την εκκλησία. Η οικονομική πολιτική του Νικηφόρου Φωκά ήταν μετριοπαθέστερη σε σχέση με την

αντίστοιχη του Ρωμανού Λεκαπηνού, επειδή σύμφωνα με τη Νεαρά του 967 επιτρέπονταν δικαιοπραξίες, συμβόλαια αγοραπωλησιών, μεταξύ ανθρώπων της ίδιας κοινωνικής τάξης και της ίδιας οικονομικής ισχύος. Ο Βασίλειος ο Β΄ όμως υπήρξε σκληρότερος απέναντι στους γαιοκτήμονες μετά τις εξεγέρσεις των εκπροσώπων της στρατιωτικής αριστοκρατίας Βάρδα Σκληρού και Βάρδα Φωκά, ενώ στην πραγματικότητα και οι αγώνες του Βασιλείου κατά του Σαμουήλ ήταν περίπου της ίδιας φύσης και μόνο αργότερα προσέλαβαν ένα άλλο περιεχόμενο. Από τη μια επέβαλε με τη Νεαρά του έτους 996 την αναθεώρηση όλων των δικαιοπραξιών που είχαν συναφθεί μετά το 928 και ταυτόχρονα κήρυξε άκυρα όλα τα συμβόλαια αγοραπωλησιών μεταξύ πλουσίων και φτωχών χωρίς να προβλέπεται καταβολή αποζημίωσης, όπως στο νόμο του 934, ούτε για την τιμή αγοράς ούτε για τα έξοδα καλλιέργειας. Από την άλλη εισήγαγε το νόμο του «αλληλέγγυου», ο οποίος εξανάγκαζε τους μεγάλους γαιοκτήμονες να αναλάβουν την καταβολή των φόρων των φτωχότερων χωρικών της περιφέρειάς τους. Αυτά τα αυστηρά μέτρα δείχνουν μια οξυδέρκεια και είχαν ένα θετικό αποτέλεσμα, καθώς δημιούργησαν τις αναγκαίες προϋποθέσεις για τις στρατιωτικές νίκες της μακεδονικής δυναστείας και την ακμή της αυτοκρατορίας εν γένει. Δεν μπόρεσαν, όμως, αυτά τα μέτρα να επηρεάσουν αποφασιστικά την οικονομική εξέλιξη ή έστω να την τροποποιήσουν. Είχαν επίσης μια άμεσα αρνητική επίπτωση, επειδή οδήγησαν σε μια απαξίωση της μεγάλης γαιοκτησίας και σε μια ανεπαρκή εκμετάλλευση του εδάφους (Δ. Ζακυθηνός). Αλλά και οι θετικές τους επιδράσεις εξουδετερώθηκαν σιγά-σιγά, αφού από την εποχή του Ρωμανού του Γ΄ όχι μόνο ανακλήθηκε το «αλληλέγγυο», κυρίως λόγω της αντίδρασης του κλήρου και των μοναχών, αλλά και τα άλλα οικονομικά μέτρα άρχισαν να εξασθενούν, μέχρις ότου εγκαταλείφθηκαν. Η κατοπινή εξέλιξη είναι γνωστή: μερική κατάρρευση του αμυντικού συστήματος της αυτοκρατορίας, οικονομική και νομισματική κρίση, αναστάτωση στην αυτοκρατορία ως συνέπεια των διαρκών εξεγέρσεων της στρατιωτικής αριστοκρατίας, η οποία αισθανόταν παραγκωνισμένη, λόγω της μεγάλης εξουσίας που είχαν συγκεντρώσει οι εκπρόσωποι της υπαλληλικής αριστοκρατίας στην πρωτεύουσα. Αυτά τα φαινόμενα καθόρισαν την εξέλιξη της αυτοκρατορίας, η οποία πλέον είχε να αντιπαλέψει πολλές δυσκολίες.

Τα μέτρα της μακεδονικής δυναστείας δεν ήταν επαρκή για να ανακόψουν την εξέλιξη των (διασπαστικών) τάσεων, οι οποίες είχαν ενισχυθεί λόγω των δυσμενών εξωτερικών παραγόντων, της διείσδυσης ξένων λαών στο χώρο της αυτοκρατορίας αλλά και λόγω των άλλων αντιθέσεων που υπήρχαν στη Νοτιοανατολική Ευρώπη. Κατόρθωσαν, ωστόσο, αυτά τα μέτρα να συμβάλουν στη ματαίωση μιας άλλης εξέλιξης, η οποία ίσως θα μπορούσε να φέρει στο φως νέες μορφές, περισσότερο οργανικές και βιώσιμες, οι οποίες θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ως παράγοντες ολοκλήρωσης για την πολιτική οργάνωση του χώρου, όπου επικρατούσε το ελληνικό πολιτιστικό στοιχείο. Δεν μπορούμε σήμερα να προσδιορίσουμε με βεβαιότητα ποιες θα ήταν αυτές οι μορφές. Από τις διάφορες τάσεις, όμως, που τότε κυριαρχούσαν, μπορούμε να φτάσουμε στο συμπέρασμα ότι αυτές οδηγούσαν σε μια φεουδαρχοποίηση της αυτοκρατορίας, κάτι που δεν απέκλειε υποχρεωτικά τη διατήρηση της αυτοκρατορικής εξουσίας σε μια μορφή επικυριαρχίας. Από άποψη αρχής μοιάζει μια τέτοια εξέλιξη με οπισθοδρόμιση, εάν κανείς συγκρίνει την απλή δομή που έχει ένα τιμάριο ή ένα φέουδο με την πολυεπίπεδη διάρθωση της αυτοκρατορικής εξουσίας, η οποία παρ' όλες τις θυσίες που απαιτούσε από τους υπηκόους της, τους παρείχε έναν πολιτικό προσανατολισμό, σύμφωνο με την πολιτιστική τους παράδοση, αλλά συγχρόνως και δυνατότητες κοινωνικής ανόδου. Στην πραγματικότητα, όμως, η απλούστερη μορφή ανταποκρίνονταν περισσότερο στις πραγματικές προϋποθέσεις της εποχής: από τη μια λόγω των οικονομικών σχέσεων, για τις οποίες έγινε λόγος παραπάνω, οι οποίες καθόριζαν το επίπεδο ενός μεγάλου τμήματος του πληθυσμού και από την άλλη λόγω της στενότερης σύνδεσης μεταξύ ηγεμόνα και υπηκόων, η οποία καθιστούσε περισσότερο ευέλικτη την στρατιωτική οργάνωση. Μια τέτοιου είδους οργάνωση ήταν η καταλληλότερη για να ανακόψει τη διείσδυση λαών νομαδικής προέλευσης, όπως οι Τούρκοι. Αυτά τα φύλα όφειλαν τις στρατιωτικές τους επιτυχίες όχι τόσο στην ενδιάθετη πρωτογενή τους δύναμη όσο στη δομή των μικρότερων ομάδων, από τις οποίες αποτελούνταν. Αυτές οι ομάδες ήταν πολύ συμπαγείς και συνεκτικές στο εσωτερικό τους επειδή στηρίζονταν στην προσωπική σχέση μεταξύ του ηγέτη και των νομάδων, προς τα έξω όμως, απέναντι στα άλλα φύλα, ήταν χαλαρές, κάτι που καθιστούσε το σύνολο εξαιρετικά ευέλικτο. Αυτό, λοιπόν, που χρειαζόταν τότε το Βυζάντιο δεν ήταν ένας μεγάλος στρατός που θα έσπευδε από το ένα μεγάλο πεδίο μάχης στο άλλο, αλλά μια τοπική αντίσταση που θα μπορούσε να ανασχέσει τη βαθμιαία διείσδυση ξένων φυλετικών ομάδων. Η φεουδαρχοποίηση της αυτοκρατορίας φαίνεται ως η μοναδική διέξοδος από αυτή την άποψη, ιδίως αφού η άνοδος της μεγάλης γαιοκτησίας στο Βυζάντιο είχε κλονίσει τα θεμέλια της στρατιωτικής οργάνωσης της αυτοκρατορίας, δηλαδή τα «στρατιωτόπια», μέχρις ότου αυτά στο τέλος εξαφανίστηκαν. Ένας εκβαρβαρισμός και μια γενική πτώση του πολιτιστικού επιπέδου σ' αυτό το χώρο δεν ήταν απαραίτητη συνέπεια της φεουδαρχοποίησης επειδή στο Βυζάντιο η διανόηση συνέπιπτε με την κυρίαρχη τάξη, δηλαδή με το στρατό και, κυρίως, με την υπαλληλική αριστοκρατία, όπως επίσης και με τον κλήρο. Φαίνεται όμως ότι δεν έλειπαν από την κυρίαρχη τάξη οι ηθικές δυνάμεις και αρετές, οι οποίες θα στήριζαν

την αξίωσή της για μεγαλύτερη εξουσία στο χώρο της, γιατί ο ήρωας του ακριτικού έπους είναι ακριβώς ένας αντιπρόσωπος αυτής της τάξης, κάτι που μας δείχνει επίσης καθαρά την κατεύθυνση που θα έπρεπε να πάρουν οι δημιουργικές δυνάμεις του ελληνισμού. Το βυζαντινό λαϊκό έπος δε συνδέεται, όπως η βυζαντινή «εποποιία» του Schlumberger, με αυτοκράτορες ή βασιλείς, αλλά με τους περήφανους και πλούσιους άρχοντες των συνόρων, οι οποίοι ανάγκασαν τον αυτοκράτορα να τους επισκεφθεί —είναι άραγε απλή σύμπτωση ότι τα τραγούδια του Ρολάνδου έχουν ως κύριο πρόσωπο επίσης έναν πρίγκηπα και όχι το νικηφόρο αρχηγό του, τον Καρλομάγνο; Αυτοί οι άρχοντες δεν πρέπει να ήταν ούτε αποξενωμένοι ούτε μισητοί από τα πλατιά στρώματα του πληθυσμού, όπως προκύπτει από τη στάση του στρατού των θεμάτων κατά τις εξεγέρσεις του Βάρδα Σκληρού και του Βάρδα Φωκά στη Μικρά Ασία. Αυτά τα στρατεύματα πολέμησαν στο πλευρό των εξεγερμένων, ενώ ο αυτοκράτορας μόνο με τη βοήθεια των μισθοφόρων του, των Βαράγγων, μπόρεσε να φτάσει στη νίκη.

Η αυτοκρατορική αρχή, όμως, διέθετε ακόμη αρκετή δύναμη για να ματαιώσει μεταβίβαση ενός μέρους της εξουσίας της και την παγίωση ενός είδους φεουδαρχίας. Οι κατοπινές εξελίξεις προς αυτή την κατεύθυνση στο Βυζάντιο δεν ήταν τίποτα άλλο παρά η εμφάνιση, ο σχηματισμός διαφόρων «ομάδων πίεσης», οι οποίες έμελλαν να οδηγήσουν στον κατακερματισμό της αυτοκρατορίας, χωρίς όμως να γίνουν φορείς μιας νέας οργάνωσης, την οποία πιθανόν περιείχαν *εν σπέρματι*. Έτσι πήραν μια δική τους κατεύθυνση οι παράγοντες που ήταν φορείς αυτής της αντινομίας και έδρασαν ως διαλυτικές δυνάμεις, ακριβώς επειδή δεν ήταν δυνατό να υπερπηδηθούν οι αντιθέσεις μέσα σε μια νέα σύνθεση, δηλαδή μέσα σε ένα γενικότερο πλαίσιο, όπου δε θα εξαλείφονταν εντελώς οι παλαιές μορφές αλλά θα διατηρούνταν ως προς τα δημιουργικά στοιχεία τους.

Με παρόμοιο αρνητικό τρόπο, αν και μόνο σε δύο επιπτώσεις, ολοκληρώθηκε μια άλλη εξέλιξη στα πλαίσια του ίδιου του αυτοκρατορικού θεσμού. Η «αρχή της νομιμότητας», προς την κυρίαρχη δυναστεία η οποία άρχισε σιγάσιγά να γίνεται δεκτή από τον πληθυσμό, συνέδεε στο πρόσωπο του αυτοκράτορα την ιδιότητα του «αρίστου ανδρός», η οποία εξέφραζε το ρωμαϊκό αυτοκρατορικό ιδεώδες, με την ιδιότητα του αντιπροσώπου του Θεού επί της γης (F. Dölger).

Σύμφωνα με την επίσημη άποψη ο αυτοκράτορας ήταν ο εκλεκτός του λαού και ο λαός εξέφραζε τη βούλησή του μέσα από τη συγκατάθεση του στρατού, της συγκλήτου και των «δήμων». Καθένας απ' αυτούς τους παράγοντες αποτελούσε ένα συστατικό στοιχείο της αυτοκρατορικής εκλογής, ενώ η ταυτόχρονη παρουσία και των τριών δεν ήταν απολύτως απαραίτητη γιατί

«κάθε παράγοντας αντιπροσώπευε τη βούληση του λαού» (Ι. Καραγιαννόπουλος). Έτσι δεν μπορούσε στο Βυζάντιο να γίνεται λόγος για δίκαιο κληρονομικής διαδοχής. «Κάθε ορθόδοξος υπήκοος μπορούσε να επιδιώξει το θρόνο» (Δ. Ζακυθηνός). Η απουσία όμως ενός συστήματος εκλογής δημιουργούσε αρκετές δυσκολίες στην εκλογή του διαδόχου —ένας μεγάλος αριθμός αυτοκρατόρων απομακρύνθηκε βίαια από το θρόνο. Για να ξεπεραστεί αυτή η δυσκολία αναπτύχθηκε με τον καιρό ο θεσμός της συμβασιλείας, σύμφωνα με τον οποίο ο αυτοκράτορας όριζε, ως απόλυτος κυρίαρχος, έναν ή περισσότερους συμβασιλείς, που ήσαν οι μελλοντικοί ηγεμόνες. Καθοριστική εδώ ήταν φυσικά μόνο η βούληση του αυτοκράτορα, η οποία όμως δεν επαρκούσε για να πάρει κάποιο πρόσωπο την εξουσία, επειδή η συγκατάθεση του λαού μετά το θάνατο του αυτοκράτορα, ο οποίος σε αντιδιαστολή προς το δεύτερο, το μικρό, ονομαζόταν μεγάλος, ήταν απαραίτητη. Είναι προφανές ότι αυτή η διαδικασία με τον καιρό έμελλε να οδηγήσει στην καθιέρωση ενός είδους αρχής της νομιμότητας για τη βασιλεύουσα δυναστεία. Από την εποχή διακυβέρνησης της μακεδονικής δυναστείας έχουμε σαφή σημάδια πως η καταγωγή από τη βασιλεύουσα δυναστεία αντιπροσώπευε έναν ουσιαστικό παράγοντα για τη ρύθμιση της διαδοχής. Αυτό φάνηκε κατά τη διαδοχή του Κωνσταντίνου του Η΄, του αδελφού του Βασιλείου Β΄, από τις δύο κόρες του, τις πορφυρογέννητες Ζωή και Θεοδώρα. Για να διατηρήσουν το θρόνο είχαμε μια σειρά από επιγαμίες με ως επί το πλείστον ακατάλληλα πρόσωπα. Αυτό είχε για το κράτος αρνητικές συνέπειες, επειδή οι καιροί ήταν ιδιαίτερα κρίσιμοι και απαιτούσαν την ύπαρξη ενός ισχυρού αυτοκράτορα. Μια δεύτερη αρνητική φάση αυτής της εξέλιξης ήταν ότι η μακρόχρονη (σχεδόν επί δύο αιώνες) παραμονή στο θρόνο της ίδιας δυναστείας οδήγησε στο σχηματισμό μιας τάξης γύρω από τη βασιλική αυλή, η οποία αξίωνε την εξουσία για την ίδια και μάλιστα την ασκούσε στην πράξη. Αυτό ήταν αρνητικό όχι μόνο επειδή ανέκοψε την κοινωνική κινητικότητα στην κορυφή της ιεραρχίας αλλά και επειδή οδήγησε σε μια διάσπαση της κυρίαρχης τάξης: γιατί η υπαλληλική αριστοκρατία της πρωτεύουσας επιχείρησε με κάθε μέσο να παραμερίσει τη στρατιωτική αριστοκρατία, η οποία είχε ως καθήκον την υπεράσπιση της αυτοκρατορίας. Η αντίδραση ήταν άμεση. Έχουμε μια ολόκληρη σειρά εξεγέρσεων που εξασθένησαν την αυτοκρατορία, μέχρι που ένας εκπρόσωπος αυτής της τάξης, ο Αλέξιος Κομνηνός έφτασε στη νίκη και αναρριχήθηκε στο θρόνο (1081). Το πρώτο σημαντικό ρήγμα όμως σε μια από τις περιοχές του κορμού της αυτοκρατορίας είχε συντελεστεί: οι Σελτζούκοι είχαν εγκατασταθεί στη Μικρά Ασία, κάτι που είχε μόνιμες και εκτεταμένες συνέπειες.

Η εξέλιξη, όμως, αυτού του θεσμού πλάι στις αρνητικές συνέπειες που είχε για τις προαναφερθείσες περιοχές περιείχε επίσης στοιχεία, τα οποία εκ-

δηλώνονταν παράλληλα με τις άλλες κοινωνικές εξελίξεις που δεν έφτασαν στην ολοκλήρωσή τους. Η ύπαρξη μιας κληρονομικής εξουσίας σε μια ορισμένη περιοχή συνιστά την ίδια σχέση, στην εντελώς όμως αντίθετη κατεύθυνση, που έχει ένας δουλοπάροικος με τη γη που καλλιεργεί. Ο ηγεμόνας είναι σ' αυτή την περίπτωση, με μια ιδεατή βεβαίως έννοια, προσδεμένος στη γη και την οικογένειά του όπως ο δουλοπάροικος στη γη. Δεν είναι ο ηγεμόνας του οποίου η θέση προσδιορίζεται από τη βούληση του λαού τον οποίο εξουσιάζει. Στη δεύτερη περίπτωση, σύμφωνα δηλαδή με τη ρωμαιο-βυζαντινή αρχή του κράτους, η σχέση ηγεμόνα και υπηκόου είναι προσωπική αλλά συγχρόνως αφηρημένη, ακόμη και όταν ο ηγεμόνας ορίζει ένα συμβασιλέα. Στην πρώτη όμως περίπτωση, σύμφωνα με το δίκαιο της καταγωγής η σχέση αυτή είναι μικτή, καθώς καθορίζεται από έναν άλλον παράγοντα. Εδώ ο καθορισμός της σχέσης προέρχεται από τη γη και τους οικογενειακούς δεσμούς.

Στα πλαίσια αυτής της σχέσης τόσο τα δικαιώματα του ηγεμόνα όσο και του υπηκόου είναι απόλυτα: ούτε ο ηγεμόνας μπορεί να απομακρύνει τον υπήκοο από τη γη ούτε ο υπήκοος έχει δικαίωμα να αρνηθεί να καταβάλει τις εισφορές και να εγκαταλείψει τη γη. Η ειδοποιός διαφορά μεταξύ των δύο είναι ότι ο ένας είναι ηγεμόνας και ο άλλος υποτακτικός και ότι ο πρώτος, ως επί το πλείστον θεωρητικά, μπορεί ευκολότερα να παραιτηθεί από τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις του απ' ότι ο υποτακτικός. Εδώ είναι σαφές ότι αυτή η σχέση είναι διαλεκτική και ότι το είδος της κυριαρχίας καθορίζει το είδος της δουλείας και αντίστροφα, όπως έχει εξάλλου δείξει ο Hegel. Είναι κατά συνέπεια ευνόητο πως εδώ επίσης η διαδικασία φεουδαρχοποίησης όφειλε να κινηθεί σε μια διπλή κατεύθυνση, τόσο προς τον υποβιβασμό των υπηκόων στην τάξη των δουλοπάροικων όσο και προς την μετατροπή του δυναστικού θεσμού από μια εξουσία αφηρημένης και ορθολογικής φύσης σε εξουσία κληρονομική και προσδεμένη στη γη. Εκτός όμως από αυτή τη «φεουδαρχοποίηση» της εξουσίας, η οποία δεν ολοκληρώθηκε πλήρως, όπως εξάλλου και η φεουδαρχοποίηση εν γένει, σημαίνει την εισαγωγή ενός κληρονομικού δικαίου και μια εκκοσμίκευση του θεσμού, αφού ένα βιολογικό φαινόμενο, όπως η καταγωγή, καθορίζει τα δικαιώματα και τη θέση ενός ατόμου στον κόσμο. Πρόκειται εδώ για ένα νέο τρόπο σκέψης και μας υπενθυμίζει ανάλογα ρεύματα στη Δύση, τα οποία μέσω της φεουδαρχίας, η οποία ήταν ένα μεταβατικό φαινόμενο, οδήγησαν στο σχηματισμό των εθνικών κρατών.

Η βυζαντινή αυτοκρατορία βρισκόταν σύμφωνα με τη φύση της πλησιέστερα προς τις ηγεμονίες, οι οποίες μετά τη Μεταρρύθμιση εξελίχθηκαν σε εθνικά κράτη και ίδρυσαν δικές τους εκκλησίες στη βάση της αρχής «cuius regio, eius religio», όπως είναι γνωστό, εξαιτίας της ανάγκης για απελευθέρωση από την κυριαρχία της καθολικής εκκλησίας. Για το Βυζάντιο δεν υπήρχε

τέτοιο πρόβλημα, γιατί εδώ το κράτος και η εκκλησία είχαν πολύ στενές σχέσεις. Στο πρόσωπο του αυτοκράτορα ως αντιπροσώπου του Χριστού επί της γης λύνονταν το πρόβλημα της σχέσης μεταξύ κράτους και εκκλησίας. Το σχίσμα, το οποίο συντελέστηκε στην εποχή της μακεδονικής δυναστείας (1054), επισφράγισε στην πραγματικότητα αυτή την εξέλιξη. Ιδωμένο από την άποψη της οικουμενικότητας της αυτοκρατορικής εξουσίας σήμαινε ήττα και είχε επίσης αρνητικές επιπτώσεις. Από μια άλλη άποψη, όμως, η εθνική διάσταση της εκκλησίας ήταν, περισσότερο ρεαλιστική από την παλιά οικουμενικότητα, επειδή αυτός ο χωρισμός έδειχνε ακριβώς το δρόμο που είχε πάρει το κράτος: το δρόμο του πλήρους εξελληνισμού του, όπου όλες οι τοπικές δυνάμεις μπορούσαν ν' αναπτυχθούν, κυρίως μέσω της επεξεργασίας και αξιοποίησης όλων εκείνων των στοιχείων που προέρχονταν από τη λαϊκή κουλτούρα και που η σχέση τους με την αρχαία ελληνική παράδοση δεν ήταν λιγότερο άμεση από την αντίστοιχη σχέση των εκδηλώσεων της υψηλής κουλτούρας. Η εξέλιξη της ορθοδοξίας σε «εθνική» θρησκεία καθώς και η ενότητα μεταξύ κράτους και εκκλησίας δεν ήταν καθόλου ξένα φαινόμενα για τον ελληνικό κόσμο. Πρόκειται για μια επιστροφή στην αρχαία παράδοση της πόλης με τους τοπικούς θεούς της, ενώ η αποδοχή του Χριστιανισμού ως επίσημης θρησκείας του κράτους από τον Μέγα Κωνσταντίνο και τους διαδόχους του σήμαινε μια επιστροφή στην αρχαία παράδοση (A. J. Toynbee). Πρέπει να τονιστεί ιδιαίτερα ότι η οικουμενικότητα της αυτοκρατορίας δε βασιζόταν στην εκκλησιαστική οικουμενικότητα αλλά αντίθετα η αποδοχή της χριστιανικής θρησκείας ως επίσημης θρησκείας του κράτους αντιπροσώπευε μια οπισθοχώρηση για την αυτοκρατορική εξουσία ως αρχή ολοκλήρωσης, όπως έχουμε επιχειρήσει να δείξουμε σε μια άλλη εργασία (Griechischer Universalisms und römische Kaiseridee). Το σχίσμα και οι τάσεις «εθνικοποίησης» της εκκλησίας ήταν μεταξύ άλλων η φυσική συνέπεια του εδαφικού περιορισμού της αυτοκρατορίας. Ήταν μια φάση αναπροσαρμογής και αναδιευθέτησης με την οποία δεν μπορούσε να συμβαδίσει η αυτοκρατορική εξουσία. Αυτός ο χωρισμός ούτε πολύ βαθύς ήταν στην αρχή ούτε σήμαινε απαραίτητα ότι θα συμπαρέσυρε όλα τα πεδία της πνευματικής ζωής. Η ευρωπαϊκή ενότητα ως μια πολιτιστική κοινότητα με κοινή προέλευση μπορούσε να διασωθεί πάνω σε μια άλλη βάση, μέσω της αναγέννησης των ελληνικών σπουδών, πολλά σημάδια της οποίας αναφαίνονται αυτή την εποχή, σχεδόν τρεις αιώνες πριν την ιταλική αναγέννηση. Το σημαντικότερο σ' αυτά τα πλαίσια ήταν η ενασχόληση με την πλατωνική φιλοσοφία, η οποία είχε παραμεληθεί σε σχέση με την αριστοτελική, μια και οι πλατωνικές φιλοσοφικές αρχές δεν μπορούσαν τόσο εύκολα να προσαρμοστούν στην εκκλησιαστική σκέψη και ιδίως τα στοιχεία εκείνα που ήταν σημαντικά για την ανάπτυξη των μαθηματικών και των

φυσικών επιστημών. Από την άλλη ο πλατωνισμός είχε μέσω του νεοπλατωνισμού παράσχει τις κύριες έννοιες για το σχηματισμό του ορθόδοξου δόγματος, όπως έχει δείξει ο E. v. Ivanka στο έργο του «Plato Christianus». Χαρακτηριστική για τη στροφή που πήρε τότε το φιλοσοφείν ήταν η απόφανση του Ψελλού πως «η σκέψη δεν είναι κάποιο δόγμα ξένο προς την εκκλησία αλλά μονάχα ένα εργαλείο της αλήθειας και μια ανεύρεση του αντικειμένου της έρευνας (Κ. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τόμος V, σ. 444). Η αυτοκρατορική αξίωση πως ο αυτοκράτορας καθόριζε τα πάντα ήρθε σε αντίθεση σε όλη αυτή την εξέλιξη η οποία οδηγούσε σε πιο ελεύθερους πνευματικούς προσανατολισμούς. Το ελληνικό πνεύμα αφού είχε χειραφετηθεί από τη ρωμαϊκή κηδεμονία επέστρεφε δειλά στον εαυτό του, επειδή δεν κατόρθωσε να συνδέσει τη δημοκρατία με την οικουμενικότητα, κάτι που μόνο πρόσφατα με την εισαγωγή του κοινοβουλευτικού αντιπροσωπευτικού συστήματος κατέστη δυνατό. Οι δυνατότητες, όμως, ήταν σαφώς περιορισμένες. Εκτός από τους προμνημονευθέντες ανασταλτικούς παράγοντες υπήρχε ένας ακόμη: οι επανειλημμένες και εξακολουθητικές προσπάθειες που έκαναν οι βυζαντινοί αυτοκράτορες να επανακτήσουν τις χαμένες περιοχές της αυτοκρατορίας. Οι μακροχρόνιες και επίπονες εκστρατείες, όταν δεν κατευθύνονταν σε περιοχές σε συμπαγή βυζαντινό πληθυσμό, είχαν ένα ρομαντικό χαρακτήρα καθώς παρέμεναν προσκολλημένες σε αντιλήψεις από το παρελθόν και δεν καθορίζονταν από τις ανάγκες της στιγμής, έτσι ώστε στο τέλος επέδρασαν αρνητικά για την αυτοκρατορία. Αν θελήσουμε να κρίνουμε από αυτή τη σκοπιά τις πολεμικές επιχειρήσεις των Μακεδόνων αυτοκρατόρων, όσο κι αν φαντάζουν αξιοθαύμαστες, πρέπει να είμαστε κάπως σκεπτικιστές, ιδίως όσον αφορά στις εκστρατείες του Βασιλείου Β΄ στη Μ. Ασία. Η υποταγή και η εκρίζωση των μικρών αρμενικών ηγεμονιών όπως και των μικρότερων αραβικών εμιράτων ήταν πολύ ζημιογόνες για την άμυνα της αυτοκρατορίας. Διευκόλυναν τη διείσδυση των νέων εισβολέων, των Τούρκων, η επίδραση των οποίων στον αραβικό κόσμο δεν ήταν λιγότερο μοιραία από ό,τι στον ελληνικό. Κάπως διαφορετικά βεβαίως πρέπει κανείς να αξιολογήσει τους ελληνοβουλγαρικούς πολέμους. Σ' αυτή την περίπτωση δεν ήταν οι Βυζαντινοί οι μόνοι ένοχοι που ο πόλεμος πήρε μια τόσο ανελέητη τροπή. Βεβαίως το Βυζάντιο είχε αναγνωρίσει το βουλγαρικό βασίλειο. Παρ' όλο που το Βυζάντιο ασκούσε μια πολιτική, αυτή δεν ήταν ποτέ τόσο στενόκαρδη και σωβινιστική ώστε να έχει ως σκοπό έναν άμεσο εξελληνισμό. Μια απόδειξη γι' αυτό είναι πως η ίδια η αυτοκρατορία δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη μιας εθνικής γλώσσας και λογοτεχνίας με την εισαγωγή του σλαβικού αλφάβητου. Αυτό που έκανε αυτούς τους πολέμους ιδιαίτερα καταστροφικούς (ο A. Toynbee τους θεωρεί ως τον κύριο λόγο για την κατάρρευση του ελληνορθόδοξου πολιτισμού) ήταν ότι

οι ίδιοι οι Βούλγαροι παρέλαβαν την αυτοκρατορική ιδέα διεκδικώντας την, όμως, για τον εαυτό τους. Τόσο ο αγώνας με τον Συμεών όσο και με τον Σαμουήλ γινόταν για το αυτοκρατορικό στέμμα, γι' αυτό και επρόκειτο για έναν αγώνα ζωής και θανάτου για τους Βυζαντινούς.

Είναι χαρακτηριστικό —και συμβαίνει πάντα όταν μια ιδεολογία αρχίζει να αφήνει πίσω της τη δημιουργική της εποχή— ότι η ίδια ιδέα, η οποία λειτούργησε σ' αυτό το χώρο για αιώνες ως αρχή ολοκλήρωσης, μετατράπηκε τώρα σε διαλυτικό παράγοντα, καθώς τοπικοί ανταγωνισμοί, οικονομικές και εθνικές αντιθέσεις βρήκαν το προκάλυμμά τους σ' αυτή την ιδεολογία. Ο αγώνας απέκτησε τώρα εντελώς διαφορετικές διαστάσεις από τότε που η οθωμανική εξουσία έθεσε ένα τέλος σ' αυτές τις αντιπαλότητες. Τώρα ήταν η χριστιανική Ρωσία η μόνη ελεύθερη ορθόδοξη μεγάλη δύναμη, η οποία θεωρούσε τον εαυτό της ως το γνήσιο κληρονόμο του Βυζαντίου και προσπαθούσε να εκτοπίσει την οθωμανική αυτοκρατορία από τη Νοτιο-ανατολική Ευρώπη. Η κατάληξη όμως, που είχε το Ανατολικό Ζήτημα με την κατάρρευση των μεγάλων μοναρχιών σ' αυτό το χώρο, έδειξε ότι η εποχή της αυτοκρατορικής ιδέας είχε παρέλθει και ότι οι λαοί τώρα καθοδηγούνταν από άλλες ιδέες που έφεραν τη νίκη και έμελαν να οδηγήσουν στην απελευθέρωση των βαλκανικών λαών —το ότι αυτή η απελευθέρωση έμεινε ημιτελής είναι μια άλλη υπόθεση. Αυτό όμως το μεγάλο παιχνίδι των δυνάμεων δεν μπορούσε να είναι χωρίς τραγικό επίλογο για μερικούς από τους πρωταγωνιστές: οι Έλληνες επρόκειτο μέχρι τέλους να πληρώσουν τις συνέπειες της εμμονής τους σε παλιές αντιλήψεις. Η μικρασιατική καταστροφή του 1922 έδειξε ότι η «Μεγάλη Ιδέα» ήταν καταδικασμένη σε αποτυχία, μεταξύ άλλων επίσης επειδή υπήρχε ένας διπλός ιδεολογικός προσανατολισμός (αρχαία Ελλάδα και Βυζάντιο) και επειδή κανένας οικουμενισμός με την παλιά έννοια δεν ήταν πλέον δυνατός. Για ένα ιμπεριαλιστικό κράτος σύγχρονου τύπου έλειπαν οι αναγκαίες προϋποθέσεις κυρίως οικονομικής και τεχνολογικής φύσεως. Η «Μεγάλη Ιδέα» δεν ήταν τίποτα άλλο παρά η τελευταία ρομαντική αντανάκλαση ενός μεγάλου παρελθόντος. Η αξία, όμως, μιας ιδέας δεν κρίνεται μόνο από την επιτυχία ή την αποτυχία της. Αντίθετα η όλη εξέλιξη, την οποία διαγράψαμε με συντομία, μας επιτρέπει να καταλήξουμε στο συμπέρασμα: ότι οι ιδέες αρκετά συχνά έχουν μια μεγάλη δύναμη επίδρασης στην ιστορία και ότι «εις πείσμα των καιρών» είναι σε θέση να μεταβάλουν την πορεία των γεγονότων. Και αν αυτή η δυνατότητα για το Βυζάντιο και τον ελληνικό κόσμο δεν ήταν ιδιαίτερα ευνοϊκή —κατά τη γνώμη μας, βεβαίως— αποτελεί ωστόσο για την ανθρωπότητα μια από τις μεγαλύτερες ελπίδες της: γιατί είναι η προϋπόθεση για την πραγμάτωση της ελευθερίας σε έναν κόσμο που δείχνει να συνθλίβεται κάτω από μια αδυσώπητη αναγκαιότητα.

Helen Saradi

Perceptions and Literary Interpretations of Statues and the Image of Constantinople

Σκοποῦντι δὲ καὶ ξυγγένειάν τινα πρὸς ποιητικὴν ἔχειν ἡ τέχνη εὑρίσκεται καὶ κοινή τις ἀμφοῖν εἶναι φαντασία[1].

The statues of Constantinople have been the subject of many studies[2]. They offer various approaches and stress various Byzantine interpretations of statues: how they were perceived and what they symbolized; how they were re-evaluated in the context of different historical and cultural expressions; how they nourished the imagination of the common people as well as of Byzantine intellectuals.

In the present study I will attempt to reframe old questions regarding the Byzantine perceptions of statues and devise new ones from the point of view of two selected texts written in high style. My focus will be the literary descriptions, *ekphraseis*, of statues of Christodorus of Koptos and Nicetas Choniates. Direct attention will be paid to the vocabulary and style, the literary conventions used, and the historical themes which are interwined with the statues of Constantinople. I am not concerned with the identification of specific statues and their location. I am concerned only with the statues' symbolism.

References to the Greco-Roman past are necessary in order to discern what was new in Byzantium or how the old tradition was reshaped.In this respect strict chronological classification of the themes and of perceptions of statues does not offer great assistance in the investigation of most of the aspects of the subject. For example, the belief in the prophetic or supernatural power of the statues is attested already in the early Byzantine period and sometimes even

1. Philostratus the Younger, *Imagines*, Prooemium. 6.

2. R. M. Dawkins, "Ancient Statues in Mediaeval Constantinople", *Folk-Lore. Transactions of the Folk-Lore Society* 35/3 (1924) 209-248; C. Mango, "Antique Statuary and the Byzantine Beholder", *DOP* 17 (1963) 55-75; R. Stupperich, "Das Statuenprogramm in den Zeuxippos-Thermen. Überlegungen zur Beschreibung durch Christodoros von Koptos", *IstMitt* 32 (1982) 210-235; A. Cameron and J. Herrin, *Constantinople in the Early Eighth Century: The Parastaseis Syntomoi Chronikai*, Introduction, Translation and Commentary, Leiden 1984; G. Dagron, *Constantinople imaginaire. Études sur le recueil des "Patria"*, Paris 1984; A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos*, Bonn 1988; S. Guberti Bassett, "The Antiquities in the Hippodrome of Constantinople", *DOP* 45 (1991) 87-96; idem, "Historiae custos, Sculpture and Tradition in the Baths of Zeuxippos", *AJA* 100 (1996) 491-506.

earlier in the pagan tradition. It is hoped that the focus on the links between Christian and pagan spirituality with reference to the supernatural power of the statues will offer a new perspective in the discussion, as it has been shaped by earlier scholarly works, in particular that of C. Mango. In this study what will become apparent is that the old themes are reshaped in the works of the two selected authors, Christodorus of Koptos and Nicetas Choniates, separated by several centuries, but they were used by each author for a different aim in response to the historical conditions of the time. Thus periodization will be useful only because it offers a framework with which the study will be articulated and evolution and change will be explained.

The major issues which will be addressed are the following:

I. The historical memory of Constantinople embodied in the statues and the historical message conveyed in the poem of Christodorus of Koptos. Particular emphasis will be placed on the vocabulary of esthetics and the conventions of the genre.

II. The development of interest in the "mirabilia" and the miraculous power of the statues; the evolution from the "rational" to the "marvelous" in the medieval sense of the word. This symbolically charged approach defines a new esthetic. An analysis of the tradition of the statues' miraculous power will be needed in order to understand the cultural background of Choniates' *De Signis*.

III. The lament of the statues by Nicetas Choniates: the vocabulary of power and the historical message re-invented.

I. The ekphrasis *of the statues in the Baths of Zeuxippus*

The emperor Constantine enlarged and renovated the Severan Baths of Zeuxippus, located near the Great Palace and by the Hippodrome. He decorated them with a collection of antique statuary in 330 on the occasion of the inauguration of Constantinople. The collection contained eighty-one statues, known from a poetic *ekphrasis* of Christodorus of Koptos, Ἔκφρασις τῶν ἀγαλμάτων τῶν εἰς τὸ δημόσιον γυμνάσιον τοῦ ἐπικαλουμένου Ζευξίππου[3]. The statues of gods, a total of thirteen, represented nine divinities[4]. The

3. Anth. Gr. II (ed. H. Beckby, Münich 1957, vol. I; the English translation from the ed. Loeb by W. R. Paton will be used). Cf. A. Cameron, "Wandering Poets: A Literary Movement in Byzantine Egypt", *Historia* 14 (1965) 470-509; F. Baumgarten, *De Christodoro Poeta Thebano*, Bonn 1881; T. Viljamaa, *Studies in Greek Encomiastic Poetry of the Early Byzantine Period*, Helsinki 1968, 29-31, 56 ff.

4. Amymone with Poseidon (vv. 61-68), three statues of Apollo (vv. 72-77, 266-270, 283-287)

group of mythological heroes was the largest, the majority of which was related to the Trojan cycle[5]. There were also portraits of famous Greek and Roman political figures[6] and philosophers[7], and numerous portraits of poets and historians[8]. There was also a statue of a Wrestler (vv. 228-240). More statues were added later, as that of a doctor, the chief physician of the capital, a certain Jacob nicknamed "the Cooler" dedicated in 467[9]. The collection included pieces of original classical Greek statues as indicated by the fragment of a colossal head discovered in the excavations[10]. There were also Roman

and Aphrodite (vv. 78-81, 99-101, 288-290), Hermaphroditus (102-107), Heracles (136-138), Auge (vv. 138-143), Hermes (vv. 297-302), Artemis (vv. 306-310).

5. Deiphobos (vv. 1-12), Calchas (vv. 52-55), Pyrrhus, the son of Achilles, (vv. 56-60), Chryses (vv. 86-91), Aeneas (vv. 143-147), Creusa (vv. 148-154), Helenus (vv. 155-159), Andromache (vv. 160-164), Menelaus (vv. 165-167), Helen (vv. 168-170), Odysseus (vv. 171-175), Hecuba (vv. 175-188), Cassandra (vv. 189-191), Pyrrhus (vv. 192-194), Polyxena (vv. 195-208), Locrian Ajax (vv. 209-214), Oenone (vv. 215-218), Paris (vv. 219-221), Dares and Entellus (vv. 222-227), related to the Trojan war by Virgil, Charidemus (vv. 241-242), Panthous (vv. 246-247), Thymoetes (vv. 248-250), Lampon (vv. 251-255), Clytius (vv. 254-255), Telemonian Ajax (vv. 271-276), Sarpedon (vv. 277-282), Achilles (vv. 291-296). Other heroes were also represented: Amphiaraus (vv. 259-262) and his son the seer Alcmaion (vv. 393-397), Aglaus (vv. 263-265), Melampous (vv. 243-245), Amphitryon (vv. 367-371), Polyeidus (vv. 40-44).

6. Alcibiades (vv. 82-85), Julius Caesar (vv. 92-96), Pericles (vv. 117-120), and Pompey (vv. 398-406), consul of the East in 501.

7. Aristotle (vv. 16-22), Palaephatus (vv. 36-37), Anaximenes (vv. 50-51), Plato (vv. 97-98), Pythagoras (vv. 120-124), Democritus (vv. 131-135), Pherecydes (vv. 351-353), Heraclitus (vv. 354-356). In the remaining statuary from Roman baths the philosophers are poorly represented: only three are listed in the list compiled by H. Manderscheid, *Die Skulpturenausstattung der kaiserzeitlichen Thermenanlagen*, Berlin 1981, Figs. 162, 185, 327; M. Marvin, "Freestanding Sculptures from the Baths of Caracalla", *AJA* 87 (1983) 378. However, there are some examples of particular interest from the early Byzantine period. The baths behind the northern colonnade of the Embolos in Ephesos were restored by the Christian lady Scholasticia in the end of the fourth century. The surviving portraits which decorated the baths are identified as Socrates, the poet Menander and a sixth-century dignitary: A. Bammer, R. Fleischer, D. Knibbe, *Führer durch das archaeologische Museum von Selçuk-Ephesos*, Vienna 1974, 13, 68, 83 ff. Also in Miletus in the early sixth century the Christian lawyer and historian Hesychius reconstructed a public bath decorated with statues of muses and gods, including two Aphrodites. The statues were ancient but they were maintained by Hesychius: Staatliche Museen zu Berlin, Milet, 1/9, Berlin 1928, 168 ff.

8. Aeschines (vv. 13-16), Demosthenes (vv. 23-31), Euripides (vv. 32-35), Hesiod (vv. 38-40), Simonides (vv. 44-49), Sappho (vv. 69-71), Erinna (vv. 108-110), Terpander (vv. 111-116), Stesichorus (vv. 125-130), Isocrates (vv. 256-258), Apuleius (vv. 303-305), Homer (vv. 311-350), Cratinus (vv. 357-360), Menander (vv. 361-366), Thucydides (vv. 372-376), Herodotus (vv. 377-381), Pindar (vv. 382-387), Xenophon (vv. 388-392), Homer of Byzantium (vv. 407-413), Virgil (vv. 414-416). In the list of statues from Roman baths compiled by Manderscheid, Skulpturenausstattung, only Sappho (Fig. 147) is listed and this without certainty.

9. Chronicon Paschale, ed. L. Dindorf, Bonn 1832, I, 595 B.

10. Cf. S. Casson, D. Talbot Rice and D. F. Hudson, *Second Report upon the Excavations Carried out in and near the Hippodrome of Constantinople in 1928*, London 1929, 41-42, Figs. 48-49.

statues, such as those of Julius Caesar and Virgil, and copies of original Greek statues, such as the *Sandalbinder* (vv. 297-302), the type of the Melian Aphrodite (vv. 78-81), and Achilles in the posture of Doryphoros (vv. 292-296)[11]. Such copies are known from various sites in the Roman Empire; they were reproduced in great numbers beginning in the Hellenistic period.

During the Nika revolt the Baths were destroyed by fire, but they were rebuilt by Justinian[12]. The Baths are mentioned as functioning in 713[13] and later were used for other purposes[14]. In the excavations early this century two statue bases with inscriptions were discovered, one of Hecuba and the other of Aeschines[15].

Scholars looked for a programmatic coherence in the collection of statues in the Baths of Zeuxippus. R. Stupperich suggested that the central theme of the collection was the Trojan war and that the intention of the collection was symbolically to represent Constantinople as New Troy[16]. Sarah Guberti Bassett suggested that the program expressed Constantine's image of his new capital: through the ancient culture, myths and religion, intellectual achievements and history, Constantinople was linked with the Greco-Roman past. While traditionally the Roman baths exhibited portraits of important figures of the city, local benefactors and renowned citizens, in the Baths of Zeuxippus the portraits depicted predominantly ancient Greek historical figures and literati. The connection with the ancient Greek and Roman past was obvious. The collection suggested continuity with the culture which would give dignity and prestige to the new foundation[17]. The two interpretations are not mutually exclusive[18]. It seems that the collection did not express a single idea, but interweaving themes. It provided exemplars of human values shown through the medium of myth but not exclusively; it offered images of cultural esthetic; it underlined the heroic character of all represented figures, in particular the heroes are praised as a holy race (ἡρώων ἱερὸν γένος: v. 89).

The collection of the Baths of Zeuxippus continued an established Roman

11. Cf. Guberti Bassett, "Zeuxippos", 496-500.
12. Procopius, *Bell. Pers.* I.xxiv. 9; *Buildings* I.x.3.
13. Theophanis *Chronographia*, ed. C. de Boor, Leipzig 1883-85, 383.9.
14. Cf. W. Müller-Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls*, Tübingen 1977, 51.
15. Casson, Talbot Rice and Hudson, *Second Report upon the Excavations*, 18-21. Cf. also C. Mango, *The Brazen House: A Study of the Vestibule of the Imperial Palace of Constantinople*, Copenhagen 1959, 37-41; R. Guilland, "Études sur la topographie de Byzance. Les Thermes de Zeuxippe", *JÖB* 15 (1966) 261-271.
16. Stupperich, "Zeuxippos", 232-235.
17. Guberti Bassett, "Zeuxippos", 505-506.
18. Cf. also the remarks of J. Delaine, "Recent research on Roman baths", *JRA* 1 (1988) 26.

tradition of imperial or municipal bathing establishments[19]. In order to evaluate the collection in the Baths of Zeuxippus it is important to remember that Roman baths as well as the Baths of Zeuxippus were assigned various other functions apart from bathing. The earlier Roman baths contained libraries; the baths of Zeuxippus were also used as a hall for public debates[20] and court proceedings[21]. Therefore, it becomes clear that the statues were not meant to be viewed only by the bathers, but also by state dignitaries conducting state business in its halls. In the context of the new capital the collection of statues in the Baths of Zeuxippus maintained a Roman tradition, thus conveying a message of continuity with the Greco-Roman historical, political and cultural past. One is left with the impression that the vision of Constantinople was that of present and future glory modelled after the Greco-Roman political and cultural tradition.

It has been suggested that the poetic *ekphrasis* of Christodorus of Koptos is preserved incomplete: a *proemion* and a conclusion appear to be missing[22]. It is possible that descriptions of more statues were originally included in the poem[23]. The epigrams have different length: they range from two lines up to thirty-nine lines, the lengthiest being dedicated to Homer. Most of the epigrams are dedicated to single figures, but some to pairs. The poem looks more like a series of ecphrastic epigrams, but it appears that it was treated by the Byzantines who compiled anthologies as one *ekphrasis*[24].

Christodorus attempts and succeeds in explaining how and why the viewer was attracted by each of the statues, in poetic language. He is less interested in describing the physical characteristics of the statues. Instead he focusses on the emotional experience and the intellectual activity of the represented figures. It is the inner life, the moral qualities and the intellectual achievements, rather than the exterior form that attracts the poet's attention. Therefore, in the *ekphrasis* each statue represented an intellectual prototype and/or esthetic satisfaction. It is well established that in early Byzantine literature and art ancient myths were used to express moral prototypes, while with an artful re-evaluation and elaboration of the ancient myths, the pagan religion was deprived of its immoral aspects[25].

19. Cf. Manderscheid, "Skulpturenausstattung"; Marvin, "Sculptures", 347-384.
20. Socrates, *Historia Ecclesiastica* 2.9.
21. There took place the trial of Isocacius who was accused of paganism during the reign of Leo I: Chronicon Paschale, 596 (a. 467); Malalas, 370; Theophanes, 115.
22. Guberti Bassett, "Zeuxippos", 495.
23. The Palatine manuscript omits vv. 61-64, 222-224, 380.
24. A. Cameron, *The Greek Anthology from Meleager to Planudes*, Oxford 1993, 147.
25. Cf. W. Liebeschuetz, "Pagan Mythology in the Christian Empire", *International Journal of*

In his description Christodorus uses familiar techniques appropriate to the genre of *ekphrasis* [26]. Predominant is the *topos* of imitation of nature by the artist, repeated in numerous variations. The statues are praised for their superb realism: they were so perfect that they almost moved (the statue of Homer, for example, seemed alive)[27]; the qualities of each one of the portrayed persons were so well depicted that they appear as being about to act. For example, the statue of the seer Deiphobus, first in the poem:

> "... and his furious hand was even on the point of transpiercing his adversary, but the nature of the brass would not let it serve his rage" (vv. 10-12).

the statue of Aristotle:

> "... not even in the voiceless bronze was his mind idle, but he was like one deliberating..." (vv. 18-19).

the statue of Demosthenes:

> "Fain would he have let escape in his anger the torrent of his speech, endowing his dumb statue with voice, but Art kept him fettered under the seal of her brazen silence" (vv. 29-31).

that of Hesiod:

> "Hesiod of Ascra seemed to be calling to the mountain Muses, and in his divine fury he did violence to the bronze by his longing to utter his inspired verse. And near him stood another prophet, Polyidus, crowned with the laurel of Phoebus, eager to break into prophetic song, but restrained by the gagging fetter of the artist" (vv. 38-44).

The idea that the movement, the emotions or intellectual action of the represented individual was restrained by the bronze or stone or the art of the artist is repeated with variations. Christodorus follows the established tradition of the genre. In his *Imagines* Philostratus the Elder could smell the

the Classical Tradition 2 (1995) 193-208.

26. On the influence of rhetoric on poetry cf. Viljamaa, *Greek Encomiastic Poetry*, esp. 10 ff., 70 ff.; on the use of rhetorical techniques in ecclesiastical hymns cf. V. Limberis, *Divine Heiress. The Virgin Mary and the creation of Christian Constantinople*, London and New York 1994, 85-97.

27. ἔμφρονα χαλκὸν Ὅμηρος ἐδείκνυεν: v. 311.

fragrance of the painted flowers[28], could hear the music of the painted flute[29], the words of the represented figures[30], could catch the blood of a wounded painted figure[31]. Philostratus the Younger made a further step by stressing that the art of painting reveals the inner life of the represented individuals[32]. The realism of the art object has become a commonplace and in it we recognize the extension of the tradition that J. J. Pollitt has called "popular criticism" of Antiquity[33]. Descriptions stressing the realism of art also have been identified as a means for expressing "emotional vividness" and arousing an emotional response in the listeners or readers. The spiritual content of the art was conveyed by a spiritual and emotional response to it. This was achieved through the literary means of the *ekphrasis* [34]. The teachers of rhetoric were advising the writers of *ekphraseis* to elaborate on the emotions of the individuals depicted in painting or represented in statues. Nicolaus of

28. I.2.4: "and assert that they are painted fragrance and all"; I.6.1: "Do you catch aught of the fragrance hovering over the garden, or are your senses dull? But listen carefully; for along with my description of the garden the fragrance of the apples also will come to you" (transl. A. Fairbanks, ed. Loeb).

29. I.2.5: "Do you not hear the castanets and the flute's shrill note and the disorderly singing?"; I.6.2: "Their (of the Cupids) wings, dark blue and purple and in some cases golden, all but beat the very air and make harmonious music".

30. II.5.5: "if we care to listen attentively, perhaps it will speak in Greek". Cf. also Callistratus, Descriptions 1.5 (transl. A. Fairbanks, ed. Loeb).

31. I.4.4: "Let us catch the blood, my boy, holding under it a fold of our garments; for it is flowing out, and the soul is already about to take its leave, and in a moment you will hear its gibbering cry", also I.23.2. Cf. also Callistratus, Descriptions 8.2: "for though it was really bronze, it nevertheless blushed, and though it had no part in life, it sought to show the appearance of life and would yield to the very finger-tip if you touched it, for though it was really compact bronze, it was so softened into flesh by art that it shrank from the contact of the hand"; 11.2: "Though not endowed with breath, it yet began to breathe"; 11.4: "Though it was motionless, this youth seemed to possess the power to move and to be making ready to dance".

32. Imagines, Prooemium.3: "For he who is to be a true master of the art must have a good knowledge of human nature, he must be able to discern the signs of men's character even when they are silent, and what is revealed in the state of the cheeks and the expression of the eyes and the character of the eyebrows and, to put the matter briefly, whatever has to do with the mind. If proficient in these matters he will grasp every trait and his hand will successfully interpret the individual story of each person - that a man is insane, perhaps, or angry, or thoughtful, or happy, or impulsive, or in love, and, in a word, will paint in each case the appropriate traits" (transl. A. Fairbanks, ed. Loeb).

33. J. J. Pollitt, *The Art of Ancient Greece: Sources and Documents*, Cambridge, et al. 1990, 6.

34. Cf. L. James and R. Webb, "To Understand Ultimate Things and Enter Secret Places: Ekphrasis and Art in Byzantium", *Art History* 14 (1991) 1-17. On the connection between art and rhetoric cf. H. Maguire, "Truth and Convention in Byzantine Descriptions of Works of Art", *DOP* 28 (1974) 111-140; idem, *Art and Eloquence in Byzantium*, Princeton 1981; idem, "Originality in Byzantine Art Criticism", in: A. R. Littlewood, ed., *Originality in Byzantine Literature, Art and Music*, Exeter 1995, 101-114.

Myra, the rhetorician of the fifth century (ca. 430-post 491) explains in his *progymnasmata* that such descriptions help create clarity: "It is necessary, especially when we describe statues or images or anything else similar to these, to try to add the thoughts (λογισμούς) of the painter or sculptor about the statue or painting, such as for example, either that the painter depicted it angry for such a reason, or rejoicing, or we should talk about some other "pathos" which occurs in the story about the described art object; in other subjects also reasoning (λογισμοί) contributes greatly to clarity"[35]. Among the *progymnasmata*, the *ekphraseis* of statues and paintings by Nicolaus of Myra stress such emotions, as pain, passion, inspired frenzy, rage, and anger[36]. This rhetorical *topos* has become very elaborate in the *ekphraseis* of late antiquity. Also in Christian literature as in art the emphasis is placed on expressing the spirituality of the described person[37].

In Christodorus' poetic *ekphrasis* this commonplace is connected with expressions designating the anger or fury of the represented individuals. The Greek terms used are: μανία, μαινόμενος, λύσσα, χόλος, κοτέω. The figures described as angry are both mythological and historical: Deiphobus (vv. 6, 10), Demosthenes (v. 29), Hesiod (v. 39), Helenus (vv. 155, 156), Hecuba (v. 179), Cassandra (v. 190), Oenone (vv. 215, 217) and Entellus (v. 226). The mythological figures of this group are directly related to dramatic stories and thus their anger is perfectly appropriate to the heroic temper. The two literati of the group, Demosthenes and Hesiod, are known for their reactions to established attitudes of their times and their efforts to bring about change. Therefore, anger naturally expresses their intellectual preoccupations. Descriptions of anger have a particular place in the poetry of the time of Christodorus[38]. The attention to anger became an important element in describing the

35. Nicolai Progymnasmata, ed. J. Felten, Lipsiae 1913, 69.4-11: Δεῖ δέ, ἡνίκα ἂν ἐκφράζωμεν καὶ μάλιστα ἀγάλματα τυχὸν ἢ εἰκόνας ἢ εἴ τι ἄλλο τοιοῦτον, πειρᾶσθαι λογισμοὺς προστιθέναι τοῦ τοιοῦδε ἢ τοιοῦδε παρὰ τοῦ γραφέως ἢ πλάστου σχήματος, οἷον τυχὸν ἢ ὅτι ὀργιζόμενον ἔγραψε διὰ τήνδε τὴν αἰτίαν ἢ ἡδόμενον, ἢ ἄλλο τι πάθος ἐροῦμεν συμβαῖνον τῇ περὶ τοῦ ἐκφραζομένου ἱστορίᾳ· καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων δὲ ὁμοίως πλεῖστα οἱ λογισμοὶ συντελοῦσιν εἰς ἐνάργειαν. Cf. also p. 70.2-4: ἡ ἔκφρασις... παραλαμβάνουσα τὰ ἐργαζόμενα τὴν ἐνάργειαν καὶ ὑπ' ὄψιν ἡμῖν ἄγοντα ταῦτα, περὶ ὧν εἰσιν οἱ λόγοι, καὶ μονονοὺ θεατὰς εἶναι παρασκευάζοντα.

36. C. Walz, *Rhetores Graeci*, I, Stuttgartiae et Tubingae 1832, 399.5: ὀδύνη; 400.12, 406.1, 8: πάθος; 405.15, 18, 406.14: μανία; 406.5, 14: λύσσα; 413.5: ὀργή.

37. Theodoret of Cyrrhus, *Histoire des moines de Syrie*, ed. P. Canivet and A. Leroy-Molinghen, Paris, 1977-79, proem. c. 3.16-21: Ἡμεῖς δὲ βίον μὲν συγγράφομεν φιλοσοφίας διδάσκαλον καὶ τὴν ἐν οὐρανοῖς πολιτείαν ἐξηλωκότα· ζωγραφοῦμεν δὲ οὐ τῶν σωμάτων τοὺς χαρακτῆρας, οὐδὲ τὰ τούτων ἐκτυπώματα τοῖς ἀγνοοῦσιν ἐπιδείκνυμεν, ἀλλὰ τῶν ἀοράτων ψυχῶν τὰς ἰδέας σκιογραφοῦμεν, καὶ πολέμους ἀθεάτους καὶ συμπλοκὰς ἀφανεῖς ἐπιδείκνυμεν.

38. Cf., for example, D. G. Piccardi, *Metafora e poetica in Nonno di Panopoli*, Firenze 1985, 90-

physiognomy of members of the upper class in the early Byzantine period. And, as P. Brown noted, depicting physiognomies of such individuals was "most appropriate to an age of personal power". Its parallel in historiography is best illustrated by Ammianus Marcellinus who particularly stresses the anger of the ruling class. His readers could contrast such tempers with those of the educated, self-restrained traditional figures of the urban upper class[39].

In the *ekphrasis* of the statues of Zeuxippus, another conventional theme known from ancient rhetorical theory and its application in literature is that of *kallos*, beauty[40]. Admiration for the beauty of the statues is reserved only for some of them. Among the gods Aphrodite's statues are each described as beautiful in a different way. In one the goddess was "shedding drops of beauty on the bright bronze" (vv. 78-79); in the other "on her breasts rested the twisted cestus, and in it beauty swam" (vv. 289-290). Apollo "beautiful to see" (v. 284), stands out for "the lovely beauty of a god was manifest in him, adorning the bronze" (vv. 285-286). Hermaphroditus "showed features of the beauty of both sexes (v. 107). Among the demigods the statues of Helen and Polyxena deserved a special elaboration of the theme of beauty by the poet. Christodorus expresses his personal admiration for Helen's beauty: "I marvelled at her lovely image, that gave the bronze a grace most desirable, for her beauty even in that soulless work breathed warm love" (vv. 168-170). Polyxena's beauty incites the poet to reflect on beauty's tragic consequences: "nor did the arrows of thy beauty save thee - thy beauty which once entrapped his father (Pyrrhus), leading him of his own will into the net of unexpected death" (vv. 202-205). Finally, not surprisingly, of the historical persons only Alcibiades' statue is praised as beautiful. He "had interwoven with the bronze the rays of his beauty" (vv. 82-83). In a few cases the poet describes as beautiful only some parts of the represented figures[41].

But beauty was not a mere physical quality. It was also transcendent and

92: expressions and terms of anger. On the passion of anger in ancient experience and literature cf. J. Fillion-Lahille, *Le De ira de Sénèque et la philosophie stoïcienne des passions*, Paris 1984.

39. P. Brown, *Power and Persuasion in Late Antiquity: Towards a Christian Empire*, Madison, Wisconsin 1992, 59-60. Choricius of Gaza praises the mild character of dux Aratius and archon Stephanus: R. Foerster, E. Richtsteig, *Choricii Gazaei Opera*, Lipsiae 1929, *Oratio* 3, c. 7 (p. 51.9: ἥμερον ἦθος), c. 8 (p. 51.11-16: φύσει μὲν οὖν ἀλλήλοις πρᾳότης τε καὶ θυμὸς δοκεῖ διαμάχεσθαι... παρ' ὑμῖν δὲ λύει τὴν ἔριν ἄμφω καὶ διαλάττεται).

40. Cf. H. Saradi, "The *Kallos* of the Byzantine City: The Development of a Rhetorical *Topos* and Historical Reality", *Gesta, The International Center of Medieval Art* 34/1 (1995) 37-56.

41. Deiphobus (v. 1: "on a well-carved pedestal"), Aphrodite (v. 104: "fair-bosomed"), Apollo (v. 283: "fair-haired"), Homer (vv. 329-330: "his beard... weaving an ornament for his naked bosom and his loveable face").

characteristic of superior values. The beauty of some exemplary figures derived from their moral qualities as, for example, Aeneas whose "wise modesty redolent of beauty is shed on thy eyes" (vv. 145-146). Other figures whose beauty reflected a superior personality are Isocrates ("For thou adornest the bronze": vv. 256-257), Telamonian Ajax ("the bloom of his native beauty all his ornament": vv. 272-273) and Homer ("his beard... weaving an ornament for his naked bosom and his loveable face": vv. 329-330).

The *topos* of beauty expresses the author's esthetic appreciation of the art objects. It also highlights moral values. It is intimately connected with the *topos* of realism, defined both as a representation of nature and as emotional vividness arousing an emotional and spiritual response. In a rhetorical exercise of Choricius of Gaza, for example, we find a rational explanation for the connection between beauty and imitation of nature. The exercise had as subject the arguments of a Spartan against Phidias who modelled a statue of Aphrodite after his mistress Phryne. We do not know whether Phidias made such a statue of Aphrodite for Sparta. It is possible that Choricius borrowed the story referring to Cnidian Aphrodite for the purpose of his rhetorical exercise[42]. Choricius explains that the statue of a god should be excessively beautiful in order to approach the true image of the god and immitate it as much as possible[43]. An example of imitation is the representation of Zeus at Olympia by Phidias. The great sculptor depicted him following Homer's description of Zeus. Even at his time, Choricius states, the spectator looking at the statue of Zeus recalls Homeric Zeus who raises his dark eyebrows and moves his hair rapidly here and there[44].

Apart from the beauty of the represented figures two other elements attract Christodorus's interest and are worthy of mention: the naked figures and the expression of their eyes. While for most of the representations of naked figures the poet makes plain statements[45], he elaborates on the significance of

42. R. Förster, "Der Praxiteles des Choricius", *Jahrbuch des kaiserlich Deutschen Archäologischen Instituts* 9 (1894) 1895, 170.

43. Foerster, *Choricii Gazaei Opera*, Decl. 8.39 (p. 325.4-6): τοῦ θείου γὰρ κάλλους ἅπασαν ὥραν νικῶντος ἡ μείζων εὐπρέπεια τῶν ἀγαλμάτων ἐγγυτέρω γίνεται τῆς ἀληθείας καὶ πλείονα φέρει τὴν μίμησιν.

44. Ibidem, c. 40: τὸν Φειδίαν ἀκούομεν, ὅτε τὸν Ὀλυμπίασι Δία προσετάχθη ποιεῖν, ἐργάσασθαι τοῦ θεοῦ τὴν εἰκόνα πρὸς Ὁμηρικὸν ἄγαλμα τοῦ Διός, οὐ πρὸς ἀνθρώπινον εἶδος, καὶ νῦν ὁ τὸν Δία τοῦ Φειδίου θεώμενος εἰς ἔννοιαν τὸν Ὁμήρου λαμβάνει τὸν νεύοντα κυανέαις ὀφρύσι καὶ τῇδε κἀκεῖσε σοβοῦντα τὴν κόμην (Il. I.528). Comparison between Homer's Zeus and that of Phidias is found also in the Life of Apollonius IV.7. Cf. also Dio of Prusa, *Or.* XII.62-83.

45. vv. 59 (Pyrrhus, son of Achilles), 66 (Poseidon), 74 (Apollo), 79 (Aphrodite's bust), 100 (another Aphrodite), 194 (Pyrrhus), 213 (Locrian Ajax), 271 (Ajax), 280 (Sarpedon), 292 (Achilles). Cf. also Nicolaus of Myra, ed. Walz, *Rhetores Graeci,* I, 395.3 ff., 405.14 ff., 409.19 ff., 410.13.

Apollo's naked figure:

> "In the bronze he was naked, because Apollo knoweth how to make naked to them who enquire of him the true decrees of Fate, or because he appeareth to all alike, for King Phoebus is the Sun and his pure brilliancy is seen from far" (vv. 73-77).

The need to explain all aspects of representation of gods in antique statues on the basis of some specific attributes is attested even before the early Byzantine period. In the Περὶ ἀγαλμάτων of Porphyry[46], the Neoplatonic philosopher of the third century, all characteristics of the statues of the Greek pantheon are interpreted allegorically. Thus, for example, Zeus was represented seated suggesting his firmly based power. He was shown naked in the upper part of his body because he was conspicuous in the spiritual and celestial parts of the universe; but he was depicted covered in the lower part because he was invisible. Such interpretations were based on the notion that the invisible powers of the gods were marked on their visible images and some specialists possessed the knowledge of relating the attributes of the gods from their statues as from books (καθάπερ ἐκ βίβλων: c. 1). They were aiming at rationalizing the ancient myths[47]. Often artificial etymological interpretations wrapped in philosophical concepts and vocabulary offered convenient explanations of ancient myths[48]. This was a very strong trend attested also among the

46. Vie de Porphyre le philosophe néo-platonicien avec les fragments des traités Περὶ ἀγαλμάτων et de regressu animae, Gand Leipzig 1913, repr. Hildesheim 1964, app. I.

47. See, for example, Callistratus' analysis in the Descriptions 6.4: "... with a deeper perception of art (σὺν αἰσθήσει τεχνικωτέρᾳ), knew how to track down the marvels of craftsmen, applied reasoning to the artist's creation (καὶ λογισμὸν ἐπῆγε τῷ τεχνήματι) explaining the significance of Opportunity (τὴν τοῦ καιροῦ δύναμιν) as faithfully portrayed in the statue".

48. For example, Vie de Porphyre, c. 7 (p. 9*.17-19): ὁ δὲ κύων αὐτοῦ [Πλούτωνος] δηλοῖ τὴν κύησιν τῶν καρπῶν εἰς τρία διῃρημένην, εἰς τὴν καταβολὴν καὶ τὴν ὑποδοχὴν καὶ τὴν ἀνάδοσιν; c. 8 (p. 13*.18-14*.1): Τῆς δ' αὖ χορευτικῆς τε καὶ ἐγκυκλίου κινήσεως, καθ' ἣν τοὺς καρποὺς πεπαίνει, ἡ πυρὸς δύναμις Διόνυσος κέκληται, ἑτέρως ἢ ἡ τῶν ὑγροποιῶν καρπῶν δύναμις, ἢ παρὰ τὸ δινεῖν, ἢ διανύειν τὸν ἥλιον τὴν κατὰ τὸν οὐρανὸν περιφοράν; (p. 14*.17-18): (Ἀθηνᾶ) ἔστι γὰρ τῆς φρονήσεως σύμβολον, Ἀθρηνᾶ τις οὖσα. On allegorical interpretations of ancient myths cf. P. Lévêque, *Aurea catena Homeri. Une étude sur l'allégorie grecque*, Paris 1959. On the symbolism of the statues cf. also V. Fazzo, La giustificazione delle immagini religiose dalla tarda antichità al Cristianesimo, I: La tarda antichità (con un Appendice sull'Iconoclasmo bizantino), Napoli 1977, 195 ff. Allegorical interpretations of an etymological nature are also found in the Ὁμηρικὰ προβλήματα of the first-century A.D. Heracleitus: *Héraclite. Allégories d'Homère*, ed. F. Buffière, Paris 1962, c. 7, 19.8 (on Athene followed by Porphyry), 44 etc. Also John of Antioch, Ἀρχαιολογία Ἰωάννου Ἀντιοχέως ἔχουσα καὶ διασάφησιν τῶν μυθευομένων with Christian interpretations of some myths. Allegorical interpretation of pagan myths was also written by Fulgentius who is identified with the bishop of Ruspe (507-532): *Mythologiarum Libri III*, ed. R. Helm, Leipzig 1898. For the poetry of the early Byzantine period cf. also Viljamaa, *Greek Encomiastic Poetry*, 83.

common people[49]. By the time of Christodorus of Koptos they had become a commonplace in literary texts. Often they were arbitrary, offering the author an opportunity to elaborate on his subject. For example, Thucydides' raised hand is interpreted by Christodorus as suggesting "that he once sang the bitter struggle of Sparta and Athens, that cut down so many of the sons of populous Greece" (vv. 374-376).

One of the physical characteristics on which Christodorus focusses is the expression of the eyes, which introduces us to the portraiture of late antiquity. Attention to the eyes of figures represented in painting or statuary is found in art critics of the third century. Philostratus the Elder analyses the expression of the eyes of the tragic figure Pantheia, as depicting her psychological state: "As for the eyes, my boy, let us not consider them for their size, nor ask if they are black, but let us consider the great intelligence there is in them, and by Zeus all the virtues of the soul which they have absorbed; for though their state excites pity, yet they have not lost their look of gladness, and though they are courageous, yet they show the courage of reason rather than of rashness, and though they are aware of death, they have not yet departed from life. Desire, the companion of love, so suffuses the eyes that it seems clearly to drip from them"[50]. Philostratus the Younger offers similar analysis of the expression of the eyes of statues[51]. Nicolaus of Myra in the *ekphraseis* of his

49. See, for example, in the Life of Apollonius IV.28 the interpretation of the statue of the athlete Milo of Croton at Olympia by the people of the area: they thought that the fillet on his head, so common in Archaic statues, was a symbol of temperance and sobriety. Apollonius interpreted it as a symbol of priesthood. But as J. J. Pollitt, *The Art of Rome c. 753 B.C.-A.D. 337, Sources and Documents*, Cambridge, London, New York et al. 1966, repr. 1986, 214 rightly remarks, it might have indicated a victorious athlete. Apollonius also interpreted a disk beneath the athlete's feet, probably an Archaic plinth, as a shield which together with the position of the extended fingers of his right hand suggested to him a posture of prayer. It is clear therefore that both the common people and the *literati* were searching for allegorical interpretations of statues and were attracted to mystic symbolism ignoring historical, artistic and cultural explanations. Occasionally we also find an analysis based on art historical observations: the rendering of the fingers and feet of Milo's statue, attached to each other without spaces, is interpreted by Apollonius as a stylistic characteristic of Archaic art.

50. Philostratus the Elder, *Imagines*, II.9.6; cf. also I.14.1; 16.1 (the look of the eye is so intelligent); 23.4; II.1.3; 2.4; 5.5; 17.9; 18.4; 19.3; 21.2; 23.3; 31.2; 34.3.

51. Philostratus the Younger, *Imagines*, 11.2 (transl. A. Fairbanks, ed. Loeb): "The maiden [Medea] shows in her face a certain desperation of mind, for while her eyes filled with tears gaze towards the land, she is frightened at the thought of what she has done and is preoccupied in planning for the future, and she seems to me to be turning over her thoughts all to herself as she beholds in her mind each detail and has the gaze of her eyes steadfastly fixed upon the hidden secrets of her heart (πεπηγυῖα τὰς τῶν ὀφθαλμῶν βολὰς ἐς τὰ τῆς ψυχῆς ἀπόρρητα). Cf. also 1.3; 2.2; 5.3; 7.1, 3; 8.1; 9.2, 3, 5; 10.4; 11.2, 4, 5; 12.2; 13.1 (Why do you fix your eyes upon the ground? Since I for one do not know whether it is because you are now collecting your thoughts, or because

progymnasmata recommends that the orator elaborate on the eyes of the represented figures[52]. The eyes of the statues offer an insight to the figures' personalities. They express the emotions and the internal spiritual life of remarkable individuals. Christodorus of Koptos describes the expressions of the eyes of twelve figures: Deiphobus (vv. 7-8), Aristotle (v. 22), Pyrrhus, son of Achilles (vv. 59-60), Amymone (vv. 63-64), Pythagoras (vv. 23-24), Aeneas (vv. 145-146), Oenone (vv. 216-217), Dares (vv. 223-224), Apollo (vv. 269-270), Sarpedon (vv. 281-282), another Apollo (vv. 286-287), and Achilles (vv. 295-296). From this group the heroes Deiphobus and Achilles, are in combat situations, thus their eyes express the stress and emotions of the imminent attack; the expression of the eyes of the portraits of philosophers not unexpectedly suggests contemplation and intense spiritual activity: Aristotle's "mobile eyes revealed his collected mind". Pythagoras "was measuring Heaven alone". His eyes are described as "pure" (ἀχράντοισι ὀπωπαῖς), an adjective with moral and religious connotation, designating his spirituality for which he was very much esteemed by the early Byzantines. Similarly the prophetic power could be expressed by the eyes, as in the two statues of Apollo. The figures' personalities were also revealed by the expression of their eyes: Aeneas' eyes expressed "wise modesty redolent of beauty", and Dares' "the hot breath of valour". The eyes of Sarpedon and Aeneas suggested their noble origin, while Amymone's and Oenone's the personal emotions of love and jealousy, appropriate to these mythical figures.

Similar attention to the eyes is found in the literary works of late antiquity. The eyes express tension in moments of confrontation[53], impulsiveness of the temperament[54], or contemplation of philosophers[55]. In statuary the new em-

you are awe-stricken at the presence of the goddess); 14.4, 5; 15.1, 5, 6; 16.1; 17.1. Cf. also Callistratus, Descriptions 3.2; 5.1 (and its glance did not express unmixed exultation nor yet pure joy, for in the nature of the eyes art had put an indication of grief, that the image might represent not only both Narcissus but also his fate; 5.4; 7.2; 8.5; 10.2; 13.3; 14.1, 5.

52. Walz, *Rhetores Graeci*, I, 403.20-22; 405.27-406.2 (ὀφθαλμοὶ δὲ μᾶλλον τοῦ μὴ φρονεῖν καθεστήκασιν ἔλεγχος, πῦρ γὰρ ἐν αὐτοῖς ὑποφαίνεται, καὶ πρὸς ἄλλον καὶ ἄλλον τρέπεται χῶρον, καὶ οὕτως ἡ τοῦ πάθους εἰκὼν καταφαίνεται); 413.3.

53. See also L. de Lannoy, *Flavii Philostrati Heroicus*, Leipzig 1977, c. 10.2, 33.40-41, 34.5, 35.2, 48.2, 54.4.

54. Philostratus, *Lives of the Sophists*, ed. Loeb, transl. W. C. Wright, c. 552: "his eyes gave out a brilliant gleam (χαροπήν τε ἀκτῖνα) which betrayed his impulsive temperament (ὁρμῆς ἦθος)."

55. See, for example, Eunapius, *Lives of the Sophists*, c. 473: "the very pupils of his eyes were, so to speak, winged... and his glance revealed the agile impulses of his soul... one could hardly endure the swift movements of his eyes...; 481; 502: "his eyes testifying that the soul within him was leaping and dancing around the opinions that he expressed". In a metaphor the philosophers' spiritual life is defined as the eyes of the soul (τὰ τῆς ψυχῆς ὄμματα): *Damascii vitae Isidori reliquiae*, ed. C. Zintzen, Hildesheim 1967, Epitoma Photiana, c. 32 (p. 56.5), fr. 72 (p. 57.3); a detailed description of

phasis on the eyes of the portraits appeared in the third century A.D. and as has been noted, this trend coincided with the popularity of Neoplatonism in an age of profound crisis, when the classical forms of art started to dissolve under the pressure of a new trend focussing on spiritual and internal life. The eyes are given the impression of gazing into the future. Usually the pupil of the eyes was deeply drilled and three circles were clearly marked. From a period closer to the time of Christodorus this trend is best represented in the portraits of philosophers from Aphrodisias (late fourth to fifth century)[56]. The emphasis on this treatment of the eyes is also accompanied by deep lines on the forehead and prominent eyebrows to suggest profound thought. This characteristic is stressed in Christodorus' description of Homer's portrait: "his eyebrows prominent, and not without reason, for his eyes were sightless. Yet to look at he was not like a blind man; for grace dwelt in his empty eyes. As I think, the artist made him so, that it might be evident to all that he bore the inextinguishable light of wisdom in his heart" (vv. 332-338). Although most of the statues in the collection were not late antique, Christodorus' description was expressing what an early Byzantine viewer was expected to see in the portraits: an intense internal spiritual life appropriate to great heroes, philosophers and prophets[57]. Thus the viewers were expected to respond to the images as if they were late antique, and to recognize cultural affinities even if they were not represented on the art objects. It is significant that the description of the eyes as reflecting the internal spiritual life was also applied to Christian portraits. The eyes were showing the calm of the soul of holy men; the latter could see with the eyes of their soul[58]. Agathias in an epigram on an image of the Archangel stresses that "the eyes stir up the depths of the spirit"[59].

the expressions of Isidorus' eyes: Epitoma Photiana, c. 16 (p. 16.4-12) with the conclusion that the eyes were the accurate images of the soul and of the divine spirit (ἁπλῶς δ' εἰπεῖν, ἀγάλματα ἦσαν ὀφθαλμοὶ ἐκεῖνοι τῆς ψυχῆς ἀκριβῆ, οὐ μόνης γε, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐνοικούσης αὐτῇ θείας ἀπορροῆς: p. 16.10-12).

56. R. R. R. Smith, "Late Roman philosophers", in: *Aphrodisias Papers. 2. The theatre, a sculptor's workshop, philosophers, and coin-types*, ed. R. R. R. Smith and + K. T. Erim, Ann Arbor 1991, 144-158, esp. 146 (Pindar), 148 (Alexander), 153-155 (Old philosopher); idem, "A new portrait of Pythagoras", ibidem, 159.

57. Cf. J. Onians, "Abstraction and Imagination in Late Antiquity", *Art History* 3 (1980) 1-24; J. Trilling, "Late Antique and Sub-Antique, or the 'Decline of Form' Reconsidered", *DOP* 41 (1987) 469-476. See also the reflections of A. Cutler, "The Right Hand's Cunning: Craftsmanship and the Demand for Art in Late Antiquity and the Early Middle Ages", *Speculum* 72 (1997) 975-976, 981 for "a technical explanation" of the abstract trends in art.

58. Theodoret of Cyrrhus, *Histoire des moines de Syrie*, IV.10.10-11: ἱκανοὶ δὲ οὗτοι [ὀφθαλμοί] τεκμηριῶσαι τῆς ψυχῆς τὴν γαλήνην; IX.2.7: τὸ τῆς ψυχῆς ὀπτικόν.

59. Transl. W.R. Paton, Anth. Gr. I.34.7: ὄμματα δ' ὀτρύνουσι βαθὺν νόον.

It appears that the descriptions of the last few statues in the poem are arranged to create a crescendo. The description of the portrait of Pompey, the third from the end of the poem, connects the viewer with the imperial family and contemporary events: Anastasius had one nephew and two grandnephews by the name of Pompeius and, as it has been suggested, this was also the name of his father. The verses on Pompey were meant to glorify Anastasius and his victories over the Isaurian rebels (492-498) by alluding to similar victories of the great Roman general and to the synonymy of Anastasius' father[60]. Christodorus had also written an epic poem on this subject.

Then follows the praise of a second statue of Homer. According to Christodorus this was not the great epic poet, but Homer of Byzantium. The identification was not certain, since Christodorus states that he *thought* (ὀΐω: v. 408) the statue was the Byzantine Homer. It becomes clear that the accuracy of the description was not important. The literary treatment of the subject was what mattered. It is not unlikely that the identification with the Byzantine Homer suited Christodorus' literary aim: to enlarge his topic from a praise of the collection of the Baths of Zeuxippus to that of the city of Constantinople. This literary device fitted the purpose of ceremonial poetry and rhetoric of the early Byzantine empire[61]. Byzantine Homer was the son of the Byzantine Moero who was nurtured by the Muses and became an epic poet. He himself was a tragic poet "adorning by his verses his city Byzantium" (κοσμήσας ἐπέεσσιν ἑὴν Βυζαντίδα πάτρην: v. 413)[62]. Thus Constantinople had her poet who adorned her as Homer adorned Troy and Virgil Rome.

The connection with Rome becomes immediately apparent in the praise of Virgil who is the last figure of the list (vv. 414-416). The vocabulary of the three last verses praising Virgil makes clear the intention of the poet, what the poet wished to see and describe. Virgil is praised for his eloquence and in a metaphor he is referred to as "the clear-voiced swan" (v. 414). The swan being associated through Augustan art with Augustus, this reference may be understood as an allusion to Augustan art and literature and the golden age of Rome. In an elaborate formulation of Byzantine patriotism, Virgil is pre-

60. Cf. A. Cameron, "The House of Anastasius", *GRBS* 19 (1978) 259-263, and p. 263: "even though the reference was plainly to Pompeius Magnus, was bound at the same time to remind the contemporary listener of the emperor's father - and to suggest that pleasing possibility of his descent from so great a Roman".

61. Like the sophists who had special interest in monuments and were attracted to ancient local tradition "and were prepared to invest it with literary dignity and belletristic décor": G. Anderson, *Philostratus. Biography and Belles Lettres in the Third Century A.D.*, London, Sydney, Dover, New Hampshire 1986, 253.

62. On this literary *topos* cf. Saradi, "Kallos", 40-41, 43.

sented as having been nourished by his native Echo of Tiber to become another Homer (ὅν ποτε Ῥώμης θυμβριάς ἄλλον Ὅμηρον ἀνέτρεφε πάτριος Ἠχώ: vv. 415-416). At the same time we recognize the *synkrisis*, comparison, a familiar element of the rules of the *enkomia*[63]. The reader is artfully lead to the parallel of Rome-Constantinople. New Rome was the echo of the Old. The symbolism of Constantinople's role in history becomes obvious. This theme has been recognized as central also in contemporary poetry, such as the *Dionysiaka* of Nonnos of Panopolis[64]. At the same time the undisputable superiority of Homer by comparison with Virgil, as presented in the last verses, may imply the ultimate superiority of the New Rome versus the Old. Virgil is also connected in other ways with the statues of Zeuxippus. Apart from Aeneas, three other statues in the Baths of Zeuxippus represented figures connected with the Aeneid: Dares, Entellus (vv. 222-227), Creusa (vv. 148-154).

We can unlock the *ekphrasis*' symbolism "by assuming that it [the text] invites us to employ techniques we already possess to work on things we already know"[65]. Regardless of the possibility that an epilogue is missing, the last three verses dedicated to Virgil may have meant much more to the contemporary readers of Christodorus' poem. They could have been understood as an allusion to the new religion of New Rome. We know that the Fourth Eclogue of Virgil had been interpreted by Christian Fathers and other writers as prophesying the advent of Christ. A messianic interpretation of the Fourth Eclogue is offered by Eusebius in the *Life of Constantine* in a Speech by the first Byzantine emperor. The speech is not preserved in its Latin original but in Greek[66]. It incorporates translations of several verses of the

63. Hermogenes, Προγυμνάσματα, L. Spengel, *Rhetores Graeci*, II, Lipsiae 1854, 13.3-4, 14-15; Menander, Περὶ Ἐπιδεικτικῶν, *Menander Rhetor*, ed. D. A. Russell and N. G. Wilson, Oxford 1981, 92. The laudatory poems of the early Byzantine period follow the rules of rhetoric: L. B. Struthers, "The Rhetorical Structure of the Encomia of Claudius Claudian", *HSCPh* XXX (1919) 49-87.

64. Cf. P. Chuvin, *Mythologie et géographie dionysiaques. Recherches sur l'oeuvre de Nonnos de Panopolis*, Clermont 1991, 23-26, 314. Other similarities have also been discerned in the works of Nonnos of Panopolis and Christodorus of Koptos in the metre, words and expressions: Viljamaa, *Greek Encomiastic Poetry*, 37.

65. M. Turner, *Death is the mother of beauty. Mind, Metaphor, Criticism*, Chicago and London 1987, 11.

66. I. A. Heikel, *Eusebius Werke* I, Leipzig 1902, 183-186 (c. 19-21); Eusebius, *Vita Constantini* 4.32. On the messianic interpretations of Virgil's Bucolics cf. A. Bolhuis, *Vergilius' Vierde Ecloga in de Oratio Constantini ad Sanctorum Coetum*, Ermelo, 1950; P. Courcelle, "Les Exégèses chrétiennes de la Quatrième Éclogue", *REA* 59 (1957) 294-319; S. Benko, "Virgil's Fourth Eclogue in Christian Interpretation", *ANRW* 2.31.1, Berlin 1980, 646-705; J. Fontaine, "La conversion du christianisme à la culture antique: la lecture chrétienne de l'univers bucolique de Virgile", *BullBudé*

Fourth Eclogue in Greek hexameters with a messianic interpretation. This text offered guidelines for similar interpretations of other Christian texts. For example, in the *Passio* of St. Artemius who died in 362, Virgil's Bucolics are placed by the emperor Julian next to the prophesies of Sibyl and of Apollo[67]. There is plenty of evidence that Virgil was read in the East, from the papyri of Nessana found in a Christian monastery, and from those of Egypt[68]. Comparison of the allegory of the mosaic scenes of the imperial palace at Constantinople with Virgil's poems has been drawn[69]. Church mosaic pavements copying scenes of manuscript illuminations of the Bucolics[70] may have conveyed a messianic symbolism: Virgil predicted the advent of Christ and should be included in the Christian literature and studied by Christians. The *Oratio Constantini* is even more daring in the messianic interpretation of Virgil's Aeneid: verse 36 is interpreted allegorically as alluding to Christ (Achilles) and to the *oikoumene* (Troy)[71]. To accommodate old myths in new

1978, 50-75. Cf. also S. Maccormack, *The Shadows of Poetry. Vergil in the Mind of Augustine*, Berkeley, Los Angeles, London 1998, 22 ff.

67. *Passio S. Artemii*, in: *Die Schriften des Johannes von Damaskos*, ed. B. Kotter, V, Berlin, New York 1988, 228 (c. 46): Τὸν Χριστὸν ἄνωθεν οἱ προφῆται προκατήγγειλαν, ὡς καὶ αὐτὸς κρεῖττον ἐπίστασαι. Καὶ πολλαὶ τῆς αὐτοῦ παρουσίας αἱ μαρτυρίαι κὰκ τῶν παρ' ὑμῖν σεβομένων θεῶν καὶ τῶν χρησμῶν αἱ προαγορεύσεις τά τε Σιβύλλεια γράμματα καὶ ἡ τοῦ Βιργιλίου τοῦ Ῥωμαίου ποίησις, ἣν ὑμεῖς Βουκολικὴν ὀνομάζετε, καὶ αὐτὸς ὁ παρ' ὑμῖν θαυμαζόμενος Ἀπόλλων ὁ μαντικὸς τοῖον δή τινα περὶ Χριστοῦ ἐξεφώνησε λόγον... Cf. also at the end of the fifth century, Fulgentius, *Expositio Virgilianae continentiae* who allegorizes Virgil: F. Zanlucchi, *Fabio Planciade Fulgenzio. Expositio Virgilianae continentiae*, Padua 1972.

68. B. Baldwin, "Vergilius Graecus", *AJP* 97 (1976) 361-368 (= idem, *Studies on Late Roman and Byzantine History, Literature and Language*, Amsterdam 1984, no. XVII); idem, "Vergil in Byzantium", *AntAb* 28 (1982) 81-93 (= idem, *Studies*, no. XLVI); Cameron, "Wandering Poets", 495-496. Cf. also P. Courcelle, *Lecteurs païens et lecteurs chrétiens de l'Énéide. I. Les témoignages littéraires*, Paris 1984; Corippus' epic *Iohannis*, probably written in 549 is influenced in the form of its structure by Virgil's Aeneid: J. Blänsdorf, "Aeneadas rursus cupiunt resonare Camenae: Vergils Epische Form in der Johannis des Corippus", in: *Monumentum Chilionense* (Festschrift E. Burck), ed. E. Lefèvre, Amsterdam 1975, 524 ff.

69. J. Trilling, "The Soul of the Empire: Style and Meaning in the Mosaic Pavement of the Byzantine Imperial Palace in Constantinople", *DOP* 43 (1989) 27-72, esp. 58, 60-63 and his conclusion in p. 63: "...the Palace mosaic was conceived as a counterpart to the Georgics in occasion as well as theme, and created to honor Heraclius on his return to Constantinople in 628". The mosaic, however, has been now dated to an earlier period: cf. W. Jobst, "Architecture and Mosaic Art of the 'Great Palace' of Constantinople", *DOP* (forthcoming).

70. M. Spiro, "Vergil in Albania: An Early Byzantine Mosaic Pavement at Arapaj", in: *Οι Αλβανοί στο Μεσαίωνα*, Athens 1998, 131-168.

71. *Oratio Constantini* XX.9: Τὸν μὲν Ἀχιλλέα χαρακτηρίζει τὸν Σωτῆρα ὁρμῶντα ἐπὶ τὸν τρωικὸν πόλεμον, τὴν δὲ Τροίαν τὴν οἰκουμένην πᾶσαν. Ἐπολέμησε γοῦν ἄντικρυς τῆς ἀντικειμένης δυνάμεως πονηρᾶς, πεμφθεὶς ἐξ οἰκείας τε προνοίας καὶ παραγγελίας μεγίστου πατρός: ed. Heikel, *Eusebius Werke*, I, 185.19-23.

circumstances was an established technique of the literary style[72].

We do not know whether Christodorus was a Christian, but poets of his time could equally use pagan or Christian themes and vocabulary[73]. It may very well be that the poet deliberately chose to end the *ekphrasis* with the portrait of Virgil[74]. This would function as an allegory which was recognized by the early Byzantine literary critics as the shortest way (τὴν σύντομον ὁδεύοντα) to reveal the truth[75]. In this case the last verses dedicated to Virgil could function as the epilogue which, according to the rhetorical manuals, leads on to the deductive proofs which had been presented earlier, summing up the accounts, the ἤθη and the πάθη stated above[76]. The epilogue is also defined as a commonplace (κοινὸς τόπος) which contains a general statement on the subject and magnification (αὔξησις)[77]. Teachers of rhetoric also suggested the inclusion of a religious note to the epilogue of the *enkomion*, such as a prayer[78]. This technique has been recognized in the poetic praises of Claudius Claudianus[79]. All this is accomplished in the last verses on Virgil: Greek literature as represented by Homer shines superior to the Latin, Constantinople is alluded to as New Rome, and valued for its religion which is now linked with the glorious period of the Augustan Age through Virgil. Therefore, it is possible to suggest that the *ekphrasis* was written for an official occasion. If we understand Christodorus' poetic *ekphrasis* as suggested, the entire work may be regarded as a metaphor which, it has often been acknowledged, "is the nerve or heart of all poetic creation"[80]. On the other

72. Cf. Julian, *Or.* VII.226D, ed. G. Rochefort, II, 1, Paris 1963: ἀλλ' ὁ μὲν μῦθος, μῦθός ἐστι παλαιός, ἐφήρμοσας δὲ αὐτὸν σὺ πράγμασιν ἑτέροις, ὅπερ οἶμαι ποιεῖν εἰώθασιν οἱ τῇ τροπικῇ χρώμενοι τῶν νοημάτων κατασκευῇ.

73. Cf. Cameron, "Wandering Poets", 472-477; P. Chuvin, *Chronique des derniers païens. La disparition du paganisme dans l'Empire romain, du règne de Constantin à celui de Justinien*, Paris 1990, 118-119; G. W. Bowersock, *Hellenism in Late Antiquity*, Ann Arbor 1990, 43-44, 63 ff.

74. Cf. B. Baldwin, *An Anthology of Byzantine Poetry*, Amsterdam 1985, 27 suggests "Christodorus' decision to round off with Virgil may reflect either his own enthusiasm or general Byzantine taste"; idem, "Vergil in Byzantium", 83; idem, "Vergilius Graecus", 368: "The poet is Vergil himself, raised to Homer's level, which is trite enough, but the Roman bard is strikingly chosen to terminate the poem".

75. Julian, *Or.* VII, 227B.

76. Nicolai Progymnasmata, p. 5.6-10: ἐπίλογος δέ ἐστι λόγος ἐπὶ προειρημέναις ταῖς ἀποδείξεσιν ἐπαγόμενος, ἀθροισμὸν πραγμάτων καὶ ἠθῶν καὶ παθῶν περιέχων· ἔργον δὲ καὶ τούτου, φησὶν ὁ Πλάτων, τὸ ἐπὶ τελευτῆς τοὺς ἀκούοντας ὑπομνῆσαι τῶν εἰρημένων.

77. Ibidem, 36-37.

78. Menander, ed. Russell and Wilson, 94: ἐπὶ τούτοις εὐχὴν ἐρεῖς αἰτῶν, παρὰ θεοῦ εἰς μήκιστον χρόνον προελθεῖν τὴν βασιλείαν, διαδοθῆναι εἰς παῖδας, παραδοθῆναι τῷ γένει.

79. Cf. Struthers, *The Rhetorical Structure*, 85-86.

80. D. G. James, "Metaphor and Symbol", in: L. C. Knights, B. Cottle, eds., *Metaphor and Symbol*, London 1960, 100.

hand it is not impossible that the statues were indeed arranged to be viewed in a way to end with Virgil's portrait[81], and Christodorus wrote his epigrams following the order of the displayed statues. In Roman public space it appears that the position of the statues conveyed the desired message[82]. Even in private space collections of Roman statues displayed various themes, and their originality lay in their arrangement[83]. This could still have been possible in the early fourth century. Apparently in the baths of Zeuxippus the statues were not arranged to form homogenous groups, i.e. groups of gods, heroes, philosophers, etc., but esthetic considerations and the arrangement and function of the rooms may have dictated their sequence.

In Christodorus' poem the collection of statues in the Baths of Zeuxippus became the vehicle symbolizing the destiny and historical role of Constantinople as it was understood by contemporary educated Byzantines. Poetry kept alive these interpretations and helped to remind people how to respond to these statues. The past has been transposed into the present place and time. It has been harmoniously integrated into the history and culture of Constantinople through the messianic message of Virgil. The duality of the tradition of the New capital has been reconciled.

II. *The Supernatural power of statues*

The concept of the miraculous nature of statues was imbedded in ancient Greek religious[84] and Roman beliefs[85] and especially in the philosophical

81. Baldwin, *Anthology*, 27.

82. S. Gregory, "'Powerful Images': responses to portraits and the political uses of images in Rome", *JRA* 7 (1994) 86. In the Roman baths the evidence is too fragmentary to allow one to draw conclusions about specific programmatic coherence: Manderscheid, *Skulpturenausstattung*, 14-16. The usual themes expressed by the statues of gods and heroes were those of health, physical well-being and pleasure. Statues of emperors and of local magistrates and benefactors were also usually included.

83. E. Bartman, "Sculptural Collecting and Display in the Private Realm", in: E. K. Gazda, ed., *Roman Art in the Private Sphere. New Perspectives on the Architecture and Decor of the Domus, Villa, and Insula*, Ann Arbor 1991, 71-88, esp. 79 ff.

84. According to the ancient Greek tradition Daedalus created statues which could walk and even speak: Euripides, *Hecuba*, 838; Philostratus, *Imagines* I.16.1; Callistratus, *Descriptions* 3.5; 8.1; 9.3. Cf. also F. Poulsen, "Talking, Weeping and Bleeding Sculptures. A Chapter of the History of Religious Fraud", *Acta Archaeologica* 16 (1945) 178-195 on the devices used by the ancient Greeks to make statues talk and on a bust of Epicurus to the hollowed interior of which a pipe could be attached through which speech could be transmitted; the bust was apparently reused in late antiquity and assigned to another mystic philosopher. Cf. also C. A. Faraone, *Talismans and Trojan Horses. Guardian Statues in Ancient Greek Myth and Ritual*, New York - Oxford 1992.

85. Cf. V. Basanoff, *Evocatio. Étude d'un rituel militaire romain*, Paris 1947; J. le Gall, "Evo-

tradition of the late Roman Empire[86]. In Byzantium this concept was accorded a central place in Christian culture. The marvelous, the miraculous and the supernatural were a natural expression of the Christian psychè, since the miracle concept was embodied in Christian tradition and literature from the New Testament to Hagiographical texts[87]. However, as long as paganism was perceived as a threat to the new religion, Christian theologians insisted on the material nature of statues and their lack of sensation[88].

In Neoplatonism, theurgy was the engagement with the divine, not just its theory. It included divination, sacrifices, Chaldaean astrology and miracles. Pythagoras[89] and Apollonius of Tyana were the greatest theurgists. Theurgy was part of Neoplatonic philosophy. The Neoplatonic philosopher Plotinus (205-270) believed that gods could manifest themselves in statues[90]. Porphyry (233-ca. 306) placed greater emphasis on theurgy than Plotinus. He pushed this view even further in his Περὶ ἀγαλμάτων. Theurgy according to Porphyry could lead the lower soul to salvation. Thus theurgy is incorporated into Neoplatonism as a means of communion with the divine[91]. In Egypt there was also an ancient practice of animating statues through religious ritual[92].

Such attitudes could have been easily accepted by Christian thinkers and common people. They were accommodated by generally accepted views about

catio", in: *L'Italie préromaine et la Rome républicaine. Mélanges offerts à Jacques Heurgon*, Paris 1976, 519-524; N. Berti, "Scipione Emiliano, Caio Gracco e l''evocatio' di 'Giunone' da Cartagine", *Aevum* 64 (1990) 69-75; S. R. F. Price, *Rituals and Power: The Roman imperial cult in Asia Minor*, Cambridge, London, New York 1984, 8-9, 21, 116, 121, 191-205.

86. E. R. Dodds, *The Greeks and the Irrational*, Berkeley and Los Angeles 1951, 283-311; idem, "Theurgy and its Relationship to Neoplatonism", *JRS* 37 (1947) 55-69 (*The Greeks and the Irrational*, app. II); B. Nasemann, *Theurgie und Philosophie in Jamblichs De mysteriis*, Stuttgart 1991, 277 ff.; G. Fowden, *The Egyptian Hermes: A Historical Approach to the Late Pagan Mind*, Cambridge, London, et al. 1986, 126 ff.; Fazzo, *Immagini religiose*, esp. 235 ff.; P. Athanassiadi, "Dreams, Theurgy and Freelance Divination: The Testimony of Iamblichus", *JRS* 83 (1993), 115-130, esp. 122-123.

87. Cf., for example, L. Cracco Ruggini, "Il miracolo nella cultura del tardo impero: concetto e funzione", in: *Hagiographie, Cultures et Sociétés IVe-XIIe siècles. Actes du Colloque organisé à Nanterre et à Paris (2-5 mai 1979)*, Paris 1981, 161-204. For the importance of the miracle in the early Byzantine art as a parallel to the pagan tradition cf. T. F. Mathews, *The Clash of Gods. A Reinterpretation of Early Christian Art*, Princeton, New Jersey 1993, 54-91.

88. Cf. A. A. Donohue, *Xoana and the Origins of Greek Sculpture*, Atlanta, Georgia 1988, 126 ff., 202-204.

89. On the theurgic divinising of statues by Pythagoras cf. Iamblichus, *On the Pythagorean Way of Life. Text*, Translation, and Notes, ed. J. Dillon, J. Hershbell, Atlanta 1991, c. 151.

90. Ennead IV.3.11.

91. Cf. A. Smith, *Porphyry's Place in the Neoplatonic Tradition. A Study in Post-Plotinian Neoplatonism*, The Hague 1974, 127 ff.

92. Cf. *Corpus Hermeticum* II, Asclepius 37-38, ed. A. D. Nock - A.-J. Festugière, Paris 1945.

the central place of the miracle in Christian culture and literature. Similarities between Christian holy men and pagan wise men, experts in theurgy, could have been easily found. Such parallels go back to the early Christian centuries: a striking resemblance between the Life of Apollonius by Philostratus and Christian Gospel narratives has been discerned[93]. Thus attitudes about the miraculous power of statues were naturally nourished in early Byzantine culture. In some cases we also find that miracular attributes of statues were given to Christian icons[94].

In the fifth century the Neoplatonic philosopher Proclus (410 or 412-485) speaks of the theurgic power of statues in a more direct way. The theurgic power is the greatest of all human wisdom and knowledge[95]. The *telestai* were able to make the statues become alive and move[96]. Such passages indicate how deeply "magic" had been incorporated into the philosophical thought of Neoplatonists. The relation between image, god and symbol led to the concept of the spirituality of the divine image. However, even in the philosophical texts of the early Byzantine period a subtle distinction is often made between communion with the divine nature through *nous* to which is still reserved a superior place, and revelation through material means[97]. In the *Lives of the Sophists* by Eunapius we have other references to philosophers' theurgy: for example, Maximus was able to make a statue of Hecuba smile and light the torches in her hands[98].

93. G. Petzke, *Die Traditionen über Apollonius von Tyana und das Neue Testament*, Leyden 1970; M. Tasinato, *Figurata malia. Il taumaturgo e la phantasía tra paganesimo e cristianesimo*, Pordenone 1988.

94. Cf., for example, S. D. Imellos, "Εἰκόνες ἁγίων δεσμευόμεναι", *Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας* 24 (1975-1976), Athens 1977, 60-64.

95. Theol. Plat. (Proclus) I. 25: διὰ τῆς θεουργικῆς δυνάμεως, ἣ κρείττων ἐστὶν ἁπάσης ἀνθρωπίνης σωφροσύνης καὶ ἐπιστήμης συλλαβοῦσα τά τε τῆς μαντικῆς ἀγαθὰ καὶ τὰς τῆς τελεσιουργικῆς καθαρτικὰς δυνάμεις καὶ πάντα ἁπλῶς τὰ τῆς ἐνθέου κατακωχῆς ἐνεργήματα.

96. ταῦτα γὰρ καὶ οἱ τῷ ὄντι τελεσταὶ δρῶσι, διὰ χαρακτήρων καὶ ὀνομάτων ζωτικῶν τελοῦντες τὰ ἀγάλματα καὶ ζῶντα καὶ κινούμενα ἀποτελοῦντες: Proclus, in Timaeus IV, 240 A; καὶ ὥσπερ ἡ τελεστικὴ διὰ δή τινων συμβόλων καὶ ἀπορρήτων συνθημάτων τὰ τῇδε ἀγάλματα τοῖς θεοῖς ἀπείκαζε καὶ ἐπιτήδεια ποιεῖ πρὸς ὑποδοχὴν τῶν θείων ἐλλάμψεων: *Comm. in Cratilo* LI, 21-22.

97. *Procli Diadochi in Platonis Rem Publicam Commentarii*, ed. G. Kroll, II, Lipsiae 1899, c. 39 (p. 68). Cf. also the analysis of A. Sheppard, "Proclus' Attitude to Theurgy", *CQ* 32 (1982) 212-224 who distinguishes three categories of Proclus' theurgy: "pure ritual 'white magic', theurgy which uses some kind of ritual and raises the soul to the level of the intellectual and to the lowest point of the intelligible, and finally theurgy which is not really ritual at all but brings about a union of the 'one in the soul' with the higher intelligibles and with the First Hypostasis" (p. 224). Cf. also Eunapius, *Lives of the Sophists*, c. 474.

98. Eunapius, *Lives of the Sophists*, c. 475. Cf. also Damascii, *Vitae Isidori*, fr. 174 (p. 147, 1-8) regarding the Neoplatonist Heraiscus.

The description of statues in the *Chronicle* of Malalas helps us understand the function of such descriptions in Byzantine texts of the middle Byzantine period, such as the *Patria.* Malalas followed the Roman historiographical tradition where references to monuments and statues have a prominent place: building activities of emperors were recorded by Roman historians and biographers, for they were regarded as the emperors' achievements. They became necessary elements of praise. The theme of the marvel (θαῦμα) attested not very frequently in the Roman imperial period, became quite common in the Byzantine epigrams of constructions[99]. Malalas' *Chronicle* incorporates numerous accounts of buildings and statues: they refer to the construction, restoration and ultimate fate of monuments[100]. In such descriptions Malalas does not ignore the esthetic value of the monuments. Thus, for example, "Constantine adorned the hippodrome with statues and with ornamentation of every kind", also "from the entrance to the palace up to his forum he built two splendid colonnades decorated with statues and different kinds of marble"[101].

The other literary genre which Malalas followed in his *Chronicle* is the *Patria*, which combined the historical account with legend and local tradition. As Sudas in the entry on πατρῴων explains, this genre incorporated accounts of customs, traditions, mysteries and festivals (πάτρια δὲ λέγουσι τὰ ἔθη καὶ τὰ νόμιμα καὶ τὰ μυστήρια καὶ τὰς ἑορτάς). One of the authors of *Patria* was Christodorus of Koptos who wrote such accounts for Constantinople, Nacle, Miletus, Tralles and Aphrodisias[102]. This genre apparently responded to the antiquarian taste of the early Byzantines, which was shaped by the desire to preserve the antique traditions of the cities in a more and more uniform empire and in a rapidly changing culture. The *Patria* were connected with legends of foundations of cities, cults and festivals.

Malalas also records the statues' destruction by earthquakes or other calamities. But in such passages we can discern the literary techniques of the author who used a popular theme to enhance and strengthen his narrative. In

99. L. Robert, "Les inscriptions", in: *Laodicée du Lycos. Le nymphée, Campagnes 1961-1963*, ed. J. des Gagniers et al. Laval, Québec, Canada, Paris 1969, 343.

100. On the information and attitudes of Malalas toward the statues cf. A. Moffatt, "A Record of Public Buildings and Monuments", in: *Studies in John Malalas*, eds. E. Jeffreys, B. Croke and R. Scott, Sydney 1990, 87-109.

101. *The Chronicle of John Malalas*, transl. by E. Jeffreys, M. Jeffreys and R. Scott et al., Melbourne 1986, XIII.7; XIII.8.

102. Suidas s.v. Christodorus. On the city chronicles cf. B. Croke, "City Chronicles of Late Antiquity", in: G. Clarke et al., eds., *Reading the Past in Late Antiquity*, Rushcutters Bay, Australia 1990, 165-203.

such contexts, destruction of statues is embodied with political and historical symbolism. For example, a cross replaced the collapsed statue of Julian the Apostate in the harbor of Julian, and it clearly symbolized Christianity's ultimate triumph[103]. In the account of the natural disasters which occurred at the end of the reign of Justinian, the destruction of statues is invested with prophetic meanings, forecasting the city's misfortunes. The earthquake of 554 is described in these words: "In the month of August of the second indiction there occurred a tremendous earthquake and many houses, baths and churches suffered and also parts of the walls at Byzantion. During this shock the spear, which the statue in the Forum of Constantine was holding, fell and drove itself into the ground to a depth of three cubits. Many were trapped in the rubble"[104]. The damage of the statue is naturally incorporated into the narrative and it is designed to arouse the emotion of the reader. The description of the damage of the earthquake is reduced to a mere statement of "damage". Thus the symbolism of the statue's destruction emerges powerfully. The old technique of minimizing the description of emotions in cases of major distress in the narrative (epic and historiography) is adjusted by Malalas to the interest of the contemporary reader[105]. But the description of another earthquake in December 557[106] is more emotional with specific references to the nature of the destruction and the people's sufferings. The column in the Secundianai and the statue on top of it collapsed. If this was a statue of Justinian who built that palace, it is understandable why Malalas avoids any reference to the identity of the statue and focusses on the human suffering[107].

In sections of his *Chronicle* referring to Antioch, Malalas records the statues which were made by Apollonius of Tyana as talismans to avert misfortunes and natural calamities. There is no criticism of such superstitious beliefs. However, he recognizes the political motivation behind some statues erected by emperors and he is surprisingly explicit. Thus for example, both the emperors Tiberius and Trajan placed a statue of Remus and Romulus suckling the she-wolf, the one above the eastern gate of Antioch, the other above the Middle Gate "showing that the wall that had been added to Antiochus' city was of Roman construction"[108], and "so that it should be

103. XVIII.82 (a. 533/4).

104. XVIII.118.

105. Hermogenes, Περὶ μεθόδου δεινότητος c. XXXIII (Περὶ τοῦ τραγικῶς λέγειν): τὰ μεγάλα τῇ βραχύτητι τῆς ἑρμηνείας φυλάττει μεγάλα, τῆς συντομίας τὸ μέγεθος αὐτοῖς διασωζούσης: Spengel, *Rhetores Graeci*, II, Lipsiae 1854, 453.7-8.

106. XVIII.124.

107. Procopius, *Buildings* I.11.16-17.

108. X.10.

recognized that the building was Roman"[109]. While Malalas recorded and did not question the superstitious beliefs about statues, he gave rational interpretations of the political symbolism which statues were intended to convey. Such passages indicate that educated Byzantines of the sixth century could understand that statues such as those displayed in the hippodrome of Constantinople were charged with political and historical meaning.

Decline in the production of statuary, documented with certainty from ca. 450[110], may have played a role in enhancing such attitudes in the following centuries. Changes in the artistic taste and expression of the people as well as the influence of Christianity have been proposed as causes of the sudden decrease in production of statues. Only statues commemorating emperors, magistrates and charioteers continued to be made, as epigrams in the *Anthologia Graeca* indicate. Collections are not recorded after the sixth century, although we hear sporadically in the sources that later Byzantine aristocrats owned some statues[111]. But these are no longer presented as collections on the scale of those of the early period. Emperors were also depicted preferably in paintings[112]. These developments could have affected perceptions of statues. They were increasingly regarded as remnants of a past culture, as symbols of antiquity; they were often given a Christian reinterpretation[113]; although their artistic value was always manifested in the Byzantine sources[114], beliefs in their supernatural power predominated in the following centuries. Those statues expressed the marvelous from an "ethnographic" point of view[115].

109. XI.9.

110. B. Kiilerich, "Sculpture in the Round in the Early Byzantine Period: Constantinople and the East", in: *Aspects of Late Antiquity and Early Byzantium. Papers Read at a Colloquium Held at the Swedish Research Institute in Istanbul 31 May-5 June 1992*, ed. L. Rydén and J. O. Rosenqvist, Stockholm 1993, 85-97; C. Mango, "Epigrammes honorifiques, statues et portraits à Byzance", in: *Ἀφιέρωμα στὸν Νίκο Σβορῶνο*, I, Rethymno 1986, 23-35.

111. Mango, "Antique Statuary", 67-70; Theodore Balsamon, Scholion in Canon 100 of the Quinisext Council (692), in: G. A. Rhalles and M. Potles, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων*, II, Athens 1852, 546. On Byzantine collections cf. M. Mundell-Mango, "Art Collecting in Byzantium", *Etudes Balkaniques, Cahiers Pierre Belon* 2 (1995) 137-160.

112. Mango, "Antique Statuary", 71 and n. 96; P. Magdalino and R. Nelson, "The Emperor in Byzantine Art of the Twelfth Century", *ByzF* 8 (1982) 123-183; A. Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin*, Paris 1936, repr. London, 1971.

113. On the Christian reinterpretation of ancient works of art in the middle and late Byzantine periods cf. C. Mango, "L'attitude byzantine à l'égard des antiquités gréco-romaines", in: *Byzance et les images*, Paris 1994, 95-120, esp. 109 ff.; H. Saradi, "The Use of Ancient Spolia in Byzantine Monuments: The Archaeological and Literary Evidence", *International Journal of the Classical Tradition* 3, 4 (1997) 395-423.

114. Cf. H. Saradi-Mendelovici, "Christian Attitudes toward Pagan Monuments in Late Antiquity and Their Legacy in Later Byzantine Centuries", *DOP* 44 (1990) 47-61, esp. 50 ff.

115. "The humanly strange and monstrous, what is left over and left out from a given cultural system... symbolically impure. It is a sign of something out of place within a cultural system": D. Biow, *Mirabile Dictu. Representations of the Marvelous in Medieval and Renaissance Epic*, Ann Arbor 1996, 6-7.

The marvelous and miraculous action of statues in Byzantine texts may be classified as follows:

1. apotropaic; 2. magical; 3. prophetic; 4. edifying function by the embodiment of moral symbolism[116].

1. The apotropaic function of statues is attested in ancient Greek culture. Apollonius of Tyana was the great expert of antiquity in creating images of the evil and destructive elements of nature to avert their destructive acts on humans[117]. Malalas records that Apollonius made talismans for Constantinople, one for the storks, one for the river Lykos which runs through the middle of the city, one for the tortoise, and one for horses, as well as other miraculous things[118]. This belief is associated with enchantment (κατάδεσις): binding and burying a statue representing an enemy or hostile element of nature neutralized its nature[119]. This belief continues to be documented until the later Byzantine centuries. On the Xerolophos there was a statue enchanted for Symeon, the Bulgarian king. Romanus Lecapenus was persuaded by a certain astrologuer John to cut off its head. At the same time Symeon died in Bulgaria[120]. The three heads of a statue in the hippodrome were cut off in the belief that it had been enchanted in the name of one of the three leaders of a barbaric nation[121].

2. The belief that statues were magical, that is, animated, was very strong in Byzantium in all periods of its history and it is documented in various texts: statues could move and sweat[122], these being divine signs. Several such

116. Cf. also the remarks of L. James, "Pray not to Fall into Temptation and Be on your Guard: Pagan Statues in Christian Constantinople", *Gesta* 35 (1996) 12-20.

117. Cf. M. Dzielska, *Apollonius of Tyana in Legend and History*, transl. P. Pieńkowski, Roma 1986.

118. Malalas, 264.

119. It is reported that during the reign of Constantius, when Valerius was governor of Thrace, three statues made of silver were found buried. They depicted barbarians inclining towards the North and their hands were bound. This was done following an ancient rite (ἐξ ἀρχαίας τελετῆς ἀνδριάντας ἐν αὐτῷ ἀφιερῶσθαι) and the aim was to defend Thrace. Constantius gave Valerius permission to remove them. A few days later the Goths invaded Illyricum and Thrace: Olympiodorus c. 27. On the ancient Greek practice cf. C. A. Faraone, "Binding and Burying the Forces of Evil: The Defensive Use of 'Voodoo Dolls' in Ancient Greece", *Classical Antiquity* 10 (1991) 165-205; idem, *Talismans and Trojan Horses*, 74-93.

120. Theophanes Continuatus, ed. I. Bekker, Bonn 1838, 411-412.

121. Ibidem, 650; Nicetas Choniates, *Historia*, ed. I. A. van Dieten, Berlin 1975, 558, 643-644, 649.

122. The sweating of statues has a long literary tradition: cf. a passage of the Aeneid II.172-77 describing Troy's Palladium.

accounts are recorded in the *Parastaseis Syntomoi Chronikai* and in the *Patria* [123]. But the line which separated the divine from the magical in the Byzantine sources is often blurred. Even Psellus did not question such divine signs, but he considered them expressions of higher elements[124].

3. The prophetic power of statues is also recorded in ancient texts. For example, the destruction of a portrait in a dream was interpreted as a sign of an accident about to occur to the portrayed individual[125]. In Naples parts of the mosaic picture of Theoderic collapsed at times. This was interpreted as signs of his death, and of the death of his grandson Atalaric and of his daughter Amalasountha. Finally when the last and lower part of the image fell down, it was interpreted as a sign that the Byzantine army would win over the Goths[126]. In Byzantine literature the fall of statues was connected with pagan and Christian traditions. When Constantine entered Rome after his victory at the Milvian bridge, the pagan priests reported to him that the day the sign of the cross appeared to him, many idols fell and were broken[127]. While the religious symbolism of the information is clear, statues were also interpreted as symbols of the rulers and their accidental fall as omens of their own fall[128].

Anna Comnena offers a rational dismissal of such interpretations. She reports that when the statue of Constantine fell from his porphyry column in a storm in 1106, the event was interpreted by most people as an omen for the life of the emperor Alexius Comnenus. This was especially the belief of the emperor's enemies, she explains, who circulated the rumor that the event

123. See the examples cited by Mango, "Antique Statuary", 60-61.

124. E. Fischer, *Michaelis Pselli Orationes hagiographicae*, Stuttgart and Leipzig 1994, *or.* 4 (On this text cf. G. T. Dennis, "A Rhetorician Practices Law: Michael Psellos", in: A. E. Laiou, D. Simon, eds., *Law and Society in Byzantium, Ninth-Twelfth Centuries*, Washington, D.C. 1994, 196); *Michaellis Pselli Scripta Minora*, ed. E. Kurtz, Milano 1936, I, *or.* 27 (p. 248.10-12); *Epist.* 187, C. Sathas, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, Athens - Venice - Paris 1872-94, V (1876), 474.

125. *Artemidori Daldiani Onirocriticon Libri V*, ed. A. Pack, Leipzig 1963, V.3.

126. Procopius, *Gothic Wars* V.24.22-27.

127. Histoire Néstorienne, ed. A. Scher, *PO* 4, 3, p. 268. Another account of collapse of pagan statues in *The Chronicle of John, Bishop of Nikiu*, transl. by R. H. Charles, London, Oxford 1916, LXXIX.1-5: according to this story when Theophilus, the future patriarch of Alexandria, as a child was brought by a domestic slave to the temple of Apollo and Artemis at Memphis, the idols fell to the earth and were broken. The tradition can be traced to the New Testament in the story of the fall of statues in Egypt upon the arrival of the Holy Family: *Sancti Romani Melodi Cantica. Cantica Genuina*, ed. P. Maas and C. A. Trypanis, Oxford 1963, new ed. 1997, c. 3.17.5-6; 16.3.1-2.

128. For examples from Roman history cf. Gregory, "Powerful Images", 88. The legend of the fall of statues also refers to Egypt: Sozomenus, *Historia Ecclesiastica* V.21; M. Guidi, "La omelia di Teofilo di Alessandria sul Monte Coscam nelle letterature Orientali", *RAL* ser. 5, 26 (1917) 381-390, esp. p. 383. For the Byzantine sources cf. Dagron, *Constantinople imaginaire*, 127 ff., esp. 143-150, 320 ff.

forecast the emperor's death. Alexius' reaction was formulated in Christian terms: the emperor could not believe in such ideas, since he believed that the master of life and death was only one, God. So, he added, every time that a Phidias, for example, or any other sculptor makes a statue by chiseling the stone, will he raise the dead and produce living creatures? And if this is the case, then what would be left for the Creator of the universe? He had said: "I am bringing death and life". And Anna concluded that thus the emperor was placing everything into the hands of Divine Providence[129]. Alexius ingeniously refuted the omen by placing it at the level of anti-Christian beliefs. Our source clearly indicates that such interpretations were politically motivated, and this might be true in many cases.

4. According to the Byzantine sources a careful observation of the statues' supernatural manifestations could reveal their edifying message. In the *Patria* a statue of Aphrodite revealed the adultery committed by the empress Sophia, wife of Justin II[130]. In literature the term ἄγαλμα/ἀγάλματα assumes a profound symbolism which aims at edifying the reader or listener. In the introduction of the *Life of Constantine the Jew* (+ post 886) we find an elaboration of the statues' symbolism which offers the anonymous hagiographer a convenient literary device to praise the Saint. Constantine was born to a Jewish family and converted to Christianity. The hagiographer states that statues honor excellent men, first because the different material from which they were made elevates the prototype to a more magnificant status; second because virtue is commemorated through the statue, receiving an elevation (ἀνάρρησιν) and stirs up the viewer to observe the issue more zealously. For those viewers who have outstanding virtues, their nature desires to imitate the good which they see. The hagiographer would compose the statue of the Saint with words (τὸν ἐκ λόγων ἀνδριάντα). Then he elaborates on a comparison of the art of statuary with that of a writer[131]. The latter proves to be superior: statuary has limitations, since it cannot even represent all the details of the form of the body, while the λόγος, the literary work, could depict as in a painting the beauty of the soul, the origin, the ethos and the upbringing and all the excellent achievements of the person[132]. The assumption that images were

129. Anne Comnène, *Alexiade*, ed. B. Leib, Paris 1937-45, XII.4.4.

130. I. Preger, *Scriptores originum constantinopolitanarum*, Leipzig 1901-07, II, c. 65 (p. 185 ff.). Another similar case: c. 179 (p. 271).

131. There was a long tradition of this theme. See, for example, Dio of Prusa, *Ὀλυμπικός*, *Or.* XII.70.

132. *Vita S. Constantini*, *AASS* Nov. IV, 628.

more suggestive than the spoken word is an old one[133]. In Christian literature, however, the importance is reversed. In this hagiographical text the *topos* which is also found in other similar texts takes on a particular significance, given the Jewish origin of the Saint.

The idea that statues elevate and honor the represented person is also old. The ancient Romans were masters of exploiting the impression which portraits made on their contemporaries. There is also the element of edification which has a long tradition, namely, that images of important individuals incite the imitation of their acts[134]. In Christian literature this concept received particular attention and priority: the process of edification is achieved through commemoration of the prototype's, that is the Saint's, virtues. The definition of statues as an embodiment of memory is also found in the works of ancient Greeks and Romans, as well as the notion of the statue being *memoria virtutis* [135].

III. The "De signis" of Nicetas Choniates

Destruction of architectural monuments and statues was turned into a distinct literary genre, the lament. It could be incorporated in broader literary works. This tradition is traced back to the early Byzantine period. From the Suda M 120 we learn that the sophist Malchus in his historical account from the rule of Constantine to that of Anastasius, lamented major destructions of monuments such as the burning of the public library and of the Augusteum: "In it he describes the events of the reigns of Zeno and Basiliscus, the burning of the Public Library and of the statues in the Augusteum and other happenings. He laments these things in a dignified and tragic manner" (διεξέρχεται μάλα σεμνῶς καὶ τραγωδίας δίκην ἀποθρηνῶν αὐτά)[136].

The *De Signis* of Choniates is a work with a similar purpose[137]. The author

133. D. Freedberg, *The Power of Images: Studies in the History and Theory of Response*, Chicago 1989, 50.

134. Cf. the sources discussed by Gregory, "Powerful images", esp. 91.

135. Cf. D. Kinney, "Rape or Restitution of the Past? Interpreting *Spolia*", in: *The Art of Interpreting*, ed. S. C. Scott, *Papers in Art History from The Pennsylvania State University*, IX (1995) 52-67. In other Byzantine sources the term ἄγαλμα defines any monument, figurative or other, as, for example, inscriptions: B. Baldwin, "Anthologia Palatina 9. 686", *BZ* 79 (1986) 263.

136. Malchus, testimonia 2, ed. R. C. Blockley, *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire. Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus*, Liverpool 1983, II, 404, 405.

137. *De signis Constantinopolitanis*, in: *Historia*, I, 647-655. On this text cf. V. Grecu, "Autour du *De signis* de Nicétas Choniate", *REB* 6 (1948) 58-66; A. Cutler, "The *De Signis* of Nicetas Choniates. A Reappraisal", *AJA* 72 (1968) 113-118; E. Mathiopulu-Tornaritu, "Klassisches und klassizistisches im Statuenfragment von Niketas Choniates", *BZ* 73 (1980) 25-40; E. Degani, "Il 'De signis Constantinopolitanis' di Niceta di Chone", *CorsiRav* 26 (1979) 29-40.

laments the destruction of the statues of Constantinople by the Latins in the siege of 1204. Choniates is not a detached observer, a cold reporter. He starts his account with tragic pessimism for the sadness which Constantinople's fall caused[138]. He selects and arranges his material skillfully in order to create a steady crescendo in the description of the statues. While for some of the statues the description is brief, he elaborates on the esthetic value, especially naturalism[139], and the symbolism of others. The literary style of the work is highly classicizing with a rich selection of words, expressions and especially adjectives from various ancient texts[140].

The first statue mentioned, the bronze statue of Hera in the Forum of Constantine, is admired for its great size. It was melted for coins and the head was brought into the palace. Then comes the statue of Paris with Aphrodite offering him the golden apple. The statue so-called the Anemodoulion is admired for the variety of represented scenes from the animal world (ποικιλία)[141]. Choniates pays particular attention to the Erotes, naked and playful with their sweet smiles, a popular theme in the literature of the twelfth century[142]. The statue of a horseman in Tauros is praised as most beautiful (περικαλλέστατον)[143], the represented figure heroic and of admirable size (ἡρωϊκὸν τὸ εἶδος καὶ τὸ μέγεθος ἀξιάγαστον)[144]. The statue was identified either with Joshua or with Bellerophontes mounted on Pegasus. Choniates here alludes to the Homeric description of Perseus[145]. According to an old tradition, under the horse's left hoof was buried a male statue, which was a talisman against one of the enemies of the Romaioi, either a Venetian, a Bulgarian, or another enemy. The Latins, believing in the rumor, destroyed the statue of the horseman, found the talisman and threw it into a fire[146].

138. p. 647.1-2: Ἵνα δὲ μὴ μακροτέρα τῇ ἱστορίᾳ χρεώμενοι πολυπλοκωτέρας ἐντεῦθεν τὰς λύπας κτώμεθα.

139. On passages of appreciation of the naturalism of the art of these statues cf. Mathiopulu-Tornaritu, "Statuenfragment", 29 ff.

140. Ibidem, esp. 31 ff.

141. p. 648.47.

142. On the particular interest in the Eros in the literature and art of the twelfth century cf. P. Magdalino, "Eros the King and the King of *Amours*: Some Observations on *Hysmine and Hysminias*", *DOP* 46 (1992) 197-204.

143. p. 649.58.

144. p. 649.60.

145. Reference to the Il. 6. 507, 15. 264: Cutler, "De Signis", 118.

146. J. Vereecken, "Le sort de l'Empire dans le sabot d'un cheval. Le cavalier-gardien de Constantinople", in: *La spiritualité de l'Univers byzantin dans le Verbe et l'Image. Hommages offerts à Edmond Voordeckers à l'occasion de son éméritat*, Turnhout 1997, 355-369.

The statues of the Hippodrome[147] were melted for coins by "these barbarians who do not love the beautiful" (οἱ τοῦ καλοῦ ἀνέραστοι οὗτοι βάρβαροι)[148]. The statue of Hercules is described in greater detail and is admired for its marvellous realism upon which Lysippus gave a remarkable psychological insight: the hero was depicted on the basket with which he had cleaned the Augean stables, deploring his destiny and deeply depressed from the labors imposed on him. The subject of Hercules' labors offers an opportunity for a moral judgement of the Latins (οὐ παρῆλθον ἀκαθαίρετον οἱ τὴν ἀνδρείαν τῶν συννόμων ἀρετῶν διιστῶντες)[149]. The statue of the donkey and its keeper from Nikopolis is valued for commemorating the victory of Augustus in Actium. The statues of hyena and the she-wolf which nourished Remus and Romulus were the revered monuments of the nation (τὰ παλαιὰ σεμνώματα τοῦ γένους)[150]. After brief references to the statues of a Nilotic animal and an elephant, and brief descriptions of the statues of the Sphinxes and a galloping horse, the statue of Scylla is discussed evoking the adventures of Odysseus.

The statue of the eagle with the snake which according to tradition was made by Apollonius of Tyana is described in great detail. It was Apollonius' new craft and an impressive example of his witchcraft (καινὸν μεθόδευμα καὶ τῆς ἐκείνου γοητείας μεγαλοπρεπὲς μαγγάνευμα)[151]. It was made as a talisman against snakes with the assistance of Apollonius' lewdness, demons, and all those who represent their orgies (ἀμέλει καὶ συνερίθοις ταῖς ἀρρητουργίαις χρησάμενος, ὧν ὑφηγηταὶ δαίμονες καὶ ὅσοι τὰ τούτων πρεσβεύουσιν ὄργια)[152]. The choice of vocabulary is careful to indicate Choniates' belief in the historicity of the tradition and also his contempt for such crafts[153]. This

impression is furthered by Choniates' emphasis on the statue's artistic value, recognized by his contemporaries, rather than on its importance as talisman. He gives a detailed description of the struggle of the snake as it is attacked by the eagle, emphasizing the realism of the art. The view of this statue instilled pleasure into people's souls so that those who were walking past slowed down. The statue was admirable (ἀξιάγαστον) and it was also used as a sundial.

Next comes the lyric description of Helen's statue. Homeric words naturally describe her beauty (καλλίσφυρός τε καὶ δολιχόδειρος)[154]. With a series of rhetorical questions Choniates draws a lovable portrait of Helen and brings her closer to the reader. Choniates chooses the ancient version of the myth according to which Helen did not commit adultery, but was lead to Egypt, thus idealizing the figure. The statue is described as alive with an extravagant appearance of beauty:

> although she was adorned like an actress, she looked dew-fresh (δροσώδης ὁρωμένη) even in the bronze[155], and moist for erotic ardor (ὑγραινομένη πρὸς ἔρωτα) on her chiton (an allusion to ancient Greek philosophical concepts)[156], the veil on her hair, her hairband and the locks of her hair. The chiton was finer than a spiderweb, the veil placed artfully on her head, the hairband was tied around the forehead which was gleaming with its gold and gems, the hair loosened and blowing in the winds was tied at the back and extended long down to her legs. Her lips like calyxes of flowers were about to open so that they looked about to speak; her joyful smile encountering the viewer directly fills him with joy, and the joyful eyes and the arches of the eyebrows and the other structures of the body cannot be described in writing and transmitted to future generations[157].

Choniates passionately sings Helen's beauty, propagator of love (μόσχευμα

147. On the statues of the Hippodrome cf. Guberti Bassett, "Hippodrome". For the symbolism of objects of art exhibited in Rome cf. R. Robert, "Immensa potentia artis. Prestige et statut des œuvres d'art à Rome, à la fin de la République et au début de l'Empire", *RA* 2 (1995) 291-305.

148. p. 649.80-81. Cf. also the remarks of Cutler, "De Signis", 116.

149. p. 650.7-8.

150. p. 650.19.

151. p. 651.33-34. A similar vocabulary is used by Malalas, 35.24 in a passage describing Perseus' telestic ritual over the head of Gorgo: τῆς μυσερῆς μαγγανείας τὴν πλάνην.

152. p. 651.35-37. The word ἀρρητουργία describing an unacceptable form in a literary context is also found in earlier texts: Julian, *Or.* VII.210d.

153. Mango, "Antique Statuary", 68 and Cameron and Herrin, *Constantinople*, 34 interpret the passage as evidence of Choniates' superstituous beliefs. The opposite view is taken by Mathiopulu-Tornaritu, "Statuenfragment", 29 n. 18 and her final conclusion, p. 40: "Manche Aussage des Niketas ist ein frühes Beispiel für eine neue, direktere und positivere Betrachtung der antiken Monumente." Cf. also Cutler, "De Signis", 117: "The accusation of superstition is particularly unfortunate. Compared to other Byzantine historians Choniates seems a model of enlightenment... Choniates, instead, derides irrational fear of signs and inanimate objects. For example, in his account of the wonder-working image of an eagle used by Apollonius of Tyana there is not the slightest suggestion that Choniates believed in its powers. Rather he discriminates sharply between the people's faith in it and his own aesthetic response to the workmanship of the sculpture".

154. p. 652.58. Cf. also Cutler, "De Signis", 118.

155. p. 652.63-64. We find a parallel expression in Christodorus' poem: shedding drops of beauty on the bright bronze (vv. 78-79: ἔλειβε δὲ νώροπι χαλκῷ ἀγλαΐης ῥαθάμιγγας).

156. Porphyry, Περὶ τοῦ ἐν Ὀδυσσείᾳ τῶν νυμφῶν ἄντρου, *Porphyrii philosophi Platonici, opuscula selecta*, ed. A. Nauck, Lipsiae 1886, 11.19-20, p. 64.22-25 (διὸ κἀνταῦθα κατὰ τὰς τῆς μίξεως ἐπιθυμίας δίυγρον καὶ νοτερώτερον γίγνεσθαι τὸ πνεῦμα, ἀτμὸν ἐφελκομένης δίυγρον τῆς ψυχῆς ἐκ τῆς πρὸς τὴν γένεσιν νεύσεως); Numerius, Fragments, ed. I. des Plages, Paris 1973, fr. 30.

157. p. 652.63-74. This description of the statue resembles representations of Venus at the Forum of Caesar in Rome: Cutler, "De Signis", 118, while the language and the esthetic imagery it creates draws on Callistratus' *ekphrasis* of a young Dionysus: ibidem, 118 n. 70.

'Ερώτων) and attentive product of Aphrodite ('Αφροδίτης τημελούχημα), the best present of nature (πανάριστον φύσεως δώρημα), the prize of Trojans and Greeks (Τρώων καὶ Ἑλλήνων βράβευμα)[158]. Where has her unbeatable attraction been (ἄμαχα φίλτρα)? Why didn't she use it now as in the past? It would appear that it was destined to be destroyed by fire so that she would not keep burning viewers in the fire of love. The rhetorical questions and the metaphorical conclusion were devised to lead Choniates to another syllogism: "I would say that the descendants of Aeneas punished you for the destruction of Troy by fire"[159]. What would have been a reasonable explanation based on human psychology and the historical prejudices of nations, could not be applied here. Unfortunately it was greed (τὸ χρυσομανές)[160] that motivated the Latins in the destruction of the rarest and most beautiful works of art (τὰ σπάνια πανταχοῦ καὶ καλῶν κάλλιστα ἔργα). The section on Helen's statue is the lengthiest in Choniates' lament. The exalted tone of the narrative concludes with a bitter statement about the Latins' ignorance of Greek literature: "how would uneducated barbarians and completely illiterate men read and learn the epic which has been sung for you"[161]? Then follows the literary device of μαρτυρία, namely three verses from the Iliad Γ 156-158.

Next in the narrative comes the description of a statue of a female figure holding a horseman with her right hand, and statues of charioteers. Choniates has carefully developed the statues' symbolic and emotional potential. The tone of the narrative is exalted. Techniques with which the author guides the reader are familiar devices of poetry and rhetoric, for example, the selection of and emphasis on relevant details of the statues and the concentration on one aspect of a work of art.

In the last section Choniates breaks the linear style of his narrative and brings the reader full circle back to the theme of Constantinople's destruction[162]. By restating the theme of destruction he also redefines it. The last sculpture described by Choniates represents two animals, one like a bull crushing another animal in its jaws. Some Byzantines interpreted the complex as a snake with a shield in its mouth, others as a hippopotamus, a Nilotic bull, with a crocodile. Choniates was not concerned with the accuracy of the representation. He raises the composition to a symbolic representation of the confrontation between Byzantines and Latins. In a series of repetitions and

158. p. 652.75-77.
159. p. 652.81-83.
160. p. 652.84.
161. p. 653.94-95.
162. On this figure of speech cf. Hermogenes, Spengel, *Rhetores Graeci*, II, 252.

antitheseis he describes the terrifying combat of the two animals from which both appear as winners since each brought about the death of the other[163]. The victory was even but death followed.

This deadly combat becomes a metaphor for the struggle between Byzantines and Latins. Such combats in which each party destroys the other and both are led to death, do not occur only in artistic representations (ἐν εἰκόσι) or among powerful animals. Nations also attack each other and vanish from each other with the power of Christ who scatters abroad belligerent nations (Psalms 67:31), and who does not rejoice in blood[164]. In the structure of the last section of his text Choniates adheres to rhetorical techniques useful for formulating powerful persuasive arguments in the epilogue of speeches: *Synkrisis*, *prosopopoeia* and *ethopoeia* are rhetorical devices of the *anakephalaiosis* in the epilogue[165].

The highly classicizing literary style of the text with numerous references to the vocabulary of ancient texts, exalted and lyric tone, and rhetorical techniques, all reinforced the crescendo created by the order of the described statues. The crescendo thus achieved in the reference to the deadly conflict between Byzantines and Latins required a λύσις. Significantly this comes from Christian literature. In the last lines reproducing phrases of the Psalms 91:13 and Luke 10:19, the divine punishment and destruction of the Latins are predicted: "Christ will show the just on a shield and treading on the adder and trampling under foot a lion and a dragon"[166]. The structure of the last section follows the rules of rhetoric. We have recognized the *synkrisis* in the last section of the *De Signis*. According to the rhetorical manuals, in the epilogue the theme of a speech should be analyzed as legal or illegal, just or unjust,

163. Similarity has been discerned in the description of the agony of the serpents killed by Heracles in the Imagines c. 5 of Philostratus the Younger: Cutler, "De Signis", 118 n. 70.

164. p. 654.60-655.63: ἀλλὰ καὶ παρ' ἔθνεσι συχνάκις γίνεσθαι, ὁποῖα τοῖς Ῥωμαίοις ἡμῖν ἐπεστράτευσε, φονῶντα κατ' ἀλλήλων καὶ ὑπ' ἀλλήλων ὀλλύμενα δυνάμει Χριστοῦ τοῦ διασκορπίζοντος ἔθνη τὰ τοὺς πολέμους θέλοντα καὶ μὴ χαίροντος αἵμασιν.

165. Gregory of Corinth, Ἑρμογένους Περὶ μεθόδου δεινότητος ἀπὸ τῆς ἐξηγήσεως..., Walz, *Rhetores Graeci*, VII, 2 (1834), 1226.

166. p. 655.64-65: ὃς καὶ δίκαιον ἐπ' ἀσπίδα καὶ βασιλίσκον δείκνυσιν ἐπιβαίνοντα καὶ λέοντα καταπατοῦντα καὶ δράκοντα. The Psalm has been interpreted Christologically in the Byzantine sources. For example, *Sancti Romani Melodi Cantica*, c. 49.7.7-11: δύναμιν δίδωμι τῷ υἱῷ μου, ἵν' ὡς ἀδύνατον πατῇ τὸν δράκοντα, ἱνὰ ἐπιβαίνῃ μετὰ παρρησίας ἐπὶ ἀσπίδα καὶ βασιλίσκον καὶ ἐπὶ τὸν παράδεισον πορεύεται ὃν ἐφύτευσα. In earlier hagiographical texts the Psalm is referred to in passages describing the Satan appearing in the likeness of a lion and threatening the Saint. The latter expressed confidence in God's assistance with the words of the Psalm which successfully made the beast vanish: E. Schwartz, *Kyrillos von Skythopolis*, Leipzig 1939, 96.

beneficial, possible and glorious[167]. One of the examples offered by the *scholia* on Aphthonius is that the tyrant must be punished so that none will become tyrant in the future[168]. Further, Hermogenes stressed the probatory value of the laws in rhetoric[169]. The opinion of the legislator is used as a confirmation of all that has been said earlier[170]. The opinion of the legislator is defined as *sententiae* (γνώμη)[171]. In the lines from the Bible we recognize both the theme of justice and the value of the argument of the law-giver expressed as a *sententia*. Thus the metaphorical meaning and the symbolism of the *De Signis* are based on techniques of argument familiar in rhetoric.

The emotional power of the work cannot be denied. The siege of Constantinople is depicted with the recurring theme of the greed of the Latins[172] and of the struggle between right and wrong, knowledge and ignorance. Choniates handles his subject like an epideictic orator and a patriotic writer. The statues have become a symbolic standard of past greatness and order, an embodiment of memories of the Roman historical past, of Greek values (Heracles), of unsurpassed artistic values and literary tradition (Helen)[173].

167. Ἀνωνύμου *Σχόλια εἰς Ἀφθόνιον*, Walz, *Rhetores Graeci*, II, 37-39; Doxopatres, *Ὁμιλίαι εἰς Ἀφθόνιον*, 401-404.

168. Ibidem, 39: οἷον δεῖ τιμωρηθῆναι τὸν τύραννον, ἵνα μὴ καὶ ἕτερος τυραννήσῃ; Doxopatres, ibidem, 403.

169. Sopatros, *Εἰς τὴν Ἑρμογένους τέχνην*, ibidem, V, 155: περιττὸν αἱ ἀποδείξεις, ὅταν ἔχωμεν νόμους συνηγοροῦντας· εἰκότως οὖν ἐφεξῆς τὴν τοῦ νομοθέτου γνώμην ὡς καὶ πιθανωτέραν καὶ μάλιστα πείθουσαν ἐπήγαγε πρός τι. Cf. also Maximus Planoudes, ibidem, 305-306.

170. Ibidem, 306: ἡ γὰρ τοῦ νομοθέτου γνώμη, φασίν, ὥσπερ ἐπισφράγισμα καὶ βεβαίωσις τῶν εἰρημένων πάντων ἐστί.

171. Ibidem, 306: γνώμην δὲ νομοθέτου καλεῖ πᾶν τὸ ἐν ῥητῷ εὑρισκόμενον ἀπὸ τοῦ κυριωτέρου, τουτέστιν οὐ μόνον ἐν νόμῳ, ἀλλὰ καὶ ἐν ψηφίσματι, ἐν διαθήκῃ καὶ ἐπιστολῇ. On the use of quotations as arguments cf. E. de Vries - van der Velden, *Théodore Métochite. Une réévaluation*, Amsterdam 1987, 185-186. On the use of quotations in Byzantine literature cf. A. R. Littlewood, "A Statistical Survey of the Incidence of Repeated Quotations in Selected Byzantine Letter-Writers", in: J. Duffy and J. Peradotto, *Gonimos. Neoplatonic and Byzantine Studies Presented to Leendert G. Westerink at 75*, Buffalo, New York 1988, 137-154.

172. p. 647.19: φιλόχρυσον; p. 648.35-36: οὐδὲ γὰρ φιλοπλουτίας κόρον ὅτε δὴ τὸ βάρβαρον ἴσησι.

173. Dagron, *Constantinople imaginaire*, 146 presents the prophetic and apocalyptical power of the statues as having erased the historical memory they once conveyed ("les monuments ne sont pas des souvenirs historiques, ils illustrent une conception catastrophe de l'histoire"). However, even in "apocalyptical" texts we can discern the desire to maintain the historical memory which was difficult to trace: the stele on the Xerolophos was erected to commemorate Constantinople's siege and occupation by Severus (μὴ εἰς μνήμην τῆς ἁλώσεως ταύτην ἀνέθετο;): G. Dagron, J. Paramelle, "Un texte patriographique. Le 'Récit merveilleux, très beau et profitable sur la colonne du Xèrolophos' (Vindob. Suppl. gr. 172, fol. 43v-63v)", *TM* 7 (1979) 516 (l. 148). This text is significant precisely because it is placed so far from the literary tradition (ibidem, 491: "Un monstre du point de vue littéraire, une légende tardive du point de vue historique").

The selection embraces various expressions of history and culture, Greek and Roman. As remains of the past, the statues are viewed in a very sentimental manner. But behind the rhetorical magnification of the theme emerges the historical consciousness of the past and the hope that subversion will take place and order and justice will be reestablished[174].

As in the *ekphrasis* of Christodorus of Koptos, the message becomes clear in the last lines of the work. In Choniates' lament the distribution of justice is meant to satisfy the reader, familiar with the conventions of the genre. Convention has been revitalized by invention. In the last lines Choniates indicates to us what we should conclude about this text and how we should react to it. He filtered his attitudes towards the statues through the taste and rationale of his classical education. He used the theme of the prophetic power of the statues not as it was taught by Apollonius and further maintained in the *Parastaseis*, the *Patria* and other Byzantine texts, but dressed in biblical metaphors. Although he expressed his own reservations about the prophylactic power of the statues by Apollonius of Tyana, he presents the statues metaphorically embodied in prophecy, biblical this time. In the *ekphrasis* of Christodorus of Koptos the message was messianic, Choniates' lament was apocalyptical.

Although the sources we have examined are diverse in style and purpose, they invite comparison, which reveals striking similarities. We have concluded that the diversity of meaning of the statues was potentially metaphorical and that the shifting meanings of the statues allowed for abstractions; the interpretations of these texts were clear and credible as in high style rhetoric, while their statements are not of a single approach or attitude. These literary interpretations were possible because statues have been defined in the sources as the embodiment of historical memories, as symbols of past greatness both historically and esthetically.

Two examples will further illustrate this conclusion from interpretations of the columns and the statues of the emperors Constantine and Justinian which symbolized the *renovatio* of the empire from the end of the twelfth century.

The statue of Constantine on the porphyry column became a place of reverence early on[175]. Hesychius states that it was shining like the sun (δίκην

174. As, for example, in Tzetzes, *Chiliades*, IX.682-85: Ἀλλὰ χιλίων ἔσωθεν χρόνων καταλυθήσῃ, / Ὅμως οὐ αἶ καὶ θρῆνός σοι, ἀλλὰ χαρὰ ἐσεῖται· / Ἵνα μείζων κτισθήσῃ γὰρ καὶ πλέον λαμπρυνθήσῃ, / Καταλυθήσῃ πρὸς καλὸν τοῖς καταλύουσί τε.

175. Philostorgius, *Historia Ecclesiastica* II.17. Cf. also Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 255-257; C. Mango, "Constantinopolitana", *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 80 (1965) 306-

ἡλίου προλάμποντα)[176]. Constantine himself had already been associated with sun by Eusebius: like "the radiant sun" he shined on all parts of the empire through his four sons. They were like "the rays of his own brightness"[177]. In the tenth century Constantine Rhodius described the statue in similar terms: it was shining like gold upon the entire city (χρυσῷ καταυγάζοντα πᾶσαν τὴν πόλιν)[178]. The identity of the statue was reshaped in the course of the centuries. The pagan origin of the statue was intentionally obliterated in the early Byzantine sources in an effort to promote the image of the Christian emperor; attention to the rays is paid from the sixth century; it was only in Anna Comnena's History that it was demystified and identified with a statue of Apollo-Helios[179]. Anna's personal classical education might have played a role, and additionally her effort to dissociate the statue's fall with any adverse event in her father's rule. After the true identity of the original statue had been spelled out, Zonaras stressed the Christian essence of the statue by changing the rays into nails from Christ's cross[180]. This legend is also known from apocalyptical texts[181] according to which Constantine's column will be the only part of the capital above the seawaters at the time of the final cataclysm[182].

The description of the famous statue of Justinian by Pachymeres offers a remarkable parallel. Pachymeres in the *ekphrasis* of the Augusteum describes the crown of the statue as a diadem: it was not wide, nor was it round, but the part which touched the head looked like a diadem (στέφανος), circling the

313; idem, "Constantine's Porphyry Column and the Chapel of St. Constantine", *Δελτ.Χριστ.Ἀρχ.Ἑτ.* 10 (1980-1) 103-110; G. Dagron, *Naissance d'une capitale. Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, Paris 1974, 37-38; R. Krautheimer, *Three Christian Capitals. Topography and Politics*, Berkeley, Los Angeles, London 1983, 62 ff.; G. Fowden, "Constantine's Porphyry Column: The Earliest Literary Allusion", *JRS* 81 (1991) 119-31.

The column traditionally symbolized strength and power: J. Onians, "The Strength of Columns and the Weakness of Theory", in: *The Art of Interpreting*, 30-51.

176. Hesychius, ap., ed. Preger, 17. For other later references cf. Cameron and Herrin, *Parastaseis*, 36, 216-217, 219, 243, 263-264.

177. Life of Constantine 3.21. For references of the emperor's association with the sun and light cf. Av. Cameron, *Flavius Cresconius Corippus, In laudem Iustini Augusti minoris Libri IV*, Bristol 1976, II.145; II.290, 300; IV.99 and note on I.149; S. G. Maccormack, *Art and Ceremony in Late Antiquity*, Berkeley, Los Angeles, London 1981, 20, 35-37, 45, 49-50, 167, 251.

178. I. Legrand, "Description des œuvres d'art et de l'église des Saints Apotres de Constantinople. Poème en vers iambique par Constantin le Rhodien", *REG* 9 (1896) p. 38, v. 69.

179. Anna Comnena, *Alexias* XII.4.5.

180. Zonaras XIII.3.25-26.

181. L. Rydén, "The Andreas Salos Apocalypse, Greek Text, Translation, and Commentary", *DOP* 28 (1974) 254 with other references.

182. Ibidem, 211 (ll. 248-250), 254; Revelations of Methodius of Patara, ed. B. Istrin, *Otkrovenie Mefodija Patarskago*, II: *Vedenija Daniela*, Moskva 1897, 148.9-10.

temples and the forehead evenly. The upper part, however, was extended upwards to a great height, and the feathers turned into gold gleaming on the head (πτερὰ τῇ κεφαλῇ χρυσαυγῆ γίνεται)[183]. The key word in this passage is the χρυσαυγῆ[184], which here stands as a parallel to the rays of Constantine's statue. It evokes Constantine Rhodius' expression χρυσῷ καταυγάζοντα. The choice of the lyric word χρυσαυγής by Pachymeres creates an esthetic vocabulary of imperial power. It emphasizes the celebration of the emperor's image and of his rule which is symbolically elevated to celestial heights[185]. The column and the statue of the emperor Justinian had apparently symbolized the *renovatio* of the empire from the end of the twelfth century. The column and the statue of Justinian represented in a miniature of the twelfth century in the Cod. gr. 751 fol. 26r in the Library of Vatican should be understood in this way[186]. The column is shown higher than the church of Saint Sophia and extends over the border of the miniature. In the disturbed years before the turn of the century this symbolism of *renovatio* could not be missed[187].

Unlike the place which the concept of the marvelous occupied in the medieval West, the concept of the statues as marvels and embodiments of miraculous power in Byzantium drew on the philosophical theories of Neoplatonism and on the literary tradition of the *Patria*. The way the marvelous with all its expressions functioned is of interest to us not only as a cultural phenomenon, but also from the point of view of its esthetic value in literature[188]. J. Le Goff discerned two other functions of the marvelous in the medieval West: "to serve as compensation for the banality and predictability of everyday life" and "the marvelous was one form of resistance to the official ideology of Christianity"[189].

183. George Pachymeres, "Ἔκφρασις τοῦ Αὐγουστεῶνος", *PG* 144, col. 921C.

184. Gold was generally used to designate "everything beautiful and marvellous": Philostratus the Elder, *Imagines* II.17.12.

185. Justinian's statue was regarded by foreigners "as celebrated as the Great Church": Cutler, "De Signis", 115.

186. S. Papadaki-Oekland, "The Representation of Justinian's Column in a Byzantine Miniature of the Twelfth Century", *BZ* 83 (1990) 63-71.

187. On the idea of *renovatio* and the evocation of glories of the past by the literati of the period cf. P. Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Cambridge 1993, 23 ff. with earlier bibliography.

188. Cf., for example, J. le Goff, *L'imaginaire médiéval*, Paris 1985, 21, English transl. by A. Goldhammer, *The Medieval Imagination*, Chicago and London 1988, 30: "the aestheticization of the marvelous, that is, its increased use as ornament. This was a literary and artistic development, a question of style".

189. Ibidem, 24 (Engl. transl., 32).

In Byzantium stories about the supernatural power of statues could function as a form of antithesis, but not programmatic reaction to rational antique humanism[190]. Such a definition of the marvelous (τὸ θαυμαστόν) is found already in Aristotle's Poetics, where he defines it as based on the "irrational" element (τὸ ἄλογον). He recognizes, however, the esthetic power of the marvel in literature, especially in tragedy. Such stories encompassing marvelous and irrational elements were expected to excite the audience and are enjoyable (τὸ δὲ θαυμαστὸν ἡδύ)[191]. In the *Lives of the Sophists* by Eunapius the inquiries through dialectic are "the only true realities", while the theurgic power of some sophists and miracle-workers was still defined as magic: "the impostures of witchcraft and magic that cheat the senses are the works of conjurors who are insane men led astray into the exercise of earthly and material powers"[192]. To the miracle-working of the sophists is contrasted as superior the "purification of the soul which is attained by reason"[193].

There is no doubt that the marvelous and the superstitious beliefs which it provoked were ultimately placed in the sphere of popular culture by the texts. It should not come as a surprise that in the *Parastaseis Syntomoi Chronikai* and some other texts such attitudes were embraced even by members of the upper class[194]. Some Byzantine intellectuals, however, criticized the belief in the supernatural power of statues. Photius in his *Bibliotheca*, in the entry on John Philoponus[195], refers to Iamblichus' belief in the divine nature of the statues, that they were divine (θεῖά τε δεῖξαι τὰ εἴδωλα), full of divine substance (θείας μετουσίας ἀνάπλεα) and that they were extraordinary works and superior to human judgement (ἔργα ὑπερφυῆ καὶ δόξης ἀνθρωπίνης κρείττονα). Photius' criticism[196] is based on a text by John Philoponus against

190. It has been noticed that in the texts of classical antiquity (fifth and fourth centuries B.C.) rationalization concealed superstitious beliefs about statues: Faraone, *Talismans and Trojan Horses*, 114-117. The antithesis of many ancient Greek authors (Plato, Theophrastus, Plutarch, Lucan) to magic and superstition with reference to statues is fully documented: ibidem, 11; F. Graf, *La magie dans l'antiquité gréco-romaine*, Paris 1994, 110-112, 140, et passim.

191. 1460a, but he concludes that irrational elements should be avoided in the tragic plot.

192. c. 474 (transl. W. C. Wright, ed. Loeb): ... ταῦτα εἴη τὰ ὄντως ὄντα, αἱ δὲ τὴν αἴσθησιν ἀπατῶσαι μαγγανεῖαι καὶ γοητεύουσαι, θαυματοποιῶν ἔργα, καὶ πρὸς ὑλικάς τινας δυνάμεις παραπαιόντων καὶ μεμηνότων.

193. c. 475: σὺ δὲ τούτων μηδὲν θαυμάσῃς, ὥσπερ οὐδὲ ἐγώ, τὴν διὰ τοῦ λόγου κάθαρσιν μέγα τι χρῆμα ὑπολαμβάνων.

194. Cameron and Herrin, *Parastaseis*, 32. Scholars have reached similar conclusions about Greek and Roman antiquity including the classical period: Graf, *La magie*, 101 and n. 55.

195. cod. 215.

196. πολλὰ μὲν ἀπίθανα μυθολογῶν, πολλὰ δὲ εἰς ἀδήλους φέρων αἰτίας, πολλὰ δὲ καὶ τοῖς ὁρωμένοις ἐναντία γράφειν οὐκ αἰσχυνόμενος: ll. 17-19.

the Περὶ ἀγαλμάτων of Iamblichus, which he had read. Psellus, however, believed in the prophetic power of the statues expressed by their sweating.

In Byzantium the belief in the supernatural power of the statues could be seen as the antithesis to high culture and high style literature. It was developed in line with the dramatic importance which the marvelous and the miraculous gradually received in the culture, the politics and the intellectual life of the early Byzantine period. But as we have concluded from the analysis of the poetic *ekphrasis* of Christodorus of Koptos and of the lament of Nicetas Choniates, in educated circles it became an elaborate literary theme interpreting Constantinople's historical past and promoting its future image. In this respect the continuation of this tradition is discerned in the account of the petrified emperor[197], the μαρμαρωμένος βασιλιάς, which expressed the hope for the recovery of the empire during the centuries under Turkish occupation and it became an elaborate literary theme in works of modern Greek literature[198].

197. Petrification in a different context is attested in earlier texts. Cf. F. Nau, "Le miracle de Saint Michel à Colosses", *PO* 4, 5 (1907) 542-543, 561.7; Malalas, 202.10-12. Petrifications are also attested in modern Greek folktales: R. M. Dawkins, *Modern Greek Folktales*, Oxford 1953, 230, 240, 381; N. Politis, *Μελέται περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς γλώσσης τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ. Παραδόσεις B*, Athens 1965, 863 ff.

198. N. Bees, "Περὶ τοῦ ἱστορημένου χρησμολογίου τῆς κρατικῆς βιβλιοθήκης τοῦ Βερολίνου (cod. Gr. fol., 62-297) καὶ τοῦ θρύλου τοῦ μαρμαρωμένου βασιλιᾶ", *Πρακτικὰ τῆς Χριστ. Ἀρχαιολ. Ἑταιρείας* 3, 1 ff.; N. Politis, "Δημώδεις δοξασίαι περὶ ἀποκαταστάσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους", *Λαογραφικὰ Σύμμεικτα* 1, 22 ff.

I would like to express my gratitude to Dr. John Nesbitt for his help in improving the English of the text.

Σταύρος Γουλούλης

Οι επέτειοι της εκατονταετίας και ο ρόλος τους στη δημιουργία έργων λόγου και τέχνης

Οι επέτειοι της Εκατονταετίας σε λαούς που είχαν ιστορική συνείδηση αποτελούσαν έναν τρόπο ανανέωσης στο διάστημα του αιώνα. Η έννοια της ανανέωσης προήλθε από τον ετήσιο κύκλο της βλάστησης. Τις τροφές δίνει η Μητέρα-Γη και τα νέα μέλη της τα φέρνει στη ζωή η Μεγάλη Μητέρα. Γιος του Δία και της Σεμέλης-Γης ήταν ο Διόνυσος, ο δενδρίτης ή ανθίτης θεός, που είναι ο θεός του Άδη και κύριος του υγρού στοιχείου, της βλάστησης και των χρονικών κύκλων. Διαφαίνεται η εικόνα ενός αιώνιου Διονύσου, τον οποίο επαναφέρει ο νόμος της αιώνιας επιστροφής, που είναι ο κυκλικός νόμος της ιστορίας[1].

Στον ελληνορωμαϊκό κόσμο οι πολιτικοί ηγέτες ενίοτε θεωρούσαν τον εαυτό τους ως Διόνυσο[2]. Ως φορείς της θεότητας της Φύσεως σχετίζοντο με τα Μυστήρια, τα οποία εντοπίζονται στην αρχή της αγροτικής περιόδου και ενείχαν σωτηριολογική επαγγελία[3]. Έτσι η άνοδός τους στην εξουσία σήμαινε τον ερχομό μιας νέας εποχής, ενός νέου αιώνα, άσχετα χρονικής διάρκειας.

Για τον Πλάτωνα η εκατονταετία (100 χρόνια) είναι μέτρο του ανθρώπινου βίου (Πολιτεία, 10, 615[a]). Ο αιώνας φέρνει την κάθαρση της ψυχής. Το δεκαπλάσιο (1000) αναφέρεται στο χρόνο τιμωρίας των ψυχών, 100 χρόνια για κάθε είδος (Πλάτων, Πολιτεία, 10, 615[a]). Στον Ορφισμό η ψυχή πρέπει να επαναλάβει 10 φορές τον κύκλο της ζωής για να εξαγνισθεί[4].

Για τον Ελληνισμό σημειώνει ο P. Vidal-Naquet: *το ξετύλιγμα του χρόνου είναι κυκλικό, όχι ευθύγραμμο. Κυριαρχημένος από ένα ιδανικό του νοητού, που ταυτίζει το αυθεντικό και ακέραιο ον με αυτό που υπάρχει καθ' εαυτό και παραμένει ίδιο με τον εαυτό του, με το αιώνιο και αναλλοίωτο, θεωρεί την κίνηση και γίγνεσθαι κατώτερες βαθμίδες της πραγματικότητας, όπου η ταυτότητα δε συλλαμβάνεται πια παρά με τη μορφή του διαρκούς και του αέν-*

1. Στον Ορφισμό ο «Πρωτόγονος» θεός είναι ο Φάνης, που τον διαδέχεται ο Δίας. Αυτός γεννά από την Περσεφόνη τον Διόνυσο-Ζαγρέα, τον οποίο κομματιάζουν οι Τιτάνες. Ο Δίας τον επανέφερε στην ζωή βιώνοντας την παλιγγενεσία και τον προορίζει για μελλοντικό κυβερνήτη του κόσμου. Βλ. H. Jeanmaire, *Διόνυσος. Ιστορία της λατρείας του Βάκχου*, Αθήνα-Πάτρα, 1985 (Paris 1951), 461-463. Ο μύθος του Ζαγρέα θεωρείται προβολή των τελετών της φυλετικής και αργότερα της θιασικής μύησης, όπου συμβαίνει ένας συμβολικός θάνατος. Βλ. Π. Λεκατσάς, *Διόνυσος. Καταγωγή και εξέλιξη της Διονυσιακής θρησκείας*, Αθήνα [2]1985, 69 κ.ε.

2. H. Jeanmaire, *Διόνυσος*, 345 κ.ε., 615-616.

3. M. Eliade, *Πραγματεία πάνω στην ιστορία των θρησκειών*, Αθήνα 1981 (Paris 1964), 310 κ.ε.

4. Ε. Μαραγκιανού-Δερμούζη, «Η ζωή και ο θάνατος στη θρησκευτική σκέψη των αρχαίων Ελλήνων», *Παρουσία* Θ΄ (1993) 303-315.

ναου, μέσα στο νόμο της επανάληψης. Όταν στις επιγραφές οι Έλληνες καταγράφουν τα κατορθώματά τους, συνδέουν το παρόν τους με το απώτατο παρελθόν[5]. Αυτό σημαίνει ότι τα πράγματα αναφέρονται ή επιστρέφουν σε μία αρχή, από την οποία ξεκίνησαν.

I. Αθήνα-Ελλάδα

Το πέρασμα από μία εποχή (αιώνα) στην άλλη ήταν εξ αρχής θρησκευτικό θέμα. Επιλέγονται μόνο ορισμένα μοντέλα όπου βρίσκει εφαρμογή ο κανόνας:

1ο μοντέλο: ο ερχομός ενός ηγέτη-νέου Διονύσου: Η ανανέωση ανά 100ετία πιθανόν ισχύει στα πλαίσια της αναδιοργάνωσης μιας πόλης. Όταν ο Δημήτριος ο Πολιορκητής ήλθε στην Αθήνα το 307 π.Χ. συνεχίζοντας την πολιτική του πατέρα του κατάφερε να εκδιώξει τον Δημήτριο Φαληρέα και να φέρει την Δημοκρατία. Με ψήφισμα δέχθηκε πρωτάκουστες τιμές. Θεωρήθηκε ως γιος της Δήμητρας[6] και ονομάστηκε Σωτήρας της πόλης και Καταιβάτης, δηλαδή νέος Διόνυσος[7]. Σύμφωνα με τον Πλούταρχο ήταν ο πρώτος στην ιστορία που ονομάστηκε «Σωτήρ»[8]. Οι Αθηναίοι έκαναν αλλαγές στο σύστημα χρονολόγησης, αλλά ο χρόνος έχει σχέση με τον ανακαινιστικό ρόλο του θεού Διονύσου. Οι προύχοντες είχαν προσδοκίες ότι με τον Δημήτριο θα άρχιζε μια νέα εποχή με έναν νέο ηγέτη-σωτήρα της πόλης. Ο Δημήτριος θεωρήθηκε αδελφός της Αθηνάς, και διέμενε στον Παρθενώνα, έχοντας σύζυγο

5. P. Vidal-Naquet, *Ο μαύρος κυνηγός. Μορφές σκέψης και μορφές κοινωνίας στον ελληνικό χώρο*, Αθήνα 1983, 75 κ.ε.

6. Πλούταρχος, Δημήτριος, 12: *δέχεσθαι Δημήτριον ὁσάκις ἂν ἀφίκηται τῆς Δήμητρος καὶ Διονύσου ξενισμοῖς... καὶ τῶν ἑορτῶν τὰ Διονύσια μετωνόμασαν Δημήτρια.*

7. Πλούταρχος, Δημήτριος, 10: *καὶ τὸν τόπον ὅπου πρῶτον ἀπέβη τοῦ ἅρματος καθιερώσαντες βωμὸν ἐπιθέντες Δημητρίου Καταιβάτην προσηγόρευσαν, τὰς δὲ φυλὰς δύο προσέθεσαν Δημητριάδα καὶ Ἀντιγονίδα... ἐποίησαν...* Βλ. K. Scott, «The Deification of Demetrios Poliorketes», *AJPh* 49 (1928) 136-166, 217-239, όπου σχολιάζεται αναλυτικά το θέμα της ταύτισης του Δημητρίου με τον Διόνυσο.

Για το επίθετο «Καταιβάτης» που αποδίδεται στους Δία Κεραύνιο, Ερμή Ψυχοπομπό, ποταμό Αχέροντα, βλ. Λεξικό Liddel-Scott, τομ. 2, 620-621. Ο Δίας Καταιβάτης σχετίζεται με το ιερό Δένδρο της Αθηνάς (Σοφοκλής, Οιδίπους, 705). Βλ. E. Saglio, «Arbores Sacrae», Daremberg -Saglio, *DAGR*, 1.1, 358. Για τα Καταγώγια του Διονύσου βλ. H. Jeanmaire, *Διόνυσος*, 458. Π. Λεκατσάς, *Διόνυσος*, 112-113.

8. Πλούταρχος, Δημήτριος, 10: *Πρῶτοι μὲν γὰρ ἀνθρώπων* (οι Αθηναίοι) *ἁπάντων τὸν Δημήτριον καὶ Ἀντίγονον βασιλεῖς ἀνηγόρευσαν... μόνοι δὲ σωτῆρας ἀνέγραψαν Θεοὺς καὶ τὸν ἐπώνυμον καὶ πάτριον ἄρχοντα καταπαύσαντες, ἱερέα σωτήρων ἐχειροτόνουν καθ' ἐνιαυτόν, καὶ τοῦτο ἐπὶ τῶν ψηφισμάτων καὶ τῶν συμβολαίων προέγραφον. ἐνυφαίνεσθαι δὲ τῷ πέπλῳ μετὰ θεῶν αὐτοὺς ἐψηφίσαντο...*

την εταίρα Λάμια, που λατρεύτηκε ως Αφροδίτη[9]. Ο Αθήναιος (Δειπνοσοφισταί, VI, 252f-254b) τα θεώρησε ως κολακείες. Επρόκειτο όμως για τον ιερό γάμο ενός νέου Διονύσου[10]. Κάθε χρόνο στα Ελευσίνια Μυστήρια ο λαός ζητούσε τον Παίδα-Πλούτο μέσα από τον Ιερό γάμο Ιέρειας-Ιεροφάντη[11]. Η κρίση του πολιτεύματος ήλθε να στηρίξει μία αναβίωση λαϊκού θρησκευτικού φρονήματος, η οποία συνέπεσε, προφανώς όχι τυχαία, με τα 200 χρόνια της Δημοκρατίας (508 π.Χ.).

2ο μοντέλο: η δημιουργία ενός Χρονικού της προϊστορίας μιας πόλης-έθνους: Το Πάριο Μάρμαρο είναι ένα χρονικό της Αθήνας και του ελληνικού κόσμου (1581-299 π.Χ., σωζόμενο τμήμα), όπου συμφύρονται πληροφορίες, φαινομενικά άσχετες μεταξύ τους: ιστορικά γεγονότα κατ' έτος με βάση τους βασιλείς (δηλ. την προσωποποίηση του ενιαύσιου δαίμονα και μετά τους επώνυμους άρχοντες) των Αθηνών, αλλά και άλλα θέματα σχετικά με την οργάνωση της ελευσίνιας λατρείας, την εξέλιξη του αθηναϊκού δράματος, την ενθρόνιση βασιλέων, την οικοδόμηση ή συνοικισμό και την καταστροφή πόλεων, τεχνικές ανακαλύψεις, αγώνες, κτλ[12]. Επέτειοι 100ετίας διαφαίνονται σε χαρακτηριστικά παραδείγματα. Το 1409/8 π.Χ. είναι η άφιξη της Δήμητρας στην Αθήνα και την επόμενη χρονιά 1408/7 ο πρώτος θερισμός του Τριπτόλεμου. Από αυτή την εποχή αρχίζει η ιστορία της πολιτισμένης Αθήνας. Το 1259/8 (= 150 χρόνια) γίνεται ο συνοικισμός των Αθηνών από τον Θησέα και η αρχή της «δημοκρατίας»[13]. Το 1209/8 (= 200 χρόνια) έγινε η άλωση της Τροίας στο μήνα του θερισμού Θαργηλιώνα (εδώ σε αντίθεση προς την Αθήνα μετά 200 χρ. από τον Τριπτόλεμο ο θερισμός σημαίνει την καταστροφή), ενώ η εμφάνιση του Ομήρου γίνεται το 907/6-906/5 π.Χ., δηλαδή στα 300 (301) χρόνια από την άλωση[14]. Από το 683/82 έλαβε τέλος της δεκαετούς, όπως είχε επικρατήσει, παραμονής των βασιλέων, οι οποίοι πλέον εκλέγονται κατ' έτος[15]. Το έτος αυτό απέχει 900 χρόνια από την πρώτη χρονολογημένη μαρτυρία, την άνοδο στο βασιλικό αξίωμα του Κέκροπα (1581/0)[16].

9. Ε. Μικρογιαννάκης - Ι. Τουλουμάκος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (Εκδοτική Αθηνών) (στο εξής: *IEE*), Δ΄, 281, 291 κ.ε., 314. Παρόμοιο ιερό γάμο με την Παρθένο της Ακροπόλεως είχε τελέσει ο Αντώνιος. H. Jeanmaire, *Διόνυσος*, 76.

10. Αθήναιος 253c-e: *ᾖδον ὀρχούμενοι καὶ ἐπάδοντες ὡς εἴη μόνος θεὸς ἀληθινός... ἐνταῦθα γὰρ Δήμητρα καὶ Δημήτριον ἅμα παρῆγ' ὁ καιρός... τὰ σεμνὰ τῆς Κόρης μυστήρια ἔρχεθ' ἵνα ποιήσῃ...*

11. Ο Δημήτριος μυήθηκε στα Μυστήρια και μάλιστα εκτός εποχής τους (Πλούταρχος, Δημήτριος 26).

12. F. Jakoby, *Das Marmor Parium*, Berlin 1904 & *FGrHist.* αρ. 239.

13. *Ό.π.*, σσ. 6-7, αρ. 12, 13, 20.

14. *Ό.π.*, σ. 9, αρ. 24, 29.

15. F. Jakoby, *ό.π.*, σ. 11, αρ. 32 - Μ. Σακελλαρίου, *IEE*, Β΄, 231.

16. F. Jakoby, *Marmor Parium*, σ. 3, αρ. 1.

3ο μοντέλο: διάρκεια εφαρμογής των συλλογικών αποφάσεων ή συμφωνιών 2 μερών: Οι Αθηναίοι ενέκριναν τους νόμους του Σόλωνα που θα είχαν ισχύ 100 χρόνια (Πλούταρχος, Σόλων, 25). Ο Θουκυδίδης (Ε, 47) αναφέρει την συμμαχία 100 χρόνων ανάμεσα σε Αθήνα-Άργος-Ήλιδα-Μαντίνεια που υπογράφηκε τον Ιούλιο του 420[17]. Οι Πεντηκοντούτεις Σπονδαί συνήφθησαν μεταξύ Αθήνας και Σπάρτης το 421 (Θουκυδίδης Ε΄, 20)[18]. Η Β΄ Αθηναϊκή Συμμαχία (377 π.Χ. έγινε ακριβώς μετά από 100 χρόνια από την Α΄ Αθηναϊκή Συμμαχία (το τρίτο έτος μετά τη ναυμαχία της Σαλαμίνας επί άρχοντος Τιμοσθένους 478/477 π.Χ.)[19].

4ο μοντέλο: ανανέωση κτισμάτων και πόλεων: Ο Ζήνων ίδρυσε στην Αθήνα την σχολή του στην Ποικίλη Στοά το 301 π.Χ., το μέρος όπου εδίκαζαν οι 30 Τύραννοι. Πρώτα όμως προέβη στην εξάγνιση του τόπου, 100 περίπου χρόνια από την πτώση τους (403 π.Χ.)[20]. Οι Στωικοί πίστευαν στην ανακαίνιση του κόσμου με την εκπύρωση του κόσμου και της αρχής ενός νέου[21].

Η ίδρυση της νέας Μεσσήνης από φυγάδες Μεσσηνίους στο 3ο έτος της 102ης Ολυμπιάδος (= 370/69 π.Χ.) αφορά μία από τις ελάχιστες περιπτώσεις, όπου υπάρχουν φιλολογικές μαρτυρίες για την οικοδομή της πόλης (Παυσανίας, 4, 177-189). Η παλαιά Μεσσήνη είχε κατεδαφισθεί από τους Σπαρτιάτες κατά τον Β΄ Μεσσηνιακό πόλεμο μετά την άλωση της ακρόπολης της Είρας που υπολογίζεται από τον Παυσανία στα 668 π.Χ.[22]. Οι δύο χρονολογίες απέχουν ακριβώς 300 χρόνια. Παρά το γεγονός ότι ο υπολογισμός της άλωσης της Είρας υπάρχει περίπτωση να αποτελεί μεταγενέστερη παράδοση που δεν έχει σχέση με την πραγματικότητα, δείχνει ακριβώς μία καθιερωμένη αντίληψη: μία πόλη ανανεώνεται σε επέτειο εκατονταετίας.

Η περίπτωση της Κορίνθου και της Καρχηδόνας είναι πιο ξεκάθαρη. Ξαναχτίσθηκαν με εντολή του Καίσαρα το 46 π.Χ. Η Κόρινθος είχε καταστραφεί από τον ύπατο Μόμμιο το 146 π.Χ. Ονομάσθηκε Colonia Laus Julia Corinthiensis προς τιμήν του ιδρυτή της[23]. Το ίδιο και η Καρχηδόνα είχε πανομοιότυπη την τύχη της Κορίνθου (146-46 π.Χ.). Επανιδρύθηκε με εντολή του «θεού» Καίσαρα (Στράβων 17, 2, 14-15)[24].

17. Χ. Πελεκίδης, *IEE*, Γ΄ 1, 232.

18. Χ. Πελεκίδης, *IEE*, Γ΄ 1, 226-228.

19. Α. Καλογεροπούλου - Μ. Σακελλαρίου, *IEE*, Γ΄ 1, 20, 394-395.

20. Λ. Μπενάκης, *IEE*, Ε΄, 292. Για τη Στοά βλ. *RE*, VA.1, 40-47.

21. Λ. Μπενάκης, *IEE*, Ε΄, 292-293.

22. Ο Παυσανίας (IV, 27, 9) χρονολογεί την επανίδρυση της πόλης 287 χρόνια από την άλωση της Είρας, όταν ήταν άρχων Αθηνών ο Δισκίνητος κατά το 3ο έτος της 102ης Ολυμπιάδος (=370/369 π.Χ.), αντί του κανονικού 298. Ο ίδιος χρονολογεί την άλωση της Είρας επί άρχοντος Αθηνών Αυτοσθένους στο 1ο έτος της 28ης Ολυμπιάδος (= 668 π.Χ.) (IV, 23, 4). Πιθανόν πρόκειται για φανταστική παράδοση εφόσον ο Αριστομένης που την υπεράσπιζε πρέπει να έζησε αργότερα. Βλ. Ν. Παπαχατζής, *Παυσανίου Ελλάδος περιήγησις. Μεσσηνιακά - Ηλιακά*, Αθήνα 1979, 70-71, σημ. 2, 77-78, σημ. 3.

23. Πλούταρχος, Ιούλιος Καίσαρ, 57,7. Ν. Παπαχατζής, *Παυσανίου Ελλάδος περιήγησις. Κορινθιακά - Λακωνικά*, Αθήνα 1976, 17-18, σημ. 3, 13.

II. Ρώμη

Οι Ρωμαίοι ήταν πιο συστηματικοί στον εορτασμό των επετείων καθιέρωσης (consecratio) και εγκαινίων (dedicatio) κατ' έτος. Για την Ρώμη ο χρόνος κυλούσε «ab urbe condita», την ημέρα της ίδρυσής της από τον Ρωμύλο (21 Απριλίου 753 π.Χ.). Μια ιδιαίτερη στιγμή στη θρησκευτική ζωή της Ρώμης ήταν οι Ludi Saeculares, οι Αγώνες της Εκατονταετίας, που συμβόλιζαν την αιώνια παρουσία και ανανέωση της Ρώμης και ετελούντο κάθε 110 χρόνια (= σιβυλλικός αιώνας). Η ρωμαϊκή Δημοκρατία άρχισε το 509 με την κατάργηση της βασιλείας. Την ίδια χρονιά, 245η από την ίδρυση της Ρώμης, (= c. 250 χρόνια) έγιναν οι πρώτοι Ludi Saeculares (Censorinus XVII, 7). Ταυτόχρονα έγιναν τα εγκαίνια του πρώτου ναού του Διός στο Καπιτώλιο από τον πρώτο ύπατο P. Valerius Publicola στις 13 (Ειδοί) Σεπτεμβρίου του 509[25]. Σύμφωνα με τον Πλούταρχο (Ποπλικόλας, 21) οι Αγώνες έγιναν το 504, στην 4η υπατεία του Ποπλικόλα, στα 250 χρόνια[26].

Στην αρχική τους μορφή οι Αγώνες της Εκατονταετίας προέκυψαν σ' ένα χώρο δίπλα στον Τίβερη ποταμό και κοντά στο Πεδίον του Άρεως με βωμό του Διός (Dis Pater) και της Περσεφόνης (Prosperina) και απευθύνονταν στις χθόνιες θεότητες. Ο χαρακτήρας των εορτών ήταν καθαρτικός[27]. Οι αυτοκρατορικοί Ludi Saeculares που εγκαινίασε ο Αύγουστος το 17 π.Χ., αλλά και άλλων αυτοκρατόρων, είναι πιο γνωστοί, χάρη στις φιλολογικές πηγές, όπως το Carmen Saeculare του Ορατίου, και τα αρχαιολογικά και επιγραφικά κατάλοιπα που είναι διαθέσιμα[28]. Διαρκούσαν 3 νύκτες και 3 ημέρες αρχίζοντας από το βράδυ της 31ης Μαΐου[29]. Οι νυκτερινές λατρείες είχαν χθόνιο-

24. Την εκατονταετή επέτειο στις δύο πόλεις σημειώνει ο M. Grant, *Roman Anniversary Issues. An exploratory Study of the Numismatic and medallic Commemoration of Anniversary Years 49 BC.-AD 375*, Cambridge 1950, 4.

25. H. H. Scullard, *Festival and Ceremonies of the Roman Republic*, London 1981, 152. Σχετική ερμηνεία (annalistique) κάνει ο R. Bloch, «Le départ des Étrusques de Rome et la dédicace du temple de Juppiter Capitolin», *Académie des Incriptions et Belles Lettres. Comptes rendus*, Paris 1961, 62-71.

26. M. Nilsson, «Saeculares Ludi», *RE*, IA.2, 1700.

27. J. A. Hild, «Saeculares Ludi», Daremberg - Saglio, *DAGR*, IV.2, 991. J. Gagé, *Recherches sur les Jeux Séculaires*, Paris 1934, 52-53.

28. I. B. Pighi, *De Ludis Saecularibus Populi Romani Quiritium Libri sex*. Publ. Univ. Catt. S. Cuore, ser. 5, Sc. Filol. 35, Milano, 1941 (repr. Amsterdam 1965).

29. Την πρώτη νύκτα ετελείτο θυσία στις Μοίρες, την δεύτερη στις θεότητες του τοκετού

ταφικό χαρακτήρα[30]. Οι θεότητες των Αγώνων, η προσφορά θυσιών και απαρχών, αποσκοπούσαν να φέρουν την κάθαρση για τον αιώνα που πέρασε και την γονιμότητα της γης και των ανθρώπων για τον νέο που άρχιζε[31]. Έγιναν ακόμη οι Αγώνες επί Δομετιανού (88) (= 105 χρόνια) και επί Σεπτιμίου Σεβήρου το 204 μ.Χ. (= 221 χρόνια)[32]. Η άλλη σειρά Αγώνων ανά 100 χρόνια με αφετηρία την κτίση της Ρώμης συνεχίστηκε στην αυτοκρατορική περίοδο: 1) το έτος 800 επί αυτοκράτορα Κλαυδίου (47 μ.Χ.). 2) το έτος 900 επί αυτοκράτορα Αντωνίνου (148 μ.Χ.). 3) το έτος 1000 επί αυτοκράτορα Φιλίππου (248 μ.Χ.)[33].

Οι Αγώνες ήταν ένα μοναδικό καλλιτεχνικό θέαμα χάρη στην κατασκευή θεατρικού χώρου, την οργάνωση τελετών, κτλ. Την ίδια εποχή τον μύθο της Νέας Ρώμης του Αυγούστου αναπολεί η Αινειάς του Βεργιλίου, που είχε σχεδόν ολοκληρωθεί το 19 π.Χ., όταν είχε πεθάνει ο ποιητής. Σ' αυτή (VI) ο Αινείας βλέπει στα Ηλύσια την ψυχή του Αυγούστου[34].

Την ιδέα των επετείων 100ετίας καλλιέργησαν οι Ρωμαίοι αυτοκράτορες με την έκδοση νομισμάτων ή αναμνηστικών μεταλλίων εκτός των Ludi Saeculares, κυρίως σε επετείους λούστρων (decennalia, vicennalia), και σε πλείστες άλλες περιπτώσεις όπως: 1) εκδίωξη των βασιλέων (510-508) και τα σύγχρονα εγκαίνια του ναού του Διός στο Καπιτώλιο (509-508). 2) εορταστικές επετείους εγκαινίων ναών, 3) γέννηση (63 π.Χ.) και θάνατος-Consecratio του Αυγούστου (14 π.Χ.). 4) η Respublica Restituta (27 π.Χ.). 5) επέτειοι του aureum saeculum-Ludi Saeculares του Αυγούστου[35]. Το θέμα οπωσδήποτε δεν εξαντλείται με τις παραπάνω περιπτώσεις, ενώ επεκτείνεται και στην επαρχία.

(Ειλειθυίες), και τρίτη στην Γαία (Tellus), ενώ αντίστοιχα την πρώτη ημέρα στον Jupiter (Δία), την δεύτερη ημέρα στη Junon (Ήρα) και την Τρίτη ημέρα στον Απόλλωνα, τον θεό του Φωτός. Για τις πηγές βλ. J. A. Hild, «Saeculares Ludi», 992-996. J. Gagé, *Jeux Séculaires*, 25 κ.ε. P. Brind' Amour, «L'origine de Jeux Séculaires», *ANRW* II.16.2 (1978) 1353 κ.ε. Το τυπικό αναπαρίσταται και από τα μετάλλια που εξέδιδαν οι αυτοκράτορες, όπου εικονιζόταν σκηνές. Βλ. I. B. Pighi, *De Ludis Saecularibus*, 73 κ.ε.

30. J. A. Hild, «Saeculares Ludi», 993.

31. I. B. Pighi, *De Ludis Saecularibus*, 164, 173, 287-291.

32. J. Gagé, *Jeux Séculaires*, 79 κ.ε., 107. I. B. Pighi, *De Ludis Saecularibus*, 103: 1) 1057/304: facturus erat Maximianus Aug., 2) 1066/313 facere neglexerunt Augg. (imp. Constantino, Imp. Licinio), 3) 1101 (348): facere neglexerunt (Ann. Vict. Flavio Philippo, Flavio Salia), 4) 1157/404: ludorum Claudianus Honorius admonuit.

33. J. Gagé, *Jeux Séculaires*, 83 κ.ε. Ο εορτασμός του έτους 1100 απουσιάζει από τις πηγές.

34. F. De Coulanges, *Το Αρχαίον Άστυ. Μελέτη περί της λατρείας, του Δικαίου, των θεσμών της Ελλάδος και της Ρώμης*, Εν Αθήναις 1898, 171-175. P. Kroh, *Λεξικό Αρχαίων συγγραφέων Ελλήνων και Λατίνων*, Θεσσαλονίκη 1996 (Stuttgart 1972), 753.

35. M. Grant, *Roman Anniversary Issues*, 160-168 και passim.

Ο M. Grant προβαίνει στην ανίχνευση παραδειγμάτων που ισχύει ο παραπάνω κανόνας. Σε πολλές περιπτώσεις τέτοιες επέτειοι σχετίζονται με έκδοση νομισμάτων ή μεταλλίων:

A) *Ίδρυση ναών και αποικιών (Δημοκρατία)*

1) Ο ναός της Concordia in Arce αποφασίσθηκε να κτισθεί το 218 στα 150 χρόνια του πρώτου ναού της Concordia (367 π.Χ.). 2) Ο ναός της Fortuna Primigenia εγκαινιάσθηκε το 194, στα 100 χρόνια του ναού της Fors Fortuna (293 π.Χ.)[36]. Ας σημειωθεί όμως ότι ο Sempronius λίγο πριν από την τελική μάχη κατά των Καρχηδονίων το 204 π.Χ. (= 500 χρόνια της Ρώμης *aedem Fortunae Primigeniae vovit, si eo die hostis fudisset* (Λίβιος 29, 36, 4-9)[37]. 3) Ο β΄ ναός του Άρεως (Mars), εγκαινιάσθηκε το 138, στα 250 χρόνια (1/4 χιλιετίας) μετά την παραδοσιακή ημερομηνία του α΄ ναού (388 π.Χ.). 4) Η ανακαίνιση του ναού του Απόλλωνα του 32 π.Χ. από τον C. Sosius έγινε στα 400 χρόνια της οικοδομής του (431 π.Χ.). 5) Η προς τιμήν της Ειρήνης τελετή augurium salutis (160 π.Χ.) συνέπεσε με τη θεμελίωση του ναού του Ιανού (260 π.Χ.). 6) Η Colonia Copia στους Θουρίους (194/93), θεμελιώθηκε 250 χρόνια μετά από την οικοδομή της ελληνικής αποικίας το 444/43. 7) Η ρωμαϊκή πόλη της Καρχηδόνας κτίσθηκε πάλι 100 χρόνια μετά την καταστροφή της.

Στα παραπάνω παραδείγματα μπορούν να προστεθούν και μερικών ναών που σχετίζονται με την κτίση της Ρώμης (753 π.Χ.).

Ο ναός της Ομόνοιας (Concordia) κτίσθηκε το 304 π.Χ., στην επέτειο των 450 χρόνων (= 9η 50ετία) (Τίτος Λίβιος IX, 46)[38].

Ο Ναός της Bellona κτίστηκε εκ νέου το 295 π.Χ., ενώ το 495 κτίσθηκε ο α΄ ναός (= 200 χρόνια)[39]. Ασφαλώς μπορούν να εντοπισθούν κι άλλα παραδείγματα.

B) *Αυτοκρατορία*

Σύμφωνα με τον M. Grant έχουν σημασία οι εξής επέτειοι:

1) Οι Αγώνες του 6 π.Χ. εορτάσθηκαν για την εικοσαετία (vicennium) του Nero Drusus. 2) Τα εγκαίνια των βωμών της Ειρήνης (Pax), της Salus και του Ιανού το 10 π.Χ. συνέπεσαν με τα 150 χρόνια του Augurium Salutis. 3) Η ανακαίνιση του ναού της Αφροδίτης (Venus) στον Έρυκα (Eryx) το 20 μ.Χ. συνέπεσε με τα 200 χρόνια του ναού της Venus Erycina στην Ρώμη (181 π.Χ.). 4) Η Ara Pietatis Augustae εγκαινιάσθηκε το 22 μ.Χ. ακριβώς 50 χρόνια μετά το Arcus Pietatis το 29 π.Χ. 5) Ο Κλαύδιος θεοποίησε την Livia στα 100 χρόνια της γεννήσεώς της (το 58 π.Χ., όπως ο Αύγουστος εγκαινίασε

36. Για το ναό βλ. J. Champeaux, *Fortuna. Recherches sur le culte de la Fortuna à Rome et dans le monde Romain des origines à la mort de César. II. Les transformations de Fortuna sous le Republique* [Collection de l'Ecole Francaise d'Athènes de Rome, 64], 1987, 4 κ.ε., 17 κ.ε.

37. J. Champeaux, *ό.π.*, σ. 4.

38. E. Potter, «Dedicatio», Daremberg - Saglio, *DAGR*, II.1, 43.

39. H. Flower, *Ancestor Masks and Aristocratic Power in Roman Culture*, Oxford 1996, 75. *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία* (στο εξής *ΜΕΕ*), 12, 578-579.

προς τιμήν της την Ara Pacis το 9 π.Χ., στα 50 χρόνια της). 6) Ο Νέρων έκλεισε το ναό του Ιανού το 66 μ.Χ. στα 300 χρόνια από τότε που είχε κλείσει για πρώτη φορά (235 π.Χ.). 7) Οι Ludi Saeculares του Δομιτιανού (88 μ.Χ., αντί το 103) συνέπεσαν με τα 100 χρόνια από την καθιέρωση της αυτοκρατορικής ιερωσύνης το 12 π.Χ. 8) Ο Σεβήρος το 203 μ.Χ. ανακαίνισε τον Circus Maximus μετά από 100 χρόνια από ανάλογα έργα που έκανε ο Τραϊανός το 103 π.Χ. 9) Η εορτή στους Omnes Divi το 183 μ.Χ. έγινε στα 200 χρόνια του Χρυσού αιώνα στο saeculum aurem του Αυγούστου (17 π.Χ.) και μία δεύτερη εορτή έγινε το 224, στα 250 χρόνια της respublica restituta (27 π.Χ.). 10) Ο Κωνσταντίνος θεμελίωσε την Αψίδα στη Ρώμη το 312/13 στα 200 χρόνια των εγκαινίων της Basilica Ulpia και του Forum Trajanum.

Γ) *Σύμπτωση γεγονότων της ζωής αυτοκρατόρων και επετείων αυτοκρατόρων συμβάντων:*

1) Η μάχη του Ακτίου το 31 π.Χ. συνέπεσε με τα 400 χρόνια του ναού του Απόλλωνα (431 π.Χ.) γεγονός που σήμανε την έναρξη της λατρείας του Απόλλωνα του Ακτίου από τον Αύγουστο την ίδια χρονιά. 2) Ο Κλαύδιος συνέδεσε την άνοδό του στο θρόνο (41-54) με το γεγονός ότι ήταν σε ηλικία 50 ετών, γεννημένος την 1η Αυγούστου του 10 π.Χ. στο Λούγδουνον την ημέρα των εγκαινίων του Βωμού της Ara Romae et Augusti. 3) Ο Καλιγούλας συνδύασε την άνοδό του στο θρόνο (37 μ.Χ.) με την γέννηση του Αυγούστου (63 π.Χ.). Το ίδιο γεγονός της γέννησης του Αυγούστου, δηλαδή της λατρείας του Genius, συνδύασε ο Αντωνίνος Πίος, όταν ανέβηκε στο θρόνο το 138 π.Χ, δηλαδή στα 200 (201) χρόνια. Έναν αιώνα αργότερα το ίδιο συνέβη με τον Γορδιανό Α΄ το 238 (= 300 χρόνια). Το ίδιο γεγονός τόνισε ο Καραύσιος το 288 (= στα 350 χρόνια του Αυγούστου). 4) Ο Κωνστάντιος εκδίδει το 357 μετάλλια με τους τίτλους Augustus-Caesar, γεγονός που έχει σχέση με τα 400 χρόνια από την αρχή της Αυτοκρατορίας που θεμελιώθηκε το 43 π.Χ. μετά το θάνατο του Καίσαρα.

Πέραν των παραδειγμάτων που εντοπίζει ο M. Grant, εντοπίζονται κι άλλα παραδείγματα: μια σειρά λατρευτικών πράξεων, στις οποίες περιλαμβάνεται η εισαγωγή νέων θεοτήτων στη Ρώμη και η ίδρυση ιερών, σχετίζονται με την ανανέωση της Ρώμης.

Το άγαλμα της Κυβέλης, Μητέρας των Θεών, κατά προτροπή των σιβυλλικών κειμένων εγκαθίσταται στις 4 Απριλίου του 204 στο ναό της Νίκης στον Παλατίνο, για να βοηθήσει στον αγώνα κατά των Καρχηδονίων, ενώ οργανώθηκαν δημόσιοι Αγώνες τα Μεγαλήσια (Megalesia)[40]. Η χρονιά αντιστοιχεί στα 550 χρόνια των εγκαινίων της Ρώμης (= 11η 50ετία ή 5οι πραγματικοί σιβυλλικοί αιώνες).

Τα εγκαίνια ιερών ιδρυμάτων είχαν στη Ρώμη του Αυγούστου μεγάλη διάδοση, επειδή μία νέα εποχή γεννιόταν. Η αλλαγή αυτή ορίσθηκε πρώτα στο πολιτικό επίπεδο το 27 π.Χ. που η ρωμαϊκή ιστορία κατέγραψε ως αρχή του

40. R. Turcan, *Les cultes orientaux dans le Monde Romain*, Paris 1992, 42 κ.ε.

principatum, όταν ο Αύγουστος ανέλαβε όλες σχεδόν τις εξουσίες της Ρώμης (respublica restituta). Με το ίδιο γεγονός επίσης συγχρονίστηκε από τον Αγρίππα η ολοκλήρωση του Πανθέου της Ρώμης[41] (Δίων, Ρωμαϊκή ιστορία, LIII, 27).

Η Ara Pacis του Αυγούστου εγκαινιάσθηκε στις 30 Ιανουαρίου του 9 π.Χ.[42], γεγονός που συνέπιπτε με τα 500 χρόνια της ρωμαϊκής Δημοκρατίας (509 π.Χ.), έτος που σχετίζεται με τους πρώτους Αγώνες της και τα εγκαίνια του ναού του Καπιτωλίου Διός[43].

Το Forum με το ναό του Άρη (Mars Ultor) εγκαινιάζεται στις 12 Μαΐου του 2 π.Χ., (= 25ος χρόνος της Respublica Restituta), αλλά και στα 750 (751) χρόνια της Ρώμης. Επέτειο υπαινίσσεται ο ναός του Άρη Ultor (Τιμωρού), που υπενθύμιζε την τιμωρία των δολοφόνων του Καίσαρα το 42 π.Χ., δηλαδή πριν από 40 χρόνια[44]. Η ημέρα των εγκαινίων επελέγη ανάμεσα στις 11 και 13 Μαΐου, όταν εορταζόταν η ταφική γιορτή Lemuria[45]. Η 12η Μαΐου συνοδεύτηκε από τις γιορτές Ludi Martiales, που έκτοτε επικράτησαν να γίνονται κάθε χρόνο από τους Seviri Equitum[46]. Στο Forum είχαν τοποθετηθεί αγάλματα των Ρωμαίων Ηρώων (Αινείας, Ρωμύλος, Βασιλείς της Άλβας, Ιούλιοι, Summi Viri)[47]. Στο μέσον το τέθριππο (γνωστό σύμβολο της αποθέωσης[48]) με τον Αύγουστο δήλωνε τον άνοδο (ψυχανωδία) στα Ηλύσια των Ηρώων.

Το 37 μ.Χ. και την ημέρα των γενεθλίων του ο Καλιγούλας *τὸ ἡρῷον τὸ τοῦ Αὐγούστου ὡσίωσε...*, σημαντικό μνημείο για την πορεία της αυτοκρατορικής ιδεολογίας[49]. Ετελέσθησαν *θέαι τε παντοδαπαί*, μουσικοί αγώνες, ιπ-

41. M. Grant, *Roman Anniversary Issues*, 160 κ.ε. και passim. M. Steinby, *Lexicon Topographicum Urbis Romae*, IV, 54.

42. S. Weinstock, «Pax and the "Ara Pacis"», *JRS* 50 (1960) 44-58. J. M. C. Toynbee, «The "Ara Pacis Augustae"», *JRS* 51 (1961) 153-156. Η 30ή Ιανουαρίου ήταν η γιορτή της Natalis Livia (58 π.Χ., δηλαδή με την είσοδο στα 50 χρόνια). Βλ. W. F. Snyder, «Imperial Anniversaries of the Roman Empire», *YCS* 7 (1940) 233.

43. J. Hall, «The Saeculum Novum of Augustus and its Etruscan Antecendents», *ANRW* II.16.3 (1978) 2569.

44. J. E. Stambauch, «The Functions of the Roman Temples», *ANRW*, II.16.1, 555.

45. H. H. Scullard, *Festival and Ceremonies*, 118-119. M. Bonnefond, «Transferts de fonctions et mutation idéologique: le Capitole et le Forum d'Auguste». *L'Urbs: Espace urbain et Histoire (1er siècle av. J.C.-IIIe siècle ap. J.C. Actes du colloque International organisée par le CNRS et l'EFR*, Rome [Collection de l'École Francaise de Rome, 98], 251-278.

46. A. Piganiol, *Recherches sur les Jeux Romains. Notes d'archéologie et d'histoire religieuse*, Strassburg-Paris 1953, 50-52.

47. H. Flower, *Ancestor Masks*, 224 κ.ε. Για τις ρίζες στη ρωμαϊκή παράδοση της τιμής των προγόνων σε ναό βλ. H. T. Rowell, «Vergil and the Forum of Augustus», *AJPh* 62 (1941) 261 κ.ε.

48. H. P. L'Orange, *Studies on the Iconography of the Cosmic Kingship in Ancient World*, Oslo 1953, 60 κ.ε.

49. M. Steinby, *Lexicon Topographicum Urbis Romae*, III, 234-239.

ποδρομίες, φόνοι ζώων κοκ[50]. Την χρονιά αυτή ήταν τα 100 χρόνια από τα γενέθλια του Αυγούστου (63 π.Χ.).

Ο ναός του Καπιτωλίνου Διός εγκαινιάζεται στις 21 Ιουνίου του 70 μ.Χ.. Η χρονιά αυτή αντιστοιχεί με το έτος 100 (101) της «Εποχής του Καπιτωλίου», η οποία είχε ως βάση τους πίνακες των υπάτων και των θριάμβων που ήταν γραμμένοι στο Καπιτώλιο από το 30 π.Χ.[51].

Ο Αδριανός στηρίζει μετά τον Νέρωνα την ιδέα της ανανέωσης της Ρώμης. Διαλέγει τα Παρίλια του 121 για να καθιερώσει (consecratio) το ναό-Templum Urbis Romae, αφιερωμένο στην Αφροδίτη και τη Ρώμη. Έτσι η χρονιά (875ο έτος της Ρώμης) ισοδυναμεί με την παλιγγενεσία ή νέα γέννηση της πόλης[52]). Ο ναός εγκαινιάσθηκε (inauguratio) το 128 μ.Χ., στα 880 (881, 8×110) χρόνια από κτίσεως της Ρώμης. Βρισκόταν στη Velia, ένα μέρος που πριν κατείχετο από ένα vestibulum της Domus Aurea του Νέρωνα[53].

Το Πάνθεον αφού κάηκε το 80 ξανακτίσθηκε από τον Αδριανό. Άρχισε να κτίζεται στα 123-125 (με βάση σφραγίδες των πλίνθων), δηλαδή στα 150 χρόνια της ιστορίας του μνημείου και ολοκληρώθηκε στα 125-128, πάλι στην ίδια περίοδο με τον ναό της Πόλης. Το 202 (= 10ο έτος Σεπτιμίου Σεβήρου) ανακαινίζεται και πάλι, μια χρονιά που πλησιάζει τα 220 (= 2×110) χρόνια των Ludi Saeculares το 17 π.Χ.[54]. Μετά από δύο χρόνια (204) έγιναν οι δεύτεροι μετά τον Αύγουστο Ludi Saeculares (221 χρόνια).

Η εορτή του Ανίκητου Ηλίου (Sol Invictus) εισάγεται από τον αυτοκράτορα Αυρηλιανό το 273 μ.Χ., στην επέτειο των 300 χρόνων της Respublica restituta (27 π.Χ.). Ο Αυρηλιανός ιδρύει στον Κυρηνάλιο λόφο (Quirinus= αποθεωμένος Ρωμύλος) ναό του Μίθρα ή του Ηλίου και αφιερώνει το Ρωμαϊκό Κράτος στο θεό Ήλιο (Sol Invictus Imperii Romani). Ο ίδιος ο Αυρηλιανός ήταν ιερέας του θεού Ηλίου[55].

50. Δίων Κάσσιος, Ρωμαϊκή Ιστορία, LIX, 7.

51. V. Grumel, *Traité d'Études byzantines. I, La Chronologie*, Paris 1958, 212.

52. M. Clavel-Lévêque, «L'espace des jeux dans le monde romain: hégemonie, symbolique et pratique sociale», *ANRW* II.16.3 (1986) 2418.

53. J. Gagé, *Jeux séculaires*, 94-97. J. Gagé, «Le Templum Urbis et les origines de l'idée de renovatio», *Melanges F. Cumont. Annuaire de l'Institut de Philologie et d'histoire Orientale et Slaves* 4 (1936) 151-187. F. Préchac, «La date du déplacement du Colosse de Rome sur Hadrien», *Melanges d'Archéologie et l'Histoire* 37 (1917) 285-296. J. Gagé, «Le colosse et la fortune de Rome», *MEFR* 45 (1928) 106-122.

54. M. Steinby, *Lexicon Topographicum Urbis Romae*, IV, 54-61.

55. G. Halsberghe, *The Cult of Sol Invictus*, Leiden (E. J. Brill) 1972, 131 κ.ε., 143. Historia Augusta, Vita Aureliani, 39.6. Ζώσιμος, I, 61: *Αὐρηλιανός... θρίαμβον εἰς τὴν Ρώμην εἰσαγαγών... καὶ τοῦ Ἡλίου δειμάμενος ἱερόν... Ἡλίου τε καὶ Βήλου καθιδρύσας ἀγάλματα.*

III. Βυζάντιο

1. Το έτος Κτίσεως 330: αφετηρία ανανέωσης της Νέας Ρώμης

Για το Πασχάλιο Χρονικό τα εγκαίνια της Κωνσταντινούπολης (330) συνέβησαν στα 301 χρόνια από την Ανάληψη του Χριστού[56]. Το έτος των εγκαινίων της Κωνσταντινούπολης στο χρονολογικό σύστημα που επικράτησε τον 6ο αι., ήταν το 330[57]. Αν και εκ των υστέρων βλέπουμε ότι η εφαρμογή της αρχής της περιοδικότητας ανά 110 χρόνια, δηλαδή 3 σιβυλλικοί αιώνες (= 3×110 χρόνια) ορίσθηκε με βάση τη Γέννηση του Χριστού. Αν είχε ή όχι συνείδηση αυτής της επιλογής ο Κωνσταντίνος, δεν το αναφέρουν σύγχρονες μαρτυρίες, αλλά τίποτα δεν αποκλείει να επιλέχθηκε συνειδητά από την αρχή (εγκαίνια της Κωνσταντινούπολης), ώστε η μυστική παράδοση του Σιβυλλισμού να συγχρονισθεί με το φως του γεννηθέντος Χριστού[58].

Όπως για την παλαιά Ρώμη, έτσι και για τη Νέα οι επέτειοι της 100ετίας συνεχίζουν να λειτουργούν, με αφετηρία την ίδρυση της Ρώμης. Πλείστα ιδρύματα ορίζονται σε συνάρτηση με το έτος 330:

Η Αγία Σοφία εγκαινιάζεται στις 14 Φεβ. 360 (= 30 χρόνια εγκαινίων Κωνσταντινούπολης)[59].

Οι Άγιοι Απόστολοι στο Μαυσωλείο του Κωνσταντίνου: τα εγκαίνια έγιναν την Παρασκευή 9 Απρ. 370 (στις 11 Απρ. η Κυριακή των Μυροφόρων του Τάφου του Χριστού) (= 40 χρόνια εγκαινίων της Κωνσταντινούπολης)[60].

Ο Θεοδόσιος Α΄ στις 27 Φεβ. 380 εκδίδει από την Θεσσαλονίκη το έδικτο, με το οποίο ανακηρύσσει τον Χριστιανισμό επίσημη θρησκεία του Κράτους (= 50 χρόνια)[61]. Τον Ιανουάριο του 381 εκδίδει άλλον ένα νόμο και οι Αιρετικοί χάνουν τους τόπους λατρείας τους. Τον Μάιο 381 γίνεται η Β΄ Οικου-

56. Πασχάλιο Χρονικό, Έκδ. Βόννης, 529.

57. D. E. Duncan, *Καλεντάρι. Η ιστορία των ημερολογίων δια μέσου των αιώνων*, Αθήνα 1998, 130 κ.ε.

58. D. E. Duncan, *Καλεντάρι*, 151 κ.ε. Φαίνεται ότι η παπική διοίκηση το επέβαλε μάλλον από σεβασμό στην μνήμη και το έργο που άρχισε ο πρώτος Χριστιανός αυτοκράτορας. Ταυτόχρονα όμως η Ρώμη παρέκαμπτε τα εγκαίνια της Κωνσταντινούπολης και έθετε επί τάπητος τη χρονική αφετηρία του έτους γεννήσεως του Χριστού, γεγονός που θα επικρατήσει πρώτα στο δυτικό κόσμο στους επόμενους αιώνες. Θα πρέπει να ευρεθεί, αν οι υπεύθυνοι είχαν τέτοια πρόθεση ή όχι. Πάντως το αποτέλεσμα ευνόησε τη Ρώμη.

59. Βλ. πιο κάτω κεφ. III.4.

60. R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin. III. Les églises et les monastères de Constantinople*, Paris 1969, 42. Χρ. Αγγελίδη, «Η περιγραφή των Αγίων Αποστόλων από τον Κωνσταντίνο Ρόδιο. Αρχιτεκτονική και συμβολισμός», *Σύμμεικτα* 5 (1983) 91-95. C. Mango, «Constantine's Mausoleum and the Translation of Relics», *BZ* 83.1 (1990) 51-62.

61. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία, Α΄ (324-610)*, Θεσσαλονίκη 1996^2, 175. J. Boojamra, «Theodosius and the legal establishment of Christianity», *Βυζαντιακά* 9 (1927) 387-407.

μενική Σύνοδος[62]. Ακόμη ο Γρηγόριος ο Θεολόγος καταλαμβάνοντας την επισκοπική έδρα της Κωνσταντινούπολης εισάγει σ' αυτή την γιορτή των Χριστουγέννων και τη γιορτή των Επιφανείων[63].

Ο Οβελίσκος του Θεοδοσίου Α΄ στην Κωνσταντινούπολη ανεγείρεται το 390 (= 60 χρόνια)[64].

Το 425 (27 Φεβ.) αναδιοργανώνεται με νόμο η ανώτατη Παιδεία (Cod. Theod. XIV 9.3) για να λειτουργήσει για πρώτη φορά στην Κωνσταντινούπολη ανώτατο κρατικό εκπαιδευτικό ίδρυμα[65] [= 100 (101) χρόνια θεμελίωσης Κωνσταντινούπολης (324)].

Ο ναός του αγίου Στεφάνου στα Ανάκτορα κτίσθηκε το 429 από την Πουλχερία[66] (= 100 χρόνια).

Η μονή Χώρας κτίζεται στο α΄ μισό του 6ου αι., αλλά για τον Μ. Γεδεών αυτό συνέβη το 529-530[67] (= 200 χρόνια).

Ο Ιουστινιάνειος Κώδιξ μετά από προετοιμασία 14 μηνών τίθεται σε εφαρμογή τον Απρίλιο του 529, δηλαδή περ. 200 χρόνια από τα εγκαίνια μία προσπάθεια που είχε συνέχεια[68].

Τον Ιανουάριο του 532, περίπου 200 (201) χρόνια από τα εγκαίνια ξέσπασε η Στάση του Νίκα. Το μέγεθος των καταστροφών στο κέντρο της πόλης στα δημόσια κτίρια και τα Ανάκτορα δείχνει μάλλον ότι έβλεπαν την πράξη τους εκδηλωμένη σε συγκεκριμένο χρόνο σα μια αφορμή να κτισθεί μια νέα πόλη[69].

Οι Άγιοι Απόστολοι εγκαινιάζονται στις 28 Ιουνίου 550, την προπαραμονή της εορτής των 12 Αποστόλων (220 χρόνια χρόνια= 2×110)[70].

62. J. Boojamra, *ό.π.*, 392-396.

63. J. Mossay, *Les fêtes de Noel et d'Epiphanie d'après les sources littéraires Cappadociennes du IVe siècle.* Abbaye du Mont César. Louvain 1965, 5 κ.ε.

64. J. Bruns, «Der Obelisk und seine Basis auf dem Hippodromion zu Konstantinopel», *Istanbuler Forschungen* VII (1935). J. Ch. Balty, «Hierarchie de l'empire et l'image du monde. La face nord-est de la base de l'obelisque théodosien à Constantinople», *Byz* 52 (1982) 60-71.

65. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, Α΄, 195. P. Lemerle, *Ο Πρώτος βυζαντινός Ουμανισμός*, Αθήνα 1981 (Paris 1971), 62-64.

66. Θεοφάνης, εκδ. Βόννης, I, σ. 87. Κεδρηνός, έκδ. Βόννης, I, 592. A. Vogt, *Le livre de Ceremonies*, Paris 1935, 27. R. Janin, *Géographie écclesiastique*, III, Paris 1969, 473.

67. R. Janin, *Géographie écclesiastique*, III, 531.

68. Το Δεκέμβριο του 530 ο Ιουστινιανός αναθέτει σε επιτροπή να συντάξει μία ανθολογία της νομικής φιλολογίας με το όνομα Digesta ή Πανδέκται, που από το 533 έγιναν νόμος. Το νομικό έργο συνεχίσθηκε με τις Εισηγήσεις (Instituta) που έγιναν νόμος στις 30 Δεκ. 533. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, Α΄, 297-300.

69. Για τις καταστροφές βλ. G. Greatrex, «The Nika Riot: a Reappraisal», *JRS* 117 (1997) 60-86.

70. R. Janin, *Géographie écclesiastique*, III, 43. Χρ. Αγγελίδη, «Η περιγραφή των Αγίων Αποστόλων», 95 κ.ε. Ο ναός, όπως και η Αγία Σοφία, διακοσμείται επί Ιουστίνου Β΄ (565-578). Θεοφάνης, Χρονογραφία, έκδ. Βόννης, 241-242.

Το Πασχάλιο Χρονικό σώζεται σήμερα κολοβό μέχρι το 628[71]. Ολοκληρωνόταν στο έτος 630[72]. Προφανώς δόθηκε εντολή να ετοιμασθεί ένα επίσημο παγκόσμιο χρονικό με την προσθήκη των 300 χρόνων της νέας πόλης.

Ο πόλεμος Ηρακλείου-Περσών τελειώνει το 628, αλλά η Ύψωση του Τιμίου Σταυρού γίνεται στην Ιερουσαλήμ στις 21 Μαρτίου του 630 την τετάρτη Κυριακή των Νηστειών[73] (= 300 χρόνια εγκαινίων Κωνσταντινούπολης). Ο Ηράκλειος θεωρήθηκε νέος Δαβίδ-Ηρακλής-Κωνσταντίνος[74].

Τα πινάκια της Κύπρου εικονογραφούν έναν εικονογραφικό κύκλο του Δαβίδ. Χρονολογούνται στα 629/30 εκφράζοντας τη νίκη του Ηρακλείου κατά των Περσών[75].

Το ψηφιδωτό του Μεγάλου Παλατίου χρονολογείται περίπου το 628. Φαίνεται όμως ότι πιθανόν, με το τέλος των Βυζαντινοπερσικών πολέμων, προετοιμάσθηκε η ανακαίνιση των Ανακτόρων για τις γιορτές των 300 χρόνων της Κωνσταντινούπολης και των νικών του Ηρακλείου. Τα θέματα αφορούν μέσα σε πλαίσια άκανθας σκηνές της αγροτικής και ειδυλλιακής ζωής που ανακαλούν την Χρυσή Εποχή, μάχες ζώων, θέμα της διονυσιακής παράδοσης. Ήταν η νέα Χρυσή Εποχή του Κράτους[76].

Μετά το 628 ανακαινίζεται η Μαγναύρα με την Αίθουσα του Θρόνου από τον Ηράκλειο (Παλατινή Ανθολογία, 9, 655)[77], προφανώς για τον ίδιο λόγο.

Σύμφωνα με επιγραφή που είχε δει ο Κ. Πιττάκης στο «νότιο τείχος» του Παρθενώνα στην Αθήνα δίδεται χρονολογία από γεννήσεως Χριστού (ΧΛ = 630). Άσχετα αν είναι αληθινή, ο ναός μετονομάζεται σε ναό της Αγίας

71. Chronicon Paschale (284-628 AD). Translated and introduction by Mich. Whitby & Mary Whitby, Liverpool University Press 1989, IX-XIV.

72. Chronicon Paschale, *ό.π.*, 190-191. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, Α΄, 244-245.

73. Α. Στράτος, *ΙΕΕ*, Ζ΄, 242. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή ιστορία*, Β΄, 16 κ.ε. A. Frolow, «La vraie croix et les expéditions d'Héraklius en Perse», *REB* 11 (1953) 88-105. C. Mango, «Deux Études sur Byzance et la Perse Sassanide», *TM* 9 (1985) 112-113.

74. M. Mundell Mango, «Imperial, Art in the Seventh Century». P. Magdalino (εκδ.), *New Constantines. The Rhythm of the Imperial Renewal in Byzantium, 4th-13th Centuries*, Variorum, 1994, 124, όπου πηγές.

75. S. Wander, «The Cyprus Plates and the Chronicle of Fredegar», *DOP* 29 (1975) 345-346, fig. 1. M. Mundell Mango, «Imperial, Art in the Seventh Century», 122-131.

76. J. Trilling, «The Soul of Empire: Style and Meaning in the Mosaic Pavement of the Byzantine Imperial Palace in Constantinople», *DOP* 43 (1989) 36-54. Ν. Γκιολές, *Παλαιοχριστιανική τέχνη: μνημειακή ζωγραφική (π. 300-726)*, Αθήνα 1981, 42-43. M. Mundell Mango, «Imperial, Art in the Seventh Century», 131-134.

77. R. Janin, *Constantinople byzantin. Developpement urbain et répertoire topographique*, Paris 1964, 117-118. C. Mango, «Magnaura», *ODB* 2, 1267-1268.

Σοφίας στα 300 χρόνια των εγκαινίων της Κωνσταντινούπολης[78].

Το 630 αρχίζει εκ μέρους του ιδίου του Ηρακλείου επίσημος διάλογος με Μονοφυσίτες (Αρμένιοι, Αντιοχειανοί) για το ζήτημα του Μονοθελητισμού, ενώ ήδη από το 616 το θέμα απασχολεί τη βυζαντινή ηγεσία[79].

Ο Ναός της Νέας εγκαινιάζεται την 1η Μαΐου του 880 (550 ή 5X110 χρόνια)[80].

Ο Cod. Par. Gr. 510, με ομιλίες του αγίου Γρηγορίου του Θεολόγου, έργο της Πρωτεύουσας[81], ζωγραφήθηκε μάλλον με την ευκαιρία των 500 χρόνων από την πατριαρχεία του Γρηγορίου Θεολόγου (380-381), και των 550 χρόνων από τα εγκαίνια της Κωνσταντινούπολης. Πρέπει να ήταν έτοιμο το 880.

Η Παλατινή Ανθολογία αποπερατώνεται προς το 980[82] (= 650 χρόνια).

Ο ύμνος του «Άξιον Εστί» προς τιμήν της Θεοτόκου δόθηκε το 980 στο κελλί του «Λάκκου εν τω Άδειν» στο Άγιον Όρος και μπροστά στην ομώνυμη εικόνα του Πρωτάτου (= 650 χρόνια)[83].

Η Αγία Σοφία και ο Ναός Βλαχερνών ανακαινίζονται το 1030/31 (στα 700

78. Την επιγραφή είχε εντοπίσει ο K. S. Pittakys, *L'ancienne Athènes ou la Description des Antiquités d'Athènes et ses environs*, Athènes 1835, 387, σημειώνοντας: *Le Parthenon... 630 ans après J.C. les chrétiens le couvertrent en église ainsi que l'atteste l'inscription gravée sur le mur du sud que j'ai observée avant la révolution grecque: ΧΛ: ΜΕΤΑ ΤΟ ΣΩΤΗΡΙΟΝ ΕΤΟΣ ΕΓ/ΚΑΙΝΙΑΣΘΗ Ο ΝΑΟΣ ΟΥΤΟΣ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ / ΣΟΦΙΑΣ.* Επίσης ο Γ. Α. Σωτηρίου, *Ευρετήριον των Μεσαιωνικών Μνημείων της Ελλάδος. 1. Μεσαιωνικά Μνημεία Αττικής*, Α΄, Αθήναι, τευχ. Α΄, Εν Αθήναις 1927, σ. 35, σημ. 1 σχολιάζει: *Η προφανώς μεταγενεστέρα (αν είνε αληθής) επιγραφή.*. Ο R. Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantines*, Paris 1975, 316-317, αμφιβάλλει για τη μετατροπή του Παρθενώνα σε ναό της Αγίας Σοφίας, δεχόμενος ότι αρχαιότερη μαρτυρία για αφιέρωσή του στη Θεοτόκο είναι του 933. Πάντως το σύστημα χρονολόγησης από γεννήσεως Χριστού δεν είχε επιβληθεί ακόμη.

79. Α. Στράτος, *Το Βυζάντιον τον Ζ΄ αιώνα*, τόμ. Β΄, Αθήναι 1966, 746-750.

80. R. Janin, *Géographie écclesiastique*, III, 361 (εγκαίνια το 881). P. Magdalino, «Observations on the Nea Ekklesia of Basil I», *JOB* 37 (1987) 51-64. Κ. Μέντζου-Μεϊμάρη, «Ο αυτοκράτωρ Βασίλειος Α΄ και η Νέα Εκκλησία. Αυτοκρατορική ιδεολογία και εικονογραφία», *Βυζαντιακά* 13 (1993) 49-93.

81. S. Der Nersessian, «The Illustrations of the Homilies of Gregory of Nazianzus. Paris. Gr. 510. A Study of the Connection between Text and Images», *DOP* 16 (1962) 197-228 (το χρονολογεί στα 880-883). I. Spatharakis, «The Portraits and the Date of the Codex Par. Gr. 510», *C. Arch.* 23 (1974) 97-105 (χρονολογεί στο 879). I. Kalavrezou-Maxeiner, «The Portraits of Basil I in Paris. Gr. 510», *JOB* 27 (1978) 19-24 (χρονολογεί στα 880-883). L. Brubaker, «Politics, Patronage, and Art in Ninth-Century Byzantium: the Homilies of Gregory of Nazianzus in Paris (B.N. Gr. 510)», *DOP* 39 (1985) 1-13. L. Brubaker, «Miniatures and Liturgy: Evidence from the ninth-century Codex Paris. Gr. 510», *Byz* 66 (1996) 9,34 (879-883).

82. P. Kroh, *Λεξικό Αρχαίων συγγραφέων*, 65-66.

83. Κ. Χρυσοχοΐδης, Γ. Ταβλάκης, Γ. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου, *Το Άξιον Εστίν. Παναγία η Καρυώτισσα, η εφέστια εικόνα του Πρωτάτου. Ιστορία-λατρεία-τέχνη.* Ιερά Κοινότης Αγίου Όρους Άθω, 1999, 7-17. Ιουστίνος Σιμωνοπετρίτης, *«Άξιον Εστίν». Η θαυματουργή εικόνα του Πρωτάτου.* Άγιον Όρος (εκδ. Πανσέληνος) 1986[3], ο οποίος προετείνει ως χρόνο της αγγελοφάνειας το έτος 982 (11 Ιουνίου, ημέρα Κυριακή).

χρόνια των εγκαινίων της πόλης) από τον Ρωμανό Αργυρό (1028-1034). Σύμφωνα με πληροφορία του Σκυλίτζη στο ναό των Βλαχερνών βρέθηκε μία εικόνα της Θεοτόκου Νικοποιού, η οποία είχε μείνει κρυμμένη για 300 χρόνια[84].

Ο ίδιος αυτοκράτορας σύμφωνα με τον Ψελλό, ήθελε να κατασκευάσει τον ναό της Περιβλέπτου για να συναγωνισθεί τον Σολομώντα και τον Ιουστινιανό[85]. Η περίοδος των έργων συμπίπτει με την επέτειο των εγκαινίων της Κωνσταντινούπολης, του Παναγίου Τάφου ή των Α΄ εγκαινίων της Αγίας Σοφίας του Ιουστινιανού (537).

Ο ναός της Παναγίας Ελεούσας στη Veljusa κτίσθηκε και τοιχογραφήθηκε το 1080/81 (= 750 χρόνια). Κτήτορας υπήρξε ο Μανουήλ μοναχός, επίσκοπος Τιβεριουπόλεως, λόγιος, έχοντας σχέσεις με την Κωνσταντινούπολη. Το πρόγραμμα των προφητών του τρούλλου εκφράζει την ιδέα της Ενσάρκωσης και της απόδοσης χάριτος στο Λαό του Θεού, τα εγκαίνια της βασιλείας (Ιεζεκιήλ)[86]. Οι προφήτες προϋπαντούν τον ερχομό του Λόγου στη νέα Εποχή.

2. Οικουμενικές Σύνοδοι: ανανέωση της Εκκλησίας της Κωνσταντινούπολης

Οι Οικουμενικές Σύνοδοι σχετίζονται με την κτίση της Κωνσταντινούπολης, αλλά και την ανανέωσή της. Την κεντρική κυβέρνηση ενδιέφερε η επικράτηση της ομόνοιας μεταξύ των Χριστιανικών τοπικών Εκκλησιών, για να υπάρχει ενότητα στο Κράτος. Ο πάπας Ρώμης σε καμία δεν παραβρέθηκε, πλην της Β΄ και της Στ΄ με αντιπροσώπους! Ίσως γιατί οι Σύνοδοι απέβλεπαν στην αναδιοργάνωση των Ανατολικών Εκκλησιών, σε συνδυασμό με την παγίωση της προβολής της Νέας Ρώμης. Ομοίως και τα εγκαίνια του ναού της Αναστάσεως στην Ιερουσαλήμ έγιναν λίγο μετά από την Σύνοδο της Τύρου, όπου παραβρέθηκαν 100 επίσκοποι (Ευσέβιος, Βίος Κωνσταντίνου, IV,41-43).

84. Σκυλίτζης, έκδ. Βόννης, 384: 19-28: *Καταλαμπρύνει δὲ καὶ τὰ κιονόκρανα τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας καὶ τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τῶν Βλαχερνῶν ἀργύρῳ καὶ χρυσῷ. Μέλλων δὲ καὶ τὸ θυσιαστήριον ἐπιποιεῖσθαι τῶν Βλαχερνῶν εὗρε κρεμαμένην εἰκόνα παλαιάν, ἣν ἀνακαινισθῆναι προσέταξεν... καθεραιθέντος δὲ τοῦ χρίσματος* (του τοίχου) *εὑρέθη εἰκὼν ὑλογραφική, σανίδιον ἐπιστήθιον κρατούσης τῆς Θεοτόκου τὸν Κύριον... ἀμόλυντος διαμείνασα ἀπὸ τῶν ἡμερῶν τοῦ Κοπρωνύμου ἕως τῆς τῆσδε ἡμέρας, ἐτῶν διελθόντων τριακοσίων.* Βλ. W. Seibt, «Der Bildtypus der Theotokos Νικοποιός», *Βυζαντινά* 13.1 (1985) 551. Ίσως η εικόνα αποκρύβηκε στα 730 κι όχι από τον Κωνσταντίνο Κοπρώνυμο (741-775).

85. Ψελλός, Χρονογραφία, 14: *τῷ Σολομῶντι ἐκείνῳ... ζηλοτυπῶν δὲ καὶ τὸν αὐτοκράτορα Ἰουστινιανὸν ἐπὶ τῷ μεγάλῳ τεμένει... τῆς θείας... Σοφίας ἀντανοικοδομεῖν ὥσπερ ἀνιδρύειν ναὸν τῇ Θεομήτορι ἐπιχειρῶν.*

86. Τ. Παπαμαστοράκης, «Η σημασία των προφητών στον τρούλλο της Παναγίας του Άρακος και οι αντίστοιχες Περιπτώσεις της Παναγίας Μυριοκεφάλων και της Παναγίας της Veljusa», *ΑΔ* 40 (1985) Αθήναι 1991, 81 κ.ε.

Η Α´ Οικουμενική Σύνοδος έγινε το 325 στα 20χρονα του Κωνσταντίνου (Ευσέβιος, Βίος Κωνσταντίνου, ΙΙΙ, 15 και IV,47), ενώ ταυτόχρονα γινόταν η οικοδομή της νέας πόλης.

Για τις άλλες Συνόδους μπορούν να γίνουν οι εξής συσχετισμοί:

Η Β´ Σύνοδος Κωνσταντινούπολης (381), 55 χρόνια (= ½ σιβυλλικού αιώνα) μετά την Α´ ή 50 χρόνια από το 330[87]. Τότε ρυθμίζεται η διοικητική οργάνωση της Εκκλησίας και ο επισκοπικός θρόνος της Κωνσταντινούπολης ανυψώνεται πρώτος μετά τον Ρώμης[88]. Η Γ´ Σύνοδος της Εφέσου (431)[89], διεξάγεται στα 100 (101) χρόνια από τα εγκαίνια, και η Δ´ Σύνοδος Χαλκηδόνας (451), στα 120 χρόνια. Με τον 28ο κανόνα ο επίσκοπος Νέας Ρώμης εξισώνεται με τον πάπα της Ρώμης, ενώ οι διοικήσεις Πόντου, Ασίας, και Θράκης προστίθενται στη δικαιοδοσία του πατριαρχείου Κωνσταντινούπολης. Την ίδια εποχή ιδρύεται και το Πατριαρχείο της Ιερουσαλήμ, αποσπώμενο από την Αντιόχεια[90]. Το «Ενωτικόν» του Ζήνωνος (482) 30 και 50 χρόνια αντίστοιχα από την Γ´ και Δ´ Οικουμενική Σύνοδο συμπίπτει περίπου με τα 150 (151) χρόνια της Κωνσταντινούπολης[91]. Η Ε´ Σύνοδος Κωνσταντινούπολης (553), στα 25 χρόνια του Ιουστινιανού (527 κ.ε.) και ταυτόχρονα 100 (101/2) χρόνια από την προηγούμενη ή 220 (221) (= 2Χ110) χρόνια από τα εγκαίνια. Η Στ´ Σύνοδος Κωνσταντινούπολης (680/1) στα 350 χρόνια από τα εγκαίνια. Προέκταση των Ε´ και Στ´ Οικ. Συνόδων είναι η Πενθέκτη (691/92), η οποία ασχολούμενη με κανονικά θέματα ανανέωσε τον 28ο κανόνα της Δ´ Οικ. Συνόδου σχετικό με την εξομοίωση των θρόνων Κωνσταντινούπολης και Ρώμης, όπως και καταδίκασε τις λατρευτικές συνήθειες της Δύσης (άζυμα, αγαμία κλήρου κοκ)[92]. Συμπίπτει με τα 360 χρόνια της Κωνσταντινούπολης, αλλά και το έτος 6200 από κτίσεως Κόσμου.

Στις 7 Ιανουαρίου του 730 με σιλέντιο ορίζεται η «καθαίρεσις» των Εικόνων και αρχίζει η Εικονομαχία. Σήμερα η έρευνα αποκλείοντας οικονομικά και κοινωνικά κίνητρα «θεωρεί πρωτογενή παράγοντα τον θρησκευτικό». Ίσως σ' αυτό θα πρέπει να ληφθεί υπόψη η χρονική συγκυρία προς τα 400 χρόνια των εγκαινίων, δηλαδή προσπάθεια κάθαρσης και ιδεολογικής ανασυγκρότησης του κράτους με σκοπό την προώθησή του προς ανατολάς. Η υπόθεση είχε αρχίσει από το 726 (κατέβασμα της εικόνας του Χριστού από

87. Το Πασχάλιο Χρονικό (έκδ. Βόννης, σ. 562) δίνει χρονολογία 351 έτη από την Ανάληψη του Χριστού.

88. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, Α´, 176-177.

89. Το Πασχάλιο Χρονικό (σ. 581) την χρονολογεί 401 έτη από την Ανάληψη.

90. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, Α´, 211-212.

91. *Ό.π.*, 218-219.

92. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, Τεύχος Β1 (610-867), Θεσσαλονίκη 19932, 78-79, και *ΙΕΕ*, Η´, 19.

την Χαλκή πύλη, στάση των Ελλαδικών)[93]. Το 780 ο Λέων Δ´ (775-780), εστεμμένος από την Πεντηκοστή του 751, παύει τους διωγμούς κατά των Εικονολατρών. Τον επηρέαζε η σύζυγός του Ειρήνη, η οποία και μετά το θάνατό του ετοίμαζε την αναστήλωση των εικόνων[94]. Το 780 συνέπιπτε με τα 30 χρόνια του βασιλικού αξιώματος του Λέοντα, αλλά και το Ιωβηλαίο της Εικονομαχίας ή τα 450 χρόνια της Κωνσταντινούπολης[95]. Η Ζ´ Σύνοδος Νικαίας (787) απέχει 452 χρόνια από τα εγκαίνια του ναού της Αναστάσεως[96]. Ίσως όμως αφετηρία είχε θεωρηθεί σε συνάρτηση με την επέτειο των 450 χρόνων από τον θάνατο του Μεγάλου Κωνσταντίνου (337)[97]. Η προετοιμασία της συνόδου άρχισε την 1η Αυγούστου 876 στο ναό-μαυσωλείο των Αγίων Αποστόλων, αλλά λόγω αντίδρασης του στρατού σταμάτησε, για να οργανωθεί εκ νέου στη Νίκαια[98]. Η νέα αναστήλωση των εικόνων (843) γίνεται στα 55 χρόνια από την Ζ´ Σύνοδο ή στο 5351 έτος από Κτίσεως Κόσμου. Η σύνοδος του Φωτίου (ή 8η Οικουμενική) έγινε το 879/880 στα 550 χρόνια των εγκαινίων της Κωνσταντινούπολης. Επισφράγισε την ενότητα της Ανατολικής Εκκλησίας και καταδίκασε το πρωτείο του πάπα[99].

3. Μαυσωλείο του Κωνσταντίνου

Το 337 το Μαυσωλείο του Κωνσταντίνου καθιερώνεται με το που πέθανε στις 22 Μαΐου (= Πεντηκοστή) του 337[100]. Η γιορτή του ως αγίου επικρατεί στις 21 Μαΐου. Η χρονιά αυτή στάθηκε αφετηρία για να εγκαινιασθούν διάφορα κτίσματα. Το 356 μεταφέρονται τα λείψανα του αγίου Τιμοθέου και το 357 τα λείψανα των αποστόλων Ανδρέα και Λουκά (= 20 χρόνια)[101].

Η Βιβλιοθήκη Κωνσταντίου, η πρώτη δημόσια της Κωνσταντινούπολης

93. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή ιστορία*, Β´, 105 κ.ε.

94. *Ό.π.*, 130.

95. *Ό.π.*, 136-137.

96. Υπάρχει μία ειδική σχέση της θεολογίας των εικόνων με το Σώμα του Παθόντος και Αναστάντος Χριστού.

97. Ο Ιωάννης Δαμασκηνός (Περί Εικόνων, λόγος Γ´), συσχετίζει το θέμα των εικόνων των αγίων με τον Κωνσταντίνο, τον πρώτο που τις εισήγαγε παραπέμποντας στον Σωκράτη (Εκκλησιαστική Ιστορία, βιβλ. 1ο, κεφ. ιη´). Επίσης με βάση τον Ευσέβιο (Βίος Κωνσταντίνου, IV, 69, 73) αναφέρεται στη απεικόνιση σε νομίσματα του Κωνσταντίνου ζώντος, αλλά και ευρισκομένου στον Παράδεισο. Έτσι η Εικονομαχία άνοιξε με την επέτειο του θριάμβου του Κωνσταντίνου και έκλεινε στην επέτειο του θανάτου του.

98. Τ. Λουγγής, *Επισκόπηση βυζαντινής ιστορίας*, Α´ (324-1204), Αθήνα 1988, 202. Μ. Δαφνή, *Η αυτοκράτειρα του Βυζαντίου Ειρήνη η Αθηναία*, Θεσσαλονίκη 1998, 51 κ.ε.

99. Κ. Μπέλος, *Η μεγάλη σύνοδος του 879/80 επί Φωτίου η λεγομένη Ογδόη Οικουμενική*, Θεσσαλονίκη 1998 [μεταπτυχιακή εργασία της Θεολογικής Σχολής του ΑΠΘ].

100. C. Mango, «Constantine's Mausoleum and the Translation of Relics», *BZ* 83.1 (1990) 51-61.

101. C. Mango, «Constantine's Mausoleum», 56.

είναι οργανωμένη στα 357 από τον Κωνστάντιο στα 20 χρόνια του θανάτου του Κωνσταντίνου (337) και την άνοδο στην εξουσία του ιδίου (= lustrum 20 ετών, vicennalia). Ο Θεμίστιος (Λόγος IV) σχολιάζει ότι οι Φιλόσοφοι αναστήθηκαν από τους τάφους των[102].

Ο Κύρος *ὁ φιλόσοφος, ὁ σοφώτατος ἐν πᾶσι*, γίνεται έπαρχος της πόλεως το 437, στα 100 από το θάνατο του Κωνσταντίνου και αναλαμβάνει πρωτοβουλίες μεταξύ άλλων για την ανανέωση της πόλεως: *φροντίζων τῶν κτισμάτων καὶ ἀνανεώσας πᾶσαν Κωνσταντινούπολιν*. Ο λαός τον αγαπούσε και έλεγε *Κωνσταντῖνος ἔκτισε, Κῦρος ἀνανέωσε*[103].

Το 437 ο δυτικός αυτοκράτορας Βαλεντινιανός Γ΄ παραχωρεί επίσημα το Ιλλυρικό στην κυβέρνηση της Κωνσταντινούπολης[104].

Το 435 ο Θεοδόσιος Β΄ αναθέτει σε επιτροπή την συλλογή και κατάταξη των νόμων από τον Μ. Κωνσταντίνο κ.ε. και καταρτίζεται ο Codex Theodosianus, που δημοσιεύθηκε στις 15 Φεβ. (= Lupercalia) του 438, που ισοδυναμεί με 100 (101) έτη από το θάνατό του[105] και τα 30 χρόνια του Θεοδοσίου Β΄(408-438).

Η Αγία Σοφία του Ιουστινιανού εγκαινιάζεται το 537, στα 10 χρόνια (decennalia) του Ιουστινιανού και στα 200 χρόνια από το θάνατο του Κωνσταντίνου (337).

Το 638 (= 301 χρόνια) δημοσιεύεται η Έκθεσις του Σεργίου, όπου προτείνει τον Μονοθελητισμό[106]. Το 786/87 (= 450 χρόνια), όπως είδαμε πιο πριν, διεξάγεται η Ζ΄ Οικουμενική Σύνοδος.

Το 837/38 (= 500 χρόνια) ο Φώτιος ολοκληρώνει την συγγραφή της Βιβλιοθήκης του, ενός κειμένου, όπου ερανίζονται τα έργα 100άδων Ελλήνων Σοφών[107].

Στην περίοδο 931-944 χρονολογείται η Έκφραση του Κωνσταντίνου Ροδίου για τον ναό των Αγίων Αποστόλων Κων/πόλεως[108].

Το 988 (= 650 χρόνια) γίνεται ο εκχριστιανισμός των Ρώσων, ενώ 150 χρό-

102. Θεμίστιος, Orationes, I. G. Downey, Lipsiae 1965, 69-89: *ἠρία δὲ τῶν ψυχῶν τούτων τὰς βίβλους τε καὶ τὰ γράμματα, ἐν οἷς ἀπόκεινται αὐτῶν τὰ λείψανα... ἀναβιώσεται μὲν δημοσίᾳ ὁ... Πλάτων... ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ὁ ῥήτωρ ὁ Παιανιεύς... πολλοὺς μὲν Ὁμήρου ὑποφήτας... πολλοὺς δὲ Ἡσιόδου.. χορούς τε ὅλους ἐκ Λυκείου καὶ Ἀκαδημίας.*

103. Μαλάλας, σ. 361. Πασχάλιο Χρονικό, σ. 588. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή ιστορία*, Α΄, 193-194.

104. Τηλ. Λουγγής, *Επισκόπηση*, Α΄, 78.

105. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή ιστορία*, Α΄, 195.

106. Σπ. Βρυώνης, *IEE*, Ζ΄, 248.

107. P. Lemerle, *Ο πρώτος βυζαντινός ουμανισμός*, Αθήνα 1981 (Paris 1971), 41-45, 156-178.

108. G. Downey, «Constantine the Rhodian: his Life and Writings», στο K. Weitzmann (εκδ.), *Late Classical and Mediaeval Studies in Honour of Albert Mathias Friend*, Princeton 1955, 212-221, ιδιαίτερα 214-215.

νια πιο πριν, το 838 (= 500 χρόνια), αναφέρονται για πρώτη φορά επίσημη πρεσβεία τους στην Κωνσταντινούπολη[109].

4. Εγκαίνια της Αγίας Σοφίας

Η Αγία Σοφία εγκαινιάζεται πάντοτε σε σημαίνουσες ημέρες. Υπάρχουν 4 περιπτώσεις εγκαινίων[110].

Τα Α΄ εγκαίνια της Αγίας Σοφίας γίνονται στις 14 Φεβρουαρίου 360[111] (30 χρόνια εγκαινίων Κωνσταντινούπολης)[112]. Η 15η Φεβ. είναι η παραμονή της ρωμαϊκής γιορτής Lupercalia, γιορτή καθαρτική και της γονιμότητας των ποιμνίων[113]. Υπήρχε στην Κωνσταντινούπολη μέχρι το 10ο αι[114].

Τα Β΄ εγκαίνια της Αγίας Σοφίας γίνονται στις 10 ή 11 Οκτωβρίου του 415[115] κατά την ρωμαϊκή γιορτή του κρασιού τα Meditrinalia, αφιερωμένη στον Jupiter και την Meditrina, θεά της υγείας[116]. Η χρονιά ήταν το lustrum για τα 15 χρόνια του Θεοδοσίου Β΄ (408-450), όταν αφιερώθηκε χρυσό άγαλμα της Θεοτόκου[117]. Είναι ακόμη 100 χρόνια από τη νίκη του Κωνσταντίνου (312-315)[118]. Το νόημα μιας γιορτής του νέου κρασιού σχετίζεται με τον Οίνο της Εκκλησίας.

Τα Γ΄ εγκαίνια του 537 (ή Α΄ Εγκαίνια του Ιουστινιανού) γίνονται στις 27 Δεκεμβρίου του 337[119], στα 10 χρόνια (decennalia) του Ιουστινιανού (527) και ταυτόχρονα στα 200 χρόνια του θανάτου του Κωνσταντίνου (337). Υπάρχουν απλώς ενδείξεις για κάποιας μορφής σύνδεση με γιορτές των νεκρών

109. Ι. Μέγεντορφ, *Βυζάντιο και Ρωσία. Μελέτη των βυζαντινορωσικών σχέσεων κατά τον 14ο αι.*, Αθήνα 1990 (Cambridge 1981), 33, όπου βιβλιογραφία.

110. R. Janin, *Géographie écclesiastique*, III, 457-458, όπου οι σχετικές πηγές.

111. Πασχάλιο Χρονικό, 543-544: *μηνὶ Περιττίῳ ιε΄ καθιερώθη ἡ Μεγάλη Ἐκκλησία* και στη συνέχεια: *ἐγένετο δὲ καὶ τὰ ἐγκαίνια... πρὸς ις΄ καλάνδων Μαρτίων, ἥτις ἐστὶ μηνὸς Περιττίου ιδ΄*. Σωκράτης, Εκκλησιαστική Ιστορία, *PG* 67, 356A: *τῇ πεντεκαιδεκάτῃ Φεβρουαρίου μηνός.* Το Χρονικό αποδίδει την τέλεση των εγκαινίων στην παραμονή της κύριας ημέρας που ήταν η 15η Φεβ.

112. Η θεμελίωση είχε γίνει πριν από 34 χρόνια (δηλ. το 326. Πασχάλιο Χρονικό, σ. 544: *δι' ἐτῶν λδ΄ μικρῷ τρόπῳ ἀφοῦ θεμελίους κατεβάλετο Κωνσταντῖνος νικητὴς σεβαστός.*

113. H. H. Scullard, *Festival and Ceremonies*, 76-78. T. P. Wiseman, «The God of the Lupercal», *JRS* 85 (1995) 1-22.

114. T. P. Wiseman, «The God of the Lupercal», 17. Ο θεός ήταν ανάλογος προς τον Φαύνο ή τον Πάνα και η γιορτή προς τα Λύκαια των Αρκάδων.

115. Πασχάλιο Χρονικό: *ἐτελέσθη τὰ ἐγκαίνια τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας... μηνὶ Γορπιαίῳ πρὸ δ΄ καλάνδων ὀκτωβρίων ἡμέρᾳ Κυριακῇ.*

116. H. H. Scullard, *Festivals and Ceremonies*, 192.

117. Πασχάλιο Χρονικό, σ. 572: *ἐπὶ τούτων κυϊνκεννάλια Θεοδόσιος νέος Αὔγουστος ἐπετέλεσεν... μηνί... τῷ αὐτῷ ἔτει ἐπετελέσθη τὰ ἐγκαίνια τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως... καὶ ἀφιερώθη ἀνδριὰς χρυσοῦς ἐν τῇ συγκλήτῳ τῆς δεσποίνης Θεοτόκου.*

118. Βλ. πιο κάτω κεφ. III.6.

119. Προκόπιος, Περί Κτισμάτων, I.1. έκδ. Βόννης, III, σ. 173-181. Ευάγριος Σχολαστικός, *PG* 86, 2757C, 1761A. Μαλάλας, έκδ. Βόννης, σ. 479 κτλ.

στα τέλη του έτους[120]. Από τις γιορτές αυτές πιθανόν προέκυψε η γιορτή των Πρωτοκορυφαίων Πέτρου και Παύλου (Μαρτυρολόγιο της Ανατολής (411) 28 Δεκ.[121]).

Τα Δ΄ εγκαίνια του 562 (ή Β΄ εγκαίνια του Ιουστινιανού) γίνονται στις 23 Δεκ.[122], στα 35 χρόνια του Ιουστινιανού, ή στα 25 χρόνια από τα εγκαίνια του α΄ ναού, και περίπου 200 (201) χρόνια από τα Α΄ εγκαίνια (360). Η 23η Δεκ. είναι προπαραμονή των Χριστουγέννων. Στο ρωμαϊκό ημερολόγιο στις 17-23 Δεκ. γιορτάζονται τα Saturnalia, που συμβολίζουν την επιστροφή στη Χρυσή Εποχή του Κρόνου, αλλά και της Ρώμης. Επίσης γιορταζόταν τα Larentalia, ταφική γιορτή της Acca Larentia, τροφού του Ρωμύλου[123]. Με την ευκαιρία αυτή εκφωνείται το εγκώμιο του Παύλου Σιλεντιαρίου. Τα εγκαίνια αυτά επικράτησαν στην λειτουργική παράδοση[124]. Πρέπει να σημειωθεί ότι το 562 συνδέεται με την επέτειο των 250 χρόνων από την ανάδειξη του Κωνσταντίνου.

Άλλοι ναοί της Αγίας Σοφίας στη βυζαντινή επαρχία σχετίζονται με τα εγκαίνια του ναού της Κωνσταντινούπολης:

Ο «εγκαινιαστικός ύμνος» που διαβάστηκε την ημέρα των εγκαινίων του ναού της Αγίας στην Έδεσσα της Συρίας είναι σύγχρονος του κοντακίου των εγκαινίων της Αγίας Σοφίας Κωνσταντινούπολης (562). Συμπίπτει με τα 200 χρόνια Α΄ εγκαινίων Αγίας Σοφίας (360)[125].

Στην πόλη Δάρα (Dara), η οποία κτίστηκε από τον Αναστάσιο το έτος 6000 (= 507), στην στροφή της χιλιετίας (σύμφωνα με Αλεξανδρινό ημερολόγιο), ο Ιουστινιανός την ανατειχίζει γύρω στο 530 ως έδρα του Δούκα της

120. Σύμφωνα με το ημερολόγιο του Πλήθωνα η 27η και 28η Δεκεμβρίου ορίζονται ως αποφράδες και σχετίζονται με την τιμή των νεκρών στο τέλος του έτους, πιθανόν ακολουθώντας παλαιότερα πρότυπα τιμών των νεκρών στα τέλη Ιανουαρίου (Πλούταρχος, Ιουλιανός). Βλ. M. Anastos, «Pletho's Calendar», *DOP* 4 (1948) 246-347, συνδέει την ένδειξη με μία γιορτή του Ιουλιανού και αναφέρει πηγές με τιμή των νεκρών στο τέλος του έτους.

121. Β. Ν. Γιαννόπουλος, «Παύλος», *ΘΗΕ*, 10, 210.

122. Πασχάλιο Χρονικό, έκδ. Βόννης, 687. Μαλάλας, έκδ. Βόννης, 495, κτλ. Τα Ανοίξια εορτάζονται στις 22 Δεκ. Βλ. H. Delehaye, *Propylaeum ad Acta Sanctorum. Novembris. Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, Bruxelles 1902, 338.

123. H. H. Scullard, *Festivals and Ceremonies*, 210-212. Οι Arvales τελούσαν λιτανείες και χορούς και διατηρήθηκαν μέχρι τον 4ο αι. J. Sceid, *Romulus et se frères. Le collège des frères Arvales, modèle du culte public dans la Rome des empereurs*. Ecole Francaise de Rome, 1990, [*BEFAR* 275].

124. A. Dmitrievskij, *Opisanie litturrgicheskich ruukopisej*, I, Kiev 1895, 34. H. Delehaye, *Synaxarium*, 340.

125. Η πόλη με το ναό είχε καταστραφεί το 525 από πλημμύρα και ο ναός κτίσθηκε στη δεκαετία 540 ή 550. Βλ. A. Palmer, «The Inauguration Anthem of Hagia Sophia in Edessa: a New Edition and Translation with historical and architectural Notes and a Comparison with a Contemporary Constantinopolitan Kontakion», *BMGS* 12 (1988) 117-167.

Μεσοποταμίας κτίζοντας δύο ναούς. Η μία ήταν η Μεγάλη Εκκλησία (Αγία Σοφία)[126].

Η Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης (α΄ φάση) σύμφωνα με αρχαιολογικές ενδείξεις κτίζεται πάνω σε προγενέστερη βασιλική που χρονολογείται από τα τέλη του 6ου αι. και πριν από τη δεκαετία 620/30 (όταν χρονολογούνται τα ψηφιδωτά του ιερού και ο προεικονομαχικός διάκοσμος του τρούλλου), με πιθανότητα να υπάρχει όριο το έτος 618, όταν έγινε σεισμός[127].

Ο Παρθενώνας στην Αθήνα καθίσταται ναός της Αγίας Σοφίας το 630, στα 300 χρόνια των εγκαινίων της Κωνσταντινούπολης[128].

Η Αγία Σοφία του Κιέβου (1037-1046)[129] εντάσσεται στα 500 χρόνια των Α΄ εγκαινίων του Ιουστιανιανού (537).

Η Αγία Σοφία της Αχρίδας ανακαινίζεται και τοιχογραφείται στην περίοδο του αρχιεπισκόπου Αχρίδος Λέοντα (1037-1056)[130] (= 500 χρόνια Α΄ εγκαινίων Ιουστινιανού). Εντάσσεται σε προθέσεις για δημιουργία συνδετικής γραμμής με την Αγία Σοφία Κωνσταντινούπολης[131];

Η Αγία Σοφία Νικαίας ανακατασκευάστηκε «ως βασιλική λίγο μετά 1065» πάνω στα θεμέλια μια παλαιότερης του 5ου ή 6ου αι.. Η νέα κατασκευή οφείλεται σε σεισμό που εγινε το 1065[132], όμως ήταν μία δεκαετία επετείου των 500 χρόνων από τα εγκαίνια του Β΄ ναού του Ιουστιανιανού.

Η Αγία Σοφία Τραπεζούντος κτίζεται από τον Μανουήλ Α΄ (1238-1263) στην περίοδο μετά το1250 και τοιχογραφείται στα 1260-1363, περίπου 900 χρόνια από τα Α΄ εγκαίνια (360) ή 700 χρόνια από τα καθιερωμένα εγκαίνια (362). Πανηγύριζε στη Μεταμόρφωση του Σωτήρος[133].

Η Αγία Σοφία στο Μυστρά είναι έργο του δεσπότη του Μορέος Μανουήλ Καντακουζηνού (1348-1380). Το μονόγραμμά του βρίσκεται στα επίκρανα των παραστάδων και κιόνων. Ένα πατριαρχικό σιγίλλιο του 1365 μετατρέπει

126. M. Mundell, «A sixth Century funerary Relief at Dara in Mesopotamia», *JOB* 29 (1975) 218-219.

127. Κ. Θεοχαρίδου, *Η αρχιτεκτονική του ναού της Αγίας Σοφίας στην Θεσσαλονίκη*, Αθήνα 1994, 196-197, όπου βιβλιογραφία για απόψεις άλλων ερευνητών.

128. Βλ. πιο πάνω σημ. 79.

129. R. Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1991, 361.

130. A. Grabar, «Les peintures murales dans le chœur de Sainte Sophie d'Ochrid», *C. Arch.* 15 (1965) 257-265. Για την ιστορία του μνημείου βλ. R. Krautheimer, *Αρχιτεκτονική*, 382, 608, όπου βιβλιογραφία.

131. Για τις πολιτικές ζυμώσεις γύρω από το μνημείο βλ. A. Wharton-Epstein, «The political Content of the Paintings of Saint Sophia at Ohrid», *JOB* 29 (1980) 315-329.

132. R. Krautheimer, *Αρχιτεκτονική*, 410, 451-452, 612, 618, όπου βιβλιογραφία.

133. D. T. Rice, *The Church of Hagia Sophia at Trebizond*, Edinburgh 1968, 1-2, 243-244. A. Bryer & D. Winfield, *The byzantine Monuments ant Topography of the Pontos*, Washington 1985, 231-234.

το ναό σε καθολικό μονής. Η πιθανή χρονολόγηση του ναού στα 1350-1365 είναι εμφανής. Μπορεί όμως να υπολογισθεί γύρω στο 1360-1362 για δύο λόγους: α) βρίσκεται στη συνοικία του παλατίου του Μυστρά, επομένως αναπαράγει την αυτοκρατορική ιδέα. β) Το 1362 είναι διπλή επέτειος: των 100 χρόνων από την απόκτηση του κάστρου από τους Βυζαντινούς και των 1000/800 χρόνων των εγκαινίων της Αγίας Σοφίας (360/562)[134].

5. Η «Μητέρα Εκκλησία» της Ιερουσαλήμ και ο ναός της Αναστάσεως

Τα έργα του Κωνσταντίνου στους Αγίους Τόπους άρχισαν μετά την νίκη κατά του Λικινίου το 324 και την μετάβαση της Ελένης τον Ιανουάριο του 325 που κατέληξε στην ανακάλυψη του Παναγίου Τάφου και του Τ. Σταυρού την άνοιξη του 325[135]. Αμέσως άρχισε η οικοδόμηση του νέου ναού (Ευσέβιος, Βίος Κωνσταντίνου, III, 29.1), εικόνα της «Νέας Ιερουσαλήμ των Προφητών» (III, 33.1). Επίσης κτίσθηκαν οι ναοί στο χώρο της Αναλήψεως του Χριστού και της Βηθλεέμ (III, 41-43).

Όλο το πρόγραμμα των έργων διήρκεσε 10 χρόνια μέχρι τουλάχιστον το 335, όταν εορταζόταν τα 30χρονα του Κωνσταντίνου (Ευσέβιος, IV, 40,43). Ταυτόχρονα τα εγκαίνια της πόλης συμπίπτουν περίπου με τα 200 χρόνια της Aelia Capitolina του Αδριανού[136]. Η Ελένη ερεύνησε το χώρο του ιερού της Αφροδίτης (Ευσέβιος III,26.3), ο οποίος κτίσθηκε από τον Αδριανό. Ο ναός της Αναστάσεως στην Ιερουσαλήμ εγκαινιάζεται το 335 (IV, 40, 47), στις 13 Σεπ.[137], την παραμονή της Υψώσεως του Τιμίου Σταυρού[138]. Την ίδια εποχή, αλλά 60 χρόνια αργότερα (15 Σεπ. 394) εγκαινιάσθηκε ο ναός της Αγίας Σιών, στον χώρο του Υπερώου, όπου έγινε το θαύμα της Πεντηκοστής, γνω-

134. Μ. Χατζηδάκης, *Μυστράς. Η μεσαιωνική πολιτεία και το κάστρο*, Αθήνα 1995,69 κ.ε.

135. St. Borgehammar, *How the Holy Cross was found*, Stockholm 1991, 124 κ.ε., όπου σχόλια των πηγών και πλήρης βιβλιογραφική ενημέρωση. Η επιστολή του Κωνσταντίνου στον επίσκοπο Ιεροσολύμων Μακάριο (Ευσέβιος, Βίος Κωνσταντίνου, III,30-32) στην οποία αναφέρει την εύρεση του Τ. Σταυρού απεστάλη την περίοδο της εικοσαετίας του (325). Για την ανακάλυψη βλ. III, 26-28. Βλ. και P. W. L. Walker, *Holy City, Holy Places? Christian Attitudes to Jerusalem and the Holy Land in the Fourth Century*, Oxford 1990., 15 κ.ε., 184 κ.ε.

136. A. Gunneweg, *Η ιστορία του Ισραήλ έως την εξέγερση του Βαρ-Κοχβά*, Θεσσαλονίκη 1997, 397-399. Σ. Αγουρίδης, *Ιστορία των χρόνων της Καινής Διαθήκης*, Θεσσαλονίκη 1985^{4}, 288-290.

137. Για τα εγκαίνια βλ. Π. Τρεμπέλας, *Λειτουργικοί τύποι Αιγύπτου και Ανατολής*, Αθήνα 1993^{2}, 316-317. M. Black, «The Festival of Encaenia Ecclesiae in the Ancient Church with Special Reference to Palestine and Syria», *The Journal of Ecclesiastical History* 5 (1954) 78-85. Επίσης για τα κτίσματα βλ. K. J. Conart, «The Original Buildings at the Holy Sepulchre in Jerusalem», *Speculum* 31.1 (1956) 1-48.

138. R. Bornet, «La celebration de la Saint Croix dans le rite byzantin», *La Maison Dieu* 75 (1963) 97-99, όπου βιβλιογραφία. H. G. Beck, *Kirche und theologische Literatur*, München 1977, 261-262.

στής και ως «Η Μητέρα Πασών των Εκκλησιών»[139].

Μερικές επέτειοι έχουν σχέση με τα εγκαίνια του ναού της Αναστάσεως, ο οποίος γίνεται σημείον αναφοράς για ό,τι αφορά την Χριστιανική Εκκλησία σε σχέση με την Μητέρα Εκκλησία των Ιεροσολύμων.

Το Οδοιπορικό της Αιθερίας στους Αγίους Τόπους χρονολογείται στα 383-385[140]. Οι λαμπρές τελετές που περιγράφει μπορεί να αφορούν και την επέτειο των 50 χρόνων από τα εγκαίνια του ναού της Αναστάσεως. Η ίδια επέτειος των 50 χρόνων έφερε κι άλλους περιηγητές, όπως η Παύλα μία εύπορη χήρα που ξεκίνησε από τη Ρώμη το 385[141], όπως κι άγιος Ιερώνυμος[142].

Ο Αμβρόσιος τελεί τα εγκαίνια του καθεδρικού ναού του Μιλάνου το 386 (= 51 χρόνια)[143].

Το 435 (14 Νοε) εκδίδεται αυστηρό αυτοκρατορικό διάταγμα διατάσσοντας την καταστροφή των πολυθεϊστικών ιερών και τον εξαγνισμό τους με την τοποθέτηση του Σταυρού (Codex Theodosianus XVI, X, 25: «*Christianae religionis signi expiari*»).

Προς το 435 κτίζεται από τον Πάπα Σίξτο Γ΄ (432-440) το Βαπτιστήριο του Βατικανού, ως σύμβολο της Πηγής της Ζωής[144], και γι' αυτό έχει κάτι κοινό με το Σταυρό του ναού της Αναστάσεως. Πρέπει να μιμείται το Βαπτιστήριο του Παναγίου Τάφου, ο οποίος νοείται, όπως και ο Τ. Σταυρός ως Πηγή της Ζωής[145]. Πάλι την ίδια χρονιά (435) η Πουλχερία κτίζει το Αγίασμα ή Λούσμα[146], μία παράδοση που είναι αμφίβολης αξίας. Πάντως και οι δύο περιπτώσεις θα έδειχναν ίσως τάση να ικανοποιήσουν τα αιτήματα όσων δεν θα επισκέπτονταν τους Αγίους Τόπους.

Η Μονή Αγίου Σάββα στην Παλαιστίνη κτίζεται στα (483-486), στα 150 χρόνια του ναού της Αναστάσεως[147].

139. M. Van Esbroeck, «Jean II de Jerusalem et les Cultes de S. Étienne, de la Sainte Sion et de la Croix», *AB* 102 (1984) 100, 107-125. Βλ. και A. Ovadiah, *Corpus of the Byzantine Churches in the Holy Land*, Bonn 1970, 89.

140. P. Dévos, «La Date du voyage d' Égerie», *AB* 85 (1967) 165-194.

141. L. Casson, *Το ταξίδι στον Αρχαίο Κόσμο*, Αθήνα 1996, 380.

142. L. Casson, *ό.π.*, 392.

143. Κ. Π. Ράλλης, «Περί των εγκαινίων των ναών κατά το Δίκαιον της Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας», *ΕΕΕΚΠ* Θ΄ (1913) 100, 104.

144. P. Unterwood, «Fountain of Life in Manuscripts of the Gospels», *DOP* 5 (1950) 44, 54, 105-106.

145. A. J. Wharton, «The Baptistery of the Holy Sepulcher in Jerusalem and the Politics of Sacred Landscape», *DOP* 46 (1992) 313-325.

146. Αθ. Παλιούρας, «Οι Βλαχέρνες της Άρτας και το πρότυπό τους», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου (Άρτα 27-31 Μαΐου 1990)*, Άρτα 1992, 166, όπου βιβλιογραφία.

147. J. Patrich, *Sabas, Leader of Palestinian Monasticism. A comparative Study in Eastern Monasticism. Fourth to Seventh Centuries*, Washington DC, 1994, 61-63, 478.

Ο θεμέλιος λίθος του ναού των Αγίων Αποστόλων Κωνσταντινούπολης τίθεται το 536, δηλαδή στα 200 (201) του ναού της Αναστάσεως της Ιερουσαλήμ, τον οποίο αναπαριστά[148].

Ο ναός της Αγίας Σιών καταστρέφεται το 614 στην εισβολή των Περσών, και ξανακτίζεται μετά από 30 χρόνια το 634, στα 300 χρόνια του ναού της Αναστάσεως[149]. Το 635 στα 300 χρόνια των εγκαινίων του ναού μεταφέρεται στην Κωνσταντινούπολη ένα τμήμα του Τιμίου Σταυρού[150].

Το 835 ο πάπας Γρηγόριος Δ΄ δημιουργεί την εορτή των Αγίων Πάντων στις 2 Νοεμβρίου, για να αφομοιωθούν παγανιστικές τελετουργίες αυτής της ημέρας στη Δύση[151]. Λόγω της συμμετοχής των Ψυχών (Ψυχογιορτή), η επέτειος δείχνει και μια χρονική τομή, ίσως σε συνάρτηση με το έτος εγκαινίων του ναού της Αναστάσεως (= 500 χρόνια), υπονοώντας την Ανάσταση των Ψυχών.

Η Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης πανηγύριζε στην εορτή του Σταυρού (δηλαδή την σταυρική Σοφία)[152]. Σε μία ανακαίνισή της απέκτησε νέο ψηφιδωτό τρούλλου, το οποίο σύμφωνα με πρόταση του M. Spieser χρονολογείται το 885[153], χρονιά που απέχει 550 χρόνια από τα εγκαίνια του ναού της Αναστάσεως. Για τη χρονολόγηση του ψηφιδωτού υπάρχουν υπάρχουν κι άλλες απόψεις, παρά το γεγονός ότι το σπουδαιότερο επιχείρημα για τη χρονολόγηση στα 885 είναι η τεχνοτροπία[154].

Η μονή της Θεοτόκου Πετριτζονιτίσσης ιδρύεται στα 1083/86, υπαγόμενη στο Πατριαρχείο Ιεροσολύμων, στα 750 χρόνια ναού Αναστάσεως (335)[155].

148. Σύμφωνα με τα Πάτρια (Th. Preger, *Scriptores originum Constantinopolitanarum*, III, 286-287) ο θεμέλιος λίθος τοποθετήθηκε 4 χρόνια μετά την αρχή της ανοικοδόμησης της Αγίας Σοφίας (532). Βλ. Χρ. Αγγελίδη, «Η περιγραφή των Αγίων Αποστόλων από τον Κωνσταντίνο Ρόδιο. Αρχιτεκτονική και συμβολισμός», *Σύμμεικτα* 5 (1973) 95-96, σημ. 1.

149. A. Ovadiah, *Byzantine Churches in the Holy Land*, 89.

150. J. Ebersolt, *Sanctuaires de Byzance. Recherches sur les anciens trésors des églises de Constantinople*, Paris 1921, 7, 24. Βλ. Θεοφάνης, έκδ. Βόννης, I, 337.

151. E. O. James, *Seasonal Feasts and Festivals*, London 1961, 227.

152. I. Φουντούλης, «Μαρτυρίαι του Θεσσαλονίκης Συμεών περί των ναών της Θεσσαλονίκης». *ΕΕΘΣ* ΑΠΘ, 21 (1976) 123 κ.ε., 136 (: *Σεπτεμβρίου ιδ΄, ή Ὕψωσις τοῦ Τιμίου Σταυροῦ. Σημαίνει διπλῷ· πολλάκις, ὅτι ἐξαίρετος αὕτη ἑορτὴ τῆς ἁγίας Σοφίας*) 151. Δ. Πάλλας, «Ο Χριστός ως η Θεία Σοφία. Η εικονογραφική περιπέτεια μιας θεολογικής έννοιας», *ΔΧΑΕ*, Δ΄, τομ. ΙΕ΄, (1989-90) 138. R. Janin, *Églises et monastères des grandes centres byzantines*, 408-409.

153. M. Spieser, «Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historique de Byzance. I. Les inscriptions de Thessalonique», *TM* 5 (1973) 160-161, pl. II, 2-3. Η επιγραφή αναφέρει την χρονολογία στο μήνα Νοέμβριο της 4ης ινδικτιώνος από κτίσεως κόσμου ,ϛ[...].

154. Χ. Μπακιρτζής, «Νεώτερες παρατηρήσεις στην κτιτορική επιγραφή του τρούλλου της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης», *Βυζαντινά* 11 (1982) 167-180.

155. J. Ph. Thomas, *Private Religious Foundation in the Byzantine Empire*, Washington, 1987, 121-122. A. Grabar, *La peinture religieuse en Bulgarie*, Texte, Paris 1928, 55.

Η βασιλική του αγίου Μάρκου στην Βενετία εγκαινιάζεται εκ νέου το 1084/85 (= 750 χρόνια ναού Αναστάσεως. Τότε μπορεί να κατασκευάστηκαν το ψηφιδωτά του ιερού Βήματος[156]. Ο πρώτος ναός κτίσθηκε έχοντας ως πρότυπο τον Πανάγιο Τάφο σύμφωνα με διάφορες πηγές. Δεν αποκλείεται, επειδή το λείψανο του αγίου Μάρκου μεταφέρθηκε στη Βενετία το 829[157], να εγκαινιάσθηκε προς το 835.

Μια σειρά επαλλήλων χρονολογήσεων αφορά την μεταγενέστερη τύχη του ναού της Αναστάσεως της Ιερουσαλήμ. Καταστρέφεται το 1009 από τον χαλίφη Αλ-Χακίμ και Ανοικοδομείται (κυρίως από τον Κωνσταντίνο Μονομάχο, 1042-1054) στην περίοδο 1030 (= 700 χρόνια της Κωνσταντινουπόλεως) ως το 1048. Δηλαδή ολοκληρώνεται 40 χρόνια μετά την καταστροφή[158].

Η Εγκλείστρα του αγίου Νεοφύτου στην Πάφο, αφιερώνεται στον Τίμιο Σταυρό (Σεπτ. 1160). Η επιλογή πιθανόν έγινε σε αναφορά με την σταυρική Σοφία του Θεού (= 800 & 600 χρόνια Αγίας Σοφίας). Ένα παρεκκλήσι σε σπηλιά προστίθεται το 1183 (περ. 850 χρόνια ναού Αναστάσεως). Η Νέα Εγκλείστρα- Νέα Σιών εγκαινιάζεται το 1196 στα 800/1 χρόνια του ναού της Αγίας Σιών της Ιερουσαλήμ[159]. Ο άγιος Νεόφυτος, ένας λόγιος της νήσου, είχε συνείδηση του timing.

Το 1096 αρχίζει η πρώτη Σταυροφορία, πιθανόν με στόχο σε 3-4 χρόνια να πετύχει την επανάκτηση των Αγίων Τόπων, δηλαδή στο έτος 1100. Στις 15 Ιουλίου 1099 η Ιερουσαλήμ ανακαταλαμβάνεται από τους Σταυροφόρους και ο ναός της Αναστάσεως εγκαινιάζεται στις 15 Ιουλίου 1149, δηλαδή ακριβώς 50 χρόνια από την άλωση[160]. Αλλά και ο ναός της Γεννήσεως στη Βηθλεέμ ανακαινίζεται το 1169, ακριβώς 70 χρόνια μετά την άλωση, με χορηγία του Μανουήλ Β΄ Κομνηνού (1147-1180)[161].

6. Ο Θρίαμβος του Κωνσταντίνου (312-315).

Η νίκη του Κωνσταντίνου κατά του Μαξεντίου στις 28 Οκτ. 312 μετά το

156. O. Demus, *The Mosaics of San Marco in Venice. I. The Eleventh and twelfth Centuries*, Vol. One Texte, Chicago and London 1984, 2.

157. O. Demus, *Mosaics*, 1.

158. V. C. Corbo, *Il Santo Sepolcro di Gerusalemme. Aspeti archeologici dalle origini al periodo crociato*, Jerusalem 1982, I, 139-166. R. Ousterhout, «Rebuilding the Temple. Constantine Monomachus and the Holy Sepulchre», *JSAH* 48 (1989) 66-78.

159. A. Stylianou - J. Stylianou, *The painted Churches of Cyprus. Treasuries of Byzantine Art*, London 1985, 351-381.

160. H. Vincent - F.-M. Abel, *Jerusalem nouvelle*. II, fasc. 4 (Paris 1926), 268-274. B. Hamilton, «Rebuilding Zion. The Holy Places of Jerusalem in the Twelfth Century», *Studies in Church History* 14 (1977) 106.

161. L.-A. Hunt, «Art and Colonialism: The Mosaics of the Church of the Nativity in Bethlehem (1169) and the Problem of «Crusader' Art», *DOP* 45 (1991) 69-85.

όραμα του Σταυρού και το Διάταγμα της Ανεξιθρησκείας των Μεδιολάνων (Φεβ. του 313) υπήρξαν γεγονότα-σταθμός στην ιστορία της Χριστιανικής Εκκλησίας. Την νίκη αποτύπωσε με έναν ανδριάντα του όπου κρατούσε σταυρό (Ευσέβιος, Βίος Κωνσταντίνου, Ι, 40) και με την θριαμβική αψίδα του στη Ρώμη (315). Το 362 (4 Φεβ.). Ακριβώς 50 χρόνια μετά ο Ιουλιανός αποκαθιστά επισήμως τη λατρεία των θεών, ακυρώνοντας τα διατάγματα των προηγουμένων αυτοκρατόρων κατά της ειδωλολατρικής θρησκείας[162]. Πρόκειται για ένα «αντιδιάταγμα των Μεδιολάνων», που επέβαλε μια ανεξιθρησκεία, τώρα ειδωμένη από την πλευρά των πάλαι διωκτών.

Το 415 γίνονται τα Β΄ εγκαίνια της Αγίας Σοφίας στα 100 χρόνια από τον θρίαμβο του Κωνσταντίνου, όπως και το 562 (Β΄ εγκαίνια Ιουστινιανού) στα 250 χρόνια (βλ. πιο πάνω).

Το 612 (= 300) χρόνια στήνεται ο Σταυρός σε κίονα ανατολικά του ναού των 40 Μαρτύρων[163], ενώ το 614 αρπάζεται από τους Πέρσες ο Τίμιος Σταυρός, όταν κατέλαβαν την Ιερουσαλήμ.

Το 715 (= 400 χρόνια) η συγκλητική τάξη αποχωρεί οριστικά από την εξουσία μετά από πολλών ετών διώξεις εις βάρος της[164].

Στα χρόνια του πάπα Παύλου Α΄ (757-768) κοντά στα 450 χρόνια της νίκης του Κωνσταντίνου εμφανίζεται η Κωνσταντίνειος δωρεά *το πιο διάσημο πλαστό του Μεσαίωνα, μία δήθεν διαθήκη του Μ. Κωνσταντίνου*[165]. Το 962 (2 Φεβ.) (= 650 χρόνια) γίνεται η στέψη του Όθωνα Α΄ ενώ είχε ήδη ανακηρυχθεί βασιλιάς της Ιταλίας το 951[166]. Ίσως πρέπει να αναφερθεί και η μεγάλη Βατικάνειος Σύνοδος του 1215 (= 900 χρόνια).

Το τάγμα των Ναΐτών Ιπποτών (ιδρύεται το 1118) καταργείται και η περιουσία του περιέρχεται με νόμο του 1312 στο Τάγμα των Ιωαννιτών Ιπποτών, το οποίο είχε ιδρυθεί πριν από 200 χρόνια (5 Φεβ. 1113)[167], δηλ. στα 800 χρόνια από την ανάδειξη του Μ. Κωνσταντίνου.

7. *Εγκαίνια και ιστορικές επέτειοι πόλεων*

Η Νέα Ιερουσαλήμ του Κωνσταντίνου μαζί με το ναό της Αναστάσεως εγκαινιάζεται το 335 στα 200 χρόνια της καταστροφής που προκάλεσε ο

162. O. Seeck, *Regesten der Kaiser und Päpste für die Jahre 311 bis 476 n. Chr. Vorarbeit zu einer Prosopographie der Christlichen Kaiserzeit*, Stutgart 1919, 209. *ΙΕΕ* Ζ΄, 340. N. Baynes, *Constantine the Great and the Christian Church*. London 1972, 69 κ.ε

163. Πασχάλιο Χρονικό, έκδ. Βόννης, 703. M. Whitby & M. Whiby, Chronicon Paschale, 155, όπου σχόλια.

164. Τ. Λουγγής, *Επισκόπηση*, Α΄, 175-180.

165. *Ό.π.*, 205-206.

166. Ν. Οικονομίδης, *ΙΕΕ*, Η΄, 128-129.

167. Ι. Ναΐτης, *Η άγνωστη ιστορία των Ιπποτών*, Θεσσαλονίκη 1999, 14, 87-89.

Αδριανός κτίζοντας νέα πόλη (Aelia Capitolina) μετά την επανάσταση του Βαρ-Κοχβά (= Υιός του Άστρου) στα 132-135[168].

Ο Ευγένιος επίσκοπος Λαοδικείας την περίοδο που ακολούθησε τους Διωγμούς κατασκεύασε τον οικογενειακό τάφο του με επίγραμμα, στο οποίο αναφέρει τις κατασκευές που προηγήθηκαν. Με τον τάφο έκλεισε το οικοδομικό πρόγραμμα του επισκόπου στο 25ο έτος (1/4 αιώνα) από την ανάληψη των καθηκόντων του[169].

Η Βασιλική της Νέας Θεοδωριάδος (Qasr el-Libya) χρονολογείται το 539, ακριβώς 100 χρόνια από την άλωση της Καρχηδόνας (439)[170]. Η περιοχή ήδη από το 533 είχε περιέλθει στο Ρωμαϊκό Κράτος. Ο επιτυχημένος πόλεμος κατά των Βανδάλων έγινε προφανώς κάτω από την προοπτική αυτής της επετείου.

Το Χρονικό της Μονεμβασίας δίνει χρονολογία της νέας οικοδόμησης της πόλης το 805, στα 218 χρόνια από την ερήμωση λόγω της εισβολής των Σλάβων[171] (588-805 = 218, περ. 220 (2x110).

Η μονή των Βενεδικτίνων στο Clugny ιδρύεται από τον βασιλέα Γουλιέλμο τον Ευσεβή το 909, ενώ ο ναός των αγίων Πέτρου και Παύλου μετά από 200 χρόνια, το 1109[172].

Το κάστρο του Μυστρά κτισμένο το 1249 κυβερνάται από βυζαντινό στρατηγό από το 1262. Η Μητρόπολη (Άγιος Δημήτριος) με βάση επιγραφή ανακαινίζεται από τον Νικηφόρο Μοσχόπουλο, τον λόγιο καλλιγράφο μητροπολίτη Λακεδαίμονος το έτος 6900 (= 1291/92), δηλαδή στα 30 χρόνια κατοχής του κάστρου. Σε άλλη επιγραφή του 1311/12 (= 50 χρόνια) ο Νικηφόρος εκθέτει τα έργα του για την μονή: οικοδομή του ναού, κατασκευή μύλων, φύτεμα ελαιώνων, αγορά κτημάτων[173]. Την ίδια χρονιά ο Νικηφόρος χαρίζει στη μονή Θεοτόκου Βροντοχίου του Μυστρά έναν κώδικα[174]. Η Αγία Σοφία στη συνοικία του Παλατιού είναι έργο του Μανουήλ Καντακουζηνού, του πρώτου δεσπότη του Μορέος (1348-1380). Η οικοδομή του ναού υπολογίζεται μεταξύ

168. Βλ. κεφ. ΙΙΙ.5.

169. H. Leclercq, «Eugène de Laodicée», στο Cabrol-Leclercq, *DACL*, 5.1, 695-698: *θεοῦ ἐπίσκοπος κατασταθείς καὶ εἴκοσι πέντε ὅλοις ἔτεσιν τὴν ἐπισκοπὴν... διοικήσας καὶ πᾶσαν τὴν ἐκκλησίαν ἀνοικοδομήσας ἀπὸ θεμελίων καὶ σύνπαντα τὸν περὶ αὐτὴν κόσμον... λιψόμενός τε τὸν τῶν ἀνθρώπων βίον ἐποίησα ἐπιγράφειν εἰς τύμβον ἐμὸν τῆς τε ἐκλογῆς ἀπὸ τοῦ γένους μου.*

170. E. Alfoeldi-Rosenbaum, J. Ward, Perkins, *Justinianic Mosaic Pavements in Cyrenaican Churches*, Roma 1980, 35, 121 κ.ε. Για την άλωση της Καρχηδόνας βλ. F. Clover, «Felix Carthago», *DOP* 40 (1986) 10,12, όπου βιβλιογραφία. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή ιστορία*, Α΄, 220.

171. P. Lemerle, «La chronique improprement dite de Monemvasie», *REB* 21 (1963) 8-11.

172. *MEE*, ΙΔ, 596-597.

173. Μ. Χατζηδάκης, *Μυστράς. Η μεσαιωνική πολιτεία και το Κάστρο*, Αθήνα 1995, 15, 25-46.

174. Μ. Χατζηδάκης, *Μυστράς*, 48.

1350 και 1365, όταν μεταβάλλεται σε καθολικό μονής[175]. Ωστόσο ένα έργο με πολιτική σημασία ενταγμένο στο «ανακτορικό» συγκρότημα δεν αποκλείεται να έχει σχέση με την σημαδιακή χρονολογία 1362, που ισοδυναμεί ταυτόχρονα με τα 800 χρόνια των εγκαινίων της Αγίας Σοφίας και τα 100 χρόνια από την οικοδομή του κάστρου.

8. Έτος από Κτίσεως Κόσμου

Η αντιπαγανιστική πολιτική του Θεοδοσίου Α΄ εντάθηκε το 391/2 (= έτος 5900/1 με το πρωτοβυζαντινό σύστημα χρονολόγησης). Εκδίδει νόμους: [1) Codex Theod. XV, 10,10 (= 24 Φεβ., 391, 23/2 Terminalia, γιορτή Ορίων[176]), 11 (= 16 Ιουνίου 391, 15/6 Vesta Clauditur), 12 (8 Νοε. 392, γιορτή των Ψυχών Mundus Patet], με τους οποίους καταργεί τελείως τις λατρείες. Τότε παύουν να τελούνται οι Ολυμπιακοί αγώνες, ενώ από το 391 κλείνει το Σεράπειον της Αλεξάνδρειας[177].

Η Νέα Εκκλησία της Ιερουσαλήμ εγκαινιάσθηκε στις 20 Νοεμβρίου 543[178] (= έτος 6051).

Σε μία ομιλία του Λέοντος Θεσσαλονίκης που εκφωνήθηκε στις 25 Μαρτίου του 842 (= 6350 από Κτίσεως Κόσμου) ο συγγραφέας έχει μία πρωτότυπη εισαγωγή σχολιάζοντας την σημασία του αριθμού 50, δηλ. της Πεντηκοστής και του Ιωβηλαίου έτους. Κατόπιν αναφέρεται σε μια παλαιά ιστορία της Θεσσαλονίκης, όταν με αφορμή ένα θαύμα που έγινε επί Αναστασίου (491-518) έγιναν Χριστιανοί κάπου 500 Εβραίοι. Ο V. Laurent τοποθετεί το συμβάν επί Ανδρέα Θεσσαλονίκης (τουλάχιστον στα 491-497), αλλά λόγω της αναφοράς του αρ. 50, θα μπορούσε να είχε γίνει το έτος 492 (= 6000), δηλ. πριν από 350 χρόνια από την εκφώνηση της ομιλίας![179]. Επίσης το 691/2 (= 6200) γίνεται η Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος, όπου γίνεται καταδίκη των ειδωλολατρικών καταλοίπων, και το 843 (= 6351) η αναστήλωση των Εικόνων[180].

Οι τοιχογραφίες του ναού του αγίου Γεωργίου στο Kurbinovo άρχισαν σύμφωνα με επιγραφή τον Απρίλιο του 1191 (= ,ςχοθ΄, 6999 από Κτίσεως

175. Μ. Χατζηδάκης, *Μυστράς*, 69.

176. Σημειώνεται ότι στις 23 Φεβ. 303 είχε εκδοθεί το διάταγμα διωγμού του Διοκλητιανού.

177. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, Α¥, 176.

178. Προκόπιος, Περί κτισμάτων, V.6: *τὸν δὲ ἐν Ἱεροσολύμοις ἱερὸν τῇ Θεοτόκῳ ἀνέθηκεν, ... Νέαν Ἐκκλησίαν καλοῦσι οἱ ἐπιχώριοι*. Ι. Αναστασίου, *Τα Εισόδια της Θεοτόκου. Η ιστορία, η εικονογραφία και η υμνογραφία της εποχής*. Εν Θεσσαλονίκη 1959, 44-45.

179. V. Laurent, «Une homélie inédite de l'archevêque de Thessalonique Léon le philosophe sur l'Annonciation (25 mars 842)» *Studi et Testi 232. Melanges Eugéne Tisserant*, II, Città del Vaticano 1964, 281-302.

180. Βλ. πιο πάνω κεφ. III.2.

Κόσμου)[181]. Πιθανόν να τελείωσαν το 1192/93 (= 7000).

Οι τοιχογραφίες της Παναγίας του Αράκου στην Κύπρο χρονολογούνται το Δεκ. 1192 (6701). Ο ναός είχε καταστραφεί προηγουμένως και το νέο πρόγραμμα (προφήτες) εκφράζουν την ιδέα της Ενσάρκωσης του Χριστού, δηλ. της νέας Εποχής, και καθόλου της Β΄ Παρουσίας[182].

Το Πρωτάτο ανακαινίζεται με νέο εικονογραφικό πρόγραμμα επί του εξ Αγίου Όρους Πατριάρχη Αθανασίου μετά το 1289 και πριν από το 1294/95[183]. Το μνημείο ως έργο του Πανσέληνου, έγινε σημείον αναφοράς για την παλαιολόγεια τέχνη και ιδιαίτερα για τη λεγόμενη Μακεδονική ζωγραφική. Λόγω του ότι περιλαμβάνονται οι Προπάτορες από τον Αδάμ κ.ε. (γενεαλογία Λουκά) πιθανόν η τοιχογράφησή του ολοκληρώθηκε το 1292/93, στο 6800/1 έτος από Κτίσεως Κόσμου. Παρόμοια κι ένα άλλο μνημείο, ο ναός του Στυλιανού Ζαούτζη στην Κωνσταντινούπολη, που έγινε στα 889-893, και που περιείχε στο πρόγραμμά του (τρούλλος ή οροφή) Προπάτορες (βασιλείς), θα μπορούσε να είχε εγκαινιασθεί το έτος 892 (= 6400)[184].

Η μονή Φιλανθρωπηνών στη Νήσο των Ιωαννίνων σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή του 16ου κτίζεται το έτος ςΩ΄ (= 1291/92 = 6800) και ανακαινίζεται μετά CM = 240 έτη, το έτος ΖΝ΄ (= 1541/42 = 7050) επί ινδικτιώνος Α΄. Η ινδικτιών Α΄ όμως αντιστοιχεί με το έτος ΖΝΑ΄ = 7051 = 1542/43)[185]. Την ίδια χρονιά φιλοτεχνείται ο Άγιος Δημήτριος στον Μυστρά[186].

Η Μόσχα αναβιβάζεται σε Πατριαρχείο το 1592 (= 7100 από κτίσεως κόσμου)[187].

181. L. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo, Les fresques de Saint-Georges et la peinture byzantine du XII siècle*, Bruxelles 1975, 17.

182. A. Stylianou, J. Stylianou, *Painted Churches of Cyprus*, 157-185. Τ. Παπαμαστοράκης, «Η σημασία των προφητών στον τρούλλο του Άρακος..», 71-79, 89. A. Nicolaidès, «L'église de la Panaghia Arakiotissa à Lagoudéra, Chypre. Étude iconographique des fresques de 1192», *DOP* 50 (1996) 1 κ.ε.

183. Δ. Καλομοιράκης, «Πρωτάτο: η έρευνα, το μνημείο και οι πάτρωνές του», *Κληρονομία* 22 (1990) 73-104.

184. Λέοντος Σοφού, *Πανηγυρικοί λόγοι*, εκδ. Ακακίου Ιερομονάχου, Εν Αθήναις 1868, 277. G. Babić, *Kraljeva Crkva i Studenica*, Beograd 1987, 87, 250. Ο Ν. Γκιολές, *Ο Βυζαντινός Τρούλλος και το εικονογραφικό του πρόγραμμα. Μέσα 6ου αι.-1204)*, Αθήνα 1990, 34-35, 131-135, πιστεύει ότι απλώς ήταν ενταγμένες στην οροφή του ναού.

185. Επίσης τα 240 έτη από την πρώτη οικοδομή είναι το έτος 1531/32 που είναι το σωστό. Το 1542 τοιχογραφείται ο κυρίως ναός και ο νάρθηκας και το 1560 οι εξαρτικοί. Βλ. Μ. Αχειμάστου Ποταμιάνου, *Η μονή των Φιλανθρωπηνών και η πρώτη φάση της μεταβυζαντινής ζωγραφικής*, Αθήναι 1983, 21-22, 28-29, 37.

186. Βλ. πιο πάνω κεφ. III.7.

187. N. Jorga, *Το Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο*, Αθήνα 1985, 133.

9. Έτος Γεννήσεως Χριστού: από την Ιστορία του Δυτικού Κόσμου

Ο υπολογισμός της Γεννήσεως του Χριστού έγινε τον 6ο αι. και σταδιακά επικράτησε στη Ρώμη και τη Δύση. Είναι άγνωστο πως ο εμπνευστής του ημερολογίου καθόρισε το έτος γεννήσεως του Χριστού[188]. Σ' αυτό θα είχε ρόλο η ένταξη των εγκαινίων της Κωνσταντινούπολης (330 = 3 σιβυλλικοί αιώνες). Ετιμάτο μία πράξη του πρώτου Χριστιανού οικουμενικού ηγέτη, κυρίως όμως εξηρτάτο ο κόσμος της Ανατολής με την πολύ μεγαλύτερη Παράδοση από αυτή που είχε η Δύση να έχει σημείο αναφοράς κανένα άλλο σύστημα, ούτε αυτό των εγκαινίων της Κωνσταντινούπολης, παρά την Ενσάρκωση του Χριστού.

Το 800, στις 25 Δεκ. (εθεωρείτο από την εποχή του Διονυσίου του Μικρού ως η Πρωτοχρονιά της Ρωμαϊκής Εκκλησίας) ο Καρλομάγνος χρίεται στο ναό του αγίου Πέτρου από τον πάπα Λέοντα ως αυτοκράτωρ των Ρωμαίων. Στη επέτειο των 800 ετών από την Γέννηση του Χριστού κλονίζεται η βυζαντινή οικουμενικότητα[189]. Το άστρο του επί γης εκπροσώπου του Χριστού ανατέλει μετά από 8 κύκλους αιώνα.

Το έτος 1000 από την γέννηση του Χριστού στη Δύση (όπως και το 1033, 1000 χρόνια μετά την Ανάληψη του Χριστού) σήμαινε την επικράτηση ενός αισθήματος τερματισμού της ιστορίας του κόσμου. Δεν οφείλεται μόνο στην επίδραση μιας ερμηνείας του επίμαχου χωρίου Αποκαλύψεως (κεφ. 20), όπου μετά 1000 χρόνια βασιλείας του Λόγου του Θεού στη Γη, θα εξαπολυόταν ο *Σατανᾶς ἐκ τῆς φυλακῆς... πλανῆσαι τὰ ἔθνη...* Είναι η όλη παράδοση του τέλους μιας εποχής και της αρχής νέας που σηματοδοτεί την καταστροφή και αναδημιουργία του κόσμου[190].

Στην Canosa της Ν. Ιταλίας ο παλαιότερος καθεδρικός ναός «αφιερώνεται στο Θεό και τον (τοπικό) άγιο (επίσκοπο) Σαβίνο με το που εγκαινιάζεται εκ νέου «από Ενσαρκώσεως Χριστού» το έτος 1101 (αρχή του 12ου αι. μ.Χ.). Ο αρχιτεκτονικός του τύπος ακολουθεί τους Αγίους Αποστόλους Κωνσταντινούπολης και τον άγιο Μάρκο Βενετίας, το συγκαταλέγει στα «αποστολικά» ιδρύματα. Στο ναό προστέθηκε το μαυσωλείο του Βοημούνδου της Αντιόχειας «Φόβου και τρόμου των Ελλήνων». Πριν 30 χρόνια (1071) είχε λήξει η βυζαντινή κυριαρχία στην Ιταλία[191].

188. D. E. Dunncan, *Καλαντάρι*, 133 κ.ε., 146-147.

189. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, Β΄ 1, 151-160. *IEE*, Η΄, 44. Τηλ. Λουγγής, *Επισκόπηση*, 207.

190. Για επιδράσεις του «τρόμου της χιλιετίας» στην τέχνη βλ. Κ. Τσιρόπουλος, *Ρομανική ζωγραφική - βυζαντινή ζωγραφική*, Αθήναι 1980, 15-20.

191. A. Wharton-Epstein, «The Date and the Significance of the Cathedral of Canosa in Apulia, South Italy», *DOP* 37 (1983) 79-90.

Η Θεία Κωμωδία του Δάντη συμβαίνει το 1300, δηλαδή στο τέλος του 13ου και αρχές του 14ου αιώνα. Είναι μία Ψυχανωδία του ποιητή σε σύναξη όλων των Ψυχών από κτίσεως κόσμου.

10. Εγκαίνια - ανακαίνιση Ναών και λατρεία Αγίων

Ο ναός του αγίου Πολυεύκτου στην Κωνσταντινούπολη αρχίζει να κτίζεται το 324 έως το 327. Ιδεολογικό πρότυπο του ναού υπήρξε ο ναός του οράματος Ιεζεκιήλ, που χαρακτηρίζεται ως πηγή της Ζωής (Ιεζεκιήλ, 47). Από περιγραφή είναι γνωστή η ύπαρξη μιας παράστασης του βαπτίσματος (δηλ. του μυητικού θανάτου) του αγίου Κωνσταντίνου στη δυτική πρόσοψη του ναού ή στο νάρθηκα[192]. Η βάπτιση του Κωνσταντίνου από τον άγιο Σίλβεστρο Ρώμης, παράδοση που διαχωρίζεται από την ιστορική μαρτυρία του Ευσεβίου για το ίδιο γεγονός (Βίος Κωνσταντίνου, IV, 61-64), συνέβη το 324. Γι' αυτό το λόγο η Chr. Milner διερωτάται *It is perhaps no coincidence that the most likely date for the start of the construction of Hagios Polyeuctos is the year 524*[193].

Ο άγιος Γεώργιος μαρτύρησε στη Νικομήδεια το 303[194]. Ο πιο παλαιός ναός που είναι γνωστός, σύμφωνα με τον F. Halkin, κτίσθηκε στη Shaqqa (Saccaea-Maximianopolis) της Αραβίας το 354-357, στα 50 (51) περίπου χρόνια από το μαρτύριο[195].

Το λείψανο του αγίου Στεφάνου ανακαλύπτεται το 415 και ο ομώνυμος ναός της Ιερουσαλήμ εγκαινιάζεται στις 15 Μαΐου 439[196], δηλαδή στα 25 χρόνια από την φανέρωση και το 30ο (31ο) της βασιλείας του Θεοδοσίου, αλλά και σχεδόν 400 χρόνια από το θάνατό του, το 41 σύμφωνα με το Πασχάλιο Χρονικό.

Ο άγιος Δημήτριος Θεσσαλονίκης μαρτύρησε στο διωγμό που ξέσπασε μετά τις 23 Φεβ. 303. Σύμφωνα με το Α΄ βιβλίο των Θαυμάτων ο έπαρχος Λεόντιος, τον οποίο η έρευνα ταύτισε με τον διορισμένο το 412/13 έπαρχο Λεόντιο[197] έκτισε το πρώτο ναό του αγίου Δημητρίου. Γι' αυτό το λόγο η βασι-

192. Παλατινή Ανθολογία, I.10.70-3.

193. Chr. Milner, «The Image of the Rightful Ruler: Anicia Juliana's Constanine Mosaic in the Church of Hagios Polyeuctos». P. Magdalino (ed.), *New Constantines*, 73 κ.ε., 79, σημ. 39, όπου βιβλιογραφία για το θέμα της χρονολόγησης του συμβάντος.

194. H. Leclercq, «Georges (saint)», στο Cabrol - Leclercq, *DACL*, 6.1, 1021.

195. F. Halkin, «Inscriptions graecqes relatives a l'Hagiographie», *AB* 67 (1949) 105, όπου αναφέρονται κι άλλοι ναοί της περιοχής στον 6ο και 7ο αι.: Nakhité (623), Kafer (652), Sama (624/625).

196. M. Van Esbroeck, «Jean II de Jerusalem», 99, 101-107. P. Dévos, «L'année de la dédicace de Saint-Étienne à Jérusalem: 439», *AB* 105 (1987) 265-279.

197. Codex Theodosianus, VIII, 4, 32 και XII, 1, 177. Γ. Θεοχαρίδης, «Σίρμιον ή Θεσσαλονίκη;

λική που βρέθηκε κάτω από την υπάρχουσα αποδίδεται σ' αυτόν[198]. Αν κτίσθηκε απ' ευθείας ή πάνω στο ναΐδριο, τον αρχαίο «σηκό» ή «οικίσκο» των μαρτυρολογίων (το και πιθανότερο) είναι άλλο θέμα. Πάντως ο ναός αυτός χρονολογείται στα 413/4 κ.ε., δηλαδή 110 χρόνια από το μαρτύριο του αγίου (303/305). Αν ο οικίσκος κτίστηκε αμέσως μετά το διάταγμα των Μεδιολάνων[199], θα μπορούσε να συμπίπτει προς τα 100 χρόνια από την ίδρυση του ναϊδρίου ή ακόμη από την απελευθέρωση της Χριστιανικής θρησκείας και τον δημόσιο θρίαμβο του Κωνσταντίνου (312-315).

Το λείψανο του αγίου Βαβύλα Αντιοχείας θάφτηκε στη Δάφνη το 351 (= 100 χρόνια από το μαρτύριό του επί Δεκίου) με εντολή του Γάλλου, αδελφού του Ιουλιανού[200].

Το Μαρτύριο (ναός) του μεγαλομάρτυρα αγίου Χριστοφόρου, που μαρτύρησε επί Δεκίου (249-251)[201] στη Νικομήδεια εγκαινιάζεται στις 22 Σεπ. (παραμονή Πρωτοχρονιάς με βάση τη Natalis Augusti, 23/24 Σεπ.) του 452, στα 200 (201) χρόνια από το συμβάν[202].

Το Πάνθεον της Ρώμης μετατρέπεται σε χριστιανικό ναό στις 13 Μαΐου 608, επί αυτοκράτορα Φωκά και πάπα Βονιφατίου Δ΄, και αφιερώνεται στην Θεοτόκο και τους Μάρτυρες[203] (στη θέση ίσως των θεών και της Μεγάλης Μητέρας). Είναι μία από τις γιορτές του τύπου των Αγίων Πάντων[204]. Η τιμή προς τους Μάρτυρες είναι κάτι ανάλογο προς την τιμή των Μαρτύρων των εγκαινίων της Κωνσταντινούπολης που αποδίδει ο Ευσέβιος. Αν δε-

(Επανεξέτασις μιας κριτικής εξετάσεως της περί του αγίου Δημητρίου παραδόσεως)», *Μακεδονικά* 16 (1976) 270-271.

198. Γ. Θεοχαρίδης, «Σίρμιον ή Θεσσαλονίκη», 270, σημ. 2, όπου βιβλιογραφία.

199. Α. Μέντζος, *Το προσκύνημα του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης στα βυζαντινά χρόνια*, Αθήνα 1994, 43.

200. Θεοδώρητος, Εκκλησιαστική Ιστορία, 3, 6 κ.ε. Α. Φυτράκης, *Λείψανα και τάφοι μαρτύρων κατά τους τρεις πρώτους αιώνας*, Εν Αθήναις 1955, 59.

201. F. Halkin, *Hagiologie byzantine. Textes inédits publiés en grec et traduits en français*, Bruxelles 1986, [Subsidia Hagiographica, no 71] 32. Γ. Μεταλληνός, «Χριστόφορος, μάρτυς, 9 Μαΐου», *ΘΗΕ* 12, 357-358, όπου ο μάρτυρας Χριστόφορος, τον οποίο βάπτισε ο Βαβύλας στην Αντιόχεια, ταυτίζεται με τον άγιο του μαρτυρίου της Χαλκηδόνος. Άλλοι ομώνυμοι μάρτυρες ανήκουν σε ομάδες μαρτύρων.

202. L. Duchesne, «Inscription chrétienne de Bithynie», *BCH* 2 (1978) 289-299, col. 95. P. de Puniet, «Dedication des Eglises», *DACL*, 4.1, 402. H. Gregoire, «Inscriptions historiques byzantines», *Byzantion* 4 (1927/28) 461-465. V. Grumel, *La Chronologie*, 193-199. V. Grumel, «Indiction byzantin et Νέον Έτος», *REB* 12 (1954) 198 κ.ε..

203. P. de Puniet, *ό.π.*, 404. K. Ziegler, «Pantheion», στο Paulus, *RE*, XVIII.3, 729-730. Johann. Chron. Venet. = Paul. Diac. IV, 36 (Mon. Germ. Hist. script. VII 8, 20: *Papa Bonivatio (IV), petente iussit* (scil. Imperator Phocas im J. 608) *in reteri fano quod Pantheum vocatur oblatis (sublatis) ydolatriae sordibus ecclesiam beatae semperque virginis Mariae et omnium martyrum fieri*.

204. E. O. James, *Seasonal Feasts and Festivals*, 227.

χθούμε ότι το έτος 258 (29 Ιουνίου) έγινε η μεταφορά των λειψάνων των αγίων Πέτρου και Παύλου[205], τότε απέχουν 350 χρόνια ή ακόμη σχεδόν 550 χρόνια από την παράδοση του επισκοπικού θρόνου από τον Πέτρο στον Λίνο το 55/6[206]. Το Χριστιανικό Πάνθεον ήταν μία έκφραση της ρωμαϊκής οικουμενικότητας, αφού την εποχή αυτή ο Φωκάς απαγορεύει τέτοια πρωτοβουλία για το Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης[207].

Ο άγιος Αχίλλιος Λαρίσης σύμφωνα με τον βίο του έζησε τον 4ο αι. Όταν πέθανε θάφτηκε σε «λάρνακα» σε «ιερό τόπο», μάλλον ναό[208]. Μετά από 300 χρόνια από τον θάνατο του αγίου ο τάφος του αποκαλύφθηκε[209]. Πρέπει να έγιναν νέα εγκαίνια του ναού που περιείχε τον τάφο του.

Ο ναός του αγίου Ανδρέα Περιστεράς ανακαινίσθηκε από τον άγιο Ευθύμιο το 870 στα πλαίσια της ιεραποστολής που οργάνωσε ο Φώτιος στον ελλαδικό χώρο[210]. Η χρονιά αντιστοιχεί με τα 400 χρόνια των εγκαινίων των Αγίων Αποστόλων Κωνσταντινούπολης (370), όταν είχαν κατατεθεί τα λείψανα του Πρωτοκλήτου αποστόλου[211].

Ο Ναός της αγίας Μαρίας της Νέας, η οποία πέθανε γύρω στο 902, κτίζεται στη Βιζύη 25 χρόνια (= 1/4 αιώνα) από τον θάνατό της, γύρω στο 927[212].

Η ανακομιδή των λειψάνων του οσίου Λουκά (†953, 7 Φεβ.) στο νέο καθο-

205. Την 29η Ιουνίου 258 επί πάπα Ρώμης Σίξτου Β΄ έγινε η μετακομιδή των λειψάνων τους στην κατακόμβη του αγίου Σεβαστιανού. Βλ. Β. Στεφανίδης, *Εκκλησιαστική ιστορία*, 315-316. *ΘΗΕ*, τομ. 10, 210.

206. Liber Pontificalis (εκδ. A. Duchesne), tom. I, 14, 51-52. A. Harnack, *Die Chronologie der Altchristlichen Literature bis Eusebius*, Leipzig 1897, 144 κ.ε.

207. Τηλ. Λουγγής, *Επισκόπηση*, Α΄, 146.

208. Α΄ βίος: *καὶ τῇ ἑτοιμασθείσῃ ἐνθέμενοι λάρνακι ἐν ἱερῷ τόπῳ κρυφίως κατέθεντο*. Δ. Σοφιανός, «Ο άγιος Αχίλλιος Λαρίσης. Ο αρχικός ανέκδοτος βίος (Θ΄ αι.) και η μεταγενέστερη διασκευή του (ΙΓ΄ αι.). Ανέκδοτα υμνογραφικά κείμενα», *ΜΝΕ* 3 (1990) 147, στ. 389. Για τη σημασία του χωρίου βλ. Στ. Γουλούλης, «Ο τάφος του αγίου Αχιλλίου και η τιμή των λειψάνων του στη Λάρισα μέχρι το 885 μ.Χ.», *Πρακτικά του Α΄ Ιστορικού-Αρχαιολογικού Συμποσίου, «Λάρισα: Παρελθόν και Μέλλον»*, Λάρισα 1985, 214, 220-222. Ομοίως και τη σωρό της αγίας Μαρίας της Νέας *εἰς τὴν καθολικὴν ἐκκλησίαν ἀπάγουσι* (δηλ. το ναό της Αγίας Σοφίας) *καὶ ἐν ἱερῷ τόπῳ τὸ ἱερὸν σῶμα κατατιθέασι*. Βλ. Vita S. Mariae Junioris, *AASS*, Novembris IV, 697.

209. Δ. Σοφιανός, «Ο άγιος Αχίλλιος Λαρίσης», 147, στ. 393-399: *Καὶ ἦν ὁ θησαυρὸς ὑπὸ τὴν γῆν χρονίως κρυπτόμενος. οἱ δὲ τῶν παίδων παῖδες... ἀγνοήσαντες... διημάρτανον ἐπὶ τριακοσίοις, ὥς φασιν ἔτεσιν.*

210. Ε. Κατή, *Η ιστορία της Ιεράς μονής αγίου Ανδρέα Περιστεράς*, Θεσσαλονίκη 1997 [Μεταπτυχιακή εργασία Θεολογικής Σχολής ΑΠΘ], 30 κ.ε, όπου βιβλιογραφία.

211. Μαλάλας, έκδ. Βόννης, 484. Θεοφάνης, έκδ. Βόννης, Ι, 352. C. Mango, «Constantine's Mausoleum and the Translation of Relics», *BZ* 83.1 (1990) 51-61, όπου βιβλιογραφία.

212. Vita S. Mariae Junioris, *AASS*, Novembris, IV, 688-705, Bruxelles 1925, 697-702: *τὸ δὲ τῆς ὁσίας ἅγιον λείψανον σῶον τε καὶ ἀνελλιπὲς εἶναι διωμολόγουν... πέμπτον καὶ εἰκοστὸν ἔτος κείμενον*. Σ. Κίσσας, «Ο βίος της αγίας Μαρίας της Νέας ως πηγή για την Αρχαιολογία και Ιστορία της Τέχνης», *BF* 14.1 (1989) 255-264. C. Mango, «The Byzantine Church at Vize (Bizye) in Thrace and St. Mary the Younger», *ZRVI* XI (1968) 9-13.

λικό της μονής έγινε την εορτή της Αναλήψεως, στις 3 Μαΐου 1011. Εκτιμάται ότι η διακόσμηση έγινε στη συνέχεια, αλλά το 1011 το καθολικό ήταν έτοιμο για να στεγάσει στην κρύπτη τη λάρνακα του αγίου, αντικαθιστώντας το παλαιό ευκτήριο που είχε κτισθεί περί το 955[213]. Πιθανόν το 1011 έγιναν τα εγκαίνια του νέου ναού του οσίου Λουκά, η οποία συμπίπτει με τα 100 χρόνια από την κουρά και την σχεδόν ταυτόχρονη εγκατάσταση του οσίου στο όρος Ιωαννίτζη στη Φωκίδα. Στο Στείρι ο όσιος Λουκάς ήλθε μόλις το 946[214]. Επίσης το μετόχι της μονής του Οσίου Λουκά στο Αλιβέρι της Εύβοιας κτίζεται το 1013/14[215].

Ο καθεδρικός ναός στο Anagni της Ιταλίας κτίσθηκε από τον επίσκοπο άγιο Πέτρο, ο οποίος ξεκίνησε από τους Αγίους Τόπους και πέθανε στις 3 Αυγούστου 1105. Η κρύπτη του καθεδρικού ναού στο Anagni εγκαινιάζεται το 1255, όπως και ο ναός επισκευάζεται, στα 150 χρόνια από τον θάνατό του[216].

Ο Άγιος Κλήμης (Περίβλεπτος) Αχρίδος τοιχογραφείται το 1294/95[217], χρονιά που αντιστοιχεί με τα 400 χρόνια του διορισμού του αγίου Κλήμεντος στην επισκοπή Βελίτσης (= 894), ταυτιζόμενη με την περιοχή Αχριδών[218].

Το Καθολικό της μονής Μεγάλου Μετεώρου (την οποία ο κτήτορας Αθανάσιος υπήγαγε στην πατριαρχική μονή του αγίου Νικολάου Τρικάλων[219]), αφιερωμένο στη Μεταμόρφωση του Σωτήρος ανεγείρεται το 1387/88[220], αλλά τοιχογραφείται σχεδόν έναν αιώνα μετά το 1483[221], δηλαδή 100 ή 101 χρόνια από την κοίμηση του κτήτορα της μονής οσίου Αθανασίου Μετεωρίτου (πιθα-

213. M. Chatzidakis, «À propos de la date du fondateur de Saint-Luc», *C. Arch.* 19 (1969) 129. Δ. Σοφιανός, «Η μονή του Οσίου Λουκά. Έλεγχος και κριτική της αξιοπιστίας και ερμηνείας των πηγών», *ΜΝΕ* 4 (1992) 55-79 (ανάτυπο).

214. Δ. Σοφιανός, *Όσιος Λουκάς. Ο Βίος του οσίου Λουκά του Στειριώτη. Προλεγόμενα-μετάφραση-κριτική έκδοση του κειμένου.* Αθήνα 1989 [Ακρίτας, Αγιολογική Βιβλιοθήκη 1], 35-39. Τα δύο χρονικά σημεία αναφέρονται στην είσοδο στη μοναστική πολιτεία (910/11) και στην Ανάληψη-είσοδο του Χριστού στον Ουρανό. Συνδυάζονται δύο φάσεις μυήσεως: ο μυητικός θάνατος (κουρά) και η εν δόξη ανάδειξη του αγίου στα δεξιά, δηλαδή κατάταξη στα δεξιά του θρόνου του Θεού εις τύπον Χριστού. Η μετακομιδή των λειψάνων σημαίνει την αγιοποίηση.

215. F. Halkin, «Inscription grecque relatives à l' Hagiographie», *AB* 71 (1953) 341-342.

216. M. Q. Smith, «Anagni. An Example of Medieval typological Decoration», *Papers of the British Schools at Rome*, 33 (1965) 1-47. Αυτό σημαίνει ότι οι τοιχογραφίες χρονολογούνται όχι προς το 1250, όπως έχει προταθεί, αλλά προς το 1255.

217. P. Miljković-Pepek, *L'œuvre des peintres Michel et Eutych*, Skopje 1967, 249 κ.ε. V. Djurić, *Byzantinische Fresken in Jugoslawien*, Muenchen 1976, 23-25.

218. R. Janin, «Κλήμης (ο Βουλγαρίας)», *ΘΗΕ* 7, 643-645.

219. Σ. Γουλούλης, «Έστω δέ και μετά γνώμης του ηγουμένου του αγίου Νικολάου», *Τρικαλινά* 14 (1994) 193-200.

220. N. Βέης, «Σύνταγμα των επιγραφικών μνημείων Μετεώρων και της πέριξ χώρας μετά σχετικών αρχαιολογημάτων», *Βυζαντίς* Α΄ (1909) 583-586.

221. E. Georgitsoyanni, *Les peintures murales du Vieux Catholicon du monastère de la Transfiguration aux Meteóres (1483)*, Athènes, 1993, 37-38.

νόν το 1382/83)[222], αν όχι του 1380/81[223].

Το παρεκκλήσιο του αγίου Ευθυμίου στη Βασιλική του αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης τοιχογραφείται το 1303[224], στα 1000 χρόνια του μαρτυρίου του (303).

IV. Πρώτα συμπεράσματα: μέχρι ποιου σημείου η ιστορία γίνεται τελετουργία;

1) Οι επέτειοι δεν ήταν όπως φαίνεται απλές αναμνηστικές γιορτές, αλλά είχαν θρησκευτικές ρίζες, κυρίως στην Ορφική-διονυσιακή θεολογία. Πριν κυριαρχήσει το στοιχείο της επίδειξης πλούτου και δύναμης, είχαν χωρίς ή μαζί μ' αυτό και το νόημα της αναδόμησης του πολιτικού συστήματος μιας κοινωνίας. Το υπάρχον «σύστημα» πρώτα στηριζόταν στον ηγέτη της (ζωντανό ή νεκρό, τύπο της αναγεννώμενης θεότητας), στον φιλόσοφο, τον άγιο, κοκ, οι οποίοι ως εκπρόσωποι του Λόγου ανανέωναν τους θεσμούς και τα δημόσια έργα. Οι αλλαγές είχαν σκοπό την ανάδειξη μιας κοινωνίας με τάσεις αναστροφής του ρου της ιστορίας, και επιβολής της χρονικής περιοδικότητας,

222. Ο Ν. Βέης, «Συμβολή», 213-215, σχολιάζοντας μία χαμένη επιγραφή αναφερόμενη στην κοίμηση του οσίου Αθανασίου, την οποία αναφέρουν παλαιότεροι περιηγητές, καταλήγει να την χρονολογεί το 1383 [έτος 68<91>, ινδ. ς΄]. Ωστόσο ο L. Heuzey και ο P. Uspenskij, δίνουν χρονολογία [68<..>, ινδικτιώνος ε΄ (= 1382)]. Ο Ν. Γιαννόπουλος, «Τα εν Θεσσαλία Μετέωρα», *Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθεώρησις*, τομ. Α΄ (1892) 542, αρ. 4, έδωσε αρχικά τη χρονολογία [68<..> ινδ. ε΄], αλλά αργότερα *διὰ μέλανος συνεπλήρωσε τὴν χρονολογίαν τῆς ἐπιγραφῆς... 6982 ινδ ς΄*.

223. Ο Δ. Σοφιανός, *Ο όσιος Αθανάσιος ο Μετεωρίτης. Βίος - Ακολουθία - Συναξάρια*, Μετέωρα 1990, 37-39, 57-58, χρονολογεί το θάνατο του αγίου στα 1380 περίπου, πάντως πριν από το Νοέμβριο του 1381, όταν ο διάδοχός του Ιωάννης-Ιωάσαφ υπογράφει ως απλός μοναχός στη Σύνοδο που έγινε στη μονή αγίου Νικολάου Τρικάλων για τα κτήματα της μονής Μεγάλων Πυλών [Βλ. Δ. Σοφιανός, *Τρικαλινά* 10 (1990) 29]. Όμως ο Αθανάσιος είχε ήδη παραιτηθεί και είχε ορίσει διάδοχό του τον Μακάριο, ο οποίος υπογράφει κι αυτός στην ίδια Σύνοδο ως «ιερομόναχος» και «Πατήρ του Μετεώρου». Ο Αθανάσιος ήταν αρχικά κτήτωρ και πνευματικός του κελλίου, αλλά από κάποια στιγμή παρέδωσε την δεύτερη ιδιότητά του στον Μακάριο. Ο Ιωάννης ήταν β΄ ιδιοκτήτης (κτήτωρ) της μονής και μ' αυτή την ιδιότητα υπογράφει στη Σύνοδο, χωρίς αναφορά στον πρώην βασιλικό του τίτλο. Το έγγραφο του 1381 δεν αποτελεί κριτήριο, αν ο Αθανάσιος ζούσε ή όχι.

Αν ισχύει το κριτήριο της 100ετίας ο Αθανάσιος θα πέθανε ή το 1382 (= ινδικτιώνα ε΄), όπως δίνουν οι L. Heuzey και ο P. Uspenskij (= 101 χρόνια) ή το 1383 (100 χρόνια), που είναι το λιγότερο πιθανό, λόγω του μη αξιόπιστου της εκ των υστέρων ανεπίσημης διόρθωσης του Ν. Γιαννόπουλου, στον οποίο στηρίζεται ο Ν. Βέης.

224. Γ. & Μ. Σωτηρίου, *Η βασιλική του αγίου Δημητρίου της Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 1952, τομ. 1, σ. 214. Th. Gouma-Peterson, «The Parecclesion of St. Euthymios in Thessonica. Art and Monastic Policy under Andronicos II», *The Art Bulletin* 58 (1976) 168-182. Th. Gouma-Peterson, «Christ as Ministrant and the Priest as Ministrant of Christ in a Palaeologan Program of 1300», *DOP* 32 (1978) 199-216.

που ήταν νόμος του κόσμου. Η κλεψύδρα του χρόνου γύριζε στην αρχή σημαίνοντας επιστροφή (Return) στην αρχέγονη κατάσταση δημιουργίας της ζωής της. Γι' αυτό ήταν απαραίτητο να αναδειχθεί ο ρόλος των Προγόνων ή των εκπολιτιστών Ηρώων που θεμελίωσαν τον πολιτισμό της. Αυτό το ρόλο είχαν τελετές, όπως τα Μυστήρια, οι Ludi, τα lustra κτλ, αλλά και μνημειακά σύνολα (Forum Ρώμης-Κωνσταντινούπολης, κοκ).

2) Η στροφή στο παρελθόν είχε το νόημα όχι απλά της σύνδεσης με τις ρίζες της κοινωνίας, αλλά της παροχής νομικής κάλυψης, δικαιώματος κατοχύρωσης από σφετεριστές γης και εξουσίας, στοιχεία που ανήκαν στους Ήρωες και Προγόνους ενός τόπου. Δύσκολα μετακινείται ένας λαός που κατέχει τους τάφους των προγόνων, κι αν δεν υπάρχουν τάφοι, «μεταφέρονται» (Κωνσταντινούπολη).

3) Η «επιστροφή» σε συγκεκριμένη χρονική στιγμή σήμαινε πρώτα αλλαγή νοοτροπίας, κάθαρση από το παλαιό ή νομοθετική αποκήρυξή του και κατοχύρωση του νέου, ακόμη και ένοπλη διεκδίκηση, που σήμαινε απάλειψη της παλαιάς κατάστασης. Η επιβολή του νέου χρειάζεται το «ξήλωμα» ή ανατροπή του παλαιού (κάθαρση, Lustratio), που γίνονται σε χρόνο μηδέν. Όλα τα φαινόμενα της ανθρώπινης δημιουργικότητας (renovatio), που εδώ ταυτίζεται με την καταστροφή και αναδημιουργία, συνειδητά ή υποσυνείδητα, εντείνονταν στα σημεία των χρονικών περασμάτων από μία εποχή (συνήθως αιώνα/-ες) σε άλλη. Η ανανέωση (= πέρασμα σε νέα εποχή) ενός κράτους δεν γίνεται μόνον με οικοδομικά έργα ή γραπτά κείμενα, αλλά και με λήψη αποφάσεων (έκδοση νόμων, εκκλησιαστικών κανόνων κοκ), δημόσιες τελετές.

4) Η «τυχαία» σύμπτωση (όταν δηλαδή δεν υπάρχουν ενδείξεις ύπαρξης πολιτικής βούλησης, ακόμη και σε λανθάνουσα μορφή) τέτοιων ιστορικών γεγονότων που συμβαίνουν σε επετείους, δεν καταργεί κατ' ανάγκην τον ρόλο τους στην δημιουργία της ιστορίας, και πάντως πρέπει να δοθεί προσανατολισμός σε νέα ερμηνευτική προσέγγιση από τον ιστορικό.

5) Προκύπτει μία ακόμη μέθοδος που μπορεί να εφαρμοσθεί σε περιπτώσεις μνημείων λόγου και τέχνης, όπου ακόμη υπάρχουν προβλήματα χρονολόγησης. Ίσως προκύπτει άλλο ένα κριτήριο, το τελευταίο στην κλίμακα αξιολόγησης, που πρέπει να λάβει ο ερευνητής υπόψη του.

Μία κριτική θεώρηση του συστήματος των επετείων απαιτεί να ευρεθεί η χρυσή τομή ανάμεσα σε δύο τάσεις: την «έκφραση» και την «ερμηνεία» ενός γεγονότος, όταν αυτό νοηματοδοτείται όχι αυτό καθ' εαυτό, αλλά φορτίζεται με εμπειρίες του παρελθόντος, δηλαδή ως σημείο επανεκκίνησης των δεδομένων ή επιστροφής σε μια αρχή. Όταν υπάρξουν δημιουργοί που θα συλλάβουν το «πέρασμα» από πριν και θα προωθήσουν τις εξελίξεις με βάση ένα

οριακό χρονικό σημείο, τότε επηρεάζουν την δυναμική τους, δηλαδή δημιουργούν ιστορία. Αν σε αντίθετη περίπτωση οι κριτές είναι σύγχρονοι ή έπονται, μπορεί να συνιστούν εκ μέρους των μία σύγχρονη, ακόμη και εκ των υστέρων πολιτική εκμετάλλευση της ιστορίας. Ο «πνιγμένος πιάνεται από τα μαλλιά του».

Οι επέτειοι δεν μπορούν να καταργήσουν την δυναμική των πολιτικών και κοινωνικών εξελίξεων. Αν μια κοινωνία δεν είναι έτοιμη, δεν μπορεί να υποστεί εξέλιξη και να αναδημιουργηθεί. Ούτως ή άλλως σε λαούς που έχουν ιστορική συνείδηση, δηλαδή σημείον αναφοράς στο παρελθόν, είναι θέμα ελεύθερης επιλογής των, αν θα στραφούν σ' αυτό για να ξαναχτίσουν απ' την αρχή τον κόσμο που τους δημιούργησε.

SUMMARY

THE ROLE OF THE CENTENARY ANNIVERSARIES IN LITERARY AND ARTISTIC WORKS

The present study is concerned with the practice of centenary commemoration, with a special regard to examples taken from the history and art of Ancient Greece, Rome and Byzantium. The Idea of centennial change is first detected in Religion, beginning with the orphic theology, then in the History and art of ancient and medieval political establishments, to the degree that those were influenced by the former. Those were not simple commemorative feasts. Instead, they had a sense of restructuring the political system in the given societies, in combination with the rise of a leader (symbolizing in its origins the reborn floral deity) and also the important decision-making and artistic creation.

Monuments reflecting political aspirations were inaugurated in an appropriate timing that could be portrayed as a step towards a new era. What the historian needs to find out is whether and to what degree did temporal landmarks influence human action and thus created History. It is of primary importance to apply the presently described method to monuments of letters and art which have received no definite dating yet. This new method of dating may be added to those existing already and researchers can take it into account.

Anastasia D. Vakaloudi

The Magic Arts of Necromancy and Ventriloquism as Cited in the First Byzantine Period Sources

Introduction

1. Necromancy - Ventriloquism

Two of the most horrible kinds of black magic and demonic divination is the necromancy, and a subclass of it the ventriloquism that is the speaking of the demons and the dead through the belly of the people.

The necromancy is called otherwise "ψυχοπομπία or ψυχαγωγία". A characteristic description cites Aeneas bishop of Gaza (VI. century). He refers that this art is exercised by the Chaldeans, the Egyptians and the Greeks. With magic rites which include epodes (magical prayers), sacrifices of cocks, engraving of magical letters and characters (maybe on skulls when it's about invocations of dead) they subdue the souls say Homer's, Orpheus', Foroneas', Kekrop's, they raise them from the netherworld and they manipulate them[1]. The kinds of magic were shared out according to the place of the moon on every sign of the zodiac. So the right time for exercising necromancy was at Libra[2].

2. The use of necromancy and ventriloquism to the ancient Orient, Greece, and Rome, mostly as cited in the first Byzantine period sources

John Malalas attests that Perseus the son of Jupiter or Picus (who was the son of the king of Syria according to Malalas or the king of Italy according to the *Chronicon Paschale*) taught the Persians the "μαγγανείαν τοῦ μυσεροῦ σκύφους", την "τελετὴν τοῦ μυσεροῦ καὶ ἀθέου σκύφους τῆς Μεδούσης", that is the craniomancy[3].

He was taught this ceremony by his father with the promise that such knowledge could make him win all his enemies. When Perseus met a woman

1. Aeneias of Gaza, Θεόφραστος· ὅτι οὐκ ἔστιν ἀνθρώπων προβιοτὴ καὶ ὅτι ἀθάνατος ἡ ψυχή, Enea di Gasa, Theofrasto, ed. M.-E. Colonna, Napoli 1958, p. 18, 21-19, 2.

2. K. Preisendanz, *Papyri Graecae Magicae*, v. 2, Leipzig 1931, Stuttgart [2]1974, VII. 286. - Th. Hopfner, *Griechisch-Ägyptischer Offenbarungszauber* v. I. Leipzig 1921, Impr. Amsterdam 1974, § 828.

3. John Malalas, Χρονογραφία, ed. L. Dindorf, CB. Bonnae, 1831, p. 35, 5-36, 4. - p. 37, 14-16. - Chronicon Paschale, ed. L. Dindorf, *CB*. I-II, Bonnae 1832, I. 69, 20-21.-72, 10-11. - Further information about these persons, and their role in religion and magic, see in A. D. Vakaloudi, *Η Μαγεία ως Κοινωνικό Φαινόμενο στο πρώιμο Βυζάντιο*, Διδακτορική Διατριβή του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Thessaloniki 2000, pp. 109, 202 and notes.

named Medusa, he cut her head off, performed a mystic ceremony which was taught by his father Picus or Zeus ("εὐθέως ἐτέλεσε τὴν κάραν μυστικῶς καθὼς ἐδιδάχθη ὑπὸ τοῦ ἰδίου πατρὸς Πίκου τοῦ καὶ Διός"), and with the use of this magic skull called Gorgon, he succeeded to win and subdue all his rivals[4].

According to the sources, Perseus performed a ritual of necromancy, every time he needed the soul of the dead woman ("νεκυοδαίμων"), to come up from the underworld and help him with his plans. In order to dominate this soul and make it his servant, he used the skull, a substance which in magic is called "οὐσία". In this way the Byzantine sources have turned the Greek mythology into black magic. It is also characteristic that the name Picus was a name of a demon who Plutarch refers to[5].

a. Chaldeans: The Chaldeo-Persian Magi-priests were famous for exercising necromancy[6] and ventriloquism[7]. Magousaioi (= an admixture of Chaldeans-Babylonians-Medoi-Perses) colonists of Lydia, Anatolia and Near East transferred and developed magic in their colonies, along with the fire-worship and the figure of Zoroaster as an astrologist and a prophet[8]. These at first, in order to achieve something evil[9], had methodized the art of invoking the demons who frequented to the graves[10], with epodes appropriate to them[11].

The Neoplatonic theurgist Iamblichus in a characteristic recitation of the chaldeo-iranian magic which had been taught (along with the Babylonian

4. Chronicon Paschale I. 69, 20-21. - 70, 1-2. - 70, 13-21.

5. C. A. Lobeck, *Aglaophamus sive de theologiae mysticae Graecorum causis, Libri tres*, Königsberg 1829, 1163. - For further information, see A. D. Vakaloudi, *Η Μαγεία στο Πρώιμο Βυζάντιο*, pp. 109, 202.

6. Strabon, Γεωγραφικά, ed. H. L. Jones, The Geography of Strabo, Books IV-XVI, *The Loeb Classical Library*, 1930, Impr. 1966^3, 16. 2, 39. - Plinius, Naturalis Historia. Libri XX-XXIII, ed. W. H. S. Jones, *The Loeb Classical Library*, 1951, XXX. V. (14). - A. Bouché-Leclercq, *Histoire de la divination dans l'antiquité*, v. I, Paris 1879, Impr. New York 1975, pp. 338, 330-331, where he cites that *necromancy* came from *oneiromancy* (dream-divination) because those who slept near the graves in order to accept dreams from the spirits, didn't understand if they really saw dreams in their sleep or visions when they were awake.

7. Photius, Βιβλιοθήκη, ed. R. Henry, Bibliothèque, vols. 1-8, *Les Belles Lettres*, Paris 1959-1977, v. II, cod. 94, p. 40, Babylonians called every ventriloquist "Σάκχουραν". - A. Bouché-Leclercq, Histoire divination, I, p. 338.

8. J. Bidez - F. Cumont, *Les Mages hellénisés*, t. I, Paris 1938, pp. 5-6.

9. J. Bidez - F. Cumont, *Mages hellénisés*, t. II. (Les textes), Paris 1938, frr. B9a-B9e, pp. 18-20. - F. Cumont, *Les religions orientales dans la paganisme romain*, Conférences faites au collège de France en 1905, Paris 1963 (Impr. 4th ed. 1929), p. 174.

10. J. Bidez - F. Cumont, Mages hell. II. frr. B9a-B9e, pp. 18-20. - F. Cumont, Religions, p. 174.

11. F. Pfister, "Epode", in Paulys-Wissowa, *Realencyclopädie der classichen Altertumswissenschaft*, IV. Suppl. (1924) col. 323-344, 324-326.

language and customs) by a Babylonian teacher —who possessed the "βάρβαρον σοφίαν" and was secretary of the Persian king— included necromancy and ventriloquism[12]. This "μαγικὴν παιδείαν" (*magical education*) simulated Iamblichus with the Greek education. By receiving both of them he himself became a famous rhetor[13].

b. Jews: Necromancy was a common practice for mantic purposes among ancient Jews, as they believed that the dead knew something that the livings didn't know[14]. A very famous example of necromancy, an art common to the Semitic paganism and very widespread in Babylonien, Palestine, Iran, but also in Egypt[15], was that of Saul who asked for the advise of Samuel's ghost through a ventriloquist[16]. Jews were especially famous in Byzantium for their oneiromantic and necromantic abilities. By sleeping near the graves or inside caves, had the ability to see prophetic dreams[17].

c. Ὑπερβόρειοι (οἱ ὑπερβόρειοι ἀρκτικώτεροί εἰσι καὶ ἐνδότεροι τῶν Σκυθῶν[18]*)*: The Hyperborean magicians used the demons as servants, planted passionate love into human hearts, and they also exercised necromancy. Their invocations were always addressed to the goddesses of the darkness, the demons and the dead, Selene and Hekate[19].

d. Greeks: Necromancy seems to have been a very popular kind of magic in ancient Greece[20], but ventriloquism wasn't unknown too. Ventriloquists

12. J. Bidez - F. Cumont, Mages hell. II. fr. B10c, p. 23, fr. B30, p. 40, fr. O104, pp. 247-248.

13. Photius, Βιβλ., v. II, cod. 94, pp. 39-40 (Jamblique). - J. Bidez - F. Cumont, Mages hell. I. pp. 148-149.

14. M. D. Swartz, *Scholastic Magic, Ritual and Revelation in Early Jewish Mysticism*, Princeton, New Jersey 1996, p. 49.

15. G. Pinch, *Magic in Ancient Egypt*, Austin, Texas 1994, pp. 45, 160.

16. Α΄ Σαμουήλ (ἢ Βασιλειῶν Α΄), 28. - Gregory of Nyssa, Ἐπιστολὴ διὰ τὴν ἐγγαστρίμυθον πρὸς Θεοδόσιον ἐπίσκοπον, Origenes, Eustathius von Antiochien und Gregor von Nyssa über die Hexe von Endor, ed. E. Klostermann, *Kleine Texte für Theologie und Philologie*, 83, Bonn-Berlin 1912, p. 66, 9-19. - Asterius Sophista, Commentariorum in Psalmos quae supersunt accedunt aliquot homiliae anonymae, Hom. XXV. In Psalmum XIII, ed. M. Richard, Osloae 1856, p. 188, 3, 14-4. - F. Cumont, *Lux perpetua*, Paris 1949, p. 99. - G. Luck, *Arcana Mundi, Magic and the Occult in the Greek and Roman Worlds* (*A Collection of Ancient Texts Translated, Annotated and Introduced by Georg Luck*), Baltimore and London 1985, Impr. 1986, p. 26.

17. Julian the Emperor, Κατὰ Γαλιλαίων, ed. W. C. Wright, Against Galilaeans, *The Loeb Classical Library* (The Works of the Emperor Julian, III, 1923, impr. 1969^3), 339E-340A.

18. Cosmas of Jerusalem, Ἱστορίαι, *PG*, v. 38, col. 509.

19. Lucian, Φιλοψευδὴς ἢ ἀπίστων, ed. C. Iacobitz, accedunt scholia auctiora et emendatiora, v. III, Hildesheim 1966 (Impr. ed. 1839), 13.

20. F. Lenormant, *Les sciences occultes en Asie, La divination et la science des présages chez les Chaldéens*, Paris 1875, p. 159. - S. Eitrem, "La magie comme motif littéraire chez les Grecs et

were called those into whom a demon entered and spoke through them. The Athenians called them "Εὐρυκλίδας" from the name of the first person which the local tradition presented as such[21]. But the name which the ventriloquists were well known with, was Python (πυνθάνω), which meant that the spirit "Πύθων" or a dead man's soul (Εὐρυκλές) had taken hold of them and gave information through them[22].

Well known is the relation of the Pythagoreans with necromancy[23], maybe because their invocations to the spirits of the dead constituted a proof of their faith into the immortality of the soul and the demonology. They accepted that the idols of the dead appeared in the same form which they had when they were alive[24]. Democritus was also attached to necromancy[25]. Famous were the magicians and the witches of Thessaly for the very successful practice of necromancy and vegetative magic[26].

e. Tyrrenians or Etrouskans: This ancient nation of Italy was already known for exercising necromancy inside sanctuaries devoted to heroes[27]. Ammian Marcelline considers Etruria as the birthplace of the mantic arts on the entrails of beasts[28].

f. Romans: Especially in the work of Virgil (BC. 70-19) we see the Romans' belief in black magic[29] and ghosts, like the souls of those who died young, those who had remained unburied, and the victims of a violent death.

les Romains", *Symbolae Osloenses* 21 (1941) 39-83, 45. - F. Cumont, Lux, p. 97.

21. Photius, Βιβλ., v. II, cod. 94, p. 40 (Jamblique). - F. Lenormant, Divination Chaldéens, p. 161.

22. F. Lenormant, Divination Chaldéens, p. 165.

23. Flavius Josephus, Κατὰ Ἀπίωνος ἢ περὶ ἀρχαιότητος Ἰουδαίων, ed. H. St. J. Thackeray, Against Apion or on the antiquity of the Jews, *The Loeb Classical Library*, 1926, Impr. 1956^2, I. 22, 164. - F. Cumont, Lux, pp. 78, 80. - A. Bouché - Leclercq, Histoire divination, I, pp. 340-342.

24. F. Cumont, Lux, pp. 98, 78, 80.

25. Diogenes Laertius, Βίων καὶ γνωμῶν τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ εὐδοκιμησάντων, ed. R. D. Hicks, Lives of eminent Philosophers, t. II., *The Loeb Classical Library*, 1925, Impr. 1950^3, IX. 38. - Th. Hopfner, *Griechisch-Ägyptischer Offenbarungszauber* v. II, 2, Leipzig 1924, Impr. Amsterdam 1990, § 360.

26. S. Eitrem, Magie, n. 1, p. 61.

27. Theodoretus of Cyr, Ἑλληνικῶν θεραπευτικὴ παθημάτων, ed. P. Canivet, Théodoret de Cyr, Thérapeutique des maladies helléniques, t. I, *Sources Chrétiens* 571, Paris 1958, p. 243, 10-13. - F. Lenormant, Divination Chaldéens, p. 159.

28. Ammian Marcelline, Rerum gestarum libri qui supersunt, t. II, ed. J. C. Rolfe, *The Loeb Classical Library*, 1940, Impr. 1963^3, XXI. 1, 10.

29. Virgil, Aeneis I-VI, ed. H. R. Fairclough, *The Loeb Classical Library*, 1916, Impr. 1956^7, IV. 504-521. - Virgil, Eclogae, Ecloga VIII, ed. H. R. Fairclough, *The Loeb Classical Library*, 1916, Impr. 19567, 91-104. - S. Eitrem, Magie, pp. 61, 62. - R. Kieckhefer, *Magic in the Middle Ages*, Cambridge 1989, p. 29.

Those souls were not accepted in the netherworld and thus they remained convicted to wander in the world of living. They were attributed with special power, were thought of as ideal spirits for necromancy and took the form of harmful demons, called "νεκυοδαίμονες", who were invoked by the magicians to harm the humans[30].

The continuation in the early Byzantine Empire, as cited in the first Byzantine period sources

Necromancy and ventriloquism are always directly attached to the "ἐπαοιδία", the "ἐπαοιδήν", the "ἐπαοιδοί" (the magical prayers, the formulae and the magicians who recited them) and altogether are convicted as black magic[31]. The epode (ἐπῳδή) was at first a part of "γοητεία" that is the lament for the dead[32]. Since Homeric times the dead already needed an attendant for their trip to the netherworld. This role was played by the "γόης", the psychopomp man who wailed the dead and then he himself made an ecstatic journey as a real companion to them, searching for their souls to guide them into peace[33]. Because of this, the epode became a basic element of the necromancy[34], the invocation of the dead, and so the necromancer was identified with the "γόης"[35].

According to Basilius of Caesareia, Joannes Chrysostomus, and Julian the theurgist emperor, the same ancient practice which is attested for Democritus ("καὶ ποικίλως δοκιμάζειν ταῖς φαντασίαις ἐρημάζων ἐνίοτε καὶ τοῖς τάφοις ἐνδιατρίβων")[36] or for the Jews (coming, according to Julian, from Hesaias the prophet)[37] continues in Byzantium. Some men stayed next to the graves and

30. Virgil, Aeneis VI. 318-326, 370-371. - F. Cumont, Lux, p. 84. - R. Kieckhefer, Magic Middle Ages, p. 36. - Cf. H. Kees, "Nekromantie", in *RE.* XVI_2. (1935) col. 2218-2234, 2219.

31. Eustathius of Antiocheia, Κατὰ Ὠριγένους διαγνωστικὸς εἰς τὸ τῆς ἐγγαστριμύθου θεώρημα, Origenes, Eustathius von Antiochien und Gregor von Nyssa über die Hexe von Endor, ed. E. Klostermann, *Kleine Texte für Theologie und Philologie*, 83, Bonn-Berlin 1912, 24. 54, 23-24. - 55, 6-7.

32. W. Burkert, "'Γόης' Zum griechischen Schamanismus", in *Rheinisches Museum für Philologie* 105 (1962) 36-66.

33. Homer, Ὀδύσσεια, ed. A. T. Murray, t. I. (I-XII), *The Loeb Classical Library*, 1919, Impr. 1974^9, V. 46-50. - t. II. (XII-XXIV), 1919, Impr. 1960^8, XXIV. 1-3. - S. Eitrem, Magie, p. 39. - W. Burkert, "Γόης", pp. 46-47.

34. Aeschylus, Πέρσαι, ed. H. W. Smyth, *The Loeb Classical Library*, 1922, Impr. 1956^6, 686-688, 697. - W. Burkert, "Γόης", p. 44.

35. W. Burkert, "Γόης", pp. 43-44.

36. Diogenes Laertius, Δημόκριτος, IX. 38.

37. Julian the Emperor, Κατὰ Γαλιλαίων, 339E-340A.

spoke all the time with the "νεκυοδαίμονες" to whom they belonged; these men became the necromancers. Then the demons began to enter these people and talk through them. Sometimes this entrance was so violent that these people became mad and died[38].

In a magic formula which is called "Πίτυος ἀγωγή" (coming from the *Great Magical Papyrus of Paris*, IV. century AD.) the necromancy ends to an oneiromancy[39]. The demon appears to the necromancer's dream and says: "ὃ θέλεις ἐπίταξον, καὶ ποιῶ"[40] (*whatever you want me to do, I will do it*). This element affirms the theory that necromancy came from oneiromancy because those who were visiting the graves in order to achieve contact with the souls, couldn't understand if they saw dreams in a state of sleep or the souls of the dead in a state of alertness[41]. This theory is also affirmed by Hesychius of Jerusalem who says that the necromancers were sleeping in graves or in caves after they had dined with meat from sacrifices. Then, they interpreted the dreams they had seen, as dead's visits revealing the future[42].

The necromancers alleged that with magic ceremonies of coercion and magic epodes could charm the souls of the dead, make them appear and answer to their questions. A magical formula of the IV. century AD. (coming also from the *Great Magical Papyrus of Paris*), named "Ξίφος Δαρδάνου", which aims to necromancy, affirms this allegation: "Ξίφος Δαρδάνου· πρᾶξις ἡ καλουμένη ξίφος, ἧς οὐδέν ἐστιν ἴσον διὰ τὴν ἐνέργειαν κλίνει γὰρ καὶ ἄγει ψυχὴν ἄντικρυς, οὗ ἂν θέλῃς, λέγων τὸν λόγον καὶ ὅτι· 'κλίνω τὴν ψυχὴν τοῦ δεῖνα' "[43].

Sometimes the ascent of the dead man's soul, which is called "νεκυοδαίμων", was achieved by the possession of the dead man's οὐσία, that is something which belonged to the deceased, e.g. a piece of cloth[44], or his skull[45] with threats of horrible tortures in case that the "νεκυοδαίμων"

38. Basil of Caesareia, Εἰς τὸν προφήτην Ἡσαΐαν, *PG.* v. 30, col. 497-498. - John Chrysostom, Εἰς Ματθαῖον, *PG.* v. 57, col. 403-404. - Hesychius of Jerusalem, Interpretatio Isaiae Prophetae, (η), p. 28.

39. K. Preisendanz, *Papyri Graecae Magicae*, v. 1, Leipzig 1931. 2nd ed. Stuttgart 1974, IV. 2051-2056.

40. K. Preisendanz, *PGM* 1: IV. 2056.

41. See, A. Bouché-Leclercq, Histoire divination, I, pp. 330-331.

42. Hesychius of Jerusalem, Interpretatio Isaiae Prophetae, 65, 4.

43. K. Preisendanz, *PGM* 1: IV. 1718-1723.

44. K. Preisendanz, *PGM* 1: II. 49.

45. Some characteristic examples are the magical formulae of the IV. century AD.: K. Preisendanz, *PGM* 1: IV. "Ἀγωγὴ Πίτυος βασιλέως", 1930 ff.; "Πίτυος ἀγωγή", 2005 ff.; "Πίτυος Θεσσαλοῦ ἀνάκρισις", 2142 ff. - As it seems, the fame of the Thessalian magicians, witches and necromancers which we see in the work of Lucan, (I. century AD.), continues unhindered through

wouldn't obey to the magician's command, and with the help of an infernal demon who would force the dead man's soul to appear and soothsay[46].

The help the necromancers were getting from the infernal demon appears very clearly in a magic formula which is called "Κάτοχος σφραγίς" and is included also in the *Great Papyrus of Paris* of the IV. century AD. Here a detailed description of a demonic figure which must be engraved on a magical seal—ring of iron is cited. This figure will coerce the unwilling "νεκυοδαίμων" to cooperate. This figure presents a headless lion, having in the place of its head the diadem of Isis, which steps on a skeleton (having his right foot on the skeleton's head) and between them stands a wild cat with the eyes of an owl, which holds the gorgon's head in its mouth[47].

It is obvious that this picture represents the coercion of the dead man's soul, from the demon who steps on him, to obey. The coercion of the demon must be ensured too, since he doesn't come willingly. The magic-mystic names of his, known only to the magicians, must be engraved in a circle around the figure. The quotation of these names forces the demon to follow the necromancer's orders and bring the "νεκυοδαίμων"[48].

Noteworthy are the following elements: 1) the use of iron that operates for the apotropaic magic too[49] 2) the iron comes from *manacles*. This, I think, is also a symbolic material agent of captivity, imprisonment and coercion 3) the possession of the seal-ring reminds us of Solomon who had an alike object. The seal had the famous *pentacle*, one of the most powerful magical signs, on it. This seal-wring was given to Solomon by God through his archangel Michael, and with this the magician-king dominated the demons[50].

Joannes Chrysostomus clarified that in fact, the ghosts which the necromancers invoked, were not souls but chthonic, infernal and corporeal demons[51].

the centuries. Cf. M. Annaeus Lucanus, De bello civili, Books I-X, ed. J. D. Duff, Lucan, The Civil War, *The Loeb Classical Library*, 1957, Book VI. 431 ff.

46. K. Preisendanz, *PGM* 1: II. 53-56.

47. K. Preisendanz, *PGM*. 1: IV. 2131-2141.

48. Above, 2140-2141.

49. See, Th. Hopfner, OZ I. § 601.

50. G. Vican, "Art, Medicine and Magic in Early Byzantium", *Symposium on Byzantine Medicine*, ed. J. Scarborough, *Dumbarton Oaks Papers* 38 (1984) 65-86, 69-70.

51. Athanase of Alexandria, Πρὸς Ἀντίοχον ἄρχοντα, *PG.* v. 28, col. 617C. - Basil of Caesareia, Εἰς Ἡσαΐαν, 497-498. - Eudocia Augusta, De martyrio s. Cypriani [*BHG*, 1, 459], ed. A. Ludwich, Eudociae Augustae, Procli Lycii, Claudiani carminum graecorum reliquiae (e cod. Florent. Laurent. VII. 10), *Bibliotheca Teubneriana*, Leipzig 1897, II, p. 64, 258 ff. - Gregory of Nazianze, Θεολογικὸς πρῶτος, πρὸς τοὺς Εὐνομιανοὺς προδιάλεξις, ed. P. Gallay - M. Jourjon, Grégoire de Nazianze, Discours 27-31 (Discours théologiques), *SChr.* 250, Paris 1978, 10, 10-14 (p. 96). - Elias of Creta, Ἐξήγησις μητροπολίτη Κρήτης Ἠλία, *PG.* v. 36, col. 765C-766A. - Aeneias of Gaza,

The necromancers were trying to use with their rites and invocations these demons for the ascent of the souls; because they couldn't make it, the demons took the figures of the dead, appeared, answered the clients' questions or did what the magicians commanded[52].

The magicians manipulated the demons and forced them with secret invocations and epodes to serve them that is to realize every wish they or their clients had[53]. They could for example, after an order, enter somebody and cause him a great damage[54]. They also served the magician in a demonstration of power. Andreas of Caesareia (VI. century) reminds us of the necromantic power of Simon the Magus[55] who, after he subdued the soul of a dead child in front of witnesses to enforce his fame as an all-powerful magician, then used it as a servant to his purposes[56]. Simon himself had alleged that the spirit he manipulated was not a dead man's soul but a demon whom he had terrorized with fearful threats[57].

1. Craniomancy

It was written earlier, that the manipulation of the dead man's soul was achieved by the possession of his "οὐσία", something that belonged to him. A very significant element was his skull ("κρανίον"), the best part of the human body. The head is considered as the seat of the intellect, the apprehension, and the soul, and there is also the mouth. The myth about the prophetic skull of Orpheus which foresaw the future after his death, represents the best proof of the head's significance[58].

Θεόφραστος, p. 53, 17 - 54, 10. - Nicephore Gregoras, Ἑρμηνεία εἰς τὸν Συνεσίου περὶ ἐνυπνίων λόγον, *PG.* v. 149, col. 615-616. - Cf. John Chrysostom, Λόγος εἰς τὸν μακάριον Βαβύλαν καὶ κατὰ Ἰουλιανοῦ καὶ πρὸς Ἕλληνας, [*BHG*, 1, 208], ed. M. A. Schatkin - C. Blanc - B. Grillet, Jean Chrysostome, Discours sur Babylas, *SChr.* 362, Paris 1990, XIV. 79, 4 - XV. 80, 5.

52. Athanase of Alexandria, Πρὸς Ἀντίοχον, 617C. - Basil of Caesareia, Εἰς Ἠσαΐαν, 497-498. - Μαρτύριον Κυπριανοῦ, II, p. 64, 258 ff. - Nicephore Gregoras, Περὶ ἐνυπν., 618.

53. Pseudoclementina, Κλήμεντος ἐπισκόπου Ῥώμης, Περὶ τῶν πράξεων, ἐπιδημιῶν τε καὶ κηρυγμάτων τοῦ ἁγίου καὶ κορυφαίου τῶν ἀποστόλων Πέτρου ἐπιτομή, *PG.* v. 2, cap. 27, col. 492-493. - C. H. Kraeling, "Was Jesus Accused of Necromancy?", *Journal of Biblical Literature* 59, Part 1 (March 1940) 147-157, 156. - G. Luck, Magic, p. 34.

54. Nicephore Gregoras, Περὶ ἐνυπν., 618-619.

55. The founder of the Gnostic sect, II. century AD.

56. Andrew of Cesareia, Ἑρμηνεία εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, ed. J. Schmid, *Studien zur Geschichte des griechischen Apokalypse-Textes*, 1. Teil. Der Apokalypse Kommentar des Andreas von Kaisareia, Text, *Münchener theologische Studien*, München 1955, 13. 17, p. 143, 9 - 144, 8.

57. Pseudoclementina, cap. 31, col. 493-496.

58. R. Ganschinietz, "Κρανιομαντεία", *RE.* XI_2 (1922) col. 1578-1580, 1578-1579. - Th. Hopfner, OZ II,2, § 375.

Philostratus and Konon inform us that Orpheus' skull, after his death, remained in Lesbos where it was used by the Lesbians, Aioleis and Iones as a prophetic instrument. Its oracle prophesies were sent to Babylon. Where ever the skull was placed, a sanctuary was built and Orpheus was honored equally to the other gods with sacrifices[59].

Representative of the craniomancy's category is the magic formula of the IV. century AD. "'Ἀγωγὴ Πίτυος βασιλέως" (coming from the *Great Magical Papyrus of Paris* too), which describes a necromantic ceremony by the use of a skull. The magician invokes the god Helios and announces pointedly that: (a) he subdues him with his epodes and for this reason the god is obliged to give him full power on the dead man's soul which the magician wishes to bind and (b) the magician himself has the power to subdue the soul because he possesses its scull. Thanks to the possession of this "οὐσία", the "νεκυοδαίμων" will help him with all his affairs, carry out all his commands and reveal the future. The important is that the magician carves magical names on the skull. With the mystic power of these names he will try to subdue the "νεκυοδαίμων"[60]. The skull as magic "οὐσία" attracts the soul, and the god Helios guides it to the light[61]. In theurgy and magic, Helios is another figure of Hades, the Netherworld. Therefore he attracts the dead souls towards him[62]. Another characteristic element is that the magician uses supplejack's leaves, in order to write the epodes on them[63]. The supplejack is a sacred plant which belongs to Osiris-Dionysus[64]; also, the leaves are used analogically to invoke the two gods who are connected with the god Helios and together they have descended to netherworld and have been resurrected.

2. Ventriloquism

Ventriloquism, as a method of necromancy[65], is vividly described in the

59. O. Kern, Orphicorum fragmenta, Berlin 1922, fr. 134, p. 40. - fr. 115, p. 34. - Photius, Βιβλ., v. III, cod. 186, p. 34.

60. K. Preisendanz, *PGM* 1: IV. 1948-1977; 1970-1977; 1996-2006.

61. F. Graf, *Gottesnähe und Schadenzauber, die Magie in der griechisch-römischen Antike*, München 1996, p. 178.

62. Julian the Emperor, Εἰς τὸν βασιλέα Ἥλιον πρὸς Σαλούστιον, ed. W. C. Wright, Hymn to the king Helios dedicated to Sallust, The Works of the Emperor Julian, *The Loeb Classical Library*, t. I, 1913, Impr. 1954², 136A. - J. Bouffartique, *L'Empereur Julien et la culture de son temps*, Collection des Études Augustiniennes, Série Antiquité-133, Paris 1992, p. 650.

63. K. Preisendanz, *PGM* 1: IV. 1993-1996.

64. F. Graf, Gottesnähe, 178. - Cf. Plutarch, Περὶ Ἴσιδος καὶ Ὀσίριδος, ed. J. G. Griffiths, De Iside et Osiride, Wales 1970.

65. Athanase, of Alexandria, Πρὸς Ἀντίοχον, 617C. - Basil of Caesareia, Εἰς Ἠσαΐαν, 497-498. - Theodoretus of Cyr, Ἑρμηνεία εἰς τὸν προφήτην Ἠσαΐαν, ed. J. N. Guinot, Théodoret de

Old Testament, in the story of the Jew king Saul, the ventriloquist witch, and the spirit of the prophet Samuel[66]. The ventriloquists, who in Byzantium continue to be called "πύθωνες"[67], "στερνομάντεις"[68] and "γνῶσται"[69], alleged that they had the power to raise the souls of the dead from the netherworld. Actually, they saw shadows taking various shapes, and believed them as the dead[70].

The first Byzantine period Fathers give interesting information about ventriloquism. The story of the invocation of Samuel's soul and in general the nature of the ghosts through whom the ventriloquists were exercising their mantic art, became in Byzantium a subject of discussion and different opinions[71]. Origen (confronted by Eustathius of Antiocheia and Gregorius of Nyssa), Apollinarius of Laodiceia, Diodorus of Tarsus, and Anastasius II. of Antiocheia alleged that the ventriloquist was in a position to invoke Samuel's soul because all the souls —of the saints and the sinners— were obeisant to the devil until Christ's descent to the underworld and their liberation[72].

Cyr, Commentaire sur Isaïe, t. I. (Sections 1-3), *SChr.* 276, Paris 1980, p. 314. - Hesychius of Jerusalem, Interpretatio Isaiae Prophetae, (ε), (στ), (η), pp. 27-28. - Anastasius II. of Antiocheia, Ἐρωτήσεις καὶ ἀποκρίσεις, *PG.* v. 89, col. 529C.

66. Α΄ Σαμουήλ (ἢ Βασιλειῶν Α΄), 28. - Hippolyte, In Reges, *PG.* v. 10, col. 605-608. - Basil of Caesareia, Εἰς Ἡσαΐαν, 497-498. - Ephraim Syrus, The Nisibene Hymns, ed. J. Gwynn, *A Selected Library of Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church, Second Series*, ed. P. Schaff - H. Wace, Vol. XIII, Part II, Gregory the Great, Ephraim Syrus, Aphrahat, Edinburgh 1989, LV. 14D, p. 209. - LVII. 16S, 17D, p. 211.

67. Eusebe of Caesareia, Der Jesajakommentar, ed. J. Ziegler, *Die Griechischen Christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte*, v. 9, Berlin 1975, p. 60, 25-27.

68. Theodoretus of Cyr, Εἰς Ἡσαΐαν, t. I, p. 314. - t. II. (Sections 4-13), *SChr.* 295, Paris 1982, p. 80, p. 130.

69. Eustathius of Antiocheia, Κατὰ Ὠριγένους ἐγγαστριμύθου, 2. 17, 15.

70. Basil of Caesareia, Εἰς Ἡσαΐαν, 497-498. - Gregory of Nyssa, Ἐπιστολὴ διὰ τὴν ἐγγαστρίμυθον, p. 65, 21-23. - Eustathius of Antiocheia, Κατὰ Ὠριγένους ἐγγαστριμύθου, 5. 22, 28-30. - 6. 23, 31-32. - Ephraim Syrus, The Nisibene Hymns, LVII. 16S, p. 211. - Theodoretus of Cyr, Εἰς Ἡσαΐαν, I, p. 314. - Cf. Euagrius Ponticus, ed. R. Devreesse, Les anciens commentateurs grecs de l'octateuque et des rois (Fragments tirés des chaînes), Évagre († 399), Fragment sur la pythonisse d'Endor, *Studi e Testi* 201, Città del Vaticano, Bibliotheca Apostolica Vaticana 1959, p. 26.

71. Eustathius of Antiocheia, Κατὰ Ὠριγένους ἐγγαστριμύθου, 2. 17, 18.

72. Origenes, Εἰς τὴν τῶν βασιλειῶν Α΄, Origenes, Eustathius von Antiochien und Gregor von Nyssa, Über die hexe von Endor, ed. E. Klostermann, *Kleine Texte für Theologie und Philologie*, 83, Bonn-Berlin 1912, 2. 4, 24-26. - Apollinarius of Laodiceia, ed. R. Devreesse, Les anciens commentateurs grecs de l'octateuque et des rois (Fragments tirés des chaînes), Apollinaire de Laodicie († vers 390), Fragments sur le Deutéronome, *StT.* 201, Città del Vaticano, Bibliotheca Apostolica Vaticana 1959, XXVIII, 11 ff., p. 154. - Diodorus of Tarsus, ed. R. Devreesse, Les anciens commentateurs grecs de l'octateuque et des rois (Fragments tirés des chaînes), Diodore de Tarse, Fragments sur la pythonisse d'Endor, *StT.* 201, Città del Vaticano, Bibliotheca Apostolica Vaticana 1959, p. 165, 64-67. - Anastasius II. of Antiocheia, Ἐρωτήσεις καὶ ἀποκρίσεις, 764D-765A.

Origen alleged that it was the prophet's soul, with the argument that the demons don't have the ability of prophesy while in Saul's case the spirit dictated to Saul his own and Israel's future[73]. From the ventriloquist's words: "εἶδον θεοὺς ἀναβαίνοντας ἀπὸ τῆς γῆς", it was assumed that perhaps Samuel's soul was escorted by other prophets' souls or angels[74]. Apollinarius cites that the spirit which responded to the ventriloquist's invocation, was Samuel's soul "ψυχαγωγηθεῖσα", guided to its rise from the underworld by a demon[75].

On the other hand, other Fathers clarified that the ventriloquists and generally the necromancers didn't have the capacity of presenting a dead man's soul. In fact there were the infernal demons who ascended from Hades, took by magic power the voice of familiar persons —simple or holy— and pretended to be them. The demons drove the ventriloquists to the state of madness ("ἐμβάκχευον αὐτοῖς [τοῖς ἐγγαστριμύθοις]") and so they believed that they raised the dead from the underworld (ἀλλ' εἶδεν ἡ παραπλὴξ ὡς ἔπρεπεν αὐτῇ τὸ σχῆμα τῆς πεφαντασιοκοπημένης ὄψεως[76]). The same happened with Samuel ; the demon took the prophet's voice and talked to the "φαρμακίς" (the witch, the poisoner), predicting the future[77]. Based on this theory Joannes Chrysostomus points out that the name *Python* which is connected with the ancient god of mantic Apollo, proves that finally this god was nothing else but a demon[78].

Diodorus of Tarsus (IV. century) gives interesting information about the way the ventriloquists-magicians exercised their art 1) They didn't really raise the dead but they *saw* them coming from the underworld. 2) The dead, they were calling, came out upside down —that is with the feet up and the head down— or in a supine position like the buried dead. That was the reason the

73. Origenes, Εἰς βασ., 8. 12, 28-31.

74. Above, 7. 10, 14-28.

75. Apollinarius of Laodiceia, Deutéron., XXVIII, 11 ff., p. 154.

76. Eustathius of Antiocheia, Κατὰ Ὠριγένους ἐγγαστριμύθου, 4. 21, 23-24.

77. Hippolyte, In Reges, 605-608. - Eusebe of Caesareia, Der Jesajakommentar, p. 60, 25-27. - Gregory of Nazianze, Κατὰ Ἰουλιανοῦ στηλιτευτικὸς λόγος Α΄, ed. J. Bernardi, Contre Julien, *SChr.* 309, Paris 1983, 54-55 (pp. 158-160). - Gregory of Nyssa, Ἐπιστολὴ διὰ τὴν ἐγγαστρίμυθον, p. 66, 9-19. - Didyme of Alaxandria, Εἰς Ψαλμούς, Expositio in Psalmos, *PG.* v. 39, 76, col. 1473C. - Eustathius of Antiocheia, Κατὰ Ὠριγένους ἐγγαστριμύθου, 2. 17, 17-18. - 3. 19, 5-14. - 3. 20, 7-11. - 4. 21, 23-27. - Theodoretus of Cyr, Πρὸς τὰς ἐπενεχθείσας αὐτῷ ἐπερωτήσεις παρά τινος τῶν ἐξ Αἰγύπτου ἐπισκόπων ἀποκρίσεις, ed. A. Papadopoulos-Kerameus, Petropoli 1895, Impr. *Subsidia Byzantina lucis ope iterata*, vol. 13, Leipzig 1975 [= Pseudo-Justin, Responsiones ad orthodoxos, *PG.* v. 6, col. 1249-1490], 65, 18 - 66, 20. - 86, 25 - 87, 14.

78. Basil of Caesareia, Εἰς Ἡσαΐαν, 497-498. - John Chrysostom, Ὑπόμνημα εἰς τὰς πράξεις τῶν Ἀποστόλων, Ὁμιλία ΛΕ΄, *PG.* v. 60, col. 254-255.

ventriloquist that had called Samuel after Saul's order, was surprised when she saw the prophet in a standing position, and immediately thought of him as a god[79]. Some said that what she saw, was a true God's involvement. It seems that God had finally allowed the ventriloquist to reveal the future to Saul, through Samuel's spirit [80].

The Fathers point out that the demons always lie when appearing to the humans; but when they are subjected to tortures and suffer, they are forced to tell the truth[81].

The ventriloquist's phrase to Saul: "τίνα ἀνάγω σοι;" testifies that the clients pointed out the soul they wanted to contact with, and then the ventriloquist played the role of a medium to this contact[82]. In the story of another ventriloquist, the "παιδίσκην τὴν ἔχουσαν πνεῦμα Πύθωνος" (*a servant who had the spirit of the Python*) whom the Apostle Paul liberated from the demon's possession with an exorcism, it is cited that this woman obtained a great clientele and therefore a great deal of money for her masters. The cause was the kind of magic she exercised and with which she answered to every kind of questions. So big were the profits from those who wished to speak with their dead, that after the servant's exorcism and the loss of her necromantic ability, her masters were furious and they dragged Paul and Sylas to the prison[83].

Eustathius of Antiocheia marks that with the question: "ἵνα τί παρηνώχλησάς μοι;" (*why did you bother me?*) Samuel's spirit implies that appeared against its will, as if it was commanded by a superior[84]. This proves that the ventriloquists contacted with the demons, because only demons could be forced with threats and pressure to cooperate by magicians[85].

As the theurgist Iamblichus alleged, this method of invoking the demons

79. Diodore of Tarsus, Pythonis., pp. 163, 4-5; 164, 16-22.

80. Basil of Caesareia, Ἐπιστολαί, ed. V. Courtonne, Saint Basile, Lettres, t. II. (Ἐπιστολαί: 101-218), *Les Belles Lettres*, Paris 1961, 217. *Εὐσταθίῳ ἀρχιάτρῳ:* 5, 50-56.

81. Eustathius of Antiocheia, Κατὰ Ὠριγένους ἐγγαστριμύθου, 4. 20, 29-31.

82. Above, 3. 19, 3-5.

83. Πράξεις, 16: 16-48; John Chrysostom, Εἰς Ἀποστ., ΛΕ΄, 253, 254. - Severian of Gabala, Εἰς τὴν δημιουργίαν τοῦ κόσμου, In mundi creationem, Λόγος Δ΄, *PG.* v. 56, col. 466. - Oecumenius of Trikki, Κεφάλαια τῶν Πράξεων τῶν Ἀποστόλων, *PG.* v. 118, col. 229A-B.

84. Eustathius of Antiocheia, Κατὰ Ὠριγένους ἐγγαστριμύθου, 11. 33, 14-17.

85. Clement of Alexandria, Κλήμεντος ἐπισκόπου Ἀλεξανδρείας, Προτρεπτικός, ed. C. Mondésert, Clément d'Alexandrie, Le Protreptique², *SChr.* 2, Paris 1949, XI. 115, 2. - Origen, Κατὰ Κέλσου, ed. M. Borret, Origène, Contre Celse, t. I. (Livres I et II) *SChr.* 132, Paris 1967; t. II. (Livres III et IV), *SChr.* 136, Paris 1968; t. III. (Livres V et VI), *SChr.* 147, Paris 1969, III. 28. - V. 38. - VII. 5. - VII. 64. - Th. Hopfner, "Mageia", in *RE.* XIV1. (1928) col. 301-393, 378. - M. Smith, "How Magic was Changed by the Triumph of Christianity" in *Graeco-arabica* 2 (1983) 51-58, 51-52. - A. Kazhdan, f. R. Trombley, "Magic", in A. P. Kazhdan, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 2, pp. 1265-1266. - Cf. Hippolyte, Κατὰ πασῶν τῶν αἱρέσεων, *PG.* v. 163, Δ΄, col. 3090.

was used by the Egyptians[86]. He claimed that none dared to threaten the airy and the perigean demons but only the chthonic and infernal demons, spirits of "ὕλη" (*material*) without judgment and logic, which obeyed and were subdued to the threats of anyone. The reason was that they were unable to separate the truth from the lies, the possible from the impossible. The magician, based on his rites, didn't command the invoked demons as a simple human but as if he was god. He felt and presented himself as superior to them, and acted as such. In order to succeed that, he directed suppressive threats towards the earthly and infernal spirits. The spirits were shocked and terrified from these fictitious tortures which they thought of as real, because of their unbalanced and disordered imagination[87].

The phrase of the Bible which is repeated into the sources of the early Byzantine Empire: "ζητήσατε τοὺς ἐγγαστριμύθους, καὶ τοὺς ἀπὸ τῆς γῆς φωνοῦντας, τοὺς κενολογοῦντας οἳ ἐκ τῆς κοιλίας φωνοῦσιν" and the comment of Eustathius that "ἡ πυθόμαντις ἐθεάσατο τοὺς ὁμογαστρίους αὐτῇ δαίμονας, οἷα δή τινας ὁμοκοιλίους ἀδελφοὺς ἐπαίρουσα τὰ ὁμομήτρια γένη, βοᾷ 'θεοὺς ἑόρακα ἀναβαίνοντας ἐκ τῆς γῆς' "[88] suggests that the ventriloquists preserved a demon in their belly. This demon —explained Eustathius of Antiocheia and Gregorius of Nyssa— affected the apprehension and the judgement of these people and 1) he spoke through them saying imaginative and untrue things, 2) he misled them by presenting other demons, supposed ghosts with the faces of the invoked dead impressed on them, for the shake of their clients. Characteristic is that the supposed souls saw only the ventriloquist and not the client[89].

Indeed the ventriloquist very often described the invoked soul as wearing the garments the owner used to wear when alive. In this way he deceived his clients. Therefore people were certain about ventriloquists' supernatural abilities to contact the world of the dead. The general and shadowy resemblance of the demon with the dead person the client wished to communicate with, tricked the ventriloquist too. In case of public persons, the fact that the demon imitated their voices, was something that convinced even more the

86. Jamblich, Περὶ τῶν αἰγυπτίων μυστηρίων, ed. E. des Places, Jamblique, Les mystères d'Égypte, Paris 1966, VI. 7. 249 (p. 188). - G. Pinch, Magic Egypt, pp. 58, 64, 68, 73, 75, 79-80, 88, 97, 102-103, 152, 154-155, 159. - H. P. Georgoulis, "Μαγεία", in P. Drandakis, *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*², Athens, XXII., pp. 412-414; 413.

87. Jamblich, Περὶ μυστ., VI. 7, 249; 6, 246-247; 5, 245-246.

88. Basil of Caesareia, Εἰς Ἡσαΐαν, 497-498. - Eustathius of Antiocheia, Κατὰ Ὠριγένους ἐγγαστριμύθου, 25. 56, 19-21; 20. 47, 7-10.

89. Gregory of Nyssa, Ἐπιστολὴ διὰ τὴν ἐγγαστρίμυθον ,p. 65, 27-32. - 66, 9-19. - Eustathius of Antiocheia, Κατὰ Ὠριγένους ἐγγαστριμύθου, 30. 61, 19 - 62, 13.

magician. Afterwards it was easy for the demon to say whatever he wanted to him and through him to his client[90].

In *S. Symeon the Younger's Life* (AD. 521-592) there is an attestation that shows how solid was the Byzantines' confidence to ventriloquists and the role they played. When the emperor Justin II. got sick, the palace called a female ventriloquist, who examined the patient ("ἐφ' ᾧ διὰ τῆς ἀπάτης τοῦ ἐνεργοῦντος ἐν αὐτῇ δαίμονος τὰ περὶ τῆς νόσου γνωσθῆναι αὐτοῖς"). In this case, ventriloquism was used as a diagnostic method, and the ventriloquist played the role of a doctor[91].

The archbishop of Antiocheia (AD. 599-610) Anastasius II. gives the explanation of the ventriloquists' medical diagnosis. He assures that the demons don't know the future; they reveal only what they see, hear, or derive from some symbols, exactly as the humans. Therefore, they examine medically the human bodies and diagnose their death, but not accurately. Then they transfer their information to the ventriloquists and they present them as doctors[92]. Basilius of Caesareia adds that the demons, beside their ability to advise about physical illnesses, they also know the right herbs for cures[93].

In this way the Jew doctor Timotheus, who undertook the treatment of the same emperor, is described in *S. Symeon's Life* as "ἦν γὰρ οὗτος καὶ δαιμόνων θεραπευτής, γοητείαις ἐνασχολούμενος ἀεί". These empirical doctors and at the same time herb doctors and seers, although they were very high estimated, made some times fatal mistakes in the medicine's dosage with result to bring death to their patients. Consequently, the hagiographer relates the fact that the emperor finally got insane, instead of being cured, to the "φάρμακα" (a word which means either the medicine or the poison) the ventriloquist prepared and gave to the emperor[94].

Nevertheless the fact remains that the emperor himself trusted the ventriloquist. This proves that these people were thought of as inspired by God and very capable. The Byzantine sources remind us that already in *Leviticus* Moses had pointed out the spread of ventriloquism in Israel and the charm that these people exercised. For the misleading they imposed, he asked for

90. Gregory of Nyssa, Ἐπιστολὴ διὰ τὴν ἐγγαστρίμυθον ,p. 66, 1-6; 15-19.

91. The life of Saint Symeon the Stylites the Younger, ed. P. Van Den Ven, La vie ancienne de Symeon Stylite Jeune (521-592), [*BHG*, 2, 1689], t. 1er, Introduction et texte grec, *Subsidia Hagiographica* 32, Bruxelles 4, 1962, 209. 180, 15-18.

92. Eustathius of Antiocheia, Ἐρωτήσεις καὶ ἀποκρίσεις, 521.

93. Basil of Caesareia, Εἰς Ἡσαΐαν, 496β.

94. The life of Saint Symeon the Stylites the Younger, 208, p. 179 (especially 26-27); 211, p. 181. - For further information about magic and medicine, see A. D. Vakaloudi, Η Μαγεία στο Πρώιμο Βυζάντιο, pp. 301-303.

their paradigmatic punishment by stoning until death[95]. The importance of their presence and the popular confidence to their kind of mantic, was attested many times by Byzantine Church men[96] like Eusebius of Caesareia: "καὶ τοὺς εἰσέτι παρὰ τοῖς πολλοῖς τετιμημένους ἐγγαστριμύθους"[97], "μηδὲ θαυμάζετε δαίμονας ἀπὸ κοιλίας ἀνθρώπων φωνοῦντας τοὺς ὀνομαζομένους πύθωνας"[98].

The logical people of all times marked that the magicians who exercised necromancy or ventriloquism and other kinds of demonic divination, like theurgists ("τελεσταί") whose rites were based on *occultism* (an attempt to approach and affect the supernatural forces with material agents, such as sacrifices of animals, use of plants and stones that have a direct connection —called "sympathy"— with the spirits[99]) were imposters. The Christian Church repeated the warning of Artemidorus (II. century AD) that the necromancers and lecanomancers were magicians who literally "striped"[100] the naive with frauds[101], clarifying that the supposed heavenly mantic voice of the ventriloquists was totally earthly[102].

95. Eustathius of Antiocheia, Κατὰ Ὠριγένους ἐγγαστριμύθου, 11. 34, 3-5. - 24. 55, 6-8.

96. Eusebe of Caesareia, Der Jesajakommentar, p. 126, 25-26: "καὶ ἐπερωτήσουσι τοὺς θεοὺς αὐτῶν... καὶ τοὺς ἐγγαστριμύθους". - p. 288, 4: "τὶς ἕτερος διασκεδάσει σημεῖα ἐγγαστριμύθων". - Eustathius of Antiocheia, Κατὰ Ὠριγένους ἐγγαστριμύθου, 11. 34, 9-10. - Leontius Presbyter of Constantinople, Ὁμιλία Χ. Λόγος εἰς τὴν Μεσοπεντηκοστὴν καὶ εἰς τὸν ἐκ γενετῆς τυφλὸν καὶ εἰς τὸν ἅγιον Πέτρον ὑπὸ Ἡρῴδου ἐν τῇ φυλακῇ ἀποκλεισθέντα, ed. C. Datema - P. Allen, Leontii Presbyteri Constantinopolitani, Homiliae, *Corpus Christianorum Orientalium*, Series Graeca v. 17, Brepols-Turnhout 1987, 333, 425-431. - Hesychius of Jerusalem, Interpretatio Isaiae Prophetae, 44, 25. - Leontius Presbyter of Constantinople, [Ἰωάννου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως] Ὁμιλία XI. Εἰς τὴν γέννησιν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ed. P. Allen - C. Datema, Fourteen Homilies, Australian Association for Byzantine Studies, *Byzantina Australiensia*, 9, Brisbane 1991, 382, 32-45.

97. Eusebe of Caesareia, Εὐαγγελικὴ προπαρασκευή, ed. E. des Places, Eusèbe de Césarée, La préparation évangélique, Livres II-III, *SChr.* 228, Paris 1976, II. 3, 4, 4-5.

98. Eusebe of Caesareia, Der Jesajakommentar, p. 60, 25-27.

99. F. Cumont, Religions, p. 108. - E. R. Dodds, *The Greeks and Irrational*, Berkeley and Los Angeles 1951, (Greek transl., G. Giatromanolakis, *Οι Έλληνες και το παράλογο*², Athens 1978), p. 207. - A. Vakaloudi, *Μαγεία, πολιτική, θρησκεία και φιλοσοφία στο πρώιμο Βυζάντιο*, in *Βυζαντιακά* 19 (1999) 99-136, 99-104.

100. Artemidorus, Ὀνειροκριτικά, ed. R. J. White, The Interpretation of Dreams, Oneirocritica by Artemidorus, New Jersey 1975, II. 69: "...ἀποδιδύσκουσι τοὺς ἐντυγχάνοντας".

101. Artemidorus, Ὀνειρ., II,. 69. - Th. Hopfner, OZ I. §361.

102. Basil of Caesareia, Εἰς Ἡσαΐαν, 497-498. - Gregory of Nazianze, Ἀπολογητικός, ed. J. Bernardi, Grégoire de Nazianze, Discours 1-3, *SChr.* 247, Paris 1978, 46. 6-9 (p. 150). - Nicetas of Heracleia, Ἑρμηνεία εἰς τοὺς λόγους Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, ed. K. Dyovouniotis, *Θεολογία*, v. XXI, issue 1, Athens 1950, p. 377. - Theodoretus of Cyr, Εἰς Ἡσαΐαν, p. 314. - Neilus Abbas, Ἐπιστολῶν βιβλία Δ΄, *PG.* v. 79, col. 177.

Β. Ἀ. Σαρρῆς

Ἡ ποιητική
τοῦ Ἀκαθίστου Ὕμνου

Ὁ *Ἀκάθιστος Ὕμνος* εἶναι πολυσυζητημένο ἀπό ἄποψη φιλολογική κείμενο[1]. Πολλές ἀπόψεις ἔχουν ἐκφραστεῖ σχετικά μέ τόν ποιητή καί τό χρόνο γραφῆς, οἱ ὁποῖες, καθώς τίς περισσότερες φορές εἶναι ἀντικρουόμενες καί συχνά ἄκρως ἀντίθετες, ἀντί νά ὁδηγήσουν σέ λύσεις καί ὁριστικές θέσεις γιά τόν *Ἀκάθιστο*, δυστυχῶς, ἔχουν παρασύρει τήν ἔρευνα σέ μία ἀνερμάτιστη καί ἀλυσιτελή προσπάθεια, μέ ἀποτέλεσμα ἡ χρονολόγηση τοῦ Ὕμνου νά κινεῖται σέ ἕνα διάστημα περίπου τεσσάρων αἰώνων, ἀπό τό 431 μ.Χ., μέχρι τόν ἔνατο Βυζαντινό αἰῶνα, ἐνῶ παράλληλα γιά τόν ποιητή ἔχουν προταθεῖ διάφορα ὀνόματα, ἀπό τόν αἱρετικό Ἀπολλινάριο Λαοδικείας ἕως τόν πατριάρχη Φώτιο[2].

Ὅλη αὐτή ἡ ἐνασχόληση καί ἔρευνα γύρω ἀπό τά ζητήματα αὐτά, πέρα ἀπό τή σύγχυση πού προκάλεσε, ὁδήγησε καί σέ ἕνα σημαντικό πρόβλημα. Ἐπικέντρωσε τή μελέτη σέ στοιχεῖα ἔξω ἀπό τό κείμενο καί ἔθεσε σέ δεύτερη μοῖρα τό ἴδιο τό κείμενο τοῦ *Ἀκαθίστου*[3] καί ἔτσι ζητήματα ποιητικῆς πού μποροῦν νά μᾶς δώσουν σταθερές ἀπαντήσεις γιά τά ἐρωτήματα τῆς φιλολογικῆς ἔρευνας μένουν ἀδιευκρίνιστα καί ἀναξιοποίητα.

Στόν *Ἀκάθιστο Ὕμνο* ἰδιαίτερα ἀξιοπρόσεκτη εἶναι ἡ δομή τοῦ ποιήματος. Καθώς ἀνήκει στό ὑμνογραφικό εἶδος τῶν κοντακίων, ὁ *Ἀκάθιστος* πα-

1. Ἰδιαίτερα πλούσια εἶναι ἡ βιβλιογραφία γιά τόν *Ἀκάθιστο Ὕμνο*. Σημειώνουμε μόνο τά πιό σημαντικά μελετήματα: Σ. Εὐστρατιάδης, «Ρωμανός ὁ Μελωδός καί ἡ Ἀκάθιστος», *Γρηγόριος Παλαμᾶς* 1 (1917). G. Meersseman, *Der Hymnos Akathistos in Abendland*, Freiburg 1958. E. Wellesz, *A History of Byzantine Music and Hymnography*, Oxford, 1961, σ. 191-197· τοῦ ἰδίου, «The Akathistos. A study in Byzantine Hymnography», *Dumbarton Oaks Papers* 9-10 (1956) 141-174. N. B. Τωμαδάκης, *Συλλάβιον Βυζαντινῶν Μελετῶν καί κειμένων*, τχ. 1: «Ἡ Ἀκάθιστος ἑορτή καί ἡ ὑμνολογία της», Ἀθήνα 1964 (ἡ μελέτη καί στό βιβλίο του: *Ἡ βυζαντινή Ὑμνογραφία καί Ποίησις*, ἤτοι *Εἰσαγωγή εἰς τήν Βυζαντινήν Φιλολογίαν*, τ. 1, Ἀθήνα 1965, σ. 153-172). K. Μητσάκης, *Βυζαντινή Ὑμνογραφία*, τ. 1, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 483-509 καί 533-536 (ὅπου καί ἀναλυτική βιβλιογραφία γιά τόν *Ἀκάθιστο Ὕμνο*). J. Szoverffy, *A Guide to Byzantine Hymnography*, I, Brookline, Mass and Leyden, 1978, σ. 118-129. Θ. Ε. Δετοράκης, *Ὁ Ἀκάθιστος Ὕμνος καί τά προβλήματά του*, Ἀθήνα 1993.

2. Τόν πατριάρχη Φώτιο προτείνει ὡς ποιητή τοῦ Ἀκαθίστου ὁ Ἀ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς (*Ὁ Ἀκάθιστος Ὕμνος, οἱ Ρώς καί ὁ πατριάρχης Φώτιος*, Ἀθῆναι 1903, ἀνατύπωσις Πουρνάρας, Θεσσαλονίκη 1993). Ὁ Ν. Β. Τωμαδάκης, *Ὑμνογραφία*, ὅ.π., σ. 160, δέχεται ὡς ποιητή τοῦ Ἀκαθίστου τόν πατριάρχη Γερμανό καί χρονολογεῖ τόν Ὕμνο στόν 8ο αἰώνα. Ὁ πατριάρχης Σέργιος (7ος αἰ.) ὡς αἱρετικός καί μονοθελήτης ἀποκλείεται νά ἔχει συνθέσει τόν *Ἀκάθιστο*. Οἱ περισσότεροι πάντως μελετητές συγκλίνουν στό πρόσωπο τοῦ Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ, ἐξαίρετου ποιητῆ κοντακίων τοῦ 6ου αἰώνα. (Γιά τό πρόβλημα τῆς χρονολόγησης τοῦ Ἀκαθίστου καί τοῦ ποιητῆ βλ. σχετικά Κ. Μητσάκης, *Βυζαντινή Ὑμνογραφία*, ὅ.π., σ. 491-498.

3. Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ἡ πολύ καλή μελέτη τοῦ Κ. Μητσάκη, «Γλωσσική ἀνάλυση τοῦ Ἀκαθίστου Ὕμνου», *Δίπτυχα* 1 (1979) 26-36. Ἀναδημοσίευση στόν τόμο *Τό ἐμψυχοῦν ὕδωρ - Μελέτες μεσαιωνικῆς καί νεοελληνικῆς φιλολογίας*, Ἀθήνα 1983, σ. 79-91.

ρουσιάζει καί αὐτός τά τυπικά χαρακτηριστικά τῆς ποιητικῆς ἑνός κοντακίου. Ἕνα κοινότυπο κοντάκιο ὀργανώνεται πάνω στά ἑξῆς δομικά στοιχεῖα:

α) Τό κουκούλιο (= προοίμιο), ἕνα τροπάριο πού συνοψίζει ὁλόκληρο τόν Ὕμνο, ἀλλά διαφέρει μετρικά καί μουσικά ἀπό τήν ὑπόλοιπη σύνθεση.

β) Τούς οἴκους (= στροφές), οἱ ὁποῖοι εἶναι γραμμένοι πάνω στό μετρικό καί μουσικό ὑπόδειγμα τῆς πρώτης στροφῆς (= εἱρμός), δέν διαφοροποιοῦνται σέ καμία περίπτωση ἀπό αὐτό καί ἀνταποκρίνονται στίς ἀρχές τῆς ὁμοτονίας καί ἰσοσυλλαβίας.

γ) Τήν ἀκροστιχίδα, ἀλφαβητική ἤ ὀνομαστική, πού δένει τίς στροφές μεταξύ τους, καθώς τό πρῶτο γράμμα κάθε οἴκου ἀντιστοιχεῖ καί σέ ἕνα γράμμα τῆς ἀκροστιχίδας. Ἔτσι π.χ. στό κοντάκιο τοῦ Ρωμανοῦ στόν προφήτη Ἠλία (ἀρ. 45, ἔκδ. Maas-Trypanis, Ὀξφόρδη 1963) τά πρῶτα γράμματα τῶν τριάντα τριῶν οἴκων μᾶς δίνουν τήν ἀκροστιχίδα: ΤΟΝ ΠΡΟΦΗΤΗΝ ΗΛΙΑΝ Ο ΡΩΜΑΝΟΣ ΑΝΕΥΦΗΜΕΙ.

δ) Τό ἐφύμνιο, ἕνα μονόστιχο μετρικό καί μουσικό μοτίβο, τό ὁποῖο σφραγίζει τό τέλος τοῦ προοιμίου ἀλλά καί κάθε στροφῆς καί ἐπαναλαμβάνεται τό ἴδιο σέ ὅλο τό ποίημα.

Ὁ *Ἀκάθιστος Ὕμνος*, ὡστόσο, ξεφεύγει ἀπό αὐτόν τό γενικό κανόνα σύνθεσης τῶν κοντακίων καί παρουσιάζει στήν ποιητική του τίς ἀκόλουθες δύο σημαντικές ἀποκλίσεις[4]:

α) Οἱ οἶκοι τοῦ *Ἀκαθίστου* δέν παρουσιάζουν τήν ὁμοιομορφία πού ἀπαιτεῖ ὁ κανόνας σύνθεσης τῶν οἴκων σέ ἕνα κοντάκιο. Στόν *Ἀκάθιστο*, σέ σύνολο εἰκοσιτεσσάρων οἴκων ἔχουμε 12 οἴκους 17 στίχους καί 12 οἴκους 5 στίχους. Οἱ οἶκοι αὐτοί παρατάσσονται σέ ἐναλλαγή, δηλ. μετά ἀπό κάθε 17στιχο οἶκο ἀκολουθεῖ ἕνας 5στιχος. Οἱ εἰκοσιτέσσερις αὐτοί οἶκοι —μικροί καί μεγάλοι— δένονται μεταξύ τους μέ ἀλφαβητική ἀκροστιχίδα (Α-Ω).

β) Τό ἐφύμνιο ἀκολουθεῖ καί αὐτό τή διαφοροποίηση τῶν οἴκων. Ἔτσι, ἀντί νά ἔχουμε ἕνα ἐφύμνιο πού νά ἐπιστέφει ὅλους τούς οἴκους καί νά διατρέχει τόν Ὕμνο, στόν *Ἀκάθιστο* παρουσιάζονται δύο ἐφύμνια: Τό *«Χαῖρε Νύμφη Ἀνύμφευτε»* τό συναντοῦμε στήν ἀπόληξη κάθε 17στιχου οἴκου καί τό ἐφύμνιο *«Ἀλληλούϊα»* στό τέλος κάθε 5στιχου οἴκου.

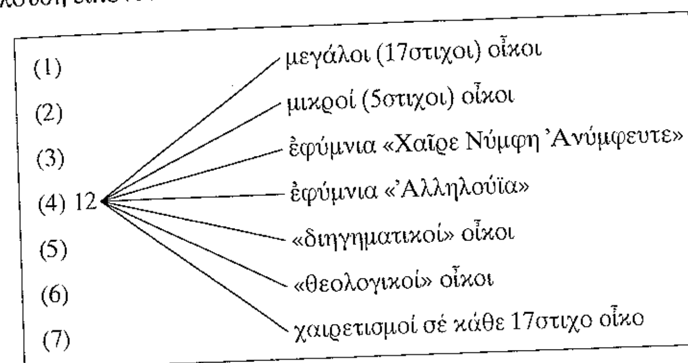
Ἐπιπλέον καί ἄλλες ἰδιαιτερότητες στή σύνθεση τοῦ *Ἀκαθίστου* προξενοῦν τό ἐνδιαφέρον τοῦ ἐρευνητῆ:

α) Σέ κάθε μία ἀπό τίς 12 17στιχες στροφές μετά τούς πέντε πρώτους στίχους ἀκολουθοῦν 12 χαιρετισμοί πρός τή Θεοτόκο.

4. Γιά τήν ἰδιαιτερότητα τῆς δομῆς τοῦ Ἀκαθίστου, βλ. Κ. Μητσάκης, *Βυζαντινή Ὑμνογραφία*, τ. 1, ὅ.π., σ. 483-484. Ἡ δομική ἀνάλυση πού ἐπιχειρεῖ ἡ μελέτη αὐτή στηρίζεται στό κριτικά ἀποκαταστημένο κείμενο τοῦ *Ἀκαθίστου Ὕμνου* ἀπό τήν ἔκδοση τοῦ C. A. Trypanis, *Fourteen Early Byzantine Cantica*, Βιέννη 1968.

β) Οἱ δώδεκα πρῶτοι οἶκοι (Α-Μ) χαρακτηρίζονται «διηγηματικοί», ἀκριβῶς ἐπειδή ἀφηγοῦνται τά Εὐαγγελικά ἐπεισόδια ἀπό τόν Εὐαγγελισμό τῆς Θεοτόκου ὡς τήν Ὑπαπαντή τοῦ Χριστοῦ, ἐνῶ οἱ δώδεκα ὑπόλοιποι οἶκοι (Ν-Ω) θεωροῦνται «Θεολογικοί» καθώς ἐπικεντρώνονται στή δογματική θεολογία τοῦ μυστηρίου τῆς ἐνσαρκώσεως τοῦ Θεοῦ.

Οἱ ἰδιαιτερότητες αὐτές τοῦ *Ἀκαθίστου* δημιουργοῦν πολλά ἐρωτηματικά σχετικά μέ τήν τεχνική τοῦ κειμένου καί τήν ποιητική βούληση τοῦ Ὑμνογράφου. Ἀπό τά στοιχεῖα δομῆς τοῦ *Ἀκαθίστου* γίνεται φανερή ἡ πρόθεση τοῦ ποιητῆ νά ὀργανωθεῖ ὁ Ὕμνος πάνω στόν ἀριθμό 12, στόχος στήν πραγμάτωση τοῦ ὁποίου βοηθᾶ πολύ καί ἡ ἀλφαβητική ἀκροστιχίδα μέ τά 24 στοιχεῖα της. Ἔτσι, ἡ σύνθεση τοῦ *Ἀκαθίστου* παρουσιάζει στό μορφικό ἐπίπεδο τήν ἀκόλουθη εἰκόνα:

Δέν πρέπει νά παραθεωρήσουμε τό γεγονός πώς ὁ ἀριθμός δώδεκα (12) στό ἐπίπεδο τῆς μορφῆς τοῦ *Ἀκαθίστου* ἐμφανίζεται ἑπτά (7) φορές. Καί οἱ δύο ἀριθμοί, στό ἐπίπεδο τῆς συμβολικῆς τῶν ἀριθμῶν, ἔχουν ξεχωριστή σημασία καί σχετίζονται ἄμεσα μεταξύ τους, καθώς ὁ ἀρ. (7) προκύπτει ἀπό τό ἄθροισμα τῶν ἀριθμῶν (3) καί (4) [7 = 3+4] ἐνῶ ὁ ἀρ. 12 προκύπτει ἀπό τό γινόμενο τῶν ἴδιων ἀριθμῶν [12 = 3x4].

Ἀκόμη πιό ἀξιοπρόσεκτη εἶναι ἡ παρατήρηση πώς οἱ δώδεκα χαιρετισμοί σέ κάθε 17στιχο οἶκο ἐπαναλαμβάνονται στόν *Ἀκάθιστο Ὕμνο* 12 φορές, ἐφόσον 12 εἶναι καί οἱ 17στιχοι οἶκοι. Ἔτσι, τό σύνολο τῶν χαιρετισμῶν τοῦ *Ἀκαθίστου* εἶναι 12x12 ἤ 12^2 = 144. Ἐπιπλέον, ὁ συνολικός ἀριθμός τῶν στίχων τοῦ *Ἀκαθίστου* μαζί μέ τά ἐφύμνια εἶναι 288 = 12x24 καί συνακόλουθα ὁ ἀριθμός τῶν στίχων στούς 12 πρώτους «διηγηματικούς» οἴκους εἶναι 144 καί στούς 12 ἑπόμενους «θεολογικούς» ἐπίσης 144.

Ὅλα αὐτά δέν μποροῦν νά θεωρηθοῦν τυχαῖα καί δείχνουν ὅτι στή δομή τοῦ *Ἀκαθίστου* ἀναφαίνεται ἡ πρόθεση τοῦ ποιητῆ νά ἀρθρώσει τόν Ὕμνο πάνω σέ μία συμβολική ἀριθμολογία τοῦ ἀριθμοῦ 12 καί τοῦ τετραγώνου του.

Ὁ ἀριθμός δώδεκα εἶναι ἡ βάση γιά τό ἀρχαϊκό δωδεκαδικό ἀριθμητικό σύστημα καί ἀντίστοιχα ὁ ἀριθμός 144 ἐκφράζει ὅ,τι ὁ ἀριθμός 100 γιά τό δεκαδικό σύστημα[5].

Ὁ ἀριθμός 144, πάντως, εἶναι γεωμετρικός ἀριθμός καί αὐτό ἔχει ἰδιαίτερη σημασία, ἀφοῦ σύμφωνα μέ τήν ἀρχαία μαθηματική σκέψη, οἱ γεωμετρικοί ἀριθμοί μποροῦν νά νοηθοῦν καί ὡς ἀριθμοί καί ὡς γεωμετρικά σχήματα. Μάλιστα, σύμφωνα μέ τόν Πρόκλο, ἐφαρμογές τους μποροῦμε νά βροῦμε καί στή μουσική καί στήν ἀστρονομία καί γενικότερα στόν ἀνθρώπινο βίο καί στήν ἔρευνα τοῦ σύμπαντος[6].

Ἐφόσον, λοιπόν, *ἐν τοῖς ἀριθμοῖς σχήματα κατ' αἰτίαν ἐστίν*[7], ὁ ἀριθμός 144, ὡς τετράγωνο τοῦ 12, κάλλιστα μπορεῖ νά σχηματοποιηθεῖ γεωμετρικά σέ τετράγωνο μέ πλευρά 12. Μέ βάση τό πυθαγόρειο θεώρημα ἡ διαγώνιος τετραγώνου μέ πλευρά 12 εἶναι $12^2+12^2 = \Delta^2 \Rightarrow 288 = \Delta^2 \Rightarrow \Delta =$ riza 288 = 16,94 (σέ ἀκέραιο ἀριθμό: 17). Ἔτσι προκύπτει τό ἀκόλουθο σχῆμα:

17 12

Τό σχῆμα τετραγώνου μέ πλευρά 12 καί διαγώνιο 17 μᾶς δίνει τίς ἀναλογίες τῶν στίχων στούς μεγάλους 17στιχους οἴκους. Σέ σύνολο 17 στίχων 12 χαιρετισμοί. Ἀκόμη, στό ἐμβαδόν τοῦ σχήματος αὐτοῦ μποροῦμε νά δοῦμε τήν ἀκόλουθη δομική ρύθμιση τοῦ *Ἀκαθίστου*: 144 χαιρετισμοί σέ 12 17στιχους οἴκους.

Διευκρινίζουμε ἐδῶ, πώς γιά τόν ποιητή τοῦ *Ἀκαθίστου*, τό πυθαγόρειο θεώρημα δέν χρειαζόταν γιά νά βρεῖ ὅτι ἡ διαγώνιος τετραγώνου μέ πλευρά 12 εἶναι σέ ρητό ἀριθμό 17, ἀφοῦ ἀπό τά μαθηματικά συγγράμματα γνώριζε

5. Γιά τή συμβολική τῶν ἀριθμῶν βλ. Allendy, *Le Symbolisme des nombres: essai d'arithmosophie*, Paris 1948.

6. *Procli Diadochi, In Platonis rem Publicam Commentarii*, ed. W. Kroll, vol. 2, Teubner, Leipzig 1899[1], 1901[2] rpu Hakkert Amsterdam 1965, 2.36.3-7.

Τὸν γεωμετρικὸν ἀριθμὸν ἀριθμητικῶς τε ἅμα δεῖ καὶ γεωμετρικῶς θεωρῆσαι καὶ πρός γε μουσικῶς εἰ δυνάμεθα, καὶ ἀστρονομικῶς, ἔπειτα διαλεκτικῶς, εἴς τε τὴν ἀνθρωπείαν ἀναπέμψαι περίοδον καὶ εἰς τὴν παντὸς τοῦ κόσμου θεωρίαν.

7. *Procli Diadochi, In Primum Euclidis elementorum librum Commentarii*, ed. Friedlein G., Teubner, Leipzig 1873, 61.1-10.

ὅτι οἱ ἀριθμοί 12 καί 17 συνιστοῦν «πλευρικό καί διαμετρικό λόγο» στά πλαίσια μιᾶς τυποποιημένης γεωμετρικῆς ἀκολουθίας[8]. Ἔτσι, ἕνας βυζαντινός μέ ἐπαρκῆ μαθηματική παιδεία ἔβλεπε στήν ἀναλογία 12 πρός 17 σχηματοποιημένο τετράγωνο.

Βέβαια, καί τό σύνολο τῶν στίχων τοῦ *Ἀκαθίστου* (= 288) σχηματοποιεῖται γεωμετρικά σέ τετράγωνο, διπλάσιο τοῦ 144, τό ὁποῖο χαράσσεται μέ πλευρά τήν ἴδια τήν ἄρρητη διαγώνιο (riza 288 = 16,94) τοῦ τετραγώνου 144. Αὐτό οἱ ἀρχαῖοι μαθηματικοί τό γνώριζαν. Ἐπειδή ὅμως δέν μποροῦσαν νά κάνουν ὑπολογισμούς μέ ἄρρητους ἀριθμούς, μετέτρεπαν τό 16,94 σέ 17. Ἔτσι οἱ 288 στίχοι στήν περίπτωσή μας σχηματοποιοῦνται σέ τετράγωνο μέ πλευρά 17 καί ἐμβαδόν 289. Τό τετράγωνο αὐτό θεωρεῖται ἐπίσης διπλάσιο τοῦ 144 μέ διαφορά μιᾶς μονάδας ἀφοῦ 289 = 288+1.[9] Σέ ἕνα τέτοιο τετράγωνο μέ πλευρά 17 σύμφωνα μέ τό πυθαγόρειο θεώρημα ἡ διαγώνιος εἶναι $17^2 + 17^2 = \Delta^2 \Rightarrow 578 = \Delta^2 \Rightarrow \Delta =$ riza 578 $\Rightarrow \Delta = 24{,}03$ (σέ ἀκέραιο ἀριθμό: 24). Ἄν μάλιστα θεωρήσουμε ὡς πλευρά τοῦ τετραγώνου τή riza 288 τότε ἡ διαγώνιος εἶναι ἀκριβῶς 24, ἀφοῦ $\Delta =$ riza 576 = 24.

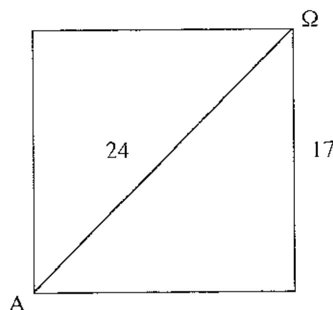
Σέ ἀκέραιους ἀριθμούς, σέ κάθε περίπτωση, προκύπτει τό ἀκόλουθο σχῆμα:

8. *Theonis Smyrnaei philosophi, Platonici expositio rerum mathematicum ad legendum Platonem utilium*, Teubner, Leipzig 1878, 43-45.

...ὥσπερ δὲ τριγωνικοὺς καὶ τετραγωνικοὺς καὶ πενταγωνικοὺς καὶ κατὰ τὰ λοιπὰ σχήματα λόγους ἔχουσι δυνάμει οἱ ἀριθμοί, οὕτως καὶ πλευρικοὺς καὶ διαμετρικοὺς λόγους εὕροιμεν ἂν κατὰ τοὺς σπερματικοὺς λόγους ἐμφανιζομένους τοῖς ἀριθμοῖς· ἐκ γὰρ τούτων ῥυθμίζεται τὰ σχήματα.... ἔσται τὸ μὲν ἀπὸ τῆς <ε΄> πλευρᾶς τετράγωνον κε΄, τὸ δὲ ἀπὸ τῆς ζ΄ <διαμέτρου> μθ΄ ...πάλιν ἂν τῇ <ε΄> πλευρᾷ προσθῇς τὴν ζ΄ διάμετρον ἔσται ιβ΄. κἂν τῇ ζ΄ διαμέτρῳ προσθῇς δὶς τὴν ε΄ πλευράν, ἔσται ιζ΄.

9. Βλ. σχ. *Procli Diadochi, in Primum Euclidis elementorum librum commentarii*, ὅ.π., 61,6-17:
καὶ γὰρ ἐν τοῖς ἀριθμοῖς σχήματα κατ' αἰτίαν ἐστίν... ὅπου μὲν ἀπαραλλάκτως τὰ αὐτὰ συμπτώματα θεωροῦμεν, ...ὅπου δὲ τὸ σύνεγγυς ἀγαπῶμεν, οἷον εὑρόντες ἐν γεωμετρίᾳ τετράγωνον τετραγώνου διπλάσιον, ἐν ἀριθμοῖς δὲ οὐκ ἔχοντες ἑνὸς δέοντός φαμεν ἄλλον ἄλλου διπλάσιον ὑπάρχειν... Στήν ἐφαρμογή αὐτῆς τῆς προβληματικῆς ὁ Πρόκλος φέρνει ὡς παράδειγμα τό τετράγωνο μέ ἐμβαδόν 50, τό ὁποῖο προκύπτει ὡς διπλάσιο ἀπό τήν ἄρρητη διάμετρο τοῦ τετραγώνου μέ ἐμβαδόν 25: *ἐὰν γὰρ πλευρὰν τὸν ε΄ λάβῃς τετραγώνου τινός, καὶ ἐν τούτῳ διάμετρον ἄρρητον πάντως διὰ τὸ ῥητὴν εἶναι τὴν πλευράν, ἔσται τὸ μὲν ἀπ' αὐτοῦ κε΄, διπλάσιον δὲ τούτου τὸ τῶν ν΄ χωρίον, οὗ ἦν ἄρρητος ἡ πλευρά· οὐ γάρ ἔστιν ἀριθμὸν λαβεῖν τετράγωνον τετραγώνου διπλάσιον. ἐὰν οὖν ῥητήν, ἐθέλωμεν διάμετρον εὑρεῖν, δυναμένην τοῦ ἀπὸ τῆς πεμπάδος διπλάσιον, τὴν σύνεγγυς λαμβάνοντες τὴν δυναμένην οὐκ αὐτὸ (τοῦτο γὰρ ἀδύνατον), ἀλλὰ τὸ μονάδι ἔλασσον, τὸν ζ΄ ληψόμεθα, καὶ ἀπὸ τούτου τὸ τῶν μθ΄, μονάδι ὂν ἔλασσον τοῦ ν΄, ὃ ἦν τὸ ἀπὸ τῆς ἀρρήτου διαμέτρου.* *Procli Diadochi, In Platonis rem publicam commentarii*, ὅ.π., 2.38.

Ἡ ἴδια μαθηματική πρακτική ἰσχύει καί στήν περίπτωση τῶν τετραγώνων μέ ἐμβαδόν 144 καί 288 ἀντίστοιχα: βλ. καί Θέων Σμυρναῖος, ὅ.π., 44.13-17, ὅπου δηλώνει ὅτι: *ποτὲ μὲν μονάδι ἔλαττον, ποτὲ δὲ μονάδι πλέον ἢ διπλάσιον τὸ ἀπὸ τῆς διαμέτρου τετράγωνον τοῦ ἀπὸ τῆς πλευρᾶς καὶ ῥηταὶ αἱ τοιαῦται καὶ πλευραὶ καὶ διάμετροι.*

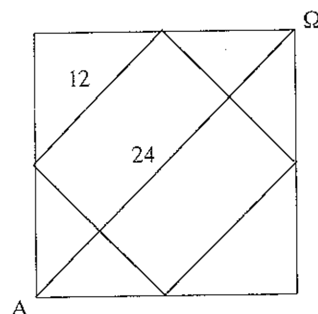

Τό τετράγωνο αὐτό μέ διαγώνιο 24 καί ἐμβαδόν 288+1 μᾶς δίνει τή συνολική ὀργάνωση τῶν στίχων στόν *Ἀκάθιστο Ὕμνο*: 288 στίχοι σέ 24 συνολικά οἴκους. Τό +1 στό ἐμβαδόν τοῦ τετραγώνου αὐτοῦ δέν πρέπει νά μᾶς προβληματίζει γιά τούς ἑξῆς δύο λόγους:

α) ἡ ἀριθμητική διαφορά μιᾶς μονάδος, ἡ ὁποία προκύπτει ἀπό τήν ἀναγωγή τοῦ ἄρρητου 16,94 σέ ρητό 17, δέν ἐπηρεάζει γεωμετρικά τήν κατασκευή τοῦ τετραγώνου τό ὁποῖο εἶναι διπλάσιο τοῦ τετραγώνου 144, ἀφοῦ χαράσσεται ἀπό τή διαγώνιό του.

β) κάλλιστα μποροῦμε νά θεωρήσουμε ὅτι τό +1 παραπέμπει στήν ἀκροστιχίδα Α-Ω, ἡ ὁποία δένει σέ μία ὁλότητα τό ποίημα τοῦ *Ἀκαθίστου*. Ἔτσι, ὁ *Ἀκάθιστος* ἀναδεικνύεται ὄχι μόνο γεωμετρικά ἀλλά καί ἀριθμητικά τέλειο τετράγωνο καθώς συνολικά ἔχουμε $288+1=17^2$ στοιχεῖα. Ἡ ρύθμιση αὐτή ἐνισχύεται ἀκόμη περισσότερο ἀπό τό γεγονός πώς ἡ ἀκροστιχίδα Α-Ω δέν παραπέμπει ἁπλά στό ἀλφάβητο ἀλλά ἔχει συμβολική σημασία, ὅπως θά δοῦμε στή συνέχεια.

Ἀπό τούς ἀριθμητικούς συσχετισμούς τῆς δομῆς τοῦ *Ἀκαθίστου* προκύπτουν, λοιπόν, δύο τετράγωνα. Ἕνα μικρό μέ πλευρά 12 καί ἕνα μεγάλο μέ πλευρά 17. Καθώς μάλιστα ἡ διαγώνιος τοῦ μικροῦ τετραγώνου (17) εἶναι ἴση μέ τήν πλευρά τοῦ μεγάλου τετραγώνου, τότε τό μικρό τετράγωνο ἐγγράφεται στό μεγαλύτερο καί προκύπτει τό ἀκόλουθο σχῆμα:

Τό τελικό αὐτό σχῆμα, στό ἐμβαδόν τῶν τετραγώνων, μᾶς δίνει τό σύνολο

τῶν 144 χαιρετισμῶν ἐνταγμένων μέσα σέ ἕνα γενικότερο πλαίσιο 288 ἤ 288 + 1 στίχων.

Μέ ὅλες αὐτές τίς μαθηματικές πράξεις καί γεωμετρικές κατασκευές ἀποδεικνύεται ὅτι οἱ ἀριθμητικές συνιστῶσες τοῦ *Ἀκαθίστου* διέπονται ἀπό ἕνα μαθηματικό συλλογισμό πού παραπέμπει σέ ἕναν ἀντίστοιχο γεωμετρικό σχεδιασμό. Οἱ διαπιστώσεις αὐτές δέν εἶναι χωρίς διασύνδεση μέ τή βούληση τοῦ ποιητῆ νά ἀρθρώσει τό ποίημά του πάνω σέ μία γεωμετρική βάση. Τή σκέψη μας νά κινηθοῦμε σέ αὐτή τή συλλογιστική κέντρισε τό ρῆμα «*ἀναγράφω*» πού συναντοῦμε στό προοίμιο τοῦ *Ἀκαθίστου «Τῇ Ὑπερμάχῳ Στρατηγῷ»*. Στά λεξικά τῆς Ἀρχαίας καί Μεσαιωνικῆς Ἑλληνικῆς γλώσσας, ἀνάμεσα στίς σημασίες πού ἐκλαμβάνει τό ρῆμα «*ἀναγράφω*» καταγράφεται καί μία πολύ εἰδική σημασία μέ ἀναφορά σέ χωρία τοῦ Πλάτωνα καί τοῦ Ἀριστοτέλη, ἡ ὁποία εἶναι ἡ ἑξῆς: *σύρω γραμμάς μαθηματικῶς καί κατασκευάζω γεωμετρικά σχήματα*[10].

Ἐπιχειρώντας νά μεταφράσουμε τό προοίμιο «*Τῇ Ὑπερμάχῳ*» διαπιστώσαμε ὅτι τό ρ. «*ἀναγράφω*», τό ὁποῖο κυριολεκτικά σημαίνει: «*χαράσσω πάνω σέ πλάκα καί δημοσιεύω*», δημιουργεῖ δυσχέρειες στή μετάφραση καί σίγουρα δέν εἶναι ἡ πιό ἐπιτυχημένη ἐπιλογή τοῦ ποιητῆ, εἴτε γιά νά δώσει τή σημασία τοῦ «ἀφιερώνω» ἤ «ἀποδίδω τή νίκη» εἴτε τή σημασία «προσφέρω εὐχαριστήρια ἐγκώμια». Στήν πρώτη περίπτωση θά ἦταν πιό δόκιμο τό ρῆμα «*ἀνατίθημι*», ἐνῶ στή δεύτερη θά μποροῦσε νά ἐπιλεγεῖ τό ρῆμα «*ἀναμέλπω*». Ἡ ἐπιλογή τοῦ ρήματος «*ἀναγράφω*» μᾶς φέρνει πιό κοντά στή μεταφραστική ἀπόδοση: «Γιά Σένα, Θεοτόκε, τήν προστάτιδα Στρατηγό, ἡ Πόλις Σου σχεδιάζω/συνθέτω εὐχαριστήριο προσφορά (= ὕμνο) γιά τή νίκη». Ὁ ποιητής τοῦ Ὕμνου ἐπιλέγει τό ρῆμα «*ἀναγράφω*» ἀκριβῶς ἐπειδή ἐπιθυμεῖ παράλληλα μέ τή σημασία τοῦ «σχεδιάζω/συνθέτω ὕμνο» νά συνυποδηλώνεται καί ὁ γεωμετρικός/μαθηματικός σχεδιασμός πού διέπει τήν ὀργάνωση τοῦ *Ἀκαθίστου*.

Ἡ γεωμετρική καί μαθηματική αὐτή δομή τοῦ *Ἀκαθίστου* δέν εἶναι οὔτε τυχαία οὔτε αὐθαίρετη. Ἔχει συγκεκριμένη ἀφετηρία καί πηγή ἔμπνευσης.

Ὁ *Ἀκάθιστος* ὅπως εἴδαμε, χωρίζεται ἀπό ἄποψη περιεχομένου σέ δύο ἑνότητες. Οἱ πρῶτοι 12 οἶκοι εἶναι «διηγηματικοί» καί ἀρχίζουν μέ τό «*Ἄγγελος πρωτοστάτης*» καί οἱ ἑπόμενοι 12 οἶκοι εἶναι «θεολογικοί» καί ἀρχίζουν μέ τόν 13ο οἶκο πού ἀντιστοιχεῖ στό γράμμα Ν καί ἀναφέρεται στή «Νέα κτίση» πού διαμορφώνει ὁ Θεῖος Λόγος μέ τήν ἐνανθρώπησή του. Ἔτσι, ἡ ἀρχή τῶν θεολογικῶν οἴκων εἶναι ἡ ἀκόλουθη: *Νέαν ἔδειξεν κτίσιν ἐμφανίσας*

10. Βλ. σχετικά H. Liddel - R. Scott, *Greek-English Lexicon*, Oxford, 1843, repr. 1961, s.v. *ἀναγράφω*.

ὁ Κτίστης ἡμῖν τοῖς ὑπ' Αὐτοῦ γενομένοις. Τό σημεῖο ὅπου γίνεται ἡ ἀναφορά στή «Νέα κτίση», εἶναι καίριο στή δομή τοῦ *Ἀκαθίστου* καί δείχνει ὅτι ὁ ποιητής δίνει ἰδιαίτερη βαρύτητα σέ αὐτή τή θεολογική διατύπωση. Ἐξάλλου, εἶναι ἡ δεύτερη φορά στόν *Ἀκάθιστο* πού ἔχουμε ἀναφορά στή «Νέα κτίση». Στούς δύο τελευταίους χαιρετισμούς τοῦ πρώτου οἴκου (Α) ἔχουμε τή διασύνδεση τῆς ἐνανθρώπησης τοῦ Θεοῦ μέ τήν ἐγκαθίδρυση τῆς «Νέας κτίσεως».

Χαῖρε δι' ἧς νεουργεῖται ἡ κτίσις
Χαῖρε δι' ἧς βρεφουργεῖται ὁ Κτίστης

Ἡ «Νέα κτίση» στή θεολογία εἶναι ἡ ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ πού ἀποτυπώνει τόν οὐρανό ἐπί γῆς ἤ ἀλλιῶς φανερώνει στή γῆ τήν «καινή κτίση» πού θά καθιδρύσει ὁ Χριστός μέ τή συντέλεια τοῦ κόσμου[11]. Αὐτή ἡ «καινή κτίσις» ἤ «ἄνω Ἱερουσαλήμ» παρουσιάζεται καί περιγράφεται στά δύο τελευταῖα βιβλία, ΚΑ' καί ΚΒ', τῆς Ἀποκάλυψης τοῦ Ἰωάννη. Ἡ «ἄνω Ἱερουσαλήμ», ἡ «πόλις τοῦ Θεοῦ», στήν περιγραφή τῆς Ἀποκάλυψης παρουσιάζει ὅλα τά ἐξωτερικά χαρακτηριστικά μιᾶς ἐπίγειας πόλης μέ τείχη καί πυλῶνες, σχῆμα καί διαστάσεις: ὅλα αὐτά, βέβαια, ἐνταγμένα σέ ἕνα ἐπίπεδο μεταφυσικό καί ἄκρως συμβολικό. Αὐτό ὅμως πού μᾶς ἐνδιαφέρει εἶναι πώς στή σύνθεση τῶν δομικῶν στοιχείων τῆς «ἄνω Ἱερουσαλήμ» δηλ. τῆς «καινῆς κτίσεως», κυριαρχεῖ ἡ συμβολική τοῦ ἀριθμοῦ 12 καί τοῦ τετραγώνου του 144. Εἶναι οἱ δύο ἀριθμοί πού ἐντοπίσαμε τή σημασία τους καί γιά τή δομή τοῦ *Ἀκαθίστου*.

Σύμφωνα, λοιπόν, μέ τήν περιγραφή τῆς *Ἀποκάλυψης* στήν «ἄνω Ἱερουσαλήμ» συναντοῦμε:

(1)		Πυλῶνες
(2)		Θεμελίους λίθους τοῦ τείχους
(3)		Ὀνόματα ἀποστόλων γραμμένα στούς πυλῶνες
(4)	12	Ὀνόματα φυλῶν Ἰσραήλ γραμμένα στούς θεμελίους λίθους
(5)		Ἀγγέλους στούς πυλῶνες ὡς φρουρούς
(6)		Καρπούς πού παράγει τό «ξύλο τῆς ζωῆς»
(7)		Χιλιάδες στάδια ἡ ἔκταση τῆς πόλεως

11. Βλ. σχετικά Ἀρχιμ. Εὐσεβίου Βίττη, *Ὁμιλίες πνευματικῆς οἰκοδομῆς εἰς τήν Ἀποκάλυψιν τοῦ ἁγίου Εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου*, τ. Γ΄, Ὀρθόδοξος Κυψέλη, Θεσσαλονίκη 1997.

Ἀκόμη, τό τεῖχος πού περιβάλλει τήν «πόλι τοῦ Θεοῦ» ἔχει ὕψος 144 πήχεις ἐνῶ τό πιό σημαντικό εἶναι τό σχῆμα τῆς πόλεως:

... καὶ ἡ πόλις τετράγωνος κεῖται, καὶ τὸ μῆκος αὐτῆς ὅσον καὶ τὸ πλάτος καὶ ἐμέτρησεν τὴν πόλιν ἐν τῷ καλάμῳ ἐπὶ σταδίους δώδεκα χιλιάδων· τὸ μῆκος καὶ τὸ πλάτος καὶ τὸ ὕψος αὐτῆς ἴσα ἐστὶ (Ἀποκ. ΚΑ', 16).

Τό χωρίο αὐτό ἀπό τήν Ἀποκάλυψη μᾶς δίνει τήν «ἄνω Ἱερουσαλήμ», τήν «καινή κτίση», σχηματοποιημένη σέ τετράγωνο μέ πλευρά 12 καί ἄρα ἐμβαδόν 144. Πρόκειται γιά τό τετράγωνο πού μᾶς δίνουν οἱ 144 χαιρετισμοί, ἐφόσον σχηματοποιηθοῦν. Ἡ διασύνδεση πλέον ἀνάμεσα στό βιβλίο τῆς *Ἀποκάλυψης* καί τόν *Ἀκάθιστο*, ὅσον ἀφορᾶ τούς ἀριθμητικούς καί γεωμετρικούς συσχετισμούς εἶναι σαφής.

Ὁ ποιητής τοῦ *Ἀκαθίστου* καθώς ἀποτυπώνει στό ποίημά του τίς ἀριθμητικές ἀναλογίες τῆς «καινῆς κτίσεως» δέν ἐπιχειρεῖ τίποτε ἄλλο παρά νά συνδέσει ἄμεσα καί οὐσιαστικά τή μορφή μέ τό περιεχόμενο. Ὅταν ἀποφασίζει νά συνθέσει ἕναν Ὕμνο μέ θέμα τήν ἐνανθρώπηση τοῦ Θείου Λόγου, ἡ ὁποία συνδέεται ἄμεσα μέ τήν ἀποκάλυψη στούς ἀνθρώπους τῆς «Νέας κτίσεως», ἐμφανίζει αὐτή τή «Νέα κτίση» καί στή μορφή, ἀξιοποιώντας στή σύνθεση τίς ἀριθμητικές καί γεωμετρικές συνιστῶσες τῆς «ἄνω Ἱερουσαλήμ», ὅπως τίς δίνει ἡ *Ἀποκάλυψη* τοῦ Ἰωάννη.

Δέν εἶναι, ὅμως, μόνο ἡ ἀναφορά στή «Νέα κτίση» πού συνδέει τόν *Ἀκάθιστο* μέ τήν *Ἀποκάλυψη* τοῦ Ἰωάννη. Ὁ *Ἀκάθιστος* εἶναι ἕνας πολύ εἰδικός ὕμνος πρός τή Θεοτόκο. Συγκεκριμένα, συντίθεται γιά νά ὑμνήσει τή Θεοτόκο ὡς «ἔμψυχο ναό». Ἄς ἐπικεντρώσουμε τήν προσοχή μας στόν τελευταῖο μεγάλο οἶκο (Ψ).

Ψάλλοντές Σου τὸν τόκον ἀνυμνοῦμεν Σε πάντες ὡς ἔμψυχον ναὸν Θεοτόκε· ἐν τῇ Σῇ γὰρ οἰκήσας γαστρὶ ὁ συνέχων πάντα τῇ χειρὶ Κύριος ἡγίασεν, ἐδόξασεν, ἐδίδαξεν βοᾶν Σοι πάντας·

Χαῖρε σκηνὴ τοῦ Θεοῦ καὶ Λόγου.

Ἡ Θεοτόκος ὡς «ἔμψυχος ναός» εἶναι «Θεοῦ κατοικητήριον» καί «Σκηνή τοῦ Θεοῦ καί Λόγου» ὅπως καί ἡ «ἄνω Ἱερουσαλήμ» (Ἀποκ. ΚΑ'). Ἔτσι ἡ Θεοτόκος χαρακτηρίζεται συμβολικά ἀπό τούς ἐκκλ. συγγραφεῖς ὡς «νέα Σιών» καί «Θεία Ἱερουσαλήμ» «ἁγία πόλις τοῦ μεγάλου ἄνακτος Θεοῦ», ἀκριβῶς ἐπειδή ἐκυοφόρησε τό Θεῖο Λόγο[12].

Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, κατά τό Γερμανό Κων/πόλεως, καθώς ἡ Θεοτόκος εἶναι «ἔμψυχος ναός» δέν μπορεῖ παρά καί οἱ ναοί τῆς Θεοτόκου νά

12. *Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρός ἡμῶν Γερμανοῦ ἀρχιεπισκόπου Κων/πόλεως εἰς τὴν εἴσοδον τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου PG* 98,305 ΙΣΤ΄. *Χαίροις, ἡ νέα Σιὼν καὶ θεία Ἱερουσαλήμ, ἁγία πόλις τοῦ μεγάλου ἄνακτος Θεοῦ, ἧς αὐτὸς Θεὸς ἐν τοῖς βάρεσι γινώσκεται.*

ἀποτυπώνουν τόν οὐρανό στή γῆ πολύ πιό ἐναργέστερα ἀπό ὅ,τι ὁ ναός τοῦ Σολομῶντος στήν Ἐβραϊκή παράδοση[13]. Εἰδικότερα μάλιστα, ὁ ναός τῶν Βλαχερνῶν, ὁ ὁποῖος συνδέεται ἄρρηκτα μέ τόν *Ἀκάθιστο Ὕμνο*, προσλαμβάνει ὡς ναός τῆς Θεοτόκου, ἀναλογικά, συμβολισμούς πού ἀποδίδονται στή Θεοτόκο. Ἐφόσον λοιπόν ἡ Θεοτόκος θεωρεῖται «δοξασμένη πόλις» καί «νοητή Σιών», τόν ἴδιο συμβολικό χαρακτῆρα ἀποκτᾶ καί ὁ ναός τῶν Βλαχερνῶν, πάντα σύμφωνα μέ τόν πατριάρχη Γερμανό[14].

Ἡ «Νέα κτίσις», ἑπομένως, πού ἀποτυπώνεται ἀριθμητικά καί γεωμετρικά στή μορφή τοῦ *Ἀκαθίστου*, στό ἐπίπεδο τῶν συμβολισμῶν βρίσκεται σέ ἀναλογία καί μέ τή Θεοτόκο ὡς «ἔμψυχο ναό» καί μέ τόν «ταύτης οἶκον», τό ναό τῶν Βλαχερνῶν. Ἄρα, ἡ διασύνδεση ἀνάμεσα στήν ἀριθμητική συγκρότηση τοῦ *Ἀκαθίστου* καί τό περιεχόμενο λειτουργεῖ σέ ἕνα σύνθετο ἐπίπεδο πού καλύπτει ὅλες τίς παραμέτρους τοῦ Ἀκαθίστου: ἐνανθρώπηση τοῦ Θεοῦ - Θεοτόκος - Βλαχέρνες.

Μέσα ἀπό μία τέτοια προσέγγιση βρίσκουν ἀπάντηση τά εὔλογα ἐρωτήματα πού ἀναφύονται ἀπό τήν πρωτοτυπία τῆς δομῆς τοῦ *Ἀκαθίστου* γιά νά καταλήξουμε στά ἑξῆς συμπεράσματα σχετικά μέ τήν ποιητική βούληση τοῦ Ὑμνογράφου:

α) Ὁ ποιητής ἀρθρώνει τόν Ἀκάθιστο Ὕμνο σέ 24 οἴκους μέ ἀλφαβητική ἀκροστιχίδα Α-Ω. Ἡ ἐπιλογή αὐτή τῆς ἀκροστιχίδας στήν περίπτωση τοῦ *Ἀκαθίστου* δέν πρέπει νά θεωρηθεῖ τυχαία. Στήν «καινή κτίση» βασιλεύει ὁ ἴδιος ὁ Θεός ὁ ὁποῖος στά κεφ. ΚΑ′ καί ΚΒ′ τῆς *Ἀποκάλυψης* ἐμφανίζεται δύο φορές νά διακηρύττει:

1) ἐγώ τὸ Α καὶ τὸ Ω, ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος

2) ἐγώ τὸ Α καὶ τὸ Ω, ὁ πρῶτος καὶ ὁ ἔσχατος, ἀρχὴ καὶ τέλος.

Μέ τήν ἀκροστιχίδα Α-Ω ὁ ποιητής θέλει ἀκριβῶς νά δηλώσει τήν ἐπικυριαρχία τοῦ Θεοῦ στή «Νέα κτίση», ὅπως αὐτή σχηματοποιεῖται στόν *Ἀκάθιστο Ὕμνο*.

β) Ἡ διάκριση σέ μεγάλους καί μικρούς οἴκους ἐξηγεῖται ἀπό τό γεγονός ὅτι ὁ ποιητής δίνει ἔμφαση στήν ἀριθμολογία τῶν στίχων. Ἐφόσον ἐπιλέγει τήν ἀλφαβητική ἀκροστιχίδα γιά τούς λόγους πού ἀναφέραμε, προκειμένου

13. *Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γερμανοῦ εἰς τὴν ἁγίαν κοίμησιν τῆς ὑπεραγίας Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας λόγος β΄ PG* 98,356B. *Εἰ γὰρ ὁ Σολομώντειος ναός, πάλαι τὸν οὐρανὸν ἐπὶ τῆς γῆς ἐσκιογράφει, πόσῳ μᾶλλον, ἐμψύχου σοῦ ναοῦ γεγονυίας τοῦ Χριστοῦ, μὴ καὶ τὰς ἐκκλησίας τὰς σὰς ὡς ἐπιγείους οὐρανοὺς δικαίως ἔστιν ἀνακομπάζειν;*

14. *Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γερμανοῦ, λόγος εἰς τὰ ἐγκαίνια τοῦ σεβασμίου ναοῦ τῆς ὑπεραγίας Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου, καὶ εἰς τὰ ἅγια σπάργανα τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ. PG* 98,373B. *Εἰ γὰρ αὕτη πόλις ἔμψυχος τοῦ βασιλέως ἐχρημάτισε Χριστοῦ, δικαίως ἄρα καὶ ὁ ταύτης πανάγιος ναός, οὗ καὶ τὰ Ἐγκαίνια σήμερον ἑορτάζομεν, πόλις δεδοξασμένη ἔστι τε καὶ ὀνομάζεται.*

νά ἐπιτύχει τό μαθηματικό σχεδιασμό πού ἐπιδιώκει, δέν εἶναι δυνατόν νά κατασκευάσει 24 17στιχες στροφές, γιατί σέ μία τέτοια περίπτωση δέν θά εἴχαμε οὔτε τό τετράγωνο τῶν χαιρετισμῶν οὔτε καί ὁλόκληρο τόν *Ἀκάθιστο* ὡς τετράγωνο μέ διαγώνιο 24.

Ἔτσι, οἰκοδομεῖ τούς οἴκους μέ τόν ἀκόλουθο τρόπο: ἐνῶ οἱ περιττοί οἶκοι (1,3,5,7,9,11,13,15,17,19,21,23) ἔχουν κανονικά 17 στίχους (5+12 χαιρετισμοί), στούς ζυγούς οἴκους (2,4,6,8,10,12,14,16,18,20,22,24) ἀφήνει μόνο 5 στίχους στό ἴδιο μουσικό καί μετρικό πρότυπο μέ τούς 5 πρώτους στίχους τῶν 17στιχων οἴκων χωρίς στή συνέχεια νά προσθέτει τούς δώδεκα χαιρετισμούς, ὅπως θά περίμενε κανείς.

Ἡ διαφορά ἀνάμεσα στούς 17στιχους καί τούς 5στιχους οἴκους εἶναι οἱ χαιρετισμοί, οἱ ὁποῖοι ἐνῶ προστίθενται στούς 5 πρώτους στίχους τῶν περιττῶν οἴκων καί τούς κάνουν 17στιχους, παραλείπονται ἀπό τούς ζυγούς οἴκους γιά νά περιοριστοῦν αὐτοί μόνο σέ 5 στίχους. Αὐτή ἡ ρύθμιση τῶν στίχων γίνεται προκειμένου τό ἄθροισμα ἑνός μεγάλου οἴκου καί ἑνός μικροῦ, πού κάθε φορά ἀκολουθεῖ, νά δίνουν ἄθροισμα στίχων μαζί μέ τά ἐφύμνια 24 (= 17+1+5+1). Ἔτσι, στόν *Ἀκάθιστο* διαμορφώνονται 12 τέτοιες ἑνότητες πού μᾶς δίνουν σύνολο στίχων μαζί μέ τά ἐφύμνια 12×24 = 288. Μέ αὐτή τή δομική ἐπιλογή λοιπόν κατορθώνει νά τακτοποιήσει σέ 24 οἴκους 288 στίχους ἀπό τούς ὁποίους οἱ 144 εἶναι χαιρετισμοί καί παρουσιάζονται σέ δωδεκάδες μόνο στούς 12 17στιχους οἴκους.

γ) Ἡ ὕπαρξη διαφορετικοῦ ἐφυμνίου στούς μεγάλους καί μικρούς οἴκους δέν εἶναι δυνατόν νά ἀποδοθεῖ στό γεγονός ὅτι ἐφόσον οἱ οἶκοι εἶναι διαφορετικοί στή μορφή, ἄρα ἀναγκαστικά πρέπει νά ἔχουν καί διαφορετικό ἐφύμνιο. Τό ἐφύμνιο *«Χαῖρε Νύμφη Ἀνύμφευτε»* θά μποροῦσε νά καλύπτει ὅλους τούς οἴκους, ἀφοῦ ὁ *Ἀκάθιστος* εἶναι Ὕμνος τῆς Θεοτόκου.

Ἡ διαφοροποίηση στά ἐφύμνια ἐξηγεῖται τόσο ἀπό τή θεολογία πού ἐκφράζει ὁ Ὕμνος ὅσο καί ἀπό τή δομή τοῦ ποιήματος.

(1) Ὅσον ἀφορᾶ τή θεολογία τοῦ Ὕμνου, μέ τό ἐφύμνιο *«Ἀλληλούϊα»* πού λειτουργεῖ παράλληλα μέ τό *«Χαῖρε Νύμφη Ἀνύμφευτε»*, ὁ ὑμνογράφος βλέπει τό πρόσωπο τῆς Θεοτόκου ἀξεχώριστα ἀπό τό πρόσωπο τοῦ Ἰησοῦ καί ἄρρηκτα συνδεδεμένο μέ αὐτό.

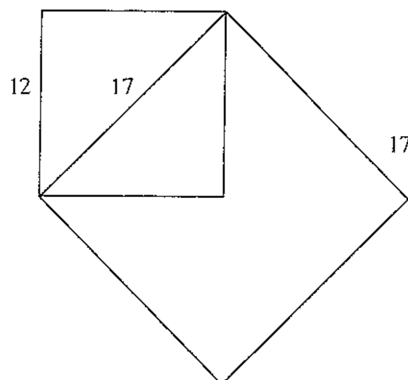
(2) Ὅσον ἀφορᾶ τή δομή ἡ ὁποία στηρίζεται στή δυναμική παρουσία τοῦ ἀριθμοῦ 12, τά διαφορετικά ἐφύμνια ἀρθρώνουν τό καθένα στό σύνολό του ἀπό μία δωδεκάδα καί ἔτσι ἀντί νά ἔχουμε 24 ὅμοια ἐφύμνια ἔχουμε 12 καί 12.

Κάτι ἀντίστοιχο συμβαίνει καί μέ τή διάκριση σέ θεολογικούς καί διηγηματικούς οἴκους. Ἀντί νά ἔχουμε 24 οἴκους ἐνταγμένους στό ἴδιο πλαίσιο περιεχομένου, ἔχουμε 12 καί 12. Ὁ ὑμνογράφος, ὅπως ἤδη ἔχουμε ἐντοπίσει

στήν ἀρχή τῆς μελέτης, τακτοποιεῖ τά δομικά στοιχεῖα τοῦ Ὕμνου σέ δωδεκάδες, ὅπως ἀκριβῶς σέ δωδεκάδες εἶναι ὀργανωμένη ἡ δομή τῆς «ἄνω Ἰερουσαλήμ».

Ἄς ἐπιστρέψουμε στά τετράγωνα πού μᾶς δίνουν οἱ 144 χαιρετισμοί καί οἱ 288 στίχοι τοῦ *Ἀκαθίστου*. Τονίσαμε ὅτι τό τετράγωνο τοῦ συνόλου τῶν στίχων (= 288) χαράσσεται ὡς διπλάσιο ἀπό τήν ἄρρητη ἤ ρητή διαγώνιο τοῦ τετραγώνου τῶν χαιρετισμῶν (= 144).

Ἐάν λοιπόν, μέ πλευρά τή διαγώνιο τοῦ μικροῦ τετραγώνου χαράξουμε τό μεγάλο τετράγωνο, τότε προκύπτει τό ἀκόλουθο σχῆμα τό ὁποῖο εἶναι καί τό τελικό πού μᾶς δίνει ὁ *Ἀκάθιστος*:

Τό σχῆμα αὐτό εἶναι πάρα πολύ γνωστό στόν ἀρχαῖο κόσμο καί ἔχει ἰδιαίτερη σημασία. Τό ἀναγράφει ὁ Σωκράτης στό διάλογο τοῦ Πλάτωνα *Μένων*,[15] γιά νά ἀποδείξει στό σοφιστή Μένωνα ὅτι εἶναι δυνατόν μέ βάση λογικές διαδικασίες νά κατορθώσουμε νά γνωρίσουμε κάτι πού προϋπῆρχε καί μᾶς ἦταν ἐντελῶς ἄγνωστο. Ἔτσι, ἔρχεται σέ γνώση τοῦ Μένωνα τό ἄγνωστο μέχρι τότε θεώρημα πώς τό τετράγωνο πού ἀναγράφεται ἀπό τή διαγώνιο τετραγώνου εἶναι διπλάσιο τοῦ πρώτου. Στή φιλοσοφία πού διέπει αὐτό τό θεώρημα ἀναφέρεται καί ὁ Ἀριστοτέλης[16]. Τό θεώρημα ὅμως αὐτούσιο τό βρίσκουμε καί στόν Ἰωάννη Φιλόπονο[17], χριστιανό φιλόσοφο τοῦ 6ου μ.Χ. αἰῶνα, ὁ ὁποῖος καί τό σχολιάζει ἀναλυτικά. Σέ ὅλες τίς περιπτώσεις πίσω ἀπό τό συμβολικό αὐτό γεωμετρικό σχεδιασμό κρύβεται ἡ διαλεκτική σχέση «ζήτησις γνώσεως - εὕρεσις - σοφία».

Τό περιεχόμενο τοῦ *Ἀκαθίστου* εἶναι ἄμεσα συνδεδεμένο μέ τή φιλοσοφία

15. *Platonis opera*, vol. 3, Oxford 1968, 82.b 9-84.α. 2.
16. *Aristotelis analytica priora et posteriora*, Oxford 1964, 71.α. 17-34.
17. *Ioannis Philoponi in Aristotelis analytica posteriora commentaria cum Anonymo in librum ii*, ser *Commentaria in Aristotelem Graeca* 13.3, Berlin 1909, 13, 3.14-15.

πού ἐκφράζει τό συγκεκριμένο θεώρημα.

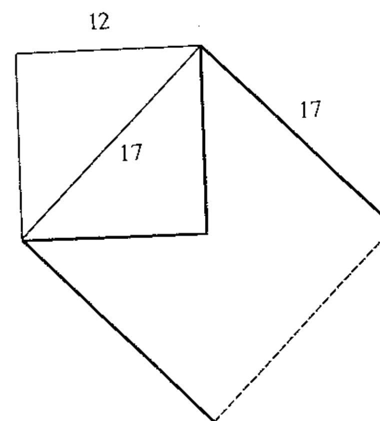
Στό διάλογο μέ τόν ἀρχάγγελο Γαβριήλ ἡ Παρθένος διατυπώνει μέ φιλοσοφικό προβληματισμό τήν ἀπορία της γιά τό παράδοξο τοῦ θείου μηνύματος καί ἀναζητεῖ τήν *ἄγνωστον γνῶσιν*. Ὑπενθυμίζουμε τούς πολύ σημαντικούς στίχους:

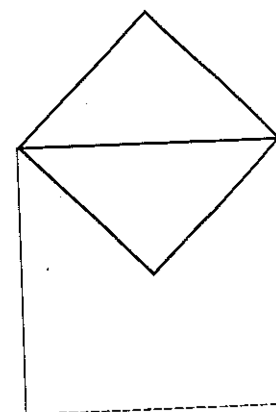
(β′) *Βλέπουσα ἡ ἁγία ἑαυτὴν ἐν ἁγνείᾳ*
φησὶ τῷ Γαβριὴλ θαρσαλέως·
«Τὸ παράδοξόν σου τῆς φωνῆς
δυσπαράδεκτόν μου τῇ ψυχῇ φαίνεται
ἀσπόρου γὰρ συλλήψεως τὴν κύησιν πῶς λέγεις κράζων
Ἀλληλούϊα».

(γ′) *Γνῶσιν ἄγνωστον γνῶναι ἡ παρθένος ζητοῦσα*
ἐβόησε πρὸς τὸν λειτουργοῦντα·
«ἐκ λαγόνων ἁγνῶν υἱὸν
πῶς ἐστὶ τεχθῆναι δυνατόν; λέξον μοι».

Βέβαια, ἡ Παρθένος δέ βρίσκει ἀπάντηση μέ τή λογική, ὅπως οἱ ἄλλοι φιλόσοφοι καί σοφοί τοῦ κόσμου, ἀλλά μέ τό νά γίνει Μήτηρ Θεοῦ, ἔμψυχος ναός τοῦ Θεοῦ, *Σοφίας Θεοῦ δοχεῖον καί προνοίας Αὐτοῦ ταμεῖον* καί ἔτσι *ὁδηγεῖ πρὸς γνῶσιν θεϊκὴν ἅπαντας αὐγῇ τὸν νοῦν φωτίζουσα*.

Ποιά εἶναι ὅμως ἡ σχέση τοῦ σχήματος τῶν δύο τετραγώνων μέ τή θεϊκή γνώση; Εἶναι ἁπλό: τό σχῆμα, στό ὁποῖο οἱ ἀρχαῖοι βλέπουν τή σοφία τοῦ κόσμου, ὁ Ὑμνογράφος τό διαβάζει μέ τό δικό του τρόπο καί βλέπει σέ αὐτό τό μονόγραμμα Μ(ΗΤΗΡ) Θ(ΕΟΥ).

Εἶναι ἡ σφραγίδα πού ἀναγράφεται ἐάν σχηματοποιηθεῖ ὁ *Ἀκάθιστος*. Ἡ Θεοτόκος, ὁ ἔμψυχος ναός τοῦ Θεοῦ, ὡς φορέας τῆς θεϊκῆς γνώσεως ὑπερβαίνει τή γνώση τῶν σοφῶν.

Ἡ σφραγίδα αὐτή ἐπικυρώνει τελικά τή φιλοσοφία καί τά πορίσματα τῆς ἐργασίας αὐτῆς. Ὁ ὑμνογράφος τοῦ *Ἀκαθίστου* στηρίζει τό ποίημά του πάνω σέ μία σχηματική βάση μέ κυρίαρχη τή συμβολική τοῦ ἀριθμοῦ 12 καί τοῦ τετραγώνου του 144, ἡ ὁποία σχετίζεται ἄμεσα μέ τό πρόσωπο πού ἐπιθυμεῖ νά ὑμνήσει: τή Θεοτόκο ὡς *ἔμψυχο ναό τοῦ Θεοῦ* καί ὡς *Σοφίας Θεοῦ δοχεῖον.*

Γενικά συμπεράσματα

Ἡ ἀποδόμηση τοῦ *Ἀκαθίστου Ὕμνου* πού ἐπιχειρήσαμε μέ τήν ἐργασία αὐτή, δέ θά ἦταν δυνατόν νά ἐπιτευχθεῖ ἐάν δέν μᾶς προσανατόλιζε τό ρῆμα *ἀναγράφω*, τό ὁποῖο συναντοῦμε στό προοίμιο *Τῇ ὑπερμάχῳ Στρατηγῷ*. Ἐφόσον δεχόμαστε τό ρῆμα *ἀναγράφω* μέ τή σημασία «σχεδιάζω/συνθέτω», σημασία πού ὑπονοεῖ ὅπως εἴδαμε γεωμετρικό καί μαθηματικό σχεδιασμό καί δικαιώνεται ἀπό τήν ἴδια τή δομή τοῦ κειμένου, τότε τό προοίμιο *Τῇ ὑπερμάχῳ* εἶναι σύγχρονο, ἄρρηκτα συνδεδεμένο μέ τόν *Ἀκάθιστο Ὕμνο* καί εἶναι ἔργο τοῦ ἴδιου ποιητῆ, ὁ ὁποῖος σέ αὐτό ἔμμεσα ἐκφράζει τήν ποιητική του βούληση γιά τή σύνθεση τοῦ Ὕμνου. Ἄρα, ὁ *Ἀκάθιστος* συνδέεται μέ γεγονότα πού ἀφοροῦν τήν ὑπεράσπιση τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπό ἐχθρική ἐπιβουλή καί ὅλα τά ζητήματα πού ἀφοροῦν τό συγκεκριμένο κοντάκιο εἶναι ἀνάγκη νά τοποθετηθοῦν σέ αὐτή τή βάση (7ος-8ος αἱ.).

Ἐπιπλέον, ἡ γεωμετρική σχηματοποίηση στό δομικό ὑπόβαθρο τοῦ *Ἀκαθίστου* μέ τό συμβολικό της χαρακτήρα ἀποκαλύπτει ἕναν ποιητή μέ ὑψηλή μαθηματική, φιλοσοφική καί θεολογική παιδεία, ὁ ὁποῖος λογικά θά πρέπει νά εἶναι κορυφαῖο πνεῦμα τῆς ἐποχῆς του.

Δημήτρης Κουρμπέτης

Η στάση του Ραψομάτη στην Κύπρο επί Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (περ. 1091-1093)

Σε μια περίοδο, κατά την οποία ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός (1081-1118) είχε να αντιπαλέψει με εξωτερικούς εχθρούς στα Βαλκάνια και τη Μικρά Ασία εκδηλώθηκαν περί το 1091 περίπου δύο στασιαστικά κινήματα από βυζαντινούς αξιωματούχους, στην Κρήτη από τον Καρύκη και την Κύπρο από τον Ραψομάτη. Στην παρούσα εργασία θα προσπαθήσουμε να μελετήσουμε κυρίως τα αίτια και τη μορφή της στάσης του Ραψομάτη[1], η οποία, σύμφωνα με τις βυζαντινές πηγές, εκδηλώθηκε ταυτόχρονα με εκείνη του Καρύκη στην Κρήτη.

Κυριότερη πηγή για την ανταρσία του Ραψομάτη αποτελεί η Αλεξιάδα της Άννας Κομνηνής, η οποία εξιστορεί τα γεγονότα με αρκετή λεπτομέρεια και ακρίβεια, παρά το ότι είχε συντάξει το έργο της περίπου μισό αιώνα αργότερα (στη δεκαετία μετά το 1136/37)[2].

Το ένατο βιβλίο της Αλεξιάδας είναι αφιερωμένο στα γεγονότα των ετών

1. Εκτός από την στάση του Ραψομάτη στην βυζαντινή Κύπρο του 11ου αιώνα προκλήθηκε ακόμη μία στα 1042/43, εκείνη του βυζαντινού στρατηγού της νήσου Θεοφίλου Ερωτικού – Για τη στάση του Θεοφίλου Ερωτικού βλ. ενδεικτικά Κ. Α. Μπουρδάρα, *Καθοσίωσις και τυραννίς κατά τους μέσους βυζαντινούς χρόνους. Μακεδονική Δυναστεία (867-1056)*, Αθήνα 1981, σ. 119-120 – J. Ferluga, «Aufstände im byzantinischen Reich zwischen den Jahren 1025 und 1081. Versuch einer Typologie», *Rivista di Studi Bizantini e Slavi* 5 (1985) 137-167, κυρίως σ. 153 – E. Malamut, *Les Iles de l'Empire byzantin. VIIIe-XIIe siècles*, τ. II, Παρίσι 1988, σ. 506 (στο εξής: Iles) – K. Galatariotou, *The Making of a Saint. The Life, Times and Sanctification of Neophytos the Recluse*, Cambridge 1991, σ. 41, 46, 198 (στο εξής: Saint) – Β. Νεράντζη-Βαρμάζη, Μεσαιωνική ιστορία της Κύπρου μέσα από τις βυζαντινές πηγές, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 65-66 (στο εξής: Ιστορία της Κύπρου) – Α. Σαββίδης, «Ο Κωνσταντίνος Χαγέ και το «έθνος των Κυπρίων» του Σκυλίτζη. Προσωπογραφικό σημείωμα», *Επετηρίδα Κέντρου Ιεράς Μονής Κύκκου* 3 (1996) 35-38 (στο εξής: Χαγέ) – J.-C. Cheynet, *Pouvoir et Contestations à Byzance (963-1210)* [Byzanina – Sorbonensia 9] Παρίσι 1990, 1996, σ. 56, 73 (στο εξής: Pouvoir). Ο J.-C. Cheynet υποθέτει ότι στην Κύπρο ξέσπασε ακόμη μία στάση [βλ. Μιχαήλ Ψελλός, *Scripta Minora* II, σ. 110-111 εκδ. E. Kurtz – F. Drexl, *Michaelis Psellis scripta minora magnam partem ad huc inedita I-II*, Μιλάνο 1936-1941] επί βασιλείας του Κωνσταντίνου Ι΄ Δούκα (1059-1067).

2. Κατά την άποψη του P. Gautier, Défection et soumission de la Crète sous Alexis Ier Comnène, REB 35 (1977) 215-227 (στο εξής: Défection), η Άννα Κομνηνή στηρίζεται σε προφορικές και γραπτές μαρτυρίες που τις εμπνέουν εμπιστοσύνη και όχι στη μνήμη της. Εντούτοις ένα από τα μειονεκτήματά της είναι η έλλειψη χρονολογικής ακρίβειας – Για το έργο της Άννας Κομνηνής βλ. G. Backler, *Anna Comnena. A Study*, Oxford 1929, 1968, κυρίως σ. 225-480 – H. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τ. Β΄: *Ιστοριογραφία, Φιλολογία, Ποίηση*, Μόναχο 1978 (μτφ. στα ελληνικά από τον Ι. Κόλια και Κατερίνα Συνέλλη, Αθήνα 1992) σ. 225-237 όπου και η σχετική βιβλιογραφία – J. Howard-Johnston, «Anna Komnene and the Alexiad εν *Alexios I Komnenos*», (εκδ. M. Mullet και D. Smythe) *Papers of the Second Belfast Byzantine International Colloquium 14-16 April 1989*, Belfast 1996, σ. 260-302 (στο εξής: Alexios I Komnenos).

1092-1094. Εξιστορούνται οι αγώνες του μεγάλου δούκα Ιωάννη Δούκα και του αρχηγού του βυζαντινού στόλου που έφερε το αξίωμα του δούκα του στόλου Κωνσταντίνου Δαλασσηνού (άνοιξη-καλοκαίρι του 1092, άνοιξη 1093) κατά του εμίρη της Σμύρνης Τζαχά[3], η καταστολή των στάσεων των Καρύκη και Ραψομάτη στην Κρήτη και την Κύπρο αντίστοιχα[4] και οι εκστρατείες του αυτοκράτορα Αλεξίου Κομνηνού κατά του Βολκάνου, αρχηγού των Δαλματών (άνοιξη και καλοκαίρι του 1093, Φεβρουάριο-Μάρτιο του 1094)[5]. Το μεγαλύτερο μέρος του ενάτου βιβλίου είναι αφιερωμένο στη συνωμοσία του Νικηφόρου Διογένη, γιου του Ρωμανού Δ΄ (1068-1071), και των επιφανών συνεργατών του κατά του Αλεξίου Κομνηνού. Η συνωμοσία αυτή υπήρξε η σοβαρότερη κατά του Αλεξίου Κομνηνού και συντάραξε το βυζαντινό στράτευμα που βρισκόταν στην περιοχή των Σερρών και υπό την ηγεσία του αυτοκράτορα βάδιζε κατά των Δαλματών του Βολκάνου. Η συνωμοσία κατεστάλη τον Φεβρουάριο του 1094[6].

Ειδικότερα για τις στάσεις του Καρύκη και Ραψομάτη η Άννα Κομνηνή μας πληροφορεί ότι ο μέγας δουξ του στόλου Ιωάννης Δούκας, μετά την επιτυχή ναυτική εκστρατεία εναντίον του εμίρη της Σμύρνης Τζαχά το καλοκαίρι του 1092 και την επανένταξη στον βυζαντινό έλεγχο των νήσων Λέσβου και Σάμου, επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη[7]. Ύστερα από λίγες ημέρες έφτασε η είδηση ότι είχαν αποστατήσει ο Καρύκης στην Κρήτη και ο Ραψομάτης στην Κύπρο. Ο αυτοκράτορας έδωσε αμέσως εντολή στον Ιωάννη Δούκα να πλεύσει εναντίον τους. Η Άννα Κομνηνή δεν περιγράφει την πορεία που ακολούθησε ο Ιωάννης Δούκας, μας πληροφορεί μόνο ότι, όταν οι Κρητικοί πληροφορήθηκαν ότι ο Ιωάννης Δούκας βρισκόταν στην Κάρπαθο, επιτέθηκαν στον Καρύκη, τον δολοφόνησαν και παρέδωσαν το νησί στον μεγάλο δούκα. Ο Ιωάννης, αφού εξασφάλισε την άμυνα της νήσου εγκαθιστώντας φρουρά, έπλευσε στην Κύπρο και, όταν έφθασε, κατέλαβε εξ εφόδου την Κυρήνη (σημερινή Κερύνεια)[8]. Από την άλλη πλευρά ο Ραψομάτης μόλις πληροφορήθηκε το γεγονός έφυγε με τον στρατό του από την Λευκουσία (σημερινή Λευκωσία) και έστησε το στρατόπεδό του στις παρυφές της Κερύνειας. Εντούτοις ο στασιαστής, που ήταν *ἀπειροπόλεμος καὶ στρατηγικῶν τεχνασμάτων ἀδαής*, ανέβαλλε συνεχώς τη μάχη με το βυζαντινό στράτευμα χάνοντας έτσι το πλεονέκτημα του αιφνιδιασμού[9].

Ο Μανουήλ Βουτουμίτης, εμπειροπόλεμος αξιωματούχος, πιθανόν δουξ του στόλου, που συνόδευε τον Ιωάννη Δούκα, κατάφερε να προσεταιρισθεί κάποιους από το στράτευμα του Ραψομάτη και να τους εντάξει ως αυτόμολους στο βυζαντινό στράτευμα[10]. Την επομένη ο Ραψομάτης παρέταξε το

3. Άννα Κομνηνή II, εκδ. B. Leib, Anne Comnène, Alexiade. Règne de l'empereur Alexis I Comnène (1081-1118), τ. II, Παρίσι 1967, 155.1-162.9, II 164.23-166.20 – Για τον Τζαχά βλ. Α. Σαββίδης, «Ο Σελτζούκος εμίρης της Σμύρνης Τζαχάς (Çaka) και οι επιδρομές του στα μικρασιατικά παράλια, τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου και την Κωνσταντινούπολη, c. 1081-c. 1106. Α΄: c. 1081-1090, Β΄: 1090 – c. 1106», *Χιακά Χρονικά* 14 (1982) 9-24, 16 (1984) 51-66 (= Α. Σαββίδης, *Βυζαντινοτουρκικά Μελετήματα*, Ανατύπωση άρθρων 1981-1990, Αθήνα 1991, IV-V).

4. Άννα Κομνηνή II 162.10-164.22.

5. Άννα Κομνηνή II 166.21-169.23, II 184.7-29.

6. Άννα Κομνηνή II 169.10-184.6, II 184.29-185.32 – Για το γενεαλογικό δέντρο των Διογενών βλ. Κ. Βαρζός, Η γενεολογία των Κομνηνών, τ. Α΄, Θεσσαλονίκη, σ. 62 σημ. 5, 85 σημ. 4 (στο εξής: Γενεαλογία) – J.-C. Cheynet, Pouvoir, σ. 267-286, κυρίως σ. 276. Ο αυτοκράτορας Ρωμανός Διογένης είχε τρεις γιους: (1) τον Κωνσταντίνο που τον απέκτησε από μία ανώνυμη πρώτη σύζυγο. Ο Κωνσταντίνος νυμφεύθηκε την Θεοδώρα Κομνηνή, αδελφή του Αλεξίου Κομνηνού το 1068. Σκοτώθηκε στην Αντιόχεια το 1074/1075 (Άννα Κομνηνή II 190.12). (2) Τον Λέοντα και τον Νικηφόρο που απέκτησε κατά τη διάρκεια της βασιλείας του από την δεύτερη σύζυγό του αυτοκράτειρα Ευδοκία Μακρεμβολίτισσα. Ο Λέων σκοτώθηκε το 1087 (Άννα Κομνηνή II 98.9) – Για το θάνατο του Λέοντα Διογένη βλ. B. Leib, «Complots à Byzance contre Alexis I Comnene (1081-1118)», *BSl* 23 (1962) 250-275, κυρίως σ. 256-267 – J.-C. Cheynet, Pouvoir, σ. 100 – Η άποψη του Κ. Βαρζού (Γενεαλογία, σ. 85 σημ. 4) ότι ο Λέων Διογένης βρισκόταν στην ζωή το 1094 δεν ευσταθεί.

7. Ο Ιωάννης Δούκας, γυναικάδελφος του αυτοκράτορα, διατέλεσε δούκας του Δυρραχίου και από την άνοιξη του 1092 μέγας δούκας του στόλου – Για τον Ιωάννη Δούκα βλ. D. I. Polemis, *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography*, Λονδίνο 1968, σ. 66-70 (στο εξής: Doukai) – B. Skoulatos, *Les personnages byzantins de l'Alexiade. Analyse prosopographique et syntèse*, Louvain 1980, σ. 145-150 (στο εξής: Personnages) – P. Gautier, Theophylacte d'Achrida, Lettres (C.F.H.B. Series Thessalonicensis XVI/2) Θεσσαλονίκη 1986, σ. 255-257 (στο εξής: Lettres) – J. Herrin, «Realities of Byzantine Provincial Goverment: Hellas and Peloponnesos 1180-1205», *D.O.P.* 29 (1975) 253-289, κυρίως σ. 286 σημ. 1-2 (στο εξής: Realities) – M. Mullet, Theophylact of Ochrid. Reading the Letters of a Byzantine Archibishop [Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs 2], Variorium 1997, σ. 53, σ. 360 (No 38) (στο εξής: Theophylact).

8. Άννα Κομνηνή II 162.3-21.

9. Άννα Κομνηνή II 162.21-30, 163.1-13.

10. Ο Μανουήλ Βουτουμίτης διατέλεσε δούξ του στόλου στα 1086 (ή 1090), το 1092 υπό τις διαταγές του Ιωάννη Δούκα στην εκστρατεία κατά του Τζαχά και του Ραψομάτη, χωρίς να γνωρίζουμε το αξίωμα που κατείχε, ενώ το 1097 διορίσθηκε δούκας της Νίκαιας. Ο Κ. Σάθας (Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, II, Βενετία 1873, Αθήναι 1972 7δ΄-7ζ΄) είχε υποθέσει ότι ο Βουτουμίτης διατέλεσε δούκας της Κύπρου. Εντούτοις η Άννα Κομνηνή δεν αναφέρει ότι ο Βουτουμίτης υπήρξε δούκας της Κύπρου μεταξύ του 1092 και του 1111-1112. Με το όνομά του συνδέεται η ίδρυση του μοναστηριού της Παναγίας Κύκκου (Λέων Μαχαιράς, Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, II, σ. 72.7-10) – G. Hill, A History of Cyprus, σ. 299, 302-303 (στο εξής: Cyprus): ο Βουτουμίτης μόνο περιστασιακά παρέμενε στην Κύπρο μετά το 1092 – P. Gautier, Nicéphore Bryenios Histoire (C.F.H.B. IX. Series Bruxellensis) Βρυξέλλες 1975, σ. 198 σημ. 3: «A-t-il été un temps duc de Chypre? ... il est question assez longuement d'un Emmanuel Boutoumites qui aurait été nommé duc de Chypre durant la première année du règne d'Isaac Comnéne (1057)» – B. Skoulatos, Personnages, σ. 181 και σημ. 4, σ. 182 – Α. Παπαγεωργίου, Η Κύπρος κατά τους βυζαντινούς χρόνους στο *Κύπρος. Ιστορία, προβλήματα και αγώνες του λαού της*, Αθήνα 1981, σ. 54 (στο εξής: Κύπρος) και σημ. 108, ο οποίος πιστεύει ότι στο σύντομο χρονικό διάστημα που έμεινε στην Κύπρο ο Βουτουμίτης (1093), έως την άφιξη του Ευμάθιου Φιλοκάλη, βοήθησε στην ίδρυση της μονής Κύκκου – E. Malamut, Iles, σ. 253, 255, 259, 507: «Fut-il à un moment donné de sa cariere duc de Chypre ...

στρατό του και κατηφόριζε με αργό βηματισμό από τον λόφο με την πρόθεση να δώσει μάχη με τον Ιωάννη Δούκα. Καθώς όμως το στράτευμά του πλησίαζε εκείνο του Δούκα, γύρω στους εκατό στρατιώτες του Ραψομάτη αποσπάσθηκαν από την υπόλοιπη παράταξη και προσχώρησαν στην αντίπαλη. Η ενέργεια αυτή οδήγησε τον Ραψομάτη σε άτακτη υποχώρηση προς τη Νεμεσόν (σημερινή Λεμεσό) με την ελπίδα ότι από εκεί θα περνούσε στην Συρία. Τον καταδίωξε όμως ο Μανουήλ Βουτουμίτης με εντολή του Ιωάννη Δούκα και ο Ραψομάτης αναγκάστηκε να καταφύγει στο ναό του Τιμίου Σταυρού (σημερινό μοναστήρι του Σταυροβουνιού). Εκεί ο Μανουήλ Βουτουμίτης, αφού του έδωσε εγγυήσεις για τη ζωή του (*λόγον ἀπαθείας*) τον συνέλαβε και τον οδήγησε στον Ιωάννη Δούκα. Στη συνέχεια τα βυζαντινά στρατεύματα έφθασαν στη Λευκωσία και αφού έθεσαν υπό τον έλεγχό τους όλο το νησί, το οχύρωσαν και με «γράμματα» ενημέρωσαν τον αυτοκράτορα. Ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός με τη σειρά του προχώρησε στη λήψη μέτρων για την ασφάλεια της Κύπρου: κριτή και εξισωτή της νήσου (πολιτικό διοικητή) διόρισε τον Καλλιπάριο που θεωρούνταν έντιμος άνθρωπος[11]. Η στρατιωτική ασφάλεια της νήσου ανατέθηκε στον Ευμάθιο Φιλοκάλη τον οποίο ο αυτοκράτορας διόρισε στρατοπεδάρχη της Κύπρου, δίδοντάς του πολεμικά πλοία και ιππείς[12]. Σύμφωνα με

et aurait-il fondé alors la monastére de Kykkos? D'aprés l'Alexiade il n'exerce à cette occasion (1092-1093) aucune fonction civile ou militaire dans l'île» – A. Kazhdan, Boutoumites εν *O.D.B.*, τ. I, σ. 318-319: αναφέρει ότι σύμφωνα με τον V. Laurent (*La collection C. Orghidan. Documents de sigillographie byzantine*, Παρίσι 1952, σ. 215) ίσως υπήρξε κυβερνήτης (governor) της Κύπρου – K. Galatariotou, Saint, σ. 173 – A. Savvides, The Consolidation of Byzantine Power in Cyprus on the eve of the First Crusade and the First Decades of the Empire's Relations with the Crusaders, στο *Η Κύπρος και οι Σταυροφορίες*, Λευκωσία 1995, σ. 3-4 και σημ. 9, 25, 78, 86 (στο εξής: Consolidation), όπου και αναλυτικότερη βιβλιογραφία: «the possibility that the (Βουτουμίτης) may have served in this capacity there at some time between c. 1092 and 1111-1112 cannot, I believe, be rule out. If he did serve as duke however, this must have been for a very short time, for his eventful career elsewhere on the Empire's eastern and western frontiers is abundantly doccumented» – P. Armstrong, Alexios I Komnenos, holy men and monasteries εν *Alexios I Komnenos*, σ. 222, 226-227 (στο εξής: Holy Men) – T. Papacostas, «Secular Landholdings and Venetians in 12th – Century Cyprus», *B.Z.* 92.2 (1999) 479-501, σ. 482-483 (στο εξής: Landholdings).

11. Άννα Κομνηνή II 164.11-15: *Κριτὴν μὲν οὖν τηνικαῦτα καὶ ἐξισωτὴν τὸν Καλλιπάριον προὐβάλλετο· ἀνὴρ δὲ οὗτος οὐ τῶν ἐπισήμων, μαρτυρίαν δὲ πολλὴν δικαιοπραγίας τε καὶ ἀφιλοχρηματίας καὶ ταπεινοφροσύνης συνεπαγόμενος.* Ο Καλλιπάριος δε μας είναι γνωστός από άλλη πηγή και αναφέρεται μόνο στο σημείο αυτό της Αλεξιάδας – Βλ. B. Skoulatos, Personnages 158 – Για το αξίωμα του εξισωτή βλ. H. Ahrweiler, Recherches, sur l'administration de l'Empire byzantin aux IXè-XIè siècles, *BCH* 84 (1960) 1-109, κυρίως σ. 44 – M. F Hendy, *Studies in Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*, Cambridge 1985, σ. 414, (στο εξής: Studies).

12. Άννα Κομνηνή II 164.15-19: *Ἐπεὶ δὲ καί τινος ἡ νῆσος ἐδεῖτο τοῦ ταύτην φρουρήσαντος, τὸν Φιλοκάλην Εὐμάθιον τὴν ταύτην ἀναθέμενος φρουρὰν στρατοπεδάρχην προεχειρίσατο ναῦς πολεμικὰς δεδωκὼς αὐτῷ καὶ ἱππότας ἐφ' ᾧ τὰ κατὰ τὴν Κύπρον διά τε θαλάττης καὶ ἠπείρου ἀσφαλίζεσθαι.* Ο Ευμάθιος Φιλοκάλης είναι μία από τις πιο γνωστές και πολυσυζητημένες φυσιογνωμίες της Αλεξιάδας. Φαίνεται ότι πριν ορισθεί στρατοπεδάρχης Κύπρου το 1093 είχε

την Άννα Κομνηνή ο Ιωάννης Δούκας και ο Μανουήλ Βουτουμίτης επέστρεψαν στην Κωνσταντινούπολη φέροντας μαζί τους τον Ραψομάτη καθώς και τους «ἀθανάτους» που αποτελούσαν τη φρουρά της νήσου και είχαν επανα-

διατελέσει πραίτωρ Ελλάδος και Πελοποννήσου ήδη πριν από το 1092. Η Άννα Κομνηνή μας πληροφορεί ότι το 1099 (III 34.3-5) και το 1111 (III 148.22-23) ήταν δούκας Κύπρου, ενώ πριν το 1118 σε πατμιακό έγγραφο (MM VI 95-99: Έγγραφο συμβιβασμού του Αχίλλιου Λιμενίτη) αναφέρεται ως πανσέβαστος μέγας δουξ και πραίτωρ (MM VI 96) – βλ. Σ. Μαρινάτος, «Ευμάθιος ο Φιλοκάλης τελευταίος στρατηγός του βυζαντινού θέματος Ελλάδος», *ΕΕΒΣ* 7 (1930) 388-393 – Δ. Ζακυθηνός, «Μελέται περί της διοικητικής διαιρέσεως και της επαρχιακής διοικήσεως εν τω Βυζαντινῳ κράτει», *ΕΕΒΣ* 17 (1941) 208-274, σ. 265-267 (στο εξής: Μελέται) – A. Bon, *Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204*, Παρίσι 1952, σ. 197-198 (No 48) – Ν. Κονομή, «Ευμάθιος Φιλοκάλης και Αλέξιος Κομνηνός», *Κ.Γ.* 19 (1954) 287-288 – V. Laurent, *Les sceaux Byzantins du Médaillier Vatican*, Βατικανό 1962 σ. 55-59 (στο εξής: Vatican) – C. Mango – E. J. W. Hawkins, «Report on Wield Work in Istanbul and Cyprus 1962-1963», *D.O.P.* 18 (1964) 335-339 – H. Arhweiler, Byzance et la Mer, Παρίσι 1966, σ. 186 (στο εξής: Mer): θεωρεί τον Ευμάθιο Φιλοκάλη δούκα Κύπρου από το 1094 – P. Gautier, La date de la mort de Christodule de Patmos, *REB* 25 (1967) 235-238, (στο εξής: Christodule) – του ιδίου, Le synode des Blachernes (Fin 1094). Études Prosopographique, *REB* 29 (1971) 213-284 (στο εξής: Synode) – J. Herrin, Realities, σ. 286 (No 6) – W. Seibt, *Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich. Teil 1: Kaiserhof*, Βιέννη 1978 No 149, No 173 (στο εξής: Bleisiegel) (υπάρχει και άλλος Ευμάθιος Φιλοκάλης που έδρασε περί τα τέλη του 12ου – αρχές 13ου αιώνα) – B. Skoulatos, Personnages, σ. 79-82 – Ε. Βρανούση, Βυζαντινά έγγραφα της Μονής Πάτμου Α΄ - Αυτοκρατορικά, Αθήναι 1980, σ. 52-54 (στο εξής: Αυτοκρατορικά) – Ν. Οικονομίδης, Οι αυθένται των Κρητικών το 1118, στο *Πεπραγμένα του Β΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Αθήνα 1981, σ. 308-317, [= N. Oikonomides, Byzantinum from the Ninth Century to the Fourth Crusade, Variorum 1992, XVIII], σ. 311-314 (στο εξής: Αυθένται) – E. Malamut, Iles, σ. 507-509: θεωρεί ότι ο Ευμάθιος Φιλοκάλης διετέλεσε δύο φορές δούκας Κύπρου, την πρώτη μεταξύ 1092/1093-1102 και τη δεύτερη στα 1112, όπως και ο Κωνσταντίνος Ευφορβηνός Καταχαλών. Ο Ευμάθιος Φιλοκάλης στρατοπεδάρχης στα 1092-1093 αποχωρεί και έρχεται ως δούκας του νησιού γύρω στα 1094 ο Κωνσταντίνος Ευφορβηνός. Ο Ευφορβηνός παραβρίσκεται στη σύνοδο των Βλαχερνών στην Κωνσταντινούπολη στις αρχές του 1095 ή τα τέλη του 1094 και φέρει τον τίτλο του πρωτοκουροπαλάτη (βλ. P. Gautier, Synode, σ. 247-248, 282-284). Στα 1095 ο Ευμάθιος επανέρχεται ως «δούκας» Κύπρου, ενώ παραχωρεί πάλι τη θέση του στον Ευφορβηνό στα τέλη του 1102. Υπάρχει μία σφραγίδα του Ευφορβηνού που τον αναφέρει ως κουροπαλάτη και δούκα Κύπρου (V. Laurent, Orghidan No 205). Ο P. Gautier, E. Malamut και οι J. Nesbitt – N. Oikonomides θεωρούν ότι το αξίωμα αυτό κατείχε ο Ευφορβηνός πριν από το 1094/1095. [Πρβ. B. Skoulatos, Personnages, σ. 62-65, ο οποίος δε λαμβάνει υπόψιν τη διαφορά στους τίτλους κουροπαλάτης και πρωτοκουροπαλάτης του Κωνσταντίνου Ευφορβηνού Καταχαλών με αποτέλεσμα να θεωρεί ότι η αναφερθείσα σφραγίδα είναι των ετών 1102-1104 – βλ. επίσης J. Nesbitt – N. Oikonomides (εκδ.), *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, τ. II: South of the Balkans, the Islands, South of Asia Minor*, Washington 1994, σ. 103 (No 38.6) (στο εξής: Catalogue): δημοσιεύεται μία σφραγίδα του Κωνσταντίνου Ευφορβηνού στην οποία φέρει τα αξιώματα του πρωτονωβελίσσιμου και δούκα της Κύπρου (*Γραφῶν σφραγὶς Καταχαλὼν Κωνσταντίνου δουκὸς Κυπρίων, πρωτονωβελλησίμου*) και χρονολογείται περί το 1102-1104] – Για τον Ευμάθιο Φιλοκάλη βλ. ακόμη J.-C. Cheynet, «Les sceaux du musée d'Iznik», *R.E.B.* 49 (1991) 219-235, No 18 (σ. 234-235 του 12ου αιώνα) – M. Mullet, Theophylact, No 94 (σ. 372) – J. Nesbitt – N. Oikonomides, Catalogue II, σ. 68 (No 22. 15): *Θεοτόκε βοήθει Εὐμεθίῳ μεγάλῳ δουκὶ καὶ πραίτωρ Ἑλλάδος καὶ Πελοποννήσου τῷ Φιλοκάλῃ* (περίπου το 1118).

στατήσει μαζί του[13]. Η πληροφορία αυτή μας κάνει γνωστή για πρώτη φορά την παρουσία του τάγματος των Αθανάτων στη νήσο.

Εκτός από την Αλεξιάδα στη στάση του Ραψομάτη αναφέρονται ακόμη τέσσερις βυζαντινές πηγές, όμως με εξαιρετικά συνοπτικό τρόπο: Ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός σε ένα ποίημά του προς τον γιο του Ιωάννη[14], ο Ιωάννης Ζωναράς στην «Επιτομή Ιστοριών» (μέσα 12ου αι.)[15], ο Μιχαήλ Γλυκάς (1143-1180) στη «Βίβλο Χρονική»[16] και η «Χρονογραφία» του Εφραίμ Αινίου (αρχές του 14ου αι.)[17].

Μία άλλη εκδοχή που δίνει μια λεπτομερέστερη εικόνα για την πορεία που ακολούθησε ο Ιωάννης Δούκας παρέχει ο Βίος του Οσίου Μελετίου του νέου (†1105) που γράφηκε από τον Νικόλαο Μεθώνης (†1160) μεταξύ των ετών 1135-1141. Πιο συγκεκριμένα η πηγή αναφέρει: *Ἐτυράννει δὲ τῆς νήσου Κρη-*

13. Άννα Κομνηνή II 163.14-30, 164.1-22 – βλ. Β. Νεράντζη-Βαρμάζη, *Σύνταγμα βυζαντινών πηγών κυπριακής Ιστορίας, 4ος-15ος αιώνας*, Λευκωσία 1996, σ. 70-71 (Νο 60.1) (στο εξής: Σύνταγμα) – Για την περιγραφή της στάσης συμβουλευθήκαμε επίσης τη γαλλική μετάφραση του B. Leib, τη νεοελληνική μετάφραση της Αλόης Σιδέρη (Άννα Κομνηνή, Αλεξιάς, Βιβλία Α΄-Θ΄, τ. Α΄, Αθήνα 1992, 315-317) καθώς και τη γερμανική μετάφραση του D-R. Reinsch (*Alexias. Anna Komnene*, Köln 1996, σ. 296-298) – Για το τάγμα των Αθανάτων βλ. παρακάτω σημ. 61.

14. P. Maas (εκδ.), «Die Musen des Kaisers Alexios», *B.Z.* 22 (1913) 348-369, σ. 357 στ. 290-301 (στο εξής: Musen): *Μοῦσαι Ἀλεξιάδες Κομνηνιάδες, Ἀλεξίου Κομνηνοῦ φιλομήτορος αὐτοκράτορος Ἰωάννῃ πορφυρογεννήτου νικητῇ αὐτοκράτορι φιλοπάτορι τῷ εὐπάτορι τῷ τούτου υἱῷ τελευταῖα νουθετήματα καὶ διατάγματα: «καὶ πρὸς θαλάσσῃ Περσικῶν ὅπλων βίᾳ, / οἷς Μιτυλήνη καὶ Ρόδος κατεσχέθη, / οἷς Λέσβος ἥλω καὶ Χίος συνεσχέθη, / καὶ Κρῆτες ἀντάραντες ἐν τυραννίδι, / καὶ Κύπριοι φεύγοντες ἡγεῖσθαι νόμοις. / ἐῶ δὲ τοὺς ἄραντας ἀνθρώπους ὅπλα / τοὺς ὄντας ἐντός, τοὺς ἀεὶ πειρωμένους / ἀρχῆς κατασπᾶν τῆς δοθείσης ὑψόθεν, / κἂν εἶ συνεργὸς ἡ τριὰς καὶ δεσπότις / λαμπρῶς ἀνισχύουσα καὶ σώζουσά με / ἔσπευδε ποιεῖν ἀσθενεῖς ἐγνωσμένους...»* – βλ. P. Gautier, Défection, σ. 222 και σημ. 25 – βλ. επίσης και τη νέα έκδοση των Μουσών (εκδ. μτφ. R. H. Jordan και C. E. Roueché εν Alexios I Komnenos, εκδ. M. Mullet – D. C. Smythe, τ. II, B.B.T.T., 4.2, Belfast 1996) η οποία, παρά το ότι έχει αναγγελθεί ήδη από το 1996, δεν γνωρίζουμε αν έχει γίνει η δημοσίευσή της [(βλ. το σχόλιο του P. Schreiner εν B.Z. 91. Supplementum III (1998) 154 (No 1573)].

15. Ιωάννης Ζωναράς, Επιτομή Ιστοριών, (εκδ. L. Dindorf, *Ioannis Zonarae epitome historiarum*, τ. I-VI. Lipsiae 1868-1875) III 737 6-10: *Καὶ ἡ νῆσος δ' ἡ Κρήτη, πρὸς δὲ τῇ καὶ ἡ Κύπρος ἀποστασίαν ἐνόησαν, τὴν μὲν τοῦ Καρίκη κατεσχηκότος καὶ ἀντάραντος χεῖρα τῷ βασιλεῖ, τὴν Κύπρον δὲ τοῦ Ραψομμάτου. Ἀλλὰ καὶ αὗται τῇ Ρωμαίων αὖθις οὐκ εἰς μακρὸν ἐπανεσώθησαν ἡγεμονίᾳ* – βλ. Β. Νεράντζη-Βαρμάζη, Σύνταγμα, σ. 70 (Νο 59.4).

16. Μιχαήλ Γλυκάς, Βίβλος Χρονική, (εκδ. I. Bekker, C. B. Bonnae 1836) σ. 620.7-10: *Τότε δὴ καὶ Κύπρος σὺν αὐτῇ Κρήτῃ ἀποστασίαν μὲν ἐνόησαν διὰ τάχους δὲ τῇ βασιλευούσῃ ὑπανασῴζονται ἐν μὲν τῇ Κύπρῳ τοῦ Καρύκου ἐν δὲ τῇ Κρήτῃ τοῦ Ραψαμάτου ἀντάραντος* – βλ. Β. Νεράντζη-Βαρμάζη, Σύνταγμα, σ. 76 (Νο 62.2).

17. Εφραίμ Αινίου, Χρονογραφία, (εκδ. Οδ. Λαμψίδης, *Εφραίμ του Αινίου Χρονογραφία*, Αθήνα 1984) στ. 3540-3546: *Ἀποστατεῖ δὲ τηνικαῦτα καὶ Κύπρος, / τοῦ Ραψομάτου τήνδε κατεσχηκότος. / καὶ πάλιν ἀμφίρρυτον εὔφορον Κρήτην / ἀνὴρ Καρύκης, δυσμενὴς ἀποστάτης, / βίᾳ κατασχὼν εἶχε πρὸς κατοικίαν. / ἐπανεσώσῃ δ' αὖθις Αὐσόνων κράτει / νήσων δυὰς αὕτη γε Ρωμαίων στόλῳ* – βλ. Β. Νεράντζη-Βαρμάζη, Σύνταγμα, σ. 145-146 (Νο 93.1).

τῶν, ᾧ τὸ ἐπίκλην Καρύκης, καθ' οὗ καὶ ναυμαχικὸς ἐξωπλίσατο στόλος... οὗτος (ο Ιωάννης Δούκας) *τοίνυν ἐν τοῖς Εὐρίπου λιμέσι τὰς νῆας ἐφορμισάμενος, ὡς ἐκεῖθεν τὸν εἰς Κρήτην ἀπόπλουν εὐμαρέστερον ποιησάμενος*[18]. Η πληροφορία αυτή επιβεβαιώνεται και από τις επιστολές 8 και 17 του Θεοφυλάκτου Αχρίδος προς τον Ιωάννη Δούκα[19]. Σύμφωνα με τον Βίο ο όσιος Μελέτιος συμβούλευσε τον Ιωάννη Δούκα: *εἰ δὲ δεῖ ἀνθρωπινὸν δρᾶν, γραπτὸν τῷ Καρύκῃ τὰ πρὸς εἰρήνην* και ο Ιωάννης Δούκας δέχθηκε τη συμβουλή του[20].

Η πληροφορία που μας παραδίδει ο Βίος περί συμφωνίας Καρύκη και Ιωάννη Δούκα συμπληρώνει την Αλεξιάδα, όπου αναφέρεται ότι ο βυζαντινός στόλος, όταν πληροφορήθηκε το θάνατο του Καρύκη, βρισκόταν στην Κάρπαθο. Ο P. Gautier μάλιστα διερωτάται για ποιο λόγο ο Ιωάννης Δούκας προτίμησε να επιτεθεί στην Κρήτη από ανατολάς αντί από τον βορρά, όπως ήταν το σύνηθες[21]. Εντούτοις αν ο Ιωάννης Δούκας ήλθε σε συμφωνία με τον Καρύκη, όπως λέγει ο Βίος, ίσως το έκανε για να στραφεί απερίσπα-

18. Νικολάου Μεθώνης. Βίος Μελετίου του νέου, (εκδ. V. G. Vasiljevskij, «Νικολάου εκ Μεθώνης και Θεοδώρου Προδρόμου συγγραφέων της ιβ΄ εκατονταετηρίδος βίος Μελετίου του νέου», *Pravoslavnyj Palestinskij Sbornik* 17 (1886) 1-39, σ. 27-28 [βιβλιοκρισία από τον E. Kurtz εν *B.Z.* 2 (1893) 309-312] – βλ. P. Gautier, Defection, σ. 224 και σημ. 35 – D. Polemis, Doukai, σ. 68 και σημ. 9 – B. Skoulatos, Personnages, σ. 147-148 και σημ. 18, σ. 160 και σημ. 1 – P. Gautier, Theophylacte d'Achrida, Discours traités, poésies, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 33 – Βλ. επίσης Χρυσόστομος Α΄ Παπαδόπουλος (αρχιεπίσκοπος Αθηνών), «Ο Όσιος Μελέτιος "ο νέος"», *Θεολογία* 13 (1935) 97-125 [νεότερη έκδοση η οποία δεν περιλαμβάνει το κείμενο του Βίου αλλά μόνο την νεοελληνική απόδοση και εγκώμιο του οσίου, Αθήναι 1949, σ. 28-29: «Την Κρήτην είχε καταλάβει επαναστατικώς ο Καρίκης, ο δε βασιλεύς Αλέξιος Κομνηνός απέστειλε κατ' αυτού τον ελληνικόν στόλον υπό ναύαρχον του μέγα δούκα Ιωάννη Δούκα. Ούτος παραπλέων την Εύβοιαν ηθέλησε να ζητήσει τας ευχάς του οσίου Μελετίου. Όθεν επεσκέφθη αυτόν εις την Μονήν (του «Συμβούλου», στον Κιθαιρώνα, κοντά στην Οινόη), αλλ' ο όσιος τον συμβούλευσε να μη αποπλεύση εκ του Ευρίπου, να γράψη δε προς τον Καρίκην όπως ειρηνεύση, αλλιώς θα τιμωρηθή παρά του Θεού. Ο ναύαρχος ήκουσε την συμβουλήν και δεν απέπλευσε, ύστερον δε κατέλαβεν αμάχως την Κρήτην, διότι εφονεύθη ο Καρίκης» – βλ. επίσης και τη νέα έκδοση της P. Armstrong, Νικόλαος Μεθώνης, Βίος τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Μελετίου τοῦ ἐν ὄρει τῆς Μυουπόλεως ἀσκήσαντος (εκδ. μτφ. P. Armstrong. The Lives of Meletios of Myoupolis, B.B.T.T. 3, Belfast) κεφ. 27, η οποία μας είναι γνωστή μόνο μέσω του άρθρου της ιδίας, Alexios Komnenos, Holy Men and Monastères εν *Alexios I Komnenos*, σ. 219-231, κυρίως σ. 228 (στο εξής: Holy Men).

19. P. Gautier, Lettres, σ. 57, 155 στ. 31-33: επιστολή 8: *εἴ γε τοὺς ἐν τῇ Εὐρίπῳ συγγενεῖς ἡμῶν ἐλέους ἀξίοις καὶ δείξοις τοῖς ἐν τῇ Ἑλλάδι ὡς παρά σοι τῷ πανσεβάστῳ πάντων ἀντιλήπτορι πλείονος ὁ ἀρχιεπίσκοπος λόγου ἄξιος* (το β΄ μισό του 1092), σ. 189 στ. 35-37: επιστολή 17: *καὶ τῶν συγγενῶν ἡμῶν τῶν ἐν τῇ Εὐρίπῳ τῇ μεγάλῃ σου χειρὶ ἀντιλαμβανόμενον* (το φθινόπωρο του 1092 ή αρχές του 1093) – βλ. P. Gautier, Defection, σ. 224-225 – D. Polemis, Doukai, σ. 68 και σημ. 9 – B. Skoulatos, Personnages, σ. 148 – M. Mullet, Theophylact, σ. 84 και σημ. 28, σ. 201, 234, 295-96 (G8), 299 (G17) – Για τον Εύριπο βλ. J. Koder – Fr. Hill, *Hellas und Thessalia* [Tabula Imperii Byzantini 1], Βιέννη 1976, σ. 156-158.

20. Βίος Μελετίου του νέου, σ. 28. 7, σ. 28.34 – βλ. B. Skoulatos, Personnages σ. 160-161.

21. P. Gautier, Defection, σ. 225.

στος εναντίον του Ραψομάτη στην Κύπρο[22]. Δυστυχώς ο Βίος δεν κάνει καμία αναφορά στην Κύπρο.

Επίσης πρέπει να αναφέρουμε ότι στην Εύβοια ο Ιωάννης Δούκας κατά πάσα πιθανότητα συνάντησε τον Ευμάθιο Φιλοκάλη, ο οποίος το 1092 ήταν πραίτωρ Ελλάδος και Πελοποννήσου[23]. Ο Ευμάθιος Φιλοκάλης κατά τον V. Laurent έφερε τις αξίες του κουροπαλάτη και κριτή και πήρε μέρος σε μία σύνοδο στην Κωνσταντινούπολη το 1092[24]. Η Έρα Βρανούση πιστεύει ότι ο Ευμάθιος Φιλοκάλης είχε διατελέσει πραίτωρ Ελλάδος και Πελοποννήσου πριν από το 1092, διότι τη χρονιά εκείνη βρισκόταν ήδη στην Κωνσταντινούπολη λόγω της συνόδου· επομένως είχε εγκαταλείψει ήδη τον ελλαδικό χώρο[25]. Επίσης γνωρίζουμε ότι τον Μάρτιο του 1094 πραίτωρ Ελλάδος και Πελοποννήσου ήταν ο μεγαλεπιφανέστατος κουροπαλάτης Βάρδας ο Ικανάτος[26]. Ο P. Gautier αναφέρει ότι ο Βάρδας Ικανάτος, ο οποίος παρίσταται στη σύνοδο των Βλαχερνών με τον τίτλο του νωβελισσίμου, ήταν πραίτωρ του θέματος Ελλάδος-Πελοποννήσου μεταξύ της 15ης Μαρτίου του 1093 και της 5ης Μαρτίου του 1094[27]. Επιπλέον η σύνοδος στην οποία αναφέρεται ο V. Laurent είναι η προαναφερθείσα σύνοδος των Βλαχερνών την οποία ο P. Gautier χρονολογεί περί τα τέλη του 1094 - αρχές του 1095 και όχι στα 1092, όπως ο V. Grumel[28]. Επίσης στην έκδοση του σημειώματος της συνόδου[29] δεν

22. Για τους θαλάσσιους δρόμους τους 11ο και 12ο αιώνα βλ. E. Malamut, Iles, σ. 547-552.

23. Εγκώμιο Αθανασίου (εκ. Σακκελίωνος – Βοΐνη, Πατμιακή Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1890, σ. 134-162) § κβ΄, σ. 151. 10-12: *ἦν μέν τὴν τῶν δυτικῶν μερῶν ἀρχὴν διέπων Εὐμάθιος ὁ πολὺς ἐκεῖνος καὶ τῇ κατὰ κόσμον περιφανείᾳ περίβλεπτος*, P. Gautier, Christodule, σ. 237-238: «Eumathios Philokalès exarçait un commandement en Hellade en 1092, avant d'être promu stratopédarque à Chypre vers le debut ou milieu de 1093» – Για το εγκώμιο εις την ανακομιδήν των λειψάνων του οσίου Χριστοδούλου από τον Αθανάσιο Αντιοχείας (συνταγμένο μετά το 1143 και πριν από το 1156) βλ. Ε. Βρανούση, *Τα αγιολογικά κείμενα του οσίου Χριστοδούλου ιδρυτού της εν Πάτμω μονής. Φιλολογική παράδοσις και ιστορικαί μαρτυρίαι*, Αθήνα 1966, σ. 58 κ.ε – της ιδίας, *Αυτοκρατορικά, Εισαγωγή*, σ. 16-20.

24. V. Laurent, Les sceaux Byzantins du Mèdaillier Vatican, Βατικανό 1962, σ. 56-57 (στο εξής: Vatican): «Curopalate. Sur un second sceau, également sans mention de charge. Ici on peut supposer avec quelque fondement qu'il ne fait qu'un avec le curopalate Eumathios cité comme présent au synode de fin 1092. Si l'identification s'avérait justifiée, elle fournirait un intéressant point de repère chronologique. La même document le donne en effet comme juge en ce moment. Fut-ce en Hellade et Péloponnèse où il ira plus tard? La chose est possible, non certaine».

25. Ε. Βρανούση, *Αυτοκρατορικά, Εισαγωγή*, σ. 52-53.

26. ΜΜ VI 93 (5 Μαρτίου 1094): *τοῦ μεγαλεπιφανεστάτου κουροπαλάτου καὶ πραίτωρος Πελοποννήσου καὶ Ἑλλάδος κυροῦ Βάρδα τοῦ Ἰκανάτου* – Ε. Βρανούση, *Αυτοκρατορικά, Εισαγωγή*, σ. 52-53.

27. P. Gautier, Synode, σ. 244-245.

28. P. Gautier, Synode, σ. 280-284 – V. Grumel, *Les regestes des Actes du Patriarchat de Constantinople*, Vol. I, Fasc. III. *Les regestes de 1043 à 1206*, Παρίσι, 1947, No 967.

29. *P.G.* CXXVII, col 973 – P. Gautier, Synode, σ. 218.

αναφέρεται κανένας Ευμάθιος, αλλά μόνο ένας Ευθύμιος κουροπαλάτης και κριτής· μάλιστα ο P. Gautier αναφέρει ότι πρόκειται για κάποιο άγνωστο πρόσωπο[30]. Επομένως ο Ευμάθιος Φιλοκάλης το 1092 δεν βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη, αλλά μάλλον στη θέση του στο θέμα Ελλάδος-Πελοποννήσου απ' όπου πιθανότατα και αναχώρησε το 1093 μετά το διορισμό του από τον αυτοκράτορα στη θέση του στρατοπεδάρχη Κύπρου.

Οι δύο στάσεις όπως περιγράφονται από τις βυζαντινές πηγές δημιουργούν πολλά προβλήματα τα οποία απασχόλησαν τους σύγχρονους ιστορικούς. Στην παρούσα εργασία θα αναφερθούμε στη χρονολόγηση των δύο στάσεων και τις αιτίες που τις προκάλεσαν, στην ανάμειξη του τάγματος των Αθανάτων στη στάση του Ραψομάτη, στο είδος των στάσεων αλλά και στη σύνδεση των στασιαστών μεταξύ τους καθώς και στη σχέση τους με τον Νικηφόρο Διογένη. Τέλος θα αναφερθούμε στο είδος της εξουσίας και την προσωπικότητα του Ραψομάτη και Καρύκη.

Το πρώτο θέμα που θα μας απασχολήσει είναι η χρονολόγηση των στάσεων του Καρύκη και Ραψομάτη. Πολλοί ιστορικοί θεώρησαν ότι οι δύο στάσεις ξέσπασαν στα 1092 ή 1093[31]. Αντίθετα ο P. Gautier πιστεύει ότι παρερμηνεύθηκαν τα λόγια της Άννας Κομνηνής· δεν θεωρεί δηλαδή ότι η έναρξη των στάσεων και η εκστρατεία του Ιωάννη Δούκα έγιναν την ίδια χρονολογία. Οι Καρύκης και Ραψομάτης επωφελούμενοι από τις επιθέσεις των Πετσενέγων στη Θράκη και του Τζαχά στην μικρασιατική ακτή (1089-1090), επαναστάτησαν το αργότερο στις αρχές του 1091[32]. Την άποψη αυτή ο P. Gautier

30. P. Gautier, Synode, σ. 251.

31. P. Gautier, Defection, σ. 216-217 σημ. 3 όπου αναφέρονται οι διάφορες γνώμες – B. Skoulatos, Personnages, σ. 271-272 σημ. 1 – K. Galatariotou, Saint, σ. 41: το 1092 – A. Savvides, Consolidation, σ. 3, 12 σημ. 3, ο ίδιος πιστεύει ότι η στάση ξέσπασε το 1092. – του ιδίου, Can we Refer to a Concerted Action Among Rapsomaes, Caryces and the Emir Tzachas Between A.D. 1091 and 1093, *Byz.* 70 (2000) 123-134, σ. 134 (στο εξής: Action): «they attempted within the period second part of 1092 - first part of 1093».

32. Αν δεχθούμε την άποψη αυτή του P. Gautier, τότε οι επιβουλές, όπως τις χαρακτηρίζει η Κ. Μπουρδάρα (Το έγκλημα καθοσιώσεως στην εποχή των Κομνηνών (1081-1185), *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, τ. 1, Ρέθυμνο 1986, σ. 213) των Αριέβη – Κωνσταντίνου Ουμπερτόπουλου, Ιωάννη Κομνηνού, γιου του Ισαάκιου Κομνηνού, αδελφού του αυτοκράτορα, Γρηγορίου Γαβρά έπονται χρονικά των στάσεων Καρύκη και Ραψομάτη. Οι Αριέβης και Κωνσταντίνος Ουμπερτόπουλος συνωμότησαν στην Κωνσταντινούπολη το 1091 (βλ. P. Gautier, Synode, σ. 240 – B. Skoulatos, Personnages, σ. 28-29, 68-71 – Κ. Βαρζός, Γενεαλογία, σ. 136 σημ. 1, θεωρεί ότι συνωμότησαν το 1093-1094 – J.-C. Cheynet, Pouvoir, σ. 96: τον Μάιο του 1091). Ο Ιωάννης Κομνηνός συνωμότησε στο Δυρράχιο την άνοιξη του 1091 κατά τους F. Chalandon, Essai sur le règne d'Alexis Ier Comnène (1081-1118), Παρίσι 1900, σ. 145 (στο εξής: Alexis) και B. Skoulakos (Personnages, σ. 136 και σημ. 4). Αντίθετα οι P. Gautier, Diatribes de Jean l'Oxite contre Alexis 1er Comnène, *REB* 28 (1970) 5-55, σ. 11 και σημ. 3 (στο εξής: Oxite) – του ιδίου, Synode, σ. 211 σημ. 7) και Κ. Βαρζός, (Γενεαλογία, σ. 135-136) πιστεύουν ότι συνωμότησε στα 1094, ενώ ο J.-C. Cheynet (Pouvoir, σ. 96-97) πιστεύει ότι στασίασε μετά τον Απρίλιο του 1091 και πριν το 1093.

στηρίζει σε ένα χωρίο από τον λόγο του Ιωάννη Οξίτη, πατριάρχη Αντιοχείας, προς τον αυτοκράτορα που γράφηκε τον Φεβρουάριο-Μάρτιο του 1091· εκεί αναφέρεται ότι: *Ἑάλω, φεῦ, Χίος· ἀνήρπαστο Μιτυλίνη· ἀφίστατο Κύπρος, Κρήτη, τῶν νήσων αἱ κεφαλαί*[33]. Στη συνέχεια, μετά την ήττα των Πετσενέγων στο Λεβούνιο στις 29 Απριλίου του 1091, ο Αλέξιος Κομνηνός αφιέρωσε το υπόλοιπο του ιδίου έτους σε στρατιωτικές προπαρασκευές, πιθανότατα στην κατασκευή στόλου. Στις αρχές της άνοιξης του 1092 ο Ιωάννης Δούκας καλείται από το Δυρράχιο και διορίζεται μέγας δούκας του στόλου· εκστρατεύει κατά του Τζαχά με τον Κωνσταντίνο Δαλασσηνό και επιστρέφει νικητής στην πρωτεύουσα γύρω στον Ιούνιο - Ιούλιο του 1092. Λίγο μετά την επιστροφή του εκστρατεύει με τον Μανουήλ Βουτουμίτη κατά της Κρήτης και της Κύπρου, όπου και αποβιβάζεται κατά το β΄ μισό του 1092[34]. Σε άλλες μελέτες του ο P. Gautier αναφέρει ότι η καταστολή της στάσης του Ραψομάτη μπορεί να έγινε και στο πρώτο μισό του 1093, ενώ ο J.-C. Cheynet πιστεύει ότι η στάση κατεστάλη την άνοιξη του 1093[35].

Αν ο συλλογισμός του P. Gautier είναι σωστός, δημιουργείται το ερώτημα γιατί ο Αλέξιος Κομνηνός καθυστέρησε τόσο στην αντιμετώπιση των στάσεων των Καρύκη και Ραψομάτη (περίπου δύο χρόνια), ενώ το καλοκαίρι του 1092 έστειλε εσπευσμένα τον Ιωάννη Δούκα για να αντιμετωπίσει τους στασιαστές, μάλιστα χωρίς να έχει εξουδετερωθεί πλήρως ο Τζαχάς; Ο πρώτος λόγος βέβαια είναι ο άμεσος κίνδυνος από τους Πετσενέγους και τον Τζαχά καθώς και η απουσία στόλου. Εντούτοις, έχουμε την εντύπωση ότι η Άννα Κομνηνή με την παρεμβολή της περιγραφής της καταστολής των στάσεων Καρύκη και Ραψομάτη μεταξύ των δύο ναυτικών επιχειρήσεων κατά του Τζαχά (άνοιξη-καλοκαίρι του 1092, άνοιξη του 1093)[36] υπονοεί ότι ο Αλέξιος Κομνηνός είχε

Ο Γρηγόριος Γαβράς συνωμότησε στη Φιλιππούπολη μετά τον Μάιο του 1091 κατά τους F. Dölger – P. Wirth (Regesten No 1162) (Πρβ. P. Gautier, Synode, σ. 259-260: μεταξύ 1091-1095 ή 1095-1098 – B. Skoulatos, Personnages, σ. 107-108: το 1091/1092 – J.-C. Cheynet, Pouvoir, σ. 95-96 και σημ. 2: «sans doute en 1091-1092» – Για την οικογένεια των Γαβράδων βλ. A. A. M. Bryer, «A Byzantine Family: The Gabrades, c. 979 – c. 1653», *UBHJ* 12 (1970) 164-187 – Α. Σαββίδης, *Βυζαντινά στασιαστικά και αυτονομιστικά κινήματα στα Δωδεκάνησα και στη Μ. Ασία 1189 – c. 1240 μ.Χ.*, Αθήνα 1987, σ. 252-259 και σημ. 3 όπου και η σχετική βιβλιογραφία) – Χ. Μ. Μπαρτικιάν, *Η βυζαντινή αριστοκρατική οικογένεια των Γαυράδων (Γαβράδων)*, Αθήνα 1993.

33. P. Gautier, Oxite, σ. 35, στ. 4-5 – του ιδίου, Defection, σ. 220 και σημ. 21.

34. P. Gautier, Defection, σ. 220-221, 225-227.

35. P. Gautier, Oxite, σ. 15 και σημ. 60: το πρώτο μισό του 1093 – του ιδίου, Discours, σ. 33 και σημ. 24: το δεύτερο μισό του 1092 – του ιδίου, Lettres, σ. 56: τέλη του 1092 ή στις αρχές του 1093 – J.-C. Cheynet, Pouvoir, σ. 98 σημ. 3.

36. Κατά την πρώτη εκστρατεία εναντίον του Τζαχά (άνοιξη – καλοκαίρι του 1092) το γενικό πρόσταγμα είχε ο Ιωάννης Δούκας που για το λόγο αυτό είχε λάβει το αξίωμα του μεγάλου δουκός του στόλου. Ο Ιωάννης Δούκας ήταν επιφορτισμένος με τις κατά ξηράν στρατιωτικές

επιχειρήσεις, ενώ η αρχηγία του στόλου είχε ανατεθεί στον έμπειρο δούκα του στόλου Κωνσταντίνο Δαλασσηνό. Παρά την επιτυχία της εκστρατείας ο Τζαχάς κατάφερε να ξεφύγει και να επιστρέψει στο ορμητήριό του στην Σμύρνη με πολλές απώλειες. Η δεύτερη εκστρατεία κατά του Τζαχά σύμφωνα με την Άννα Κομνηνή (ΙΙ 164-166) έγινε αμέσως μετά την καταστολή των ανταρσιών του Καρύκη και Ραψομάτη, πιθανότατα την άνοιξη του 1093, με αρχηγό του στόλου (θαλασσοκράτορα) τον Κωνσταντίνο Δαλασσηνό. Ο Α. Σαββίδης (Τζαχάς Ι, σ. 11-13, ΙΙ, σ. 62-66) θεωρεί ότι η Άννα Κομνηνή χρονολογεί εσφαλμένα την δεύτερη εκστρατεία το 1093. Ο ίδιος ερευνητής χρονολογεί την εκστρατεία αυτή στα 1106. Ας μας επιτραπεί να εκφράσουμε την άποψη ότι το 1106 είναι μία αρκετά όψιμη χρονολογία. Ο F. Dölger - P. Wirth, Regesten No 1169 – βλ. και D.-R. Reisch, Alexias, σ. 298 σημ. 35) παρά το ότι έχει υπόψη του τη μελέτη του Α. Σαββίδη τοποθετεί, όπως και ο F. Dölger, τα γεγονότα το 1093 [επιστολή του Αλεξίου Κομνηνού προς τον σουλτάνο του Ικονίου Kilidj-Arslan (Άννα Κομνηνή ΙΙ 165.4-18)]. Ο J.-C. Cheynet στη μελέτη του για την οικογένεια των Δαλασσηνών (Trois familles du Duché d'Antioche εν J.-C. Cheynet – J.-F. Vannier, *Etudes prosopographiques*, Παρίσι 1986, σ. 101-103 (No 19) όπου και σχετική βιβλιογραφία για τον Κωνσταντίνο Δαλασσηνό, τοποθετεί επίσης την εκστρατεία το 1093, θεωρεί μάλιστα ότι το αξίωμα του θαλασσοκράτορα είναι λογοτεχνική απόδοση του αξιώματος του δούκα του στόλου. Πρέπει επίσης να αναφέρουμε ότι η εκστρατεία αποτελεί και την τελευταία αναφορά στην Αλεξιάδα στο πρόσωπο του Κωνσταντίνου Δαλασσηνού, ο οποίος ήταν «un cousin assez éloigné d'Anne Dalassène» και έδρασε κατά το β΄ μισό του 11ου αι. (βλ. B. Skoulatos, Personnages, σ. 62 – J.-C. Cheynet, Familles, σ. 101). Το όλο ζήτημα της χρονολόγησης της δεύτερης εκστρατείας δημιουργείται, διότι η Άννα Κομνηνή (ΙΙ 116.15) αναφέρει ότι το 1093 ο Τζαχάς ήταν νεκρός, ενώ το 1096 (ΙΙΙ 23-25) η ίδια τον παρουσιάζει να έχει αναλάβει και πάλι δράση στην περιοχή της Σμύρνης (Α. Σαββίδης, Τζαχάς ΙΙ, σ. 60-62). Κατά την άποψή μας ίσως πρόκειται για κάποιο λάθος αντιγραφέα, όπως αυτό που γίνεται στους αδελφούς Λέοντα και Κωνσταντίνο Διογένη (Άννα Κομνηνή ΙΙ 190-191). ονομάζεται δηλαδή σύζυγος της Θεοδώρας Κομνηνής, αδελφής του αυτοκράτορα, ο Λέων αντί για τον Κωνσταντίνο. Σύμφωνα με τον Κ. Βαρζό (Γενεαλογία, σ. 85 σημ. 4) ο αντιγραφέας είχε υπόψη τους δύο από τους τρεις γιους του Ρωμανού Δ΄ Διογένη (1068-1071), Λέοντα και Νικηφόρο, και αγνοούσε τον Κωνσταντίνο. Ο J.-C. Cheynet (Pouvoir, σ. 100 σημ. 1) σημειώνει ότι στην περίπτωση του Λέοντα Διογένη δεν πρόκειται για λάθος του αντιγραφέα αλλά για ανακρίβεια της Άννας Κομνηνής [«une confusion d'Anne (voluntaire?)»]. Το ίδιο λάθος ίσως γίνεται και στην περίπτωση του Τζαχά: ο αντιγραφέας που γνώριζε ότι εμίρης της Σμύρνης πριν τρία χρόνια ήταν ο Τζαχάς, ίσως διόρθωσε κάποιο όνομα άγνωστο ή δυσανάγνωστο στο κείμενο. Δεν αποκλείεται βέβαια η ανακρίβεια να οφείλεται και στην ίδια την Άννα Κομνηνή που ίσως υπονοούσε την ύπαρξη κάποιου (ψευδο)Τζαχά. Επιπλέον θεωρούμε ότι η φράση: *ἀλλὰ μετ' οὐ πολὺ* (ο Τζαχάς) *τὴν Σμύρνην ἐπελθὼν κατέλαβε* (Άννα Κομνηνή ΙΙ 164.25-26) δεν σημαίνει, όπως πιστεύει ο Α. Σαββίδης (Τζαχάς ΙΙ, σ. 63) ότι: «σύντομα ο Τζαχάς επιτέθηκε στη Σμύρνη, την κατέλαβε (από τον Υαλέα) και εγκαταστάθηκε προσωρινά εκεί (1105-6)». [Για τον βυζαντινό δούκα της Σμύρνης Υαλέα (1097-98) βλ. H. Ahrweiler, «L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317) particulièrement au XIIIe siècle», *T.M.* 1 (1965) 1-204 (= Byzance: les pays et les territoires, Variorum 1976, VI), σ. 5, 132 σημ. 50]. Σύμφωνα με τα λεξικά τα ρήματα «επέρχομαι» και «καταλαμβάνω», εκτός από τη σημασία του «επιτίθεμαι» και «καταλαμβάνω, κυριεύω», σημαίνουν και «κατευθύνομαι, καταφθάνω». Η Άννα Κομνηνή σε παρόμοιες περιπτώσεις χρησιμοποιεί το ρήμα «καταλαμβάνω» με την έννοια του «φθάνω» (βλ. ενδεικτικά Άννα Κομνηνή ΙΙ 116.1-19, 164.6-7, 167.11-14, 169.7-8, 20-24, 165.19-21: *καταλαμβάνει τὴν Ἄβυδον ὁ Τζαχὰς μετὰ τῶν ὑπ' αὐτὸν δυνάμεων ἐξ ἠπείρου καὶ ἐπολιόρκει ταύτην*), ενώ για να δηλώσει την κατάληψη μιας πόλης χρησιμοποιεί το ρήμα «κατέχω» (βλ. ενδεικτικά Άννα Κομνηνή ΙΙ 110.25-26: *ἐξ ἐφόδου τὴν Μιτυλήνη κατέσχεν*, 111.2, 115.20, 162.21, 167.1) – Τις αντιρρήσεις του στην θέση του Α. Σαββίδη εκφράζει και ο C. M. Brand, «The Turkish Element in Byzantium Eleventh – Twelfth Centuries», *D.O.P.* 43 (1989) 1-25, κυρίως σ. 2-3 και τα σχόλια στις σημ. 8, 13

και άλλους λόγους ώστε να επιδιώκει άμεσα την καταστολή των δύο στάσεων το καλοκαίρι του 1092.

Για να κατανοήσουμε καλύτερα την τροπή των γεγονότων οφείλουμε να εξετάσουμε τις αιτίες των στάσεων του Καρύκη και Ραψομάτη. Διάφορες ερμηνείες δόθηκαν από τους νεότερους ερευνητές για τα αίτια των στάσεων. Κατά τον F. Chalandon τα φορολογικά βάρη που επιβάλλονταν στα δύο νησιά αποτέλεσαν την κύρια αιτία των στάσεων[37]. Ο J.-C. Cheynet πιστεύει ότι αυτό οφειλόταν στην ανάγκη συλλογής χρημάτων για να αντιμετωπισθούν οι Πετσενέγοι στα 1090-1091[38]. Ο I. Καραγιαννόπουλος θεωρεί ότι τα αίτια της στάσης στην Κύπρο ήταν βαθύτερα και έχουν να κάνουν με τη διαφθορά των εντόπιων διοικητών και την εκμετάλλευση των πληθυσμών από ασυνείδητους κυβερνητικούς υπαλλήλους, κυρίως στο ζήτημα της βεβαίωσης και είσπραξης των φόρων. Για το λόγο αυτό ο Αλέξιος Α΄, εκτός των στρατιωτικών μέτρων που έλαβε, διόρισε στην Κύπρο μετά την καταστολή της στάσης έναν τίμιο και ευσυνείδητο υπάλληλο, τον Καλλιπάριο, κριτή και εξισωτή της νήσου[39]. Μία επιπλέον αιτία ήταν το αίσθημα των κατοίκων των δύο νησιών, ότι είχαν εγκαταλειφθεί από τον αυτοκράτορα, καθώς και η τουρκική απειλή[40].

Μία άλλη εκδοχή για τα αίτια της στάσης του Καρύκη διατύπωσε η Η.

και 54 – J. Shepard, «Father» or «Scorpion»? Style and Substance in Alexios's Diplomacy εν *Alexios I Komnenos*, σ. 68-132, κυρίως σ. 89 σημ. 99 (στο εξής: Father): «Anna may have confused Tzachas with his son, who could have been homonymous» – Για τη χειρόγραφη παράδοση του κειμένου της Αλεξιάδας βλ. B. Leib, *Anna Comnène. Alexiade*, τ. I, Παρίσι 1967, Εισαγωγή, CLXII-CLXXXI.

37. F. Chalandon, Alexis, σ. 147 – Για την οικονομία της νήσου Κύπρου κατά τον 11ο και 12ο αιώνα βλ. ενδεικτικά B. Νεράντζη-Βαρμάζη, Ιστορία της Κύπρου, σ. 68-69 – της ιδίας, The Identity of the Byzantine Province in the 12th Century, *Επετηρίδα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 23 (Λευκωσία 1997) 9-14 – P. Gounarides, «The Economy of Byzantine Cyprus, an ordinary Byzantine Province», εν V. Karageorghis – D. Michaelides (εκδ.), *The Development of the Cypriot Economy from the Prehistoric Period to the Present Day*, Λευκωσία 1996, σ. 175-176 – T. Papacostas, Landholdings σ. 479-482.

38. J.-C. Cheynet, Pouvoir, σ. 410-411.

39. I. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία III, σ. 63-64 – D. Alastos, Cyprus in History, Λονδίνο 1976, σ. 138 (στο εξής: Cyprus): οι ανταρσίες ήταν συμπτώματα μιας γενικής κοινωνικής δυσφορίας και ο Αλέξιος διόρισε τον Καλλιπάριο κριτή της νήσου ως μία χειρονομία που είχε σκοπό να κερδίσει την εμπιστοσύνη του λαού – D. Tsougarakis, «Defection» and «Separatism» in the Aegean in the 11th and 12th Centuries, *Κρητικά Χρονικά* 27 (1987) 283-297, σ. 285-7 (στο εξής: Defection), σ. 285-7 – του ιδίου, Η Βυζαντινή Κρήτη, Κρήτη 1990 σ. 46-4 (στο εξής: Κρήτη), αναφέρει ότι η άποψη πως οι εξεγέρσεις είχαν σχέση με φορολογικές καταπιέσεις και εκμετάλλευση του πληθυσμού από φορολογικούς υπαλλήλους παραμένει ανεπιβεβαίωτη υπόθεση. Οι δύο στάσεις δεν σχετίζονται με τα φορολογικά βάρη που επέβαλε η αυτοκρατορική κυβέρνηση στα δύο νησιά, αντίθετα στην περίπτωση του Καρύκη διαπιστώνει ότι η στάση του δεν είχε καν την υποστήριξη του λαού της Κρήτης, αφού, σύμφωνα με τη διήγηση της Άννας Κομνηνής, οι Κρήτες επιτέθηκαν στον Καρύκη και τον σκότωσαν.

40. J.-C. Cheynet, Pouvoir, σ. 410-411 – E. Malamut, Iles, σ. 93-95 – O C. P. Kyrris, History of Cyprus, Λευκωσία 1996, σ. 209 (στο εξής: Cyprus), προσθέτει και τις πειρατικές επιδρομές.

Ahrweiler η οποία θέτει και ένα άλλο ζήτημα, αν η στάση του Καρύκη συνδέεται με τη συνωμοσία του Νικηφόρου Διογένη. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, η Άννα Κομνηνή στο ένατο βιβλίο της Αλεξιάδας μετά την καταστολή των στάσεων του Καρύκη και Ραψομάτη περιγράφει την ανταρσία του Νικηφόρου Διογένη, με το μέρος του οποίου είχαν συνταχθεί υψηλά ιστάμενα πρόσωπα και μεγάλο μέρος του στρατού. Η συνωμοσία, όπως αναφέραμε, κατεστάλη ένα περίπου χρόνο μετά την καταστολή των στάσεων του Καρύκη και Ραψομάτη (Φεβρουάριο-Μάρτιο του 1094)[41].

Η Η. Ahrweiler στη μελέτη της για τη στρατιωτική διοίκηση της Κρήτης αναφέρει ότι η θέση του δούκα στην Κρήτη δημιουργήθηκε από τον Αλέξιο Α΄ για τον πορφυρογέννητο Νικηφόρο Διογένη, γιο του Ρωμανού Δ΄, προκειμένου να κερδίσει τη φιλία του[42]. Ο Νικηφόρος Διογένης δέχθηκε την *ἀρχὴ τῆς*

41. Οι συνεργάτες του Νικηφόρου Διογένη που κατονομάζει η Άννα Κομνηνή ήταν ο πανυπερσέβαστος Μιχαήλ Ταρωνίτης, σύζυγος της Μαρίας Κομνηνής, αδελφής του αυτοκράτορα, ο Κατακαλών Κεκαυμένος και η βασίλισσα Μαρία η Αλανή. Οι Κεκαυμένος και Διογένης τιμωρήθηκαν με εξορία και δήμευση της περιουσίας (Φεβρουάριος 1094) και κατόπιν με τύφλωση (29 Ιουνίου 1094). Ο Ταρωνίτης με εξορία και δήμευση – Για τον Μιχαήλ Ταρωνίτη βλ. N. Adontz, «Les Taronites à Byzance», *Byz* 11 (1936) 30-42 – του ιδίου, «Observations sur la généalogie des Taronites», *Byz* 14 (1939) 407-413 (= Etudes Armenobyzantines, Λισσαβώνα 1965, σ. 197-251, 339-345) – B. Skoulatos, Personnages, σ. 211-212 – K. Βαρζός, Γενεαλογία, τ. Α΄, σ. 64-67 – Για τον Κατακαλών Κεκαυμένο βλ. B. Skoulatos, Personnages, σ. 163-164 – A. Σαββίδης, «The Byzantine Family of the Kekaumenos (Cecaumenos) (late 10th – early 12th century)», *Δίπτυχα* 4 (1986-1987) 12-27 (= Μελετήματα Βυζαντινής προσωπογραφίας και τοπικής ιστορίας. Ανατύπωση άρθρων 1981-1991, IV) σ. 26-27 – J.-C. Cheynet, Pouvoir, σ. 98-99, 366, 369 – Για την βασίλισσα Μαρία βλ. P. Gautier, Discours, σ. 58-67 – του ιδίου, Lettres, σ. 82-84 – M. Mullet, «The "Disgrace" of the Ex-Basilissa Maria», *BSI* 45. 2 (1984) 202-211 (στο εξής: Disgrace) – της ιδίας, Theophylact, σ. 334 (No 50). – J. Lefort, «Histoire du monastére d'Iviron du milieu du XIe siècle à 1204» (στο εξής: Histoire) εν *Actes d'Iviron II. Du milieu du XIe siècle à 1204* (εκδ. J. Lefort, N. Oikonomides, D. Papachrysanthou, V. Kravari, H. Métrévéli) [Archives de l'Athos XVI] Παρίσι 1990, σ. 8, 23-24, 33 (στο εξής: Actes d'Iviron) – A. E. Laiou, «Imperial Marriages and their Critics in the Eleventh Century: The Case of Sylitzes», *DOP* 46 (1992) 165-176, κυρίως σ. 173-176 – Φ. Ευαγγελάτου-Νοταρά, «Απεικονίσεις της Αυγούστας Μαρίας της Αλανής» στο: *Αντίφωνον. Αφιέρωμα στον καθηγητή Ν. Β. Δρανδάκη*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 531-539 – B. Hill, «Alexios I Komnenos and the Imperial Women» στο: *Alexios I Komnenos*, σ. 37-54, κυρίως σ. 44 (στο εξής: Imperial Women) – J.-F. Vannier, «Notes genealogiques byzantino-georgiennes» εν *Ευψυχία*, τ. II, σ. 673-688, κυρίως σ. 676 και σημ. 17, σ. 684 όπου το γενεαλογικό δένδρο της γεωργιανής οικογένειας – L. Garland, «The Life and Ideology of Byzantine Women: a Further Note on Conventions and Social Reality as Reflected in Eleventh and Twelfth Century Historical Sources», *Byz.* 58.2 (1988) 361-393 – της ιδίας, «"The Eye of the Beholder": Byzantine Imperial Women and their Public Image from Zoe Porphyrogenita to Euphrosyne Kamaterissa Doukaina (1028-1203)», *Byz.* 64 (1994) 19-29, 261-313 – της ιδίας, *Byzantine Empresses. Women and Power in Byzantium, A.D. 527-1204*, Λονδίνο 1999 (γνωστό από τη βιβλιοκρισία της C. Scholz στο *BZ* 92.2 (1999) 520-522 και της N, Delierneux *στο Byz.* 70 (2000) 336-337).

42. Άννα Κομνηνή II 173 – Βλ. H. Ahrweiler, L'administration militaire de la Crète, *Byzantine Byzantion* 31 (1961) 217-228 (στο εξής: Crète) [= H. Ahrweiler, Etudes sur les structures administratives et sociales de Byzance, Variorum 11971, XI].

νήσου Κρήτης εἰς ἐνδιαίτημα ἴδιον[43] και άσκησε την εξουσία στο νησί στα 1092-1093. Ο Καρύκης, κατά την H. Ahrweiler, ήταν ο διάδοχος του Διογένη στη διοίκηση της Κρήτης και στασίασε κατά του αυτοκράτορα στα 1093. Η ίδια ιστορικός πιστεύει ότι η στάση του Καρύκη δεν οφείλεται στα φορολογικά μέτρα που έλαβε ο Αλέξιος, διότι ο πληθυσμός της Κρήτης όπως και της Κύπρου παρέμενε πιστός στον αυτοκράτορα και το απέδειξε με τον φόνο του Καρύκη. Αντίθετα η ανταρσία συνδέεται με τη συνωμοσία του Νικηφόρου Διογένη στα 1094[44].

Για το ίδιο θέμα ο P. Gautier πιστεύει ότι δεν είναι δυνατό να γνωρίζουμε τους προκατόχους του Καρύκη και του Ραψομάτη. Όσον αφορά τον Νικηφόρο Διογένη αναφέρει ότι αγνοούμε τη χρονολογία που άσκησε τα καθήκοντα του ως δούκας στην Κρήτη. Αν δεχθούμε ότι η στάση του Καρύκη ξέσπασε το 1091, τότε ο Νικηφόρος Διογένης διετέλεσε δούκας Κρήτης σε ηλικία 20 περίπου ετών (η γέννησή του γύρω στα 1069-1070) πράγμα απίθανο κατά τον P. Gautier[45]. Αντίθετα η E. Malamut θεωρεί ότι ο Νικηφόρος Διογένης διετέλεσε δούκας της Κρήτης γύρω στα 1090, ικανός για ένα τέτοιο αξίωμα, αφού ήδη σε ηλικία 12-13 ετών μάχεται στο πλευρό του αυτοκράτορα κατά του Ροβέρτου Γυισκάρδου, ενώ 18 ετών πολεμά κατά των Πετσενέγων[46].

Τελευταία ο J.- C. Cheynet υποστήριξε ότι ο Νικηφόρος Διογένης που ήταν πορφυρογέννητος, με δικαιώματα στο θρόνο και με μεγάλη επιρροή στο στράτευμα, δεν ήταν μόνο δούκας της Κρήτης, αλλά είχε και το δικαίωμα να διορίζει τους αξιωματούχους της νήσου. Το δικαίωμα αυτό προς τον Νικηφόρο Διογένη δόθηκε από τον αυτοκράτορα γύρω στα 1085 κατά την ενηλικίωσή του. Ο Καρύκης που επαναστάτησε στα 1090 είχε διορισθεί κατά τον J.- C. Cheynet από τον Διογένη[47].

Εντούτοις η διήγηση της Άννας Κομνηνής μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι ο Αλέξιος δεν επιθυμούσε ο Νικηφόρος Διογένης να απομακρυνθεί από

43. Άννα Κομνηνή II 173.20-21 – Βλ. H. Ahrweiler, Crète 224.
44. H. Ahrweiler, Crète, σ. 224-226 και σημ. 3.
45. P. Gautier, Defection, σ. 220-221 και σημ. 22.
46. E. Malamut, Iles, σ. 488-489: μία άλλη πιθανή χρονολογία, κατά την ιστορικό, να διετέ-
λεσε ο Νικηφόρος Διογένης δούκας της Κρήτης είναι μεταξύ του καλοκαιριού του 1092 και του
Ιουνίου του 1094 – V. Laurent, La Crète avant et après sa libération du joug arabe, 15-16 (1961-2)
394 ο οποίος θεωρεί τον Νικηφόρο Διογένη επίσης δούκα της Κρήτης, αναφέρει όμως ότι: «La
date prècise ou il prit son commandement est incertaine» – B. Skoulatos, Personnages, σ. 160 και
σημ. 1: ο Νικηφόρος Διογένης ήταν δούκας της Κρήτης μετά το 1087 και πριν το 1093, ενώ ο
διάδοχός του ήταν ο Καρύκης – Δ. Τσουγκαράκης, Κρήτη, σ. 68-69 θεωρεί ότι ο Νικηφόρος Διο-
γένης «είχε διοριστεί διοικητής της Κρήτης και πιθανόν να είχαν (οι Καρύκης και Διογένης)
τους ίδιους τίτλους (Δούκας ή Κατεπάνω)».
47. J.-C. Cheynet, Pouvoir, σ. 365: «il (ο Νικηφόρος Διογένης) n'était pas un simple duc mais avait le droit de nommer tous les officiers de l'île et sans doute d'en toucher les revenus Fiscaux».

κοντά του, διότι τότε θα παρείχε σ' αυτόν ελεύθερο πεδίο δράσης. Όπως ήδη έχει επισημάνει ο J.- C. Cheynet, ο Νικηφόρος Διογένης δεν επισκέφθηκε ποτέ το νησί, διότι η Άννα Κομνηνή τον αναφέρει πάντα μεταξύ των μελών της προσωπικής φρουράς του Αλεξίου Κομνηνού[48]. Ο αυτοκράτορας σύμφωνα με την Άννα Κομνηνή δεν αγνοούσε κανένα από τα σχέδια που εξυφαίνονταν εναντίον του, φαίνεται όμως ότι έλεγχε την κατάσταση[49]. Η κρίση άμυνας που περνούσε η αυτοκρατορία ανάγκαζε τον Αλέξιο να έχει κοντά του τους εμπειροπόλεμους και με επιρροή στο στράτευμα αξιωματούχους. Για τον λόγο αυτό, όταν στις αρχές του 1094, την ώρα που ο Αλέξιος βάδιζε κατά των Δαλματών του Βαλκάνου και βρισκόταν στο Δαφνούτιο (8 χιλιόμετρα έξω από την Κωνσταντινούπολη)[50], ο Μανουήλ Φιλοκάλης του ανέφερε ότι ο Διογένης ετοιμαζόταν να στασιάσει, ο Αλέξιος απάντησε *οὐ χρὴ πρόφασιν τοῦτον ἐξ ἡμῶν ἐσχηκέναι*[51].

48. J.-C. Cheynet, Pouvoir, σ. 365.
49. Άννα Κομνηνή II 170.27-29: *Καὶ οὗτος* (ο Νικηφόρος Διογένης) *μὲν τὴν ἀπροφάσιστον τοῦ αὐτοκράτορος σφαγὴν ἐμελέτα διὰ παντός, ἐκεῖνον* (Αλέξιο) *δὲ οὐδὲν τῶν μελετηθέντων κατ' αὐτοῦ διελάνθανε*, II 173.26.31, 174.1-29.
50. Βλ. P. Gautier (εκδ.) Anne Comnène. Alexiade. τ. IV Index, Παρίσι 1976, σ. 35 – P. Gau-
tier, Synode, σ. 283 – του ιδίου, Discours, σ. 35-37: θεωρεί ότι η δεύτερη εκστρατεία κατά του
Βολκάνου έγινε το καλοκαίρι του 1094, διότι ο Αλέξιος Κομνηνός τον Ιούνιο του 1094 βρισκό-
ταν με τον στρατό του στην περιοχή των Σερρών. Εντούτοις η Άννα Κομνηνή αναφέρει ότι στην
περιοχή των Σερρών ο Αλέξιος Κομνηνός βρισκόταν ήδη στις 8 Φεβρουαρίου του 1094 (II
175.30-176.5), μήνα κατά τον οποίο κατεστάλη και η ανταρσία του Νικηφόρου Διογένη. Στις 29
Ιουνίου του 1094 σύμφωνα με την Άννα Κομνηνή (II 183.28-184.2) διεπράχθη η τύφλωση του
Καταχαλών Κεκαυμένου και πιθανότατα του Νικηφόρου Διογένη στην Καισαρόπολη, όπου εί-
χαν εξορισθεί. [βλ. B. Skoulatos, Personnages, σ. 163, 235-236. – Κ. Α. Μπουρδάρα, «Το έγκλημα
καθοσιώσεως στην εποχή των Κομνηνών (1081-1185)», εν *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, τ. I,
Ρέθυμνο 1986, σ. 211-229, 214]. Κατά συνέπεια η Άννα Κομνηνή, αφού ανέφερε το περιστατικό
της τύφλωσης στις 29 Ιουνίου του 1094, επανέρχεται στην εκστρατεία του Αλεξίου κατά του
Βολκάνου που είχε αρχίσει το Φεβρουάριο του 1094. Ο Αλέξιος μετά την παρένθεση της κατα-
στολής της στάσης του Νικηφόρου Διογένη στις Σέρρες, πορεύεται προς τα βυζαντινο-σερβικά
σύνορα, στο Λιπένιο περί τα τέλη Φεβρουαρίου ή αρχές Μαρτίου του 1094 – Πρβ. Ι. Καραγιαν-
νόπουλος, *Ιστορία Βυζαντινού Κράτους. Ιστορία υστέρας βυζαντινής περιόδου (1081-1453).*
Μέρος πρώτο: Τελευταίες λάμψεις (1081-1204), Θεσσαλονίκη 1989, 1999, σ. 66-67 (στο εξής:
Ιστορία III): Φεβρουάριο – Ιούλιο του 1094 – J.-C. Cheynet, Pouvoir, σ. 99 σημ. 2 – Για τον Βολ-
κάνο και τους Δαλματούς βλ. ενδεικτικά J. Ferluga, *L'administration byzantine en Dalmatie*, Aca-
demie serbe des sciences, Monographies T. CCXCI. Institut d'Etudes byzantines No 6, Beograd
1957, σ. 154-162 (= Byzantium on the Balkans, Amsterdam 1976, σ. 141-149) – R. Radić, «Manuel
Stravoromanos. Contribution à l'histoire des rapports entre Byzance et les Slaves du Sud à la Fin du
XIe et durant les premiers années du XIIe siècle», *ZRVI* 27/28 (1989) 93-101 (στα σερβικά με γαλ-
λική περίληψη) – E. Malamut, «Concepts et Réalités: Recherches sur les termes désignant les Ser-
bes et les pays Serres dans les sources byzantines des Xe-XIIe siècles», εν *Ευψυχία. Mélanges offerts à Hélene Ahrweiler*, τ. I-II [Byzantina – Sorbonensia 16], Παρίσι 1998, τ. II, σ. 439-457, κυρίως σ. 445-447.
51. Άννα Κομνηνή II 170. 11-12 – Για τον Μανουήλ Φιλοκάλη βλ. P. Gautier, Synode, σ. 241-

Φαίνεται λογικό πως ο Νικηφόρος Διογένης δεν υπήρξε δούκας της Κρήτης. Ο Αλέξιος Κομνηνός είχε παραχωρήσει πιθανότατα στον Διογένη τα φορολογικά έσοδα (revenus fiscaux) από τις δημόσιες ή αυτοκρατορικές γαίες της Κρήτης, όπως είχε κάνει και για τους αδελφούς του Ισαάκιο και Αδριανό Κομνηνό καθώς και για τον γαμπρό του καίσαρα Νικηφόρο Μελισσηνό σε άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας[52]. Αυτό όμως δε σήμαινε ότι ο Νικηφόρος

242: Ο Μανουήλ Φιλοκάλης, ο οποίος δεν αγνοούσε τα σχέδια του Νικηφόρου Διογένη, πιθανότατα ήταν συγγενής του Ευμάθιου Φιλοκάλη. Εντούτοις δε γνωρίζουμε τη σχέση συγγένειας μεταξύ τους. Στη σύνοδο των Βλαχερνών (τέλη του 1094 – αρχές του 1095) έφερε τον τίτλο του πρωτονοβελίσσιμου και το αξίωμα του επί του κανικλείου. Κατά τον P. Gautier τα ίδια αξιώματα έφερε και μεταξύ 8ης Φεβρουαρίου και 29ης Ιουλίου του 1094, όταν δηλαδή εκδηλώθηκε η συνωμοσία του Νικηφόρου Διογένη. Ο P. Gautier εικάζει ότι στην οικογένεια Φιλοκάλη ανήκε και ένας άλλος υψηλός αξιωματούχος, ο Μιχαήλ (Φιλοκάλης), που στη σύνοδο των Βλαχερνών έφερε τα αξιώματα του πρωτονοβελίσσιμου, μυστικού και επάρχου. Από τα παραπάνω συνάγουμε ότι ο Αλέξιος Κομνηνός έτρεφε αμέριστη εμπιστοσύνη στα μέλη της οικογένειας Φιλοκάλη – Για την οικογένεια Φιλοκάλη βλ. επίσης A. P. Kazhdan, *Social' nyj sostav gospodstvujuscego klassa vizantini XI-XII VV*, Μόσχα 1974, σ. 161-162.

52. Για τον Αδριανό Κομνηνό Actes de Lavra. Des Origines à 1204, τ. I (εκδ. P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachrysanthou) [Archives de l'Athos V] Παρίσι 1970, No 46 (χρυσόβουλλο Αλεξίου I Κομνηνού, Αύγουστος 1084) l. 10-17: *Ταύτης* (Μεγάλης Λαύρας) *γάρ κτήσεις ἐχούσης ἀκινήτους τινὰς ἐν τῇ πάλαι μὲν Παλήνη, νῦν δὲ Κασάνδρα λεγομένη νήσῳ, ἐπεὶ τὰ ταύτης ἐντὸς τῷ δημοσίῳ ἀνήκοντα σύμπαντα τῷ πανσεβάστῳ (πρωτο)σεβαστῷ κῦρ Ἀδριανῷ τῷ περιποθήτῳ αὐτῆς αὐταδέλφῳ ἡ βα(σιλεί)α μου ἐδωρήσατο, καὶ τὸν παρὰ τῶν οἰκητόρ(ων) τ(ῆς) τοιαύτ(ης) νήσου ἐτησίως τελούμενον τοῦ δημοσίου κανόνα τῷ προσώπῳ τε (καὶ) τῷ μέρει αὐτοῦ ἐλογίσατο, ὥστε πρὸς τοῦτον αὐτὰ τελεῖσθαι καὶ κ(α)ταβάλλεσθαι.* [Acte d'Alexis faisant donation à son frère Adrien de revenus fiscaux de Kassadra (l.12-16) perdu et non mentionné dans Dölger Regesten. Τώρα F. Dölger – P. Wirth, Regesten No 1116a (πριν από τον Αύγουστο του 1084]. Ο N. Svoronos στην εισαγωγή των Actes de Lavra I, σ. 69-70 αναφέρει ότι ο Αδριανός: «qui avait reçu en don tous le biens de l'Etat dans la presqu'île, ainsi que le produit des impôts, charges et droit payés à l'Etat par les particouliers pour leurs biens sis à Kassandra» – Για τον Ισαάκιο Κομνηνό, Actes de Lavra No 51 (χρυσόβουλλο του Αλεξίου Α΄ του 1092) l.13-16: *ἀλλ' οὐδὲ οἱ προνοηταὶ τῶν κτημάτων τοῦ πανευτυχεστάτου σεβαστοκράτορος καὶ περιποθήτου αὐταδέλφου τῆς βασιλείας μου ἕξουσιν ἐπ' ἀδείας ἐπαχθῶς φέρεσθαι καὶ ἐξουσιαστικῶς τε ἅμα καὶ ἐπηρεαστικῶς κατὰ τοῦ αὐτοῦ μετοχίου.* (possédant (ο Ισαάκιος Κομνηνός) dans la région intéressée, à l'est de Thessalonique, des biens et la droit de percevoir le revenu fiscal des terres de Lavra) – Actes de Xenophon (εκδ. D. Papachrysanthou) [Archives de l'Athos XV] Παρίσι 1986, No 2 (χρυσόβουλλο του Αλεξίου Α΄ του Σεπτεμβρίου του 1089) l.3-7: *ἀντὶ τοῦ ἀφαιρεθέντος* (από τη μονή Ξενοφώντος) *προαστείου τῶν Κεκαυμένων καὶ παραδοθέντος τῷ πανευτυχεστάτῳ σεβαστοκράτορι καὶ περιποθήτῳ αὐταδέλφῳ.* Η Τριανταφυλλίτσα Μανιάτη-Κοκκίνη (*Ο βυζαντινός θεσμός της Πρόνοιας. Συμβολή στη μελέτη του χαρακτήρα του* (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή) Θεσσαλονίκη 1990, σ. 303, 374), κάνει λόγο για προνοιακή παραχώρηση του Αλεξίου Α΄ προς τον σεβαστοκράτορα – Actes d'Esphigmenou (εκδ. J. Lefort) [Archives de l'Athos VI], Παρίσι 1973, No 5 (χρυσόβουλλο Αλεξίου Α΄ του 1095) l. 11-13: *διὰ τὸ προαφορισθῆναι τὸ δηλωθὲν τῆς αὐτῆς μονῆς προάστειον τὴν Πορταρέαν τῷ μέρει τοῦ ἁγίου ἡμῶν δεσπότου τοῦ πανευτυχεστάτῳ σεβαστοκράτορος* (On sait que l'empereur céda à ses fréres le revenus fiscaux de régions entiére, et aussi, au prix de véritables expropriations, de domaines (κτήματα): le proasteion de Portaréa fut l'un d'eun). Ο εκδότης αναφέρει επίσης στην εισαγωγή των Actes d'Esphigmenou,

σ. 19 ότι ο Αλέξιος Α΄ παραχώρησε στον Ισαάκιο «de revenus et de biens à Kalamaria» – Actes de Lavra I, Appendice II, l.38-40: *σὺν αὐτῷ δὲ καὶ ὁ σεβαστοκράτωρ κῦρ Ἰσαάκιος τά τε ἐν Κασσανδρείᾳ καὶ τὰ ἐκτός. οὐ ταῖς θεσπίσμασιν ἤξαντές τινες τῶν ἀναγραφέων οὐδ' ἀναγράψαι ἐτόλμησαν, εἰ μὴ μόνον τι πρακτικὸν ἐπεκύρωσε καὶ ἐβεβαίωσε* – Για το Νικηφόρο Μελισσηνό βλ. Άννα Κομνηνή I 89, σ. 6-38: *τὰ δὲ ἦν τιμηθῆναι τὸν Μελισσηνὸ τῷ τοῦ καίσαρος ἀξιώματι καὶ ταινίας ἀξιωθῆναι καὶ εὐφημίας καὶ τῶν ἄλλων, ὅσα τῷ τοιούτῳ προσήκει ἀξιώματι, δοθῆναι δὲ οἱ καὶ τὴν Θετταλοῦ μεγίστην πόλιν*, I 90.1-3, 92.29-3, 93.1-27, 113.12-13 – Ιωάννης Ζωναράς, Επιτομή Ιστοριών (εκδ. L. Dindorf) 732.9-15: *τὸν δέ γε Μελισσηνόν, ἐπὶ συμβάσει τετιμήκασι Καίσαρα καὶ τὴν πόλιν αὐτῷ Θεσσαλονίκην εἰς κατοικίαν ἀπένειμαν, καὶ χορηγίαν χρημάτων..* – Actes de Docheiariou (εκδ.) N. Oikonomides [Archives de l'Athos XIII] Παρίσι 1984, No 4 (α. 1117) l.9-10: *ἀπὸ τῆς ἐπισκέψεως δὲ τοῦ Ἰβάτζη τυγχάνων, ὅπερ καὶ διὰ δωρεᾶς τοῦ ἀειμνήστου καὶ ἀοιδίμου δεσπότου ἡμῶν τοῦ καίσαρος κῦρ Νικηφόρου τοῦ Μελισσηνοῦ.* (Κατά τον εκδότη ο Νικηφόρος Μελισσηνός έλαβε από τον Αλέξιο Α΄: «sinon la villle, du moins des biens ou des droits dans la règion de Thesssalonique». Το παρόν έγγραφο αποδεικνύει ότι είχε παραχωρηθεί στον καίσαρα μία επίσκεψη που ονομαζόταν *τοῦ Ἰβάτζη* πιθανόν με τα υπόλοιπα φορολογικά έσοδα της περιοχής) – Actes d'Iviron II. Du milieu du XIe siècle à 1204 (εκδ. J. Lefort, N. Oikonomides, D. Papachryssanthou, V. Kravari, H. Métrévéli) Παρίσι 1990, No 43 (α. 1085) l.6-7: *εἰς τὸν ἅγιον ἡμῶν δεσπότην τὸν εὐτυχέστατον καίσαρα κύριν Νικηφόρον τὸν Μελησινὸν περὶ δεσποτίας τῆς μονῆς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τοῦ Σπηλαίου καὶ τοῦ ἐν αὐτῇ ἀμπελῶνος* (On savait,... par l'acte Docheiariou No 4 qu'il disposait de biens impériaux en Chalcidique. Le présent document nous apprend que les droits de Mélissènos s'étendaient à la vallée du Strymon). [Για τον Νικηφόρο Μελισσηνό βλ. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, Εκλογή, αναγόρευσις και στέψις του βυζαντινού αυτοκράτορος, εν Αθήναις 1956, 156 – Κ. Μπουρδάρα, Καθοσίωσις και Τυραννίς κατά τους μέσους βυζαντινούς χρόνους 1056-1081, Αθήνα 1984, σ. 69-74 – B. Skoulatos, Personnages, σ. 240-245 – Κ. Βαρζός, Γενεαλογία, τ. Α΄, σ. 80-84 – G. Zacos – A. Veglery, Byzantine Lead Seals, τ. III, Bale 1972, Nos 2697-2699 – M. Mullet, Thophylact, No 44 (σ. 362-363) – Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Το αξίωμα του «δεσπότη» και τα δεσποτικά έγγραφα της Ηπείρου* (υπό εκτύπωση) – Για «τήν Θετταλού μεγίστην πόλιν» βλ. Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Θεσσαλονίκη, "Πρώτη πόλις Θετταλίας"», *ΚΔ΄ Δημήτρια. Γ΄ Επιστημονικό Συμπόσιο. Χριστιανική Θεσσαλονίκη.* Από της Ιουστινιανείου εποχής έως και της Μακεδονικής Δυναστείας. Θεσσαλονίκη 1991, σ. 65-77, κυρίως 72-73] – Ο M. F. Hendy (Studies, σ. 85-90) παραθέτει κατάλογο των προσώπων που έλαβαν παραχωρήσεις φορολογικών εσόδων από τον Αλέξιο Κομνηνό. Τις παραχωρήσεις αυτές ο M. F. Hendy ονομάζει «apanages» (κτήσεις) – Βλ. επίσης H. Ahrweiler, Mer, σ. 213-214 – J. Lefort, *Une grande fortune foncière aux X-XIIIe siècles: le biens du monastère d'Iviron* εν *Structures féodales et féodalisme dans l'Occident méditerranéen (X-XIIIe siècles). Bilan et perspectives de recherches* (Collection de l'Ecole Française de Rome 44), Ρώμη 1980, σ. 727-742 κυρίως σ. 737-739: «La création de ce qu'on a appelé des «apanages» en Macédoine sous Alexis Ier, création qui avait été la cause véritable des confiscations ... On sait qu'Alexis Ier affecta à certains proches parents, des le debut de son règne, le revenu de l'împot et celui de biens du fisc dans de vastes territoires... Ces apanagés, que l'on considére comme associés au pouvoir impérial, exercent à ce titre la justice et dirigent l'administration provinciale qui est passé à leur service... Pourtant l'Etat n'abandonne pas ces droits dans la région... ces apanages forment des enchevêtrements de droits fiscaux, de domaines et de pouvoirs d'Etat, au bénéfice de certains membres d'une famille, celle des Comnéne, qui, comme l'écrit en substance Zonaras, considére l'Etat comme un bien familial... le moyen pour Alexis Ier, dans une situation militaire et financière difficile, de s'assurer ou de récompenser des fidélités» – J.-C. Cheynet, Pouvoir, σ. 238, 365-6, 371. Θεωρεί ότι οι παραχωρήσεις αυτές σχετίζονται με το καθεστώς της πρόνοιας ή των «apanages» – του ιδίου, «Fortune et Puissance de l'Aristocratie (Xe-XIIe siècle)», εν *Hommes et richestes dans l'Empire Byzantin*, τ. II VIIIe-XVe siècle, Παρίσι 1991 (στο εξής: Fortune), σ. 199-213 – P. Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos 1143-1180*, Cambridge 1993 (στο εξής: Manuel I), σ. 164-165, 180-202. Για

Διογένης υπήρξε δούκας της Κρήτης. Μπορεί ο Αλέξιος να τον τίμησε με έναν τίτλο, όχι όμως και με κάποιο αξίωμα[53].

Η Έρα Βρανούση στην έκδοση των αυτοκρατορικών εγγράφων της Πάτμου και σε άλλες μελέτες της αναφέρει με βάση τα έγγραφα Νο 8 (χρυσόβουλλο σιγίλλιο του Ιωάννη Β΄ Κομνηνού, Ιούλιος του 1119), τη διαθήκη του

τις παραχωρήσεις φορολογικών εσόδων του Αλεξίου Κομνηνού σε συγγενείς του βλ. επίσης A. Holweg, *Beiträge zur Verwaltungsgeshichte des Oströmischen Reiches unter den Komnenen* (Miscellanea Byzantina Monacensia 1) Μόναχο 1965, κυρίως σ. 615-634 – B. Ferjancić, «Les Sebastokratores à Byzance», *ZRVI* 11 (1968) 141-192 (στα σερβικά με γαλλική περίληψη) κυρίως σ. 142, 148-152 – G. Ostrogorsky, «Observations on the Aristocracy in Byzantium», *DOP* 25 (1971) 2-32, κυρίως σ. 10 και σημ. 30 – L. Maksimović, «Genèse et caractère des Apanages dans l'Empire Byzantin», *ZRVI* 14/15 (1973) 103-154 (στα σερβικά με γαλλική περίληψη) κυρίως σ. 110-115 – M. J. Angold, *Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία από το 1025 έως το 1204. Μία πολιτική ιστορία*, Αθήνα ²1997, σ. 244: ονομάζει τις παραχωρήσεις αυτές, που ήταν προσωρινές, πρόνοιες και τις συνδέει με τις στρατιωτικές πρόνοιες του 12ου αιώνα. Αναφέρει μάλιστα ότι οι συγγενείς του Αλεξίου Α΄ ανέλαβαν τη διοίκηση των διαφόρων περιοχών της αυτοκρατορίας και εισέπρατταν τα έσοδα που θα πήγαιναν υπό κανονικές συνθήκες στο κράτος – A. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη στο Βυζάντιο 900-1200*, Cambridge 1989 (μετάφραση στα ελληνικά από την Ελένη Σταμπόλη, Αθήνα 1997), σ. 70-136, 459-481, κυρίως 122-125, 476-479, διαφωνεί με την άποψη του M. Angold και θεωρεί ότι η «στρατιωτική πρόνοια» και οι παραχωρήσεις φορολογικών εσόδων από τον Αλέξιο Α΄ είναι δύο ξεχωριστά φαινόμενα. Επίσης θεωρεί τις παραχωρήσεις αυτές την πιο ακραία περίπτωση λογισίμου (= παραχώρηση φορολογικών εσόδων από το κράτος σε ιδιώτη γαιοκτήμονα). Τα προνόμια αυτά αποτελούσαν μέρος της πολιτικής που αποσκοπούσε στο να συγκεντρώσει την εξουσία στα χέρια των μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας και μερικών άλλων συγγενών οικογενειών. (Βλ. επίσης και τις βιβλιοκρισίες στο βιβλίο του A. Harvey: P. Magdalino, *History* 76 (1991) 484-485 – J. Nesbitt, *Speculum* 68.2 (1992) 515-516 – M. Arbagi, *The Historian* 54 (1991) 336-337 – W. Treadgold, *American Historical Review* 96 (1991) 859 – F. E. Shlosser, *Canadian Journal of History* 26 (1991) 489-492 – J. Koder, *JÖB* 42 (1992) 369-371 – C. Morrisson, *Revue Historique* 581 (1992) 158-161 – M. Angold, Αυτοκρατορία, σ. 45-47) – M. Kaplan, *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle*, Παρίσι 1992, σ. 557-558, αναφέρει ότι οι παραχωρήσεις του Αλεξίου Α΄ αποτελούν γενίκευση του λογισίμου: «Ceci s'opère par la gènéralisation du logisimon, concession de revenu Fiscaux à percevoir par l'intéressé ... l'Etat abandonne une part essentielle de sa souveraineté, la perception de l'impot» – Πρβ. Ν. Οικονομίδης, Αυθένται, 308-317: κάνει λόγο για μία πυραμιδοειδή δομή στη διοίκηση που συμπίπτει με πυραμιδοειδή δομή στις προσωπικές σχέσεις εξάρτησης – Του ιδίου, Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe s.), Αθήναι 1996, σ. 221-222, 242-243, 248-249: κάνει λόγο για «apanages» και αναφέρει: «On a l'impression que la clause pénale (Lauvra No 51 (a 1092)) est introduire au cas où les droits de Fisc sont gerès par les hommes d'un magnat, et non par les agents de l'Etat. Cela signifierait donc que l'empereur avait cédé au magnat en question tout pouvoir administratif et, par conséquent, la menace de sa colére n'était peut-être pas suffisante pour discipliner les agents du bénéficiaire; mais il gardait, comme il est normal, tout pouvoir legal sur cette region, comme sur tout l'empire, et pouvait imposer les punitions prévues par la loi, comme les amendes énoncées dans une clause pènale» – Πρβ. J. Lefort, Histoire 28: «Il semple que l'empereur ait seulement fait don à ses parents des biens qui appartenaient au Fisc».

53. Για παράδειγμα στο σημείωμα της Συνόδου των Βλαχερνών στην τέταρτη θέση υπογράφει ο Γεώργιος Παλαιολόγος, σύγγαμπρος του αυτοκράτορα (σύζυγος της Άννας Δούκαινας, αδελφής της αυτοκράτειρας Ειρήνης) μόνο με τον τίτλο του σεβαστού (P. Gautier, Synode, σ. 217: *τοῦ σεβαστοῦ κῦρ Γεωργίου τοῦ Παλαιολόγου*).

Θεόκτιστου (MM VI 107) του έτους 1157, Νο 22 (πρόσταξη του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού, Απρίλιος του 1176) και Νο 21 (Λύση του Αλεξίου Γ΄ Αγγέλου, λίγο πριν τον Νοέμβριο του 1196), ότι ο Αλέξιος Κομνηνός παραχώρησε στη Μονή της Πάτμου μετά το θάνατο του Χριστοδούλου (16 Μαρτίου 1093) και πολύ πριν το 1118 300 μοδίους σίτου ετησίως, ενώ μετά το θάνατο του Ιωσήφ Ιασίτου ο ίδιος ο αυτοκράτορας πλην των 300 μοδίων παραχώρησε στη μονή και 24 χρυσά νομίσματα κατ' έτος. Η Έρα Βρανούση αναφέρει ότι η μονή λάμβανε τη χορηγία του σίτου και τα νομίσματα από το ακρόστιχον της Κρήτης ή *ἐκ τῶν βασιλικῶν ἐπισκέψεων* (αυτοκρατορικά κτήματα) *ή ἐκ τοῦ ἀκροστίχου τῆς Κρήτης*[54]. Η λύση του Αλεξίου Γ΄ Αγγέλου του 1196 αναφέρει ρητά ότι οι 700 μόδιοι (οι 300 μόδιοι καθώς και τα νομίσματα είχαν αυξηθεί από νέες παραχωρήσεις των διαδόχων του Αλεξίου προς τη μονή) προέρχονταν *ἐκ τῶν κατὰ τὴν Κρήτη βασιλικῶν ἐπισκέψεων*.

Η Άννα Κομνηνή, όπως προείπαμε, αναφέρει ότι ο Αλέξιος παραχώρησε την *ἀρχή τῆς νήσου Κρήτης εἰς ἐνδιαίτημα ἴδιον* στον Νικηφόρο Διογένη (II 173. 20-21), ενώ μετά την αποκάλυψη της συνωμοσίας του η περιουσία του δημεύθηκε (Φεβρουάριος του 1094)[55]. Θα μπορούσαμε επομένως να αναρωτηθούμε αν η παραχώρηση των 300 μοδίων στη μονή της Πάτμου συνδέεται με τη δήμευση της περιουσίας του Διογένη. Αν υπάρχει κάποια σχέση στα δύο αυτά μέτρα που έλαβε ο Αλέξιος Α΄, τότε μπορούμε να υποθέσουμε ότι η Άννα Κομνηνή με τη φράση *εἰς ἐνδιαίτημα ἴδιον* υπαινίσσεται την παραχώρηση από μέρους του αυτοκράτορα των βασιλικών επισκέψεων της Κρήτης στον Νικηφόρο Διογένη. Θεωρούμε υπερβολικό να υποθέσουμε ότι στον Νικηφόρο Διογένη παραχωρήθηκαν τα φορολογικά έσοδα όλης της Κρήτης, όταν συγγενείς του αυτοκράτορα, όπως ο αδελφός του Αδριανός Κομνηνός, νέμονταν τα φορολογικά έσοδα πολύ μικρότερων και φτωχότερων περιοχών όπως η Κασσάνδρα[56]. Άλλωστε παραχώρηση επίσκεψης αναφέρεται σε έγγραφο της μονής Δοχειαρίου (Νο 4, l. 9-10 a.1117) προς τον καίσαρα Νικηφόρο Μελισσηνό. Σύμφωνα με τον Ιωάννη Ζωναρά (III 732.11-13) ο Νικηφόρος Μελισσηνός έλαβε την πόλη της Θεσσαλονίκης *εἰς κατοικίαν* καθώς και *χορηγίαν χρημάτων*. Πιο πιθανό θεωρούμε ότι ο Νικηφόρος Διογένης αντικατέστησε το δημόσιο στην εκμετάλλευση των βασιλικών επισκέψεων της Κρήτης και εισέπραττε τα εισοδήματά τους (συμπληρωματικά ίσως λάμβανε και αυτός *χορηγίαν χρημάτων* από το ακρόστιχο της Κρήτης), ενώ μετά τη δήμευση της

54. Ε. Βρανούση, Αυτοκρατορικά, Εισαγωγή, σ. 61-63, Νο 21 και σημ. σ. 212.

55. Για τη δήμευση βλ. ενδεικτικά Κ. Μπουρδάρα, Καθοσίωσις I, σ. 162-164 – J.-C. Cheynet, Fortune, et puissance l'aristocratie (Xe-XIIe siècle) στο *Hommer et richesses dans l'Empire byzantin*, τ. II (εκδ. V. Kravari - J. Lefort - C. Morrisson) Paris 1991, σ. 199-213.

56. Actes de Lavra I No 46, l. 10-17.

περιουσίας του η εκμετάλλευση των βασιλικών επισκέψεων περιήλθε και πάλι στο δημόσιο την άνοιξη του 1094. Ίσως μετά τη ρύθμιση αυτή ο αυτοκράτορας επέτρεψε την εις είδος παραχώρηση σίτου 300 μοδίων στη μονή της Πάτμου από τις βασιλικές επισκέψεις που εκμεταλλευόταν πλέον άμεσα το δημόσιο, πράγμα που δεν μπορούσε να γίνει το 1088 κατά την ίδρυση της μονής, επειδή οι επισκέψεις τότε ανήκαν στον Νικηφόρο Διογένη[57].

Επιπλέον η Άννα Κομνηνή στην περιγραφή της ανταρσίας του Νικηφόρου Διογένη αναφέρει ότι, πριν από την αποκάλυψη της επιβουλής του, είχε σχεδιασθεί μια απόπειρα δολοφονίας του αυτοκράτορα από κάποιον στρατιώτη τουρκοαρμενικής καταγωγής ύστερα από παρακίνηση του Διογένη. Ο Αλέ-

57. Ε. Βρανούση, Αυτοκρατορικά Νο 6 (Απρίλιος τους 1088), Νο 7 (Απρίλιος του 1088) όπου δεν αναφέρεται η παραχώρηση 300 μοδίων – Η παραχώρηση μοδίων από τις επισκέψεις της Κρήτης προς τη μονή της Πάτμου σταμάτησε το 1171 (Ε. Βρανούση, Αυτοκρατορικά Νο 22, Νο 21) όταν οι βασιλικές επισκέψεις της Κρήτης δόθηκαν από τον Μανουήλ Α΄ στους «εντοπίους» και από τότε το κράτος εισέπραττε νομίσματα, ενώ η μονή της Πάτμου λάμβανε (από το 1176) αντί σίτου από το ακρόστιχον της Κρήτης: *νομίσματα τρικέφαλα, τὰ κατὰ τὴν ἡμέραν προτιμώμενα, λίτραι δύο.* (Βλ. Ν. Οικονομίδη, Η διανομή των βασιλικών «επισκέψεων» της Κρήτης (1170-1171) και η δημοσιονομική πολιτική του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού εν Πεπραγμένα του Β΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, τ. Γ΄, Αθήνα 1968 σ. 194-201 (στο εξής: Διανομή) – Βλ. επίσης Ε. Βρανούση, «Πατμιακά. Πρόσταξις του αυτοκράτορος Μανουήλ Α΄ Κομνηνού υπέρ της εν Πάτμω μονής Ιωάννου του Θεολόγου. Χρονολογικά και προσωπογραφικά ζητήματα», εν *Χαριστήριο εις Α. Κ. Ορλάνδον*, τ. Β΄, Αθήνα 1966, σ. 78-97, κυρίως σ. 80-84 – της ιδίας, «Πατμιακά Ζ΄. Ιστορικές μαρτυρίες για την Κρήτη του ΙΒ΄ αιώνα από πατμιακές πηγές», εν *Πεπραγμένα του Β΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ΄, Αθήνα 1968, σ. 5-15 (στο εξής: Κρήτη) – της ιδίας «Πατμιακά Γ΄. Ο καθηγούμενος της μονής Πάτμου, Ιωσήφ Ιασίτης και η αρχαιότερη αναγραφή χειρογράφων της μονής», *Δ.Χ.Α.Ε.* 4 (1964) 345-352 – της ιδίας, «Πατμιακά Δ΄. Σάββας, καθηγούμενος της μονής Πάτμου», *Ελληνικά* 19 (1966) 216-225 – Για τις επισκέψεις: κτήματα που ανήκαν στην αυτοκρατορική οικογένεια και αποτελούσαν μία ιδιαίτερη φορολογική ενότητα βλ. F. Dölger, Beiträge zzur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. und 11. Jahrhunderts, Leipzig - Berlin 1927, ανατ. Hildesheim 1960, σ. 151-152 – Δ. Ζακυθηνός, Μελέται *ΕΕΒΣ* 17 (1942) 241-243, 22 (1952) 161 – M. Dendias, «Συμβολή εις τα της οργανώσεως και λειτουργίας και διοικήσεως εν τω βυζαντινώ κράτει περί την εποχήν της υπό των Φράγκων καταλύσεως αυτού», εν *Atti dello VIII Congresso Internazionale di Studi Bizantini* (Παλέρμο 1951) Ρώμη 1953, Nedeln 1978, σ. 315-316, 318-319 – A. Carile, «Partitio terrarum Imperii Romaniae», *Studi Veneziani* 8 (1965) 228 – A. Harvey, Ανάπτυξη σ. 121-122, 127 – Πρβ. Ν. Οικονομίδης, Διανομή 196: ο όρος «επίσκεψις» χαρακτηρίζει τα κτήματα του στέμματος και του δημοσίου. Ήταν κτήματα από τα καλύτερα σε ποιότητα, τα οποία το δημόσιο εκμεταλλευόταν άμεσα: τα εισοδήματα από τις επισκέψεις ήταν σημαντικά για το κράτος, γιατί είχε τα κέρδη του άμεσου καλλιεργητή – Του ιδίου, L'evolution de l'organisation administrative de l'Empire byzantin au XIe siècle, *TM* 6 (1976) 136 σημ. 66: υπάρχει μία βασική διάκριση μεταξύ αυτοκρατορικών κτημάτων ή κτημάτων του δημοσίου, κτήματα του στέμματος είναι όσα ανήκουν σε βασιλικές επισκέψεις και κουρατωρείες, ενώ του δημοσίου όσα ανήκαν ανέκαθεν στο δημόσιο ή όσα απέκτησε το δημόσιο με το σύστημα του κλάσματος ή της αδωρίας – Ε. Βρανούση, Κρήτη, σ. 11 – της ιδίας, Αυτοκρατορικά, σ. 212 – P. Magdalino, Manuel I, σ. 164-168, 171, 234-235: «Episkepseis were in origin imperial or fiscal domains which the emperor did not need to grant out, or could grant on his own conditions».

ξιος δεν τιμώρησε τον στρατιώτη, αντίθετα τον άφησε ελεύθερο δίδοντάς του δώρα. Από την άλλη δεν έδωσε σημασία στους υπαινιγμούς για ενοχή του Νικηφόρου Διογένη[58]. Δυστυχώς δεν υπάρχουν στοιχεία για την ακριβή χρονολόγηση του περιστατικού που έλαβε χώρα πριν από το 1094, ίσως το 1091[59]. Εντούτοις μπορούμε να ισχυριστούμε ότι το γεγονός αυτό αποτέλεσε

58. Άννα Κομνηνή II. 176-178: *Σφαιρίζοντι γάρ ποτε τῷ αὐτοκράτορι κατὰ τὸ ἐν τῷ μεγάλῳ παλάτιῳ ἱππήλασσιον ἀνήρ τις βάρβαρος ἐξ Ἀρμένιων καὶ Τούρκων φὺς ξίφος ἔσωθεν τῶν ἀμφίων φέρων, ἐπὰν τὸν αὐτοκράτορα τῶν συσφαιριζόντων ἀνασειράσαντα τὸν χαλινὸν ἀπολειφθέντα ἐθεάσατο... Ὑπεψιθύριζον οὖν τινες μετὰ τῆς τοῦ Διογένους γνώμης τῷ τοῦ αὐτοκράτορος φόνῳ ἐπικεχειρηκέναι τὸν ἄνδρα ἐκεῖνον, κἂν ὁ βασιλεὺς οὐδ' ὅλως ὑπεῖχε τούτοις τοῖς λόγοις τὰ ὦτα, ἀλλὰ μᾶλλον ἐβαρυμηνία κατ' αὐτῶν* – βλ. Κ. Μπουρδάρα, Έγκλημα, σ. 214 – Για το ιερό παλάτιον και το Τζυκανιστηρίον βλ. R. Janin, *Constantinople Byzantine*, Παρίσι 1964, σ. 106-122 – P. Magdalino, «Manuel Komnenos and the Great Palace», *BMGS* 4 (1978) 104-114, κυρίως σ. 109-113 (= Tradition and Transformation in Medieval Byzantium, Variorum 1991, V) – του ιδίου, Constantinople médiéval. Etudes sur l'organisation des structures urbaines [Travaux et Memoires. Monographies 9], Παρίσι 1996, σ. 71: «à travers son oeuvre (της Άννας Κομνηνής) elle emploie les mots βασιλεία et ανάκτορα, le plus souvent sans qualificatif, tantôt pour le Grand Palais, tantôt pour les Palais des Blachernes (par exemple II, σ. 90 (Grand Palais), II σ. 22 (Blachernes) » – Σ. Γ. Γιάτσης, «Τζυκάνιο, το παιχνίδι των βυζαντινών αυτοκρατόρων», εν *Η΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο (Μάιος 1987)* [Ελληνική Ιστορική Εταιρεία], Θεσσαλονίκη 1987, σ. 9-16 – του ιδίου, *Ιστορία της Άθλησης και των αγώνων στον Ελληνικό κόσμο κατά τους Ελληνορωμαϊκούς, τους βυζαντινούς και τους νεότερους χρόνους*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 161-163, 176-177.

59. Η καταγωγή (Τουρκοαρμένιος) του στρατιώτη καθώς και ο τόπος (*ἱππηλάσιον ἐν τῷ μεγάλῳ παλατίῳ*) όπου συντελείται η απόπειρα μας οδηγεί στην υπόθεση συσχετισμού με την επιβουλή του Αρμένιου Αριέβη και του Νορμανδού Κωνσταντίνου Ουμπερτόπουλου, αρχές καλοκαιριού του 1091 (Άννα Κομνηνή II. 146. 28-32, 147. 1-6: *Οὐ πολλαὶ διῆλθον ἡμέραι τῆς τοῦ βασιλέως εἰς τὰ ἀνάκτορα εἰσελεύσεως, καὶ ὁ Ἀριέβης Ἀρμένος καὶ ὁ Κελτὸς Οὐμπερτόπουλος .. κοντὰ τοῦ αὐτοκράτορος μελετήσαντες ἐφωράθησαν πλῆθος οὐκ ἀγενὲς πρὸς ταυτηνὶ τὴν βουλὴν ἐπισυρόμενοι. Καὶ οἱ ἔλεγχοι παρῆσαν καὶ ἡ ἀλήθεια ἐπαρρησιάζετο*). Και στις δύο περιπτώσεις ο αυτοκράτορας βρίσκεται στην Κωνσταντινούπολη. Στην περίπτωση του Αριέβη – Ουμπερτόπουλου η Άννα Κομνηνή πιστεύουμε ότι υπαινίσσεται πως ο αυτοκράτορας βρισκόταν στο παλάτι, όταν πληροφορήθηκε την επιβουλή, ενώ η απόπειρα του στρατιώτη κατά του Αλεξίου συντελέστηκε επίσης στα ανάκτορα. Επιπλέον η Άννα Κομνηνή αναφέρει ότι στην επιβουλή του Αριέβη -Ουμπερτόπουλου εμπλέκονταν υψηλά ιστάμενα πρόσωπα χωρίς να τα κατονομάζει, ίσως μεταξύ αυτών να ακουγόταν και το όνομα του Νικηφόρου Διογένη. Ο J. Shepard (Father, σ. 116-117) υποθέτει ότι η αδυναμία της Άννας Κομνηνής να κατονομάσει τους συνεργούς των Αριέβη – Ουμπερτόπουλου υποδηλώνει ότι οι συμμετέχοντες δεν ήταν υψηλά ιστάμενα πρόσωπα ή μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας. Κατά την άποψή μας η Άννα δεν τους κατονομάζει διότι ίσως δεν υπήρχαν επαρκή στοιχεία για την ενοχή τους, πράγμα που σημαίνει ότι οι κατηγορίες παρέμειναν αναπόδεικτες υποθέσεις. Αυτό συμφωνεί με το ρήμα «υπεψιθύριζον» που χρησιμοποιεί (βλ. σημ. 58) στην περιγραφή της απόπειρας του στρατιώτη – Βλ. Ιωάννης Ζωναράς, Επιτομή Ιστοριών, σ. 741. 6-13 – B. Skoulatos, Personnages, σ. 29, 69-70 – Κ. Μπουρδάρα, Έγκλημα, σ. 213 – Βλ. επίσης σημ. 26 – Για τους Αρμένιους την εποχή του Αλεξίου Κομνηνού βλ. A. Sharf, Armenians and Byzantines in the time of Alexius I Comnenus. Confrontation and coexistence [Bar – Ilan Studies in History 2] (Ramat – Gan, Bar – Ilan Univ. pr. 1984) σ. 101-122 – Για τους Νορμανδούς βλ. W. B. MacQueen, «Relations between the Normans and Byzantium 1071-1112», *Byzantion* 56 (1986) 427-477.

ένδειξη για τις προθέσεις του Νικηφόρου Διογένη και ενίσχυσε τους φόβους του αυτοκράτορα για μία οργανωμένη συνωμοσία.

Ας επανέλθουμε όμως στα κινήματα του Ραψομάτη και Καρύκη για να αναφερθούμε στην ανάμειξη του τάγματος των Αθανάτων στη στάση του πρώτου. Σχετικά με το τάγμα των Αθανάτων που υπερασπιζόταν την Κύπρο, το οποίο είχε δημιουργηθεί την εποχή του Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα (1071-1078) μετά τη μάχη του Ματζικέρτ (1071) και αποτελούνταν από Μικρασιάτες πρόσφυγες, η Άννα Κομνηνή αναφέρει ρητά ότι: *τοῦ μὲν οὖν κοινοῦ τοῦ στρατοῦ οὐ τοσοῦτον ἔμελλε τῷ Νικηφόρῳ (Διογένη) ἤδη γὰρ ἅπαντες πρὸς αὐτὸν ἀπονενεύκασιν*[60]. Ο Στ. Κυριακίδης παρατηρεί ότι: «είναι αξιοσημείωτον ότι η Άννα εκφράζεται μετά τινος καταφρονήσεως περί των αθανάτων, ως απειροπολέμων. Τούτο πιθανώς οφείλεται εις το γεγονός ότι ούτοι ήσαν πιστοί εις τον (Νικηφόρο) Βοτανειάτη, ως η ιδία λέγει»[61]. Η απομάκρυνση των αθανάτων από την Κωνσταντινούπολη, που δεν γνωρίζουμε πότε έγινε, οφείλεται στην αμφίβολη πίστη τους προς τον αυτοκράτορα Αλέξιο Α΄, γεγονός που αποδεικνύει και η συνακόλουθη ανάμειξή τους στο κίνημα του Ραψομάτη. Ο J.-C. Cheynet θεωρεί ότι η ανταρσία του Νικηφόρου Διογένη μπορεί να ερμηνευθεί ως μια εχθρική εκδήλωση στις στρατηγικές επιλογές του Αλεξίου που αποσκοπούσαν στην υπεράσπιση της Δύσης εις βάρος της Ανατολής. Οι μεγάλες στρατιωτικές οικογένειες της Ανατολής αλλά και τα τάγματα, όπως αυτό των Αθανάτων, στρατολογημένα από πρόσφυγες της Μ. Ασίας, έβλεπαν την Ανατολή να περνά στα χέρια των Τούρκων και αντέδρασαν στην πολιτική αυτή[62].

Προτού προχωρήσουμε στη διερεύνηση της σύνδεσης των στάσεων Καρύκη και Ραψομάτη με τον Νικηφόρο Διογένη, πρέπει να δούμε κατά πόσο συνδέονται μεταξύ τους οι ανταρσίες στην Κρήτη και στην Κύπρο.

60. Άννα Κομνηνή II 174.9-10, 179.5-9, 180.4-5.

61. Άννα Κομνηνή II 18.20-21 *Ἀθάνατοί τε γάρ τινες αὐτῇ κατελείφθησαν χθὲς καὶ πρώην ξίφους ἡμμένοι καὶ δόρατος*, I. 92.2-12: *τοὺς ἀθανάτους λεγομένους ἐμάνθανε, στράτευμα δὲ τοῦτο τῆς Ρωμαϊκῆς δυνάμεως ἰδιαίτατον ... οἱ* (αθάνατοι) *μὲν γὰρ αὐτόχθονες ὄντες τῷ βασιλεῖ* (Νικηφόρῳ Βοτανειάτῃ) *πολλὴν τὴν εἰς αὐτὸν ἐξ ἀνάγκης ἔχοντες εὔνοιαν θᾶττον ἂν τὰς ψυχὰς προδοῖεν ἢν πονηρόν τι κατ' αὐτοῦ μελετῆσαι πεισθήσονται* – Στ. Κυριακίδης, Βιβλιοκρισία στο έργο του F. Dölger, («Aus den Schatzkammern des heilingen Berges», Μόναχο 1948) εν *Μακεδονικά* 2 (1941-52) 718-736, κυρίως σ. 722-724 – J.-C. Cheynet, Pouvoir, σ. 97: αναφέρει ότι τον Ραψομάτη υποστήριξε ένα μέρος ή όλο το τάγμα των Αθανάτων – Για το τάγμα των Αθανάτων βλ. P. Gautier, Nicephore Bryenios..., σ. 265. 14-276. 11, 271. 14-26, 275. 28 – Μιχαήλ Ατταλειάτης [εκδ. J. Bekker, *Michaelis Attaliatae, Historia* (C.S.H.B.), Βόννη 1853, σ. 211.6-9, 243.11-13 – H. Ahrweiler, Recherches, σ. 27-28 – N. Oikonomides, Organisation, σ. 144-145 – H. J. Kühn, *Die byzantinische Armee in 10. und 11. Jahrhundert. Studien zur Organisation der Tagmata*, Βιέννη 1991, σ. 39-40, 243-246 (στο εξής: Armee) – Ι. Καραγιαννόπουλος, Το Βυζαντινό Κράτος, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 355.

62. J-C. Cheynet, Pouvoir, σ. 366-367.

Διάφορες ερμηνείες δόθηκαν από τους νεότερους ιστορικούς για το είδος της ανταρσίας των Καρύκη και Ραψομάτη. Οι Κ. Σάθας, G. Hill, D. Alastos, C. P. Kyrris θεωρούν ότι ο Ραψομάτης στασίασε μετά από συνεννόηση με τον Καρύκη στην Κρήτη και τον Τζαχά, εμίρη της Σμύρνης, ο οποίος κατέλαβε τα νησιά Λέσβο και Χίο[63]. Αντίθετα οι Δ. Τσουγκαράκης και Θ. Δετοράκης θεωρούν ότι οι δύο εξεγέρσεις στην Κύπρο και την Κρήτη συνέπεσαν, χωρίς όμως να αποτελούν μέρος ευρύτερης συνωμοτικής κίνησης[64]. Ο Α. Σαββίδης πιστεύει ότι ο Ραψομάτης δρούσε σε συνεννόηση με τον Καρύκη, αν και αυτό δεν έχει αποδειχθεί οριστικά· αντίθετα δεν θεωρεί ότι οι δύο στασιαστές ήρθαν σε συνεννόηση με τον Τζαχά[65]. Η H. Ahrweiler ονομάζει τις δύο ανταρσίες αποσχιστικά κινήματα (mouvements séparatistes)[66], ενώ η E. Malamut κάνει λόγο για τοπικές επαναστάσεις που σκοπό είχαν την απόσχιση των δύο νησιών από την αυτοκρατορία. Οι Καρύκης και Ραψομάτης εκμεταλλεύτηκαν τη διοικητική θέση που κατείχαν για να στασιάσουν. Οι εξεγέρσεις αυτές κατά την E. Malamut αποτελούν το προοίμιο των μεγάλων αποσχιστικών κινημάτων του τέλους του 12ου αιώνα[67]. Αντιθέτως οι P. Gautier

63. Κ. Σάθας, Μεσσαιωνική Βιβλιοθήκη ΙΙ, ξδ΄ – G. Hill, Cyprus, σ. 297 – D. Alastos, Cyprus,
σ. 138 – C. P. Kyrris, Cyprus, σ. 209.
64. D. Tsougarakes, Byzantine Crete, Αθήνα 1988, σ. 80 και σημ. 231 – του ιδίου, Κρήτη, σ. 46
– Θ. Δετοράκης, Ιστορία της Κρήτης, Αθήνα 1986, σ. 155-156.
65. A. Savvides, Μελέτες, σ. 30 – του ιδίου, Βιβλιοκρισία στο έργο του C. P. Kyrris, History of
Cyprus, Λευκωσία 1985, Παρνασσός 29 (1987) 379-384, σ. 383 (= Μελέτηματα, σ. 477-482, σ. 481)
– του ιδίου, Consolidation, σ. 3 – του ιδίου, Action, σ. 133.
66. H. Ahrweiler, Mer, σ. 185-186 – Α. Παπαγεωργίου, Κύπρος, σ. 54 – Δ. Τσουγκαράκης,
Κρήτη, σ. 47-48 – C. P. Kyrris, Cyprys, σ. 209 – M. Angold, Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία από το
1025 έως το 1204, Αθήνα 1997, σ. 289: κάνει λόγο για κυπριακή παράδοση αυτονομιστικών
κινημάτων.
67. E. Malamut, Iles, σ. 92-95 – Για τα αποσχιστικά κινήματα στα τέλη του 12ου αι. βλ. J.
Hoffmann, Rudimente von territorial Staaten in byzantinischen Reich (1071-1210) [Miscellanea
Byzantina Monacensia 17], Munich 1974 – R. Radić, Local Rulers in Byzantium at the End of
Twelfth Century and the First Decades of the Thirteenth, ZRVI 24/25 (1986) 151-189 (στα σερβικά
με αγγλική περίληψη) – Α. Σαββίδης, Στασιαστικά κινήματα – του ιδίου, Internal Strife and
Unrest in Later Byzantium, XI-XIII Centuries (A. D. 1025-1261). The Case of Urban and Provincial
Insurrections (Causes and Effects) Σύμμεικτα 7 (1987) 237-273 – του ιδίου, Some Crucial Issues
Concerning XI-XIII Century Byz. Internal History from Basil II's Death to the Recapture of
Constantinople (A. D. 1205-1261) Βυζ. Δόμος 5-6 (1992) 103-122 – J.-C. Cheynet, Pouvoir, σ. 1 κ. ε.
(καθώς και τις βιβλιοκρισίες των J. Richard, Ac. Inscr. et Belles Lettres 2 (1991) 295-296 – A.
Failler, REB 49 (1991) 296-298 – M. Kaplan, Revue historiques 285 (1991) 395-398 – M.
Dabrowska, Kwartalnik Historyczny 99 (1992) 132-133 – W. E. Kaegi, Speculum 67 (1992) 648-650
– P. Karlin – Hayter, An. Boll 110 (1992) 194-197 – F. Tinnefeld D.A. 48 (1992) 310 – Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, Βυζαντινά 19 (1998) 395-397 – καθώς και τις παρατηρήσεις του M. Angold,
Αυτοκρατορία, σ. 47-49, 285-287 – Αικ. Χριστοφιλοπούλου, Βυζαντινή Ιστορία Β΄2 (867-1081),
Θεσσαλονίκη ²1997, σ. 235-260, 497 – C. Pitsakis, «La révolution dans le droit de l'Eglise d'Orient.
Doctrine et pratique canonique de la Nouvelle Rome: une brèche dans le concept de symphonie?»,

και Ι. Καραγιαννόπουλος δεν συμφωνούν με τον όρο «αποσχιστικά» κινήματα· πιστεύουν ότι πρόκειται για ενέργειες φιλόδοξων στρατηγών που εκμεταλλεύθηκαν τις δυσκολίες που αντιμετώπιζε ο αυτοκράτορας στην Ευρώπη και την Ασία, χωρίς όμως να έχουν λαϊκή υποστήριξη[68].

Από την πλευρά μας πιστεύουμε ότι τα κινήματα του Καρύκη και Ραψομάτη είχαν κοινή αφετηρία. Επρόκειτο για στρατιωτικά κινήματα που εκμεταλλεύτηκαν τη γενική δυσαρέσκεια του πληθυσμού των δύο νήσων προς τον Αλέξιο Κομνηνό λόγω των φορολογικών βαρών που τους επέβαλε. Η Άννα Κομνηνή όταν αναφέρει ότι ο αυτοκράτορας πληροφορήθηκε τις στάσεις τους στα δύο νησιά υπονοεί ότι ξέσπασαν ταυτόχρονα[69]. Οι «Μούσαι Αλεξιάδες

στο: *La Roma alla terra Roma. Documenti et studi. Antichità e rivoluzioni da Roma a Constantinopoli a Mosca* (εκ. P. Catalano και G. Lobrano), Ρώμη 1993, σ. 237-262 και σημ. 49, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

68. P. Gautier, Defection, σ. 225 – Ι. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία III, σ. 62-63 – D. Tsougarakis, Defection, σ. 283-87, του ιδίου, Κρήτη, σ. 48: αναφέρει ότι δεν υπάρχει καμία ένδειξη πως αυτά τα κινήματα έβρισκαν ανταπόκριση ή υποστήριξη στις λαϊκές μάζες, μια και υπήρχε η δυνατότητα να επιχειρούνται ερήμην του λαού, αφού ο στρατός, που ήταν το όργανο κάθε εξέγερσης, είχε μετατραπεί ολοκληρωτικά σε μισθοφορικό. Κατά την άποψή του τα κινήματα της Κρήτης δεν ήταν αποσχιστικά: «In short even if such a revolt had taken place, or even if Karykes rebellion had had a fiscal character (a fact that cannot be deduced from the sources), it would be too fat-fetched to infect from only this event that the population of Crete supported or pursued separatist mouvements» – Β. Νεράντζη-Βαρμάζη, Η Κύπρος βασικός σταθμός επικοινωνίας Βυζαντινών και Φράγκων της Παλαιστίνης τον 12ο αιώνα εν Cyprus and the Crusades (Λευκωσία 6-9 Σεπτ. 1994), Λευκωσία 1995, σ. 19-26, 19: «η απόσταση από το κέντρο της αυτοκρατορίας και η απομόνωση του νησιού διευκόλυνε τις ανταρσίες φιλόδοξων στρατηγών, που ενώ στέλνονταν από την Κωνσταντινούπολη, για να διοικήσουν την περιοχή, κατέληγαν άπληστοι επαναστάτες που φιλοδοξούσαν να αποκόψουν την Κύπρο από το υπόλοιπο Βυζαντινό Κράτος και να διοικήσουν ως ανεξάρτητοι ηγεμόνες» – Katia Galatariotou, Saint, σ. 198-199, η οποία θεωρεί τα κινήματα του Θεόφιλου Ερωτικού και του Ραψομάτη αποσχιστικά, εντούτοις αναφέρει ότι αυτά δεν πρέπει να τα βλέπουμε μόνο ως απόπειρες φιλόδοξων κυβερνητών που ήθελαν να ανεξαρτητοποιηθούν από την Κωνσταντινούπολη, αντιθέτως συνδέονται και με την δυσαρέσκεια του πληθυσμού εξαιτίας της επαχθούς φορολογίας. Την άποψή της στηρίζει στις Μούσες του Αλεξίου Κομνηνού (βλ. σημ. 14) όπου αναφέρεται ότι επαναστάτησαν γενικά οι Κύπριοι και οι Κρήτες και όχι ονομαστικά οι Καρύκης και Ραψομάτης (βλ. επίσης και τις βιβλιοκρισίες στο έργο της Katia Galatariotou: A. M. Talbot, Rel. St. Rev 19 (1993) 81- J. Rosser, Speculum 68 (1993) 1123-1125 – D. J. Constantelos, Cherch History 63 (1994) 440-441- M. Kaplan B.Sl. 57 (1996) 199-201 – J. Muniniz, Heythrop. Journal 34 (1993) 204-212 – Α. Σαββίδης, Βυζαντιακά 18 (1998) 357-358 – καθώς και τις παρατηρήσεις του M. Angold, Αυτοκρατορία σ. 287-289). A. Savvides, Action, σ. 134: «their secessions —whether in collusion or independently— were most probably of a separatist nature». – Για τον ρόλο του λαού στα κινήματα βλ. Ν. Οικονομίδης, «Ο πολιτικός ρόλος του λαού των επαρχιών στο Βυζάντιο (7ος-11ος αιώνας)», *Επιστημονικό συμπόσιο στη μνήμη Νίκου Σβορώνου*, Αθήνα 1993, σ. 187-199: στην περίπτωση του Καρύκη κι Ραψομάτη κάνει λόγο για αποσχιστικά κινήματα τοπικών στρατιωτικών αρχηγών εκπροσώπων της επαρχιακής αριστοκρατίας, που αντιτίθενταν στις μεγάλες αριστοκρατικές οικογένειες του Βυζαντίου.

69. Άννα Κομνηνή II 162.10-12: *καὶ μεμαθηκὼς ὁ αὐτοκράτωρ τὴν τοῦ Καρύκη ἀποστασίαν καὶ ὅτι τὴν Κρήτην κατέσχεν, ἐκεῖθεν δὲ ὁ Ραψομάτης τὴν Κύπρον.*

Κομνηνιάδες», ποίημα συνταγμένο σε βυζαντινό δωδεκασύλλαβο πιθανότατα από τον Αλέξιο λίγο πριν από το τέλος της βασιλείας, αναφέρουν ότι: *καὶ Κρῆτες ἀντάραντες ἐν τυραννίδι, καὶ Κύπριοι φεύγοντες ἡγεῖσθαι νόμοις*[70]. Ο Μιχαήλ Ψελλός δίδοντας τον ορισμό της τυραννίδος γράφει ότι: *τυραννὶς δὲ αὐτοχειροτόνητος βασιλεία καὶ τῶν καθεστηκότων νόμων ὀλιγωρία*[71]. Πιστεύουμε ότι η ομοιότητα μεταξύ των στίχων και του ορισμού είναι εμφανής[72]. Κατά τη γνώμη μας ο αυτοκράτορας διατυπώνει με άλλα λόγια τον ορισμό της τυραννίδος με υποκείμενα τους Κρήτες και τους Κύπριους, οι οποίοι καθοδηγούμενοι από τους Καρύκη και Ραψομάτη *ἐν τυραννίδι* παραβίασαν το θείο νόμο[73]. Εξετάζοντας τους όρους «τύραννος» και «τυραννίς» διαπιστώνουμε ότι ο όρος «τύραννος», σύμφωνα με την Αικ. Χριστοφιλοπού-

70. P. Maas, Musen, σ. 351-52, 356-58 – M. Angold, Αυτοκρατορία, σ. 293 – Katia Galatariotou, Saint, σ. 198 και σημ. 69 – P. Magdalino, Manuel I σ. 27 -30: «The Muses deserve to be taken seriously as an authentic statement of the political perceptions of the man who had pulled the Byzantine empire out of a technical crisis» – M. Mullet, Alexios Komnenos and Imperial Revival εν New Constantines. The Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th-13th Centuries (Papers from the Twenty – sixth Spring Symposium of Byzantine Studies, St Andrews, March 1992, εκδ. P. Magdalino) Variorum Reprints 1994 σ. 259-267 (στο εξής: New Constantines) – J. Shepard, Father σ. 70-76.

71. Μιχαήλ Ψελλός, Scripta Minora I σ. 286 – P. Gautier, Discours, σ. 64, σ. 194-203: No 4 (Θεοφύλακτος Αχρίδος, Λόγος εἰς τὸν πορφυρογέννητον κῦρ Κωνσταντῖνον (Δούκα) (συνταγμένος γύρω στα 1085/86), σ. 196.15: *καὶ τὴν μὲν βασιλείαν τυραννὶς ἐνεδρεύει* – Κ. Μπουρδάρα, Καθοσίωσις I, σ. 137, 140-141 και σημ. 255: «εις τάς φιλολογικάς πηγάς χρησιμοποιούνται αδιακρίτως οι όροι καθοσίωσις, επιβουλή, μελέτη, τυραννίς, (συνομωσία, ανταρσία, αποστασία, μούλτος). Κυρίως, όμως, χρησιμοποιείται ο όρος τυραννίς δια περιπτώσεις καθαρώς καθοσιώσεως, ενώ δεν συμβαίνει το αντίθετο» – της ίδιας, Καθοσίωσις II, σ. 75 – Η Άννα Κομνηνή χρησιμοποιεί τους όρους «αποστασία» και «τυραννίς» αδιακρίτως, π. χ. την στάση του Νικηφόρου Διογένη χαρακτηρίζει άλλοτε με τον έναν όρο και άλλοτε με τον άλλο (II 178. 30, 185. 25).

72. Η φράση *φεύγοντες ἡγεῖσθαι νόμοις* ίσως δηλώνει τον «έμψυχο νόμο» δηλαδή τον νόμιμο αυτοκράτορα. Για τον έμψυχο νόμο βλ. Θεμίστιος [εκδ. H. Schenkl – G. Downey, Themistii orationes que supersunt I, Λειψία 1965 (λόγοι 1-19)] Λόγος 5. 64β (I 93. 19): *νόμον ἔμψυχον εἶναί φησι τὸν βασιλέα..* – βλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, Η πολιτική θεωρία των Βυζαντινών, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 25-35 – βλ. επίσης ενδεικτικά, Κ. Μπουρδάρα, Καθοσίωσις I, σ. 131-4 – P. Magdalino, Aspects of Twelfth – Century Byzantine Kaiserkritik, Speculum 58 (1983) 326-46 – G. Dagron, Lawful Society and Legitimate Powers: Έννομος πολιτεία, έννομος αρχή εν *Law and Society in Byzantium Ninth-Twelfth Centuries* (εκ. A. E. Laiou – D. Simon), Washington 1994, σ. 27-51 – του ιδίου, Empereur et Pretre. Etude sur le «Cesaropapisme» byzantin, Παρίσι 1996 – M. Mullett, Alexios I Komnenos and imperial renewal εν *New Constantines*, σ. 259-267 – της ιδίας, The Imperial vacabulary of Alexios I Komnennos εν *Alexios I Komnenos*, σ. 359-397 – R. J. Macrides, From the Komnenoi to the Paleologoi: Imperial models in decline and exile εν *New Constantines*, σ. 269-282.

73. D. Tsougarakis, Defection, σ. 286: θεωρεί ότι η λέξη «τυραννίς» περιγράφει μόνον τον Καρύκη: «Alexios I himshelf, in the poem he dedicated to his son and successor John, used the word τυραννίς to discribe the Cretan revolt. Since tyrannis means a despotic rule obtained by force or fraud, it is clear that in using this word the emperor had a specific person in mind who "raised hands" against him, dispite the fact that for poetic reasons the word "Cretans" was also used».

λου, δηλώνει τον ανταπαιτητή του θρόνου είτε πέτυχε τον σκοπό του είτε όχι[74]. Η Κ. Μπουρδάρα αναφέρει ότι τυραννίδα είναι ο σφετερισμός από κάποιον της ιδιότητας και του αξιώματος του αυτοκράτορα και η περιφρόνηση του νόμιμου αυτοκράτορα και των καθεστηκότων νόμων[75].

Αν τα κινήματα δεν ήταν αποσχιστικά, πρέπει να εξετάσουμε για ποιο λόγο συμμετείχαν οι Κρήτες και οι Κύπριοι όπως βεβαιώνουν οι «Μούσες»[76]. Οι Καρύκης και Ραψομάτης με την υποστήριξη των φρουρών και με αφορμή τη δυσαρέσκεια του πληθυσμού εξ αιτίας των φορολογικών βαρών αλλά και την απειλή του Τζαχά αποκήρυξαν τον αυτοκράτορα, επιδιώκοντας την εκλογή νέου αυτοκράτορα και δυναστείας ή είχαν σκοπό να σφετερισθούν οι ίδιοι το αυτοκρατορικό αξίωμα[77]. Σφετερισμός εντούτοις των συμβόλων της αυτοκρατορικής εξουσίας από τον Ραψομάτη πιστεύουμε ότι θα παραδιδόταν από την Άννα Κομνηνή στη σχετικά εκτενή περιγραφή της συμπεριφοράς του. Αν οι δύο στάσεις είχαν σκοπό την ανατροπή του αυτοκράτορα, αυτό μπορεί να

74. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, Ενδείξεις δια την χρονολόγησιν του Ακάθιστου Ύμνου, ΕΕΒΣ ΛΕ΄ (1966-67) 46-67, κυρίως σ. 49-54 – Πρβ. J.-C. Cheynet, Toparque et topotèrètès à la fin du IIe siècle, REB 42 (1984) 215-224, σ. 217 και σημ. 18: «Appliqué à des Byzantines ce terme (τύραννος) a une valeur ambiguë; tantôt il peut désigner un révolté contre l'autorité légitime, tantôt, sans connotation péjorative, un homme digne d'exercer le pouvoir» – του ιδίου, Pouvoir, σ. 177-190: «Le tyrannos et alors celui qui possede l'ensemble des vertus permettant de meriter le pouvoir ... tyrannie, à l'interieur de l'Empire, il s'agit donc de toute aspiration au pouvoir imperial, non encore legitimée. Le terme désigne aussi le processus inverse de la perte de la légimité, qui conduit à la tyrannie».

75. Κ. Μπουρδάρα, Καθοσίωσις σ. 140-141 – Για την τυραννίδα και τον τύραννο επίσης D. H. Olster, The Politics of Usupration in the Seventh Century: Rhetoric and Revolution in Byzantium, Amsterdam 1993, κυρίως σ. 139-182 – R. Morris, Succession and Usupration: Politics and Rhetoric in the late Tenth Century εν *New Contantines*, σ. 199-214 – Nike Catherine Koutrakou, La Propagande Imperiale. Byzantine Persuasion et Réaction (VIIe – Xe siecles), [Bibliotheque «Sophie N. Saripolou» 93] σ. 294-298.

76. Παρά το ότι ο Δ. Τσουγκαράκης (Κρήτη, σ. 48 και Defection, σ. 285-287) υποστηρίζει πως οι στάσεις επιχειρούνταν ερήμην του λαού και ότι η χρήση των λέξεων «Κρήτες» και «Κύπριοι» στις «Μούσες» γίνεται για ποιητικούς λόγους δεν μπορούμε να παραβλέψουμε το γεγονός ότι ένα κείμενο όπως οι «Μούσες», συνταγμένο πιθανότατα από τον αυτοκράτορα, δεν δηλώνει τους επαναστάτες με το όνομά τους αλλά τον πληθυσμό της Κρήτης και της Κύπρου. – Για την βυζαντινή μετρική και την εξέλιξή της βλ. ενδεικτικά M. D. Lauxtermann, The Spring of Rhythm, An Essay on the Political Verse and Other Byzantine Metres. [Byzantuna Vindobonensia 22], Βιέννη 1929, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

77. Πρβ. επίσης E. Malamut, Les îles de la mer égée de la fin du Xie siècle à 1204, *Byz.* 52 (1982) 310-348, κυρίως σ. 347-348, η οποία αναφέρει ότι σκοπός της επανάστασης του Καρύκη δεν ήταν ούτε ο σφετερισμός της αυτοκρατορικής εξουσίας ούτε η ανακήρυξη ενός αυτοκράτορα (ni de couronner un empereur) αλλά η απόσχιση της νήσου από την αυτοκρατορία (il y avait sans aucun doute une volonté d'indépendance régionale: il s'agit bien d'un mouvement séparatiste). Ο χαρακτηρισμός «τυραννίς» περιγράφει, κατά την άποψή της, την αποσχιστική αυτή ενέργεια. Η E. Malamut εντούτοις απομονώνει τον όρο «τυραννίς» και δεν εξετάζει ούτε το εννοιολογικό του περιεχόμενο ούτε την σχέση του με τα συμφραζόμενα του κειμένου.

σημαίνει επίσης ότι ίσως τότε στόχευαν να πλήξουν το κύρος της δυναστείας των Κομνηνών και όχι ότι ήταν αποσχιστικά κινήματα. Επομένως Κρήτες και Κύπριοι ίσως στασίασαν κατά του αυτοκράτορα παραβιάζοντας τους καθεστηκότες νόμους που ορίζουν τη νόμιμη αρχή (*ἀρχῆς κατασπᾶν τῆς δοθείσης ὑψόθεν*)[78] για να επιβάλουν στη θέση του τον δικό τους εκλεκτό.

Την ερμηνεία αυτή μπορούμε να δούμε και στη διήγηση του Ιωάννη Ζωναρά ο οποίος αναφέρει ότι στην Κρήτη και στην Κύπρο σημειώθηκαν στάσεις με υποκινητές στην Κρήτη τον Καρύκη *ἀντάραντος χεῖρα τῷ βασιλεῖ* και στην Κύπρο τον Ραψομάτη[79]. Ο Ιωάννης Ζωναράς αποφεύγει να ονομάσει την ανταρσία τυραννίδα, κατά τη γνώμη μας, διότι δεν θεωρεί τους δύο στασιαστές τυράννους, σφετεριστές δηλαδή της αυτοκρατορικής εξουσίας, εντούτοις δηλώνει ότι οι στάσεις τους στόχευαν στην ανατροπή του αυτοκράτορα και κατ' επέκταση της δυναστείας του. Με τις φράσεις: *ἀντάραντες ἐν τυραννίδι* και *ἀντάραντος χεῖρα τῷ βασιλεῖ* ίσως υπογραμμίζεται η ενέργεια της ανατροπής της νονίμου αρχής προς χάριν κάποιου άλλου προσώπου[80]. Παρά ταύτα δεν κατονομάζεται το πρόσωπο αυτό, ούτε δηλώνεται ως τύραννος διότι, κατά την άποψή μας, η ενέργεια αποτελούσε επιθυμία των στασιαστών και εκπορευόταν από αυτούς χωρίς τη συμμετοχή εκείνου χάριν του οποίου οι στασιαστές οδηγούνται *ἐν τυραννίδι*[81].

Επιπλέον, αν ο συλλογισμός είναι σωστός, τότε ο κοινός στόχος των στασιαστών μάλλον υποδηλώνει τη συνεννόηση μεταξύ τους· άλλωστε στις σημαντικότερες πηγές (Μούσες, Άννα Κομνηνή, Ιωάννης Ζωναράς), η στάση της Κύπρου έπεται αυτής της Κρήτης. Εντούτοις, η ισχυρή παρουσία του Τζαχά στο Αιγαίο και ο άμεσος κίνδυνος για τα δύο νησιά πιθανόν δεν άφηνε στους Καρύκη και Ραψομάτη περιθώρια για περαιτέρω οργάνωση και συντονισμό των ενεργειών τους. Η άμεση επέμβαση του αυτοκράτορα αμέσως μετά την καταστροφή του στόλου του Τζαχά από τον Κωνσταντίνο Δαλασσηνό το καλοκαίρι του 1092 είχε σκοπό τον αιφνιδιασμό και την καταστολή των δύο στάσεων, πριν προλάβουν οι δύο επαναστάτες να αντιδράσουν και να εκμε-

78. P. Maas, Musen, σ. 357, στ. 298 – βλ. και σημ. 14.

79. Βλ. σημ. 15.

80. Ο αυτοκράτορας ίσως είχε στη σκέψη του κάποιο πρόσωπο, όταν αναφερόταν στην τυραννίδα, αυτό όμως δεν ήταν ούτε ο Καρύκης ούτε ο Ραψομάτης αλλά το πρόσωπο που αυτοί με την υποστήριξη του λαού της Κρήτης και της Κύπρου θέλησαν να επιβάλουν ως αυτοκράτορα.

81. Η φράση του Ιωάννη Ζωναρά (III 737. 9-10) *ἀλλὰ καὶ αὗται τῇ Ρωμαίων αὖθις οὐκ εἰς μακρὸν ἐπανεσώθησαν ἡγεμονίᾳ*, κατά την άποψή μας, δεν δηλώνει ότι οι περιοχές είχαν αυτονομηθεί από την αυτοκρατορία αλλά ότι οι αυτοκρατορικές δυνάμεις επέβαλαν την τάξη στα δύο νησιά, η οποία είχε διασαλευθεί λόγω των στάσεων, όπως γίνεται κάθε φορά που μια στάση καταστέλλεται και αποκαθίσταται η νόμιμη αρχή, πόσο μάλλον, όταν η στάση αυτή διαρκεί δύο χρόνια.

ταλλευθούν το πλεονέκτημα της ήττας του Τζαχά, για να συντονίσουν τις ενέργειές τους.

Ο Αλέξιος Κομνηνός είχε δύο βασικούς λόγους να φοβάται τη σύμπραξη των δύο επαναστατών. Ο πρώτος, κατά τη γνώμη μας, ήταν ο φόβος για επέκταση της επανάστασης στο θέμα Ελλάδος-Πελοποννήσου. Η παρουσία του Ευμάθιου Φιλοκάλη, κριτή και πραίτορα του θέματος, μέλους μιας οικογένειας στην οποία ο αυτοκράτορας είχε απόλυτη εμπιστοσύνη[82] και ο διορισμός του στη θέση του στρατοπεδάρχη της Κύπρου μετά την καταστολή των κινημάτων, μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι ο Φιλοκάλης ήταν εκείνος που ανέλαβε το έργο της ενημέρωσης του αυτοκράτορα για την πορεία των κινημάτων. Άλλωστε η μόνη δυνατή δίοδος επικοινωνίας μεταξύ Κύπρου, Κρήτης και Κωνσταντινουπόλεως ήταν από δυσμάς μέσω του θέματος Ελλάδος-Πελοποννήσου εξ αιτίας της παρουσίας του Τζαχά στο Ανατολικό Αιγαίο[83]. Επιπλέον η παρέμβαση του αγίου Μελετίου του νέου για συνομολόγηση ειρήνης μεταξύ Καρύκη και Ιωάννη Δούκα αποδεικνύει ότι το κίνημά του ήταν γνωστό στο θέμα Ελλάδας-Πελοποννήσου, γεγονός που μας επιτρέπει να υποθέσουμε κάποια προσπάθεια επικοινωνίας του επαναστάτη με τις αντίστοιχες φρουρές του θέματος.

Ο δεύτερος βασικός λόγος, κατά την άποψή μας, ήταν η υποψία του Αλεξίου Κομνηνού για πιθανή σύμπραξη των δύο στασιαστών με την παράταξη του Νικηφόρου Διογένη. Σ' ένα τέτοιο ενδεχόμενο τα δύο νησιά θα αποτελούσαν βάσεις του Νικηφόρου Διογένη. Η πληροφορία της Άννας Κομνηνής ότι το *κοινὸν τοῦ στρατοῦ* (οι στρατιώτες) ήταν με το μέρος του Διογένη καθώς και οι δεσμοί του με την Κρήτη ενισχύουν την υπόθεση. Αντίθετα προς τον J.-C. Cheynet, δεν θεωρούμε ότι ο Νικηφόρος Διογένης όριζε τους αξιωματούχους της Κρήτης. Σε μια τέτοια περίπτωση η ανταρσία του Καρύκη θα σήμαινε άμεση ρήξη του Διογένη με τον αυτοκράτορα ήδη από το 1091, διότι ο Καρύκης θα αποτελούσε ίσως «οικείο» ή «άνθρωπον» του Διογένη[84]· κάτι τέτοιο

82. Βλ. σημ. 51.

83. E. Malamut, Iles, σ. 549, 551.

84. Για τους όρους *οικείος και άνθρωπος* βλ. J. Verpaux, Les Οικείοι. Notes d'histoire institutionnelle et sociale, REB 23 (1965) 89-99 – J. Ferluga, La ligesse dans l'Empire Byzantin. Contribution à l'étude de la féodalité à Byzance, ZRVI 7 (1961) 97-123 (= J. Ferluga, Byzantium on the Balkans, Amsterdam 1976) – H. E. Beck, Byzantinisches Gefolgschaftwesen, Sitzungsberichte der bayerischen Akademie der Wissenscharften, Phil – Hist. Kl. (1965) 1-32 (= H-G Beck, Ideen und Realitaeten in Byzanz, Variorum 1972, XI) – V. A. Arutjunova, A propos des «άνθρωποι» du «Typikon» de Gregoire Pacourianos, (στα ρωσικά) V. V. 29 (1968) 63-76 – B. Ferjancić, L'Apanage du Cesar Jean Roger (στα σερβικά με γαλλική περίληψη), ZRVI 12 (1970) 193-201 – G. Ostrogorsky, Aristocracy, σ. 13-16 – N. Οικονομίδης, Αυθένται, σ. 308-317 – I. Sorlin, Publications sovietiques sur le Xie siècle, TM 6 (1976) 367-398 όπου και η σχετική με το θέμα σοβιετική βιβλιογραφία – E. Patlagean, Les debuts d'une aristocratie byzantine et le témoignage de l'Histo-

όμως δεν βεβαιώνεται από τις πηγές. Αντιθέτως, ο Διογένης εξαιτίας του κι-
νήματος του Καρύκη πιθανότατα είχε χάσει τις προσόδους από τις γαίες της
Κρήτης. Από τη στιγμή που η Κρήτη ήταν *ἐνδιαίτημα ἴδιον* του Νικηφόρου
Διογένη, η αποστολή του Ιωάννη Δούκα και η καταστολή της ανταρσίας θα
ικανοποιούσε τον Διογένη, διότι θα λάμβανε και πάλι τις προσόδους του.
Επιπλέον πρέπει να αναφέρουμε ότι ο Αλέξιος Κομνηνός λίγο μετά την
αποστολή του Ιωάννη Δούκα (καλοκαίρι του 1092) στα δύο νησιά ανακήρυξε
τον Σεπτέμβριο του 1092 συμβασιλέα τον γιο του Ιωάννη Κομνηνό που είχε
γεννηθεί στις 15 Σεπτεμβρίου του 1087[85]. Κατά τον Κ. Βαρζό, ο αυτοκράτο-
ρας μετά τη μάχη στο Λεβούνιο (29 Απριλίου 1091): «αισθάνθηκε δυνατός για
να αποκρούσει μια αντίδραση τυχόν των Δουκών —στα μάτια τους ο Κων-
σταντίνος (Δούκας) και η Άννα (Κομνηνή) ήταν τα σύμβολα της επιβολής
τους πάνω στους Κομνηνούς»[86]. Ένα άλλο μέτρο που έλαβε ο αυτοκράτορας

riographie: Système des noms et liens de parenté aux IXe – Xe siècles εν The Byzantine Aristo-
cracy IX to XIII Centuries (εκδ. M. Angold) M. Βρεττανία 1984, σ. 24-43 – J. H. Pryor, The Oaths
of the Leaders of the First Crusade to Emperor Alexius I Comnenus. Bulletin of the Australian and
New Zealand Association For Medieval and Renaissance Studies n. s. 2 (1984) 111-141 – J. Shepard,
When Greek meets Greek: Alexius Comnenus and Bohemond in 1097-1098, BMGS 12 (1988) 185-
277 – M. Mullet, Byzantium: A Friendly Society?, Past and Present 118 (1987) 1-24 – P. Mag-
dalino, Honour among Romaioi: the Framework of Social Values in the World og Digenes Akrites
and Kekaumenos, BMGS 13 (1989) 183-218 – P. Karlin-Hayter, Alexios I Komnenos: not in the
Strict sense of the World an Emperor εν *Alexios I Komnenos*, σ. 133-145 – Panagiota Sarischouli,
Άνθρωπος in Papyri of the Byzantine Period (late 3rd-mid 7thc.) εν *Akten des 21 Internationalen
Papyrologen Kongresses*, Βερολίνο 1995, Archiv für Papyrrussforschung, Beiheft 3, 1997, σ. 889-
901.

85. Άννα Κομνηνή II 63. 10-14: *Ἐθέλοντες τοιγαροῦν τουτὶ τὸ παιδίον εἰς τὴν αὐτοκράτορος
περιωπὴν ἀναβιβάσαι καὶ κλῆρον οἷον αὐτῷ τὴν βασιλείαν Ῥωμαίων καταλιπεῖν, εἰς τὴν τοῦ Θεοῦ
μεγάλην ἐκκλησίαν τοῦ θείου βαπτίσματος καὶ τοῦ στέφους αὐτὸ ἀξιοῦσι* – Νικήτας Χωνιάτης
(εκδ. I. A. van Dieten, Nicetae Choniatae Historia [C.F.H.B.: Series Berolonensis XI/1] Βερολίνο
1975, σ. 5. 88-90: *ἀμέλει τοι καὶ τοῦτον ἐπικρίνας τῆς βασιλείας καταλείψειν διάδοχον ἐρυθροῦ
τε οἱ πεδίλου μεταδεδώκει καὶ βασιλέα ἐνδεδώκει ἀναγορεύεσθαι* – Αικ. Χριστοφιλοπούλου,
Αναγόρευσις, σ. 157-158: «Δεδομένου λοιπόν ότι και κατά τους υπολογισμούς του F. Chalandon
(Alexis, σ. 137-139) ο Ιωάννης ανεκηρύχθη βασιλεύς το 1092, φαίνεται ότι η πράξις αυτή δεν
ήτο δυνατόν να συμπέση με την βάπτισιν του Ιωάννου, εκτός εάν —τουθ' όπερ λίαν απίθανον—
πράγματι ανεβλήθη επί τόσον χρόνον το βάπτισμα του βασιλόπαιδος. Μήπως η Άννα Κομνηνή
συνέδεσε κατά χώρον δύο διαφόρους κατά χρόνον τελετάς;» – Κ. Βαρζός, Γενεαλογία, τ. Α΄, σ.
178 και σημ. 13, σ. 204: «Ο Ιωάννης στέφθηκε βασιλεύς την 1η (;) του Σεπτέμβρη του 1092. Η
χρονολογία της ανάδειξης σε βασιλέα του Ιωάννη προκύπτει από τα αρχεία της Νεάπολης,
Regii Neapoletani archiv. monumenta, τ. 5 (Νάπολη 1760)» – M. Mullet, Disgrace, σ. 206 – J.-C.
Cheynet, Pouvoir, σ. 370: «La victoire du Lébounion fourmit à l'empereur l'occasion espérée de
proclamer le jeune Jean Comnène, co-basileus. Une nouvelle fois le clan Doukas ne broncha point et
Constantin (Doukas) lui-même garda apparemment d'excellentes relations avec Alexis, mais sa
mère, l'imperatrice Marie d'Alanie, entra dans la conspiration de Nicéphore Diogénès, car elle
n'avait plus rien à perdre à un changement dynastique».

86. Κ. Βαρζός, Γενεαλογία, τ. Α΄, σ. 178.

προς την κατεύθυνση αυτή ήταν ο διορισμός του Ιωάννη Δούκα στη θέση του μεγάλου δουκός του στόλου[87]. Χαρακτηριστικό είναι ότι στην Κρήτη και την Κύπρο αποστέλλεται ο Ιωάννης Δούκας με τον Μανουήλ Βουτουμίτη και όχι ο δούκας του στόλου Κωνσταντίνος Δαλασσηνός, όπως γίνεται με τον Τζαχά στη δεύτερη εκστρατεία. Διερωτώμαστε, αν οι αποστασίες του Καρύκη και Ραψομάτη δεν είχαν αποσχιστικό χαρακτήρα, μήπως οι δύο κινηματίες είχαν επαναστατήσει στο όνομα του Κωνσταντίνου Δούκα, του νόμιμου δικαιούχου του θρόνου από τη μεριά της οικογένειας των Δουκών[88]. Ο Κωνσταντίνος Δούκας, γιος της Μαρίας Αλανής και του Μιχαήλ Ζ΄, το 1090 διένυε το 16ο έτος της ηλικίας του (γέννηση το 1074)[89], έτος πολιτικής ενηλικίωσης ενός αυτοκράτορα[90]. Ο Κωνσταντίνος Δούκας, τον οποίο ο Αλέξιος Κομνηνός με την άνοδό του στο θρόνο το 1081 προσέλαβε ως συμβασιλέα με χρυσόβουλλο λόγο[91], στο διάστημα μεταξύ της 13ης Σεπτεμβρίου του 1087 και της 6ης Ια-

87. H. Ahrweiler, Mer, σ. 209 – N. Oikonomides, Organisation, σ. 147 – J.-C. Cheynet, Pouvoir, σ. 372-373 – P. Magdalino, Innovations in Government εν *Alexis I Komnenos*, σ. 146-166, κυρίως σ. 151-152 (στο εξής: Innovations).

88. Άννα Κομνηνή I 66. 21-24: *ἅμα δὲ καὶ δίκαιόν τι σκοπεῖν τὴν αὐτοκράτορος ἐξουσίαν τῷ τῆς βασιλίδος υἱῷ Κωνσταντίνῳ καταλιπεῖν καὶ ὥς οἷόν τινα κλῆρον πρὸς πάππου καὶ πατρὸς αὐτῷ διαφέρουσαν* – Αικ. Χριστοφιλοπούλου, Αναγόρευσις σ. 156 – Κατά την άποψή μας η φράση: *καὶ Κρῆτες ἀνταράντες ἐν τυραννίδι, καὶ Κύπριοι φεύγοντες ἡγεῖσθαι νόμοις* (Musen, σ. 357 στ. 294-295) έχει διττή σημασία και μπορεί να δηλώνει, εκτός των άλλων, και την αφορμή των στάσεων, ότι δηλαδή Κρήτες και Κύπριοι απέδωσαν στον Αλέξιο την κατηγορία του τυράννου λόγω της έλλειψης ενδιαφέροντος προς τους υπηκόους του αλλά και λόγω της έλλειψης σεβασμού προς τον κληρονομικά νόμιμο διάδοχο του θρόνου Κωνσταντίνο Δούκα (βλ. P. Maas, Musen, σ. 353 στ. 146-152: *οὐκ ἄνδρα γὰρ τίθησι σεμνὸν ὁ θρόνος, / κἂν ἐστι χρυσοῦς, κἂν δυναστείας γέμῃ, / οὐδ᾽ αὐτὸς αὐτὸν ὁ φρονῶν ἐν τῷ θρόνῳ / ἄρχων ἀνάρχως καὶ κρατῶν τυραννίδι. / τοὐναντίον δὲ μὴ κρατῶν σὺν τοῖς νόμοις / μισούμενον τίθεσι τοῖς ὑπηκόοις, / οἷς καὶ δι᾽ εὐχῆς ἐστιν ἐξολωλέναι.* J.-C. Cheynet, Pouvoir, σ. 182, 184 – I. Καραγιαννόπουλος, Θεωρία, σ. 25-29).

89. B. Leib, Un basileus ignoré – Constantin Doukas (v. 1074-1094), B.Sl. 17 (1956) 341-59, κυρίως σ. 343 – H. Bibicou, Une page d'histoire diplomatique de Byzance au XIe sièlce: Michel VII Doukas, Robert Guiscard et la pension des dignitaires, Byz. 29/30 (1959/60) 43-75, κυρίως σ. 53 – D. Polemis, Doukai, σ. 60 και σημ. 2: «He appears to have been born in 1074 and certainly before August in that year».

90. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, Η αντιβασιλεία εις το Βυζάντιον, Σύμμεικτα 2 (1970) 1-144, κυρίως σ. 2-4, 10-11, 24, 30, 59, 76-77, 136-137.

91. Άννα Κομνηνή I 68. 8-12: *Τοῦτό τε ἠξίουν καὶ θαρρεῖν ἐκέλευον, ὡς σὺν Θεῷ γε φάναι τὴν δυνατὴν μετὰ προθυμίας εἰσενεγκεῖν βοήθειαν, ὡς ἑαυτῶν γε ἕνεκα μὴ ἐμπεπτωκέναι τῆς βασιλείας τὸν ταύτης υἱὸν Κωνσταντῖνον. Καὶ δὴ καὶ δι᾽ ὅρκων ἐμπεδοῦν ἤθελον τὰ συνδόξοντα,* I 115.11-30, I 116.1-8: *Καὶ οὐκ ἠστόχησε τῆς αἰτήσεως ἀλλὰ λαμβάνει χρυσόβουλλον λόγον βεβαιοῦντα τὰ αὐτῆς θελήματα ἅπαντα. Τηνικαῦτα καὶ ἃ ὑπεδιδύσκετο ἐκ σηρικῶν ὑφασμάτων περιελόντες τῶν διόλου ἐρυθρῶν ὑποδημάτων τούτῳ μεταδιδόασι κἂν ταῖς δωρεαῖς καὶ χρυσοβούλλοις λόγοις δεύτερος τοῦ λοιποῦ συνυπογράφων ἦν διὰ κινναβάρεως τῷ βασιλεῖ Ἀλεξίῳ κἂν ταῖς προπομπαῖς μετὰ τῆς βασιλικῆς τιάρας συνεπόμενος* – (Regesten No 1064, Απρίλιος του 1081 – Βλ. επίσης Σ. Ν. Τρωιάνος, Συμβολή εις την έρευναν των υπό των βυζαντινών αυτοκρατόρων παρεχομένων ενόρκων εγγυήσεων, Ε. Κ. Ε. Ι. Ε. Δ. 12 (1965) 130-168, σ. 153) – Ιωάν-

νουαρίου του 1088, κατά τον P. Gautier, είχε χάσει τα αυτοκρατορικά του προνόμια, ενώ κατά την Αικ. Χριστοφιλοπούλου παρέμενε συμβασιλέας μέχρι το 1090 περίπου[92].

Αν οι στασιαστές Καρύκης και Ραψομάτης προσπάθησαν να συνδέσουν τις στάσεις τους με τα δικαιώματα στο θρόνο του Κωνσταντίνου Δούκα, τότε ο αυτοκράτορας, πριν προχωρήσει στην ανακήρυξη του γιου του σε συμβασιλέα, σκόπευε να τακτοποιήσει το θέμα στέλνοντας στα δύο νησιά ένα εξέχον μέλος της οικογένειας των Δουκών και νικητή του Τζαχά[93]. Η Άννα Κομνηνή από τη μεριά της ίσως αποσιωπά τον χαρακτήρα των δύο κινημάτων, στο όνομα δηλαδή του αρραβωνιαστικού της Κωνσταντίνου Δούκα, όπως αποσιωπά και κάθε γεγονός που σχετίζεται με τη «δυσμένεια» του Κωνσταντίνου Δούκα κατά τα έτη 1087-1094[94], αποφεύγοντας να τον θίξει.

Από την άλλη μεριά ο Νικηφόρος Διογένης, δυσαρεστημένος πιθανότατα με τον διορισμό του Ιωάννη Δούκα σε μεγάλο δούκα του στόλου, και περιορισμένος σε έναν τιμητικό τίτλο[95], ίσως συνέπραττε με τους κινηματίες. Ο Αλέ-

νης Ζωναράς III 733. 6-16 – Αικ. Χριστοφιλοπούλου, Αναγόρευσις, σ. 156-157 – D. Polemis, Doukai, σ. 62 – B. Skoulatos, Personnages, σ. 59.

92. Ιωάννης Ζωναράς III 733. 16-21: *μετὰ δέ τινα χρόνον καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ μετημφιάσθη, μέλαν ἐνδῦσα χρῶμα κατὰ τοὺς μοναχούς, τὸ μὲν ἑκοῦσα, τὸ δέ τι τυραννουμένη· καὶ ὁ παῖς ἀφῃρέθη τὰ περιπόρφυρα πέδιλα καὶ μόνῳ τῷ Κομνηνῷ ἡ τῆς αὐταρχίας κλῆσις καὶ ἡ βασιλεία περιελέλειπτο* – P. Gautier, Les discours de Theophylacte de Bulgarie à l'autokrator Alexis Ier Comnène (6 Janvier 1088), REB 20 (1962) 105-108 – του ιδίου, Nicephore Bryenios, σ. 66 και σημ. 1 – του ιδίου, Discours, σ. 57-58 – Αικ. Χριστοφιλοπούλου, Αναγόρευσις, σ. 157 – D. Polemis, Doukai, σ. 62-63 – B. Skoulatos, Personnages, σ. 59 – K. Βαρζός, Γενεαλογία, τ. Α΄, σ. 177 και σημ. 11 – V. Tiftixoglu, Zum Mitkaisertum des Konstantin Dukas (1081-1091), XVI Internationaler Byzantinistenkongress. Résumés des Kurzbeiträge, Βιέννη 1981, 4. 3 – M. Mullet, Disgrace, σ. 204-205 όπου και σχετική βιβλιογραφία. Η M. Mullet (Disgrace 211) αναφέρει επί λέξει: «In one sense Maria and Constantine never left imperial favour, still less suffered a sudden «disgrace», but increasingly through the events of the 1080s and 1090s they had no political place to go» – της ιδίας, Theophylact, σ. 368 (No 65) – J.-C. Cheynet, Pouvoir, σ. 369-370 – Γ. Μίντσης, Το «ερωτικό» στοιχείο στην «Αλεξιάδα» της Άννας Κομνηνής, Βυζαντιακά 16 (1996) 89-142, κυρίως σ. 109-114.

93. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι Κρήτες με την είδηση της άφιξης του Ιωάννη Δούκα στην Κάρπαθο παύουν να στηρίζονται στον στασιαστή και τον σκοτώνουν, ενώ στην Κύπρο δεν έχουμε καμία ανάμειξη του λαού στις εχθροπραξίες.

94. B. Skoulatos, Personnages, σ. 59 – βλ. επίσης B. Leib, Les silances de Anna Comnène B.Sl. 19 (1958) 1-10.

95. Η Άννα Κομνηνή ονομάζει τους δύο αδελφούς, Νικηφόρο και Λέοντα, πορφυρογέννητους (II 90. 3-7: *Σὺν οἷς καὶ οἱ δύο υἱεῖς Διογένους τοῦ αὐτοκράτορος, Νικηφόρος τε καὶ Λέων, οἳ μετὰ τὸ ἀνεχθῆναι αὐτὸν εἰς τὴν βασιλείας περιωπὴν ἐν τῇ πορφύρᾳ ἐξ αὐτοῦ ἐτέχθησαν κἀντεῦθεν πορφυρογέννητοι προσηγορεύθησαν* – B. Skoulatos, Personnages, σ. 233-234), γεγονός που μας επιτρέπει την υπόθεση ότι ίσως έφεραν κάποιον τίτλο υψηλότερο από εκείνον του σεβαστού. Ο όρος «πορφυρογέννητος» χαρακτηρίζει τα νόμιμα τέκνα αυτοκρατόρων που είχαν γεννηθεί κατά την διάρκεια της βασιλείας τους (L. Stiernon, Sébaste, σ. 222-223 και σημ. 16). Σύμφωνα με τον G. Dagron, (Pourpre, σ. 132) ο όρος αυτός δεν προσδίδει στον κάτοχό του κανένα

ξιος Κομνηνός με το πρόσχημα της επαναφοράς των προσόδων της Κρήτης στον Διογένη επεδίωξε να διαλύσει κάθε σύνδεσή του με τους Καρύκη και Ραψομάτη, χωρίς όμως να θίξει φανερά τον Διογένη.

Προτού ολοκληρώσουμε την εργασία μας οφείλουμε να αναφερθούμε ακόμη στο είδος της εξουσίας και την προσωπικότητα του Ραψομάτη. Δυστυχώς οι βυζαντινές πηγές δεν αναφέρουν τα αξιώματα που κατείχαν οι Ραψομάτης και Καρύκης. Πολλοί από τους νεότερους ιστορικούς θεωρούν τον Ραψομάτη «διοικητή» της νήσου[96], ενώ άλλοι τον ονομάζουν δούκα, στρατιωτικό

δικαίωμα στον θρόνο και στην διαδοχή (la qualité de porphyrogénète ne donne aucun droit et n'intervient pas dans la succession au trône), ενώ σύμφωνα με την Γιασμίνα Μωυσείδου (Πορφυρογέννητος, σ. 342, 346) είναι ένας επιβοηθητικός χαρακτηρισμός που χρησιμοποιείται μόνο όταν: «η δυναστική διαδοχή των νομίμων δικαιούχων του θρόνου κινδυνεύει να διαταραχθεί ή όποτε μία δυναστεία χρειάζεται επιχειρήματα νομιμότητος για να επιβιώσει». Με την άνοδο της δυναστείας των Κομνηνών ο όρος «πορφυρογέννητος», κατά τους G. Dagron (Pourpre, σ. 118-119) και Γιασμίνα Μωυσείδου (Πορφυρογέννητος, σ. 344-345), χρησιμοποιείται ως τίτλος και χαρακτηρίζει «un club très select. ... du qualificatif de légitimité, on est passé au titre nomiliaire» – Για τον όρο «πορφυρογέννητος» βλ. Γιασμίνα Μωυσείδου, Ο όρος «πορφυρογέννητος» ως έκφραση πολιτικής νομιμότητος. Δωδώνη 22. 1 (1993) 317-350 (στο εξής: Πορφυρογέννητος) – G. Dagron, Nés dans la Pourpre, T. M. 12 (1994) 105-142 (στο εξής: Pourpre) – Για τον τίτλο «σεβαστός» βλ. L. Striernon, Notes de titulature te de prosopographie byzantines: sébaste et gambros, REB 23 (1965) 222-243 – N. Oikonomides, Organisation, σ. 126-127 όπου και σχετική βιβλιογραφία – J.-C. Cheynet, Dévaluation des dignités et dévaluation monétaire dans la seconde moitié du Xie siècle, Byz. 53 (1983) 453-477, κυρίως σ. 472-474 – Σ. Γ. Γεωργίου, Η Άννα Κομνηνή του εγγράφου αρ. 55 της μονής Πάτμου στον παρόντα του περιοδικού «Βυζαντιακά».

96. Κ. Σάθας, Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη ΙΙ ,ξδ΄ - F. Chalandon, Alexis, σ. 147: «deux chefs» – G. Hill, Cyprus, σ. 297: «two chiefs» – D. Alastos, Cyprus, σ. 139: «Governor» – Α. Παπαγεωργίου, Κύπρος, σ. 54: «διοικητής» – Ι. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία ΙΙΙ, σ. 62 – Β. Νεράντζη – Βαρμάζη, Ιστορία της Κύπρου, σ. 66: «διοικητής ο Ραψομάτης και στρατηγός ο Καρύκης» – Το αξίωμα του διοικητή αντιστοιχούσε σε εκείνο του φοροεισπράκτορα (tax-collector). Κατά τους 8ο και 9ο αιώνα το βυζάντιο αντιπροσωπευόταν στην Κύπρο από ένα «διοικητή» – βλ. E. Zacos – A. Veglery, Byzantine lead seals, τ. I. 2, Basel 1972: No 1895: *Θεοτόκε, βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Εὐστάθιῳ ὑπάτῳ καὶ διοικητῇ Κύπρου* (τέλη-8ου-αρχές 9ου αι), No 2019, No 2020: *Θεοτόκε, βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Ἰωάννου ὑπάτου καὶ διοικητῇ Κύπρου* – J. Nesbitt – N. Oikonomides, Catalogue II, σ. 101-103 (No 38. 4, 38. 5): «The dioiketes of Cyprus was obviously in charge of collecting the Byzantine share of the Cypriot tax; to judge from the preserved seals, he appears to be an official of the Byzantine state, not of any local self-administration» – Για τον όρο «διοικητής» βλ. επίσης F. Dölger, Beiträge zur Geschichte des byzantinischen Finazverwaltung. besonders des 10. und 11. Jahrhunderts, Λειψία 1927 (ανατ. Hildesheim 1960) σ. 70-73 – Δ. Α. Ζακυθηνός, Μελέται, ΕΕΒΣ 17 (1941) 259-260: «ο διοικητής ήτο ανώτερος επόπτης των δημοσίων φόρων» – N. Svoronos, Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité au XIe et XIIe s.: le cadastre de Thèbes, Παρίσι 1959 (= N. Svoronos, Etudes sur l'organisation intérieure, la société et l'économie de l'Empire Byzantin. Variorum 1973, III), σ. 55-56 – H. Ahrweiler, Recherches, σ. 44, 45, 71 – Ε. Βρανούση, Μαρτυρίες, σ. 8 και σημ. 2 και 3 – N. Oikonomides, Les listes de Préséance byzantines des IXe et Xe siècles, Παρίσι 1972, σ. 114, 313: «percepteurrs de l'impôt foncier et de ses parakolouthèmata» – του ιδίου, Fiscalité, σ. 45, 46, 78-80, 88-90, 239, 243 – M. F. Hendy, Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 330-1450, Cambridge 1985,1990, σ. 414, 504.

δηλαδή διοικητή της Κύπρου[97]. Η Ε. Malamut πιστεύει ότι ο Ραψομάτης έφε-
ρε το αξίωμα του «κριτή και κατεπάνω» της νήσου, συγκέντρωνε δηλαδή στα
χέρια του την πολιτική και στρατιωτική διοίκηση της Κύπρου[98]. Ο J.- C.
Cheynet θεωρεί ότι ήταν οικονομικός υπάλληλος (fonctionnaire de fisc) και
είχε το αξίωμα του κριτή (πολιτικός διοικητής) ή του κουράτορα της Κύ-
πρου[99]. Ο ίδιος ερευνητής πιστεύει επίσης ότι η απουσία ενός κατεπάνω

97. B. Skoulatos, Personnages, σ. 160, 271, όπως και τον Καρύκη – C. P. Kyrris, Cyprus, σ. 209
– W. Seibt, Bleisiegel, σ. 137.
98. E. Malamut, Iles, σ. 320-324: πιστεύει ότι ο Ραψομάτης έφερε τα ίδια αξιώματα με τον
Μιχαήλ βέστη (J. Nesbitt – N. Oikonomides, Catalogue II, No 38. 9: *Κύριε Βοήθει Μιχαὴλ βέστη*
κριτῇ καὶ κατεπάνω Κύπρου). Κατά την άποψή της το β΄ μισό του 11ου αιώνα ήταν μια μετα-
βατική περίοδος για την διοίκηση στο Βυζάντιο, η οποία αποτυπώνεται πλήρως στην Κύπρο
όπου άλλοτε βλέπουμε ένα μόνο πρόσωπο κατεπάνω ή κριτή και κατεπάνω που συγκεντρώνει
στα χέρια του την πολιτική και στρατιωτική διοίκηση του νησιού και άλλοτε πάλι δύο πρό-
σωπα έναν κριτή και έναν κατεπάνω ή στρατοπεδάρχη να μοιράζονται την πολιτική και στρα-
τιωτική εξουσία. Αυτή η μεταβατική περίοδος τελειώνει για την Κύπρο με τον διορισμό του Ευ-
μάθιου Φιλοκάλη σε δούκα της νήσου (πρώτος δουξ της Κύπρου ήδη στα 1099), από τη στιγμή
εκείνη ο δούκας Ευμάθιος Φιλοκάλης συγκέντρωνε στα χέρια του και τις δύο εξουσίες.
99. E. Malamut, Iles, σ. 320-321, θεωρεί με βάση τον Μιχαήλ Ψελλό (Scripta minora II, σ. 110,
118) ότι όλη η Κύπρος μετά την καταστολή της επανάστασης του Θεόφιλου Ερωτικού (1042/43)
αποτέλεσε μια κουρατορία για μια ορισμένη χρονική περίοδο (πιθανόν μέχρι το 1055) και διοι-
κούνταν από ένα κουράτορα. Διαπιστώνει μάλιστα ότι: «On peu donc estimer qu'en certains cas
de dévastations d'une region, dues à des campagnes militaires on a de graves troubles interieures, le
pouvoir décidait le rattachement direct de l'ensemble de biens fonciers de la région considérée à la
couronne pour une pèriode déterminee» – J. Nesbitt- N. Oikonomides, Catalogue II, σ. 101, 104-105
[No 38. 3 (11ος-12ος αι.): *Βάρδα βασιλικῷ πρωτοσπαθαρίῳ ἐπὶ τοῦ χρυσοτρικλίνου καὶ βασι -*
λικῷ ( ) Κύπρου (βλ. την βιβλιοκρισία του W. Seibt BZ 90 (1997) 460-464, σ. 463: «War Bardas
vielleicht (διοικητής) von Kypros?» – No 38. 10 (11ος αι.): *Ἰωάννη βασιλικῷ κουράτορι Κύπρου*
– No 38. 11 (11ος αι.): (Νικόλας) *Σφραγὶς κουράτορος Κύπρου ὁ τοῦ βαρβάρου* (ο Δ. Ζακυθηνός,
Μελέται, σ. 269, διαβάζει: «του Βαρνάβα»)]. Οι εκδότες J. Nasbitt και N. Oikonomides διαφω-
νούν με την άποψη της E. Malamut και πιστεύουν ότι στην Κύπρο δημιουργήθηκε μια κουρατο-
ρία (imperial domain) πιθανώς από τις γαίες που εγκατέλειψαν οι Άραβες το 965, όπως στη Με-
λιτηνή τον 10ο αιώνα· την κουρατορία της Κύπρου την θεωρούν ως έναν «semipermanent» θε-
σμό. Πιστεύουν επίσης ότι τον «διοικητή» της Κύπρου του 8ου και 9ου αι. αντικατέστησε ένας
«άρχοντας» που εμφανίζεται πριν το 840 και αυτός πιθανόν φοροεισπράκτορας [No 38.2 (10ος
αι.): *Κύριε βοήθη τῷ σῷ δούλῳ Θεοδοσίῳ βασιλικῷ σπαθαροκανδιδάτῳ καὶ ἄρχοντι Κύπρου*),
στη συνέχεια, από το 965 η Κύπρος έγινε θέμα και διοικούνταν από έναν στρατηγό και έναν
κριτή, ενώ λίγο πριν το τέλος του 11ου αιώνα αντικαθίστανται από έναν δούκα – Για την κου-
ρατορία και τον κουράτορα βλ. επίσης J. B. Bury, The Imperial Administrative System in the Ni-
nth Century, Λονδίνο 1911, σ. 100-103 – F. Dölger, Beiträge, σ. 39-43 – H. Ahrweiler, Mer, σ. 144-
142 και σημ. 1 – I. Sevsenko, Inscription Commemorating Sissinios «Curator» of Tzurulon (A.D.
813), Byz. 35 (1965) 564-574, σ. 572: εκτός των κουρατόρων των (βασιλικών) κτημάτων υπάρχει
και μια άλλη τάξη ειδικών κουραττόρων (με αρμοδιότητες παρράλληλες με εκείνες της επαρ-
χιακής διοίκησης) η οποία δημιουργήθηκε από ad hoc διοικητικά μέτρα – A. Kazhdan, Detevnja i
gorod v Vizantii, Μόσχα 1960, σ. 131-133 – του ιδίου, Ignatios the Deacon's Letters on the Byza-
ntine Ecconomy, BSl 53.2 (1992) 197-201, κυρίως σ. 199-200 – M. Kaplan, Maisons imperiales et
Fondations pieuses: réorganisation de la fortune impériale et assistance publique de fin du VIIIe à la

(στρατιωτικού διοικητή) είναι περίεργη, διότι στο νησί υπήρχαν στρατεύματα, το τάγμα των αθανάτων· διερωτάται μάλιστα μήπως ο Ραψομάτης συνδύαζε ένα πολιτικό με ένα στρατιωτικό αξίωμα[100]. Πλην των ανωτέρω, πρέπει να αναφέρουμε ότι τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας για τις προσωπικότητες του Καρύκη και Ραψομάτη είναι ελάχιστα. Η Άννα Κομνηνή δεν αναφέρει τα βαπτιστικά τους ονόματα, ενώ οι οικογένειές τους είναι σχετικά άγνωστες[101].

Ο R. Beaton με αφορμή το «ήκουον» που αναφέρει η Άννα Κομνηνή,

fin du Xe siècle, Byz. 61 (1991) 341-364 – του ιδίου, Hommes, σ. 310-326 – J. D Howard-Johston, Crown Lands and the Defence of Imperial Authority in the Tenth and Eleventh Centuries εν Bosporus. Essays in Honour of Cyril Mango, Amsterdam 1995, σ. 75-100: «These who received no land grants from the crown in the Balkans to compensate for estates lost in Asia Minor or these, like the Diogenai, who were ready to challenge the new dynasty and its policies, disappeared before long from the pages of history» – T. Papacostas, Landholdings, σ. 481-482.

100. J.-C. Cheynet, Pouvoir, σ. 97 και σημ. 1, σ. 409-410: «il avait propaplement autorité sur l'île à titre de juge ou de Kouratôr ... Sans doute s'agissait-il d'un fonctionnaire du fisc. L'absence d'un catépan de l'île est au rest étrange, car la fonction y est attestée antérieurement à la révolte et l'île n'etait pas dépourvue de troupes; peut-etre ce militaire avait-il été éliminé, ou par exception, Rapsomates cumulait-il une fonction civile avec une charge militaire?» – Πρβ. A. Σαββίδης, Μελέτες Βυζαντινής ιστορίας 11ου-13ου αι., Αθήνα 1986, σ. 31 και σημ. 81, θεωρεί ότι ο στρατοπεδάρχης Ευμάθιος Φιλοκάλης αντικατέστησε τον Ραψομάτη.

101. Για τον Καρύκη βλ. H. Ahrweiler, Crète, σ. 224-227 – B. Skoulatos, Personnages, σ. 160-161 – V. Laurent, Bulletin de sigillographie, Byz. 5 (1929/30) 590-592 – του ιδίου, Crète, σ. 394: θεωρεί τον Καρύκη δούκα της Κρήτης και τον ταυτίζει με τον Νικήτα Καρύκη, πρωτοπρόεδρο και δούκα Βουλγαρίας το 1096 – Αντ. Πρβ. P. Gautier, Defection, σ. 222-224 – J.-C. Cheynet, Pouvoir, σ. 98, 409-410 και σημ 145: «Le seul Karykès notable fut Nicétas, protoproèdre et duc de Bulgarie entre les années 1070 et 1090. Etait-ce lui qui fut nommé ultérieurement catépan de Crète et trouva une mort cruelle des mains des habitants de l'île? Ce n'est pas assuré, bien que le récit d'Anne Comnène qui ne prend pas soin de mentionner le prénom de Karykès de Crète laisserait entendre qu'il à cette date une personnage assez célèbre» – D. Tsougarakis, Defection, σ. 286 σημ. 4: «Karykes has always been considered as a governor of Crete, though no source expressedly says so. Nevertheless, the possibility that he was not is very remote» – Ιωάννα Κολτσίδα – Μακρή, Βυζαντινά Μολυβδόβουλα συλλογής Ορφανίδη – Νικολαΐδη Νομισματικού Μουσείου Αθηνών [Τετράδια Χριστιανικής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Αρ. 4], Αθήνα 1996, σ. 73 (Νο 156): *Σφραγὶς [σε]βαστοῦ [Μι]χαὴλ τοῦ [Καρ]ήκη(;)* (11ος/12ος αι.). Η σφραγίδα αυτή μας κάνει γνωστό ένα ακόμη μέλος της οικογένειας Καρύκη, ωστόσο είναι εξαιρετικά δύσκολο να ταυτίσουμε τον Καρύκη της Κρήτης με τον Μιχαήλ Καρύκη της σφραγίδας, ο οποίος φέρει τον τίτλο του σεβαστού. όπως αναφέρει και η Ιωάννα Κολτσίδα-Μακρή με βάση την μελέτη του L. Stiernon (Sébaste, σ. 226-232) την εποχή του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού το 90% όσων έφεραν τον τίτλο αυτό ανήκαν στην οικογένεια των Κομνηνών. Εντούτοις σε καμία πηγή δεν βρίσκουμε κάποια αναφορά για σύνδεση της οικογένειας Καρύκη με εκείνη των Κομνηνών. Μήπως πρέπει να υποθέσουμε ότι ο Μιχαήλ Καρύκης ανήκει στους κατιόντες συγγενείς του 12ου αι. του πρωτοπροέδρου και δούκα Βουλγαρίας Νικήτα Καρύκη; – Για τον Νικήτα Καρύκη βλ. επίσης N. Banescu, Les Duchés byzantines de Paristrion (Pardounavon) et de Boulgarie, Βουκουρέστι 1946, σ. 94-95, 149-150 (στο εξής: Douchés).

όταν περιγράφει το πόσο απειροπόλεμος ήταν ο Ραψομάτης[102], πιστεύει ότι η πηγή της για το επεισόδιο του Ραψομάτη δεν ήταν κάποια πραγματική διήγηση αλλά ένα αφηγηματικό λαϊκό τραγούδι ή μία μυθική διήγηση που προερχόταν από την προφορική παράδοση, με την οποία οι ιστορικές περιστάσεις της ανταρσίας του Ραψομάτη συνδέονταν. Ο R. Beaton συνδέει τη διήγηση της Άννας Κομνηνής για τον Ραψομάτη με τον κύκλο των αφηγηματικών λαϊκών τραγουδιών που έχουν θέμα τον Πορφύρη και είναι διαδεδομένα στην Κύπρο[103]. Στα τραγούδια αυτά συναντάμε τρία βασικά θέματα: την επανάσταση κατά του βασιλιά, τη νιότη του ήρωα και τη φυλάκισή του με τη λεπτομέρεια ότι του «ράβουν τα ματάκια του / ράφτουν και τ' αμμάδκια του». Η διήγηση της Άννας Κομνηνής ταυτίζεται με το τραγούδι ως προς την επανάσταση. Επίσης η υπεράνθρωπη δύναμη του Πορφύρη στην Άννα γίνεται φυσική αδυναμία· επιπλέον το όνομα Ραψομάτης είναι ψευδώνυμο που υποδηλώνει το φυσικό τέλος του ήρωα[104].

Πιστεύουμε ότι η άποψη του R. Beaton απομακρύνεται από τα ιστορικά γεγονότα. Το μόνο κοινό στο δημοτικό τραγούδι του Πορφύρη και στη διήγηση της Άννας Κομνηνής είναι ότι αναφέρεται σε επανάσταση. Το επώνυμο Ραψομάτης δεν ήταν τελείως άγνωστο στο Βυζάντιο. Ο J.- C. Cheynet αναφέρει την ύπαρξη μίας αδημοσίευτης σφραγίδας της συλλογής Fogg του 11ου-12ου αιώνα, η οποία ανήκει σε κάποιον Βασίλειο Ραψομάτη, χωρίς όμως να πρόκειται για τον στασιαστή. Επιπλέον το 1201 ένα «μακελλικόν εργαστήριον» στην Κωνσταντινούπολη ανήκε σε κάποιον Ιωάννη Ραψομάτη[105]. Αν εξετάσουμε τις ποινές που επιβλήθηκαν σε εγκλήματα καθοσιώσεως την εποχή της βασιλείας του Αλεξίου Κομνηνού (1081-1118), διαπιστώνουμε ότι μόνο στην περίπτωση της συνωμοσίας του Νικηφόρου Διογένη (1094) τυφλώνονται αυτός και ο Κατακαλών Κεκαυμένος καθώς και ο Ψευδο-Διογένης το 1098. Στις 21 συνωμοσίες που αποκαλύφθηκαν κατά τη βασιλεία του Αλεξίου οι συνήθεις ποινές που επιβάλονταν ήταν η εξορία, η δήμευση της περιουσίας, η

102. Άννα Κομνηνή II 163. 4-10: *Καὶ οἶμαι ἢ δι' ἀπειρίαν πολέμων ταῦτ' ἐποίει· ἦν γάρ, ὡς ἔγωγε περὶ τούτου ἤκουον, χθὲς καὶ πρώην ἡμμένος ξίφους καὶ δόρατος καὶ μήδ' ἐπιβῆναι ἐφ' ἵππον εἰδώς, ἀλλ' εἰ καὶ τύχοι ἐπιβεβηκὼς κἄθ' οὕτως ἐξιππάσασθαι βούλοιτο, ταραχὴν εἶχε καὶ σάλον.*

103. Α. Θέρος, Τα τραγούδια των Ελλήνων, Αθήνα 1951, τ. I, σ. 97-103 – Ακαδημία Αθηνών, Ελληνικά δημοτικά τραγούδια, Αθήνα 1963, τ. I, σ. 54-58 – βλ R. Beaton, Byzantine Historiography and Modern Greek Oral Poetry: The Case of Rapsomatis, BMGS 10(1985) 41-50, σ. 43 και σημ. 7, (στο εξής: Rapsomatis).

104. R. Beaton, Rapsomatis, σ. 41-50.

105. MM III 50 (Regesten 1661 α[1663]): Πρόσταγμα του Αλεξίου III Αγγέλου (1195-1203) του Οκτωβρίου του 1201: *τοῦ μακελλικοῦ ἐργαστηρίου κατεχόμενα παρὰ Ἰωάννου τοῦ Ραψομμάτου* – J.-C. Cheynet, Pouvoir, σ. 97-98 και σημ 2.

κουρά, η διαπόμπευση, η φυλάκιση ή και ατιμωρησία. Ο Ραψομάτης που πιθανόν δεν απέβλεπε στον αυτοκρατορικό θρόνο πιθανότατα δεν τυφλώθηκε, αφού μάλιστα έλαβε και εγγυήσεις από τον Μανουήλ Βουτουμίτη[106].

Κατά την άποψή μας ο Ραψομάτης ήταν δύσκολο να υπήρξε δούκας της Κύπρου, διότι αποδεικνύεται απειροπόλεμος, χωρίς την αφοσίωση του τάγματος των Αθανάτων, ενώ με την καταστολή της ανταρσίας στην Κύπρο δεν διορίζεται κάποιος δούκας αλλά δύο πρόσωπα, ο Καλλιπάριος και ο Ευμάθιος Φιλοκάλης, που προέρχονταν από την πολιτική διοίκηση και κατέλαβαν ο πρώτος τη θέση του κριτή (πολιτικός διοικητής) και εξισωτής, ο δεύτερος τη θέση του στρατοπεδάρχη. Αντιθέτως οι εμπειροπόλεμοι Ιωάννης Δούκας και Μανουήλ Βουτουμίτης επιστρέφουν στην Κωνσταντινούπολη[107]. Σχετικά με

106. Κ. Μπουρδάρα, Έγκλημα, σ. 212-216 – J.-C. Cheynet, Pouvoir, σ. 90-103, 369 – Κ. Βαρζός, Γενεαλογία, τ. Α΄, σ. 94: «(ο Αλέξιος) αγαπούσε καλύτερα την πειθώ παρά τη βία, ... οι περιπτώσεις που υπήρξε σκληρός από ανάγκη ή και από φόβο ήταν εξαιρετικά σπάνιες στη ζωή του, όπως η τύφλωση του γενναίου εκείνου Νικηφόρου Διογένη . . . και το κάψιμο του μοναχού Βασιλείου, αρχηγού και προπαγανδιστή της βογομιλικής αίρεσης».

107. Άννα Κομνηνή II 164. 10-14 (βλ. σημ 12), III 142. 15-23: *ἀνὴρ δὲ οὗτος* (ο Ευμάθιος Φιλοκάλης) *ἐπηβολώτατος καὶ τῶν ἐπιφανῶν οὐ γένει μόνον, ἀλλὰ καὶ φροννήσει τῶν πολλῶν διαφέρων, ἐλευθέριος καὶ γνώμην καὶ χεῖρα, πιστὸς μὲν πρὸς Θεὸν καὶ τοὺς φίλους, πρὸς δὲ τοὺς δεσπότας εὔνους εἴπερ τις ἄλλοις, τῆς μέντοι στρατιωτικῆς παιδείας πάμπαν ἀμύητος οὔτε γὰρ τόξον καὶ νευρὰν ἐπὶ μαζὸν ἕλκειν ἤδη οὔτε θυρεῷ σκέπεσθαι· τἆλλα δὲ δεινότατος, λό χους τε ἐφιστᾶν καὶ διὰ παντοίων μηχανημάτων τοὺς πολεμίους ἡττᾶν* – Αντ. Πρβ. Σ. Ι. Δοανίδου, Η παραίτησις του Νικολάου Μουζάλωνος από της Αρχιεπισκοπής Κύπρου, Ελληνικά 7 (1943) 109-150, σ. 112-113, στ. 41-42, σ. 127, στ. 554-555: *Ὁ μέν τις ἔστιν εὐμαθὴς εἰς κακίαν / ὀξὺς μαθητὴς τοῦ κακοῦ διδασκάλου... / εἶτα προσῆλθον ἀρχιληστῇ σατράπῃ / τῷ τηνικαῦτα κυριάρχῃ Κυπρίων* – βλ. B. Skoulatos, Personnages, σ. 82 – Ι. Καραγιαννόπουλος, Συμβολή στο ζήτημα της επιμελητειατικής οργάνωσης του βυζαντινού στρατού στον Τιμητικό τόμο Κ. Δ. Καλοκύρη, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 275-287, σ. 284 (στο εξής: Επιμελητειακή οργάνωση) – V. Nerantzi - Varmazi, Province, σ. 9-14 – P. Karlin-Hayter, Strict Sense, σ. 140-145 – Στην Κρήτη την άμυνα της νήσου μετά τον φόνο του Καρύκη οργάνωσε ο Ιωάννης Δούκας χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι όρισε ο ίδιος κάποιον δούκα. Μάλλον πρόκειται για ένα πρόσκαιρο μέτρο, μέχρι να ορισθεί ένας δούκας στο νησί από τον αυτοκράτορα – Για τους στρατιωτικούς διοικητές της Κρήτης βλ. Ε. Βρανούση, Αυτοκρατορικά Νο 8 (Regesten 1170, 1296, Χρυσόβουλλο σιγίλλιο του Ιωάννη Β΄ Κομνηνού, Ιούλιος του 1119) – H. Ahrweiler, Crète, σ. 217 κ. ε – V. Laurent, Crète 383 κ. ε – Δ. Ζακυθηνός, Μελέται, σ. 263-267 – E. Malamut, Iles, σ. 488-491 – D. Tsougarakis, Crete σ. 180 κ. ε. -του ιδίου, Source Unpublished Lead Seals Concerning Crete, REB. 48 (1990) 243-246 – του ιδίου, The Byzantine Saels of Crete εν Studies in Byzantine Sigillography (εκδ. N. Oikonomides), τ. 2, Washington 1990, σ. 137-152 – J. Nesbit – N. Oikonomides, Catalogue II, σ. 94-100 – J.-C. Cheynet, La résistance au Turs en Asie Mineure entre Matzikert et la première Croisade εν Ευψυχία, σ. 131-147, σ. 146 και σημ 86 – Ν. Οικονομίδης, Αυθένται, σ. 308-317, ο οποίος με βάση ένα έγγραφο συμβιβασμού από την Κρήτη (MM VI 95-99) της 25ης Αυγούστου του 1118 θεωρεί ότι ο τότε κατεπάνω της Κρήτης Ιωάννης Ελλαδάς και οικείος άνθρωπος του μεγάλου δούκα και πραίτωρα Ευμαθίου Φιλοκάλη ενεργούσε με βάση εξουσίες που του είχε παραχωρήσει ο μεγάλος δούκας. Παρά ταύτα ο Ν. Οικονομίδης διαπιστώνει ότι ήταν ένας πρόσκαιρος διακανονισμός που ίσχυε το 1118 και δεν γνωρίζουμε αν συνεχίσθηκε αργότερα. Εντούτοις στο προαναφερθέν έγγραφο της Πάτμου (Νο 8, Ιούλιος του 1119) διαβάζουμε ότι οι μοναχοί της μονής έλαβαν από

τον Ευμάθιο Φιλοκάλη, ο Ι. Καραγιαννόπουλος δεν θεωρεί ότι ανέλαβε κάποιο ανώτατο στρατιωτικό-επιχειρησιακό αξίωμα, αντίθετα οι αρμοδιότητές του είχαν σχέση με τον τομέα της επιμελητείας και του ανεφοδιασμού του στρατεύματος[108]. Τα παραπάνω μας οδηγούν στην υπόθεση ότι οι Καλλιπά-

τον αυτοκράτορα Αλέξιο Κομνηνό χρυσόβουλλο σιγίλλιο (μετά την 16η Μαρτίου του 1093) βάσει του οποίου ελάμβαναν κατ' έτος ποσότητες σίτου και νομισμάτα (κομνηνάτα Θεοτοκία): «παρά των κατά καιρούς δουκών Κρήτης» (l.18). Η ίδια φράση επαναλαμβάνεται και στην απόφαση του Ιωάννη Β΄ Κομνηνού (l.26). Είναι χαρακτηριστικό ότι στο χρυσόβουλλο σιγίλλιο αναφέρονται μόνο δούκες και όχι κατεπάνω. Διερωτώμαστε μήπως και στην περίπτωση του Ιωάννη Ελλαδά κάποια άμεση ανάγκη επέβαλε την λήψη ενός πρόσκαιρου μέτρου που καθιστούσε έναν άνθρωπο του μεγάλου δούκα κατεπάνω Κρήτης. Η ημερομηνία του συμβιβαστικού εγγράφου (25 Αυγούστου 1118) βρίσκεται πολύ κοντά στην ημερομηνία θανάτου του Αλεξίου Κομνηνού (15 Αυγούστου 1118 – βλ. Άννα Κομνηνή III 241 1. κ.ε.). Γνωρίζουμε επίσης ότι η διαδοχή του Αλεξίου δεν έγινε ομαλά (βλ. ενδεικτικα F. Chalandon, Alexis, σ. 275-276 – Αικ. Χριστοφιλοπούλου, Αναγόρευσις, σ. 158-159 – Κ. Βαρζός, Γενεαλογία, τ. Α΄, σ. 103-105 – Ι. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία III, σ. 94,96). Μήπως λοιπόν η απουσία δουκός Κρήτης κατά το 1118 οφείλεται στην έλλειψη διοικητικής μέριμνας από μέρους της αυτοκρατορικής διοίκησης λόγω της επιδείνωσης της κατάστασης του αυτοκράτορα; Το κενό αυτό στη διοίκηση της Κρήτης συμπληρώνεται αν λάβουμε υπόψη μας την διατύπωση του χρυσόβουλλου σιγιλλίου του 1119 με τον διορισμό ενός δούκα μετά την ανάρρηση του νέου αυτοκράτορα.

108. Ι. Καραγιαννόπουλος, Επιμελητειακή οργάνωση, σ. 284: «. . . το κύριο βάρος των αρμοδιοτήτων του στρατοπεδάρχη έπεφτε στον τομέα της επιμελητείας και του ανεφοδιασμού του στρατεύματος, έστω και αν ο αξιωματούχος αυτός μπορούσε να αναλάβει, και ανελάμβανε και καθαρά επιχειρησιακές αρμοδιότητες. Με τις τελευταίες αυτές συνδέονται ιδιαίτερα οι στρατοπεδάρχες του 11ου αιώνα μολονότι εδώ και εκεί παρουσιάζονται ενδείξεις ότι το αξίωμα αυτό δεν ήταν κατά κύριο λόγο ανώτατο στρατιωτικό-επιχειρησιακό αξίωμα. Ο Ευμάθιος Φιλοκάλης π.χ. τον οποίο ο Αλέξιος Κομνηνός διόρισε «στρατοπεδάρχην Κύπρου» ήταν τελείως άμοιρος στρατιωτικής παιδείας. Μόνον όταν ο Αλέξιος Κομνηνός είδε την ικανότητά του τον προβίβασε σε δούκα Κύπρου, στρατιωτικό δηλαδή διοικητή της Κύπρου» – Αν δεχθούμε την άποψη του P. Gautier (Synode, σ. 248) και της E. Malamut (Iles, σ. 507-509) ότι ο Κωνσταντίνος Ευφορβηνός Καταχαλών, ένας από τους πιο έμπιστούς και με στρατιωτική παιδεία ανθρώπους του αυτοκράτορα, διετέλεσε δουξ της Κύπρου πριν από το 1094/95, τότε πιθανότατα να εστάλει ως δούκας της νήσου μερικούς μήνες αργότερα μέσα στο 1093 και να έμεινε εκεί για έναν περίπου χρόνο ως την επάνοδό του στην Κωνσταντινούπολη περί τα τέλη του 1094 (συμμετέχει στην σύνοδο των Βλαχερνών στα τέλη του 1094 ή αρχές του 1095). Με την ανάκληση του Ευφορβηνού στα τέλη του 1094 ίσως διορίσθηκε ο έως εκείνη την στιγμή στρατοπεδάρχης Κύπρου Ευμάθιος Φιλοκάλης δούκας της νήσου, αφού πρώτα είχε μυηθεί στα στρατιωτικά πράγματα από τον Ευφορβηνό. Την υπόθεση αυτή ενισχύει και το γεγονός ότι ο Ευφορβηνός το καλοκαίρι του 1078 στην μάχη της Καλοβρύης κατά του Νικηφόρου Βρυέννιου, διοικούσε το τάγμα των Χωματηνών που είχε στρατολογηθεί στη Φρυγία (βλ. P. Gautier, Nicephore Bryennios, σ. 271. 15-16: *τῶν Χωματηνῶν δὲ καὶ τῶν Τούρκων τὸν Καταχαλὼν Κωνσταντῖνον ἡγεμόνα κατέστησε, κατέναντι τῆς Σκυθῶν φάλαγγος τάξας αὐτούς* – B. Skoulatos, Personnages, σ. 63). Κατά την άποψή μας, μετά την καταστολή της στάσης του Ραψομάτη δεν είχε οδηγηθεί όλο το τάγμα των Αθανάτων στην Κωνσταντινούπολη, αλλά μόνο οι αξιωματικοί του. Η αποστολή ενός πρώην διοικητή τάγματος, συγγενούς προς αυτό των Αθανάτων (η καταγωγή τους ήταν από την Ανατολή), ως δούκα της Κύπρου εξασφάλιζε την θέση του Αλέξιου. Άλλωστε θεωρούμε δύσκολο ο Αλέξιος Κομνηνός να μην έλαβε μέριμνα για την στρατιωτική διοίκηση της νήσου και να ανέθεσε την φρούρησή της, ενισχυμένη μετά την καταστολή της στάσεως του Ραψομάτη με πλοία και ιππείς, σε

ριος και Φιλοκάλης ίσως κατέλαβαν θέσεις που πριν είχαν συγκεντρωθεί στο πρόσωπο του Ραψομάτη. Ο Ραψομάτης δηλαδή ίσως κατείχε το αξίωμα του κριτή και ήταν επιφορτισμένος με τα καθήκοντα του στρατοπεδάρχη, υπεύθυνου για τον ανεφοδιασμό του στρατεύματος που στάθμευε στο νησί: οι θέσεις αυτές του επέτρεπαν τη σύνδεση με το τάγμα των Αθανάτων. Η κρίση άμυνας που περνούσε η αυτοκρατορία στα 1089 ίσως επέβαλε την απουσία κάποιου στρατιωτικού διοικητή στο νησί, γεγονός που εκμεταλλεύθηκαν οι στασιαστές[109].

έναν απειροπόλεμο στρατοπεδάρχη. Η αναφορά στο έγγραφο της Πάτμου (Νο 8, l. 18) σε «δούκα της Κρήτης» (βλ. σημ) μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι και στην Κύπρο εστάλη δούκας – Για το τάγμα των Χωματηνών βλ. H. Ahrweiler, Recherches, σ. 31-36 – της ιδίας, Chôma-Aggélokastron; une fortresse byzantine, REB. 24 (1966) 278-283 (= H. Ahrweiler, Etudes sur les structures adminisrtatives et sociales de Byzance, Variorum 1971, X) – H. J. Kühn, Armee, σ. 256.

109. Η H. Ahrweiler, Mer, σ. 199 και σημ 1, θεωρεί ότι ο Αλέξιος Κομνηνός προχώρησε σε μεταρρυθμίσεις στην επαρχιακή διοίκηση. Οι δούκες και οι κατεπάνω αποτελούσαν τους γενικούς κυβερνήτες των επαρχιών με καθήκοντα στρατιωτικά και πολιτικά, ενώ εξαφανίστηκαν οι κριτές. Την εξαφάνιση των κριτών – πραιτόρων η H. Ahrweiler αποδίδει στην απειλή των Σελτζούκων. Η τελευταία αναφορά κριτή στη Μ. Ασία και τα νησιά Κρήτη και Κύπρο ήταν αυτή του Καλλιπάριου στην Κύπρο το 1093. Η επαρχιακή διοίκηση κατά την H. Ahrweiler αποκτά στρατιωτικό χαρακτήρα. Εντούτοις ο κριτής και πραίτωρ συνέχιζε να υπάρχει στην πολιτική διοίκηση περιοχών όπως το θέμα Θράκης-Μακεδονίας και Ελλάδος-Πελοποννήσου που δεν απειλούνταν από σοβαρούς εξωτερικούς κινδύνους – Στρατιωτικοί και πολιτικοί διοικητές της Κύπρου με τά την επανάσταση του στρατηγού Θεόφιλου Ερωτικού (1042-43) [με πολιτικό διοικητή τον δικαστή και πράκτορα των δημοσίων, πρωτοσπαθάριο Θεοφύλακτο – βλ. Ιωάννης Σκυλίτζης, Σύνοψη Ιστοριών, σ. 422. 1-17 – J. Nesbitt- N. Oikonomides, Catalogue II, No 38. 8 (11ος αι.): *πρωτοσπαθαρίῳ, ἐπὶ τοῦ Χρυσοτρικλίνου, βασιλικῷ νοταρίῳ κριτῇ ἐπὶ τοῦ Ἱπποδρόμου καὶ Κύπρου.* Οι εκδότες συνδέουν την σφραγίδα αυτή με τον πρωτοσπαθάριο Θεοφύλακτο] και μέχρι τις αρχές του 12ου αι. διατέλεσαν:

1. Μιχαήλ «βέστης»: *Κύριε Βοήθει Μιχαήλ Βέστη κριτῇ καὶ κατεπάνω Κύπρου* [G. Schlumberger, Sigillographie, 305. 1. (μολυβδόβουλο του 11ου αιώνα) – J. Nesbitt – N. Oikonomides, Catalogue II, No 38. 9 (W. Seibt, BZ 90 (1997) 463) – Δ. Ζακυθηνός, Μελέται σ. 269 – Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, Παρακμή και πτώση του θεαματικού θεσμού. Συμβολή στην εξέλιξη της διοικητικής και της στρατιωτικής οργάνωσης του Βυζαντίου από το 10ο αι. κ.ε., Θεσσαλονίκη 1985, σ. 77 και σημ. 207, σ. 87 και σημ. 267, (στο εξής: Παρακμή) – E. Malamut, Iles, σ. 320: θεωρεί ότι ο Μιχαήλ βέστης ήταν κατεπάνω της νήσου στα 1055 – N. Oikonomides, Studies in Byzantine Sigillography (Washington 1987), τ. I, σ. 87-88 – J.-C. Cheynet, Pouvoir, σ. 410 και σημ. 150: «une tel cumul, (une fonction civile avec une charge militaire) rare, se racontre en Cypre»].
2. Μιχαήλ: *Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Μιχαὴλ μαγίστρῳ καὶ καταπάνω Κύπρου* [G. Schulumberger, Sigillographie 305 (μολυβδόβουλο του 11ου αι.) – Δ. Ζακυθηνός, Μελέται, σ. 269 – J.-C. Cheynet, Pouvoir, σ. 410 σημ. 149: χρονολογεί τη σφραγίδα κατά τα έτη 1060-1080].
3. Λέων: *Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Λέοντι Ἀσηκρήτις καὶ κριτῇ Κύπρου* [G. Schlumberger, Sigillographie 305 (μολυβδόβουλο του 12ου αι.) – Εντούτοις σφραγίδες αξιωματούχων που φέρουν τα αξιώματα του ασηκρίτης και κριτή χρονολογούνται τον 11ο αιώνα (βλ. G. Zacos, Byzantine Lead Seals, τ. 2, Βέρνη 1984, No 913, 968, 1007 – Ιωάννα Κολτσίδα-Μακρή, Μολυβδόβουλα, No 43, 45, 47, 148].

4. Θεοφάνης Ακάπνης ή Αβαλάντης: *Σφραγὶς Θεοφάνους πρωτονοταρήου καὶ κρητοῦ τῆς Κύπρου τοῦ Ἀκάπνη* [J. Nesbitt – N. Oikonomides, Catalogue II, No 38. 7 (μολυβδόβουλο του 11ου αι.) – W. Seibt, Bleisiegel, σ. 298 και σημ. 17: διαβάζει «του Αβαλάντου» (3ο τέταρτο του 11ου αι.) – E. Malamut, Iles, σ. 506-507, τοποθετεί τον Θεοφάνη (Αβαλάντη), μέλος επιφανούς βυζαντινής οικογένειας μετά τον Ραψομάτη και πρίν τον Καλλιπάριο].
5. (Ραψομάτης): χωρίς αναφορά στο αξίωμα του (1090) [Άννα Κομνηνή II 162-164].
6. Καλλιπάριος, κριτής και εξισωτής της Κύπρου (διορίζεται το 1093) [Άννα Κομνηνή II 164].
7. Ευμάθιος Φιλοκάλης, στρατοπεδάρχης Κύπρου (το 1093) [Άννα Κομνηνή II 164] πρωτονωβελίσσιμος και δουξ (μετά την καταστολή της στάσης του Ραψομάτη) [V. Laurent, Vatican, σ. 56-59, κυρίως σ. 57: «Sur un sceau (inedit au Fogg Art Museum, Collection Whittemore, No 584) qui, cette fois, ajoute la mention de la charge (duc)» – Ε. Βρανούση, Αυτοκρατορικά, Εισαγωγή, σ. 52], δουξ Κύπρου το 1099 [Άννα Κομνηνή III 34], δουξ Κύπρου to 1111 [Άννα Κομνηνή III 148].
8. Κωνσταντίνος Ευφορβηνός Καταχαλών, κουροπαλάτης και δούκας Κύπρου, πριν από το 1094/95 [V. Laurent, Orghidan, No 205 – του ιδίου, Vatican, σ. 57 – P. Gautier, Synode, σ. 248- E. Malamut, Iles, σ. 508-509 – J. Nesbitt – N. Oikonomides, Catalogue II, σ. 103 – Πρβ. B. Skoulatos, Personnages, σ. 62-65, θεωρεί ότι δούκας διετέλεσε μόνο στα 1102-1104], πρωτονωβελίσσιμος και Δούξ Κύπρου το 1102-1104 [J. Nesbitt – N. Oikonomides, Catalogue II, No 38-6: *Γραφῶν σφραγὶς Καταχαλὼν Κωνσταντίνου δουκὸς Κυπρίων (πρωτο)νωβελλισίμου* – V. Laurent, Les Bulles métriques dans la sigillographie byzantine, Ελληνικά 4 (1931) 222 (No. 92) με λάθη στην ανάγνωση: *Γραφῶν σφραγὶς Καταχαλῶνος Κωνσταντίνου... πριωνωβελλισίμου*» (βλ. και σημ. 13. 98).
9. Μανουήλ Βουτουμίτης (ίσως δούκας της Κύπρου, υπόθεση νεότερων ιστορικών – βλ. σημ. 11)
10. Λέων Νικερίτης, πρωτονωβελίσσιμος, μέγας δούξ και αναγραφεύς Κύπρου μεταξύ του 1100-1103 [Cod. Vaticanus graecus 1231 – Σ. Π. Λάμπρος, Ν. Ε. 5 (1908) 485 – W. Seibt, Bleisiegel, σ. 225-227 (No 99): «leider ohne genaue Dadierung ... νωβελίσσιμος etwa um das Jahr 1100 und πρωτονωβελίσσιμος ab spätestens 1103» – E. Malamut, Iles, σ. 509: μεταξύ 1091 και 1103 – Κατά την άποψή μας η E. Malamut σφάλλει όταν θέτει ως terminus post quem το 1091, διότι (α) μέγας δούκας τουλάχιστον μέχρι το 1098 διετέλεσε ο Ιωάννης Δούκας. (β) Στα 1091 ο Λέων Νικερίτης διετέλεσε δούκας του Παραδούναβου (Άννα Κομνηνή II 155. 6-70), ενώ στα 1096, κατά τον B. Skoulatos (Personnages, σ. 179-180) συνέχιζε να είναι δούκας του Παραδούναβου (βλ. Albert d'Aix, σ. 278 [liber Christianae expeditionis pro ereptione anundatione et restitutione sanctae Hierosolymitanae ecclesiae εν R. H. C., H. Occ., IV, σ. 639 No 22. 2): «duc Nichitam, principem Bulgarorum» – Για τον Λέοντα Νικερίτη βλ. επίσης N. Banescu, Duchés, σ. 93-95 – J. Nesbitt - N. Oikonomides, Catalogue II, No. 22. 2: *Κύριε βοήθει Λέοντι πρωτοπροέδρῳ καὶ ἀναγραφεῖ Πελοποννήσου τῷ Νικερίτῃ* (11ος/12ος αι.) (W. Seibt, BZ 90 (1997) 462-463) – N. Oikonomides, (εκδ.), Studies in Byzantine Sigillography (Washington 1987, 1990), τ. I, σ. 82-83, τ. II, σ. 113, 157, 159]
11. Ελπίδιος Βραχάμιος: *Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Ἐλπίδιῳ κουροπαλάτῃ καὶ δουκὶ Κύπρου τῷ Βραχαμίῳ* [G. Schlumberger, Sigillographie, 305 (μολυβδόβουλο του 11ου αι.) – Δ. Ζακυθηνός, Μελέται, σ. 269 – E. Malamut, Iles, σ. 509].

Για τους διοικητές της Κύπρου μετά τον Ραψομάτη βλ. επίσης G. Mango, Chypte Carrefour du monde byzantin στο XVe Congrès International d'Etudes Byzantines. Rapports et co-rapports, V/S, Αθήνα 1976, σ. 3-13, (= C. Mango, Byzantium and its Image, Variorum 1984, XVII), σ. 7-8 (στο εξής: Carrefour) – A. Savvides, Consolidation, σ. 4-5 και σημ. 25 – Katia Galatariotou, Saint, σ. 46 – Για τις αλλαγές στην επαρχιακή διοίκηση τον 11ο αιώνα βλ. επίσης H. Ahrweiler, Recherches, κυρίως σ. 52-78, 89-92 – N. Oikonomides, Organisation, κυρίως σ. 48-150 – Μ. Γρηγορίου-

Η μη αναφορά σε στρατιωτικό διοικητή στην Κύπρο από τις βυζαντινές πηγές που να στράφηκε εναντίον του Ραψομάτη αποδεικνύει, κατά την άποψή μας, την απουσία ενός τέτοιου αξιωματούχου από το νησί και την ανάθεση της φρουράς της Κύπρου στον κριτή Ραψομάτη, ο οποίος όμως συνδεόταν με τη φρουρά των Αθανάτων μέσω του αξιώματος του στρατοπεδάρχη και όχι με το αξίωμα του κατεπάνω ή δούκα κι αυτό διότι ένας απειροπόλεμος αξιωματούχος της πολιτικής διοίκησης δεν θεωρούμε πιθανό να ανέλαβε ένα καθαρό στρατιωτικό-επιχειρησιακό αξίωμα όπως αυτό του δούκα ή κατεπάνω. Άλλωστε το γεγονός αυτό επαναλαμβάνεται με τον Ευμάθιο Φιλοκάλη που παρά την εμπιστοσύνη που του έδειχνε ο αυτοκράτορας αποφεύγει κατ' αρχάς λόγω της έλλειψης στρατιωτικής παιδείας να τον διορίσει δούκα ή κατεπάνω της νήσου, δίδοντάς του μόνο το αξίωμα του στρατοπεδάρχη. Μετά την καταστολή των δύο στάσεων ο Αλέξιος Κομνηνός φαίνεται ότι έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την Κύπρο, η οποία μαζί με την Κρήτη αποτέλεσαν τις πιο σημαντικές βάσεις για τον βυζαντινό στόλο, η κατασκευή του οποίου ολοκληρώθηκε το 1092-94[110].

Συνοψίζοντας τη μελέτη μας θα λέγαμε ότι οι στάσεις που ξέσπασαν στα δύο νησιά δεν είχαν χαρακτήρα αποσχιστικό, αντιθέτως αποδεικνύουν τη δυσαρέσκεια του στρατεύματος προς την πολιτική του Αλεξίου Κομνηνού. Οι φρουροί των νήσων εκμεταλλεύθηκαν τις φιλοδοξίες των δύο πολιτικών, κατά

Ιωαννίδου, Παρακμή, κυρίως σ. 82-84 – E. Malamut, Iles, κυρίως σ. 320-324 – M. F. Hendy, Studies, κυρίως σ. 429 κ.ε., – J.-C. Cheynet, Du stratège de Theme au duc: Chronologie de l'evolution au cours du XIe siècle, T. M. 9 (1985) 181-194 – του ιδίου, Résistance, σ. 131-147 – Χ. Α. Κυριαζόπουλος, *Η Θράκη κατά τους 10ο-12ο αιώνες. Συμβολή στην μελέτη της πολιτικής, διοικητικής και εκκλησιαστικής της εξέλιξης*, (διδακτορική διατριβή), Θεσσαλονίκη, 2000, σ. 155-246.

110. H. Ahrweiler, Mer, σ. 185-186: Η Κύπρος θα διαδραμάτιζε στο εξής: έναν σημαντικό στρατιωτικό ρόλο από τη μια μεριά κατά των Τούρκων που κατείχαν ακόμη την Παμφυλία και την Κιλικία, ενώ από την άλλη κατά των Λατίνων, των οποίων οι σταυροφόροι θα έφθαναν στην Συρία και την Παλαιστίνη. Η Κύπρος παραμένει κατά την περίοδο αυτή η πιο σημαντική θέση ελέγχου των θαλάσσιων δρόμων που ενώνουν την Δύση με την Ανατολή – C. Mango, Carrefour, σ. 3-13, ο οποίος αναφέρει ότι η Κύπρος με την επανάσταση του Ραψομάτη εμφανίζεται και πάλι στις πηγές, ενώ λίγα χρόνια αργότερα με την ίδρυση του λατινικού βασιλείου της Ιερουσαλήμ (1099) αποκτά πρωταρχική σημασία μέχρι την κατάκτησή της από τον Ριχάρδο Α΄ της Αγγλίας (1191). Η εξέχουσα σημασία της Κύπρου για το Βυζάντιο την εποχή αυτή φαίνεται από την υψηλή καταγωγή των κυβερνητών και των επισκόπων της και τις αμυντικές κατασκευές που πραγματοποιήθηκαν κατά την διάρκεια της βασιλείας του Αλεξίου Κομνηνού – βλ. επίσης E. Malamut, Iles, σ. 250-252, 518 – A. Savvides, Consolidation, σ. 4-5 – Για τον βυζαντινό στόλο κατά την εποχή των Κομνηνών βλ. επίσης R. J. Lilie, Handel und Politik zwischen dem byzantinischen Reich und den italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genua in der Kommenen und der Angeloi (1081-1204), Amsterdam 1984 [βλ. επίσης την βιβλιοκρισία του Α. Σαββίδη εν Παρνασσός 28 (1986) 148-159 (= Μελετήματα, σ. 457-468)] – Θ. Κορρές, «Αντιπαράθεση Βυζαντινών και Λατίνων στο ανατολικό Αιγαίο (11ος-12ος αι.)», *Βυζαντινά* 17 (1994) 317-322.

τη γνώμη μας, αξιωματούχων για άνοδο στην ιεραρχία με τη σύμπραξη σε μία πιθανή ανατροπή του αυτοκράτορα. Έτσι οι αρχηγοί των δύο στάσεων Καρύκης και Ραψομάτης αποτέλεσαν φερέφωνα των φρουρών της Κρήτης και της Κύπρου. Ο Αλέξιος Κομνηνός με την αποστολή του Ιωάννη Δούκα, εξέχοντος μέλους της οικογένειας των Δουκών, θέλησε να διαλύσει εν τη γενέσει της μία πιθανή σύμπραξη των δύο στασιαστών με την παράταξη του Νικηφόρου Διογένη στην Κωνσταντινούπολη.

Μάρθα Γρηγορίου-Ιωαννίδου

Η βυζαντινή εκστρατεία κατά των Νορμανδών στην Ιταλία επί Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (1143-1180).

Μερικές παρατηρήσεις στην αφήγηση του Ιωάννη Κίνναμου και του Νικήτα Χωνιάτη

Μετά το τέλος της δεύτερης Σταυροφορίας (1148) και την αποχώρηση και των τελευταίων σταυροφορικών δυνάμεων το κύριο ενδιαφέρον της εξωτερικής πολιτικής του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού στρέφεται στη Δύση. Άμεσοι στόχοι της η ανάληψη στρατιωτικής επιχείρησης εναντίον των Νορμανδών της Ιταλίας, η κατάλυση του εκεί κράτους τους (στην Κ. Ιταλία και Σικελία), με συνέπεια την οριστική εξουδετέρωση του νορμανδικού κινδύνου, και παράλληλα η πραγματοποίηση, με την ανάκτηση των ιταλικών εδαφών, του παλαιού και ύψιστου στόχου της βυζαντινής πολιτικής: της αποκατάστασης του ρωμαϊκού κράτους στα παλαιά του σύνορα.

Τα γεγονότα των βυζαντινο-νορμανδικών σχέσεων κατά το διάστημα 1147-1158: η κατάληψη της Κέρκυρας από τους Νορμανδούς (1147), η ανακατάληψή της (1149), οι διπλωματικές επαφές και συμφωνίες με τους Γερμανούς ηγεμόνες Κορράδο Γ΄ και κατόπιν Φρειδερίκο Α΄ Βαρβαρόσσα, οι προετοιμασίες και τα εμπόδια για την άμεση πραγματοποίηση της ιταλικής εκστρατείας από τον Μανουήλ (εισβολή των Κουμάνων, πόλεμοι κατά των Σέρβων και Ούγγρων), οι επιχειρήσεις του νορμανδικού στόλου εναντίον των βυζαντινών παραλίων, η διεξαγωγή της ιταλικής εκστρατείας και το άδοξο τέλος της που επισφραγίστηκε με την βυζαντινο-νορμανδική ειρήνη του 1158, εξιστορούνται από τους δυο σημαντικότερους ιστορικούς συγγραφείς του 12ου αιώνα, τον Ιωάννη Κίνναμο και τον Νικήτα Χωνιάτη.

Ο Ιωάννης Κίνναμος, γεννημένος μετά το 1143, έζησε στην αυλή του Μανουήλ Κομνηνού, όπου εκτελούσε καθήκοντα «βασιλικοῦ γραμματικοῦ», και συνόδεψε τον αυτοκράτορα στις εκστρατείες του στην Ασία και την Ευρώπη. Ο Κίνναμος, του οποίου το ιστορικό σύγγραμμα «Ἐπιτομή» καλύπτει την περίοδο 1118-1176, θεωρείται ότι συνέγραψε το έργο του αμέσως μετά τον θάνατο του Μανουήλ και ότι το τελείωσε μετά την πτώση του Ανδρονίκου Α΄ Κομνηνού το 1185[1]. Ο νεότερός του Νικήτας Χωνιάτης (γεννήθηκε γύρω στο 1155 στις Χώνες της Φρυγίας)[2] διετέλεσε επίσης «βασιλικός ὑπογραμματεύς»

1. F. Chalandon, *Les Comnènes II: Jean II Comnène (1118-1143) et Manouel I Comnène (1143-1180)*, Paris 1912, σ. XIV-XV (στο εξής: F. Chalandon, *Comnènes*). – H. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Ἡ λόγια κοσμική γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν*, τόμ. Β΄, ελλ. μετ. Αθήνα 1992, σ. 238-239 (στο εξής H. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*).

2. Για το έτος γέννησής του βλ. J.-L. van Dieten, *Niketas Choniates. Erläuterungen zu den Reden und Briefen nebst einer Biographie*, Berlin 1971, σ. 18-20 (στο εξής: J.-L. van Dieten, *Biographie*). Το έτος θανάτου του τοποθετείται μετά την άνοιξη του 1217. Βλ. V. Katsaros, «A Contribution to the Exact Dating of the Death of the Byzantine Historian Nicetas Choniates», *JÖB* 32/3

στην υπηρεσία του Αλεξίου Β΄ Κομνηνού, ή ίσως του Μανουήλ Α΄[3], και κατέλαβε ανώτατα αξιώματα στα χρόνια των Αγγέλων.[4] Το ιστορικό του σύγγραμμα «Χρονική διήγησις» παρουσιάζει την ιστορία των ετών 1118-1206[5].

Ο Κίνναμος, ο οποίος θεωρείται ως ο «επίσημος» ιστορικός της βασιλείας του Μανουήλ Κομνηνού[6], για τη συγγραφή του έργου του στηρίχθηκε σε προφορικές μαρτυρίες αυτοπτών μαρτύρων, στη μελέτη αρχειακού υλικού (εγγράφων) και στην προσωπική του εμπειρία. Είναι αξιόπιστος ιστορικός αλλά ο θαυμασμός του για τον Μανουήλ πολλές φορές τον παρασύρει πέρα από τα όρια της αυστηρής αλήθειας[7]. Ο Χωνιάτης, αντίθετα, δεν φαίνεται ότι χρησιμοποίησε έγγραφα από τα αυτοκρατορικά αρχεία. Εκτός από τις προσωπικές του αναμνήσεις (για τα τελευταία χρόνια του Μανουήλ Κομνηνού) πρέπει να έλαβε υπόψη του και προφορικές μαρτυρίες αυτοπτών μαρτύρων καθώς και ορισμένες γραπτές πηγές[8].

(1982) 83-91, κυρίως σ. 88.

3. J.-L. van Dieten, *Biographie* 23. – H. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία* Β΄ 266.

4. J.-L. van Dieten, *Biographie* 31 κ.ε. – H. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία* Β΄ 266.

5. Από διάφορα χωρία του έργου, κατά τον F. Chalandon, *Comnènes* XXIV, συνάγεται ότι το πρώτο βιβλίο της ιστορίας του Μανουήλ Α΄ δεν γράφηκε πριν από την άνοδο του Ανδρονίκου Α΄ Κομνηνού (1183) και το τέταρτο πριν από την κατάληψη της εξουσίας από τον Ισάακιο Β΄ Άγγελο (1185). Σύμφωνα με τον J.-L. van Dieten, «Noch einmal über Niketas Choniates», *BZ* 57 (1964) 302-312 [Πρβλ. και περιληπτικά εν J.-L. van Dieten, *Nicetae Choniatae Historia* (CFHB XI/1), Berlin - N. York 1975, σ. XCIX-CI (Einleitung)] το έργο έχει υποστεί δύο επεξεργασίες από τον συγγραφέα. Στην πρώτη επεξεργασία το κείμενο είχε συνοπτικό χαρακτήρα· στη δεύτερη επεξεργασία, που έγινε μετά το 1204, διευρύνθηκε με την προσθήκη κεφαλαίων που περιλαμβάνουν τα γεγονότα 1204-1206. Φαίνεται ότι το έργο δεν έλαβε ποτέ την οριστική του μορφή και ότι ο Χωνιάτης σκόπευε να το επεξεργαστεί ακόμη. Βλ. H. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία* Β΄ 268-269.

6. Πρβλ. P. Magdalino, *The empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Cambridge 1997, σ. 13 (στο εξής: P. Magdalino, *Manuel I*).

7. F. Chalandon, *Comnènes* XXI.

8. Το αν ο Χωνιάτης γνώριζε ή όχι το έργο του Κίνναμου είναι ζήτημα που δίχασε την έρευνα. Με βάση μια παρατήρηση του Χωνιάτη στο προοίμιο του έργου του ότι κανείς ιστορικός πριν από αυτόν δεν συνέγραψε την ιστορία της περιόδου μετά τον θάνατο του Αλεξίου Α΄ (*Χρονική διήγησις* 4.68-69: *ἐς τόνδε τὸν ἄνακτα τὸ λέγειν συνεπεράνατο ὁπόσοι τῶν πρὸ ἡμῶν τῇ συγγραφῇ προδήλως ἐπέβαλον)* θεωρήθηκε ότι ο Κίνναμος ήταν τελείως άγνωστος στον Χωνιάτη. Αυτή είναι η άποψη των C. Neumann, *Griechische Geschichtsschreiber und Geschichtsquellen im zwölften Jahrhundert*, Leipzig 1887, σ. 103. – K. Krumbacher, *Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας* τόμ. Α΄, ελλ. μετ. Γ. Σωτηριάδου, Ἀθῆναι 1897, σ. 572. – F. Chalandon, *Comnènes* XXV-XXVI και νεότερα του P. Magdalino, *Manuel I* 477-478. Αντίθετα από τον V. Grecu («Nicétas Choniatès a-t-il connu l'histoire de Jean Cinnamos?», *REB* 7, 1949, 194-204) με βάση τη σύγκριση αντίστοιχων χωρίων από τα δύο έργα υποστηρίχθηκε ότι ο Χωνιάτης γνώριζε και χρησιμοποίησε το χειρόγραφο του ιστορικού έργου του Κίνναμου αλλά ότι δεν το ανέφερε στη σχετική σημείωση του προοιμίου του, διότι δεν ήταν ακόμη δημοσιευμένο. Με την άποψη του V. Grecu συμφώνησε προσάγοντας και άλλα επιχειρήματα ο A. P. Každan, «Ešče zaz o Kinname i Nikite Choniate», *Bsl.* 24 (1963) 4-31. Βλ. και G. Moravcsik, *Byzantinoturcica* I, Berlin 1958, σ.

Ο Χωνιάτης, πνεύμα καλλιεργημένο και κριτικό, είναι πιο βαθύς ιστορικός. Αντίθετα από τον Κίνναμο αντιμετωπίζει κριτικά τη βασιλεία του Μανουήλ, προφανώς επειδή η πιο μακρινή προοπτική του του επέτρεψε να εκτιμήσει αντικειμενικότερα και υπό το φως μεταγενεστέρων γεγονότων την όλη σημασία της. Συγχρόνως όμως η απόστασή του από τα γεγονότα της περιόδου αυτής υπήρξε και η αιτία πολλών παραλείψεων και συγχύσεων κατά την εξιστόρησή της[9]. Ειδικότερα στην αφήγηση της περιόδου 1147-1158 εκτιμάται ότι ο Χωνιάτης είναι ανεπαρκώς πληροφορημένος όσον αφορά την εκστρατεία κατά των Νορμανδών στην Ιταλία και ότι δίνει μια φανταστική αφήγηση με πολλά χρονολογικά και άλλα λάθη[10]. Ωστόσο θα ήθελα να σταθούμε σε κάποια σημεία της αφήγησής του που αφορούν σε γεγονότα που συνέβησαν πριν αλλά και κατά τη διάρκεια του βυζαντινού πολέμου στην Ιταλία, τα οποία αποκλίνουν ή λείπουν από την αφήγηση του Κίνναμου, γι' αυτό και θεωρούνται ως συγχύσεις ή αναχρονισμοί ή και ως εφευρήματά του.

Και ας έρθουμε πρώτα στην αφήγηση των δύο ιστοριογράφων σχετικά με τις ενέργειες του Μανουήλ αμέσως μετά την ανάκτηση της Κέρκυρας και την απόπειρα εκκίνησης του βυζαντινού στόλου εναντίον των Νορμανδών στην Ιταλία.

Στα τέλη Ιουλίου - αρχές Αυγούστου 1149, ύστερα από σκληρούς αγώνες, οι Βυζαντινοί εξαναγκάζουν τους Νορμανδούς υπερασπιστές της Κέρκυρας, που πιέζονταν από την πείνα και είχαν χάσει κάθε ελπίδα για βοήθεια από τον βασιλιά τους Ρογήρο Β΄, να παραδοθούν[11]. Στους παραδοθέντες επιτράπηκε, όπως αναφέρει ο Χωνιάτης, να επιστρέψουν στην πατρίδα τους ή να προσχωρήσουν στη βυζαντινή υπηρεσία. Μεταξύ αυτών που προσχώρησαν στους Βυζαντινούς ήταν και ο φρούραρχος, ο «καστελάνος Θεόδωρος»[12]. Ο Μανουήλ, σύμφωνα πάντα με τον Χωνιάτη, αφού εγκαθιστά φρουρά από «Γερμανούς»[13] στην πόλη[14] μεταφέρει όλες τις στρατιωτικές του δυνάμεις και στρατοπεδεύει στον Αυλώνα: *ἄρας ἐκεῖθεν μεθ' ἁπάσης ὡς εἶχε τῆς στρατιᾶς εἰς τὸν Αὐλῶνα μετασκηνοῖ· ἔνθα ἱκανὰς ἡμέρας ἐναυλισάμενος τὴν εἰς Σικελίαν κυροῖ περαίωσιν*[15].

446. – I. Καραγιαννόπουλος, *Πηγαί τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας*[5], Θεσσαλονίκη 1987, αρ. 478 (σ. 356). – H. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία* Β΄ 239 και 267.

9. Πρβλ. P. Magdalino, *Manuel I* 19.

10. F. Chalandon, *Comnènes* XXVIII-XXIX. – P. Magdalino, *Manuel I* 19: «His narrative of the war with Sicily is so confused as to be almost worthless».

11. Κίνναμος 98.22 κ.ε. (CB). – Χωνιάτης 82.57 κ.ε., 87.15 κ.ε. (έκδ. J.-L. van Dieten).

12. Χωνιάτης 88.45 κ.ε.

13. Πιθανότατα πρόκειται για Γάλλους. Βλ. F. Chalandon, *Comnènes* 333 σημ. 1.

14. Χωνιάτης 88.50-89.51.

15. Χωνιάτης 89.51-53.

Ο Κίνναμος δεν σημειώνει λεπτομέρειες σχετικά με την παράδοση των Νορμανδών υπερασπιστών αλλά ολοκληρώνει την αφήγησή του για την εκπόρθηση της Κέρκυρας με μια πρόταση: *βασιλεὺς δὲ λιμῷ καὶ πολιορκίᾳ τὴν πόλιν παραστησάμενος ἐκεῖθεν ἀνέζευξε* συμπληρώνοντας ότι: *καὶ τοῦ λοιποῦ περί τε Σικελίας καὶ τῆς Ἰταλῶν ἐσκέπτετο γῆς ὡς καὶ ταύτας Ῥωμαίοις ἀνασώσαιτο*[16].

Οι μαρτυρίες των δύο ιστοριογράφων για τις ενέργειες του Μανουήλ μετά την ανακατάληψη της Κέρκυρας διαφοροποιούνται. Σύμφωνα με την αφήγηση του Χωνιάτη, ο Μανουήλ με τον στόλο του επιχειρεί να διαπλεύσει την Αδριατική φθάνοντας μέχρι το νησί «Ἀειρρονήσιον»[17], απ' όπου όμως η απόπειρά του να πλεύσει προς την ανοικτή θάλασσα εμποδίζεται από δυσμενείς καιρικές συνθήκες. Εξαιτίας των θυελλωδών ανέμων, της καταιγίδας και της σφοδρής θαλασσοταραχής που ξεσπούν, τα πλοία του στόλου διασκορπίζονται και προσαράσσουν στις ξέρες. Ο ίδιος ο αυτοκράτορας με δυσκολία ξεφεύγει τον κίνδυνο[18]. Ύστερα από αυτό ο Μανουήλ κρίνοντας *τὴν δι' ἑαυτοῦ πρὸς Σικελίαν περαίωσιν ὡς ἀσύμφορον*[19], από τον Αυλώνα με όλες τις δυνάμεις του έρχεται στην Πελαγονία για να αντιμετωπίσει την επανάσταση των Σέρβων που είχε εν τω μεταξύ ξεσπάσει[20].

Ο Κίνναμος παρουσιάζει άλλη εκδοχή: ο Μανουήλ μετά την εκπόρθηση της Κέρκυρας και ενώ είχε ως άμεσο επόμενο στόχο του την ανάκτηση της Κ. Ιταλίας και Σικελίας[21], πληροφορούμενος την κίνηση των Σέρβων, που υποστηρίζονταν από τους Ούγγρους, και ακόμη τη λεηλασία των κτήσεων της Μ.

16. Κίνναμος 101.14-16.

17. Χωνιάτης 89.63: *...πρὸς τὴν νῆσον κατάραντα, ἥτις Ἀειρρονήσιον ἐπικέκληται...* Πρόκειται για το νησί Σάσων ή Σασώ στο στόμιο του λιμανιού του Αυλώνος, που αναφέρεται από Έλληνες και Λατίνους συγγραφείς. Βλ. Σπ. Λάμπρος, «Ἡ νῆσος Σάσων», *ΝΕ* 11 (1914) 57-93, κυρίως σ. 59.

18. Χωνιάτης 89.62 κ.ε.: *Τότε τοίνυν τὸν Μανουὴλ στηρίξαντα τὴν εἰς Σικελίαν κέλευθον καὶ πρὸς τὴν νῆσον κατάραντα, ἥτις Ἀειρρονήσιον ἐπικέκληται, τοῦ ἐγχειρήματος ἐπέσχον διακυκήσασαι τὸ πέλαγος λαίλαπες καὶ καταποντιστικὰ τοῦτο διαταράξαντα πνεύματα βροντῶν τε μυκήματα ἐξαισίων καὶ ἀστραπῶν ἐκπυρηνίσματα τερατώδη καὶ ἀνάμματα φοβερώτατα. Καὶ αὖθις δ' ἐπιβαλλομένῳ καὶ τὴν περαίωσιν ἐπισπεύδοντι οὐχ ὑπέθηκεν ἑαυτὴν ἡ θάλασσα ταῖς ναυσίν, ἀλλ' ἀνεπήδα καὶ ἀνεβράσσετο κάτωθεν. Ὡς οὖν ἀντέστησαν αἱ ἀντίπνοιαι διαλύσασαι τὰ σκάφη γνόφῳ βαθεῖ, μόλις μὲν τῇ χέρσῳ τινὰ τούτων προσώκειλαν, καὶ αὐτὸς δὲ βασιλεὺς διεξέπλευσε βραδέως τὸν κίνδυνον, τὰ δὲ λοιπὰ διεσπάρη ἄλλα ἄλλοθι καὶ πάρεργον ἐγεγόνει κλύδωνος.*

19. Χωνιάτης 89.73.

20. Χωνιάτης 89.74 κ.ε.: *...ἀπαίρει μὲν ἐκ τοῦ Αὐλῶνος ὡς ἔχων ἦν τῶν δυνάμεων, εἰς δὲ Πελαγονίαν ἀφιγμένος καὶ καταστήσας ὡς ξυνοῖσόν οἱ ἐδόκει τὰ πράγματα κατὰ Σέρβων ἔγνω μεταθέσθαι τὸ πρόθυμον. Οὗτοι γὰρ ... ἀνεθάρσησάν τε παρὰ τὸ δέον, καταχρησάμενοι τῷ καιρῷ, καὶ κατὰ Ῥωμαίων ὅπλα ἤραντο καὶ κακῶς διέθεντο τὰς ὑπὸ Ῥωμαίους ὁμόρους αὐτοῖς χώρας.*

21. Κίνναμος 101.15-17: *...καὶ τοῦ λοιποῦ περί τε Σικελίας καὶ τῆς Ἰταλῶν ἐσκέπτετο γῆς ὡς καὶ ταύτας Ῥωμαίοις ἀνασώσαιτο.*

Ασίας από τον Πέρση φύλαρχο Ιαγουπασάν και τον σουλτάνο του Ικονίου, προβαίνει σε δύο ενέργειες: στέλνει ολόκληρο τον στόλο του (*τὸ ...ναυτικὸν ἅπαν*) υπό τον δομέστικο Ανατολής και Δύσεως Ιωάννη (Αξούχ) να καταλάβει την Αγκώνα, προκειμένου η πόλη να χρησιμοποιηθεί ως ορμητήριο των επιχειρήσεων κατά του νορμανδικού κράτους της Κ. Ιταλίας και Σικελίας, ενώ ο ίδιος κινείται κατά των Σέρβων. Ο Ιωάννης φθάνει με τα πλοία μέχρι τον ποταμό Βοόση όπου, είτε λόγω της απειρίας του, είτε παρασυρόμενος από τις παραπειστικές συμβουλές των Βενετών (οι οποίοι δεν έβλεπαν με καλό μάτι την παρουσία των Βυζαντινών στην Ιταλία) καθυστερούσε τον απόπλου με αποτέλεσμα μια ξαφνική θύελλα να καταστρέψει το μεγαλύτερο μέρος των πλοίων[22].

Βλέπουμε λοιπόν ότι ο Χωνιάτης αναφέρει: α) μεταφορά του στρατοπέδου από τον Μανουήλ στον Αυλώνα, β) ανεπιτυχή απόπειρα απόπλου του Μανουήλ από τον Αυλώνα προς τη Σικελία, γ) δεν κάνει λόγο για ανάθεση της ναυτικής εκστρατείας κατά της Σικελίας στον Ιωάννη Αξούχ.

Ο Κίνναμος αναφέρει μόνο ανάθεση της αρχηγίας του στόλου στον Ιωάννη Αξούχ, την ολιγωρία και αποτυχία του, και δεν κάνει λόγο, α) για τη στρατοπέδευση του Μανουήλ στον Αυλώνα, και β) για την ανεπιτυχή προσωπική του απόπειρα να αποπλεύσει από τον Αυλώνα προς τη Σικελία.

Τη διαφορά αυτή μεταξύ των αφηγήσεων των δύο ιστοριογράφων οι ερευνητές την αντιμετωπίζουν αποδεχόμενοι είτε ρητά (H. von Kap-Herr) είτε σιωπηρά (F. Chalandon, M. Angold, I. Καραγιαννόπουλος) ως αληθινές τις μαρτυρίες και των δύο αφηγήσεων[23], ή, θεωρώντας την ως πειστικότερη, υιο-

22. Κίνναμος 101.18 κ.ε.: *Πυθόμενος δὲ (Μανουὴλ) ὅτι δὴ Ἀλαμανοὶ καὶ Δαλμάται καὶ Παίονες ἐπὶ τὸν κατὰ Σικελίας συσκευάζεσθαι πόλεμον μεμαθηκότες αὐτὸν αὐτοὶ μὲν ἐξ ἑσπέρας Ῥωμαίοις ἐπιτεθήσεσθαι εἰς ὁμολογίαν ἀλλήλοις ξυνῆλθον, Ἰαγουπασὰν δὲ ὁ Περσῶν φύλαρχος τῷ σουλτὰν ἅμα Ἀσίαν ληΐζεσθαι ἔγνωσαν, αὐτὸς μὲν ἐπὶ Δαλμάτας ἐφέρετο τὸν ἐν σφίσιν ἀρχιζουπάνον ἤδη καὶ χειρῶν ἄρξαντα τῷ τέως ἀμυνεῖσθαι διὰ σπουδῆς ἔχων, τὸ δὲ ναυτικὸν ἅπαν Ἰωάννῃ τῷ τῶν ἀνατολικῶν καὶ ἑσπερίων δομεστίκῳ πιστεύσας ἐκέλευε τῷ Ἀγκῶνι προσεσχηκέναι (ἐπίνειον δὲ Ἰταλίας ἐστὶν ὁ Ἀγκών) ἐντεῦθέν τε ὡς ἐξ ὁρμητηρίου κατὰ τῆς Ἰταλίας ἰέναι. Ἀλλ' ὁ μὲν Ἰωάννης μέχρι ποταμοῦ Βοόσης ἐλθὼν περαιτέρω ἰέναι οὐδαμῇ ἐφρόντισεν. Εἴτε δὲ ἀπειρίᾳ τῇ περὶ τὰ ναυμαχικὰ τοῦτο τῷ δομεστίκῳ διημάρτητο, εἴτε καὶ ταῖς Οὐεννέτων ἠγμένῳ ξυμβουλαῖς ὡς μὴ Ἰταλίας ἐγκρατεῖς Ῥωμαῖοι γεγονότες χώρᾳ τε ἐν γειτόνων ἤδη καταστάντες τῇ αὐτῶν περιφρονεῖν αὐτοὺς ὡς τὸ εἰκὸς ἔχοιεν καὶ ξυμμαχίας ὀλίγα τῆς ἐξ αὐτῶν χρήζοιεν· εἴτε οὖν οὕτως εἴτ' ἐκείνως, οὐδὲν ὅμως ὁ δομέστικος ὧν πρὸς βασιλέως ἐντέταλτο πέρατι διδοὺς εἰκῇ τὸν καιρὸν ἔτριβεν. Ὅθεν καὶ λαίλαπος ἀθρόον ἐπιγεγονότος πολλοῦ (ἤδη γὰρ ἀμφὶ τροπὰς ἦν μετοπωρινὰς) συνέβη τῶν νεῶν ὡς πλείστας θραυσθῆναι περιορασθείσας ὀλιγωρίᾳ τοῦ στρατηγοῦ. Ἐξὸν γὰρ ἐς τὸν ποταμὸν ἀναχθείσας παρ' ἑκάτερα πάσας ἀνελκυσθῆναι, ὃ δὲ ἐν τῇ τῆς θαλάσσης ἀκτῇ μετεώρους αὐτὰς εἴασεν.*

23. H. von Kap-Herr, *Die abendländische Politik Kaisers Manuels mit besonderer Rücksicht auf Deutschland*, Strassburg 1881, σ. 134 σημ. 2 (στο εξής: H. von Kap-Herr, *Politik*). – F. Chalandon, *Histoire de la domination normande en Italie et en Sicilie*, τόμ. II, Paris 1907, σ. 145 (στο εξής: F.

θετούν μόνο την εκδοχή του Κίνναμου (P. Lamma, H. Ahrweiler, P. Magdalino)[24], ή, ακόμη, δυσπιστώντας και προς τις δύο αφηγήσεις προτείνουν κάποια άλλη υπόθεση (R.-J. Lilie)[25].

Είναι φανερό ότι εδώ ο Χωνιάτης μας παραδίδει μια άλλη μαρτυρία (που πρέπει να άντλησε από κάποια άγνωστή μας πηγή) ενός γεγονότος που ο Κίνναμος είτε πράγματι το αγνοεί, είτε, το πιθανότερο, αντιπαρέρχεται σκόπιμα: ότι ο Μανουήλ ξεκινώντας επικεφαλής του στόλου του από τον Αυλώνα να διαπλεύσει την Αδριατική, το μόνο που κατόρθωσε ήταν να φθάσει ως το απέναντι νησί, να υποστούν καταστροφή τα πλοία του και ο ίδιος με δυσκολία να διαφύγει τον κίνδυνο. Έχοντας ήδη περιγράψει προηγουμένως μια πρώτη επίσης άκαρπη προσπάθειά του το φθινόπωρο του 1148 να πλεύσει στην Ιταλία, όταν και πάλι σφοδροί άνεμοι και τρικυμίες εμπόδισαν και τότε τα σχέδιά του[26], η παρουσίαση μιας δεύτερης αποτυχίας του ίδιου σκοπού για τους ίδιους λόγους θα μείωνε το αυτοκρατορικό γόητρο. Είναι ένα γεγονός

Chalandon, *Domination*). – Του ιδίου, *Comnènes* 334-335. – Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Βυζαντινού Κράτους*, τόμ. Γ΄: *Ιστορία υστέρας βυζαντινής περιόδου (1081-1453)*, μέρος πρώτο: *Τελευταίες λάμψεις (1081-1204)*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 168 (στο εξής: Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Γ΄*). – M. Angold, *Η βυζαντινή αυτοκρατορία από το 1025 έως το 1204. Μια πολιτική ιστορία*, μετ. Ε. Καργιανιώτη, Αθήνα 1997, σ. 325 (στο εξής: M. Angold, *Βυζαντινή αυτοκρατορία*).

24. P. Lamma, *Comneni e Staufer. Ricerche sui rapporti fra Bisanzio e l'Occidente nel secolo XII*, vol. I, Roma 1955, σ. 100-101 (στο εξής: P. Lamma, *Comneni e Staufer*). – H. Ahrweiler, *Byzance et la mer*, Paris 1966, σ. 251 (στο εξής: H. Ahrweiler, *Mer*). – P. Magdalino, *Manuel I* 54.

25. Ο R.-J. Lilie, *Handel und Politik zwischen dem byzantinischen Reich und den italienischen Kommunen Venedig, Pisa, und Genua in der Epoche der Komenen und der Angeloi (1081-1204)*, Amsterdam 1984, σ. 408-410, θεωρεί πως η θύελλα, η οποία επέβαλε τη διακοπή της επιχείρησης σύμφωνα με την αφήγηση του Χωνιάτη, είναι ένα εφεύρημα του ιστοριογράφου για να αιτιολογηθεί η αποχώρηση του αυτοκράτορα, η δε ενοχοποίηση των Βενετών στην αφήγηση του Κίνναμου είναι πιθανόν έκφραση της αντιβενετικής του τάσης. Ο R.-J. Lilie, *αυτόθι*, υποστηρίζει ότι εδώ πρόκειται για αλλαγή των σχεδίων του Μανουήλ στην οποία προέβη όταν διαπίστωσε ότι ο Κορράδος δεν θα μπορούσε να συναντηθεί μαζί του. Την άποψη αυτή του R.-J. Lilie αντέκρουσε ο P. Magdalino, *Manuel I* 54 σημ. 97, με το επιχείρημα ότι οι μαρτυρίες κάποιου ποιήματος του Θεοδώρου Προδρόμου (γραμμένου τα Χριστούγεννα του 1149) συμφωνούν με την αφήγηση του Κίνναμου.

26. Κίνναμος 96.6 κ.ε.: *...ᾔει (Μανουήλ) τοίνυν Σικελίαν τε περινοῶν καὶ Ἰταλίαν πᾶσαν· ἀλλ' ὡς ἔοικε τύχη καὶ δόξαν ἀληθῆ παραιτεῖται καὶ τὴν σὺν ἐπιστήμῃ στρατηγίαν πόνῳ οὐδενὶ ἐς τοὐναντίον ἅπαν ἀποκρίνειν ἐπίσταται. Ὁ μὲν γὰρ καίτοι τῶν Σκυθικῶν μεταξὺ περιεσπακότων ὅμως ἔφθη ἐπικαιρότατα τῷ χώρῳ ἐπιστάς, ὅθεν καὶ τὴν ἀπόπλοιαν ποιεῖσθαι ἐχρῆν· τὸν δὲ στόλον ξυνέβαινεν, εἴτε πνεύμασιν ἐναντίοις τῆς ἐπὶ τὰ πρόσω ἀνακοπέντα, εἴτε καὶ τῇ τοῦ δουκὸς περὶ ταῦτα ἀμαθίᾳ, ὀψὲ καὶ κατόπιν ἐλθεῖν τοῦ καιροῦ. Ἔαρος γὰρ τῶν Βυζαντίων ἀναχθεὶς λιμένων, φθινούσης ἤδη τῆς ὥρας ἐς βασιλέα κατῆρεν ἐντεῦθεν τε τὰ Ῥωμαίων ἔσφηλε πράγματα. Ἀνέβη μὲν γὰρ καὶ τὴν διήρη ὁ βασιλεὺς καὶ τὸ ναυτικὸν ἅπαν πρὸς τὰς κώπας ἐκάθητο ὡς αὐτίκα ἀποπλευσόμενον, ἀλλὰ χειμὼν ἄγριος καὶ πνευμάτων βίαι αἰφνίδιον καταρραγεῖσαι ἀπεῖρξαν αὐτὸν τοῦ ἐγχειρήματος. Πελάγη τε γὰρ ἐνταῦθα δεινῶς ἀχανῆ τέτακται, καὶ ἔστιν ἐπιεικῶς κινδυνώδης ὁ πλοῦς καὶ μάλιστα χειμῶνος. Ὅθεν καὶ αὐτὸς μὲν ἐπί τινα χῶρον ἀγχοῦ τῆς Βερροίας ἀναζεύξας, ἐνταῦθα διεχείμαζε.*

που ο Κίνναμος προσπερνά γιατί καταλογίζεται στις αποτυχίες (έστω και από απρόβλεπτους παράγοντες) του αυτοκράτορα που θαυμάζει και δεν κολακεύει την εικόνα του[27] και περνά κατ' ευθείαν στο γεγονός της ανάληψης της στρατιωτικής επιχείρησης κατά των Σέρβων από τον ίδιο τον Μανουήλ και στο γεγονός της αποτυχημένης αποστολής του Ιωάννη Αξούχ. Ο Χωνιάτης, αντίθετα, που φαίνεται να τηρεί μια αρνητική ως επί το πλείστον στάση απέναντι του Μανουήλ, δεν έχει λόγους να μην προβάλλει ένα μη επιτυχημένο εγχείρημά του[28].

Νομίζω ότι το ποιά ακριβώς γεγονότα ακολούθησαν μετά την ανάκτηση της Κέρκυρας και τη σειρά που αυτά συνέβησαν μπορούμε να προσδιορίσουμε αν συνδυάσουμε τις πληροφορίες των δυο ιστοριογράφων.

Ο Μανουήλ, και σ' αυτό συμφωνούν και οι δυο ιστοριογράφοι, μετά την εκπόρθηση του φρουρίου της Κέρκυρας και την παράδοση των Νορμανδών υπερασπιστών του είχε ως άμεσο στόχο του τη διαπεραίωσή του στην Ιταλία εναντίον του εκεί νορμανδικού κράτους (της Σικελίας και Κ. Ιταλίας)[29]. Για τον σκοπό αυτό, (σύμφωνα με τον Χωνιάτη), μεταφέρει το στρατόπεδό του στον Αυλώνα και από εκεί αποπλέει για την Ιταλία (τέλη Αυγούστου - αρχές Σεπτεμβρίου 1149) ηγούμενος αυτοπροσώπως της εκστρατείας. Φθάνει μέχρι το «Αειρρονήσιον» όπου και συναντά αντίξοοες καιρικές συνθήκες. Εξαιτίας των θυελλωδών ανέμων και της θαλασσοταραχής απόπειρά του να ξανοιχτεί στο πέλαγος καταλήγει στο να διασκορπιστούν τα σκάφη του στόλου και να κινδυνέψει ο ίδιος. Κρίνοντας ότι υπό τις παρούσες συνθήκες η διαπεραίωσή του στη Σικελία ήταν «ασύμφορος» επιστρέφει στον Αυλώνα. Εκεί πληροφορείται την επανάσταση των Σέρβων (Κίνναμος-Χωνιάτης), καθώς και τις λεηλασίες του Ιαγουπασάν και του σουλτάνου του Ικονίου στη Μ. Ασία (Κίνναμος). Αποφασίζει να αναλάβει ο ίδιος την πάταξη της σερβικής επανάστασης (Κίνναμος-Χωνιάτης) και προς τον σκοπό αυτό έρχεται στην Πελα-

27. Πρβλ. H. von Kap-Herr, *Politik* 134 σημ. 2: «Cinnamus verschweigt seiner Tendenz gemäß die missglückte Fahrt des Kaisers». Ο Κίνναμος π.χ. αποσιωπά τελείως το επεισόδιο της γελοιοποίησης του Μανουήλ από τους Βενετούς μπροστά στην Κέρκυρα (βλ. Χωνιάτης 86.77-86). – Πρβλ. και F. Chalandon, *Comnènes* XXI: «On peut se demander si parfois le silence gardé sur certains faits n'est pas volontaire».

28. Ο Χωνιάτης στην αφήγησή του παραθέτει ακόμη και λαϊκές διαδόσεις δυσμενείς για τον Μανουήλ (66. 32 κ.ε.). – F. Chalandon, *Comnènes* XXVII. – Πρβλ. και την άποψη του P. Magdalino, *Manuel I* 478, ότι ο Χωνιάτης φαίνεται σαν να προσπαθεί να καταστρέψει την επίσημη αυτοκρατορική εικόνα, όπως την εμφανίζουν οι εγκωμιαστές του Μανουήλ και ο Κίνναμος. Παραλείπει να αναφέρει γεγονότα που είναι προς τιμήν του, παραθέτει ανέκδοτα που καθρεφτίζουν άσχημα τον χαρακτήρα του αυτοκράτορα και τονίζει τις αρνητικές πλευρές της οικονομικής, διπλωματικής και στρατιωτικής πολιτικής του Μανουήλ.

29. Κίνναμος 101.15-17: *Καὶ τοῦ λοιποῦ περί τε Σικελίας καὶ τῆς Σικελῶν ἐσκέπτετο γῆς ὡς καὶ ταύτας Ῥωμαίοις ἀνασώσαιτο*. – Χωνιάτης 89.52-53: *...τὴν εἰς Σικελίαν κυροῖ περαίωσιν*.

γονία (Χωνιάτης), ενώ αναθέτει τη διεξαγωγή της ναυτικής εκστρατείας εναντίον των Νορμανδών της Ιταλίας στον Ιωάννη Αξούχ, ο οποίος και θα οδηγήσει (φθινόπωρο 1149) το εγχείρημα σε αποτυχία (Κίνναμος).

Ένα άλλο σημείο της αφήγησης του Χωνιάτη που θεωρείται ότι περιέχει συγχύσεις και αναχρονισμούς είναι αυτό που αφορά στο γεγονός της αποστολής του Μιχαήλ Παλαιολόγου στην Ιταλία.

Ο Μανουήλ έχοντας αναλώσει τον χειμώνα του 1149/1150 σε πολεμικές επιχειρήσεις εναντίον των επαναστατημένων Σέρβων[30], για την επιτυχή έκβαση των οποίων τέλεσε «περιφανῆ θρίαμβον» στην Κωνσταντινούπολη[31], στις αρχές της άνοιξης του 1150, αφηγείται ο Χωνιάτης, έρχεται και πάλι στην Πελαγονία[32]· και εδώ σημειώνει: *ἐπείπερ ἡ πρὸς Σικελίαν ἄφιξις αὐτῷ (= Μανουήλ) ἀπηγορεύετο*, ο Μανουήλ εφοδιάζοντας με πολλά χρήματα και στρατό *ἄνδρα δραστήριον τῶν ἐπισήμων ἕνα καὶ εὐγενῶν*, τον Μιχαήλ Παλαιολόγο, τον στέλνει στην Ιταλία[33]. Ο Μιχαήλ Παλαιολόγος σύμφωνα με την απόφαση του αυτοκράτορα (*κατὰ τῷ βασιλεῖ δοκοῦν*) έφθασε αρχικά στη Βενετία και αφού συγκρότησε μισθοφορικό σώμα στρατολογώντας από εκεί και από άλλες ιταλικές πόλεις άνδρες, πήγε στη Λογγοβαρδία. Εκεί κατά τις συγκρούσεις με τις δυνάμεις του Νορμανδού βασιλιά κατήγαγε λαμπρές νίκες έχοντας μαζί του και τον κόμητα Αλέξανδρο (της Gravina), εχθρό του Ρογήρου Β΄, ο οποίος είχε προσχωρήσει πρόσφατα στον βυζαντινό αυτοκράτορα[34]. Ο Παλαιολόγος, προσθέτει ο Χωνιάτης, συνεχώς επεκτεινόταν και

30. Στις συγκρούσεις που έλαβαν χώρα ο βυζαντινός στρατός νίκησε επανειλημμένα τους Σέρβους χωρίς όμως να κατορθώσει να τους συντρίψει, επειδή οι Σέρβοι εφαρμόζοντας τακτική κλεφτοπολέμου κατέφευγαν σε ορεινά κρυσφήγετα μόλις πλησίαζε ο βυζαντινός στρατός: Χωνιάτης 90.85 κ.ε. – Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* Γ΄ 168.

31. Χωνιάτης 90.5-6.

32. Χωνιάτης 91.9: *Ἄρτι δὲ τοῦ ἔαρος ὑποφαίνοντος τὴν Πελαγονίαν αὖθις κατέλαβε*. Ο Χωνιάτης δεν αναφέρει τον λόγο της μετάβασης εκ νέου του Μανουήλ στην Πελαγονία (περιοχή που εκτείνεται από την Αχρίδα μέχρι τον Αξιό. Βλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* Γ΄ 168). Ίσως είχε πληροφορηθεί για νέες κινήσεις των Σέρβων και ήθελε να βρίσκεται πλησιέστερα στις περιοχές τους.

33. Χωνιάτης 91.10-13. Προσωπογραφικά στοιχεία του Μιχαήλ Παλαιολόγου βλ. στον J.-Fr. Vannier, «Les premiers Paléologues. Étude généalogique et prosopographique», εν: Jean-Claude Cheynet - Jean-Francois Vannier, *Études prosopographiques*, Paris 1986, no 17, σ. 153-155 (στο εξής: J.-Fr. Vannier, «Premiers Paléologues»).

34. Χωνιάτης 91.13-21: *«Ὁ δὲ κατὰ τὸ βασιλεῖ δοκοῦν εἰς Βενετίαν ἀφίκετο πρότερον καὶ μισθοφορικὸν ἐκεῖθεν ἀγηοχὼς κἀκ τῶν Ἰταλιωτίδων χωρῶν στρατολογήσας ἁδρὸν κοντοφορικὸν καὶ γενόμενος ἤδη μεγαλοδύναμος πρὸς τὴν Λογγιβαρδίαν κατέπλευσε καὶ συμμίξας ταῖς ἐκεῖσε δυνάμεσι τοῦ ῥηγὸς τροπαιοφορεῖ κατ' αὐτῶν καὶ νίκαις ἀναδεῖται λαμπραῖς, ἔχων ἐπὶ πᾶσι συγκροτοῦντά οἱ καὶ συναντιλαμβανόμενον καὶ τινα κόμητα Ἀλέξανδρον, ἐκ ταὐτοῦ μὲν ἀπορρυέντα αἵματος τῷ ῥηγί, προσκεχωρηκότα δὲ προσφάτως Ῥωμαίοις δι' ἃς ὑπέστη παρ' αὐτοῦ συμφοράς»*. Για τον Αλέξανδρο, κόμητα της Gravina, βλ. F. Chalandon, *Comnènes* 226-227.

σκορπώντας άφθονα χρήματα προξενούσε καίρια πλήγματα στον Νορμανδό βασιλιά υποτάσσοντας πολλές πόλεις, άλλες κατόπιν συμφωνίας και άλλες καταστρέφοντάς τες[35].

Ο Κίνναμος δεν αναφέρει αποστολή του Μιχαήλ Παλαιολόγου το 1150, αλλά αφού αφηγηθεί τα γεγονότα της δεύτερης εκστρατείας του Μανουήλ κατά των Σέρβων (1150)[36] και στη συνέχεια εναντίον των Ούγγρων (1151)[37], το γεγονός του θανάτου του Ρογήρου Β΄ και την άνοδο στον θρόνο του νορμανδικού βασιλείου της Σικελίας και Κ. Ιταλίας Γουλιέλμου Α΄ (1154) και τις προτάσεις του στον βυζαντινό αυτοκράτορα για ειρήνη[38], τους αγώνες και πάλι κατά των Ούγγρων και Σέρβων (1152-1153)[39], το γεγονός της ήττας του βυζαντινού στόλου υπό τον Κωνσταντίνο Άγγελο από τον νορμανδικό (1154)[40] και τους τελευταίους βυζαντινο-ουγγρικούς αγώνες (1154-1156)[41], περνά στην παρουσίαση των ιταλικών και γερμανικών πραγμάτων (θάνατος του Κορράδου το 1152 και άνοδος στον γερμανικό θρόνο του Φρειδερίκου Α΄ Βαρβαρόσσα, πρώτες ανταλλαγές πρέσβεων μεταξύ Φρειδερίκου και Μανουήλ)[42], όπου αναφέρει αποστολή των Μιχαήλ Παλαιολόγου και Ιωάννη Δούκα, οι οποίοι συνοδεύονταν και από τον Αλέξανδρο της Γραβίνης (Gravina), στην Ιταλία[43]. Οι βυζαντινοί απεσταλμένοι, αφηγείται ο Κίνναμος, είχαν εντολή από τον αυτοκράτορα να συναντηθούν με τον Φρειδερίκο, αν αυτός βρισκόταν ακόμη στην Ιταλία όταν θα έφθαναν, αλλά αν είχε ήδη εγκαταλείψει την Ιταλία[44], ο μεν Μιχαήλ Παλαιολόγος με τα χρήματα που τους είχε εφοδιάσει θα έπρεπε να μείνει στην Ιταλία, οι δε Ιωάννης Δούκας

35. Χωνιάτης 91.21-25: *Καὶ ὁ μὲν Παλαιολόγος ἀεί πως ἐνεπλατύνετο καὶ σπείρων φιλοτίμως οὐ διαδιδοὺς τὰ χρήματα ἐλύπει καιρίως τὸν ῥῆγα καὶ ἐσέτι δράσων ἐκεῖνον ἐπίδοξος ἦν τὰ ἀνήκεστα, πλείστας τῶν ἐκεῖθι πόλεων τὰς μὲν ὁμολογίᾳ χειρούμενος, τὰς δὲ καὶ καταστρέφων.*

36. Κίνναμος 103.23 κ.ε.

37. Κίνναμος 113.17 κ.ε.

38. Κίνναμος 118.22-119.9.

39. Κίνναμος 119.16 κ.ε.

40. Κίνναμος 119.10 κ.ε. , 120.12 κ.ε.

41. Κίνναμος 126.10 κ.ε., 127.10-134.10.

42. Κίνναμος 134.13-135.12.

43. Κίνναμος 135.13-17: *...ἄνδρες τῶν ἐπὶ δόξης ἐσαῦθις ἐστέλλοντο, Μιχαὴλ τε ὁ Παλαιολόγος καὶ Ἰωάννης ὁ Δούκας, ἄμφω εἰς τὸ τῶν σεβαστῶν ἀξίωμα ἥκοντε· ἐν οἷς ἦν καὶ Ἀλέξανδρος, Γραβίνης μὲν πόλεως ἄρξας Ἰταλικῆς, Ῥογερίου δὲ αὐτὸν ἀπελάσαντος βασιλεῖ πρότερον ἤδη προσπεφευγώς.*

44. Ο Φρειδερίκος μετά τη στέψη του στη Ρώμη (18 Ιουνίου 1155) από τον πάπα Αδριανό Δ΄, αν και διατεθειμένος να εκστρατεύσει κατά του Γουλιέλμου, αναγκάστηκε εξαιτίας των αντιδράσεων των υπηκόων του να αποσύρει τα σχέδιά του. Ο Μανουήλ έχοντας πιθανώς πληροφορηθεί την αντίδραση που συναντούσαν τα σχέδια του Γερμανού αυτοκράτορα προέβλεψε στις οδηγίες προς τους απεσταλμένους του την περίπτωση που ο Φρειδερίκος θα είχε ήδη περάσει τις Άλπεις. Βλ. F. Chalandon, *Comnènes* 350-351.

και Αλέξανδρος της Gravina έπρεπε να πάνε να συναντήσουν τον Γερμανό αυτοκράτορα· στην περίπτωση που ο Φρειδερίκος δεν δεχόταν να συμπράξει, έπρεπε μόνοι τους πια μαζί με τον Παλαιολόγο να χειριστούν τα πράγματα της Ιταλίας[45]. Η αποστολή αυτή τοποθετείται την άνοιξη του 1155[46].

Το πρόβλημα που γεννιέται είναι πότε έγινε η αποστολή του Μιχαήλ Παλαιολόγου στην Ιταλία: το 1150, όπως λέγει ο Χωνιάτης, ή αργότερα, το 1155, όπου τοποθετεί το γεγονός ο Κίνναμος;

Πιστεύεται ότι ο Χωνιάτης, ο οποίος θεωρείται ως ανεπαρκέστατα πληροφορημένος για τον πόλεμο της Ιταλίας[47] και για τον λόγο αυτό εκθέτει συγκεντρωτικά ό,τι γνωρίζει για το ζήτημα, τοποθετώντας την αποστολή του Παλαιολόγου το 1150 διαπράττει ένα χρονολογικό σφάλμα 5 ετών, επειδή αγνοεί ότι από την κατάληψη της Κέρκυρας και τη στιγμή που ο Μανουήλ μπόρεσε να εκδικηθεί τους Νορμανδούς κύλησαν πολλά χρόνια[48], ή, επειδή, κατ' άλλη άποψη, συγχέει την αποστολή του Μιχαήλ Παλαιολόγου με αυτή του Ιωάννη Αξούχ το 1149[49].

Πράγματι ο Χωνιάτης μέσα σε μια παράγραφο 15 σειρών και με άξονα τη δράση του Παλαιολόγου σκιαγραφεί την ιστορία της βυζαντινής εκστρατείας στην Ιταλία συμπτύσσοντας γεγονότα τα οποία εξελίχθηκαν κατά τη διάρκεια 5 τουλάχιστον χρόνων (1150-1155)[50]. Πέρα όμως από αυτό, όσον αφορά στο γεγονός της αποστολής του Παλαιολόγου στην Ιταλία, νομίζω πως ο Χωνιάτης προσάγει μια άλλη, διαφορετική και όχι λανθασμένη λόγω άγνοιας ή σύγχυσης πληροφορία.

45. Κίνναμος 135.18 κ.ε.: *Ἐντέταλτο δὲ αὐτοῖς χρήματα μεγάλα πρὸς βασιλέα κεκομισμένοις, εἰ μὲν ἐντὸς Ἄλπεων διατριβὴν ποιεῖσθαι τὸν Φρειδερίκον ἀκούσαιεν, ὁμοῦ πάντας ἐντυγχάνειν αὐτῷ· ἀποτέρω δὲ γεγονότος, τὸν Μιχαὴλ μὲν σὺν τοῖς χρήμασιν ἐπὶ Ἰταλίαν ἰέναι, τοὺς δὲ τὴν ἐπὶ Φρειδερίκον στέλλεσθαι, κἂν ἐκεῖνος τῶν δεδογμένων ἀμελήσῃ ,αὐτοὺς λοιπὸν καὶ καθ' ἑαυτοὺς Ἰταλίας μεταποιεῖσθαι.*

46. Βλ. F. Chalandon, *Domination* II. 191-192. – Του ιδίου, *Comnènes* 350 σημ. 6.

47. F. Chalandon, *Comnènes* XXIX: «... Niketas ... très insuffisamment renseigné sur les guerres d' Italie,...». – Πρβλ. και P. Magdalino, *Manuel I* 18, ο οποίος εκφράζει την ακραία, κατά τη γνώμη μου, άποψη ότι «his narrative (= Χωνιάτη) of the war with Sicily is so confused as to be almost worthless».

48. F. Chalandon, *Comnènes* XXIX. – Ο J. Fr. Vannier, «Premiers Paléologues» 154 σημ. 10, θεωρεί εσφαλμένη τη μαρτυρία του Χωνιάτη όσον αφορά την άφιξη του Μιχαήλ Παλαιολόγου στη Βενετία.

49. H. von Kap-Herr, *Politik* 124. Βλ. ωστόσο την αντίρρηση του F. Chalandon, *Comnènes* XXIX, ότι ο Χωνιάτης έχει πει προηγουμένως ό,τι γνώριζε γι' αυτή την πρώτη προσπάθεια (από τον Αξούχ) την οποία μόλις που σκιαγράφησε.

50. Ο Μιχαήλ Παλαιολόγος πέθανε πρόωρα στο Bari την άνοιξη (πιθανώς Μάρτιο) του 1156 ύστερα από σύντομη ασθένεια: Κίνναμος 151.7-11, ο οποίος θεωρεί το γεγονός του θανάτου του ως απαρχή τροπής των πραγμάτων για τους Βυζαντινούς στην Ιταλία: *μέχρι μὲν οὖν καὶ ἐνταῦθα κατὰ ῥοῦν ἐφέρετο Ῥωμαίοις τὰ πράγματα, τὸ δ' ἐντεῦθεν ὑποβασκαίνειν ἡ τύχη τοῖς εὐκληρήμασιν ἤρξατο* (151.5-7).

Ας δούμε όμως πιο αναλυτικά τα όσα αφηγείται σχετικά ο Χωνιάτης. Η φράση του *ἐπείπερ ἡ πρός Σικελίαν ἄφιξις αὐτῷ ἀπηγορεύετο* αφήνει να εννοηθεί ότι ο Μανουήλ εξέτασε κατά πόσο ήταν δυνατόν να πραγματοποιήσει την ιδέα του να πλεύσει κατά του Ρογήρου, ιδέα που είχε προσωρινά εγκαταλείψει (φθινόπωρο του 1149) για να στραφεί κατά των Σέρβων, και έκρινε ότι η κατάσταση πραγμάτων την περίοδο αυτή (άνοιξη 1150) δεν ήταν ευνοϊκή για ένα τέτοιο εγχείρημα. Ίσως είχε πληροφορηθεί για νέες επαναστατικές διαθέσεις των Σέρβων (οι οποίες πράγματι θα εκδηλωθούν λίγους μήνες αργότερα)[51], γεγονός που επέβαλλε επαγρύπνηση στο χώρο της Βαλκανικής και αυτοπρόσωπη παρουσία του εκεί· ίσως ακόμη, το πιθανότερο, είχε από νωρίς εκτιμήσει ότι ο Κορράδος, ο οποίος αντιμετώπιζε προβλήματα υγείας[52] και προβλήματα μέσα στο ίδιο του το κράτος εξαιτίας της επανάστασης του δούκα Welf, που είχε οργανωθεί με τη χρηματική υποστήριξη του Ρογήρου στις αρχές του 1150[53], θα ήταν ανέφικτο γι' αυτόν να τηρήσει τις υποσχέσεις του για κάθοδό του στην Ιταλία και σύμπραξη από κοινού στον πόλεμο κατά του Ρογήρου, τουλάχιστον μέσα στην εκστρατευτική περίοδο του 1150, όπως είχε αποφασιστεί στη συμφωνία που είχαν υπογράψει τον Δεκέμβριο του 1148[54], έστω και αν τις υποσχέσεις αυτές δεν παρέλειπε να τις επαναλαμβά-

51. Ο Μανουήλ θα εκστρατεύσει κατά των Σέρβων, οι οποίοι υποστηρίζονταν τώρα και από τους Ούγγρους, το φθινόπωρο του 1150: Κίνναμος 103. 23 κ.ε. – Χωνιάτης 92. 29 κ.ε. – F. Chalandon, *Comnènes* 387 κ.ε. – Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* Γ΄ 169 κ.ε.

52. Βλ. επιστολή του Κορράδου προς τον Μανουήλ (Φεβρουάριος 1150): Wibaldi, *Epistolae* no 237, σ. 356 (έκδ. Ph. Jaffé, *Monumenta Corbeiensia.* Bibliotheca Rerum Germanicarum I, Berlin 1864, ανατ. Aalen 1964): «... gravique terciana febre maceratos nos prorsus imbecilles et fere inutiles per sex mensium spatium detinuit». – Επιστολή του Κορράδου προς την αυτοκράτειρα Ειρήνη (Απρίλιος 1150): Wibaldi, *Ep.* no 243, σ. 365: «Excusatos nos sufficienter credimus, veritatis existente constantia, tam de incursatis regni nostri finibus quam de invalitudine corporali». – F. Chalandon, *Domination* II. 150. – Του ιδίου, *Comnènes* 338.

53. Ο Ρογήρος για να εμποδίσει τα σχέδια του Κορράδου για κάθοδό του στην Ιταλία βοήθησε με χρηματικά ποσά τον αντίπαλό του δούκα Welf να οργανώσει μια συμμαχία Γερμανών πριγκήπων και να επαναστατήσει εναντίον του στις αρχές του 1150. Ο Welf ηττήθηκε τελικά στο Flochberg (8 Φεβρουαρίου 1150). Βλ. επιστολή Κορράδου προς την αυτοκράτειρα Ειρήνη (Απρίλιος 1150): Wibaldi, *Ep.* no 243, σ. 364: «... dominus ille Welpho, qui vir magnae nobilitatis et potentiae in regno nostro habetur ... per Sicylie tyrannum a Hierosolimis reditum habuit et, accepta non parva ipsius infami pecunia, per sacramenta et per obsides ei firmavit, quod nos et nostrum imperium perturbare et infestare modis omnibus laboraret. Quod, postquam ad propria rediit, adiunctis sibi quibusdam perfidis non parvi aput nos momenti et nominis, instanter facere cepit ... Intra quod temporis spacium, cum essemus in civitate Spira ad iusticias regni faciendas et ad exercenda publica iudicia, praenominatus Welpho cum dulcissimo filio, tuo nepote ... prope castellum nostrum Flochperhc acie conserta dimicavit; ubi, ... suorum multis tam cede quam captione amissis, noctis beneficio adiutus, vix evasit». Βλ. και *Ep.* no 244, σ. 366, no 245, σ. 367. – F. Chalandon, *Domination* II. 146-147 και 150. – Του ιδίου, *Comnènes* 334-335, 338.

54. Για τη συμφωνία Κορράδου και Μανουήλ κατά του Ρογήρου βλ. Κίνναμος 87.6 κ.ε. - Επιστολή Κορράδου προς την αυτοκράτειρα Ειρήνη: Wibaldi, *Ep.* no 243, σ. 363. 25 και no 198, σ.

νει στην αλληλογραφία του με τον Μανουήλ και την αυτοκράτειρα Ειρήνη[55].

Οι συνθήκες όπως διαμορφώνονταν, η απειλή των Σέρβων που τον κρατούσε καθηλωμένο στη Βαλκανική αφενός, και αφετέρου η εκτίμησή του ότι ο Κορράδος δεν επρόκειτο να κατεβεί στην Ιταλία, πρέπει να έπεισαν τον Μανουήλ να καταφύγει σε άλλη λύση: στην αποστολή ενός «δραστηρίου» άνδρα που θα ετοίμαζε στο ιταλικό έδαφος την υποδομή της επιχείρησης κατά του Νορμανδού βασιλιά, την οποία σκόπευε να ξεκινήσει αμέσως μόλις εξασφάλιζε το μέτωπο της Βαλκανικής[56]. Γιατί δύσκολα μπορεί να πιστέψει κανείς ότι ο Μανουήλ θα άφηνε στην τύχη τους τα πράγματα στην Ιταλία: τον Ρογήρο να προσεταιρίζεται ισχυρούς υποστηρικτές και να υποκινεί επαναστάσεις πιστών υποτελών της αυτοκρατορίας[57].

Η αποστολή λοιπόν του Μιχαήλ Παλαιολόγου στην Ιταλία το 1150 ήταν επιβεβλημένη και αποσκοπούσε τόσο σε στρατιωτικούς λόγους (προετοιμασία της επικείμενης εκστρατείας με τη συγκρότηση μισθοφορικών δυνάμεων) όσο και διπλωματικούς (επιτήρηση των κινήσεων του Ρογήρου, προσέλκυση συμμάχων). Άλλωστε η μαρτυρία του Χωνιάτη ότι ο Παλαιολόγος πήγε πρώτα στη Βενετία[58] και εκεί είχε *ἐπὶ πᾶσι συγκροτοῦντά οἱ καὶ συναντιλαμβανόμενον* τον «κόμητα Ἀλέξανδρον» (της Gravina)[59] είναι σύμφωνη και με μαρτυρίες επιστολών από το αρχείο του Wibald, οι οποίες κάνουν λόγο για παρουσία του Αλέξανδρου της Gravina το 1150 στη Βενετία[60], καθώς και για βυζαντινούς απεσταλμένους στην Πίζα[61], οι οποίοι είχαν σταλεί με σκοπό την εξασφάλιση της υποστήριξης των δυο πόλεων στον πόλεμο εναντίον του Νορ-

316.26, no 252, σ. 377. – Annales Palidenses, MGH SS XVI, σ. 83. 55. – H. von Kap-Herr, *Politik* 32 κ.ε. - F. Chalandon, *Comnènes* 326-328. – Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* Γ΄ 162.

55. Wibaldi, *Ep.* no 237, σ. 355-357, κυρίως σ. 356.22-25: «Si itaque, Deo impediente, propositum nostrum ad tempus est retardatum, non tamen est omnino evacuatum; et promissionis nostre effectus magis est dilatus quam frustratus», αυτόθι no 243, σ. 363-366. – F. Chalandon, *Domination* II. 150 κ.ε. – Του ιδίου, *Comnènes* 338 κ.ε.

56. Όπως παρατηρεί ο P. Magdalino, *Manuel I* 55, ο Μανουήλ ήθελε πρώτα να εξουδετερώσει την απειλή στη Βαλκανική, όπου σε περίπτωση αποτυχίας θα διακυβευόταν το κύρος της αυτοκρατορίας στην περιοχή, χωρίς όμως να χάνει από τα μάτια του τον κύριο στόχο του, να μεταφέρει δηλαδή μέσα στην Ιταλία τον πόλεμο εναντίον του Ρογήρου.

57. F. Chalandon, *Domination* II. 146 κ.ε. – Του ιδίου, *Comnènes* 334-335, 384. – P. Magdalino, *Manuel I* 54-55.

58. Χωνιάτης 91.14: ...*εἰς Βενετίαν ἀφίκετο πρότερον.*

59. Χωνιάτης 91.18-19.

60. Wibaldi, *Ep.* no 243, σ. 365-366: γίνεται λόγος για τον κόμητα Αλέξανδρο της Gravina ο οποίος βρισκόταν στη Βενετία (Απρίλιος 1150) ως απεσταλμένος του Μανουήλ, και τον οποίο κάλεσε ο Κορράδος για να του δώσει προφορικές οδηγίες που έπρεπε να γνωστοποιήσει στον βυζαντινό αυτοκράτορα.

61. Wibaldi, *Ep.* no 344, σ. 477.10-11: γίνεται λόγος για απεσταλμένους του Μανουήλ, οι οποίοι στάλθηκαν στην Πίζα από τον Κορράδο: «... legatos excellentissimi fratris nostri Graecorum imperatoris ad universitatem vestram dreximus».

μανδού βασιλιά που επρόκειτο σύντομα να ξεκινήσει[62].

Θα έλεγα ότι η πληροφορία αυτή του Χωνιάτη περί αποστολής του Μιχαήλ Παλαιολόγου το 1150 στη Βενετία δεν αποτελεί σύγχυση ή αναχρονισμό ούτε και εφεύρημά του. Είναι απλώς μια άλλη μαρτυρία που δεν αναφέρει ο Κίνναμος. Νομίζω ότι οι αφηγήσεις των δύο ιστορικών αλληλοσυμπληρώνονται: ο Παλαιολόγος είχε σταλεί στην Ιταλία ήδη το 1150, όπως λέγει ο Χωνιάτης, προκειμένου να προετοιμάσει εκεί τα πράγματα ενόψει της επικείμενης βυζαντινής εκστρατείας[63], η οποία όμως δεν θα ξεκινήσει παρά το 1155, οπότε έλαβε χώρα και η αποστολή των Μιχαήλ Παλαιολόγου και Ιωάννη Δούκα μαζί με τον Αλέξανδρο της Gravina στην Ιταλία με τις συγκεκριμένες οδηγίες δράσης που αναφέρει ο Κίνναμος[64].

Σύγχυση ή χρονολογική ανακρίβεια θεωρείται ότι περιέχει επίσης η αφήγηση του Χωνιάτη που αφορά στην εκστρατεία του νορμανδικού στόλου στην Κωνσταντινούπολη το 1158.

Ο Χωνιάτης αναφέρει το γεγονός αυτού του ναυτικού εγχειρήματος των Νορμανδών στη βυζαντινή πρωτεύουσα αμέσως μετά τη σύναψη της βυζαντινο-νορμανδικής ειρήνης το 1158[65].

Ο Μανουήλ μετά την ήττα στο Βρεντήσιον (Brindisi) (28 Μαΐου 1156)[66], η οποία ουσιαστικά σήμαινε και το τέλος της βυζαντινής κυριαρχίας στην Ιταλία, αντιλαμβανόμενος ότι οι διπλωματικές ισορροπίες στον ιταλικό χώρο εί-

62. Βλ. και F. Chalandon, *Domination* II. 150. – Του ιδίου, *Comnènes* 338.

63. Ο Μανουήλ πίστευε προφανώς ότι η καταστολή της σερβικής επανάστασης και η αποκατάσταση των πραγμάτων στη Βαλκανική θα απαιτούσε λίγο χρόνο. Πρβλ. και P. Magdalino, *Manuel I* 54.

64. 135.14 κ.ε. – Ο Κίνναμος δεν αναφέρει σε ποιά πόλη της Ιταλίας έφθασαν πρώτα οι βυζαντινοί απεσταλμένοι. Ο F. Chalandon πιστεύοντας ότι η αποστολή του Παλαιολόγου στη Βενετία το 1150 που αναφέρει ο Χωνιάτης είναι αυτή που ο Κίνναμος τοποθετεί το 1155, θεωρεί ως απίθανο ο Παλαιολόγος να πήγε στη Βενετία δεδομένων των μη καλών σχέσεων Βυζαντίου και Βενετίας αυτή την εποχή, εξαιτίας της συνθήκης που είχαν κλείσει οι Βενετοί τον Φεβρουάριο του 1155 με τον βασιλιά της Σικελίας, και δέχεται ως τόπο άφιξης του Παλαιολόγου την Αγκώνα (*Domination* II. 192. – Του ιδίου, *Comnènes* 350 σημ. 5). Την Αγκώνα δέχονται ο H. von Kap-Herr, *Politik* 138 και ο P. Magdalino, *Manuel I* 59, ενώ αντίθετα ο P. Lamma, *Comneni e Staufer* 191-192, θεωρεί ως πιθανή τη Βενετία, όπως και ο Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* Γ΄ 184, ο οποίος υποστηρίζει ότι οι βυζαντινοί απεσταλμένοι έφθασαν πρώτα στη Βενετία, όπου στρατολόγησαν μισθοφόρους, και μετά προχώρησαν στην Αγκώνα. Πρέπει ωστόσο να επισημάνουμε εδώ ότι η μαρτυρία για άφιξη του Παλαιολόγου στη Βενετία τοποθετείται από τον Χωνιάτη όχι το 1155 αλλά το 1150, όταν οι σχέσεις Βυζαντίου και Βενετίας ήταν ακόμη καλές.

65. Χωνιάτης 98.11 κ.ε.

66. Την ημερομηνία δίνουν τα Annales Casinenses, MGH SS. XIX, σ. 311. Την πολιορκία και την ανακατάληψη του Μπρίντιζι από τους Νορμανδούς αφηγείται εκτενώς ο Κίνναμος 162.3 κ.ε., 164.22 κ.ε., 166.15 κ.ε. – Χωνιάτης 95.9-15. – F. Chalandon, *Domination* II. 228-229. – Του ιδίου, *Comnènes* 369-370.

χαν αλλάξει και ότι δεν θα μπορούσε πια να κλείσει συμμαχία με τον Φρειδερίκο Βαρβαρόσσα, βλέποντας όπως λέγει ο Χωνιάτης, τις τεράστιες απώλειές του κυρίως σε χρήμα (*ἐγγὺς γάρ που τριακοσίων κεντηναρίων χρυσίον ἀνάλωκε*)[67] σκέφθηκε να συνθηκολογήσει με τον Γουλιέλμο Α΄ (διάδοχο του Ρογήρου Β΄ στο θρόνο του βασιλείου της Κ. Ιταλίας και Σικελίας από το 1154). Άρπαξε λοιπόν την ευκαιρία μιας παπικής πρεσβείας και έστειλε το καλοκαίρι του 1157[68] τον πρωτοστράτορα Αλέξιο στην Αγκώνα με τον διπλό σκοπό να προβεί κατ' αρχήν στη στρατολόγηση μισθοφόρων από τις ιταλικές περιοχές προκειμένου να εισβάλει στο κράτος του Γουλιέλμου, αλλά ταυτόχρονα να αρχίσει διαπραγματεύσεις εάν οι περιστάσεις φαίνονταν ευνοϊκές για τη σύναψη ειρήνης[69].

Ο Αλέξιος σημείωσε αρκετές επιτυχίες κατορθώνοντας να στρατολογήσει μισθοφόρους και να προσεταιριστεί πολλές πόλεις[70], κρίνοντας όμως μετά τη συνάντησή του κοντά στην Αγκώνα με τους απεσταλμένους του Φρειδερίκου, που είχαν έρθει στην Ιταλία τον Ιανουάριο του 1158, ότι μια αντιπαράταξη προς τον Γερμανό ηγεμόνα ήταν τελείως ασύμφορη, μεθόδευσε και ώθησε τον αυτοκράτορα να κλείσει ειρήνη με τον Γουλιέλμο[71], η οποία υπογράφηκε την άνοιξη του 1158[72]. Ο Γουλιέλμος, όπως λέγει ο Χωνιάτης, συμφώνησε να παραδώσει τους βυζαντινούς αιχμαλώτους του 1156[73], όχι όμως αυτούς που είχαν αιχμαλωτιστεί κατά την επιδρομή των Νορμανδών το 1147 στη Θήβα και την Κόρινθο[74].

Αμέσως μετά την αφήγηση των διαπραγματεύσεων που κατέληξαν στη συνθήκη ειρήνης με τον Γουλιέλμο το 1158 ο Χωνιάτης περνά στην παρουσίαση του εγχειρήματος του νορμανδικού στόλου στην Κωνσταντινούπολη λέγοντας ότι δεν πέρασε πολύς καιρός (από τη σύναψη της ειρήνης) και ο Γου-

67. Χωνιάτης 97.60.

68. Η χρονολογία σύμφωνα με τα Annales Ceccanenses, MGH SS. XIX, σ. 284.

69. Χωνιάτης 96.56 κ.ε. – Κατά τον F. Chalandon, (*Domination* II. 249. – Του ιδίου, *Comnènes* 378) ο αυτοκράτορας είχε την πρόθεση στρατολογώντας στρατεύματα πάνω στη νορμανδική μεθόριο να πιέσει για διαπραγματεύσεις και ήλπιζε ότι ο φόβος μιας νέας εισβολής θα έκανε τον Γουλιέλμο να αποφασίσει να κλείσει ειρήνη με όρους ευνοϊκούς για το Βυζαντινό κράτος.

70. Κίνναμος 170.15 κ.ε. – F. Chalandon, *Comnènes* 378.

71. Χωνιάτης 97.14 κ.ε. – F. Chalandon, *Domination* II. 252-253. - Του ιδίου, *Comnènes* 379-380. – Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Γ΄* 195-196.

72. Βλ. F. Chalandon, *Domination* II. 253 και σημ. 2. – Του ιδίου, *Comnènes* 380-381. – Σύμφωνα με τα Annales Casinenses, MGH SS. XIX, σ. 311, η διάρκεια της ειρήνης συμφωνήθηκε για 30 χρόνια.

73. Δηλαδή τους αιχμαλώτους από το βυζαντινό εκστρατευτικό σώμα και τους στρατηγούς Ιωάννη Δούκα και Αλέξιο Βρυέννιο που είχαν συλλάβει μετά την ήττα στο Μπρίντιζι (28 Μαΐου 1156): Κίνναμος 168.14 κ.ε. – Βλ. F. Chalandon, *Domination* II. 229. – Του ιδίου, *Comnènes* 370.

74. Χωνιάτης 98.1 κ.ε. – Πρβλ. και Κίνναμος 175.16-17.

λιέλμος διέταξε τον κόμητα του στόλου Μάιο να καθελκύσει από τα νεώρια 40 ταχύπλοα πλοία και να πλεύσει στην Κωνσταντινούπολη όπου τα πληρώματα των πλοίων με δυνατές φωνές, ώστε να ακουστούν από τους πολίτες της βυζαντινής πρωτεύουσας, να επευφημήσουν αυτόν ως «κύριόν τε καὶ βασιλέα» Σικελίας και Ακυλίας, Καπύης και Καλαβρίας *καὶ τῶν μεταξὺ τούτων χωρῶν καὶ νήσων ὅλων* και να εξευτελίσουν τον βυζαντινό αυτοκράτορα (απειλώντας τον προφανώς στην ίδια του την πρωτεύουσα)[75]. Ο Μάιος ενεργώντας σύμφωνα με τις διαταγές που είχε λάβει παρέκαμψε τον Μαλέα και διαπλέοντας το Αιγαίο και τον Ελλήσποντο έφτασε στη βυζαντινή πρωτεύουσα. Από εκεί τα νορμανδικά πλοία εισχώρησαν στον Κεράτιο και εκτόξευσαν βέλη εναντίον του παλατιού των Βλαχερνών. Κατόπιν επιστρέφοντας στάθηκαν απέναντι στο μεγάλο παλάτι, όπου τα πληρώματα μεγαλοφώνως και με δυνατές ζητωκραυγές επευφήμησαν τον βασιλιά τους[76]. Το επεισόδιο, σύμφωνα πάντα με τα λεγόμενα του Χωνιάτη, εντυπωσίασε τον πληθυσμό της Κωνσταντινούπολης, άφησε όμως αδιάφορο τον Μανουήλ, ο οποίος το θεώρησε απλώς ως ένα αστείο και κενόδοξο εγχείρημα[77].

Για το έτος 1158 οι δυτικές πηγές αναφέρουν επιδρομή του νορμανδικού στόλου εναντίον των παραλίων του Βυζαντίου όχι όμως και της Κωνσταντινούπολης. Σύμφωνα με τα Annales Pisani τον Ιούνιο του 1158 στόλος (που ετοιμάστηκε κατά τη διάρκεια του χειμώνα από τον Γουλιέλμο) από 140 γαλέρες και 24 μεταγωγικά πλοία που μετέφεραν περίπου 10.000 άνδρες κατέπλευσε στην Εύβοια όπου συνάντησε τον βυζαντινό στόλο. Ο επικεφαλής του νορμανδικού στόλου (δεν αναφέρεται το όνομά του) κατά τη σύγκρουση που έλαβε χώρα συνέλαβε και κατέκαψε βυζαντινά πλοία, λεηλάτησε και πυρπόλη-

75. Χωνιάτης 98.11 κ.ε.: *Ἀλλ' οὔπω μακρὸς διαλελοίπει καιρός, ... καί ... ὁ ῥὴξ (Γουλιέλμος) ... τῷ κόμητι τοῦ στόλου Μαΐῳ διακελεύεται νῆας τετταράκοντα ταχυναυτούσας πάσας καθελκύσαι τῶν νεωρίων καὶ φραξάμενον κραταιότερον τὴν Κωνσταντίνου καταλαβεῖν καὶ αὐτὸν μὲν ἐπ' ἀκροάσει τῶν ἀστυπόλων ἀναγορεῦσαι Σικελίας καὶ Ἀκυλίας Καπύης τε καὶ Καλαβρίας καὶ τῶν μεταξὺ τούτων χωρῶν καὶ νήσων ὅλων κύριόν τε καὶ βασιλέα, βασιλέα δ' ἐκφαυλίσαι Ῥωμαίων καὶ κακῶς εἰπόντα ἐπανελθεῖν.*

76. Χωνιάτης 99.22 κ.ε.: *Ἀμέλει τοι καὶ τὰ ἐντεταλμένα πληρῶν Μαΐος, Μαλέαν ἐπικάμψας καὶ τὸν Αἰγαῖον κόλπον παραλλάξας καὶ παρημειφὼς Ἑλλήσποντον, τῇ βασιλίδι πόλει προσώκειλε. Καὶ πρῶτα μὲν τὸν ἐσέχοντα πορθρὸν διαπλεύσας καὶ τοῖς ἐν Βλαχέρναις βασιλείοις κατακολπίσας βέλη κατ' αὐτῶν ἀφῆκεν ἀργυρέους ἔχοντα τοὺς ἀτράκτους ἀλημμένους ἐς βάθος χρυσῷ· ἐν δὲ τῷ ἐκεῖθεν τὸν αὐτὸν ἐπαναμετρεῖν πλοῦν ἀπέναντι τοῦ μεγάλου παλατίου τὰς κώπας σχάσας τὸν οἰκεῖον ῥῆγα ταῖς εὐφημίαις διατρανοῖ, συνεπηχοῦντος τοῦ ναυτικοῦ πληρώματος καὶ θορυβῶδη τελοῦντος τὴν ἀνακήρυξιν.*

77. Χωνιάτης 99.32 κ.ε.: *...πολὺς δὲ ἀνὰ τὴν πόλιν ἐπεκύμαινε τάραχος, βασιλέως μὴ παρόντος ἐντός. Καὶ ἦν καὶ τοῦτο καύχημα τῷ Σικελίας ῥηγὶ καὶ εἰς μέγιστον ἀνεγράφετο τροπαιοῦχημα. Ὁ δὲ Μανουὴλ εἰς παίγνιον τὸ γεγονὸς ἀναφέρων τὸν τοιαύτας ἑαυτῷ τιμὰς μνηστευόμενον ῥῆγα, ἢ το γε ἀληθέστερον εἰπεῖν ληστεύοντα, διακενῆς ἀφῆκε βρενθύεσθαι καὶ φυσᾶν ἐπ' οὐδενὶ χρηστῷ κατορθώματι.*

σε την πόλη της Εύβοιας (δηλαδή τη Χαλκίδα) και στη συνέχεια τον Αλμυρό και τον Άγιο Ιάκωβο των Πιζανών μαζί με έναν πύργο τους. Οι Νορμανδοί επιδρομείς κατέστρεψαν και ερήμωσαν μεγάλο μέρος του Βυζαντίου, προσθέτουν τα Χρονικά, προξενώντας «μεγάλο φόβο στην Κωνσταντινούπολη και λύπη στον αυτοκράτορα». Ο επικεφαλής του στόλου με όλο το στρατό του επέστρεψε θριαμβευτής τον Σεπτέμβριο στον βασιλιά Γουλιέλμο στη Σικελία[78].

Οι ίδιες πληροφορίες απαντούν και στην πιο συνοπτική αφήγηση των Romoaldi Annales, τα οποία όμως αναφέρουν επί πλέον ως επικεφαλής του νορμανδικού στόλου στην επιχείρηση αυτή τον Στέφανο (αδελφό του κόμητα Μαΐου που αναφέρει ο Χωνιάτης)[79].

Από τους περισσότερους ερευνητές πιστεύεται ότι ο Χωνιάτης εδώ από σύγχυση μεταφέρει στη βασιλεία του Γουλιέλμου τις λεπτομέρειες της εκστρατείας του νορμανδικού στόλου του 1149 εναντίον των ακτών του Βυζαντίου, που αναφέρουν ο Κίνναμος και οι δυτικές πηγές.

Την άνοιξη του 1149, σύμφωνα με την αφήγηση του Κίνναμου και των δυτικών χρονικών, ενώ ο Μανουήλ ήταν απασχολημένος με την εκπόρθηση του φρουρίου της Κέρκυρας, ο Ρογήρος επιχείρησε αντιπερισπασμό στέλνοντας τον στόλο του υπό τον Γεώργιο Αντίοχο να λεηλατήσει τα βυζαντινά παράλια[80] ελπίζοντας έτσι να εξαναγκάσει τον βυζαντινό αυτοκράτορα να εγκα-

78. Bernardi Maragonis, Annales Pisani, MGH SS. XIX, σ. 243.4-244.5 (στο εξής: Annales Pisani): «Anno Domini 1158. Guilielmus rex Cicilie a Kalendis Aprelis usque ad Kalendas Octubres magnum fecit stolum 140 galearum et 24 dermonum, qui dermones portaverunt 400 milites. Quem stolum rex Guilielmus in mense Iunio misit cum suo amirato et cum multis de suis baronibus super imperatorem Constantinopolitanum; qui stolus pervenit ad Negropo, ubi erat exercitus imperatoris Constantinopolitani et magnus stolus de mari. Amiratus regis Guilielmi bellum viriliter incepit in mari et in terra, eosque devicit et superavit, et totum stolum imperatoris Constantinopolitani retinuit, et civitatem Negropo pugnando fortiter cepit, destruxit et expoliavit, et multam pecuniam inde atracxit, civitatem et stolum maris in continenti igne combusit. Mox etiam civitatem Almiro audacter aggressus est, eamque civitatem et Sanctum Iacobum Pisanorum cum turre cepit et expoliavit, eamque igne incendit. Postea magnam partem Romanie devastavit et expoliavit. Unde Constantinopolim magnum habuit timorem, et imperator magnum dolorem. Et sic amiratus regis Guilielmi cum toto exercitu suo cum magno honore et triumpho et ingenti gloria in mense Septembris reversus est ad regem Guilielmum in Siciliam».

79. Romoaldi II. archiepiscopi Salernitani Annales, MGH SS. XIX, σ. 429.21-25 (στο εξής: Romoaldi Annales): «Non multo post tempore magnum stolium preparavit, et ipsum cum Stephano ammirato in Romaniam misit. Qui ad Egripum veniens, maximum stolium Emanuelis imperatoris ibidem preparatum invenit. Cum quo viriliter decertavit et ipsum devicit, multos de Grecis cepit, stolium combussit, Egripum et vicinas civitates expoliavit et sic victor in Siciliam rediit». – Βλ και F. Chalandon, *Domination* II. 247. – Του ιδίου, *Comnènes* 376. – Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* Γ΄ 193-194.

80. Sigeberti Continuatio Praemonstratensis, MGH SS. VI, σ. 454.48 (στο εξής: Continuatio Praemonstratensis): «Georgius dux navium regis Siciliae ... vastatis et spoliatis Graecorum provinciis ...».

ταλείψει την πολιορκία της Κέρκυρας[81]. Ο Μανουήλ απέσπασε αμέσως μια μοίρα του στόλου που μετείχε στην πολιορκία και την έστειλε υπό τον Χουρούπη εναντίον του νορμανδικού στόλου[82]. Στη σύγκρουση με τα βυζαντινά πλοία υπό τον Χουρούπη, που έλαβε χώρα κοντά στο ακρωτήριο Μαλέας[83], ο νορμανδικός στόλος ηττήθηκε[84] αλλά 40 πλοία του κατόρθωσαν να ξεφύγουν και να φθάσουν κοντά στην Κωνσταντινούπολη[85], στο νησί Δάμαλι, όπου τα πληρώματα, αφού αποπειράθηκαν καθώς φαίνεται να αποβιβαστούν και αποκρούστηκαν, πυρπόλησαν κάποια οικήματα και τελικά εγκατέλειψαν το εγχείρημά τους με πολλές απώλειες[86].

Από τον Άραβα ιστορικό Ibn al-Athir και από δυτικές πηγές μαρτυρείται ότι οι Νορμανδοί σ' αυτή την εκστρατεία τους υπό τον Γεώργιο Αντίοχο έριξαν εναντίον του βασιλικού παλατιού βέλη[87], «πύρινα» κατά τον Andrea Dandolo[88], ή, σύμφωνα με την Continuatio Praemonstratensis, «χρυσά»[89]. Ο

81. Κίνναμος 98.15-19: *Ῥογέριος δὲ ὁ Σικελῶν τύραννος πρὸς τῇ Κερκύρᾳ διατρίβειν βασιλέα πυθόμενος στόλον ἐπὶ γῆν τὴν Ῥωμαίων ἔπεμπεν, ἐκεῖνο κατὰ νοῦν ἔχων ὅπως δηλαδὴ τῇ πρὸς ἐκεῖνα μεταφορᾷ τῆς πολιορκίας ἀποσχέσθαι καταναγκάσειε.*

82. Κίνναμος 98.19-21: *Βασιλεὺς δὲ μοῖράν τινα τῶν σὺν αὐτῷ ἀποθέμενος νεῶν αὐτὰς μὲν ὑπὸ στρατηγοῦντι τῷ Χουρούπῃ Σικελοῖς ἐπὶ τὴν Ῥωμαίων, ὥσπερ ἔφην, ἰοῦσιν ἀντιταξομένας σπουδῇ ἔπεμπεν.*

83. Historia ducum Veneticorum, MGH SS. XIV, σ. 75.22-24: «..., una cum exercitu imperatoris pars exercitus Venetorum contra regis exivit exercitum; et obvians ei apud Maleum ...».

84. Στα πλαίσια αυτής της σύγκρουσης του βυζαντινού στόλου με τον νορμανδικό τοποθετείται από τον Κίνναμο και από δυτικές πηγές το επεισόδιο που συνέβη με τον βασιλιά της Γαλλίας Λουδοβίκο Ζ΄, ο οποίος επιστρέφοντας από τους Αγίους Τόπους έτυχε να πλέει κοντά στα νορμανδικά πλοία και κατά την ώρα της σύγκρουσης με τον βυζαντινό στόλο, επειδή βρισκόταν πάνω σε νορμανδικό πλοίο, παρ' ολίγο να συλληφθεί αιχμάλωτος από τους Βυζαντινούς: Κίνναμος 87.14 κ.ε. – Continuatio Praemonstratensis, MGH SS. VI, σ. 454. – Historia Pontificalis (a. 1149), MGH SS. XX, σ. 536.35 κ.ε. – Andreae Danduli ducis Venetiarum *Chronica per extensum descripta aa. 46-1280 d.C.*, έκδ. E. Pastorello, εν Rerum Italicarum Scriptores XII. 1, Bologna 1938, σ. 243.7-9 (στο εξής: Andrea Dandolo, *Chronica*). – Βλ. και F. Chalandon, *Comnènes* 330-331.

85. Κίνναμος 101.5-8: *ὁ δὲ Σικελὸς στόλος εἰς χεῖρας τοῖς ἀμφὶ τὸν Χουρούπ ἐλθὼν ὁ μὲν πλεῖστος κατηγώνιστο, τετταράκοντα δὲ νῆες ἐξ αὐτῶν τὸν κίνδυνον διαφυγοῦσαι ἐπὶ Βυζάντιον ἦλθον.* – Historia ducum Veneticorum, MGH SS. XIV, σ. 75, όπου, προφανώς με υπερβολή, αναφέρεται ότι 40 νορμανδικά πλοία αιχμαλωτίστηκαν, άλλα βυθίστηκαν και τα υπόλοιπα μόλις που κατόρθωσαν να γλυτώσουν και να επιστρέψουν στη Σικελία.

86. Κίνναμος 101.9-11: *ταῖς δὲ περὶ τὴν Δαμάλεως περαίαν πῦρ ἐπαφεῖναι πειρασάμενοι καταγωγαῖς αἰσχρῶς ἐκεῖθεν ἀπηλλάγησαν πολλοὺς τῶν σφετέρων ἀποβαλόντες.*

87. Ibn al-Athir, *El Kamel-Altevarykh*, εν Recueil des historiens des croisades, Historiens orientaux τ. I, Paris 1842, σ. 477 (στο εξής: Ibn al-Athir, *El Kamel-Altevarykh*): «Les Francs lancèrent des flèches contre les fenêtres du palais du roi».

88. Andrea Dandolo, *Chronica* 243: «... in palacium regium sagitas igneas iniecit» (Γεώργιος Αντίοχος).

89. Continuatio Praemonstratensis, MGH SS. VI, σ. 454.49-51: «sagittas aureas in palatium imperatoris jecerat» (Γεώργιος Αντίοχος).

Κίνναμος αφηγείται ακόμη ότι τα πλοία του νορμανδικού στόλου επιστρέφοντας συναντήθηκαν με βυζαντινά πλοία που μετέφεραν στην Κωνσταντινούπολη χρήματα από τους φόρους της Κρήτης. Στη σύγκρουση που επακολούθησε τα νορμανδικά πλοία νικήθηκαν και πάλι και τα περισσότερα αιχμαλωτίστηκαν[90].

Ο H. von Kap-Herr ορμώμενος από κάποια αναλογία που διαπιστώνεται μεταξύ της αφήγησης του Χωνιάτη για το ναυτικό εγχείρημα των Νορμανδών στην Κωνσταντινούπολη το 1158 και των αφηγήσεων των δυτικών πηγών για την εκστρατεία του νορμανδικού στόλου υπό τον Γεώργιο Αντίοχο το 1149, η οποία αφορά κυρίως στη μαρτυρία για εκτόξευση βελών εναντίον του βασιλικού παλατιού[91], καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο Χωνιάτης δεν είχε υπόψη του άλλη επίθεση του νορμανδικού στόλου εκτός από αυτή του 1149, την οποία μεταθέτει μετά την ειρήνη μεταξύ Βυζαντίου και Σικελίας του 1158[92]. Επισημαίνει επίσης ότι ο Χωνιάτης αναφέρει ως αρχηγό του νορμανδικού στόλου τον Μάιο, ο οποίος όμως είχε ήδη πριν από τη βυζαντινο-νορμανδική ειρήνη αντικατασταθεί από τον αδελφό του Στέφανο[93].

Παρόμοια άποψη, ότι πρόκειται για την επιδρομή του νορμανδικού στόλου του 1149, εξέφρασε και η H. Ahrweiler υποστηρίζοντας ότι το γεγονός της εμφάνισης των νορμανδικών πλοίων στην Κωνσταντινούπολη το 1158 που αφηγείται ο Χωνιάτης αφορά στα γεγονότα που έλαβαν χώρα κατά τη δράση των δυο στόλων, του βυζαντινού και του νορμανδικού, στο Αιγαίο το 1149 που αφηγείται ο Κίνναμος, και ότι η ναυτική νίκη στην «Παρθενική» θάλασσα, που υπαινίσσεται ο Μιχαήλ ο Ρήτωρ στο εγκώμιό του προς τον Μανουήλ[94], αφορά στη νίκη των βυζαντινών πλοίων που μετέφεραν το φορολογικό έσοδο της Κρήτης κατά τη σύγκρουσή τους με τα νορμανδικά πλοία τα οποία επέστρεφαν στη Σικελία, όπως αφηγείται ο Κίνναμος[95].

90. Κίνναμος 101.11-14: *Οὐ μὴν οὐδ' ὅσοι τὸν κίνδυνον ἔφυγον ἐρρύσθησαν ἐς τὸ παντελές. Ναυσὶ γὰρ περιτυχόντες, αἳ τὸ δημόσιον Κρήτηθεν ἐκόμιζον νόμισμα, τῆς μάχης οἱ πλείους γεγόνασι λάφυρον.* – Με την αφήγηση του Κίνναμου ταυτίζεται πιθανότατα και η πληροφορία του Andrea Dandolo (*Chronica* 243.10-11) ότι ο νορμανδικός στόλος επιστρέφοντας από την Κωνσταντινούπολη ήρθε σε σύγκρουση με τον βυζαντινο-βενετικό στόλο και έχασε 19 πλοία του.

91. Η Continuatio Praemonstratensis (MGH SS. VI, σ. 454) αναφέρει ότι κατά την εκστρατεία του 1149 «sagittas aureas in palatium imperatoris jecerat» (=Γεώργιος Αντίοχος) και ο Χωνιάτης (99.25-27) ότι κατά την εκστρατεία του 1158 οι Νορμανδοί έριξαν εναντίον του παλατιού των Βλαχερνών *βέλη ... ἀργυρέους ἔχοντα τοὺς ἀτράκτους ἀληλιμμένους ἐς βάθος χρυσῷ.*

92. H. von Kap-Herr, *Politik* 123.

93. H. von Kap-Herr, *αυτόθι.*

94. W. Regel, *Fontes Rerum Byzantinarum*, τ. I, Petropoli 1892, σ. 156-157.

95. H. Ahrweiler, *Mer* 247 κ.ε. Βλ. όμως P. Magdalino, *Manuel I* 57, ότι η βυζαντινή νίκη επί του νορμανδικού στόλου που εξυμνεί ο Μιχαήλ ο Ρήτωρ χρονολογείται το 1154. Για τη χρονολόγηση βλ. F. Makk, *The Arpads and the Comneni: political relations between Hungary and Byzan-*

Πιθανή σύγχυση των γεγονότων του 1149 με αυτά του 1158 από τον Χωνιάτη δέχεται και ο P. Magdalino[96]. Αντίθετα ο F. Chalandon[97] δεν δέχεται ότι ο Χωνιάτης από λάθος ανάγει στη βασιλεία του Γουλιέλμου Α΄ τις λεπτομέρειες της εκστρατείας του 1149, παρ' όλη την αναλογία που παρουσιάζει η αφήγησή του με την αφήγηση της εκστρατείας του Γεωργίου Αντιόχου από τους Ibn al-Athir, Andrea Dandolo και Vincent de Bauvais, με το επιχείρημα ότι αν μια σύγχυση μεταξύ Μαΐου και του αδελφού του Στέφανου φαίνεται πιθανή, μια σύγχυση μεταξύ του Γεωργίου Αντιόχου και του Μαΐου φαίνεται πολύ δύσκολη. Η μνεία του Μαΐου ως αρχηγού του στόλου, υποστηρίζει ο F. Chalandon, μας τοποθετεί οπωσδήποτε στην εποχή του Γουλιέλμου Α΄. Πιστεύει τέλος ότι η εμφάνιση των νορμανδικών πλοίων στην Κωνσταντινούπολη που ο Χωνιάτης αναφέρει μετά την ειρήνη του 1158 είναι ανακριβώς τοποθετημένη. Πρέπει να ταυτίζεται με την εκστρατεία που έστειλε ο Γουλιέλμος εναντίον των ακτών του Βυζαντίου υπό τις διαταγές του Στέφανου, αδελφού του Μαΐου, λίγο πριν από την ειρήνη του 1158, όπως μαρτυρούν οι δυτικές πηγές, η οποία όμως, υποστηρίζει ο F. Chalandon, έλαβε χώρα το 1157[98] (παρόλο που οι δυτικές πηγές τοποθετούν το γεγονός μέσα στο 1158)[99].

Ο Χωνιάτης, κατά τη γνώμη μου, δεν κάνει σύγχυση της νορμανδικής εκστρατείας του 1158 στην Κωνσταντινούπολη με κάποια προηγούμενη νορμανδική εκστρατεία, όπως αυτή του 1149, ούτε λανθασμένα την τοποθετεί αμέσως μετά το κλείσιμο της βυζαντινο-νορμανδικής ειρήνης το 1158. Η εκκίνηση αυτής της επιχείρησης του νορμανδικού στόλου πιθανότατα άρχισε πριν από τη συμφωνία ειρήνης[100] και ενώ ακόμη συνεχίζονταν οι διαπραγματεύσεις Μανουήλ και Γουλιέλμου —ίσως για να ασκηθεί πίεση στον βυζαντινό αυτοκράτορα και να περιοριστούν οι διεκδικήσεις του— και εξελίχθηκε και μετά τη σύναψή της ως επίδειξη ισχύος, πρόκλησης εντυπώσεων και ταπείνωσης του βυζαντινού αυτοκράτορα μέσα στην ίδια του την πρωτεύουσα. Είναι δύσκολο να υποθέσουμε εξαιτίας κάποιων επί μέρους ομοιοτήτων ότι έγινε σύγχυση με την εκστρατεία του 1149, όταν όχι μόνο ο χρόνος που έλαβαν χώρα και τα πρόσωπα που διηύθυναν αυτές τις εκστρατείες (του 1149 και του 1158) ήταν διαφορετικά, αλλά και τα κίνητρά τους διέφεραν, καθώς στην περίπτωση της εκστρατείας του 1149 αφορούσαν μόνο στη δημιουργία

tium in the twelfth century, Budapest 1989, σ. 61-62.

96. P. Magdalino, *Manuel I* 56 σημ. 105.

97. Βλ F. Chalandon, *Domination* II. 247-248. – Του ιδίου, *Comnènes* 376-377.

98. F. Chalandon, *Domination* II. 247 σημ. 2.

99. Annales Pisani, MGH SS. XIX, σ. 243. – Romoaldi Annales, MGH SS. XIX, σ. 429.

100. Κατά τον F. Chalandon, *Domination* II. 253, η ειρήνη πρέπει να υπογράφηκε την άνοιξη του 1158. – Του ιδίου, *Comnènes* 380-381. Όμως τα Romoaldi Annales, MGH SS. XIX, σ. 429, τοποθετούν την ειρήνη τον Σεπτέμβριο του 1158.

αντιπερισπασμού που θα ανάγκαζε τον Μανουήλ να εγκαταλείψει την πολιορκία της Κέρκυρας. Το γεγονός της εκτόξευσης βελών κατά του βασιλικού παλατιού της Κωνσταντινούπολης, που αφηγείται ο Χωνιάτης[101], και ο Ibn al-Athir και δυτικές πηγές το αναφέρουν στην εκστρατεία του 1149[102], τίποτε δεν αποκλείει να είχε συμβεί και στις δυο νορμανδικές επιχειρήσεις εναντίον της Κωνσταντινούπολης. Ο Χωνιάτης προφανώς δεν είχε υπόψη του τον Ibn al-Athir ή τις δυτικές πηγές ούτε όσον αφορά την εκστρατεία του νορμανδικού στόλου το 1149, εφόσον για την εκστρατεία αυτή δεν κάνει λόγο, —κατά την οποία, σημειωτέον, σύμφωνα με τον Κίνναμο, τα νορμανδικά πλοία φθάνοντας στην Κωνσταντινούπολη *οὐδὲν ὅτι καὶ λόγου ἄξιον ἔδρασαν* πυρπολώντας μόνο κάποια σπίτια στην αντικρινή Δάμαλη[103]— ούτε όσον αφορά το γεγονός της εκστρατείας του 1158. Το τελευταίο γίνεται φανερό από δύο στοιχεία: αναφέρει τον κόμητα Μάιο ως επικεφαλής της νορμανδικής εκστρατείας και, δεύτερο, δεν κάνει λόγο για καταστροφές στην Εύβοια και τον Αλμυρό από τον νορμανδικό στόλο.

Ο Χωνιάτης πρέπει, νομίζω, να στηρίχθηκε για την εξιστόρηση των γεγονότων της νορμανδικής εκστρατείας του 1158 κυρίως σε πληροφορίες αυτοπτών μαρτύρων, δηλαδή ανθρώπων που γνώριζαν και του μετέφεραν όσα είχαν δει να διαδραματίζονται μπροστά στην Κωνσταντινούπολη (τα νορμανδικά πλοία να εισδύουν στον Κεράτιο, να τοξεύουν το παλάτι των Βλαχερνών, να επιστρέφουν κατόπιν και μπροστά στο μεγάλο παλάτι να επευφημούν τον βασιλιά τους), οι οποίοι όμως προφανώς αγνοούσαν όσα είχαν συμβεί πριν από την εμφάνιση του νορμανδικού στόλου στην Κωνσταντινούπολη πολύ μακρύτερά τους, δηλαδή τις καταστροφές στην Εύβοια και τον Αλμυρό. Οι πηγές του Χωνιάτη δεν γνώριζαν επίσης ότι δεν ήταν ο Μάιος ο αρχηγός της επιχείρησης αλλά ο αδελφός του Στέφανος, ο οποίος τον είχε αντικαταστήσει στην αρχηγία του νορμανδικού στόλου.

101. Χωνιάτης 99.25-27.

102. Ibn al-Athir, *El Kamel-Altevarykh* σ. 477. – Continuatio Praemonstratensis, MGH SS. VI, σ. 454.50. – Andrea Dandolo, *Chronica* 243.9. - Η αναφορά για χρήση «χρυσών» βελών (*βέλη ἀργυρέους ἔχοντα τοὺς ἀτράκτους ἀληλιμμένους ἐς βάθος χρυσῷ*, σύμφωνα με τον Χωνιάτη, «sagittas aureas» αναφέρει η Continuatio Praemonstratensis για την εκστρατεία του 1149) είναι αμφίβολο αν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα —άλλωστε ο Ibn al-Athir μιλά απλώς για «βέλη» (flèches) και ο Andrea Dandolo για «πύρινα βέλη» («sagitas igneas»)— ή αποτελεί ένα σχήμα λόγου των συγγραφέων, ένα μοτίβο: το εξαιρετικό αντιμετωπίζεται με κάτι επίσης εξαιρετικό· το ξακουστό βασιλικό παλάτι της Κωνσταντινούπολης χτυπήθηκε όχι με κοινά αλλά με χρυσά βέλη. Εκτός βέβαια και αν θεωρήσουμε ότι οι Νορμανδοί πράγματι επιχρύσωσαν τα βέλη τους για να δώσουν την αίσθηση του μεγαλείου και του πλούτου τους στα μάτια των κατοίκων της βυζαντινής πρωτεύουσας.

103. Κίνναμος 101.5 κ.ε.

Ο Κίνναμος δεν κάνει καμιά νύξη για το γεγονός αυτό της νορμανδικής εκστρατείας στην Κωνσταντινούπολη το 1158, το οποίο πρέπει όμως να γνώριζε. Η σιωπή του μπορεί να ερμηνευτεί από δύο λόγους: είτε από σεβασμό προς το πρόσωπο του αυτοκράτορα (όπως κάνει και σε άλλες περιπτώσεις)[104], είτε επειδή, έχοντας υπόψη του την αντίδραση του Μανουήλ που χαρακτήρισε τις ενέργειες του νορμανδικού στόλου στην Κωνσταντινούπολη ως επεισόδιο χωρίς σημασία, θεώρησε ότι ήταν περιττό να αναφερθεί.

104. Βλ. και ανωτ. σ. 204-205.

Benjamin Hendrickx

Le contrat féodal et le fief dans l'Empire latin de Constantinople

L' un des résultats de la conquête de Constantinople par les Latins en 1204 était l'introduction de la féodalité comme structure officielle des régions byzantines occupées. Il s'agit là bien d'une métamorphose politico-sociale: G. Ostrogorsky, le spécialiste de la "féodalité byzantine", admettait déjà très expréssement que les structures "féodales" de Byzance n'étaient pas d'ordre politique, mais seulement d'ordre social[1]. En outre, il existe depuis quelques années peu de doutes —comme le prouvent bien les études de D. Jacoby[2]— qu'il y a une différence essentielle aussi bien sur le plan social que politique entre la société des classes "fermées" aux biens "personnels" et le système byzantin "ouvert" à la conception d'un état unitaire et souverain. D'autre part, étant un "féodalisme importé", ce féodalisme pouvait se développer dans l'Empire latin d'une manière plus systématique, comme c'était le cas dans d'autres regions où il avait été "importé".

Dans les pages suivantes, nous partirons de l'analyse des chartes fondamentales de cette nouvelle structure: le pacte de mars 1204, la *Partitio Romaniae* et la convention d'octobre 1205[3]. Il est essentiel que cette analyse, qui nous donne la structure de la base théorique de la féodalité en Romanie, soit complétée par l'étude des chartes vénitiennes et impériales qui font suite à ces documents "constitutionnels"[4]. En outre, les sources narratives fournissent des éléments de comparaison ou de preuve, qui illustreront davantage la pratique féodale. Puisque les *Assises de Romanie* ne peuvent pas être considérées comme réflétant la situation féodale de l'empire de Constantinople, mais

1. G. Ostrogorsky, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, Bruxelles 1954, passim. Au contraire R. L. Wolff ("Greeks and Latins before and after 1204", *Ricerche di storia religiosa*, 1957, pp. 320-334: 323 sq.) pense que la "féodalité byzantine" a évolué avant 1204 parallèlement avec la féodalité occidentale. Pour une étude approfondie plus récente de la pronoia byzantine, voir Triantafyllitsa Maniati-Kokkini, Ο βυζαντινός θεσμός της πρόνοιας. Συμβολή στη μελέτη του χαρακτήρα του, Thessalonique 1990 (thèse doctorale).

2. Voir surtout D. Jacoby, *La féodalité en Grèce médiévale. Les "Assises de Romanie": sources, application et diffusion*, Paris 1971 et idem, "Les archontes grecs et la féodalité en Morée franque", *Travaux et Mémoires* 2, Paris 1967, pp. 421-481.

3. G. L. Fr. Tafel - G. M. Thomas, *Urkunden zur alteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante*, Vienne 1856, I, pp. 449--452, no CXX; I, pp. 452-485, no CXXI et I, pp. 571-574, no CLX. W. Prevenier, *De Oorkonden der graven van Vlaanderen*, Bruxelles 1964, II, pp. 553-559, no 267. A. Carile, "Partitio Terrarum Imperii Romaniae", *Studi Veneziani* VII (1965) (Firenza 1966) 125-305. B. Hendrickx,, "Régestes des empereurs latins de Constantinople (1204-1261/1272)", *Byzantina* 14 (1988) 2-220: pp. 11-12, no 1; p. 23, no 16 et pp. 42-43, no 48.

4. Voir surtcut Tafel-Thomas, *Urkunden*, I-II-III, passim et Hendrickx, "Régestes", passim.

uniquement celle de la Morée[5], nous ne ferons appel à ses articles que, exceptionnellement, en guise de comparaison ou pour éclaircir certains problèmes.

Les questions auxquelles nous devrons répondre sont surtout celles qui se sont imposées aux Francs et aux Vénitiens eux-mêmes, au fur et à mésure qu'ils se sont heurtés aux difficultés de la réalité complexe dans laquelle ils ont voulu construire leur monde féodal. En effet, quel est le contrat féodal de base entre l'empereur et ses vassaux francs et vénitiens? Comment déterminer les relations difficiles, sensibles et fragiles entre l'empereur et ses hommes-liges, mais aussi ses partenaires? Comment les Vénitiens pouvaient-ils être des vassaux de l'empereur, tout en restant des citoyens vénitiens et servant les intérêts de la commune? Quelles étaient les relations *réelles* —dans le cadre féodal— entre l'empereur et ses vassaux francs?

I. LE CONTRAT FEODAL

1 . *La féauté et les serments féodaux*

En Europe médiévale, le contrat de vassalité consistait en 3 parties: l'hommage (avec l'*immixtio manuum* et la déclaration du *volo*), la foi et le baiser[6].

L'acte de mars 1204[7], qui définit la forme du contrat féodal dans l'Empire latin, ne parle que du *iuramentum* (foi ou féauté), qui était la partie principale de ce contrat. En Occident, le vassal jurait sur l'Evangile ou des reliques, fidélité (*foi*) à son suzerain. Nous lisons dans l'acte de mars que trois serments différents devaient être prêtés:

(a) Tous les croisés et Vénitiens[8] devaient jurer (*iurare*) qu'ils resteraient dans l'Empire pour la durée d'un an à partir du dernier jour de mars 1204 "*ad imperium et imperatorem manutenendum ad honorem Dei, et sancte Romane Ecclesie et imperii*".

(b) A la fin de cette année, tous ceux qui restaient dans l'Empire devaient se lier par serment à l'empereur (*ipsi imperatori astringi debent iuramento secundum bonam et rationabilem consuetudinem*).

5. G. Recoura, *Les Assises de Romanie*, Paris 1930. Jacoby, *La féodalité*, pp. 175 et suiv. et passim.

6. F. Ganshof, *Feudalism*, New York 1964, pp. 70-79. M. Bloch, *Feudal Society*, Londres 1978, I, pp. 5-9.

7. Texte: Tafel-Thomas, *Urkunden*, I, pp. 449-452, no CXX; Prevenier, *Oorkonden*, II, pp. 553-559 et A. Carile, *Per una storia dell'Impero latino di Constantinoplo (1204-1261)*, Bologna 1972, pp. 265-268.

8. Les chartes constitutionnelles distinguent entre *crucisignati* et *Veneti*.

(c) Tous étaient, à ce moment-là, obligés de jurer qu'ils considéraient la répartition de l'Empire et la distribution des honneurs comme finales et qu'ils les respecteraient. Ce même serment devait être prêté par l'empereur, et nous savons que les empereurs (et régents) successifs l'ont prêté[9].

Par le serment (c) toute possibilité de reviser les chartes "constitutionnelles" et les répartitions originales étaient automatiquement exclue[10], ce qui maintenait l'Empire dans une structure rigoureusement fermée.

Les serments (a) et (b) diffèrent essentiellement du serment (c) et aussi entre eux. Le serment (a) est prêté immédiatement après la conclusion du pacte de mars, donc avant l'élection d'un empereur et sans aucune considération de la personne qui pourrait être élue. Ce serment n'est donc pas prêté à l'empereur lui-même, mais d'avance *ad imperium et imperatorem manutenendum*. Il entraîne donc une obligation (*servitium*), dans ce cas évidemment militaire, des deux partis contractants, c.-à-d. du vassal et de l'empereur[11]. Ce service est par conséquent *ad honorem Dei, et sancte Romane Ecclesie et imperii*, c'est-à-dire, qu'il n'est point considéré comme un devoir envers l'empereur, mais comme "un service honoraire"[12] pour Dieu, l'Eglise et l'Empire[13].

Le serment (b) qui sera prêté après une année, quand expirent les obligations dérivant du serment (a), sera juré à l'empereur lui-même (*ipsi imperatori*) et lie (*astringi*) le vassal à celui-ci. Il s'agit ici du "serment de foi" traditionnel (*iuramento, secundum bonam et radionabilem consuetudinem*).

Nous nous trouvons de ce fait manifestement devant une série de phénomènes qui dévie parfois de la procédure habituelle:

(i) pendant une année entière, les Francs et les Vénitiens de l'Empire de

9. Notamment Henri de Flandre (Tafel-Thomas, *Urkunden* I, no CLX, pp. 571 sq. et II, no CLXXIV, pp. 34-35), Pierre et Yolande de Courtenay (Tafel-Thomas, II, no CCIL, pp. 193-5), Conon de Béthune (Tafel-Thomas, II, no CCLVI, p. 214), Robert de Courtenay (Tafel-Thomas, II, no CCLC, pp. 227--230) et Jean de Brienne (Tafel-Thomas, II, no CCLXXIX, pp. 290-7). Cfr B. Hendrickx, "Les institutions de l'empire latin de Constantinople (1204-1261): le pouvoir impérial (l'empereur, les régents, l'impératrice)", *Byzantina* 6 (1974) 85-154: 108-111 et Hendrickx, "Régestes", nos 16, 58, 140, 142, 145, 177.

10. Plus loin, nous examinerons l'assertion de R. L. Wolff, d'après laquelle l'accord fait entre les barons de Constantinople et Jean de Brienne, avant son couronnment, constitue une altération profonde de la Partitio et des conventions originales ("The Latin Empire of Constantinople, 1204-1311", dans R. L. Wolff - H. W. Hazard, *The Later Crusades, 1189-1311*, dans *A History of the Crusades* (réd. N. M. Setton), II, Philadelphia 1962, pp. 216-7).

11. Tandis que —d'après les décisions de la commission des Douze— "ipsi homines Imperatori et Imperio facere debent", l'empereur "uero relique servitia facere debet, que fuerint facienda, preter ea, que ipsi facient, qui feuda et honorificentias possidebunt, secundum ordinem sibi iniunctum".

12. Voir à propos de ce terme Ganshof, *Feudalism*, p. 91.

13. Ainsi —comme nous verrons plus loin— l'empereur ne peut pas déposséder un vassal, qui ne rend pas le service.

Constantinople ne sont pas les vassaux de l'empereur, et celui-ci, par conséquent, n'est pas leur suzerain;

(ii) *tous* les croisés et Vénitiens qui resteront dans l'Empire, jureront ensuite foi à l'empereur. Ainsi, par cet acte, *tous* les feudataires dans l'Empire devenaient *directement* les vassaux de l'empereur; ce lien *personnel* constitue en réalité l'essence véritable de la féodalité occidentale;[14]

(iii) il n'y a aucun rapport causal entre fief et serment, ni entre fief et service[15]. En effet, la convention de 1204 avait déterminé que l'empereur ne recevrait qu'un quart de l'empire, le reste devant être divisé également entre les Francs et les Vénitiens —comme l'a d'ailleurs fait en conséquence la *Partitio Romaniae*. Les fiefs et dignités (*feuda et honorificentiae*) étaient distribués par une commission spéciale, assermentée, franco-vénitienne composée de 12 personnes ou plus[16], et qui —d'après le pacte de mars— devait également déterminer les services des vassaux (*servitia assignare que ipsi homines imperatori et imperio facere debent*). En réalité la convention d'octobre 1205 donnait cette dernière charge au conseil de l'Empire[17].

(iv) le terme *allodium* n'est jamais employé dans les chartes "constitutionnelles". L'empereur lui-même dispose de fiefs qu'il a reçu *ad honorem Dei, et sancte Romane Ecclesie et imperii*. L'empereur n'est donc pas allodiste[18] comme l'étaient les rois en Europe —même pas dans son propre quart.

(v) il est intéressant et important de noter que le doge était expressément exempté du serment féodal et du service pour ses fiefs, mais que, par contre, ses remplaçants devaient à l'empereur la "foi" et le service[19].

14. On pourrait soutenir que l'essence de la guerre des Lombards (entre Henri de Flandre et les Lombards) se déroule autour de ce principe. Cependant, comme nous verrons plus loin, les pécularités de la féodalité constantinopolitaine latine compliqueront la situation et les droits de l'empereur.

15. Cf. Ganshof, *Feudalism*, p. 153.

16. Voir B. Hendrickx, Οι πολιτικοί και στρατιωτικοί θεσμοί της Λατινικής Αυτοκρατορίας της Κωνσταντινουπόλεως κατά τους πρώτους χρόνους της υπάρξεώς της, Thessalonique 1970 (2e édition: Athènes 1999), pp. 90-91.

17. Texte de la convention d'octobre 1205: Tafel-Thomas, *Urkunden* I, pp. 571-574, no CLV et J. Longnon, *Recherches sur la vie de Geoffroy de Villehardouin, suivies du Catalogue des actes des Villehardouin*, Paris, pp. 191-194, no 74. Pour le conseil de l'Empire, voir Hendrickx, Θεσμοί, pp. 94-103.

18. Le terme *allodium* a plusieurs significations, toujours en relation avec des biens possédés en propre et non grevés d'obligations réelles (Cfr *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*, éd. J. F. Niermeyer; suppl. C. Van de Kieft, Leiden 1976, pp. 36-38). Nous employons le terme "allodiste" dans le sens que celui-ci a possession absolue et propre, non grevée d'obligations sur la terre de son état, et qu'il peut donc disposer de sa terre comme il veut.

19. Voir Hendrickx, Οι θεσμοί, pp. 40-42.

2. Les éléments du contrat féodal tels qu'ils sont illustrés par les textes

Si les chartes "constitutionnelles" de l'Empire ne parlent que des serments féodaux, il n'existe aucun doute que le contrat féodal à Constantinople consistait, comme partout, en 3 parties traditionnelles. Henri de Valenciennes nous en donne les preuves.

L'empereur Henri de Flandre reçut des "nouviaux homages et novieles seurtés" de Biandrate lors du couronnement du jeune Démétrios à Thessalonique[20]. Henri exigea également des Lombards, à Larissa, "qu'il li fachent houmage et seurté"[21].

La foi (*féauté*) et le baiser (*osculum, hommage de bouche*)[22] sont attestés pour Geoffroy de Villehardouin à Ravennique[23]. Là aussi Amé Buffa s'agenouilla[24] devant l'empereur Henri, qui le leva et lui donna le baiser[25]. Le prince bulgare Esclav, qui devait épouser la fille d'Henri, devint vassal de l'empereur de la façon suivante: "Esclas vint en la tente devant toz les barons qui laiens estoient, et se laist chaïr as piés l'empereour et li baise, et puis la main ... et Esclas devint illuec hom a l'empereour Henri, et il jura a porter foi et loiauté d'ore en avant, comme a son droiturier segnour"[26]. Dans ce texte, on distingue clairement le baiser, l'hommage et la foi (avec ses deux parties: déclaration et serment)[27].

En juin/juillet 1209, des négociations entre Michel Ange Ducas d'Epire et les ambassadeurs d'Henri eurent lieu[28], qui devaient enfin mener au mariage de la fille de Michel avec Eustache de Flandre, frère d'Henri. Nous apprenons d'une lettre du pape Innocent III que Michel avait promis *fidelitas* à l'empereur[29].

20. Henri de Valenciennes (éd. J. Longnon, Paris 1948), chap. 605.

21. Ibidem, chap. 648.

22. Il est intéressant de remarquer que la Chronique grecque de Morée (ed. J. Schmitt), vers 3340-41, note un "baiser sur la bouche":

κ' ἐνταῦτα γάρ τοῦ ἔποικεν τὸ ὀμάντζον πού ἐχρεώστει,
στὸ στόμα τὸν ἐφίλησεν κ' ἐποιήσασιν ἀγάπην.

23. Ibidem, chap. 670.

24. On ne doit pas confondre cet acte avec la proskynesis byzantine. Cfr. B. Hendrickx, "Die 'Proskynesis' van die Bisantynse keiser in die dertiende eeu", *Acta Classica* 16 (1973) 147-158.

25. Henri de Valenciennes, chap. 669.

26. Henri de Valenciennes, chap. 546.

27. Dans ce cas aussi, il n'y a pas de rapport entre les terres de Sclav et la *foi*. Le mariage de Slav avec la fille d'Henri —plus tard— constitue la confirmation de l'alliance et c'est sans doute à cette occassion que Sclav a reçu le titre de *despote* [Henri de Valenc., chap. 546; Georges Acropolite, chap. 24 (Heisenberg, p. 39)].

28. Henri de Valenciennes, chap. 689-694.

29. Lettre XIII, 184 (7 décembre 1210).

Dans la Chronique d'Etienne I Némanié, nous lisons que l'empereur Henri "désirait beaucoup avoir de moi [= Etienne] quelque hommage tant soit peu important, mais je ne voulais pas le lui accorder, de façon que, graçe aux prières du saint, son coeur méchant ne réussit ni à faire la guerre, ni à recevoir des hommages"[30]. Cet épisode est difficile à dater, si il est authentique: le roi André de Hongrie et Henri de Flandre auraient essayé de conquérir la Serbie, mais le roi Etienne aurait pu désoudre leur alliance. Ce qui est néanmoins intéressant est que l'hommage (sans référence à un fief) y est mentionné!

Conon de Béthune, messager de l'empereur Henri, avait auparavant exigé aussi des Lombards de Thessalonique l'hommage et la foi ("sairemens")[31]. Enfin, Biandrate, en faisant la paix avec Henri, fut obligé «de jurer sur sains que jamais ne sera contraires a lui"[32].

Henri de Valenciennes distingue également entre le contrat féodal direct (dans les exemples mentionnés ci-dessus) et l'acception de l'hommage par un suzerain pour le compte d'un de ses vassaux: c'est ainsi qu'Henri exige des Lombards "homage et feuté por le fils dou marchis (=Démétrios)"[33]. Ces mêmes Lombards avaient auparavant "fait sairements ... pour mon fill" envers Marie de Hongrie, veuve du marquis de Montferrat et mère de Démétrios[34]. La relation Henri / Marie-Démétrios-Lombards nous illustre le fait que le contrat féodal n'était évidemment pas limité à la relation empereur-chevaliers de l'empire. Les barons avaient leurs vassaux, ceux-ci les leurs, etc. Un exemple bien intéressant est donné par la Chronique grecque de Morée à l'occasion de la "saisie"[35] du fief de conquête de Geoffroy de Bruyères par le prince Guillaume de Villehardouin; nous lisons comment le Μέγας Κύρης d'Athènes reçoit le pardon du prince pour avoir pris les armes contre ce dernier et ensuite rend hommage au prince:

Κ' ἐνταῦτα γὰρ τοῦ ἔποικεν τὸ ὁμάντζον ποῦ ἐχρεώστει,
στὸ στόμα τὸν ἐφίλησεν κ' ἐποιήσασιν ἀγάπην[36].

30. M. de Borchgrave, "Henri de Flandre, empereur de Constantinople et le roi Etienne Ier Némanié de Serbie", *Compte rendu des Séances de la Commission royale d'Histoire de Belgique* 5 (1895) 372.

31. Henri de Valenciennes, chap. 576.

32. Ibidem, chap. 687.

33. Ibidem, chap. 560.

34. Ibidem, chap. 603. Dans ce cas-ci, Marie avait reçu le serment des vassaux lombards pour le compte de son fils mineur. Un autre exemple, quelque peu différent, est constitué par le *pactum Adrianopolitanum* (Tafel-Thomas, *Urkunden* II, no CLXIX, pp. 17-19): ici, non seulement Théodore Branas, ayant reçu en fief Andrinople des Vénitiens, a prêté serment, mais aussi —pour le compte des archontes grecs d'Andrinople— le notable Michael Costomiris.

35. Nous parlerons plus loin de la "saisie du fief".

36. Chronique de Morée, vers 3340-1.

Sans doute, un cas particulier est constitué par les serments jurés par l'empereur Michel VIII Paléologue et Guillaume, prince de Morée, alors prisonnier de l'empereur byzantin[37].

Les *Assises de Romanie* définissent la cérémonie et les espèces d'hommage[38] dans la Morée. Ces articles des *Assises* reflètent les coutumes générales de l'Occident (France) et la situation dans l'Empire même ne devait guère différer.

3. *L'empereur-seigneur lige*

En conséquence du serment (b) du pacte de mars 1204, tous les Francs et Vénitiens —sauf Dandolo— devenaient les *hommes* de l'empereur. Mais la partition des fiefs créait en outre d'autres liens de vassalage entre les feudataires de l'empire, qui, en plus, avaient des liens similaires dans leur pays d'origine.

Le texte du pacte de mars 1204 stipule que tous devaient le service à l'empereur, mais aussi que tous pouvaient faire ce qu'ils voulaient de leur fief, *salvo tamen iure et servitio imperatoris et imperii*. Ceci implique que l'empereur était leur seigneur-lige. Ce terme n'est pas employé dans les chartes impériales avant la convention entre les barons de Constantinople et Jean de Brienne: tous les héritiers de Jean, stipule le pacte, feront *homagium ligium* à l'empereur, comme nous verrons plus loin[39].

C'est cependant surtout le cas du prince de Morée qui est le plus connu. Les *Assises de Romanie* attestent que le prince doit rendre hommage lige et foi à l'empereur[40]. Le texte continue en décrivant également le serment du

37. Cf. Thekla Sansaridou-Hendrickx et B. Hendrickx, "Parrainage et serment comme moyen diplomatique byzantin: le cas de Guillaume II, prince de Morée", *Ekklesiastikos Pharos* 75 (1), (New Series 4), 1993, pp. 80-91. Le prince, prisonnier de guerre après la bataille de Pélagonie, fut libéré par l'empereur à la suite d'une convention (vers la fin de 1261). Le prince, tout en devenant le *koumparos* de Michel VIII, devait remettre 4 châteaux à l'empereur et devait tenir sa principauté comme vassal de celui-ci. Cet accord fut accompagné du serment de fidélité, un serment confirmant la remise des châteaux et des ὅρκοι φρικτοί à l'intention de dissuader les jurants de la perfidie future. Voir aussi Pachymère I, pp. 123-125 (ἐκδ. A. Failler - V. Laurent); Chronique grecque de Morée, vers 4329-42; Chronique française de Morée (éd. J. Longnon, Paris 1911), chap. 317; Chronique italienne (éd. C. Hopf, *Chroniques gréco-romanes*, Berlin 1973), p. 447; Chronique aragonaise (éd. A. Morel-Fatio, Genève 1895), chap. 296; A. Bon, *La Morée franque*, Paris 1969, I, p. 123 et D. Zakythinos, *Le despotat grec de Morée*, Paris 1932, I, p. 19.

38. Assises de Romanie, chap. 3, 47, 68, 72 et 119.

39. Tafel-Thomas, *Urkunden* II, no CCLXXIII, pp. 265-270.

40. Recoura, *Assises*, p. 154 (article 1): "Miser lo Principo de Achaya ... debia far homagio et fedelitade al sorascrito Miser lo Imperador de Constantinopoli, ...".

prince en la main des barons, hommes liges et fidèles et de ses autres sujets, qu'il maintiendra et garantira toutes les franchises et de l'Empire de Romanie. Ce n'est qu'après ce serment du prince que les barons et hommes liges sont tenus de faire hommage, ligesse et fidélité au dit prince[41]. Il s'agit là d'un parallèle très frappant entre la position du prince et celle de l'empereur: les deux reçoivent le serment de fidélité en échange de leur propre serment de respect aux institutions.

Les relations féodales entre l'empereur et le prince (*in casu Geoffroy de Villehardouin*) datent du parlement de Ravennique (1-2 mai 1209). La seule source directe contemporaine valable est Henri de Valenciennes qui note que "la devint Joffrois hom a l'empereour Henri, et li empereres li acrut son fief de le seneschaucie de Romenie; et en baisa l'empereour en foi"[42]. Le chroniqueur y ajoute qu'en même temps "Amés Buffois refu connestables en fief". Ce qui est très important, c'est que notre chroniqueur ne semble pas faire de relation entre le contrat féodal et la terre déjà en possession de Villehardouin, c-à-d. la Morée. C'est en réalité pour la dignité de sénéchal de Romanie, que Geoffroy semble devenir vassal de l'empereur[43].

A propos de ce même événement, la Chronique de Morée, tout en confondant les protagonistes, parle explicitement de ligesse tout en liant cependant le contrat féodal au fief-même:

> Ἄνθρωπος λίζιος ἐγίνετον τοῦ βασιλέως ἐνταῦτα,
> τὸν τόπον ὅπου ἀφέντευεν νὰ τὸν κρατῇ ἀπὸ ἐκεῖνον[44].

On trouve une version assez semblable dans les *Assises de Romanie*: "E ordena che lo Principo dovesse tegnir lo Principado de lo Imperador. Et cussi li fe homagio a lo Imperatore"[45].

Peut-on réconcilier ces deux textes avec le temoignage d'Henri de Valenciennes? Nous pensons que oui: Geoffroy de Villehardouin avait déjà son fief *avant* l'hommage; à Ravennique il se déclarait vassal de l'empereur, un procédé féodal bien connu au Moyen-Age[46]. En réalité cependant, son fief, acquis par l'épée, faisait partie du territoire attribué aux Vénitiens. Ainsi en 1209, Geoffroy de Villehardouin normalisait la situation en reconnaissant la suzeraineté des Vénitiens, mais tout en respectant les droits de l'empereur ("salua fidelitate domini Imperatoris") qui, par conséquent, était son seigneur lige[47].

Remarquons enfin que les termes employés dans les chartes impériales pour désigner les vassaux de l'empereur sont *miles*[48] et *homo*[49] (*hom* chez Henri de Valenciennes).

Le pacte conclu entre Jean de Brienne et les barons de Constantinople[50] a-t-il altéré la féodalité latino-constantinopolitaine? Certains —comme Wolff— ont pensé que oui. Un examen détaillé du contrat montre cependant que les principes, créés par les pactes de mars 1204 et octobre 1205, ont été respectés et continués. Examinons les clausules qui nous intéressent ici:

(i) Jean de Brienne sera empereur durant toute sa vie et "plenariam habebit potestatem, et plenarium dominium, tanquam Imperator, ad vitam suam; et quidquid faciet tam in acquisitis, quam in acquirendis, firmum et stabile in perpetuum permanebit, salvis justis tenentis, quas moderni Latini vel successores sui tenuerunt a tempore Latinorum". Ceci signifie clairement que la *potestas* et le *plenarium dominium*[51] de Jean sont définis en fonction des fiefs déjà existants (*salvis ... tenentis*). Autrement dit, Jean exerce la *potestas* impériale comme ses prédécesseurs, de même que le *plenarium dominium* ("suzeraineté complète" du seigneur envers ses vassaux et fiefs) dans *ses propres* territoires, comme l'avait le premier empereur dans son "quart".

(ii) Après la mort de Jean, Baudouin (II) (ou son héritier) montera au trône tandis que les successeurs de Jean "habebunt vel tenebunt dominium Imperii

41. *Assises*, pp. 154-155 (article 2).

42. Henri de Valenciennes, chap. 670.

43. L' explication de Longnon, édition d'Henri de Valenciennes, chap. 670, p. 110 note 2 n'est pas claire: Geoffroy devint "vassal direct de l'empereur qui ajouta à son fief de Morée l'office de sénéchal de l'empire". Nous savons que Geoffroy était le successeur de Guillaume de Champlitte, qui s'était déclaré vassal de Boniface de Montferrat même avant la conquête de la Morée. A Ravenique donc, les possessions de Geoffroy furent accrues par un "fief de dignité", comme aussi Amé Buffa recevait le titre de connétable en "fief de dignité" (Henri de Valenc., chap. 669-670). Dans aucun de ces deux cas, il n'y a question de fiefs territoriaux.

44. Chronique grecque, vers 2609-2610.

45. Recoura, *Assises*, Prologue III, p. 152. La question de l'origine des Assises ne doit pas être discutée ici; on n'accepte guère la version de la Chronique de Morée et des Assises, soutenant que l'empereur de Constantinople donnait les Assises au prince de Morée à l'occasion du parlement de Ravenique.

46. Voir par exemple Bloch, *Feudal Society* I, p. 148 et suiv.

47. Tafel-Thomas, *Urkunden* II, no CCVII, pp. 96-100. Longnon, *Recherches Villehardouin*, p. 31 no 6. Hendrickx, "Régestes", no 105, pp. 75-76.

48. Dans les pactes de mars 1204 et d'octobre 1205.

49. Il est intéressant à noter que Baudouin I fait la distinction entre ses "homines de Flandria" et ses "homines de Romania" (Prevenier, *Oorkonden* II, no 280-284). Les premiers étaient au fait deux fois ses vassaux (voir Hendrickx, Θεσμοί, pp. 73 et 92). Ἄνθρωπος —dans la Chronique de Morée— correspond au latin *homo*.

50. Texte: Tafel-Thomas, *Urkunden* II, no CCLXXIII, pp. 265-270. Cf. Hendrickx, "Régestes", no 176, pp. 119-120.

51. Quant aux termes *potestas* et *dominium* et d'autres, et la confusion qui l'entoure maintes fois, voir Ganshof, *Feudalism*, pp. 81 et suiv. et 130-133. Le pouvoir de l'empereur latin et ses relations avec les autres instances ont été esquissés dernièrement aussi par P. Lock, Οι Φράγκοι στο Αιγαίο, Athènes 1989, pp. 271 et suiv.

plene et integre, salvis donationibus, quas Rex (= Jean de Brienne) fecerit ..., salva heriditate assignata vel assignanda heredibus Regis". Encore une fois il est expressément déterminé que le *dominium* de Baudouin (II) sera limité par rapport aux nouvelles donations de Jean et des territoires réservés à ses héritiers. Par la nature de l'affaire et en conséquence de (i), Jean ne pouvait faire des dons qu'en respectant des fiefs déjà existants et des divisions prévues par la *Partitio*, contrairement à ce que pense Wolff. Les terres réservées aux héritiers de Jean sont définies davantage dans le contrat: "Et sciendum est, quod in voluntate Regis erit, capere, quod maluerit pro heredibus suis, vel totam terram, que est ultra Brachium, sicut tenent, vel unquam tenuerunt eam Greci, et Latini, vel totam terram, quam tenet Comninianus usque ad pertinentias de Dimot, et de Andrenoble, et totum ducatum de Finepople, quisquis eum tenet: et totam terram de Esclaves, et illam que fuit de Straces, excepto illo, quod Assantis inde tenet, et excepto regno Thessalonicensi". Les terres "ultra Brachium" étaient originairement des terres impériales (d'après la *Partitio*). Parmi les terres en Macédoine et Thrace le "royaume (latin) de Thessalonique" est toujours préservé du *dominium* direct de l'empereur latin. Les territoires de Didymotichon et Andrinople étaient autrefois données à Théodore Branas. Le duché de Philippopolis se trouvait originairement en dehors des frontières de l'Empire et était une "terre de conquête", confirmée en fief par Baudouin I à Renier de Trit, le conquérant du "duché". Pour toutes ces terres l'héritier de Jean devra donner *homagium ligium* à l'empereur et *servitium pro terra sua*, sauf si son propre territoire se trouve en danger ou si l'empereur n'accompagne pas personnellement l'armée impériale en campagne. Nous avons donc affaire ici au contrat féodal *dans* le territoire de l'empire, c.-à-d. qu'il s'agit d'un contrat entre suzerain et vassal, ce dernier étant obligé d'assister militairement la *personne* de son suzerain pour son fief (*pro terra sua*).

(iii) Baudouin (II) devient empereur seulement après la mort de Jean de Brienne. Néanmoins, à son vingtième anniversaire "investietur de regno Niceno cum omnibus pertinentiis suis, et de omni terra, quam ultra Brachium tenuerant unquam Latini, adiuncto adhuc ducata Novi Castri; salva teneuta hominum Latinorum, quam habuerunt de jure a tempore Imperatoris Henrici, et eius heredibus usque ad amissionem terra, excepto ducato Nichomedie, qui remanebit in manu Imperatoris". Il s'agit ici partiellement des mêmes terres que celles citées dans (i) comme une partie des territoires que Jean pourrait laisser à ses héritiers. Au moment de la mort de Jean, Baudouin cessera donc sa qualité de "roi de Nicée" et deviendra empereur. Il s'agit en tout cas de nouveau de terres impériales, dont certaines —en Nicée— étaient données en

fief par Baudouin I[52]. Encore une fois tous les droits des vassaux sont garantis, quoiqu'il s'agit de terres impériales. Le duché de Neocastrum (Navarin) lui-aussi était "impérial": Baudouin I en avait donné un quart à l'ordre des Hospitaliers en mars 1205[53]. Le duché de Nicomédie était —d'après la *Partitio*— territoire impérial. Aussi les relations féodales sont expliquées avec précision: Baudouin devient vassal (*investietur*) de Jean pour le "royaume de Nicée". Ceci n'empêche nullement que des terres "ultra Brachium" sont accordées aux héritiers de Jean, mais ces personnes deviendront en tout cas des vassaux de Baudouin.

Il apparaît donc que le serment de Jean de Brienne[54], par lequel il confirmait les *partitiones* existantes, n'était pas un serment vide, car sa convention avec les Latins de Constantinople n'altérait en rien les lois fondamentales féodales de cet Empire. Aussi le fait que la démarcation et l'attribution de territoires dès cette période-ci n'étaient que théoriques en conséquence de la reconquête de ces terres par les Grecs, n'y a au fait rien changé.

II. LES FIEFS

1. Définition des termes

Il convient ici, dans le cadre du contrat féodal, d'examiner la signification, le contenu et la définition du "fief" dans l'Empire latin.

Les termes[55] qui sont davantage employés dans les chartes sont: *feuda, tenueta, data, possessiones* et *honorificentae*. *Tenuetum*[56] et *feudum* sont sans doute employés comme synonymes. *Datum* semble désigner une donation quelconque dans le sens large, comme *bonum*[57] est un bien quelconque. Le terme *possessio* est employé dans un double sens. D'abord dans le pacte d'octobre 1205, il est employé en conjonction avec *feudum*: "*milites qui possessionem et feudum habent*". Le terme est aussi employé en rapport avec les biens des Vénitiens et de l'Eglise. En général, au 13ième siècle, les termes

52. Ainsi, Baudouin avait donné le duché de Nicée à Louis de Blois en octobre/novembre 1204 (Villehardouin, chap. 304-305; Hendrickx, "Régestes", no 18, p. 24).

53. Prevenier, *Oorkonden* II, no 285, p. 623. Hendrickx, "Régestes", no 29, p. 30.

54. Pour les serments de Jean, jurés aux barons de l'Empire et aux Vénitiens, voir Tafel-Thomas, *Urkunden* II, numéros CCLXXVII, CCLXXVIII, CCLXXIX, CCLXXX et Hendrickx, "Les institutions de l'empire latin: le pouvoir impérial ...", pp. 109-110.

55. Pour une discussion de la terminologie féodale en relation avec les fiefs, voir Ganshof, *Feudalism*, pp. 106-149.

56. Le *Mediae Latinitatis Lexicon Minus* définit *tenutum* (= tenuetum) comme une possession ou un bien-fonds (p. 1020).

57. Le *Lexicon Minus* définit *bonum* comme un bien-fonds (p. 101).

possessio[58], *beneficium* et *feudum* sont synonymes. Cependant, il apparaît bien que dans les chartes de l'Empire latin, le terme *possessio* a une signification plus large que *feudum*. Le dernier terme semble désigner un domaine ou un territoire: aussi bien les chartes que la *Partitio Romaniae* nous donnent les termes qui confirment ce sens: *terrae, civitates, insulae, casalia*, etc. Ceux-ci sont en géneral indiqués avec leurs *pertinentia*[59]. Le pluriel *possesiones* ne désigne pas seulement les *feuda*, mais aussi les autres "immeubles", comme nous montre bien l'octroi de propriété par Marino Zeno au partiarche de Grado en 1207[60]: *monasteria, scalae*[61], etc.

Dans les chroniques françaises (Villehardouin, Clari, Henri de Valenciennes, Chronique française de Morée)[62], on trouve le terme *fief*. En grec —dans la Chronique grecque de Morée— les termes φίε (τὰ φέη) et πρόνοια (aussi τὰ προνοιάσματα) correspondent au terme français *fief*, le dernier terme grec indiquant aussi des "fiefs à la mode grecque", c'est-à-dire des *allodia*, des propriétés familiales byzantines, régies par le droit byzantin. On doit mentionner ici l'institution byzantine de l'ἰγονικόν, le droit ancestral de propriété, qui a survécu la conquête franque[63].

Le terme *honorificentia* est généralement ignoré par les historiens modernes de la *Φραγκοκρατία* dans leurs commentaires sur la répartition de l'Empire. Au 19ème siècle, Michaud[64] dans sa traduction du pacte de mars 1204, avait traduit ce terme par "prérogatives" dans le contexte des Vénitiens qui devaient être respectés, et plus loin —dans le contexte de la répartition— par "honneurs". Il a influencé jusqu'à ce jour l'interprétation de ces termes.

Mais, que signifie au juste le terme "*honorificentia* "? Dans le contexte féodal, le terme *honorificentia* peut avoir un rapport avec *honor*, employé d'abord pour désigner un office public tenu en bénéfice, c'est-à-dire un titre ou

58. Le *Lexicon Minus* définit *possessio* comme un domaine (p. 817).
59. *Pertinentia* est défini dans le *Lexicon Minus* comme appendance d'un domaine (pp. 793-4).
60. Longnon, *Recherches Villehardouin*, p. 199, no 82.
61. Escales ou ports (*Lexicon Minus*, p. 941).
62. Pour une analyse des aspects de chevalerie occidentale, voir Laetitia van Rensburg, *Idéal et réalité de la chevalerie selon les chroniqueurs français de Constantinople*, Johannesburg 1979 (dissertation M. A.).
63. Voir Thekla Sandaridou-Hendrickx, "The 'Right of Conquest' versus 'Ancestral Rights': the significance of the 'imaginary' discussion between the prince of Morea, Guillaume de Villehardouin and the sebastokrator Constantine Palaiologos", *Ekkklesiastikos Pharos* 79 (New Series 8) (1997) 147-162. Ce phénomène correspond, dans une certaine mesure, à la situation sud-italienne, où le féodalisme n'était introduit que lentement. En revanche, dans les deux régions "extrêmes" du monde féodal occidental, l'Angleterre et la Syrie, elles aussi marquées toutes deux par un féodalisme "importée", l'existence de terres allodiales était exclue (Bloch, *Feudal Society* I, pp. 187-188).
64. M. Michaud, *Histoire des croisades*, Bruxelles 1841, II, pp. 492 et suiv.

un poste qui résultait de la participation à la direction de l'Empire ou d'un grand fief, ensuite aussi pour définir les "fiefs de dignité", c'est-à-dire des fiefs auxquels était lié un haut titre (par exemple celui d'un duc ou comte) et qui était automatiquement conféré au tenancier du fief[65]. A Constantinople latine, les *honorificentiae* —comme les *feuda*— furent conférées par la commission des *partitores* et entraînaient des *servitia*. Ainsi les *honorificentiae* peuvent être définies d'abord comme les *dignités* de l'Empire ou de la Cour[66], mais aussi comme *titres* et *officia* entraînant un titre, et, enfin, probablement aussi une forme de "fief de dignité". Le terme grec ἀξίωμα, employé par Georges Acropolite[67] pour désigner le titre de *despote* donné au doge Henri Dandolo, illustre bien ce sens polyvalent des dignités, offices, titres et fiefs de dignité. D'autres exemples sont faciles à trouver: le terme *despote* désigne une dignité et est un titre; *maréchal, connétable* sont des titres, mais aussi des offices. En réalité, nous savons que les offices —avec le titre conjoint— furent donnés en fief, comme attesté par Henri de Valenciennes au cas déjà mentionné d'Aimé Buffa. Enfin les chroniqueurs français nous racontent que certains titres accompagnaient certains fiefs: Boniface de Montferrat recevait le *royaume* de Thessalonique[68], Marco I Sanudo devint *duc* de Naxos[69], Philocalus Navigaioso devint *megadux* de l'Empire[70], Renier de Trit reçut le *duché* de Philippopolis[71], Louis de Blois le *duché* de Nicée, "qui était un des plus hauts fiefs de la terre de Romanie"[72], Etienne du Perche le *duché* de Philadelphie[73]. Neocastrum est défini comme un *duché* dans un acte de Baudouin I[74] et Baudouin II devait recevoir —à l'âge de 20— le *royaume* de Nicée[75].

Il y a lieu, cependant, de distinguer à ce point, les différentes catégories de "fiefs de dignité": certaines étaient attribuées par les répartiteurs, et se trouvaient dans les *partes peregrinorum* de la *Partitio;* d'autres par l'empereur et se trouvaient donc dans son "quart" ou constituaient des "fiefs de conquête» de

65. Ganshof, *Feudalism*, pp. 117-118.
66. Cf. Hendrickx, Θεσμοί, pp. 107-117.
67. Acropolite (éd. Heisenberg), chap. 8. Cf. Hendrickx, Θεσμοί, pp. 115-116.
68. Villehardouin, chap. 264-5, 275, 286, 299; Robert de Clari, chap. 99 (éd. Ph. Lauer, Paris 1924).
69. C. Hopf, "Urkunden zur Geschichte der Insel Andros", *Sitzungsberichte der K. Wiener Akademie der Wissenschaften* XXI (1856) 242-245; Hendrickx, "Régestes", no 80, pp. 62-63.
70. Hendrickx, "Régestes", no 68, pp. 55-56.
71. Villehardouin, chap. 304 et 311; Tafel-Thomas, *Urkunden*. II, no CLXXVI; Hendrickx, "Régestes", no 19, pp. 24-25.
72. Villehardouin, chap. 304-305; Hendrickx, "Régestes", no 18, p. 24.
73. Villehardouin, chap. 316; Hendrickx, "Régestes", no 20, p. 25.
74. Prevenier, *Oorkonden* II, no 285, pp. 623-4.
75. Tafel-Thomas, *Urkunden* II, no CCLXXIII, pp. 265-270.

l'empereur (par exemple Philippopolis). D'autre côté, le royaume de Thessalonique fut le résultat d'une convention entre Baudouin et Boniface avant l'élection impériale, confirmée ensuite par un "parlement" de barons[76]. Enfin, une quatrième catégorie vint s'y ajouter, celle des "fiefs de dignité" dont le titre conjoint était créé ou acquis par les seigneurs, ainsi les titres de *mégaduc* d'Athènes et de *prince* de Morée[77].

Le terme *honorificentia* est employé aussi en rapport avec les Vénitiens, qui exigeaient en mars 1204 que toutes les *honorificentiae* et *possessiones*, qu'ils avaient possédées autrefois à Byzance, soient respectées. Ici aussi, l'interprétation de Michaud ("prérogatives") n'est qu'imprécise, car les Vénitiens exigeaient aussi la reconnaissance des anciennes *rationes sive consuetudines* qu'ils avaient autrefois à Constantinople, le terme "prérogatives" étant plus approprié pour ces dernières-ci.

2. Nature et possession des fiefs

Une question de base que l'on doit se poser est la suivante: quelle était la *nature* des fiefs attribués?

Comme nous avons déjà souligné, la répartition de l'empire par la Commission des Douze a eu pour résultat que le contrat féodal entre l'empereur et les vassaux n'était pas fondé sur l'attribution d'un fief par le premier aux derniers, sauf pour les fiefs dans le "quart impérial".

Le pacte de mars 1204 définit comment ces fiefs sont tenus et quelle en était la nature: "Feudum vero, quod unicuique assignatum libere et absolute possidere debent, de herede in heredem, tam in masculo quam in femina, et plenam habeant potestatem ad faciendum inde quicquid sue fuerit voluntatis; salvo tamen iure et servitio imperatoris et imperii".

Une charte du règne d'Henri attribuant divers villages à des Francs ou des Vénitiens[78] utilise les termes suivants: "casalia ... dominentur" et "debent dominari a ...". Dans la cession d'Andrinople par les Vénitiens à Theodore Branas, nous lisons que celui-ci devient "dominus et capitaneus" de ses fiefs[79].

Le pacte de mars 1204 n'avait prévu qu'imprécisement que les vassaux devaient faire service. Mais la convention d'octobre 1205 éclaircit les règle-

76. Hendrickx, Θεσμοί, pp. 54 et suiv.

77. Guillaume de Champlitte est mentionné pour la première fois avec le titre de *princeps totius Achaie provincie* dans une lettre d'Innocent III, datée du 19 novembre 1205 (*P.L.*, 215, col. 728 et plus loin col. 1078-1080 et 1151-1152). Cf. Bon, *La Morée franque* I, p. 63.

78. Longnon, *Recherches Villehardouin*, no 83, pp. 201-202.

79. Tafel-Thomas, *Urkunden* II, no CLXIX, pp. 17-19.

ments trop vagues du pacte de mars: tous les chevaliers de l'Empire, Francs et Vénitiens, devaient faire service militaire du 1er juin jusqu'au 29 septembre (si les barons et le conseil du podestà vénitien s'accordaient avec l'empereur).

Les exemples précédemment cités dans notre article nous conduisent aux conclusions suivantes:

(i) Les termes *milites imperii* (et jamais *milites imperatoris*) indiquent une certaine indépendance des vassaux et des fiefs vis-à-vis de la *personne* de l'empereur.

(ii) Les vassaux ont la pleine et libre possessio de leur(s) fief(s); ceci signifie —strictement et techniquement— qu'ils ne sont pas des vassaux *pro terra*, mais suzerains dans leur(s) propre(s) territoire(s). Ceci correspond entièrement au caractère des serments (a) et (b) que nous avons discutés auparavant. Il serait toutefois difficile de ne pas confondre ces fiefs, qui sont des "possessiones et feuda *in imperio*", avec des *allodia*, c'est-à-dire des possesions sans lien féodal, ou des *francs fiefs* (*feuda libera*), où le vassal n'avait que des obligations extrêmement limitées, mais tenait néanmoins le fief de son seigneur[80].

(iii) Le suzerain suprême de tous les feudataires, y compris l'empereur, est l'*imperium Romaniae*. Il s'agit là, me semble-t-il, d'un concept bien particulier à l'Empire latin de Constantinople.

Enfin, considérons les biens ecclésiastiques. Ceux-ci —d'après le pacte de mars 1204— devraient être répartis comme le reste. Mais, ceci n'étant pas acceptable pour le pape, le 17 mars 1206 une convention fut conclue entre l'Eglise et l'Empire[81]. Henri de Flandre et les barons acceptèrent de donner un quinzième de toutes les possessions, actuelles et futures, à l'Eglise. Aucun lien féodal entre ces biens et l'empereur ou l'empire n'est défini, sauf que ces biens et leurs habitants ne tomberaient pas sous la jurisdiction laïque; une suzeraineté théorique envers l'empereur est pourtant exprimée par les mots "*salva ... honore et jure domini Patriarchae et Imperatoris et Imperii*".

3. Y avait-il un régistre de fiefs?

La *Partitio Romaniae* ne fait que démarquer les territoires (*partes*), qui devaient appartenir aux ou être divisés entre l'empereur, les *peregrini* et la

80. Pour une définition, voir Ganshof, *Feudalism*, p. 119.

81. Tafel-Thomas, *Urkunden* II, no CLXV, p. 11 et CLXXIII, p. 31; Migne, *P.L.*, 215, no CXLII, col. 967; B. Hendrickx, "Recherches sur les documents diplomatiques non conservés concernant la quatrième croisade et l'empire latin de Constantinople pendant les premières années de son existence (1200-1206)", *Byzantina* 2 (1970) 107-184: no 27 (LIII), pp. 145-148; *Gesta Innocentii Tertii Papae*, éd. Migne, *P.L.*, 214, chap. 100-101.

commune vénitienne. Mais le pacte de mars 1204 précise que les répartiteurs "inter homines feuda ... debent distribuere". Cette phrase permet de postuler l'existence d'un catalogue de fiefs à Constantinople, comparable et similaire au *Régistre des fiefs* (*ριτζίστρο*, βιβλίον) de la Morée, qui —selon la Chronique de Morée— était rédigé par une commission mixte gréco-latine sous Guillaume de Champlitte et qui fut suppléé sous le règne de Geoffroy de Villehardouin après le départ de Guillaume[82]. D'ailleurs la description de la partition pratique des fiefs dans la chronique de Robert de Clari correspond en lignes générales à celle, décrite dans la Chronique de Morée. Robert de Clari, après avoir noté que l'empereur devait recevoir un quart, et que les trois autres quarts furent partagés en moitié entre les Vénitiens et les croisés, écrit que le partage des terres se faisait de la manière suivante: on donna d'abord des terres aux comtes, et puis après aux autres hauts hommes, en considérant la richesse et l'importance de chacun, de même que le nombre de gens de sa maison à l'armée. Ainsi à certains on donna la valeur de deux cents fiefs de chevaliers, à d'autres on en donna cent, ou soixante-dix, ou soixante, ou vingt, et celui qui en avait le moins, il en avait sept ou six, et chaque fief valait trois cents livres de monnaie angevine; et l'on disait à chacun des hauts hommes: "Vous aurez tant de fiefs et vous tant, et puis vous doterez de fiefs vos gens et ceux qui voudront dépendre de vous, et puis vous aurez cette cité, et vous celle-ci, et vous cette autre". Les cités furent données en même temps que les seigneuries qui en dépendaient. Quand on eut ainsi donné à chacun sa part alors les comtes et les hauts hommes allaient voir leur terres et y mettaient leurs baillis et leurs garnisons[83].

Les *partitores*, qui étaient aussi *examinatores* —en vertu des recherches que nécessitaient une division convenable— ont sans doute eu recours à des documents déjà existants, comme le *μέγα ἐδαφονόμιον* de Constantinople byzantine et sans doute des documents en rapport avec les impôts[84].

Similairement la Chronique de Morée indique que la partition de l'empire se découlait "πρὸς τὴν ἀξίαν καὶ τὴν οὐσίαν ἕνους γὰρ καὶ ἑκάστου, καὶ τὸν λαὸν ὅπου εἶχασιν εἰς τὴν κογκίστα ἐκείνην"[85]. A l'occasion de la première

82. Chronique française, chap. 120-121 et 128 sq. Chronique grecque, vers 1830-1840 et 1903 sq.

83. Robert de Clari, chap. 107.

84. D. A. Zakythinos, "Μελέται περί της διοικητικής διαιρέσεως και της επαρχιακής διοικήσεως εν τω Βυζαντινώ κράτει, κεφ. 2, η Partitio Romaniae", Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών 21 (1951) 179-209: p. 182. Hendrickx, Θεσμοί, pp. 86-87. F. Thiriet, *La Romanie vénitienne au Moyen Age*, Paris 1959, p. 76 . Choniates, p. 787 (Bonn). On peut accepter aussi que —pour plaire aux Vénitiens— la commission a examiné les revenus et l'importance économique et stratégique des ports.

85. Chronique grecque de Morée, vers 1022-3.

partition de la Morée et la rédaction du Régistre des fiefs, sous Guillaume de Champlitte, la commission franco-grecque désignée fait son travail comme suit:

νὰ δώσουσιν τοῦ καθενὸς πρὸς τὴν οὐσίαν τὴν εἶχε,
πρὸς τὸν λαὸν καὶ τ' ἄρματα ὁποῦχαν τὰ φουσσᾶτα[86].

A l'occasion de la seconde partition (supplémentaire) après le départ de Guillaume, nous lisons que les terres des barons sont mesurées et inscrites, le fief des chevaliers étant la mesure de base[87]. Enfin, en ce qui concerne le *servitium* (δουλεία), on apprend que:

οἱ καβαλλάροι ὅπου κρατοῦν πρὸς ἕνα φίε καθένας,
ἐτός του ὀφείλει καὶ χρεωστεῖ δουλεύει διὰ τὸ φίε του,
ὡσαύτως καὶ τοὺς λέγουσιν σεργέντες τῆς κουγκέστας[88].

En plus un καβαλλάρης est égalé avec "σιργέντες δύο εἰς ἄλογα"[89].

Ainsi, dans les deux cas, Constantinople et Morée, l'unité, par laquelle un fief est défini, est un seul chevalier. Dans les deux cas, des fiefs sont attribués aux seigneurs en fonction de leur richesse et du nombre de leurs troupes. Le fief est défini en tant qu'unité, non pas d'après son extension, mais d'après sa valeur (Clari), c.-à-d. sans doute la valeur de ses revenus[90]. Enfin, dans ces deux cas, le seigneur peut répartir sa terre entre des vavasseurs. Il est probable qu'à Constantinople —comme au Péloponnèse— des subdivisions de fiefs furent assignées ou dotées à des *sergentes*. Ainsi, il est invraisemblable, si non impossible, que les subdivisions différentes, bien calculées et basées sur des documents de cadastre, ne furent pas inscrites dans un régistre à Constantinople. Les références dans les chartes de l'Empire latin aux *partitiones*, *ordinationes* et *examinationes* précédentes doivent donc être comprises comme des renvois à la *Partitio*, aux autres documents constitutionnels et à une ou des listes postulées de fiefs ("régistre(s)").

4. L'empereur et les fiefs des vassaux

Quoique l'empereur latin était techniquement le *dominus ligius* de tous les Latins de l'empire, le contrat féodal, résultant du pacte de mars 1204, avait

86. Vers 1834-5.

87. Chonique grecque, vers 1914. A propos des "fiefs de chevalerie" voir Bon, *La Morée franque I*, pp. 87-89 et 114. Cf. aussi Ostrogorsky, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, pp. 58 et suiv.

88. Vers 1986-1988.

89. Vers 1985.

90. Ceci peut être déduit du témoignage de Choniates, p. 787.

—comme nous avons vu— comme conséquence l'impuissance fondamentale de l'empereur en tant que suzerain, et en dernier lieu de l'Empire lui-même. On peut en effet soutenir que les règlements de mars 1204 et d'octobre 1204, dépourvus d'une construction logique et éprouvée, engendraient les germes du démembrement et de la ruine de l'Empire.

Par la séparation réelle de la relation *foi-fief*, une véritable *sanction* de la part du seigneur n'était guère possible. Autrement dit, la "démission de foi" ne pouvait pas entrainer la "démission de fief" dans l'empire latin. La confiscation d'un fief ou encore la "saisie" (*saisie, saisimentum*) temporelle du fief étaient légalement impossibles, car l'empereur n'avait point le droit ou la puissance de "saisir" des fiefs outre ceux de son propre quart et de ses "terres de conquête"[91]. Aussi n'avait-il pas le droit de les répartir à nouveau ou d'en changer la nature ou l'extension. Par conséquent, les vassaux —techniquement— ne devaient et ne pouvaient pas déclarer leur "désaveu".

En outre, le mode de sanctions qui seront prises à l'égard de ceux qui ne respectent pas les prescriptions est clairement défini dans le pacte d'octobre 1205: "non hac occasione debet dominus imperatorem aliquem militem expoliare a possessione sua, nec milites dominum imperatorem; sed coram judicibus qui tempore illo tam per Francigenas quam per Venetos erunt constituti, debet causa ventilari et secundum quod ipsi judices judicaverint, debet ab utraque parte observari. Dominus siquidem imperator nemini contra justitiam aliquo tempore facere debet; et si, quod absit, fecerit, ad amonitionem memorati consilii coram supradictis judicibus in presentia sua satisfacere debet".

Les relations entre Constantinople et Thessalonique illustrent, une fois de plus, cette situation. Les terres principales de ce royaume n'étaient pas mentionnées dans la *Partitio*, mais d'autres étaient désignées en principe aux croisés et Vénitiens. C'est pourquoi Baudouin I ne pouvait pas lui-même donner ce royaume en fief (*feudare*) à Boniface de Montferrat. Par la suite, Boniface faisait objection au siège de Christopolis[92], et ceci à juste titre pour deux raisons: d'abord, un suzerain n'avait pas le droit de guerrier sur le territoire de son vassal sans le consentement de celui-ci, et ensuite, Baudouin, tout en étant l'empereur suzerain de l'empire latin, n'avait en réalité pas vraiment la

91. En revanche le prince de Morée pouvait saisir les terres de ses barons en certains cas, comme en témoigne le cas de Geoffroy de Briel (Bruyères), dit de Karytaina, qui faillit perdre par deux fois sa baronnie, s'étant révolté contre le prince Guillaume et l'ayant abandonné. Quoique le prince le pardonnait et lui rendait sa terre, celle-ci cessait d'être un fief de conquête, mais devenait un fief de nouveau don. Cf. Bon, *La Morée franque* I, pp. 120 et 367. Chronique grecque de Morée, vers 5745-5900.

92. La ville se rendait ensuite à Baudouin: Villehardouin, chap. 280.

suzeraineté sur le royaume de Boniface. Bien entendu, c'étaient les Grands de l'Empire qui devaient résoudre le problème et qui réprimandaient Baudouin[93].

La situation diffère au cas d'Henri de Flandre, auquel Boniface avait donné hommage vers la fin du mois d'août 1207[94]. Après la mort de Boniface, les Lombards —sous Biandrate— voulaient reconnaître comme leur roi Guillaume de Montferrat, le fils ainé de Boniface. C'était sans doute leur droit, car la convention de mars 1204 n'oppose en rien une telle succession. Au fait, c'était —du point de vue politique et militaire— le choix le plus logique, qui aurait —au long terme— servi l'Empire excellément. L'empereur Henri en avait une autre opinion. Longnon exprime l'explication généralement acceptée aujourd'hui de la façon suivante: "l'empereur, qui craignait à juste titre les intrigues des Lombards et avait dû recevoir des informations assez inquiétantes pour partir ainsi brusquement au coeur d'un hiver rigoureux, voulait recevoir l'hommage du royaume, qui lui était dû par suite de l'avènement d'un nouveau roi, faire reconnaître son autorité supérieure, régler d'une manière incontestée les droits de chacun et apporter son conseil et son secours à son vassal mineur"[95]. L'opinion de Longnon est au fait celle d'Henri de Valenciennes, qui écrit qu'Henri voulait partir pour Thessalonique "por chou que Lombart, qui gardien en estoient, li feissent homage et feuté por li fils dou marchis, por chou k'il ne peust estre mis arriere de son droit par defaute de segnor, et por chou que le baron ... en rengent a l'empereour son droit et a l'enfant ausi"[96]. Il est évident qu'Henri de Valenciennes voulait lier intimement l'une à l'autre deux choses différentes: les droits du jeune Démétrios, fils de Boniface, et les droits de l'empereur. C'est pourquoi il écrit que "li feissent homage et feuté por le fil dou marchis". Ainsi, d'après le chroniqueur, Henri doit recevoir hommage et foi en représentant le jeune Démétrios, dont les droits sont protégés par l'empereur. Du point de vue juridique, il s'agit sans doute d'un coup, très astucieux de la part de l'empereur. Mais, en vérité, la *foi* que doivent donner tous les vassaux de l'empire à l'empereur, n'a rien à faire avec la relation (féodale) entre ces vassaux et leur suzerain territorial direct, comme en témoignent clairement les chartes fondamentales de l'Empire. La mort de Boniface et son remplacement par Démétrios (ou quiconque ce soit) ne concerne pas le contrat personnel féodal entre l'empereur et les vassaux. L'argu-

93. Villehardouin, chap. 299.

94. Villehardouin, chap. 496.

95. Longnon, éd. d'Henri de Valenciennes, p. 55 note 1; cf. J. Longnon, *L'empire latin de Constantinople et la principauté de Morée*, Paris 1949, p. 106.

96. Henri de Valenciennes, chap. 560.

ment de Longnon que le suzerain peut recevoir le serment de foi de ses vavasseurs lors d'une succession de son vassal direct n'est pas valable, surtout pas dans le cas de Constantinople latine. La règle générale confirme que le vassal d'un vassal (dans un contexte territorial) n'est pas le vassal du seigneur du dernier[97] et que le suzerain ne peut prendre la place de son vassal direct vis-à-vis du vavasseur que si le vassal est mort et non pas remplacé, et évidemment seulement lorsqu'il y existe une relation *foi-fief*. Les mots de Conon de Béthune, le messager d'Henri aux Lombards, ne peuvent point changer cette règle. Conon déclare qu'Henri "n'a encore eus de vous homages ne sairements; et si avés vous ja toz les preus de la tierre recheus. Lo marchis fu ses hom, si comme vous meismes, le savés bien et comme il le reconnut"[98]. Conon essaie donc de réclamer une relation *foi-fief* là où elle n'existe pas. Biandrate répondait avec raison: "Que quiert chi li empereres? ... Sache bien li empeures ke çaiens ne metra il le pie, ne sour nous n'aura il ja segnorie ne commandement"[99]. De même les ambassadeurs d'Henri aux Lombards de Larissa liaient une fois de plus la question du *fief* au contrat *féodal*; ils donnent le message que "si qu'il demorassent eny la tierre, et il la donroit encore de la soie por acroistre la lor, mais k'il soiet si home, et qu'il li fachent houmage et seurté"[100].

L'attitude d'Henri pendant et après la guerre des Lombards a été définie par Longnon comme chevaleresque: l'empereur accepta la capitulation des Lombards et leur rendit leurs fiefs. Longnon déclare qu'Henri témoignait de grand esprit mûr en tant qu'homme d'état, réalisant que l'Empire ne pouvait pas se passer des Lombards à cause de la pénurie d'hommes. Du point de vue juridique cependant, l'affaire est différente. Les Lombards vaincus ont livré (*habandonné*) tous leurs fiefs, terres et châteaux à l'empereur, qui en plus recevait des riches cadeaux. Il s'agit donc d'une capitulation *totale* des vaincus envers le vainqueur, non pas d'une "saisie" des fiefs des vassaux rebelles. Le status quo, déclaré par Henri après sa victoire, était en accordance avec la convention de mars 1204, d'après laquelle seulement une commission franco-vénitienne pouvait décider une altération des fiefs. Il faut donc souligner une fois de plus que la *foi* des Lombards, rendue à Henri après sa victoire, n'était point liée —de droit— au fief. Il s'agit donc, en conclusion, là d'une caractéristique du féodalisme "importé" de l'Empire latin de Constantinople.

97. Ganshof, *Feudalism*, p. 97.
98. Henri de Valenciennes, chap. 576.
99. Ibidem, chap. 578.
100. Ibidem, chap. 648.

Χρ. Ἀραμπατζῆς

Ὁ πατριάρχης Γερμανός Β΄ καί ἡ Λατινική Ἐκκλησία

Ὁ πατριάρχης Γερμανός Β΄* ἀνῆλθε στόν πατριαρχικό θρόνο στίς ἀρχές τοῦ 1223, διαδεχόμενος τόν Μανουήλ Σαραντηνό[1]. Βαθύς γνώστης τῶν πολυποίκιλων προβλημάτων, πού ἀντιμετώπιζαν οἱ ὑπόδουλοι στούς Λατίνους Ὀρθόδοξοι πληθυσμοί, προσδιόρισε τή στάση του ἔναντι τῆς Ρώμης πάνω σέ τρεῖς βασικές ἀρχές:

α. Τήν προάσπιση τῶν συμφερόντων τοῦ πατριαρχείου καί τοῦ δικαιοδοσιακοῦ του καθεστῶτος, μέ τήν παραμονή τῶν μητροπολιτῶν, ἐπισκόπων καί ἱερέων στίς ἐπαρχίες τους.

β. Τήν διατήρηση τῆς πίστεως τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων, τῶν κανόνων τους καί τῶν παραδόσεων πού ὡς ἐκκλησιαστικό ἔθος κληρονομήθηκαν ἀπό τήν ἀποστολική περίοδο.

γ. Τήν προσέγγιση τῶν δύο ἄλλοτε κέντρων τοῦ ἑνιαίου χριστιανικοῦ κόσμου, τῆς Ρώμης καί τῆς Κωνσταντινούπολης, ὥστε μέσα ἀπό ἕναν ἰσότιμο καί εἰλικρινή διάλογο νά λυθοῦν τά προβλήματα πού ἀμαύρωσαν δύο αἰῶνες περίπου τίς σχέσεις τους, καί ἐπέτειναν τόν πολιτικό ἀνταγωνισμό Δύσης-Ἀνατολῆς.

Ἡ ἐκκλησιαστική κατάσταση αὐτή τήν περίοδο χαρακτηρίζεται ἀπό δύο σημαντικά γεγονότα. Τό πρῶτο σημασιοδοτεῖται ἀπό ἕνα ἐσωτερικό σχίσμα κυρίως μεταξύ τῶν μητροπόλεων τῶν δυτικῶν ἑλληνικῶν ἡγεμονιῶν καί τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, πού τήν περίοδο αὐτή ἦταν ἐγκατεστημένο στήν αὐτοκρατορία τῆς Νικαίας, καί τό ὁποῖο τροφοδοτεῖται ἀπό πολιτικές ἀνταγωνιστικές σχέσεις. Τό δεύτερο ἀφορᾶ τό ἤδη δύο αἰώνων ὑφιστάμενο σχίσμα Ρώμης-Κωνσταντινούπολης, τό ὁποῖο καθιστοῦσε τό ὀρθόδοξο ποίμνιο τῶν λατινικῶν κρατιδίων εὐάλωτο στόν ἐκλατινισμό πού ἔντεχνα ἡ Λατινική Ἐκκλησία προωθοῦσε. Μία διαδικασία στήν ὁποία πολλοί σύγχρονοι ἐρευνητές βλέπουν τή γένεση τῆς Οὐνίας.

Τό πρῶτο γεγονός δέν θά μᾶς ἀπασχολήσει, καθώς δέν περιλαμβάνεται στό πλαίσιο διαπραγμάτευσης τῆς ἐργασίας αὐτῆς, ἐνῶ ἔχει ἐπισταμένως στό παρελθόν ἀπασχολήσει καταξιωμένους ἐρευνητές[2]. Ἀντιθέτως τό δεύτερο γεγονός θά ἀποτελέσει τό κύριο πεδίο προβληματισμοῦ, ἀφοῦ λείπει μιά σύγ-

* Ἡ παροῦσα μελέτη ἀποτελεῖ τήν ἀνακοίνωσή μας στή Β΄ Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ἑλλάδος-Κύπρου, πού ἔγινε στήν Ἀθήνα στίς 26-28 Σεπτεμβρίου 1999.

1. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *ΕΕΒΣ* 33 (1964) 270-278.

2. Βλέπε τίς μελέτες τῶν Α. Karpozilos, *The ecclesiastical controversy between the Kingdom of Nicaea and the principality of Epiros (1217-1213)*, Θεσσαλονίκη 1973, καί Ἀλκμ. Σταυρίδου - Ζαφράκα, Νίκαια καί Ἤπειρος τόν 13ο αἰώνα, Θεσσαλονίκη 1990.

χρονη μελέτη πού θά ἀπεικόνιζε μέ σαφήνεια τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἡ Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία ἀντιμετώπιζε τά γεγονότα αὐτά κατά τήν 20ετία πού ὁ Γερμανός παρέμεινε στόν πατριαρχικό θρόνο, τόσο στό πρακτικό ποιμαντικό ἐπίπεδο ὅσο καί στό πεδίο τῶν θεωρητικῶν ἀντιπαραθέσεων.

Ἡ ὅλη διαπραγμάτευση ἐπικεντρώνεται στά κείμενα, ἐπιστολές καί ἔργα, μέσα ἀπό τά ὁποῖα διαπιστώνεται καί ἀποσαφηνίζεται ἡ θέση τοῦ Γερμανοῦ Β΄ γιά τήν Ἐκκλησία τῆς Ρώμης καί τίς κανονικές καί δογματικές διαφορές πού ἐμπόδιζαν τήν ἀποκατάσταση τῆς κοινωνίας μαζί της. Παράλληλα παρατίθενται ἀντιλήψεις του γιά τούς τρόπους καί τίς παραμέτρους, βάσει τῶν ὁποίων, θά μποροῦσε νά ἐπιτευχθεῖ ἡ ἄρση ὅλων τῶν ἐμποδίων, ἐνῶ ἰδιαίτερη μνεία θά γίνει καί γιά τήν ἔννοια τῆς ἐκκλησιαστικῆς οἰκονομίας καί τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἀντιλαμβάνεται τήν ἐφαρμογή της ὁ Γερμανός στήν περίπτωση τῶν Λατίνων.

Οἱ πεποιθήσεις τοῦ Γερμανοῦ γιά τίς σχέσεις πού πρέπει νά διατηροῦν οἱ Ὀρθόδοξοι μέ τούς Λατίνους περιέχονται κυρίως στά ἑξῆς κείμενα ποιμαντικοῦ χαρακτῆρα:

α. Στίς δύο ἐπιστολές του πρός τούς Κυπρίους, οἱ ὁποῖες βρίσκονται σέ ἄμεση συνάρτηση μέ τά προβλήματα διαποίμανσης πού κλήθηκαν νά ἀντιμετωπίσουν ὁ ἀρχιεπίσκοπος Κύπρου, οἱ ἐπίσκοποί του καί οἱ ἱερεῖς τοῦ νησιοῦ. Τά προβλήματα ὀφείλονταν στόν σκληρό καί μεθοδευμένο ἐκλατινισμό πού ἐπέβαλε παντοιοτρόπως ἡ λατινική ἱεραρχία[3].

β. Στήν ἐπιστολή του πρός τήν Ἱερά Μονή Ἰωάννου Προδρόμου τῆς Πέτρας στήν Κωνσταντινούπολη[4].

Οἱ ἐκκλησιολογικές τους ἀπόψεις ἐκτίθενται μέ λεπτομερέστατη ἀναλυτική τεκμηρίωση στίς ἐπιστολές του:

α. Πρός τόν Λατῖνο Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως (1227-1228)[5].

β. Πρός τόν πάπα Γρηγόριο Θ΄ (1232)[6]

γ. Πρός τούς καρδιναλίους (1232)[7]

3. Κ. Σάθα, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, Βενετία 1873, τ. Β΄, Α΄ ἐπιστολή σ. 5-14, Β΄ ἐπιστολή σ. 14-19.

4. G. Gill, «An unpublished letter of Germanus, Patriarch of Constantinople (1222-1240)», *Byzantion* 44 (1974), 138-151.

5. Μέρος τῆς ἐπιστολῆς δημοσίευσε ὁ Th. Uspenskij, Organisation du second empire bulgare, (στά ρωσσικά) Odessa 1879, σ. 75-78, ἐνῶ τά τμήματα πού δέν παραθέτει τά παρiέλαβε ὁ Ἀνδρ. Δημητρακόπουλος στό ἔργο του *Ὀρθόδοξος Ἑλλάς*, Λειψία 1872, σ. 40-43.

6. Κ. Σάθα, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, Βενετία 1873, τ. Β΄, σ. 39-46.

7. Ἡ ἐπιστολή εἶναι προσιτή μέχρι σήμερα στούς ἐρευνητές ἀπό τή λατινική της μετάφραση, (A. Tautu, *Acta Gregorii X*, σ. 249-252), ἡ ὁποία σύμφωνα μέ τήν ἐκτίμηση τοῦ V. Laurent (Regestes 1257) δέν ἀποδίδει τό πραγματικό νόημά της. Οἱ διαπιστώσεις καί οἱ παρατηρήσεις μας ἔχουν σάν βάση τό ἑλληνικό κείμενο, ἔτσι ὅπως αὐτό ἀνασυντίθεται ἀπό τά τέσσερα τουλάχιστον χειρόγραφα πού μελετήσαμε, ἤτοι τόν 83 τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς, φφ. 172-173, τόν 1379

δ. Πρός τόν Πατριάρχη Ἱεροσολύμων Ἀθανάσιο (1235-1236)[8].

Τέλος ἡ δογματική του κατάρτιση καί ἡ στοιχειοθετημένη μέ πατερικά καί ἁγιογραφικά κείμενα ἄποψή του γιά τά «καινοφανῆ» καί ἀπορριπτέα λατινικά δόγματα διαπιστώνεται ἔμμεσα στήν ἐπιστολή πρός τήν Μονή τοῦ Ἰωάννη Προδρόμου Πέτρας καί ἄμεσα στίς ἑξῆς πραγματεῖες του:

α. Στήν «Ἀπαντητική τῶν Ὀρθοδόξων ἐπιστολή πρός τόν πάπα Γρηγόριο Θ΄», πού ἐπιδόθηκε στήν λατινική ἀντιπροσωπεία κατά τήν λήξη τῆς Συνόδου τοῦ Νυμφαίου (1234)[9].

τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης, φφ. 447-449, τόν 382 τῆς Ἰ. Μ. Ἰβήρων, φφ. 666-667, καί τόν 167 τῆς Ἰ. Μ. Διονυσίου, φφ. 27-30. Σέ μεταγενέστερη φάση θά προχωρήσουμε στήν κριτική της ἔκδοση μέ τό σύνολο τῶν ἀνεκδότων ἔργων τοῦ Γερμανοῦ, πού ἔχουμε ἐντοπίσει.

8. Ἡ ἐπιστολή δημοσιεύθηκε ἀνωνύμως ἀπό τόν A. Pavlov, *Kritičeskie opyty po istorii drev-nejčei grecorusskoj protiv latinijam*, Saint-Petersbourg 1878, σ. 158-169. Ἡ ἐπιστολή μετά τήν δημοσίευση ἀποδόθηκε ἀρχικά ἀπό τούς Grumel-Michel στόν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Νικόλαο Γ΄ (V. Grumel, «Jerusalem entre Rome et Byzance. Une lettre inconnue du patriarche de Constantinople Nicolas III à son collègue de Jerusalem vers 1089», Échos d'Orient 38 (1939), 105-117. A. Michel, «Die byzantinische und roemishe Werbung um Symeon II von Jerusalem», *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 62 (1942-1943), 164-169). Ὁ Darrouzès ἐπανεξετάζοντας τό κείμενο καί συνδυάζοντάς το μέ παράλληλες μαρτυρίες τοῦ 13ου αἰ. τό ἀπέδωσε μέ ἀρκετή πειστικότητα στόν Γερμανό Β΄ (J. Darrouzès, «Les documents byzantins du XIIe siècle sur la primauté romaine», *REB* 23 (1965) 43-51). Ἀκολούθως ὁ Laurent (V. Laurent, *Regestes 1304*, *Remarques* 5) χωρίς νά ἀμφισβητεῖ σοβαρά τήν θέση τοῦ Darrouzès, τό τοποθετεῖ τήν περίοδο τῆς πατριαρχίας τοῦ Ἰωσήφ τοῦ Α΄. Ἡ δική μας θέση ταυτίζεται μέ αὐτή τοῦ Darrouzès ἀφοῦ μιά σειρά ἀπό συγκεκριμένα θέματα πού ἀναλύονται στήν ἐπιστολή συναντῶνται καί σέ ἄλλα ἔργα τοῦ Γερμανοῦ. Συγκεκριμένα ταυτίζονται ἡ Παράδοση τοῦ Πέτρου ὡς κορυφαίου, τό πρωτεῖο τιμῆς τῆς Ρώμης, ἡ ἀναφορά τοῦ Παύλειου χωρίου τῆς Πρός Κορινθίους ἐπιστολῆς γιά τήν ἀναίρεση τῶν ἀζύμων καί τῆς Πρός Γαλάτας ἐπιστολῆς πού παραλληλίζει τήν παύση τῶν ἀζύμων μέ τήν παύση τῆς περιτομῆς, ἡ ταύτιση τῶν ἀμνῶν καί τῶν πικρίδων, τό τελειότερον τοῦ ἄρτου κ.ἄ. Σημαντικό στοιχεῖο θεωροῦμε πώς εἶναι γιά τήν χρονολόγηση τῆς ἐπιστολῆς καί ἡ ἐπαναφορά τοῦ θέματος τῆς Ἰωαννείου Ἀποστολικότητος τοῦ Θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἡ ὁποία ὀφείλεται στήν χρήση τῆς προβληματικῆς αὐτῆς στήν παπική ἀλληλογραφία τῶν ἀρχῶν τοῦ 13ου αἰ. Βλ. ἐνδεικτικά τήν ἐπιστολή τοῦ Ἰννοκεντίου Γ΄ πρός τούς Ὀρθοδόξους τό Νοέμβριο τοῦ 1204, λίγο μετά τήν κατάληψη τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπό τούς σταυροφόρου, PL 215, VII ἐπιστολή 154. Διατηροῦμε ἐλάχιστες ἐπιφυλάξεις, ἐπειδή ἡ θεματολογία τῶν ἀντιλατινικῶν συγγραμμάτων εἶναι τίς περισσότερες φορές κοινή, ἀφοῦ ἀναπαράγεται συνεχῶς κατά τήν διάρκεια τῆς ἀντιπαράθεσης Ρώμης-Κωνσταντινούπολης, εἰδικά τόν 13ο αἰῶνα.

9. Τό κείμενο δημοσιεύθηκε ἀπό τόν Φραγκ. Ἄλτερ, *Χρονικόν Γεωργίου Φραντζῆ*, Βιέννη 1796, σ. 140-149. Παρ' ὅτι παραδίδεται ὡς ἀποτέλεσμα συνοδικῆς διαδικασίας, ἡ χειρόγραφη παράδοση τό ἀποδίδει στό σύνολό της στόν Πατριάρχη Γερμανό Β΄. Συναντᾶται δέ συχνά σέ κώδικες ἀντιλατινικοῦ περιεχομένου, εἰδικά τοῦ 15ου καί 16ου αἰώνα, εἴτε ὁλόκληρο ὅπως στόν κώδικα 382 τῆς Ι. Μ. Ἰβήρων φφ. 670-691, εἴτε ἀποσπασματικά καί ἐν μέρει ὅπως στόν κώδικα 204 τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου, φφ. 338-358. Ὁ Ἀ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς στόν κατάλογο τοῦ Μετοχίου, Ἱεροσολυμιτική Βιβλιοθήκη, Βρυξέλλες 1963, τ. 4, σ. 180, τό θεωρεῖ ὡς αὐτοτελές ἔργο τοῦ Γερμανοῦ Β΄, παρασυρόμενος ἀπό τήν ἐπιγραφή τοῦ συμπιλητῆ τοῦ κώδικα, ὁ ὁποῖος τό ἐπιγράφει «Τοῦ ἁγιωτάτου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Κυροῦ Γερμανοῦ τοῦ κατά τήν Νίκαια, ἐκ τοῦ ἀντιρρητικοῦ αὐτοῦ λόγου πρός Λατίνους, τούς τό προγραφέν τοῦ Νύσσης ρητόν προβάλλοντας».

β. Στήν προαναφερθεῖσα ἐπιστολή πρός τόν Ἀθανάσιο Ἱεροσολύμων.

γ. Στήν πραγματεία του «Κατά Ἀζυμιτῶν Λατίνων» (Ἀνέκδοτη), ἡ ὁποία θεωροῦμε πώς εἶναι τό κείμενο πού ἐπιδόθηκε στούς Λατίνους κατά τήν Σύνοδο τοῦ Νυμφαίου[10].

δ. Στήν ἐπιστολή του πρός ἄγνωστη βυζαντινή πριγκήπισσα, στήν ὁποία περιέχονται συνοπτικά οἱ λόγοι ἀποφυγῆς τῶν Ἀζύμων[11].

ε. Στό «Συνοδικό τῆς Ὀρθοδοξίας» τοῦ 13ου αἰ., τό ὁποῖο σέ ἕνα μεγάλο ποσοστό μέ τή μορφή πού μᾶς σώζεται εἶναι ἔργο δικό του[12].

ζ. Στό ἄγνωστο ἔργο του, «Περί τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος», τμῆμα τοῦ ὁποίου σώζει στά δογματικά του ἔργα ὁ Φιλόθεος Κόκκινος[13].

10. Τό ἔργο παραδίδεται μόνο σέ ἕνα χειρόγραφο, τόν κώδ. 382 τῆς Μ. Ἰβήρων, φφ. 691β-695α. Τό περιεχόμενο τοῦ κειμένου ταυτίζεται μέ τήν προβληματική πού ἀναπτύσσεται στήν λατινική περίληψη τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου πού ἐπιδόθηκε στήν παπική ἀντιπροσωπεία τῆς συνόδου τοῦ Νυμφαίου, G. Golubovich, «Disputatio Latinorum et Graecorum seu Relatio Apocrisariorum Gregorii IX de gestis Nicaeae in Bithynia et Nyphaeae in Lydia (1234)», *Archivum Franciscanum Historicum* 12 (1919), 454-455.

11. Ἡ ἐπιστολή μᾶς εἶναι γνωστή μόνο ἀπό ἕνα λατινικό χειρόγραφο, πού περιέχει ἕνα τμῆμα της καί δημοσιεύθηκε ἀπό τόν A. Dodaine, «Contra Graecos», Premiers écrits polémiques des Dominicains d'Orient», *Arcivum Fratrum Praedeicatorum* 21 (1951), 376-378, 428-430. Ἰδιαίτερη σημασία ἔχει τό περιεχόμενό της, τό ὁποῖο ὡς πρός τήν φρασεολογία, τά ἐπιχειρήματα καί τήν προβληματική, στό μέρος πού μᾶς εἶναι γνωστή, ταυτίζεται ἀπόλυτα μέ τήν ἀνέκδοτη πραγματεία του Κατά Ἀζυμιτῶν Λατίνων.

12. Δημοσιεύτηκε ἀπό τούς V. Laurent - J. Darrouzès, *Dossier Grec de l'union de Lyon (1273-77)*, σ. 128-130, 574-588. Οἱ ἐκδότες δέν ἀποδέχονται τήν μαρτυρία τοῦ Ἰωάννη Εὐγενικοῦ, πού ἀποδίδει τήν πατρότητα ἑνός τέτοιου κειμένου τοῦ 13ου αἰ. στόν Γερμανό Β´ (Δοσιθέου Ἱεροσολύμων, *Τόμος Καταλλαγῆς*, Ἰάσιο 1692, σ. 248-251). Τό θεωροῦν ὡς ἔργο τοῦ Γεωργίου Μοσχάμπαρ, συνθέτη τοῦ ἀντιλατινικοῦ κώδικα πού τό περιέχει, καθώς ὅπως ἰσχυρίζονται δέν εἶναι γνωστή ἀπό ἐπίσημα ἀρχεῖα τῆς περιόδου τῆς πατριαρχείας τοῦ Γερμανοῦ Β´ ἡ ὕπαρξη μιᾶς τέτοιας Πράξης. Ἀντιθέτως μέ τήν μαρτυρία τοῦ Ἰωάννη Εὐγενικοῦ συμφωνοῦν τά ἀνέκδοτα καί ἐκδεδομένα κείμενα τοῦ Γερμανοῦ Β´, στά ὁποῖα ἐντοπίζονται αὐτολεξεί οἱ παρατιθέμενες φράσεις τοῦ Συνοδικοῦ. Στήν ἔκδοση τῶν ἀνεκδότων ἔργων τοῦ Γερμανοῦ Β´ πού προετοιμάζουμε θά γίνει ἰδιαίτερη μνεία καί ἀναλυτική τεκμηρίωση τῶν θέσεών μας.

13. Τήν ὕπαρξη τοῦ ἔργου σημειώνει πρῶτος ὁ Λ. Ἀλλάτιος, *De Ecclesiae Occidentalis atque Orientalis perpetua consensione libri tres*, Cologne 1648, (φωτ. ἀνατ. 1970), σ. 712, μέ τίς ἑξῆς παρατηρήσεις: «Hinc iisdem temporibus Germanus Patriarcha Constantinopolitanus scripsit de profesione Spiritus sancti adversus Latinos. P. Ἐάν ὑμεῖς μένητε ἐν τῷ λόγῳ τῷ ἐμῷ, ἀληθῶς μαθηταί μου ἐστέ...». Ὁ Ἀλλάτιος προσδιορίζει μάλιστα τό περιεχόμενο τοῦ ἔργου, κάνοντας μία συνοπτική περιγραφή του. Τό ἔργο περιέχει κατά τόν Ἀλλάτιο πατερικά χωρία πού ἐνισχύουν τήν θέση τῶν Ὀρθοδόξων, ὅτι τό Πνεῦμα ἐκπορεύεται ἐκ μόνου τοῦ Πατρός. Ἡ δεύτερη μαρτυρία γιά τό ἔργο προέρχεται ἀπό τήν δημοσίευση τῆς ἀπάντησης τοῦ Γερμανοῦ Β´ καί τῆς Συνόδου τοῦ Νυμφαίου πρός τόν πάπα Γρηγόριο Β´, στό τέλος τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Γεωργίου Φραντζῆ, ἀπό τόν Φρ. Ἄλτερ, *Χρονικόν Γεωργίου Φραντζῆ*, Βιέννη 1796, σ. 141: «... τούτοις ἐξακολουθήσαντες οἱ ἐν ἁγίοις πατράσι περιφανέστεροι, καί λόγου δυνάμει τῶν ἄλλων προέχοντες, ἐν πολλοῖς τῶν αὐτῶν λόγων, πνεῦμα υἱοῦ λέγεσθαι τό πνεῦμα εἰρήκασι, κατά φυσικήν οἰκείωσιν καί ὁμοουσιότητα· ὡς καί ἄλλοτε τό περί τούτου ἐδείξαμεν...». Ἡ τρίτη μαρτυρία εἶναι ἡ περισσότερο ἀξιόπιστη, ἀφοῦ εἶναι ἡ ἐγγύτερη πρός τόν Γερμανό καί παραθέτει συγκεκριμένα χωρία καί κείμενα τοῦ Γερμανοῦ. Μᾶς ἔγινε δέ προσιτή μετά ἀπό τήν ἔκδοση τῶν ἀνεκδότων δογματικῶν λόγων τοῦ πατριάρχου Φιλοθέου Κοκκίνου ἀπό τόν Δημ. Καϊμάκη, *Φιλοθέου Κοκκίνου Δογματικά Ἔργα*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 207-211. Τά κείμενα τοῦ Γερμανοῦ δέν ταυτίζονται μέ κανένα ἐκδεδομένο ἔργο του, παρ' ὅτι εἶναι κοινή ἡ ἑρμηνευτική προσέγγιση καί προβληματική. Ὡς πρός τόν τίτλο τοῦ ἔργου ὁ Φιλόθεος Κόκκινος γράφει (σ. 206): «Οὗτος καί γάρ ὁ μέγας (Γερμανός) πρός Λατίνους ὑπέρ τῆς τοῦ θείου Πνεύματος ἐκπορεύσεως τόν ἑαυτοῦ ποιούμενος λόγον, καί τῶν εὐαγγελικῶν τε καί πατρικῶν προϊστάμενος ὅρων, ἐπειδή τά περί μετοχῆς καί κοινωνίας Θεοῦ διασκοπούμενος ἦν καί τούς περί τούτω τῶν θεολόγων ἱερούς λόγους, ἄλλους τε πολλούς, καί τούς κορυφαίους μάλιστα καί προὔχοντας αὐτῶν ἐπεισάγει, διά τῆς ἐκείνων θεολογίας τήν καινοφανῆ τῶν Λατίνων δόξαν ἐλέγχων, κακῶς οἰομένων, τῆς οὐσίας αὐτῆς, καί οὐ τῆς οὐσιώδους ἐνεργείας καί τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ, τούς ἁγίους μετέχειν».

Ι. Η ΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΕΝΑΝΤΙ ΤΩΝ ΛΑΤΙΝΩΝ ΣΤΑ ΠΟΙΜΑΝΤΙΚΟΥ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥ

Στίς δύο ἐπιστολές του πρός τούς Κυπρίους διαπιστώνονται δύο διαφορετικές τακτικές τίς ὁποῖες ἀκολουθεῖ ὁ Γερμανός γιά νά ἀντιμετωπίσει τό θέμα τῶν σχέσεων τῶν Ὀρθοδόξων κληρικῶν μέ τήν Λατινική ἱεραρχία, καί οἱ ὁποῖες ἀφορμῶνται καί βρίσκονται σέ σχέση αἰτίου-αἰτιατοῦ μέ τήν τακτική ἐκλατινισμοῦ πού ἀκολουθοῦν οἱ Λατῖνοι καί τήν πρόοδό της.

Στήν πρώτη ἐπιστολή, γραμμένη τό 1223, διαπιστώνει καί ἐκθέτει μέ ἁπλότητα καί σαφήνεια τά ὑφιστάμενα προβλήματα πού τοῦ ἔθεσαν μέ μορφή ἐρωτήσεως οἱ Κύπριοι, ἤτοι α) τήν διά χειραψίας ὑποταγή τῶν Ὀρθοδόξων ἐπισκόπων στόν Λατῖνο ἀρχιεπίσκοπο, β) στήν ἀπόδοση συγκεκριμένου ποσοῦ γιά τήν ἀνάληψη ἐκκλησιαστικοῦ ἀξιώματος καί γ) στό δικαίωμα πού διατηροῦσε γιά τόν ἑαυτό του ὁ Λατῖνος ἀρχιεπίσκοπος νά ἐκδικάζει σέ δεύτερο βαθμό τίς ἀποφάσεις τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὀργάνων καί ἀξιωματούχων τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας.

Εἰσαγωγικά ὁ Γερμανός Β´ προτρέπει τούς Κυπρίους κληρικούς στήν διατήρηση τῶν κανόνων, τῶν παραδόσεων καί τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐθίμων, χωρίς νά κάνει λόγο γιά θέματα πίστεως, γιά τά ὁποῖα οὔτε ρωτήθηκε οὔτε τοῦ ἐπισημάνθηκαν λατινικές ἀπαιτήσεις σ' αὐτόν τόν τομέα. Ἀπεναντίας, γράφει, ἀρχικά θά ἄφηνε τό θέμα στήν κρίση τῶν Κυπρίων, ὥστε νά πράξουν ὅ,τι αὐτοί ἔκριναν σωστό γιά τό ποίμνιο ἀσκώντας τήν πρέπουσα στίς περιστάσεις οἰκονομία, ὑποκρινόμενοι ὅτι ἀκολουθοῦν τίς προσταγές τῶν Λατίνων, ἐφόσον διέγνωναν ὅμως ὅτι δέν «ἐπισείεταί τις ἀθέτησις τῶν κανόνων, τῶν παραδόσεων καί τῶν ἐθίμων»[14].

14. Κ. Σάθα, Α´ ἐπιστολή, σ. 10: «... ὅπου δέ γε οὐκ ἐπισείεταί τις ἀθέτησις ...». Ἡ προϋποθετική ἀρχή πού εἰσάγει ὁ Γερμανός Β´ ἀποδεικνύει ὅτι ἡ ἄσκηση τῆς ἐκκλησιαστικῆς οἰκονομίας δέν πρέπει νά βρίσκεται σέ ἀντίθεση ἤ νά ἀθετεῖ ὄχι μόνο δόγματα ἀλλά καί κανόνες, ἔθιμα καί παραδόσεις. Ὁ τρόπος δέ πού τήν ἀντιλαμβάνεται, ὡς ἕνα εἶδος ὑποκρισίας πού θά διευκόλυνε τόν βίο τῶν Ὀρθοδόξων ὑπό τόν λατινικό ζυγό, θά ἀποτελέσει ἰσχυρό προηγούμενο, τό

Ἀπό τά τρία ζητήματα, μόνο τό πρῶτο τόν ἀπασχολεῖ, καθώς ἡ χειραψία πού ἀπαιτοῦσαν οἱ Λατῖνοι ἀπό τούς ἐπισκόπους καί τούς ἱερεῖς ἰσοδυναμοῦσε σέ ἐκκλησιαστική ὑπαγωγή στόν Λατῖνο ἀρχιεπίσκοπο καί δι' αὐτοῦ στόν ἐπίσκοπο Ρώμης. Ὁ Γερμανός ἐπιχειρώντας νά δικαιολογήσει τήν θέση του, πού συνίσταται στήν ἀπαγόρευση αὐτῆς τῆς ἐνέργειας, χαρακτηρίζει τούς Λατίνους σχισματικούς, χωρίς νά τεκμηριώνει περαιτέρω τήν ἄποψή του[15]. Ὅμως καί αὐτή του ἡ ἑρμηνεία ἔχει ἀρκετά ἀδύνατα σημεῖα, τά ὁποῖα ἐκμεταλλεύτηκαν οἱ Λατῖνοι, ἰσχυριζόμενοι ὅτι οἱ κανόνες σιωποῦν μπροστά σ' αὐτό τό γεγονός καί δέν προβλέπεται ἀπ' αὐτούς παρόμοια ἀπαγόρευση[16]. Ἀναγκάζεται νά ἀφήσει πρός τό παρόν τήν θεωρητική τεκμηρίωση τῆς προτροπῆς του καί νά ἀναζητήσει τά ἐπιχειρήματα ἀπό τήν ἐμπειρική πραγματικότητα. Δράττεται λοιπόν τῆς εὐκαιρίας νά χρησιμοποιήσει τά παθήματα τῶν Ὀρθοδόξων ἱερέων τῆς Κωνσταντινούπολης, οἱ ὁποῖοι ἀφοῦ ἐνέδωσαν σέ παρόμοια ἀξίωση τῶν Λατίνων, δηλαδή τήν διά χειραψίας ὑποταγή, διαπίστωσαν ἐκ τῶν ὑστέρων ὅτι ἡ ἐνέργεια αὐτή ἀποτελοῦσε «προδοσίαν πατροπαραδότου πίστεως καί χειραγωγίαν πρὸς ὑποταγὴν τῆς σφῶν ἐκκλησίας, καὶ εἰς πάνθ' ὅσα τὰ τῆς γηραλαίας εἴθισται Ρώμης παραληροφρονήματα»[17]. Πρός ἀποφυγή ἑνός παρόμοιου φαινομένου ὁ Γερμανός Β΄ προτείνει τήν ἄρνηση τοῦ αἰτουμένου ἀπό τούς Λατίνους, ἐνῶ συγχρόνως κρίνει ὅτι ἡ ἄσκηση τῆς ἐκκλησιαστικῆς οἰκονομίας, πού θά ἐπέτρεπε γιά τό καλό τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας τήν χειραψία αὐτή δέν θά ἀπέβαινε εἰς ὄφελός του καί ἐπιπλέον θά προκαλοῦσε σύγχυση καί θόρυβο μεταξύ τῶν πιστῶν[18]. Ἀντιθέτως τά ἄλλα δύο ζητήματα, συνεχίζει, θεωροῦνται ἐπουσιώδη καί ἐντάσσονται στήν πρακτική τῆς ἄσκησης τῆς ἐκκλησιαστικῆς οἰκονομίας καθώς εἶναι ἀδιάφορα ὡς πρός τίς ἐκκλησιαστικές τους ἐπιπτώσεις καί συνάδουν μέ τόν ἀλαζονικό καί φιλοχρήματο χαρακτήρα τῶν Λατίνων. Τήν ἴδια ἄσκηση οἰκονομίας καί ἐπιεικείας ζητεῖ ὁ πατριάρχης καί γιά αὐτούς πού γιά λόγους προάσπισης τοῦ ποιμνίου τους ὑπέπεσαν σέ μικρά, ὅπως τά χαρακτηρίζει, παραπτώματα ἀποδεχόμενοι τίς λατινικές ἀξιώσεις[19].

ὁποῖο ἐπικαλοῦνται ἀργότερα οἱ βυζαντινοί αὐτοκράτορες, ὅταν ἐπιδιώκουν τήν προσέγγιση μέ τή Ρώμη γιά πολιτικά ὀφέλη. Ἡ περίπτωση τοῦ Μιχαήλ Η΄ καί τῶν ἐπισυμβάντων κατά τήν περίοδο τοῦ 1272-1277 εἶναι ἐνδεικτικά αὐτῆς τῆς τακτικῆς. Πρβλ. Χρ. Ἀραμπατζῆ, *Ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία καί ἡ σύνοδος τῆς Λυών (1274)*, Θεσσαλονίκη 1994 (διδακ. διατριβή), σ. 148 ἑ.

15. Κ. Σάθα, Α΄ ἐπιστολή, σ. 8.

16. Κ. Σάθα, *ὅ.π.*, σ. 11. Ἡ διά χειραψίας ὑπαγωγή ἀποδίδεται σέ πολεμικά ἔθιμα πού ἐπικράτησαν στή Δύση καί ὄχι σέ ἐκκλησιαστική παράδοση.

17. Κ. Σάθα, *ὅ.π.*, σ. 10-11.

18. Ἡ συνέπεια τοῦ Γερμανοῦ στό ζήτημα αὐτό ἐπαληθεύεται στήν περίπτωση τοῦ ἀρχιεπισκόπου Νεοφύτου, ὁ ὁποῖος ἀποδεχόμενος τήν ὑπαγωγή του στόν Λατῖνο ἀρχιεπίσκοπο, ἀναγκάστηκε ἀργότερα σέ ἔγγραφη μεταμέλεια καί ὁμολογία τοῦ λάθους του, ὥστε νά γίνει ξανά ἀποδεκτός στό σῶμα τῆς Ὀρθοδοξίας. V. Laurent, *Regestes des actes du Patriarcat de Constantinople*, vol. I, Fasc. IV, Paris 1971, σ. 59-60. Ὁ Laurent χρονολογεῖ τήν ὑποταγή λίγο μετά τό 1229, ἐνῶ τό *Βραχύ Χρονικό* (ἐκδ. P. Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken* I, Wien 1975, σ. 199) τήν καθορίζει τό 1238. Σχετικά μέ τήν χρονολόγηση τῆς πράξης αὐτῆς θά θέλαμε νά ἐκφράσουμε τίς ἐπιφυλάξεις μας. Ἡ μελέτη τοῦ χειρογράφου κώδικα 381 τῆς Ἱ. Μ. Ἰβήρων πού τήν περιέχει σέ συνδυασμό μέ τό περιεχόμενο τῆς ἐπιστολῆς τοῦ ἀρχιεπισκόπου Νεοφύτου πρός τόν Ἰωάννη Βατάτζη (Σπ. Λάμπρος, «Κυπριακά καί ἄλλα ἔγγραφα», *ΝΕ* 14 (1971), 41-43), μᾶς ὁδηγεῖ στό συμπέρασμα ὅτι ἡ συνοδική αὐτή πράξη πρέπει νά ὑπῆρξε ἀποτέλεσμα διαβουλεύσεων Πατριάρχη-Αὐτοκράτορα, μετά τήν ἐπιστολή διαμαρτυρία τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κύπρου. Πιστεύουμε ὅτι ἡ πράξη αὐτή πρέπει νά τοποθετηθεῖ στά τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1230, πρός τό τέλος τῆς πατριαρχίας τοῦ Γερμανοῦ Β΄ καί μετά τό 1238, ὁπότε μαρτυρεῖται τό γεγονός ἀπό τό *Βραχύ Χρονικό*. Τό δεύτερο θέμα πού ἀνακύπτει εἶναι ἄν πράγματι ἔγινε ἡ ἀποκατάσταση τῆς κοινωνίας μεταξύ Κωνσταντινούπολης καί Κύπρου κατά τήν πατριαρχία τοῦ Γερμανοῦ. Γιά τό ζήτημα αὐτό ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Ἰωσήφ Βρυεννίου καί ἡ πραγματεία του γιά τήν Ἐκκλησία τῆς Κύπρου μαρτυρεῖ ὅτι οὐδέποτε μετά τήν διακοπή τῶν σχέσεων ἐπανῆλθαν στήν προγενέστερη κατάσταση, δηλαδή τῆς κοινωνίας (Ἰωσήφ Βρυεννίου, Πρακτικά τῆς ἐν Κύπρῳ συνόδου, ἐκδ. Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως* 17 (1886), 49-51). Ὡς πρός τό ὀρθόν καί κανονικόν τῆς ἐνέργειας τοῦ Γερμανοῦ Β΄, πέραν τῆς δικαιώσεώς του ἀπό τήν πορεία τῶν γεγονότων βλέπε καί Γερ. Κονιδάρη, «Ἡ θέσις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου εἰς τά ἐκκλησιαστικά τακτικά ἀπό τοῦ η΄ μέχρι καί τοῦ ιβ΄ αἰῶνος», *Πρακτικά τοῦ πρώτου διεθνοῦς Κυπρολογικοῦ συνεδρίου*, Λευκωσία 1975, τ. Β΄, σ. 100-120.

Στήν δεύτερή του ἐπιστολή, γραμμένη ἔξι χρόνια ἀργότερα, τό 1229 τά ἐπιχειρήματά του γίνονται περισσότερο συγκεκριμένα κατά τῶν Λατίνων. Ὅπως ἐξάγεται ἀπό τό περιεχόμενό της, ἡ ἀποτελεσματικότητα τῶν προτροπῶν τῆς προηγούμενης ἐπιστολῆς του ἦταν περιορισμένη, ἐνῶ ἡ διαδικασία ὀργάνωσης τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου μέ βάση τά πρότυπα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρώμης εἶχε προχωρήσει σημαντικά[20].

Ἀρκετοί ἱερεῖς καί ἐπίσκοποι δέν ἀποδέχθηκαν τήν πατριαρχική παραίνεση καί ὑπήχθησαν τελικά στόν Λατῖνο ἀρχιερέα. Σημαντικότερη δέ θεωρεῖται ἡ προοδευτικά ἐκδηλούμενη ὑποταγή τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Νεοφύτου, ὁ ὁποῖος ἐπιστρέφοντας στήν Κύπρο τήρησε μιά στάση περισσότερο ἐφεκτική ἔναντι τῶν Λατίνων ἀπ' ὅ,τι ὁ ἁπλός κλῆρος[21].

Ἀντικειμενικός σκοπός τοῦ Γερμανοῦ στή Β΄ ἐπιστολή εἶναι νά κωδικοποιήσει τούς κανονικούς καί δογματικούς λόγους γιά τούς ὁποίους οἱ Λατῖ-

19. Κ. Σάθα, Α΄ ἐπιστολή, σ. 13-14.

20. H. Magoulias, *A study in Roman and Greek Orthodox Ralations*, σ. 79-83· J. Gill, *Byzantium and the Papacy*, N. Jersey 1979, σ. 58-61.

21. Ἀρκετά ἐρωτηματικά προκαλεῖ ἡ στάση τοῦ Νεοφύτου τήν περίοδο αὐτή, καθώς στήν ἐπιστολή του πρός τόν Ἰωάννη Βατάτζη (1230-1240), στήν ὁποία κατηγορεῖ τόν Γερμανό γιά ἀντικανονική ἐπέμβαση στήν Ἐκκλησία τῆς Κύπρου, ἀποδίδει τό μαρτύριο τῶν 13 Κυπρίων μοναχῶν στήν σκληρή καί ὑβριστική συμπεριφορά τους ἔναντι τῶν Λατίνων. Σπ. Λάμπρος, *Κυπριακά καί ἄλλα ἔγγραφα*, σ. 43. Τήν ἀκριβῶς ἀντίθετη ἑρμηνεία, ἡ ὁποία συμφωνεῖ μέ τίς θέσεις τοῦ Γερμανοῦ Β΄ συναντοῦμε στόν Ἰωσήφ Βρυέννιο, στήν πραγματεία του γιά τήν Ἐκκλησία τῆς Κύπρου. Ἰωσήφ Βρυεννίου, *Μελέτη περί τῆς τῶν Κυπρίων πρός τήν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν μελετηθείσης ἑνώσεως*, ἔκδ. Εὐγενίου Βουλγάρεως Τά εὑρεθέντα, ἀνατ. Β. Ρηγόπουλος, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 11-15.

νοι ἦταν ἔκθετοι ἔναντι τῆς κανονικῆς παράδοσης καί τῶν ἀποφάσεων τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων. Θίγονται δύο ζητήματα, ἕνα κανονικοῦ καί ἕνα δογματικοῦ χαρακτήρα. Πρῶτα τίθεται τό κανονικό ζήτημα, στό ὁποῖο δίνει ἰδιαίτερη σημασία ὁ Γερμανός καί τό ὁποῖο συνοψιζόταν στήν ὑπέρβαση τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὁρίων τοῦ δικαιοδοσιακοῦ καθεστῶτος τῆς Ρώμης. Ὁ ἐπίσκοπος Ρώμης ἦταν ἔκθετος ἔναντι τῶν κανόνων, καθώς μέ τίς ἄπληστες φιλοδοξίες του καί τίς καινοφανεῖς θεωρίες του περί κεφαλῆς τῆς Ἐκκλησίας[22], ἀνέτρεπε τό σύστημα τῆς πενταρχίας καί εἰσπηδᾶ σέ δικαιοδοσιακά ὅρια ἄλλης Ἐκκλησίας, προκαλώντας σύγχυση καί ποικίλα προβλήματα[23]. Ὁ Γερμανός Β΄ παρ' ὅτι ἡ Ἐκκλησία τῆς Κύπρου ἦταν αὐτοκέφαλη καί δέν ὑπαγόταν σέ κάποιο πατριαρχεῖο, δέν τό ἀναφέρει ρητά, ἀλλά σημειώνει ἀόριστα τήν ὑπέρβαση τῶν ὁρίων ἐκ μέρους τῆς Ρώμης[24]. Σκοπός του δέν θεωροῦμε πώς ἦταν ἡ ἄρση τῆς αὐτοκεφαλίας ἤ ἡ ἀσέβεια πρός τούς κανόνες, ἀλλά ἡ εὔρυθμος λειτουργία τῆς διοικήσεως τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου καί ἡ διαφύλαξη τῆς καθαρότητας τῆς πίστεως[25].

Τό δέ δογματικό ζήτημα πού θεωροῦσε καί σοβαρότερο ἦταν ἡ προσθήκη στό σύμβολο τῆς πίστεως, ἡ ὁποία ὡς πρός τό τυπικό της μέρος ἀποτελοῦσε παράβαση τῶν ὅρων τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων καί διακοπή τῆς Παραδόσεως πού ἤθελε τόν ἐπίσκοπο Ρώμης νά ἀκολουθεῖ τίς ἀποφάσεις τους. Ὡς πρός τό οὐσιαστικό του μέρος ὁ Γερμανός τό θεωροῦσε ὡς καινοφανές δόγμα τό ὁποῖο εἰσῆγε τήν ἐκ δύο αἰτίων ὑπαρκτική προέλευση τοῦ Πνεύματος. Περαίνοντας τόν προβληματισμό του ὁ πατριάρχης θεωρεῖ ὅτι οἱ Λατῖνοι εἶναι ἐφευρέτες νέων δογμάτων καί κανόνων, τούς ὁποίους εἰσάγουν παρανόμως

22. Ἡ θεωρία τῆς Ρώμης περί τοῦ Πέτρου ὡς κεφαλῆς τῆς Ἐκκλησίας ἀντιμετωπίσθηκε μέ δριμύτητα κατά τά τέλη τοῦ 12ου καί 13ου αἰ. καί μέ πλῆθος θεολογικῶν καί κανονικῶν ἐπιχειρημάτων, στά ὁποῖα ὅμως ἔλειπε τόσο ἡ ὁμοιογένεια ὅσο καί ἡ συστηματικότητα. Μόνο μετά τόν 14ο αἰ. οἱ ὀρθόδοξοι θεολόγοι θά ἀντιληφθοῦν τίς πραγματικές αἰτίες καί προϋποθέσεις τῆς λατινικῆς ἐπιχειρηματολογίας καί θά ἀντιδράσουν μέ περισσότερη ἐπιμέλεια. Πρβλ. J. Meyendorff, «Saint Pierre, sa primauté et sa succession dans la theologie byzantine», στό *La primauté de Pierre dans l'Église orthodoxe*, Neuchatel 1960, σ. 93-115· D. T. Strotmann, «Les coryphées Pierre et Paul et les autres Apôtres», *Irenikon* 1963, σ. 164-176· Fr. Dvornic, *Byzance et la Primauté Romaine*, Paris 1964, σ. 139 κ.ἑ.

23. Κ. Σάθα, Β΄ ἐπιστολή, σ. 15-16.

24. Σχετικά μέ τό θέμα τῆς ἔντασης πού προκλήθηκε ἀπό τίς ἐπεμβάσεις τοῦ πατριάρχη Γερμανοῦ Β΄ καί τήν ἀντίδραση τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κύπρου Νεοφύτου βλ. Κ. Χατζηψάλτη, «Σχέσεις τῆς Κύπρου πρός τό ἐν Νικαίᾳ βυζαντινόν Κράτος», *Κυπριακαί Σπουδαί* 28 (1964), 134 ἑ.

25. Ὁ Γερμανός στήν πρώτη του ἐπιστολή δικαιολογεῖ τήν ἐπέμβασή του μέ τά ἑξῆς: «... τό τε γάρ τοσοῦτον ἐγκαταλειφθῆναι λαόν προστασίας ἄτερ ποιμαντικῆς ὧν τά αἵματα ἐξήτηται παρά τῷ Θεῷ ἐκ τῆς τῶν ποιμαινόντων χειρός, μεγάλην τήν εὐθύνην ἔχει τό κατάκριμα,...». Πρβλ. ἐπίσης Γ. Κονιδάρη, *ὅ.π.*, σ. 116-177, ὅπου ἐκτίθεται ἡ νομοκανονική παράδοση καί τά πλαίσια λειτουργίας τοῦ αὐτοκεφάλου καί τῶν δικαιωμάτων τοῦ Πατριαρχείου.

στή ζωή τῆς Ἐκκλησίας. Γι' αὐτό καί τελικά προβαίνει σέ πλήρη ἀπαγόρευση τοῦ ἐκκλησιασμοῦ τῶν πιστῶν σέ ναούς καί ἐνορίες πού εἶχαν ὑπαχθεῖ στόν Λατῖνο ἀρχιεπίσκοπο καί προτείνει τήν κατά μόνας προσευχή παρά τήν κοινωνία μέ τούς ἱερεῖς αὐτούς. Χαρακτηρίζει δέ τούς ἱερεῖς καί ἐπισκόπους πού ἀκολουθοῦσαν τόν Λατῖνο ἀρχιεπίσκοπο ὡς λατινόφρονες[26].

Οἱ δύο αὐτές ἐπιστολές εἶναι ἐνδεικτικές κάποιων δεδομένων βάσει τῶν ὁποίων σκεφτόταν καί ἐνεργοῦσε ὁ Γερμανός Β΄. Στή συνείδησή του οἱ Λατῖνοι ἀνῆκαν ἀκόμη στήν ἑνιαία Ἐκκλησία, ὄφειλαν νά ὑπακούουν στούς αὐτούς κανόνες μέ τούς Ὀρθοδόξους, ἐνῶ ἡ ἀποκοπή τους καί ἡ καταδίκη τους ὡς αἱρετικῶν δέν ἦταν κάτι τετελεσμένο, ἀφοῦ κάτι τέτοιο προϋπέθετε λόγῳ τῆς σημασίας του ἀπόφαση οἰκουμενικῆς συνόδου, ἡ ὁποία οὐδέποτε ἐλήφθη[27]. Τό τελευταῖο ἐξάγεται ἀπό τόν ἀποφατικό τρόπο μέ τόν ὁποῖο κρίνονται τά «καινοφανῆ ἐνεργήματα» τῶν Λατίνων, καί ἀπό τήν σημασία πού ὁ Γερμανός ἀποδίδει στήν μή τήρηση τῶν δικαιοδοσιακῶν ὁρίων. Πάνω στό τελευταῖο μάλιστα στηρίζει καί τό ἄκυρο τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐπιτιμίων, πού ἐπέβαλε ὁ Λατῖνος ἀρχιεπίσκοπος στούς Ὀρθοδόξους πού δέν εἶχαν ἀποδεχθεῖ τήν δικαιοδοσία του. Ὁ Γερμανός δέν κάνει λόγο γιά ἄλλα ζητήματα, στά ὁποῖα διαφέρουν οἱ Λατῖνοι τῶν Ὀρθοδόξων, ὅπως τά ἄζυμα, ἡ νηστεία καί πλῆθος ἄλλων μικροτέρων διαφορῶν[28] πού τά προηγούμενα χρόνια (1205-1220) κωδικοποιημένα σέ λιβέλλους κυκλοφοροῦσαν εὐρύτατα μεταξύ

26. Κ. Σάθα, Β΄ ἐπιστολή, σ. 16-18.

27. Ὡς τήν κατάληψη τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπό τούς Λατίνους οἱ ἀπόψεις τῶν κανονολόγων τῆς ἐποχῆς ποικίλλουν. Ἡ ἔνταση πού προκλήθηκε μεταξύ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν μπορεῖ νά ὀφείλεται σέ ἕνα πολιτικό γεγονός τεράστιας σημασίας γιά τόν τότε κόσμο, ὅπως ἡ κατάληψη τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπό τούς Λατίνους, ἀλλά εἶναι λάθος νά ὑπερτονίζεται ἡ πολιτική πλευρά τοῦ θέματος καί νά ἀποσιωπᾶται ἡ ἐκκλησιαστική του. Ἡ ἔνταση ἦταν κυρίως ἀποτέλεσμα τῶν ἐπιλογῶν τοῦ παπισμοῦ, ὁ ὁποῖος προερχόμενος ἀπό τήν Γρηγοριανή μεταρρύθμιση, εἶδε σ' αὐτό τό πολιτικό γεγονός τήν ἐκπλήρωση τῶν ὁραματισμῶν του γιά παγκόσμια κυριαρχία. Ἡ ὀρθότητα τῆς ἄποψής μας ἀποδεικνύεται ἀπό τό περιεχόμενο τῶν λατινικῶν καί ἑλληνικῶν πηγῶν, τό ὁποῖο ἀρχικά στέκεται διστακτικό νά χαρακτηρίσει μέ σκληρές ἐκφράσεις τήν ἄλλη πλευρά, ἐνῶ προοδευτικά καί παράλληλα μέ τήν παπική ἐπεκτατική πολιτική παίρνει χαρακτήρα εὐθείας ἀντιπαράθεσης πού καταλήγει στήν ἐξ ἀμφοτέρων ἐκτόξευση ἀναθεματισμῶν. Πρβλ. A. Rees, *The Catholic Church and the Corporate Reunion. A Study of the Relations between East and the West from the Schism of 1054 to the Council of Florence*, Westminster 1940, σ. 10 ἑ.· P. Lemerle, «Byzance et la Croisade», *Relazioni del X Congresso Internationale di ScienzeStoriche*, vol. VIII, Storia del Medioevo, Florence 1955, σ. 615-620· M. Zaborov, «La papauté et la prise de Constantinople par les Croisés», *Vizantijskij Vremenik* 5 (1952), 152-177· M. Zaborov, «Les préliminaires de la quatrième Croisante», *VV* 6 (1953), 223-235· U. Congar, «Quatres siècles des desunions et d'affrontement. Comment Grecs et Latins se sont appréciés réciproquement au point de vue ecclésiologique», *Istina* 12 (1968) 138 ἑ.

28. Μόνο στήν Α΄ ἐπιστολή του πρός τούς Κυπρίους κάνει ἀναφορά στό «τετριχωμένον τοῦ πώγωνος», ὑπονοώντας ἔμμεσα τήν διαφορά μέ τούς Λατίνους.

τῶν Ὀρθοδόξων. Ὁ λόγος τῆς σιωπῆς του νομίζουμε πώς βρίσκεται στήν ἀκολουθούμενη τακτική τῶν Λατίνων, οἱ ὁποῖοι τήν περίοδο αὐτή δέν ἐπέβαλαν τήν χρήση τῶν ἀζύμων ἤ ἄλλων ἐθίμων τους, ἀλλά ἐπεδίωκαν σέ πρώτη φάση τήν κατοχύρωση τοῦ πρωτείου τοῦ Ρωμαίου ποντίφηκα. Ὡς πρός τά λειτουργικά ἔθιμα τήν ἐποχή αὐτή ἐξίσωναν τίς δύο παραδόσεις, ἀποδέχονταν τήν ἐγκυρότητα τῆς χρήσης τοῦ ἔνζυμου ἄρτου καί ἐπιχειροῦσαν τήν ἀμοιβαία τους ἀποδοχή[29]. Δέν θά ἦταν παρακινδυνευμένο νά ὑποστηρίξουμε ἀκόμη ὅτι ὁ Γερμανός ἀποσιωπᾶ τήν ἄποψή του γιά τά ἄζυμα, ἐπειδή φοβᾶται πώς θά προκαλέσει περισσότερο θόρυβο καί ἔνταση καί δέν θά διευκόλυνε τήν διαποίμανση τῶν Ὀρθοδόξων. Ἔτσι θά ἦταν ἄτοπο νά κινήσει ὁ ἴδιος ἕνα θέμα, τό ὁποῖο πρακτικά δέν ὑφίστατο[30].

Ἡ ἐπιστολή τοῦ Γερμανοῦ πρός τούς μοναχούς τῆς Ἱερᾶς Μονῆς τοῦ Βαπτιστοῦ Ἰωάννου στήν Πέτρα κινεῖται σέ αὐστηρότερα πλαίσια. Ἡ ἀδυναμία τοῦ ἐκδότη[31] νά τήν χρονολογήσει μᾶς ὁδήγησε ἀρχικά νά τήν ἐντάξουμε στό γενικότερο πλάνο ἀντιμετώπισης τῶν Λατίνων καί τῶν δεδομένων, πού τροφοδοτοῦν τήν διαμόρφωσή της. Ἡ σκληρή γλώσσα πού χρησιμοποιεῖται, ἡ προτροπή πρός τό μαρτύριο καί ἡ παράθεση τοῦ περί καθαρτηρίου πυρός δόγματος τῆς Ρώμης ὡς καινοφανοῦς καί αἱρετικοῦ, συνηγοροῦν στήν ἄποψη ὅτι ἐγράφη μετά τό μαρτύριο τῶν Κυπρίων (1231), μετά τίς ἀποτυχίες τῶν ἐργασιῶν τῆς Συνόδου τοῦ Νυμφαίου τό 1234, καί σίγουρα μετά τήν ἐπιστολή τοῦ Γεωργίου Βαρδάνη πρός τόν Γερμανό (1235-36), στήν ὁποία γίνεται γιά πρώτη φορά λόγος γιά τό καθαρτήριο πῦρ[32]. Θεωροῦμε λοιπόν πιθανότερο νά

29. Τό θέμα τῶν ἀζύμων ἔχει μιά μακρά προϊστορία στήν ἀντιλατινική γραμματεία. Ἀπό τήν πλευρά τῶν Λατίνων τήν περίοδο αὐτή γίνεται προσπάθεια συμβιβασμοῦ πού ὅμως θά προσκρούσει στήν σταθερή θέση τῶν Ὀρθοδόξων γιά τόν ἀντικανονικό καί ἀντιπαραδοσιακό του χαρακτήρα. Στήν περίπτωση τῶν Κυπρίων, σύμφωνα μέ τήν διήγηση τοῦ μαρτυρίου τῶν «Ἁγίων τριῶν καί δέκα ὁσίων πατέρων τῶν διά πυρός τελειωθέντων», ἡ αἰτία τῆς ἀγριότητας τῶν Λατίνων δέν ἦταν ἡ μή ἀποδοχή τῶν δογμάτων τους καί τῶν ἐθίμων τους ἀπό τούς μοναχούς τῆς Μονῆς τῆς Θεοτόκου τῆς Κανταριωτίσσης, ἀλλά ἡ μή παραδοχή ὡς ἔγκυρης τῆς λατινικῆς παράδοσης τῶν ἀζύμων καί ὁ χαρακτηρισμός τους ὡς αἱρετικῶν ἀπό τούς μοναχούς. Βλ. Κ. Ν. Σάθα, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, Βενετία 1873, τ. Β´, σ. 20-39. Γιά τίς ἐν γένει σχέσεις Ὀρθοδόξων καί Λατίνων στήν Κύπρο πρβλ. H. J. Magoulias, «A study in Roman and Greek Orthodox Relations on the Island of Cyprus between the years A. D. 1196-1360», *The Greek Orthodox Theological Review* 10 (1964), 75-106· Κ. Π. Κύρρη, «Ἡ ὀργάνωση τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας τῆς Κύπρου κατά τούς δύο πρώτους αἰῶνες τῆς φραγκοκρατίας», *Ἐπετηρίδα Κέντρου Μελετῶν Ἱερᾶς Μονῆς Κύκκου* 2 (1993), 149-186· Χρ. Μαλτέζου, «Ἕλληνες καί Λατῖνοι: Ἡ εἰκόνα τοῦ ἄλλου στόν πρῶτο αἰώνα φραγκικῆς κυριαρχίας στήν Κύπρο», Πρακτικά Διεθνοῦς Συμποσίου «*Ἡ Κύπρος καί οἱ Σταυροφορίες*», Λευκωσία 1995, σ. 47-57.

30. Ἀντιθέτως μετά τό 1230 οἱ παπικές ἐντολές πρός τόν Ἀρχιεπίσκοπο Κύπρου εἶναι σαφῶς αὐστηρότερες καί συνίστανται στόν ἀναθεματισμό τῶν Ὀρθοδόξων ἱερέων πού δέν τελοῦν τήν θεία Εὐχαριστία μέ ἄζυμο ἄρτο.

31. J. Gill, *An unpublished letter of Germanus*, σ. 142-150.

32. Γιά τό ἔργο αὐτό τοῦ Γεωργίου Βαρδάνη, Μητροπολίτου Κερκύρας τό ὁποῖο ὡς ὑπόμνημα ἐστάλη στόν Οἰκουμενικό Πατριάρχη Γερμανό Β´, τίς συνθῆκες γιά τίς ὁποῖες ἐγράφη, τήν ἔκδοσή του καί τήν χρονολόγησή του βλ. P. M. Roncaglia, *Georges Bardanes, metropolite de Corfou et Barthelemy de l'ordre Franciscain*, Rome 1953· J. M. Hoek and R.-J. Loenertz, *Nikolaos-Nectarios von Otranto, Abt von Casole*, Ettal 1965, σ. 155 κ.ἑ.

συντάχθηκε ἡ ἐπιστολή μεταξύ τῶν ἐτῶν 1236-1237, ἀφοῦ τό γενικότερο πνεῦμα της συνάδει μέ τά τεκταινόμενα τῆς περιόδου αὐτῆς. Ὡς πρός τό περιεχόμενο ἡ ἐπιστολή ἀποτελεῖ συνοπτική ἔκθεση τῶν λατινικῶν ἐκτροπῶν, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦσαν ἀνακεφαλαίωση ὅλων τῶν αἱρέσεων (ἔκφραση πού ἀπαντᾶ ἰδιαίτερα συχνά στήν ἀντιλατινική γραμματεία τοῦ 13ου αἰ.). Εἰδικότερα ὁ Πατριάρχης θεωρεῖ ὅτι ἡ χρήση τοῦ ἀζύμου ἄρτου στήν τέλεση τῆς Θείας Εὐχαριστίας εἶναι ἐκτροπή πρός τήν αἵρεση τοῦ Ἀπολλιναρίου καί τοῦ Ἀρείου, ἡ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπόρευση τοῦ Πνεύματος ἐπανεισάγει τίς δοξασίες τῶν Μάνεντος, Μαρκίωνος, Σίμωνος καί Μακεδονίου, οἱ ὁποῖοι ὑποστήριξαν τήν ὀντολογική ἱεράρχηση τῶν προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος καί τέλος ἡ γιά πρώτη φορά ἐμφανιζόμενη σέ ἐπίσημο ἔγγραφο τοῦ πατριάρχη διδασκαλία περί καθαρτηρίου πυρός θεωρεῖται ὅτι ἐπανέφερε στό προσκήνιο τήν αἱρετική διδασκαλία τοῦ Ὠριγένη περί ἀποκατάστασης τῶν πάντων[33].

Μετά τήν ἑρμηνευτική αὐτή προσέγγιση ὁ Γερμανός κρίνει χρήσιμο νά ὑπενθυμίσει στούς μοναχούς ὅτι ἡ ὁποιαδήποτε ἐκκλησιαστική κοινωνία μέ τούς Λατίνους ὁδηγοῦσε στήν αἵρεση καί στήν ἀπώλεια τῶν ψυχῶν τους. Ἀπό τήν ἄλλη ἡ μίμηση τῶν ἀγωνισαμένων καί μαρτυρησάντων ὑπέρ τῆς «πατροπαραδότου πίστεως» καί κατά τῶν λατινικῶν καινοτομιῶν ἦταν ἡ ἁρμόζουσα ὁδός γιά τούς ἐπιζητοῦντες τήν ἐν Χριστῷ σωτηρία.

Ἡ σκληρή γλώσσα ἐναντίον τῶν Λατίνων σ' αὐτή τήν ἐπιστολή κατανοεῖται μόνο μέσα στό πλαίσιο τῆς ἐκτράχυνσης τῶν σχέσεων Ρώμης-Κωνσταντινούπολης, μετά τίς διώξεις πού ἐπιβλήθηκαν στά Ὀρθόδοξα μοναστήρια, στούς ἱερεῖς καί μητροπολῖτες πού δέν ἀποδέχονταν τήν δικαιοδοσία τοῦ Λατίνου πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Ἡ μελέτη τῆς παπικῆς ἀλληλογραφίας τῆς περιόδου εἶναι ἀποκαλυπτική γιά τούς σκοπούς καί τίς μεθόδους πού χρησιμοποιοῦνταν γιά να καμφθεῖ τό φρόνημα τῶν Ὀρθοδόξων[34]. Ἡ ὅλη στρατηγική πού ἀκολουθήθηκε ὀφείλουμε νά διευκρινήσουμε, εἶχε μελετηθεῖ καί ἀποφασισθεῖ κατά τήν διάρκεια τῆς συνόδου τοῦ Λατερανοῦ τό 1215 καί περιλαβάνεται στίς ἀποφάσεις της[35], ἐνῶ οἱ ρίζες της βρίσκονται

33. J. Gill, *An unpublished letter of Germanus*, σ. 144-147. Ὁ Γερμανός στά ζητήματα πού θίγονται ἐντός τῆς ἐπιστολῆς συνοψίζει τήν προγενέστερη πατερική παράδοση τῶν δύο τελευταίων αἰώνων.

34. Τό περιεχόμενο τῆς παπικῆς ἀλληλογραφίας καθώς καί οἱ ἀντικειμενικοί σκοποί τῆς Ρώμης παρουσιάζονται μέ ἀρκετή ἀντικειμενικότητα ἀπό τόν J. Gill, *Byzantium and the Papacy*, σ. 55 κ.ἑ.

35. Ἡ σύνοδος ἀσχολήθηκε ἰδιαίτερα μέ τρία ζητήματα πού ἅπτονται τῶν σχέσεων τῶν δύο

στά διαδραματιζόμενα στή Δύση μετά τό 1100 καί στόν «περί περιβολῆς ἀγώνα».

Ἕνα ἀκόμη παράλληλο γεγονός συντέλεσε, ὥστε τό δεύτερο μισό τῆς δε-καετίας τοῦ 1230 ὁ Γερμανός νά στραφεῖ πλέον ὀργισμένος πρός τή Ρώμη, πού ἐφεξῆς κατηγορεῖται ἀνοικτά ὡς αἱρετική. Οἱ ἐργασίες τῆς συνόδου τοῦ Νυμφαίου (1234) μπορεῖ νά ἄνοιξαν σέ ἕνα κλῖμα ἀλληλοκατανόησης καί εἰλικρινοῦς διάθεσης ὑπερκερασμοῦ τῶν προβλημάτων, ἀλλά ἔκλεισαν στό ἐντελῶς ἀντίστροφο ἐπίπεδο, παρά τίς προσπάθειες τοῦ αὐτοκράτορα Ἰωάν-νη Βατάτζη νά περισώσει καί νά οἰκονομήσει τά πράγματα. Ἡ προκλητική συμπεριφορά τῶν παπικῶν ἀπεσταλμένων (ἡ ὁποία προκαταβολικά ἀνιχνεύε-ται στήν ἀπάντηση τοῦ πάπα)[36], ἡ γνώση τοῦ διαφορετικοῦ τρόπου τοῦ θεο-λογεῖν καί τῆς νόθευσης τῶν πατερικῶν κειμένων, καί ἡ ἀμοιβαία ἀλληλο-εκτόξευση ἀναθεματισμῶν πρός τό τέλος, διέψευσαν τίς προσδοκίες πού ἐμ-φάνιζε νά εἶχε ὁ Γερμανός στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας κατά τήν περίοδο ἀνταλ-λαγῆς ἐπιστολῶν μέ τόν πάπα. Εἶναι θεωροῦμε λανθασμένο νά κατηγορεῖται γιά ὑποκρισία καί ὑποταγή στίς αὐτοκρατορικές πιέσεις, ὅταν ἀλληλογραφεῖ

Ἐκκλησιῶν. Τό πρῶτο ἀφοροῦσε τούς τρόπους συμμόρφωσης τῶν ἀντιφρονούντων ὀρθοδόξων ἱερέων, οἱ ὁποῖοι θεωροῦσαν αἱρετικούς τούς Λατίνους, δέν ἀποδέχονταν τό βάπτισμά τους καί δέν λειτουργοῦσαν σέ ναούς στούς ὁποίους λειτούργησαν Λατῖνοι πρίν τόν «καθαρισμό» τους. Τά μέτρα πού ἡ σύνοδος ἔλαβε συνίσταντο στόν διωγμό τῶν ἀντιφρονούντων ἱερέων καί στήν στέρηση τῶν δικαιωμάτων τους καί τῶν οἰκονομικῶν τους προνομίων. Τό δεύτερο σχετιζόταν μέ τά ὅρια καί τά προνόμια τῶν τεσσάρων ἄλλων πατριαρχείων. Τή σειρά τους ἐντός τῆς ἱεραρχίας τῶν κατά τόπους ἐκκλησιῶν τήν ὅριζε ὁ θρόνος τῆς Ρώμης, ὡς ἡ κεφαλή τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ. Τό ἀξίωμα τοῦ πατριάρχη αὐτῶν τῶν ἐκκλησιῶν ἀποδιδόταν στόν ἐκλεγέντα ἐπίσκοπο, ἀφοῦ πρῶτα ὁρκιζόταν «πιστότητα καί ὑπακοή» στόν ἐπίσκοπο Ρώμης. Τέλος τό τρίτο ἀσχολεῖτο μέ τήν συνύπαρξη τῶν ἐπισκόπων Λατίνων καί Ὀρθοδόξων στίς ἴδιες πόλεις. Ὡς πρός τό θέμα αὐτό ἡ σύνοδος καθόριζε ὅτι σέ μία πόλη ἤ περιοχή δέν μποροῦν νά συνυπάρξουν δύο ἤ τρεῖς ἐπίσκοποι, ἀναλόγως τῆς σύνθεσης τοῦ πληθυσμοῦ, ἀλλά μόνο ἕνας, ὁ ὁποῖος μέ τήν ἀπαραίτητη πιστότητά του στή Ρώμη καί στόν κανόνα τῆς πίστης της, ὄφειλε νά φροντίζει γιά τήν τέλεση τῶν ἱεροτελεστιῶν καί τῆς λειτουργίας σύμφωνα μέ τά λειτουργικά ἔθιμα καί τή γλώσσα τῶν ποιμαινομένων. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι τήν ἐφαρμογή τῶν ἀποφάσεων αὐτῶν τή συναντοῦμε τά ἑπόμενα χρόνια σέ ὅλες τίς φραγκοκρατούμενες ὀρθόδοξες περιοχές. Πρβλ. γιά τή σύνοδο αὐτή R. Foreville, *Latran I, II, III et Latran IV*, Paris 1965, σ. 254-257, 347-349· G. Alberigo, *Les Conciles Oecumeniques*, t. 1, Paris 1994, σ. 186-188 καί t. 2, 505-507, 513.

36. Ὁ Γρηγόριος Θ´ στήν μετριοπαθῆ καί πλήρη συγκατάβασης ἐπιστολή τοῦ Γερμανοῦ Β´ ἀπάντησε μέ τρόπο πού πιθανόν ἐξόργισε τήν σύνοδο καί τόν Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Ἡ Ἐκκλησία Κωνσταντινουπόλεως θεωρεῖται ὡς τόπος αἱρέσεων καί σχισμάτων, ὅπου μόνο μέ τήν ἐπίκληση τῆς Θείας βούλησης μπορεῖ νά ἑρμηνευθεῖ ἡ παρουσία σ᾽ αὐτή καί ἡ «ἔκλαμψη» μεγάλων πατέρων, ὅπως ἡ Χρυσόστομος, ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, ὁ Μ. Βασίλειος καί ὁ Κύριλλος. Παρ᾽ ὅλα αὐτά ἀποδέχεται τίς δύο λειτουργικές παραδόσεις ὡς ἰσότιμες, ἀφοῦ ὅπως δείχνει ὅλη του ἡ ἐπιστολή τό κεντρικό της θέμα εἶναι τό πρωτεῖο. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ἡ ἄποψή του στήν ἀρχή τῆς ἐπιστολῆς ὅτι ὁ Γερμανός Β´ στήν προηγούμενη ἐπιστολή του ἀναγνωρίζει τό πρωτεῖο καί τήν ὑπεροχική ἐξουσία τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης, γεγονός πού μᾶλλον ὀφείλεται σέ λανθασμένη μετάφραση στά λατινικά τοῦ ἑλληνικοῦ πρωτοτύπου.

μέ τόν πάπα, καθώς στίς ἐπιστολές αὐτές δέν χρησιμοποιεῖ πλάγια σχήματα συμβιβασμοῦ, ἐκθέτει τίς διαφορές καί προτείνει τρόπους λύσεων μέ βάση τήν πατερικότητα τῆς Ὀρθόδοξης Παράδοσης, ἡ πίστη στήν ὁποία τόν ἀνάγκασε μετά τή σύνοδο τοῦ Νυμφαίου νά ἀπορρίπτει κάθε προσέγγιση μέ τούς Λατίνους καί νά προτείνει στούς μοναχούς τό μαρτύριο.

ΙΙ. ΟΙ ΕΚΚΛΗΣΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΘΕΣΕΙΣ ΤΟΥ ΓΕΡΜΑΝΟΥ Β´ ΩΣ ΒΑΣΗ ΔΙΑΠΡΑΓΜΑΤΕΥΣΗΣ ΜΕ ΤΗ ΡΩΜΗ

Κατά τήν πρώτη περίοδο τῆς λατινοκρατίας, τό πρωταρχικό ζητούμενο τοῦ παπισμοῦ στήν Ὀρθόδοξη Ἀνατολή ἦταν ἡ ὀργάνωση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ χώρου κατά τά πρότυπα τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας καί ἡ ἄμεση ἀναγνώριση τοῦ πρωτείου ὑπεροχῆς τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης. Τόσο γιά τόν Ἰννοκέντιο Γ´ ὅσο καί γιά τόν Γρηγόριο Θ´ ἡ κατάληψη τῶν Ὀρθοδόξων ἀπό τούς Λατίνους ἦταν ἐνταγμένη μέσα στό μυστήριο τῆς Θείας Οἰκονομίας, στό ὁποῖο ἡ Ἐκκλησία εἶναι μία, γιατί μία εἶναι ἡ κεφαλή της , ὁ πάπας Ρώμης, ἀπό τόν ὁποῖο ἀπορρέουν ὅλα τά προνόμια καί δικαιώματα τῶν ἄλλων ἐκκλησιῶν καί στόν ὁποῖο διαφυλάσσεται διαχρονικά ἡ ὀρθή πίστη[37].

Στήν ἀντίληψη αὐτή ἐντάσσεται ὡς αὐτονόητη ἡ τοποθέτηση Λατίνων πατριαρχῶν στή θέση τῶν Ὀρθοδόξων πατριαρχῶν τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ δέ συμμετοχή τους στή σύνοδο τοῦ Λατερανοῦ τό 1215 καθόριζε κατά τήν παπική ἀντίληψη τόν οἰκουμενικό της χαρακτήρα καί τήν ἐπαναφορά τῶν πλανηθέντων Ὀρθοδόξων λαῶν ὑπό τήν καθοδήγηση τοῦ ἀποστολικοῦ θρόνου τῆς Ρώμης. Τό πόσο λανθασμένη ἦταν αὐτή ἡ ἀνάλυση τῶν πραγμάτων δέν ἄργησε νά φανεῖ, καθώς οἱ Ὀρθόδοξοι πληθυσμοί ἀναζήτησαν καί τελικά κατόρθωσαν νά ἔχουν τούς δικούς τους ἱεράρχες, οἱ ὁποῖοι ἐπανακαταλάμβαναν τίς ἕδρες τους, μόλις αὐτές ἐλευθερώνονταν ἀπό τούς Ἕλληνες ἡγεμόνες. Ἡ πίστη στόν συνοδικό τρόπο διακυβέρνησης τῆς Ἐκκλησίας ἀπό τήν πενταρχία τῶν πατριαρχῶν, ἐντός τῆς ὁποίας διαφυλάσσεται ἡ τάξη καί περιφρουρεῖται ἡ ἀκεραιότητα τῆς πίστεως, βρισκόταν στόν ἀντίποδα τοῦ θεωρητικοῦ προτύπου τῆς Ρώμης, τό ὁποῖο παρ᾽ ὅτι ἐφαρμοζόταν στήν Δύση δέν γινόταν καί ἐκεῖ καθολικά ἀποδεκτό.

Οἱ δύο αὐτές ἐκκλησιολογικές προοπτικές πού ἐξελικτικά διαμορφώθηκαν καί ἀποτυπώθηκαν στήν προγενέστερη γραμματεία ἀμφοτέρων τῶν μερῶν, ἐπανασυντίθενται καί ἐπαναδιατυπώνονται στίς ἀνταλλαγεῖσες ἐπιστολές με-

37. Ἐντύπωση προκαλεῖ καί ἡ ἐκπεφρασμένη θέση τοῦ Γρηγορίου Θ´ στήν ἐπιστολή του πρός τόν Γερμανό περί τῆς Ρώμης ὡς πηγῆς τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας, στήν ὁποία ἀντανακλᾶται ἡ προγενέστερη καί μακροχρόνια διαμάχη στόν δυτικό κόσμο «περί περιβολῆς». Βλ. τήν ἀπαντητική ἐπιστολή τοῦ πάπα στόν Κ. Σάθα, *ὅ.π.*, σ. 46-47.

ταξύ τοῦ Γερμανοῦ Β΄ καί τοῦ πάπα Γρηγορίου Θ΄, καί στίς ἐπιστολές τοῦ ἰδίου πρός τόν Λατῖνο Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως καί πρός τόν πατριάρχη Ἱεροσολύμων Ἀθανάσιο. Στίς ἐπιστολές δέ τοῦ πάπα καί τοῦ πατριάρχη ἡ σύγχρονη δυτική ἔρευνα διαπιστώνει παραδόξως τήν παραδοχή ἐκ μέρους τοῦ Γερμανοῦ τοῦ πρωτείου τοῦ πάπα[38].

Οἱ ἐπιστολές μποροῦν νά χωριστοῦν σέ δύο περιόδους, οἱ ὁποῖες ὁρίζονται ἀπό τήν στάση τοῦ Γερμανοῦ ἔναντι τῆς Ρώμης. Στήν πρώτη περίοδο ἐντάσσονται οἱ ἐπιστολές πού γράφθηκαν πρίν τό 1235 καί τήν σύνοδο τοῦ Νυμφαίου καί οἱ ὁποῖες χαρακτηρίζονται από τήν καταγραφή τῶν προβλημάτων καί τήν ἐλπίδα ὑπέρβασής τους. Στήν δεύτερη περίοδο 1235-1240, ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται ἀπό τήν ἐκτράχυνση τῶν σχέσεων τῶν δύο πλευρῶν, ἐντάσσονται ἡ ἐπιστολή πρός τόν πατριάρχη Ἱεροσολύμων καί ἡ ἐπιστολή πρός τούς μοναχούς τῆς Ἱ. Μ. τοῦ Βαπτιστοῦ Ἰωάννη.

Ι. Πρώτη περίοδος 1223-1235

Στήν ἐπιστολή του πρός τόν Γρηγόριο Θ΄ (1232) ὁ Γερμανός θεωρεῖ πώς τά ἐπισυμβάντα γεγονότα μετά τήν ἄφιξη τῶν Λατίνων στήν Ἀνατολή, ἐπισπεύδουν τήν ἀναζήτηση λύσης στά μακροχρόνια προβλήματα μεταξύ τῶν δύο ἐκκλησιῶν. Διαπιστώνει μάλιστα μετά τήν κατάληψη τῆς Ἀνατολῆς ἀπό τούς σταυροφόρους, ὄχι τήν ἐπαναπροσέγγιση, ὅπως ὁραματιζόταν ὁ παπισμός, ἀλλά τήν περαιτέρω ἀπομάκρυνση[39]. Καί καθώς ὅπως ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ ἀμφότερες οἱ πλευρές πιστεύουν ὅτι ἡ κάθε μία γιά τόν ἑαυτό της κατέχει τήν πληρότητα τῆς ἀλήθειας καί πουθενά δέν σφάλλει οὔτε χρήζει διόρθωσης, στό μόνο γεγονός πού ὀφείλουν νά προσβλέπουν, ὥστε νά ξεπερασθοῦν τά δογματικά καί κανονικά προβλήματα εἶναι ἡ ἀπό κοινοῦ ἀναζήτηση στούς Πατέρες καί στήν Παράδοση τῆς ἐπαλήθευσης αὐτῶν πού ἡ κάθε μία ὑποστηρίζει. Οἱ ἐλπίδες αὐτῆς τῆς διαδικασίας κατά τόν Γερμανό βρίσκονται στόν θεσμό τῆς πενταρχίας, ὅπου ἐντός τῶν ἀρχῶν της μποροῦν νά ξαναβροῦν

38. P. M. Roncaglia, *Les frères Mineurs et l'Église Grecque Orthodoxe au XIIIe siècle (1231-1274)*, Rome 1954, σ. 37-38.

39. Τό σημεῖο αὐτό τῆς προβληματικῆς τοῦ Γερμανοῦ Β΄ δέν ἔτυχε τῆς ἀνάλογης προσοχῆς ἀπό τούς ἐρευνητές πού θέλουν τόν πατριάρχη νά ὑπηρετεῖ τά πολιτικά σχέδια τοῦ Βατάτζη. Ἡ ἐπιστολή πρός τόν πάπα καί ἡ ἀκολουθούμενη ἀπό τόν ἴδιο τακτική ἀλληλοκατανόησης, προσέγγισης καί ἐπίλυσης τῶν προβλημάτων θεωροῦμε πώς ἐντασσόταν μέσα στό πλαίσιο τῶν προσπαθειῶν του γιά τήν ἀπρόσκοπτη διαποίμανση τῶν λατινοκρατούμενων περιοχῶν καί τήν παύση τῶν διώξεων καί τῶν πιέσεων πρός τούς Ὀρθοδόξους. Ἡ ἄγνοια τοῦ Γερμανοῦ Β΄ γιά τά ἐπισυμβάντα στήν Δύση τούς προηγούμενους δύο αἰῶνες καί τήν θεωρητική τους βάση δικαιολογεῖ ἀπόλυτα τήν αἰσιοδοξία του γιά τήν ἐπίτευξη τῆς κοινωνίας. Τό κείμενο τῆς ἐπιστολῆς βλ. στόν Κ. Σάθα, *ὅ.π.*, σ. 39-46.

τήν ὁμόνοια καί τήν εἰρήνη. Οἱ ἐκφραστικοί τύποι πού χρησιμοποιεῖ ὁ Γερμανός καί ἡ δομή τῆς σκέψης του προϋποθέτουν ὅτι οἱ Λατῖνοι συμπεριλαμβάνονται στή Μία, Ἀποστολική καί Καθολική Ἐκκλησία, στίς παραδοσιακές δομές τῆς ὁποίας εἶναι δυνατόν νά ἐξευρεθοῦν οἱ τρόποι καί οἱ μέθοδοι ἀνάλυσης τῶν διαφορῶν καθώς καί οἱ θύρες ἐξόδου ἀπό τά ἀδιέξοδα.

Στήν ἴδια συνάφεια κινεῖται καί ἡ ἐπιστολή πρός τούς καρδιναλίους ἡ ὁποία μέχρι σήμερα παραμένει ἀνέκδοτη καί μᾶς ἦταν γνωστή μόνο ἀπό μιά κακόπιστη μετάφραση στά Λατινικά[40]. Ὡς πρός τό εἶδος της εἶναι μοναδική, ἀπ' ὅσο γνωρίζουμε γιά τόν 12ο καί 13ο αἰ., ἀφοῦ γιά πρώτη φορά ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ἀπευθύνεται στό κοκλάβιο τῶν καρδιναλίων μέ σκοπό νά τούς ἐπισημάνει τήν ἀναγκαιότητα τοῦ συνοδικοῦ τρόπου διακυβέρνησης τῆς Ἐκκλησίας τόσο σέ τοπικό ὅσο καί σέ οἰκουμενικό ἐπίπεδο καί τοῦ ἰδιαιτέρου ρόλου τους σ' αὐτόν. Ὁ τρόπος συγγραφῆς ὑποδηλώνει καί πάλι τήν κοινή πεποίθηση περί δύο ἐκκλησιῶν, οἱ ὁποῖες λόγῳ τῆς ἐχθρότητας τῶν Λατίνων καί τῶν Ἑλλήνων, ἀπώλεσαν τήν ὁμόνοια καί τήν εἰρήνη πού χαρακτήριζε τίς σχέσεις τους πρίν. Ἡ ἐπιθυμία πρός ἐπανεύρεση αὐτοῦ τοῦ τρόπου συνύπαρξης καί κοινωνίας εἶναι ἡ κινούσα δύναμη, ἡ ὁποία διακατέχει τόν Γερμανό Β΄. Ἡ Ρώμη καί ἡ Κωνσταντινούπολη ἀποτέλεσαν ἀμφότερες πύργους ἰσχύος ὅταν στήν μία ἤ στήν ἄλλη βαλόταν ἡ Ὀρθοδοξία ἤ ἡ ἐλευθερία τῆς Ἐκκλησίας[41]. Δέχεται ἐπίσης ὁ πατριάρχης τήν παράδοση πού συνδέει τήν Ρώμη μέ τόν Ἀπόστολο Πέτρο[42], ἀλλά τήν συνδέει ταυτόχρονα μέ τήν ἀδυναμία τοῦ Πέτρου νά μαρτυρήσει τήν ὀρθή πίστη καί τήν ἀναίρεση ἀπό τόν Παύλο τῶν προτάσεών του στήν Ἀποστολική Σύνοδο, τεκμηριώνοντας ἔτσι τά ὅσα προηγουμένως ἐξέθεσε γιά τόν συνοδικό τρόπο διακυβέρνησης τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ παραλληλισμός αὐτός προβάλλει τήν ἀλληλοσυμπλήρωση καί τόν ἀλληλοσεβασμό τῶν Ἀποστόλων, τῶν ὁποίων διάδοχοι καί ἀκόλουθοι εἶναι οἱ προεστῶτες τῶν δύο ἐκκλησιῶν[43]. Τό θεωρητικό ὑπόβαθρο τοῦ πρωτείου Ρώμης ἀναιρεῖται ἄμεσα μέ τήν ἑρμηνεία τῆς ἀντίθεσης Πέτρου καί Παύλου, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ἡ συνέργεια καί ἡ ἀλληλεξάρτηση τῶν Ἀποστόλων καί ὡς συνακόλουθο τῶν ποιμένων τῆς Ἐκκλησίας εἶναι «μυστήριο βαθυτέρας οἰκονομίας», καθώς ὁ μόνος ἀνενδεής καί ὁ μή χρήζων βοηθείας εἶναι ὁ Θεός[44]. Ὁ Γερμανός προχωρεῖ ἕνα βῆμα ἀκόμη

40. Βλ. ὑποσημείωση 6 τῆς παρούσης ἐργασίας.

41. Ἡ παράθεση τῶν ὑποσημειώσεων γίνεται ἀπό τόν κώδικα 1379 τῆς ΕΒΕ, φφ. 447v-448r.

42. Στό σημεῖο αὐτό ἡ ἀντιρρητική παράδοση δέν συμφωνεῖ πάντα, καθώς ἄλλοι συγγραφεῖς εἰδικά τοῦ 11ου καί 12ου αἰ. ἀμφισβητοῦν τήν ἀπόδοση τῆς Ἀποστολικότητας τῆς Ρώμης στόν Πέτρο.

43. 1379 ΕΒΕ, φ. 448v.

44. *Ὅ.π.*, φφ. 447v, 448v.

συγκρίνοντας ἔμμεσα τήν καθολικότητα (μέ τήν ἔννοια τοῦ χώρου) τῆς Ρώμης μέ αὐτή τῆς Κωνσταντινούπολης, προβάλλοντας τήν οἰκουμενικότητά της. Στήν προτεινόμενη ὀνομασία τῆς Ρώμης ὡς μητέρας Ἐκκλησίας προβάλλει ἀνάλογο χαρακτηριστικό τῆς Κωνσταντινούπολης ἡ ὁποία θεωρεῖται μήτηρ Ἐκκλησία γιά τούς Ἴβηρες, τούς Ἀβασγούς, τούς Ἀλανούς, τούς Ἀλαστούς (Λαζούς), τούς Γότθους, τούς Χαζάρους, τούς ἀμέτρητους Ρώσους καί τούς Βουλγάρους, οἱ ὁποῖοι ὑπακούουν εἰς αὐτήν «μένοντες ἀπαρασάλευτοι εἰς τήν ἀρχαίαν ὀρθοδοξίαν». Ὁ συλλογισμός του κατακλείεται ἀπό τόν χαρακτηρισμό τῆς Ρώμης «ὡς πρώτης ἀδελφῆς καί πρεσβυτέρας» πού ἀποδίδει στήν ὁλότητά του τήν ἀντίληψη τῶν Βυζαντινῶν[45].

Ἡ τελευταία ἐπιστολή τοῦ Γερμανοῦ πού κινεῖται σέ αὐτό τό πνεῦμα εἶναι αὐτή πρός τόν Λατῖνο πατριάρχη στήν Κωνσταντινούπολη[46], ἄν καί ἐντός της διαπιστώνονται τά πρῶτα δείγματα τῆς σκληρῆς του στάσης. Τό ὕφος τῆς ἐπιστολῆς δείχνει τήν δύσκολη θέση τοῦ Γερμανοῦ Β´ νά ἀπευθυνθεῖ στόν παράνομο καταπατητή τῆς ἐκκλησιαστικῆς του ἕδρας πρός ὑποστήριξη αὐτῶν πού μαρτυροῦν καί διώκονται ἐπειδή δέν ἀποδέχονται τόν Λατῖνο πατριάρχη ὡς κανονικό ἐπίσκοπο. Διατηρεῖ ἔτσι ὅλα τά δυνατά προσχήματα, ὥστε νά μήν ἐξοργίσει τόν ἀποδέκτη καί συγχρόνως νά παρέμβει ἀποτελεσματικά ὑπέρ τῶν δεινοπαθούντων Ὀρθοδόξων.

Ἡ ἴδια ἡ προσφώνηση φανερώνει ὅτι ὁ Λατῖνος πατριάρχης εἶναι ἐπίσκοπος τῶν Λατίνων κατοίκων τῆς περιοχῆς καί τοποτηρητής τοῦ πάπα, χωρίς καμία σύνδεση μέ τόν ἀρχιεπισκοπικό θρόνο τῆς Κωνσταντινούπολης. Ἐπισημαίνονται ἐκ νέου οἱ ἀπόψεις του περί ἀλληλεξάρτησης καί ἀλληλοσυμπλήρωσης τῆς Ρώμης καί Κωνσταντινούπολης, ὅταν αὐτές βρίσκονταν ἐν ὁμονοίᾳ καί ἡ αὐστηρή ὁριοθέτηση καί ἱεράρχηση ἀπό τίς Οἰκουμενικές Συνόδους τῶν πέντε ἐκκλησιῶν, πού ἀπαρτίζουν τόν χριστιανικό κόσμο. Τό τελευταῖο πιστεύουμε ὅτι ἀποτελεῖ ὑπαινιγμό γιά τήν ἀντικανονική ἐπέμβαση τοῦ πατριάρχη τῶν Λατίνων στίς ἐπισκοπές καί ἐνορίες τῶν Ὀρθοδόξων καί φανερώνει γιά πολλοστή φορά τήν συμπερίληψη τῶν Λατίνων στήν Μία Ἐκκλησία.

Ἡ αἰτία τῆς διχόνοιας καί τοῦ φθόνου ταυτίζεται ἀπό τόν Γερμανό μέ τό ἀνόμοιον καί διάφορον τῆς θυσίας, ὑπονοώντας τήν διαμάχη τήν σχετική μέ

45. *Ὁπ.*, φφ. 448 v, 449r.

46. Οἱ γνῶμες τῶν ἐρευνητῶν διίστανται σχετικά μέ τόν χρόνο γραφῆς καί τόν ἀποδέκτη τῆς ἐπιστολῆς. Ὁ Devreesse τήν χρονολογεῖ τό 1230, ἐνῶ οἱ Laurent καί Gill πιθανολογοῦν τήν συγγραφή της τό 1234. Συμφωνοῦμε μέ τήν θέση τοῦ πρώτου καθώς ὁ Γερμανός Β´ δέν κάνει λόγο πουθενά γιά τίς διαπραγματεύσεις μέ τόν πάπα Γρηγόριο Θ´, οὔτε γιά τίς συζητήσεις στήν σύνοδο τοῦ Νυμφαίου, οἱ ὁποῖες θά ἦταν γνωστές καί στόν λατῖνο πατριάρχη. Τμήματα τοῦ περιεχομένου τῆς ἐπιστολῆς ἐξέδωσαν οἱ Th. Uspenskij, *Organisation du second empire bulgare*, σ. 75-78 καί Ἀνδρ. Δημητρακόπουλος, *Ὀρθόδοξος Ἑλλάς*, Λειψία 1872, σ. 40-43.

τά ἄζυμα, μέ τήν ὑπέρβαση τῶν δικαιοδοσιακῶν ὁρίων ἀπό τήν Ρώμη καί τήν προσθήκη στό σύμβολο τῆς πίστεως. Δηλώνεται ἐπίσης ὅτι ἐκτός τῶν προαναφερθέντων πού κάνουν τούς Ὀρθοδόξους «τῆς ὑποταγῆς τῆς λατινικῆς ἐκφεύγειν ὡς φεύγει τις ἀπό πυρός», ἡ σθεναρή ἄρνηση τῶν Ὀρθοδόξων νά ὑποκύψουν στό θέλημα τοῦ Ρώμης, εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ ἀφορισμοῦ πού ἐπέβαλε σ' ὅλους ὅσοι ὑποτάχθηκαν στόν ἐπίσκοπο Ρώμης, καθώς ἐπίσης καί σ' αὐτούς πού συγκοινωνοῦν μαζί τους, ἐπειδή δι' αὐτῆς τῆς ἐνέργειας προδίδουν τούς ἱερούς κανόνες καί τά πατροπαράδοτα ἔθη τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ Γερμανός κατακλείει τήν ἐπιστολή του αἰτούμενος τήν ἀπελευθέρωση τῶν φυλακισθέντων καί τήν παύση τῶν διώξεων ὅσων δέν ἀποδέχονται τήν ὑποταγή τους στήν Ἐκκλησία τῆς Ρώμης, ἐπικαλούμενος τήν παράδοση τῆς Ἐκκλησίας πού θέλει οἱ ποιμένες νά μήν ἐπιμένουν στήν διά τῆς βίας διαποίμανση τοῦ ποιμνίου τους, οὔτε στήν ἀλλαγή γνώμης τῶν αἱρετικῶν, ὅταν αὐτοί μετά τίς συνεχεῖς παραινέσεις τῆς Ἐκκλησίας ἐμμένουν στίς δοξασίες τους. Τό τελευταῖο ἀποδεικνύει τό πόσο λίγο γνώριζε ἡ Ἀνατολή τήν αὐστηρή κανονική παράδοση πού εἶχε ἀναπτυχθεῖ στήν Δύση μετά τόν 9ο αἰώνα καί ἀφοροῦσε τόν ἐξοντωτικό διωγμό τῶν μή ὑποταγέντων, ἀκόμη καί ἡγετῶν καί λαῶν στήν Ἐκκλησία τῆς Ρώμης[47].

Θά ἦταν παράλειψη νά μήν ἀναφερθοῦν τρία σημαντικά στοιχεῖα τῆς ἐκκλησιολογικῆς του σκέψης, τά ὁποῖα μαρτυροῦνται στά λατινικά καί ἑλληνικά πρακτικά τῆς Συνόδου τοῦ Νυμφαίου[48]. Στίς ἀπαιτήσεις τῶν παπικῶν ἀπεσταλμένων νά ἐπέλθει συμφωνία μεταξύ τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καί τῆς Ρώμης, ὁ Γερμανός Β´ ἀδυνατεῖ νά ἀνταποκριθεῖ καθώς στήν Σύνοδο δέν ἦσαν παρόντες ὅλοι οἱ πατριαρχικοί θρόνοι. Γι' αὐτό καί ζητεῖ μετά τήν λεπτομερῆ καταγραφή τῶν διαφορῶν τήν σύγκληση μιᾶς Οἰκουμενικῆς Συνόδου, πού θά ἐπιλύσει τελεσίδικα τά διάφορα ζητήματα. Εἶναι ὑπέρμαχος τοῦ συνοδικοῦ τρόπου διακυβέρνησης τῆς Ἐκκλησίας καί ὑποστηρικτής τῶν δικαιοδοσιακῶν ὁρίων τῆς κάθε μίας. Δέν φαίνεται νά ἀποδέχεται τόν ρόλο πού τοῦ ἀποδίδει ὁ πάπας, θεωρώντας τον ὡς τόν ἐκκλησιαστικό ἡγέτη ὅλης τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἀφοῦ θεωρεῖ τόν ἑαυτό του πρωτόθρονο μεταξύ ἴσων στήν Ἀνατολή[49].

Τό δεύτερο στοιχεῖο εἶναι διασυνδεδεμένο μέ τήν πατερική παράδοση καί

47. Βλ. Φειδᾶ, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία*, Ἀθήνα 1994, τ. Β´, σ. 330-373.

48. Ὡς ἑλληνικά πρακτικά τῆς συνόδου μποροῦμε νά ἀποδεχθοῦμε τά κείμενα πού μᾶς ἄφησε τόσο ὁ Γερμανός ὅσο καί ὁ Νικηφόρος Βλεμμύδης, τά ὁποῖα συγκρινόμενα μέ τά λατινικά πρακτικά παρ' ὅτι μαρτυροῦν περί τῶν ἰδίων γεγονότων παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές. Πρβλ. E. Munitiz, «A. Reappraisal of Blemmydes First Discussion with the Latins», *Byzantinoslavica* 51 (1990), 20-26.

49. G. Golubovich, *Disputatio Latinorum et Graecorum*, σ. 444.

τήν ἐγκυρότητά της. Ὁ Γερμανός Β΄ ρητά ὁρίζει καί ἀποδέχεται ἀνεπιφύλακτα ὡς ἀπόλυτο ὁδηγό τῆς ἀλήθειας ἀπό τά ἔργα τῶν Πατέρων μόνο τά γραφέντα καί λαληθέντα καί κυρωθέντα συνοδικῶς καί ὅσα «κατά μόνας γραφέντα» συμφωνοῦν μέ αὐτά. Ἡ θέση του στηρίζεται στήν νόθευση τῶν διαφόρων πατερικῶν ἔργων πού κυκλοφοροῦσαν εὐρύτατα καί στήν πάγια ἀντίληψη τῆς Ἀνατολῆς ὅτι οὐδείς πατέρας τῆς Ἐκκλησίας μεμονωμένα κατέχει τό ἀλάθητο. Στήν περίπτωση δέ, πού κάποιος πατέρας ἐκφράζει διαφορετική ἤ ἀντίθετη γνώμη μέ αὐτά πού συνοδικῶς ἔχουν ἐκτεθεῖ, τότε βεβαιότερα καί ἀσφαλέστερα θεωροῦνται τά «συνοδικῶς καί κοινῶς ἐκτεθέντα»[50].

Τέλος τό τρίτο ἀφορᾶ τήν μεθοδολογία τοῦ Γερμανοῦ ὡς πρός τόν τρόπο ἀποδοχῆς τῶν ἀναθεματισμῶν τῶν Λατίνων. Τό κείμενο πού ἐπεξεργάζεται τίς λατινικές αἰτιάσεις καί τούς ἀναθεματισμούς, κατακλείεται μέ τήν ἀπόφανση ὅτι μέ τήν παραπάνω ἐπιχειρηματολογία της ἡ Ἐκκλησία τῆς Ρώμης καταδικάζει καί ἀναθεματίζει ὅλους τούς Πατέρες καί τίς Οἰκουμενικές Συνόδους, πού σέ καμμιά περίπτωση δέν συμφωνοῦν μέ τά καινοφαινῆ της δόγματα. Ὁ ἴδιος δέ καί ἡ Ἐκκλησία Κωνσταντινουπόλεως συντάσσεται ἀνεπιφύλακτα μέ τούς παραπάνω, ἀψηφώντας τόν ἀναθεματισμό τῆς Ρώμης[51]. Ἀποφεύγει νά χρησιμοποιήσει ἀφορισμούς καί ἀναθέματα, ἐπιμένοντας στήν αὐτόματη ἀποκοπή τῆς Ρώμης ἀπό τήν Μία, Καθολική καί Ἀποστολική Ἐκκλησία.

II. Δεύτερη περίοδος 1235-1240

Στήν περίοδο αὐτή κατά τήν ὁποία ὁ Γερμανός ἀποκτᾶ πλέον ἀποκρυσταλλωμένη γνώμη γιά τίς θέσεις τῆς Ρώμης καί τίς θεωρητικές της καταβολές ἐντάσσεται καί ἡ συγγραφή τῆς ἐπιστολῆς πρός τόν Ἀθανάσιο Ἱεροσολύμων.

Πρόκειται γιά ἀπαντητική ἐπιστολή τοῦ Γερμανοῦ Β΄[52] στήν ἐνθρονιστήρια ἐπιστολή τοῦ πατριάρχη Ἱεροσολύμων Ἀθανασίου, στήν ὁποία περιλαμβάνεται ὁμολογία πίστεως καί καταγγέλεται ἡ ἐκτροπή τῆς Ρώμης ἀπό τήν ὀρθή πίστη. Ἡ τεκμηρίωση τῆς ἐκτροπῆς γίνεται μέ τήν παράθεση τῶν τριῶν βασικῶν διαφοροποιήσεων τῆς Ρώμης ἀπό τήν πίστη καί τήν παράδοση τῆς Ἐκκλησίας: α) τήν προσθήκη στό Σύμβολο τῆς πίστεως καί τῶν συνακόλουθων ἐπιπτώσεων στήν Τριαδολογία, β) τήν χρήση τῶν ἀζύμων καί γ) τήν περί πρωτείου θεωρία. Καί γιά τά τρία ἡ Ρώμη ἀποκόπτεται μόνη της ἀπό τό σῶ-

50. Φραγκ Ἄλτερ, *Χρονικόν Γεωργίου Φραντζῆ*, σ. 142, 146, 147, 149.
51. Φραγκ Ἄλτερ, *Χρονικόν Γεωργίου Φραντζῆ*, σ. 149.
52. Βλ. παραπάνω σ. ....

μα τῆς ἑνιαίας Ἐκκλησίας, ἀφοῦ πλέον διαπιστώθηκε ἡ πλάνη της μέσα ἀπό τά κείμενα τοῦ ἐπισκόπου της. Ὁ Γερμανός Β΄ ἀκολουθεῖ τήν προγενέστερη ἀντιρρητική παράδοση πού θέλει τόν παραβαίνοντα καί νοθεύοντα τούς Ὅρους καί τά Σύμβολα τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων νά ἀποκόπτεται αὐτόματα ἀπό τό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας[53].

Στήν περί πρωτείου παπική ἀντίληψη ὁ Γερμανός Β΄ σταδιακά ἐκθέτει μιά σειρά ἐπιχειρημάτων, τά ὁποῖα ἀναιροῦν τήν παράδοση τῆς Ρώμης πού θέλει τόν Πέτρο νά διατηρεῖ πρωτεῖο ἐξουσίας ἐπί τῶν ἄλλων Ἀποστόλων. Τό πρῶτο ἐπιχείρημά του εἶναι ὅτι ἀποδέχεται μία κεφαλή τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως ὑποστηρίζουν τά παπικά κείμενα, ὄχι ὅμως τόν Πέτρο ἤ τόν διάδοχό του ἀλλά τόν Χριστό, ὅπως ὁμολογεῖ ὁ ἴδιος ὁ Ἀπόστολος Παῦλος. Τό δεύτερο ἐπιχείρημά του ἀντλεῖται ἀπό τήν παραδοχή τοῦ πάπα, ὅτι ἐπιλέχθηκε ὁ Πέτρος ὡς κεφαλή τῶν χριστιανῶν λόγῳ τῆς ὀρθότητας τῆς ὁμολογίας του γιά τίς δύο φύσεις τοῦ Χριστοῦ. Ἀντ' αὐτοῦ ὁ Γερμανός Β΄ προτείνει τόν Ἰωάννη γιά τήν πληρότητα τῆς θεολογικῆς του διδασκαλίας περί τοῦ Λόγου στό Εὐαγγέλιό του. Ἡ ἐπιλογή τοῦ ἐπιχειρήματος αὐτοῦ δέν εἶναι τυχαία, ἀλλά ἀνάγεται στήν σύνδεση πού ἔγινε τόν 9ο αἰ. ἀπό τόν Μ. Φώτιο καί τόν Ἅγιο Ἰγνάτιο τῆς Ἀποστολικότητος τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέ τόν Εὐαγγελιστή Ἰωάννη[54]. Τέλος τά ἀξιώματα καί τά χαρίσματα τοῦ Πέτρου ἀναγνωρίζονται ἀπό ὅλη τήν Ἐκκλησία, ἀλλά σέ καμμία περίπτωση δέν γίνεται ἀποδεκτή ἡ μεταβίβασή τους στόν ἐπίσκοπο Ρώμης. Ἡ βασική ὅμως ἀντίληψη τοῦ Γερμανοῦ ἐκφράζεται πρός τέλος τῆς ἐπιστολῆς καί συνοψίζει τήν παραδοσιακή ἀντίληψη γιά τήν τάξη τῶν πέντε πατριαρχείων, πού παρομοιάζονται μέ τίς πέντε αἰσθήσεις[55]. Ἡ Ρώμη ὁμονοοῦσα καί ὁμοφρονοῦσα εἶναι ἡ πρώτη τῇ τάξει Ἐκκλησία. Αὐτή της τήν τιμή θά ἀπολαμβάνει καθ' ὅσον θά διατηρεῖ ἀλώβητη τήν πίστη καί τίς παραδόσεις. Ἡ στέρηση καί ἡ μή ἀναγνώριση τοῦ πρωτείου της τήν συγκεκριμένη χρονική περίοδο ὀφείλεται στήν παρεκτροπή της ἀπό τήν καθαρότητα τῆς πίστεως καί στήν διακοπή τῆς κοινωνίας της μέ τίς ἄλλες ἐκκλησίες.

Συνοψίζοντας τή στάση τοῦ Γερμανοῦ καί τίς ἐκκλησιολογικές του θέσεις μποροῦμε νά ἰσχυρισθοῦμε τά ἑξῆς:

1. Ἡ ὁμόνοια καί ἡ κοινωνία τῶν ἐπιμέρους τοπικῶν ἐκκλησιῶν ἑδράζεται

53. A. Pavlov, *Kritičeskie opyty po istorii drevnejčei greco-russkoj protiv latinijam*, σ. 158-169.
54. Περί τοῦ ζητήματος αὐτοῦ καί τήν προβληματική πού ἀναπτύχθηκε πρβλ. Βλ. Φειδᾶ, «Τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο καί ἡ ἐκκλησιαστική διακονία του», στό συλλογικό τόμο *Τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο*, Ἀθήνα 1989, σ. 11-39.
55. Τήν ἴδια θέση ὑποστηρίζει ὁ πατριάρχης Ἰωάννης Καματηρός σέ ἐπιστολή του πρός τόν Ἰννοκέντιο Γ΄, τό 1200. Βλέπε τήν ἔκδοση τῆς ἐπιστολῆς στόν J. Spiteris, *La Critica Bizantina del Primato Romano nel secolo XII*, Roma 1979, σ. 325-326.

στήν κοινότητα τῆς πίστεως καί στόν σεβασμό τῶν ἱερῶν κανόνων καί τῆς Παράδοσης.

2. Ἡ Ρώμη ἀντιμετωπίζεται ὡς ἀνήκουσα στήν κοινωνία τῶν Ἐκκλησιῶν, ὅσο ὁμονοεῖ καί ἀκολουθεῖ τούς κανόνες καί τήν Παράδοση αὐτή, χωρίς νά τῆς προσδίδεται καμμία πρωτεύουσα σημασία πέραν τῆς «πρεσβυτέρας ἀδελφῆς».

3. Ρώμη καί Κωνσταντινούπολη θεωροῦνται ἰσότιμες ἀκόμη καί στόν ρόλο τους ὡς Μητέρες τῶν Ἐκκλησιῶν τῶν διαφόρων ἐθνῶν πού προσῆλθαν στόν Χριστιανισμό.

4. Ἡ διακοπή τῆς κοινωνίας καί ἡ διχόνοια ἐμφανίζονται ἀπό τήν στιγμή πού ἡ Ρώμη εἰσάγει καινοφανῆ δόγματα καί κανόνες, πού ἔρχονται σέ ἀντίθεση μέ τούς ὅρους τῶν Συνόδων καί τήν Παράδοση τῆς Ἐκκλησίας καί εἰσπηδᾶ στά δικαιοδοσιακά ὅρια τῶν ἄλλων πατριαρχείων.

5. Ἡ Λατινική Ἐκκλησία ἀντιμετωπίζεται ἀρνητικά στό ἔργο τοῦ Γερμανοῦ μέσα ἀπό τά δεδομένα πού ἡ λατινοκρατία τόν τροφοδοτεῖ. Τά προβλήματα διαποίμανσης καί μεθοδευμένης συρρίκνωσης τοῦ δικαιοδοσιακοῦ καθεστῶτος τῶν πατριαρχείων τῆς Ἀνατολῆς φαντάζουν στά μάτια του ὡς ὑπέρβαση τῶν κανόνων καί τῶν παραδόσεων καί ὡς διατάραξη τῆς εὐταξίας τῆς Ἐκκλησίας. Ἐπίσης ἡ διά τῆς βίας ἀποδοχή τῆς ἐγκυρότητας τῶν λειτουργικῶν ἐθίμων τῆς Ρώμης, τόν ἀναγκάζει νά καταπολεμήσει τίς δοξασίες αὐτές ὡς μή σύμφωνες μέ τήν Παράδοση τῆς Ἐκκλησίας, ὥστε νά σταθεῖ καθοδηγητής καί ἀρωγός τῶν διωχθέντων γιά τήν αὐστηρή ἐμμονή τους στά παραδεδομένα ἀπό τούς Πατέρες.

Pascal Androudis

À propos des motifs d'allure orientale du sarcophage d'A. Maliassenè

L'article a pour but de présenter quelques observations sur les motifs d'allure et d'inspiration "orientale" du décor du sarcophage d'Anna Maliassénè, nièce de l'empereur grec Michel VIII Paléologue (1261-1282).

Le sarcophage, chef d'œuvre de la sculpture byzantine de l'époque tardive, est constitué de six fragments subsistants, cassés, jointifs, de nos jours murés à l'église de la Vierge sur la colline d'Épiskopi, à Anô Volos (Thessalie). Le monument funéraire, sculpté dans un bloc de marbre gris, a fait, jusqu'ici, l'objet d'études ou de mentions particulières par N. Giannopoulos, G. Millet, G. Sotiriou, A. Grabar et surtout par T. Pazaras, qui a aussi proposé la reconstitution graphique du sarcophage (fig. 1)[1].

D'après les documents grecs de l'époque, Anna, épouse de Nicolas Maliassénos, gouverneur de la région de Démétrias, exerça conjoitement avec lui le droit de fondateur dans les monastères de la Vierge Makrinitissa et de Néa Pétra, touts les deux fondés aux pieds du Mont Pélion. Vers la fin de sa vie, Anna prit le voile monacal sous le nom d'Anthoussa[2]. Elle mourut entre Octobre 1274 et Juin 1276, puisque, à partir de Juin 1276, son mari Nicolas est mentionné seul ou avec son fils Jean[3]. L'inscription grecque figurée dans le registre supérieur du sarcophage constitue l'épitaphe de la dame byzantine[4].

1. N. Giannopoulos, "Les constructions byzantines de Démétrias", *BCH* 44 (1920-1921) 186-196, 208-209, fig. 4, 5, 6, 8 et 12; G. Millet, "Remarques sur les sculptures byzantines de la région de Démétrias", *BCH* 44, p. 210-215; G. Sotiriou, "Ἀραβικαὶ διακοσμήσεις εἰς τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος", *ΠΑΕ* 1932, περ. Γ´, t. 1, Athènes 1933, p. 78-80, fig. 35; A. Grabar, *Sculptures byzantines du moyen-âge II, (XIe-XIVe siècle)*, Paris 1976, p. 151-152, n° 160; T. Pazaras, "Συμπλήρωση τῆς σαρκοφάγου τῆς Ἄννας Μαλιασσηνῆς", *Ἀφιέρωμα στή μνήμη Στ. Πελεκανίδη*, Thessalonique 1984, p. 353-364; Idem, *Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι καὶ ἐπιτάφιες πλάκες τῆς μέσης καὶ ὕστερης βυζαντινῆς περιόδου στὴν Ἑλλάδα*, Athènes 1988, p. 142-144, pl. 30-34; *Idem*, "Reliefs of a sculpture workshop operating in Thessaly and Macedonia at the end of the 13th and beginning of the 14th century", *L'art de Thessalonique et des pays balkaniques et les courants spirituels au XIVe siècle* (Recueil des rapports du IVe Colloque serbo-grec), Belgrade 1985, p. 159-162, fig. 10a, b, 15.

2. V. Laurent, *Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople. I/IV. Les Régestes de 1208 à 1309*, Paris 1971, n° 1411.

3. F. Miklosich - J. Müller, *Acta et Diplomata Graeca medii aevi*, 4, Vindobonae 1871, p. 331-349 (particulièrement p. 337, 357 et 372) et p. 420, 422, 424 et 426.

4. *(...Ἄννης τῆ)ς Ἀγγελίνας Δούκενας τῆς Μα(λιασ)ηνῆς τῆς διὰ τοῦ θείου καὶ ἀγγελικοῦ σχήματος μετονο(μασθείσης Ἀνθούσης)*. Sur la transcription cf. A. Avraméa - D. Feissel, "Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance. IV. Inscriptions de Thessalie à l'exception des Météores", *TM* 10 (1987) 377.

Le décor du sarcophage est fait en champlevé, sur fond évidé[5], où figurent d'excellents reliefs et ornements plats sous une inscription: frise en pseudo-coufique fleuri et champ principal occupé par une croix, aussi fleurie, ayant deux traverses. Celle-ci est placée sous un arc et quatre médaillons dans lesquels se tiennent soit deux oiseaux, de part et d'autre d'un arbre stylisé, soit la figure d'un griffon ailé. Y noter aussi les motifs végétaux à grosses feuilles et d'autres feuilles moins classiques entre ces médaillons et les traces de pâte colorée de remplissage entre le décor pseudo-coufique et sur le fond creusé. Ce procédé, fut très tôt appliqué dans la sculpture byzantine[6] et se retrouve aussi dans quelques sculptures byzantines plus tardives[7].

Chacun des petits côtés du sarcophage présente une belle aigle bicéphale menacée par deux dragons serpentiformes, qu'elle semble retenir par ses griffes. Un dessin très fin et soigné, gravé dans le marbre, définit le détail du plumage de l'aigle et les corps des animaux réels ou fabuleux du décor.

Le combat de l'aigle bicéphale avec les dragons serpentiformes

Unicum dans l'art byzantin, la composition de l'aigle bicéphale menacée par ces dragons serpentiformes (fig. 2) se pose au premier lieu la question de savoir si cette aigle fabuleuse d'origine orientale est associée à la famille impériale des Paléologues, ou s'il s'agit simplement d'un emprunt à l'art d'allure "islamique" ou "oriental", qui était très à la mode à l'époque.

5. Dans la sculpture champlevée les contours se réservent sur un fond légèrement creusé, rempli d'un mastic sombre sur lequel les sujets s'enlèvent en clair. La technique est la même que celle des émaux champlevés. Cette sculpture est peut-être l'aboutissement de la tendance qui poussait la sculpture orientale à renoncer au modelage pour obtenir l'effet de relief et à lui substituer le contraste entre l'éclairage des motifs et celui du fond. Elle procède de la même inspiration que la sculpture au trépan, la sculpture-brodérie ou la sculpture à jour. Négation de la plastique anti-que,bien qu'elle cherche à produire les mêmes effets par le trompe-l'œil, elle ne tient pas compte du modelé et remplace les objets par leur silhouette. Traitant l'ornement sculpté comme un motif de tapissérie, elle représente l'absorption définitive de la technique de la sculpture par celle des tissus. La sculpture en champlevé est à peu-près la seule que connaisse l'art musulman. En Byzance elle se maintint jusqu'au 15e s. et l'on en voit encore des spécimens dans certains monuments de Mistra.

6. Sculptures de l'église de la Vierge d'H. Loukas (L. Boura, *Ὁ γλυπτός διάκοσμος τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας στό μοναστήρι τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ*, Athènes 1980, p. 50), dans l'iconostase et le linteau du naos du Catholicon du monastère de Vatopédi, Mont Athos (T. Pazaras, "Το μαρμάρινο τέμπλο του καθολικού της Μονής Βατοπεδίου", *Δ.Χ.Α.Ε.*, περ. Δ΄, t. 18 (1995) 30, fig. 8), ainsi que dans d'autres ensembles de la sculpture byzantine de cette période.

7. Sculptures du Catholicon du monastère athonite de Chelandari (linteaux, iconostase, vers 1300), iconostase de la Sainte Théodora à Arta, e.t.c. Cf. M. Šuput, "Vizantijski reljefi sa pastom iz XIII i XIV veka", *Zograf* 7 (1977) 36-44; S. A. Boyd, "A little-known Technique of architectural Sculpture: Champlevé Reliefs from Cyprus", *XVI. Internationaler Byzantinistenkongress*, Akten II/5, Wien 1982, p. 313-314; A. Grabar, *Sculptures byzantines*, p. 152.

Avec les têtes accolées, réunies sur un seul cou, ce qui indique sa provenance orientale[8], l'aigle présente une poitrine en forme de cœur et une grande queue en éventail. Les yeux sont sculptés en amande et les becs sont crochus. Les cuisses sont décorés avec des petits fleurons. Les ailes et le plumage, soulignés par de rainures parallèles, rappellent ceux des aigles bicéphales des étoffes de fabrication ou d'inspiration islamique des 11e-13e siècles. Citons d'abord l'étoffe de Vich (Catalogne)[9], la pièce du Musée des Arts de Cleveland[10], le fragment de l'étoffe du 13e s. au Musée Historique des Tissus de Lyon[11] ou encore le tissu de Siegburg (Allemagne). Cette étoffe est coupée dans un brocart orné d'aigles bicéphales (placées dans des écus dont la bordure est fait d'éléments imitant de perles) en position "hiératique" et dont les ailes se terminent à têtes dragoniformes[12]. Les mêmes traits apparaissent dans les aigles des reliefs seldjoukides et artuqides d'Anatolie et de Mésopotamie des 12e-13e siècles[13].

Chaque dragon présente un corps oblong, démesurément allongé, dont la queue termine en volute; il a la gueule ouverte, pourvue de longues lèvres retroussées en arrière sur des dents acerées smenaçantes, la langue fourchue et les oreilles pointues. Le corps est souligné par des lignes superposées, imitant d'écailles. Cette image du dragon est donc très conforme, tant à celle illustrée dans les tissus musulmans espagnols et siciliens, qu'à celle dans les sculptures figuratives seldjoukides et artuqides des 12e-13e siècles (fig. 3)[14].

8. Sur l'iconographie islamique de l'aigle bicéphale cf. P. Androudis, "Origines et symbolique de l'aigle bicéphale des Turcs Seldjoukides et Artuqides de l'Asie Mineure (Anatolie)", *Βυζαντιακά* 19 (1999) 309-345.

9. Découverte sur le tombeau de St. Bernard Calvoó, évêque de Vich et daté de 1233-1243. Elle figure l'aigle bicéphale en oiseau de proie, dont les serres griffent deux lions adossés. Son iconographie est proche à celle orientale de l'aigle courante à l'époque et celle de Byzance, mar-quées par le nouvel art sassanide et ses motifs (aigles, lions, lièvres, griffons, *sémourvs*). Sur le tissu cf. A. Gonosová, "Textile fragment with double-headed eagles", *The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era, A.D. 843-1261* (Catalogue de l'Exposition du Metropolitan Museum, 1997), N. York 1997, p. 413-414, fig. 270.

10. *The Cleveland Museum of Art. Handbook*, Cleveland, 1958, n° 679.

11. Où l'aigle présente des traits d'un paon. Cf. F. May, *Silk Textiles of Spain*, N. York, 1957, p. 41-42,45, pl. 27; A. Muthesius, "Rider and peacock silks from the relics of St. Guthbert", in *Idem*, *Studies in Byzantine and Islamic silk weaving*, London 1995, p. 89-91.

12. Le tissu fut fidèlement copié par les fresques du dôme de Clermont (env. 1200). Cf. A. Soloviev, "Les emblèmes héraldiques de Byzance et les Slaves", *Seminarium Kondakovianum*, Prague 1935, p. 127, n. 4, p. 128, fig. 7; P. Androudis, *Origines et symbolique*, p. 336, fig. 4.

13. Et dont la production s'achève aux 14e-15e siècles. Cf. P. Androudis, *Origines et symbolique*, p. 309-345.

14. *Ibid.*, p. 324-325. Chez les Turcs Seldjoukides, le dragon est le symbole de la mort et de la résurrection (J.-P. Roux, "Le bestiaire de l'Islam", *Archéologia* 117 (1978) 46-47. Le dragon est courant en Anatolie, en Mésopotamie et plus rare en Iran. Cf. aussi J.-P. Roux, "Le problème des

Des traits analogues ont apparu, dès la seconde moitié du 12e s., dans la céramique sous glaçure byzantine, surtout dans celle mise au jour à Corinthe[15].

Ce dragon, créature fabuleuse d'origine chinoise, fut très tôt inclu dans la religion et la tradition turque préislamique. Animal cyclique, symbole de mort et de résurrection, est, dans les anciennes mythologies orientales, en lutte avec l'homme[16]. Passant l'hiver sous terre, dans une grotte profonde, où il soutient parfois l'arbre de vie, au printemps il remonte au zénith, sous forme de nuage[17]. Dans le contexte irano-turc le dragon, chargé d'un symbolisme particulier, à la fois cosmologique et astrologique, est protecteur des lieux où il est figuré[18]. Consideré aussi comme un "avaleur" des hommes et ainsi un rival de l'aigle pour la mort et la résurrection, il affirme l'altérnance de l'une et de l'autre, comme celle du ciel et de la terre que le dragon réunit dans son mouvement cosmique. Il est celui qui concilie les oppositions et les contraires, celui qui suit le mouvement de l'univers[19].

L'origine du combat de l'aigle avec le serpent (ou dragon serpentiforme) remonte à l'Antiquité. Le motif se repète dans les sculptures paléochrétiennes et byzantines, ainsi que dans des œuvres sculptées islamiques, arméniennes[20]

influences turques sur les arts de l'Islam", *Turcica* 15 (1983) 81-84; M. Bernus-Taylor, "Les animaux mythiques", *Arabesques et Jardins. Collections françaises d'art islamique* (Catalogue de l'Exposition du Musée du Louvre, 1989-1990), Paris 1989, p. 268.

15. Voir *Βυζαντινά εφυαλωμένα κεραμικά. Η τέχνη των εγχαράκτων* (Catalogue de l'Exposition de céramique byzantine sous graçure organisée au Musée de Civilisation Byzantine de Thessalonique, 1999), Athènes 1999, nos 203, 204, 209, p. 176 et 182.

16. Ce pourquoi il est avaleur des hommes; c'est pourquoi Hizir (héros du printemps dans les religions turco-mongoles préislamiques), le tue, évoquant à la fois les traditions altaïques et les récits relatifs à Saint Georges. Cf. J.-P. Roux, *La religion des Turcs et des Mongols*, Paris 1984, p. 144.

17. J.-P. Roux, *Le bestiaire*, p. 46; P. Androudis, *Origines et symbolique*, p. 324-325. Sur les anciens mythes turcs relatifs au dragon cf. J.-P. Roux, *La religion*, p.144-145; *Idem, Le problème des influences turques*, p. 82-84. Le principal nom que le dragon acquiert en turc est celui d'*evren* ("qui tourne"), et qui doit être ancien, était connu par les textes turcs, comme le *Kutadgu Bilig*, où on lit: "*...Vois! Il a créé le dragon: il tourne sans cesse...*" (texte écrit par un Karakhanide au XIe s., Yusuf Hass Khadjib. Cf. R. R. Arat, *Kutadgu Bilig*, Istanbul 1947, p. 29.

18. M. Bernus-Taylor, *Les animaux mythiques*, p. 268. Le dragon occupe une place importante dans la sculpture anatolienne (seldjoukide et artuqide) comme dans celle de Syrie et de Mésopotamie.

19. Sculpté sur les édifices turcs d'Anatolie (*medreses*, mosquées, *türbés*) ou ceux du Proche-Orient, il est à la fois souterrain, comme porteur de l'arbre de vie et aérien, celui qui souligne de son corps onduleux les arcs et les voûtes en *iwan*. Cf. G. Öney, "Dragon figures in Anatolian Seljuk Art", *Belleten* 33 (1969) 193-216; J.-P. Roux, "La sculpture figurative de l'Anatolie Musulmane", *Turcica* 24 (1992) 78-80; J. Gierlichs, *Mittelalterliche tierreliefs in Anatolien und Mesopotamien.Untersuchungen zur figürlichen Baudekoration der Seldschucken, Artuqiden und ihrer Nachfolger bis ins 15. Jahrhundert* (Istanbuler Forshungen Band 42), Tübingen 1996, p. 28-40 et 93-99.

20. R. Wittkower, *Allegory and the Migration of Symbols*, 2e éd., Hampshire 1987, p. 15-39.

et italiennes des 12e-13e siècles[21], e.t.c.

La première apparition connue de l'aigle à double tête en lutte avec le serpent (ou dragon à corps d'un serpent) est signalée dans le détail d'une fresque (7e-9e s.), à Qyzil, au Turkestan Chinois. On y voit donc une aigle en combat avec deux serpents (ou dragons au corps serpentiforme) qu'elle retient par ses becs et ses griffes[22].

Une autre variante du combat de l'aigle avec le dragon est celle de l'aigle bicéphale, à ailes terminées en têtes dragonales. On l'aperçoit, surtout dans les sculptures anatoliennes des 13e-14e siècles[23] et dans des tissus islamiques du 13e s. Notons sur ce point l'étoffe de Siegburg, dont on a fait allusion plus haut.

Il paraît que l'aigle à double tête du sarcophage n'a aucun rapport avec l'aigle bicéphale employée par la dynastie impériale des Paléologues (fin du 13e-15e s.)[24]. Pourtant, dans son iconographie, l'aigle des Paléologues ne présente pas de traits orientaux, comme c'est le cas des aigles monocéphales et bicéphales des tissus des 11e-13e siècles. Dans ses premières illustrations connues sur les coussins-de-pieds impériaux (au moins à partir d'Andronic II (1282-1328))[25], l'aigle fabuleuse et d'origine orientale, figure seule et représentée de face. D'une posture "hiératique", elle évoque plutôt un blason, ou un

21. Signalé dans l'entrée de San Nicola à Bari (2e moitié du 12e s.), de la Cathédrale de Benevento, de San Giovanni à Brindisi, dans le décor extérieur de la Cathédrale à Troja et sur les chapiteaux de la Cathédrale de Taranto. De là on le retrouve dans le mosaic absidal de Santa Maria Maggiore à Rome (1295), sur le portail de San Lorenzo fuori le Mura, dans le pavement de San Miniato al Monte, en Florence (13e s.), e.t.c. (R. Wittkower, *Allegory and the Migration*, p. 35, fig. 46-47).

22. A. von le Coq, *Bilderatlas zur Kunst und Kulturgeschichte Mittel - Asiens*, 1925, fig. 236, 237, 239, cité dans R. Wittkower, *Allegory and the Migration*, p. 21, not. 55 et 56. Cf. dessin dans P. Androudis, *Origines et symbolique*, p. 333, fig. 1.

23. (1228, Portails Ouest et Est de la Mosquée de Divrigi et plus tard, en 1312, dans le décor en relief du *türbe* de Hüdavent Khatun). Cf. J.-P. Roux, *La sculpture figurative*, p. 27-90; P. Androudis, *Origines et symbolique*, p. 329-330, fig. 7, 8 et 13.

24. Sur l'aigle bicéphale en Byzance à l'époque des premiers Paléologues (1261-1328), cf. A. Soloviev, *Les emblèmes héraldiques*, p. 129-136.

25. La question de savoir si l'aigle bicéphale du coussin de l'empereur de Nicée dans le Ms. gr. n° 442 de Munich est une retouche, a été posée par A. Heisenberg (*Aus der Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit*, München, 1920 (Der Zweiköphige Adler der byzantinischen Kaiser, p. 13-29). Heisenberg démontra que dans l'original les aigles de Lascaris ne portaient qu'une seule tête et la seconde tête a été ajoutée plus tard. La question fut reprise dans I. Spatharakis, *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts*, Leiden 1976, p. 165-170. Spatharakis n'y distingue aucune retouche (p. 169). La première apparition attestée de l'aigle bicéphale sur un coussin impérial est celle sur le Chrysobulle d'Andronic II Paléologue en faveur de la Métropole de Monemvasie (1301, Musée Byzantin d'Athènes, Ms n° 80). Cf. *L'Art Byzantin* (Catalogue de l'Exposition: "L'Art Byzantin, Art Européen"), Athènes 1964, p. 347, n° 371.

emblème impérial. Son usage à l'époque byzantine tardive est sans doute associé à une nouvelle iconographie de l'époque, qui emploie des nouveaux emblèmes au service du pouvoir et d'art byzantin (aigle bicéphale, croix des quatre *B*, fleur de lys)[26].

Il est probable que l'usage de l'aigle bicéphale dans le décor de notre sarcophage, est principalement dû à une influence des étoffes à décor zoomorphe, de fabrication ou d'inspiration islamique de l'époque. Ornées pour la plupart, d'animaux réels ou fabuleux en position hiératique (lion, gazelle, aigle, perroquet, griffon ailé, e.t.c.)[27] et déstinées à l'usage du maître et ses courtisans, ces étoffes avaient une telle valeur, qu'on en faisait des cadeaux diplomatiques aux souverains étrangers et qu'elles facilitaient les échanges commerciaux au même titre que les monnaies[28].

D'après A. Grabar, la synthèse "orientale" de l'aigle avec les dragons serpentiformes des peits côtés du sarcophage, a été inspirée par un tissu islamique, probablement espagnol[29]. On sait que ces ateliers d'étoffes luxueuses produisaient des pièces "orientaux", où les motifs animaliers y sont dominants, ainsi que les traits d'oiseaux rapaces. Il nous semble que cette opinion fut très avancée, vu que les tissus de fabrication espagnole du 13e siècle présentent un décor à la fois géométrique et ornemental, composition non appliquée dans le décor de notre sarcophage.

L'influence directe de la décoration musulmane, particulièrement seldjoukide (rinceaux, aigle à double tête, technique d'exécution), sur le décor du sarcophage a été reconnue, par G. Millet, qui n'a pas solidement fondé son hypothèse[30]. On pourrait sur ce point signaler la ressemblance lointaine de la

26. Le fleuron et la fleur de lys, présents sur le *suppedion* impérial, furent, sous les Doukas et les Comnènes, parmi les ornements les plus distincts du costume impérial ou princier (L. Hadermann-Misguich, "Tissus de pouvoir et de prestige sous les Macédoniens et les Comnènes. A propos des coussins-de-pieds et de leurs représentations", *Δ.Χ.Α.Ε.*, pér. D´, 17 (1993-1994), Athènes 1994, p. 12-128. Sur la croix des quatre *B* cf. A. Soloviev, *Les emblèmes héraldiques*, p. 155-162.

27. Sur les étoffes musulmanes cf. O. v. Falke, *Kunstgeschichte der Seidenweberei*, t. I-II, Berlin, 1913.

28. A. Muthesius, "Silk, Power and Diplomacy in Byzantium", dans *Idem*, *Studies*, London 1995, p. 231-244.

29. A. Grabar, *Sculptures byzantines*, p. 152.

30. G. Millet, *Remarques*, p. 212 ff. De la même à-peu-près époque, date l'aigle à deux têtes d'une fresque de l'église byzantine des Archanges à Prilep (FYROM). L'aigle, d'un aspect purement oriental, à deux têtes réunies sur un seul cou, est placée dans de grands cercles superposés du vêtement oriental du donateur de l'église. Cf. P. Miljkovic-Pepek, *Crkvata Sv.Jovan Bogoslov-Kaneo vo Ohrid* (Kulturno Nasledstvo, n° 4), Skopje 1963, p. 91-92; B. Babić, "Tri grcka fresko natpisa na zidovima crkava srednjevekovnog Prilepa iz druge polovine XIII veka", *Zbornik za likovne umetnosti* 5 (Novi Sad 1969) 25-33; T. Velmans, *La peinture murale byzantine à la fin du Moyen Âge*, Paris 1977, p. 169.

disposition de l'aigle avec les dragons du sarcophage avec l'aigle bicéphale de Çifte Minareli Medrese à Erzurum, œuvre sculptée en 1271[31].

Malgré ces opinions divergentes, il a une chose que l'on peut affirmer avec certitude: la présence de l'aigle bicéphale aux têtes ménacées par des dragons dans le décor du sarcophage d'A. Maliassenè est sans doute associée au caractère funéraire du monument[32].

De plus, le traitement des têtes (becs, yeux, tête souligné par des trous de trépan), du plumage, de la queue, des pattes de l'aigle et celui des oiseaux des médaillons du sarcophage est proche au traitement des aigles de quelques faibles reliefs attribués au 11e-12e s. (chapiteau de l'église de Saint Donat à Glyki, Épire, figurant une aigle qui aveugle un oiseau d'un coup de bec, dalle encastrée dans la tour centrale de l'Héptapyrgion à Thessalonique et dalle inédite de Beroia, figurant une scène analogue)[33]. Malgré les influences islamiques qui se manifestent dans le décor du sarcophage d'A. Maliassenè, nous sommes donc témoins d'une continuité de la technique d'exécution des reliefs mésobyzantins, même au cours de la deuxième moitié du 13e s.

Le griffon à aile serpentiforme qui attaque sa queue

L'autre motif d'allure "orientale" et d'intérêt particulier du sarcophage, encerclé en médaillons, est celui du griffon ailé (fig. 4)[34]. Au corps d'un lion, l'animal fabuleux a les pattes d'avant légèrement levées et la tête penchée à l'arrière. Il picore de son bec les fruits d'une branche suspendue à la partie supérieure du médaillon. L'une de ses ailes est à son extrémité tournée en

31. Cf. J. Gierlichs, *Mittelalterliche tierreliefs*, n° 16, p. 165-167, fig. 12.1-3.

32. On a signalé la même aigle bicéphale ménacée par deux serpents dans deux bas-reliefs post-byzantins (qui copient le décor du sarcophage d'A. Maliassenè), murés à l'église de Saint Athanase à Drakia, à quelques kilomètres du colline d'Épiskopi. Cf. dessins des reliefs dans M. Polyviou, "Λιθανάγλυφες παραστάσεις ναών σε εκκλησίες του Πηλίου", in *ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗ - ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ - ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΚΑΙ ΣΥΝΟΛΩΝ*, t. 3, Athènes 1993, fig. 7, p. 340 et fig. 9 dans la page 342.

33. Sur le relief de Glyki voir C. Vanderheyde, "Les reliefs de l'église Saint-Donat à Glyki (Épire)", *BCH* 121.2 (1997) 697-719, en part., p. 706-707, 710, fig. 1a. Sur celui de Thessalonique cf. T. Pazaras, "Κατάλογος χριστιανικῶν ἀναγλύφων πλακῶν ἐκ Θεσσαλονίκης μὲ ζωομόρφους παραστάσεις" *Βυζαντινά* 9 (1977) n° 50, p. 84-85, pl. XXVIII. Tous ces reliefs sont attribués au 11e s., tandis que Grabar attribue celui de Glyki au 12e s. (A. Grabar, *Sculptures byzantines*, pl. LXXVIII d).

34. Sur le griffon ailé dans l'art byzantin cf. L. Bouras, *The Griffin through the Ages*, Athènes 1983. Le griffon est très courant dans le décor des tissus précieux de byzantins et islamiques. En Byzance les tissus avec des griffons ("gryparia") étaient très à la mode. Cf. A. Muthesius, "The Griffin Silk from St. Trond", dans *Idem*, *Studies*, p. 147-164; *Idem*, "Paired main warp twills with lion, eagle and griffin motifs", dans *Idem*, *Byzantine Silk Weaving. AD 400 to AD 1200*, Vienna 1997, p. 50-57, notes 40-65.

volute, se prolongeant à l'arrière et terminant à une belle tête dragonale. La tête du monstre, identique à la tête des dragons des petits côtés du sarcophage, a la gueule ouverte, la langue fourchue, les dents acérés et les lèvres retroussés en arrière. Conformément à l'iconographie islamique de l'époque, la tête a les oreilles pointues et les yeux en amande. De même que les corps des dragons des petits côtés du sarcophage, son corps est souligné par de lignes imitant d'écailles[35]. Les cuisses sont gravées avec des fleurons en forme d'une cœur[36] et les parties principales du corps par des bandes horizontales et verticales, d'un décor imitant de petites perles.

La figure du griffon est très courante dans l'iconographie byzantine, même aux temps des Paléologues. D'ailleurs, le griffon était longtemps consideré comme un gardien des tombeaux[37].

Pourtant, le combat de griffon ou d'un autre animal fabuleux avec sa queue dragonale, est signalé surtout dans l'art figuratif seldjoukide et artuqide des 12e-13e siècles. Mais quelle est l'origine de ce motif? Selon la légende de l'antagonisme entre la lumière du ciel et le dragon terrestre, l'Orient créa un organisme composite qui, lui aussi, a fait son apparition en Europe: les rivaux s'unissent dans le même être. Le monstre de la terre devient la queue d'une créature symbolisant une étoile ou une constellation. Tantôt il garde son tronc intact, avec des pattes, tantôt c'est un serpent à tête énorme. C'est sur le Sagittaire (ou en version du Centaure) qu'il intervient le plus souvent: la queue dragonale attaque l'archer qui lui décoche une flèche. L'image est particulièrement courante sur les cuivres incrustés d'argent produits dans les ateliers de bronze seldjoukides et iraniens des 12e et 13e siècles et sur les monnaies artuqides (1185-1203, mais surtout sur les monnaies d'Artuq Arslân, 1201-1239)[38]. Parfois le signe du Zodiaque n'est pas un simple quadrupède

35. Ce dragon nous rappelle le fragment d'une dalle avec une tête dragonale et une main sortie de sa gueule, jusqu'ici d'une interprétation insignifiante, conservé dans l'église d'Épiskopi. (Cf. cliché du fragment dans A. Grabar, *Sculptures byzantines*, pl. CXXXI, b. n° 160 et T. Pazaras, *Reliefs*, p. 174, fig. 18b). Sur ce relief on prépare un petit article. De la même technique fut sculpté le couvercle plat du sarcophage de Nicolas Maliassenos, dont un fragment fut muré dans l'église de Saint-Athanase à Makrinitsa (A. Grabar, *Sculptures byzantines*, p. 152 et pl. CXXXI, b.

36. Ce fleuron est répeté surtout dans d'œuvres du métal, de fabrication musulmane.

37. Sur le griffon dans l'antiquité voir A.-M. Bisi, *Il Grifone, Storia di un motivo iconographico nell'antico oriente mediterraneo*, Roma 1965. Sur son caractère symbolique cf. L. Charbonneau-Lassay, *Le bestiaire du Christ*, Paris 1940, p. 364-376. Cf. aussi M. Kambouri-Vamvoukou, "Ἀνάγλυφη πλάκα σαρκοφάγου ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν", *Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη Σ. Πελεκανίδη*, p. 93-94, pl. 1-2.

38. F. Sarre, "Islamische Tongefäsze aus Mesopotamien", *Jahrbuch der pr. Kunstsammlungen*, 1905, p. 78, fig. 11a; G. Hennequin, *Catalogue des monnaies musulmanes de la Bibliothèque Nationale.Asie pré-mongole. Les Salğūks et leurs successeurs*, Paris 1985, p. 493-501, pl. XXVIII, nos

mais un homme en lutte avec le dragon, tous les deux soudés en un seul corps[39]. On en connaît plusieurs représentations et variantes[40].

Le même griffon ailé (combattant sa queue de son aile dragoniforme) est inseré en médaillon, dans le décor du fragment d'un sarcophage identique à celui d'A.Maliassenè, de nos jours au monastère voisin de Néa Pétra, à Portaria. D'autres fragments de cet sarcophage qui imite celui d'Anna, furent murés dans l'église d'Épiskopi[41].

Les oiseaux antithétiques, avec la tête tournée en arrière

Le troisième motif distinct du sarcophage d'A. Maliassenè est celui des oiseaux "héraldiques", placés dos-à-dos dans des médaillons, de part et d'autre d'un arbre (fig. 5). Les oiseaux (s'agit-il des perroquets?) sont traités d'une manière décorative qui est plus poussée dans le rendu du plumage, car les ailes sont décorés avec de rainures parallèles.

Avec la tête penchée en arrière, chaque oiseau picore une petite branche à cinq feuilles, suspendue à la cime d'un arbre stylisé. En perpétuelle évolution et en ascension vers le ciel, cet arbre évoque tout le symbolisme de la verticalité[42] et le caractère cyclique de l'évolution cosmique, la mort et la régénération. Les feuillus évoquent un cycle, eux qui se dépouillent et se recouvrent chaque année de feuilles. Branches et feuillus identiques remplissent toute la partie inférieure du médaillon, de même que tout l'espace laissé par les oiseaux. Notre arbre met en communication les trois niveaux con-

1204-1217, p. 501-508, pl. XXIX, nos 1218-1235. Le sagittaire y est représenté comme tel: la partie animale du centaure figure à gauche ou à droite, la queue se terminant en gueule de dragon largement ouverte; la partie humaine est tournée de trois quarts, soit à gauche, soit à droite, la tête est casquée, le centaure bandant un arc pointé vers la gueule de dragon.

39. *A Survey of Persian Art*, éd. par A. Pope et P. Ackermann, Oxford 1939, pl. 173 (plat lustré de Kachan, daté du 13e s.); P. Schulz, *Die persisch-islamische Miniaturmalerei: ein Beitrag zur Kunstgeschichte Irans*, Leipzig 1914, pl. M, miniature persane (de 1340).

40. Dans un mirroir en bronze de la première moitié du 13e s., attribué à un atelier anatolien, figurent des sagittaires, dont le corps est celui d'une harpie ailée à queue dragoniforme, à côté des griffons ailés, en queue aussi terminée en tête de dragon. Cf. P. Soucek, "Mirror with a Hunter on Horseback", *The Glory of Byzantium*, n° 282, p. 424, avec toute la bibliographie relative à l'objet. La harpie ailée est aussi signalée sur un coffret seldjoukide du début du 13e s., de la collection Heeramaneck à N. York. Cf. D. S. Rice, "Studies in Islamic Metalwork-VI", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 21 (1958) 236-239, pl. VI; Ü. Erginsoy, *Islam maden sanatının gelişmesi*, Istanbul 1978, p. 210-211, fig. 118a et 118 b.

41. T. Pazaras, *Συμπλήρωση τῆς σαρκοφάγου*, p. 360-361, pl. 5d, 6a-b., *Idem*, *Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι*, p. 40, 64, 69, 70, 102, 105, 144, 157, 165, pl. 34 et 35a-b.

42. Ce sens est presque universel. Cf.en particulier J. Chevalier - A. Gheerbrant, *Dictionnaire des symboles*, 2e éd., Paris 1982, p. 62.

stitutifs du *cosmos* (souterrain, terre et hauteurs). Il met ainsi en relation le monde chthonien et le monde ouranien : parce que ses racines plongent dans le sol et que ses branches s'élèvent dans le ciel, il est symbole des rapports entre la terre et le ciel. Par conséquent, il fut toujours d'un caractère funéraire, tant dans l'art paléochrétien, que dans l'art byzantin[43]. Des parallèles dans l'art islamique existent, surtout dans le décor sculpté des *türbés* seldjoukides des 13e-14e siècles[44] et dans le décor des étoffes islamiques espagnoles ou siciliennes des 12e-13e siècles.

Les oiseaux adossés, avec la tête retournée vers le dos, rappellent ceux des tissus byzantins et islamiques des 11e-13e siècles[45], ceux des bas-reliefs byzantins et italo-byzantins[46] et ceux dans la sculpture figurative seldjoukide, artuqide et mésopotamienne des 12e-13e siècles[47]. Des oiseaux identiques figurent sur la dalle du couvercle en faible relief du sarcophage byzantin du Musée Archéologique de Nicopolis (Épire, dernier quart du 13e s.), dont le décor semble être inspiré par un tissu islamique[48].

43. Il possède en ce sens un caractère central, à tel point que l'Arbre du Monde est un synonyme de l'Axe du Monde. C'est ainsi que le décrit lyriquement le Ps.-Chrysostome dans sa 6e Homélie sur le Pâques: *ferme soutien de l'univers, lien de toutes choses, support de toute la terre habitée, entrelacement cosmique, comprenant en soi toute la bigarrure de la nature humaine. Fixé par les clous invisibles de l'Esprit, pour ne pas vaciller dans son ajustement au divin; touchant le ciel du sommet de sa tête, affermissant la terre de ses pieds, et dans l'espace intermédiaire, embrassant l'atmosphère entière de ses mains incomensurables.* Sur son caractère dans l'art chrétien cf. L. Bouras, "Τὸ δέντρο τῆς ζωῆς στὴ μεσοελλαδικὴ ἑλλαδικὴ γλυπτική", *Β΄ Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης, Πρόγραμμα καὶ Περιλήψεις ἀνακοινώσεων*, Αθήνα 1982, p. 66-67.

44. J.-P. Roux, *Le bestiaire*, p. 46-47.

45. Comme p.e. l'étoffe en soie conservé au Diözesanmuseum, Speyer (A. Muthesius, *Studies*, pl. 96A).

46. Notons p.e. la dalle de la clôture du chœur de la Cathédrale de San Nicola à Bari. Cf. A. Grabar, *Sculptures byzantines*, pl. CXXX a.

47. Dans le détail d'un *türbé* (mausolée) anonyme à Ercis-Patnos (Anatolie orientale, 12e s.) et sur un bas-relief de Haute Mésopotamie au Musée de l'Ince Minareli Medrese de Konya (J.-P. Roux, *Le problème des influences*, p. 61-62, fig.1; J. Gierlichs, *Mittelalterliche tierreliefs*, *op.cit.*, n° 88 (Istanbul, Türk ve Islam Eserleri Müzesi, Inv. 2514), p. 248-249, pl. 62. 2 et n° 75 (Mār Behnam, à côté de Mossoul), p. 235-238, pl. 59. 1-4. On les retrouve aussi dans d'autres œuvres, surtout iraniennes. On peut en citer un pot iranien du 13e s. avec glaçure opaque (Louvre, A.O., n° MAO 58). Cf. *L'Islam dans les Collections Nationales* (Catalogue de l'Exposition d'art islamique organisée au Grand Palais, 1977), Paris 1977, p. 148, n° 292. Une représentation identique se retrouve dans un fragment iranien en stuc du 12e-13e s., de Staatliche Museum, Berlin (inv. n° I. 33/ 59, Cf. *Islamische Kunst. Verborgene Schätze* (Catalogue de l'Exposition d'art islamique de Berlin), Berlin 1986, n° 109, p. 81.

48. N° inv. AM 679. Cf. T. Pazaras, *Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι*, p. 44, n° 52, pl. 40 et 41. La dalle de Nicopolis fut transportée du monastère de Kozilè, près de Preveza.

Mais quelle fut la source d'inspiration du sculpteur du sarcophage? Selon une ancienne suggestion, du modèle a servi un tissu d'origine sicilienne. Il est vrai que l'île a beaucoup contribué à la manufacture des étoffes précieuses d'allure orientale et en fournissait les principaux marchés européens[49]. Cosmopolites dès Roger II (1105-1154), ces ateliers gréco-arabes étaient rigoureusement fidèles à leurs modèles byzantino-islamiques. Au 13e s., la production des étoffes ne s'en distinguait plus que par des détails comme la distribution dans les registres ou le mode des inscriptions[50]. D'autres chercheurs n'excluent pas l'influence des tissus hispano-mauresques sur le décor du sarcophage. Les soieries de luxe andalouses des 10e-12e siècles, se distinguent par un décor zoomorphe en médaillons[51] et par d'entrelacs et de bordures d'écriture en *nashki* [52]. L'ancienne opinion de G. Millet à propos d'une influence des reliefs seldjoukides sur le décor du sarcophage d'A. Maliassenè (rinceaux, aigle bicéphale aux têtes accolées, technique d'exécution)[53] fut acceptée par la plupart des chercheurs, mais sous réserve[54].

A. Grabar et puis T. Pazaras, qui a partagé son opinion, attribuèrent le sarcophage de Maliassenè et d'autres sculptures champlevées au même atelier byzantin. L'origine du sculpteur, dont on ne sait rien, pourrait être recherché dans le domaine de l'entourage artistique des cours princières byzantines de

49. Comme le manteau en forme de chape d'église (1135, utilisé depuis le 13e s. pour le couronnement des empereurs allemands), ou la tunique de lin envoyé à Otton IV et qui servit à envelopper les restes de Frédéric II de Suabe (1197-1250).

50. Les industries siciliennes l'ont quité après les Vêpres Siciliennes (1282). Cf. J. Baltrušaitis, *Le Moyen Âge fantastique. Antiquités et exotismes dans l'art gothique*, Paris ^{2}1993, p. 87.

51. Au 10e s. fonctionnait probablement une manufacture d'État pour la fabrication des soieries destinées à l'usage de la cour. Le géographe Al Idrisi (1099-1154), en se référant à l'industrie d'Alméria (Andalousie), mentionna 800 métiers pour la production des précieuses étoffes. Cf. Idrîsî, *La première géographie de l'Occident* (Traduction du chevalier Jaubert, revue par A. Nef, édition à cours de H. Bresc et A. Nef), Paris 1999, ch. IV. 1, p. 281-282. Des ateliers des tissus existaient dans d'autres villes (Murcie, Séville, Grenade, Malaga). Cette disposition ornementale rappelle en partie l'ancien style "héraldique" conservé dans l'étoffe de Kunstgewerbemuseum de Berlin, avec une aigle bicéphale, ou le fragment en soie du Musée Episcopal de Vich (Catalogne), avec le fameux "étrangleur de lions" (11e s.). Cf. illustration du fragment de Kunstgewerbemuseum dans A. Muthesius, *Studies*, n° M 951, pl. 90B. Parallèlement se perpétue ici la tradition abbasside ancienne, p. e. dans le tissu orné de sphinx, d'origine et d'ancienneté identiques, dont les figures affrontées frappent par la manière de la stylisation, par le type physionomique et par les "boucles samarriennes", ou encore dans le fragment du Kunstgewerbemuseum, avec des béliers adossés, mais aux têtes affrontées, où revit très manifestement le vieux motif abbasside des combats de béliers.

52. Connus par les habits mortuaires découverts à Las Helgas, près de Burgos, et par ceux de l'infant Don Felipe, mort en 1274. Cf. en bref K. Otto-Dorn, *L'Art de l'Islam* (trad. de l'allemand par J.-P. Simon), Paris 1967, p. 132.

53. G. Millet, *Remarques*, p. 212 ff.

54. A. Grabar, *Sculptures byzantines*, p. 152.

l'époque. Comme on l'a souligné plus haut et malgré l'influence islamique dans le décor du sarcophage, la technique d'exécution de reliefs du sarcophage n'est pas lointaine à celle de quelques reliefs mésobyzantins.

Le sarcophage, l'une des plus magistrales œuvres de la sculpture byzantine tardive, présente un grand intérêt quant à l'assimilation des motifs d'aspect oriental dans l'art byzantin de la deuxième moitié du 13e s. Le symbolisme funéraire de tous les motifs du sarcophage est induscitable. L'aigle bicéphale y est d'un caractère décoratif et ne semble avoir aucun rapport avec l'aigle des Paléologues. Le corps et le plumage reflètent l'aspect d'un tissu, source probable d'inspiration du sculpteur. Les reliefs du sarcophage sont d'une excellente qualité d'exécution, ce qui prouve que les sculpteurs maîtrisèrent aussi bien la technique du bas-relief que celle du champlevé. Le décor et la forme des reliefs témoignent sans doute de leur réceptivité au décor des étoffes islamiques, très recherchés à l'époque. Les motifs trahissent une influence ornementale et formelle exercée, tant par les tissus de manufacture islamique, que par les reliefs seldjoukides et artuqides à décor animalier. Pourtant, la ressemblance des motifs du sarcophage avec des motifs seldjoukides n'exclut pas à penser aussi à un sculpteur familier à l'art figuratif anatolien, tel qui se manifestait dans les sculptures seldjoukides, ou dans d'autres œuvres anatoliennes, surtout celles du métal.

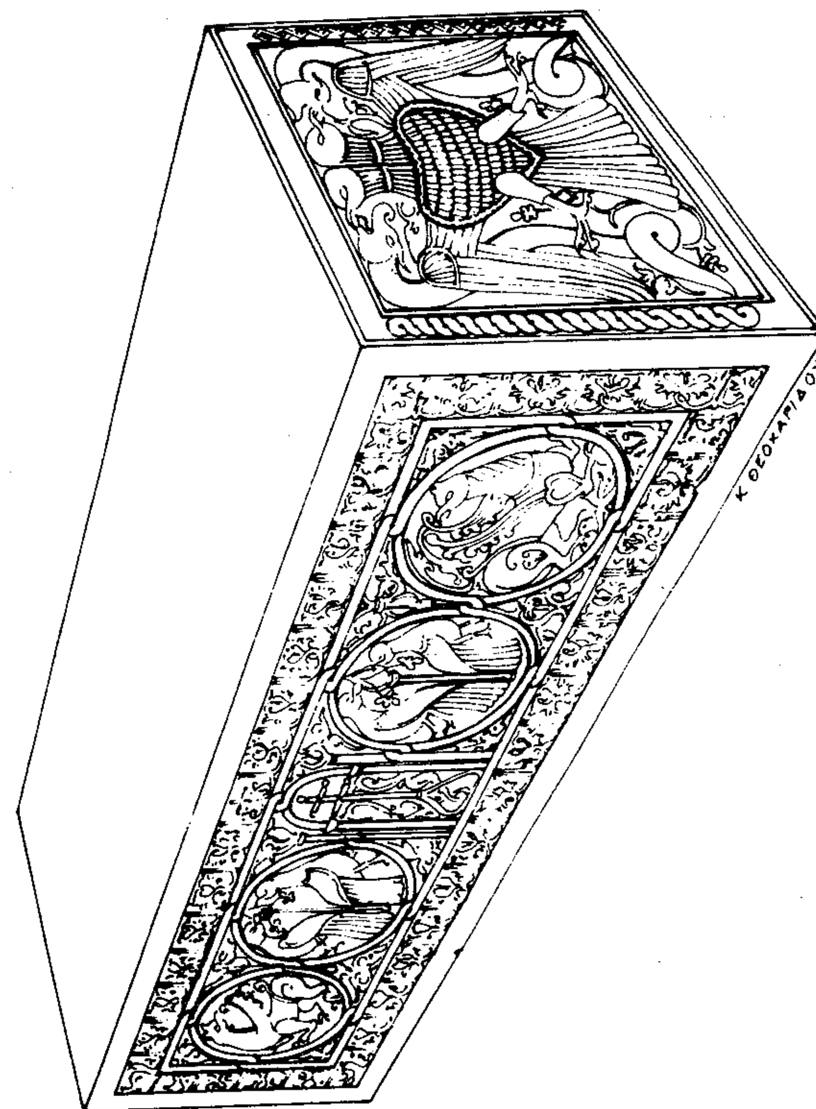

Fig. 1. Reconstitution graphique du sarcophage d'A. Maliassenè (T. Pazaras).

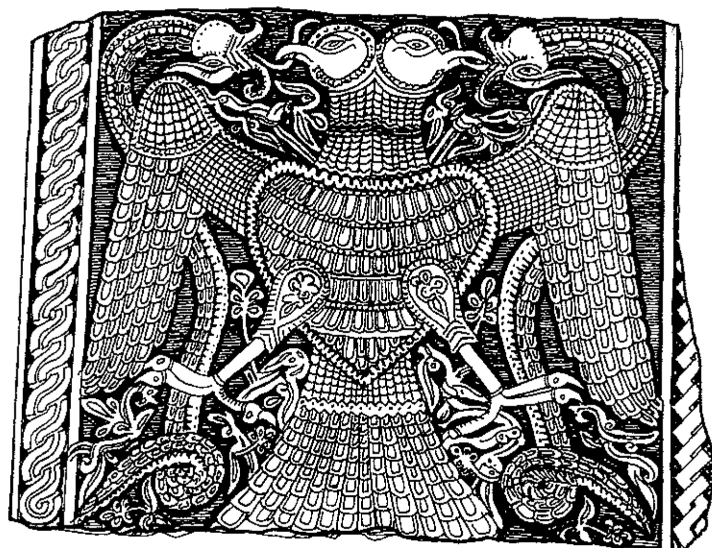

Fig. 2. L'aigle bicéphale des petits côtés du sarcophage (P. Androudis).

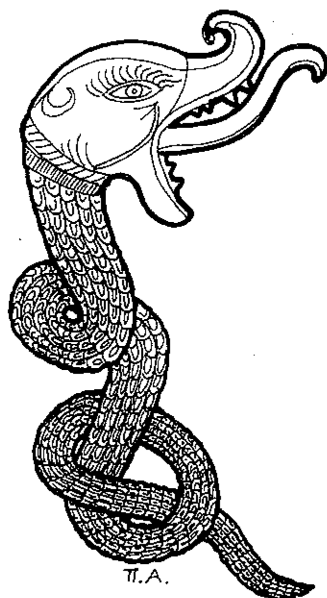

Fig. 3. Dragon sculpté seldjoukide (13e s.). Konya, Ince Minareli Medrese (P. Androudis).

Fig. 4. Griffon ailé du sarcophage (P. Androudis).

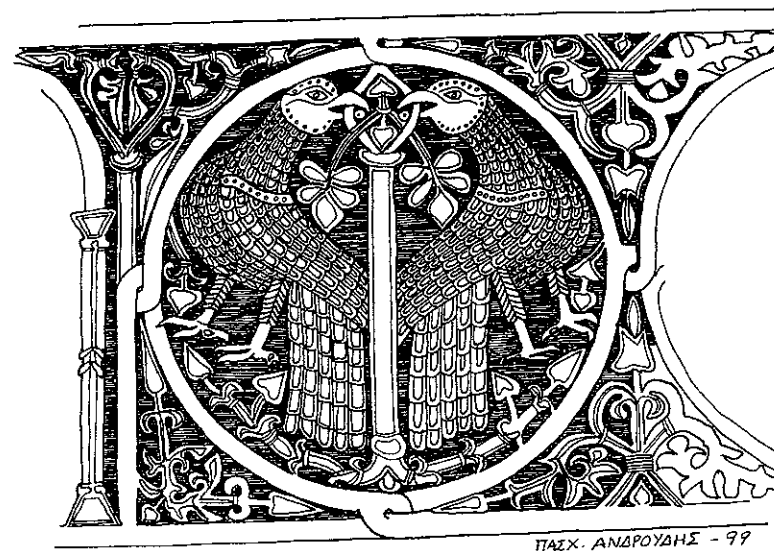

Fig. 5. Oiseaux adossés du sarcophage (P. Androudis).

Πέτρος Βλαχάκος

Η προσωπικότητα του Λυσάνδρου και του Αγησιλάου μέσα από το έργο του Νικηφόρου Γρηγορά

Ο Νικηφόρος Γρηγοράς, ένας από τους σπουδαιότερους λογίους του 14ου αιώνα, μας άφησε ένα σημαντικό σε έκταση και περιεχόμενο έργο, μέσα από το οποίο διαφαίνεται μία ευρύτατη παιδεία καθώς και η ιδιαίτερη ενασχόλησή του με πολλά προβλήματα που απασχολούσαν την εποχή του[1].

Από την εξέταση του ιστοριογραφικού έργου, των επιστολών αλλά και των υπόλοιπων κειμένων του Νικηφόρου Γρηγορά διαπιστώνει κανείς ένα εντυπωσιακό φάσμα γνώσεων για τον αρχαίο και τον ρωμαϊκό κόσμο, το οποίο προέρχεται κυρίως από τη βαθιά μελέτη της αρχαίας και μεταγενέστερης ελληνικής γραμματείας, εφόσον ο συγγραφέας, όπως και ο δάσκαλός του Θεόδωρος Μετοχίτης, δεν γνώριζαν τη λατινική γλώσσα[2].

Εκτός των άλλων πολυάριθμες είναι οι αναφορές που κάνει ο συγγραφέας σε γεγονότα και προσωπικότητες της αρχαίας ελληνικής και ρωμαϊκής ιστορίας. Από αυτό το ευρύ φάσμα επέλεξα στη σημερινή ανακοίνωση να εξετάσω πώς παρουσιάζονται δύο προσωπικότητες της αρχαίας Σπάρτης, οι οποίες έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην πολιτική και στρατιωτική ιστορία των κλασικών χρόνων, ο Λύσανδρος, ο οποίος ως γνωστόν κυριάρχησε στα τελευταία γεγονότα του Πελοποννησιακού πολέμου (407-404 π.Χ.) και στα γεγονότα που ακολούθησαν μέχρι τη μάχη της Αλιάρτου (395 π.Χ.) και ο Αγησί-

Θα ήθελα να ευχαριστήσω και από τη θέση αυτή για τις ουσιαστικές παρατηρήσεις και υποδείξεις τους τον τακτικό καθηγητή της Αρχαίας Ιστορίας του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ. κ. Ιωάννη Τουλουμάκο, την τακτική καθηγήτρια της Βυζαντινής Ιστορίας του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ. κ. Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα και την επίκουρη καθηγήτρια της Βυζαντινής Ιστορίας του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ. κ. Βασιλική Νεράντζη-Βαρμάζη.

1. Για τη ζωή και το έργο του Νικηφόρου Γρηγορά βλ. R. Guilland, *Essai sur Nicéphore Grégoras*, Paris 1926 (στο εξής: R. Guilland, Essai)· Nikephoros Gregoras, Romäische Geschichte, Historia Rhomaike (übersetzt und erlautert von Jan Louis van Dieten, Teilen I-III, Stuttgart 1973-1988, I 1-62 (στο εξής: J. L. van Dieten, *Nikephoros Gregoras*)· H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, München 1978, t. I 453-465 (Βυζαντινή Λογοτεχνία, μετάφρ. Τ. Κόλλιας, Κ. Συνέλλη, Γ. Χ. Μακρής, Ι. Βάσσης, Αθήνα 1997, τ. Β΄ 297-311)· S. Mergiali, *L'enseignement et les lettrés pendant l'époque des Paléologues (1261-1453)*, Αθήναι 1996, κυρίως τις σσ. 73-89· Δ. Μόσχος, *Πλατωνισμός ή χριστιανισμός; Οι φιλοσοφικές προϋποθέσεις του Αντιησυχασμού του Νικηφόρου Γρηγορά (1293-1361)*, Αθήνα 1998 [βιβλιοκρισία Ι. Α. Δημητρακόπουλος, *Βυζαντιακά* 19 (1999) 403-418] (στο εξής: Δ. Μόσχος, *Πλατωνισμός*).

2. Για την αρχαιογνωσία του Νικηφόρου Γρηγορά βλ. R.Guilland, *Essai* 76-78. Για τον συσχετισμό του έργου του Πλουτάρχου με το έργο του Νικηφόρου Γρηγορά βλ. Δ. Μόσχος, *Πλατωνισμός* 148, 138 κ.ε., όπου και σχετική βιβλιογραφία.

λαος, τον οποίο μετά τις επιτυχημένες στρατιωτικές επιχειρήσεις, που διεξήγαγε στη Μ. Ασία (397 π.Χ. - 396 π.Χ.), ανεκάλεσε η Σπάρτη ύστερα από τη μάχη της Αλιάρτου (395 π.Χ.), για να αντιμετωπίσει τον συνασπισμό Αθηναίων, Βοιωτών και Κορινθίων, οι οποίοι είχαν κηρύξει τον πόλεμο εναντίον της[3]. Παράλληλα θα εξετάσουμε σε συσχετισμό τις αναφορές του Νικηφόρου Γρηγορά με τα γεγονότα της ιστορικής περιόδου, τα οποία περιγράφει στο έργο του.

Οι αναφορές του Νικηφόρου Γρηγορά σχετικά με την προσωπικότητα του Λυσάνδρου και του Αγησιλάου εντοπίζονται στο ιστοριογραφικό του έργο και σε δύο επιστολές του στον μεγάλο δομέστικο Ιωάννη Καντακουζηνό, στον οποίο εύχεται να είναι συγχρόνως επιστήμονας, σπουδαίος στρατηγός και δίκαιος ηγεμόνας[4]. Για να σχηματίσουμε μία συνολική εικόνα σχετικά με την προσωπικότητα του Λυσάνδρου και του Αγησιλάου μέσα από το έργο του Νικηφόρου Γρηγορά, θα αναφερθούν οι σχετικές πληροφορίες από τα κείμενά του και θα γίνουν ορισμένες παρατηρήσεις και συσχετισμοί με τα γεγονότα, στα οποία αναφέρεται κυρίως ο συγγραφέας.

Ο Νικηφόρος Γρηγοράς λοιπόν αναφέρει ότι ο Επαμεινώνδας *...δὶς τὴν μεγίστην ἐκείνην Σπάρτης νενίκηκεν δύναμιν μετὰ βραχυτέρας πολλῷ περί τε Ἁλίαρτον καὶ τόπους Λευκτρικούς· ὅτε δὴ καὶ Λύσανδρον ἀπώλεσεν ἡ Σπάρτη καὶ ξὺν ἀκοσμίᾳ φεύγοντα τὸν πολὺν ἐδέξατο Ἀγησίλαον καὶ καπνὸν ἤδη διὰ μακροῦ τεθέαται παρὰ τὸν Εὐρώτα πολέμιον*[5]. Το σχετικό χωρίο αναφέρεται ως απόσπασμα λόγου του Ανδρονίκου Γ΄ του Παλαιολόγου, ο οποίος προβάλλει ορισμένα παραδείγματα από την ιστορία στην προσπάθειά του να ενισχύσει το ηθικό των στρατιωτών του εναντίον των Βουλγάρων[6]. Το ίδιο χωρίο ακριβώς αναφέρεται και σε επιστολή του Νικηφόρου Γρηγορά στον

3. Για τα σχετικά γεγονότα της αρχαίας ελληνικής ιστορίας βλ. W. Forrest, *A History of Srarta 950-192 BC*, London 1968, 119- 127· Ch. D. Hamilton, *Sparta's Bitter Victories. Politics and Diplomacy in the Corinthian War*, Cornell University press Ithaca and London 1979, κυρίως τις σσ. 182-208. Για τον Αγησίλαο η βιβλιογραφία είναι εκτενής. Βλ. σχετικά P. Cartledge, *Agesilaos and the Crisis of Sparta*, Baltimore 1987. Βλ. επίσης G. L. Cawkwell, «Agesilaos and Sparta», *The Classical Quarterly* 26 (1976) 62-84. Για τον Λύσανδρο βλ. D. Lotze, *Lysander und der Peloponnesische Krieg*, Berlin 1964· J. F. Bommelaer, *Lysandre de Sparte (histoires et traditions)*, Paris 1981 (στο εξης: J. F. Bommelaer, *Lysandre*).

4. Νικηφόρου Γρηγορᾶ, *Ἐπιστολαί*, έκδ. P. A. M. Leone, Nicerhori Gregorae Epistulae, vol.I-II, Roma 1982-83, αριθ. 41, 43 (στο εξής: Νικηφ. Γρηγ., *Επιστ.*).

5. Νικηφόρου Γρηγορᾶ, *Ῥωμαϊκῆς Ἱστορίας Λόγοι*, έκδ. L. Schopen - Im. Bekker, *Nikephori Gregorae Historia byzantina*, I-III, Bonnae 1829-1855, I 486, 7-11 (στο εξής: Νικηφ. Γρηγ., *Ιστ.*).

6. Για τις συγκρούσεις του Ανδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου με τους Βουλγάρους βλ. Νικηφ. Γρηγ., *Ιστ.* I 483-488· U. V. Bosch, *Kaiser Andronikos III Palaiologos (Versuch einer Darstellung der byzantinischen Geschichte in den Jahren 1321-1341)*, Amsterdam 1965, 69-82· D. M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium 1261-1453*, London 1972 (*Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου*, μετάφρ. Στ. Κομνηνός, Αθήνα 1996, 279-280, στο εξής: D. Nicol, *Τελευταίοι Αιώνες*).

Ιωάννη Καντακουζηνό[7]. Σε άλλη επιστολή επίσης προς στον Ιωάννη Καντακουζηνό ο συγγραφέας αναφέρεται στη σκληρή και υπεροπτική στάση του Λυσάνδρου απέναντι στην Αθήνα μετά τη ναυμαχία στους Αιγός ποταμούς (405 π.Χ) και την παράδοση της Αθήνας το 404 π.Χ. και υποστηρίζει ότι η αλαζονική αυτή στάση του Λυσάνδρου είχε ως κατάληξη την περιφρόνησή του και τον υποβιβασμό του αργότερα από τον Αγησίλαο στο πιο ταπεινό αξίωμα του επιστάτη των μαγείρων: *Λύσανδρος δὲ ὁ τῶν Λακεδαιμονίων ναύαρχος, ἐπειδὴ ναυλοχήσας τὰς τῶν Ἀθηναίων εἷλε τριήρεις καὶ τὴν τῶν λόγων ἑστίαν ἐχειρώσατο, τὰς Ἀθήνας, ὁ δὲ ἀνθρωπίνως τῇ τύχῃ ἐχρήσατο οὐδ' ᾐδέσθη τὴν τῆς σοφίας μητρόπολιν, ἀλλ' ἐρρύη πᾶσα τῶν σπλάχνων φειδώ τε καὶ οἶκτος, καὶ τὸ τελευταῖον βιαίαν ὁμοῦ καὶ αὐτόχειρα τοῖς Ἀθηναίοις τὴν τῶν οἰκείων τειχῶν ἐπετίθει καθαίρεσιν. φιλεῖ γὰρ ἐς ἀπόνοιαν ῥᾷστα χωρεῖν τὸ ἀνθρώπινον, ὁπότε μὴ λόγον ἡνίοχον ἔχοι ἐμμελῶς ἀναστέλλοντα τὴν τῆς τύχης ἀστάθμητον περιπέτειαν... τὰ γὰρ ἔσχατα περιφρονηθείς, τὸ τελευταῖον καὶ μαγείρων ἐπίσκοπος ὑπ' Ἀγησιλάῳ κατέστη*[8].

Στον επιτάφιο λόγο, τον οποίο εξεφώνησε το 1332 με αφορμή τον θάνατο του δασκάλου του Θεόδωρου Μετοχίτη[9], ο Νικηφόρος Γρηγοράς αναφέρεται ξανά στην κατάληψη της Αθήνας από τον Λύσανδρο: *πάλαι γε μὴν ἡ Ἑλλὰς τὴν τῶν λόγων ἑστίαν ἐθρήνησε τὰς Ἀθήνας, ὁπότ' ἐπιβούλως δραμὼν καθεῖλεν αὐτὰς ὁ Λακεδαιμόνιος Λύσανδρος. ἡμεῖς δ' οὐδ' ἀξίως θρηνεῖν ἔχομεν σήμερον ὅλας Ἑλλάδας αὐταῖς Ἀθήναις συγκαταδύσας*[10].

Ο συγγραφέας τονίζοντας επίσης τις καταλυτικές συνέπειες που είχε για τους Βυζαντινούς η κατάργηση του ναυτικού από τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο στα 1284 και τον εξαναγκασμό των Βυζαντινών να καταβάλλουν ετήσιο φόρο στους Βενετούς[11] παραλληλίζει το γεγονός αυτό με την καταβολή του ετήσιου δασμού στον Λύσανδρο και τον Δερκυλίδα από τους Αθηναίους, οι οποίοι μετά την απώλεια του στόλου τους στους Αιγός ποταμούς (405 π.Χ) εξαναγκάστηκαν να συνθηκολογήσουν το 404 π.Χ.: *...οὐδὲ γὰρ ἦν ἂν οὔτε Λατίνους οὕτω κατὰ Ρωμαίων θρασύνεσθαι, οὔτε*

7. Νικηφ. Γρηγ., *Επιστ.* 43.70-73.

8. Νικηφ. Γρηγ., *Επιστ.* 41.40-51.

9. R. Guilland, *Essai* 18-19.

10. Νικηφ. Γρηγ., *Ιστ.* I 477.20-23

11. Νικηφ. Γρηγ., *Ιστ.* I 174.10-175.18. Για την κατάργηση του ναυτικού από τον Ανδρόνικο Β΄ βλ. και H. Ahrweiler, *Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-Xve siècles*, Paris 1966, 374-375· A. Laiou, *Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II (1282-1328)*, Cambridge/Massachusetts 1972, 164-165· Αλκμ. Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Το Κοντοσκάλιο και το Επτάσκαλο. Συμβολή στη μελέτη των λιμανιών της Κωνσταντινούπολης κατά την ΄Υστερη περίοδο», *Βυζαντινά* (Δώρημα στον Ιωάννη Καραγιαννόπουλο) 13/2 (1985) 1326, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

ψάμμου θαλάσσης θεάσασθαι Τούρκους ποτέ, τῆς ναυτικῆς τῶν Ρωμαίων
δυνάμεως θαλαττοκρατούσης ὡς πρότερον· οὐδ' ἐς τοῦτ' ἀνάγκης συνελα-
θῆναι Ῥωμαίους, ὥστε μὴ μόνον ὁπόσα τῶν ἐθνῶν ὁμοροῦντα πεφύκασιν,
ἀλλὰ καὶ ὅσα ὡς πορρωτάτω τὴν δίαιταν ἐκληρώσαντο, οἷά τινα λίθον φο-
βεῖσθαι Ταντάλειον ἀπὸ λεπτοῦ τινος μίτου μετεωριζόμενον ἐπὶ κεφαλῆς, καὶ
πᾶσιν ἀναγκάζεσθαι φόρον εἰσφέρειν ἐτήσιον, καθάπερ Λυσάνδρῳ καὶ Δερ-
κυλίδᾳ καὶ τῆς ἐκ Λακεδαίμονος ἁρμοσταῖς δασμὸν ἐτήσιον Ἀθηναῖοι πάλαι
καὶ Βοιωτοὶ δυστυχήσαντες [12].

Ο συγγραφέας αναφέρεται επίσης στη συμμαχία του αυτοκράτορα Μιχαήλ
Η΄ Παλαιολόγου με τον βασιλιά της Αραγωνίας Πέτρο τον Γ΄ και τη χρημα-
τοδότησή του από τον ίδιο, για να τον στρέψει εναντίον του Καρόλου Ανδε-
γαυού της Σικελίας (1280-1282)[13]. Η συμμαχία αυτή είχε ως αποτέλεσμα τον
Σικελικό Εσπερινό (1282) και την καταστροφή της αυτοκρατορίας του Καρό-
λου, προτού προλάβει να πραγματοποιήσει τα μεγαλεπήβολα σχέδιά του για
την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης[14]. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς παραλλη-
λίζει τις σχετικές ενέργειες του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου με τις ενέργειες του
Αρταξέρξη εναντίον του Αγησιλάου[15]. Γράφει συγκεκριμένα: ...*τὸν παλαιὸν*
μιμησάμενος Ἀρταξέρξην ἐκεῖνον, ὃς τὴν ´Αγησιλάου τοῦ Σπαρτιάτου δει-

12. Νικηφ. Γρηγ., *Ιστ.* I, 209. 5-15.

13. Για τη χρηματοδότηση του Πέτρου Γ΄ της Αραγωνίας από τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο, η οποία μαρτυρείται και από άλλες ελληνικές και λατινικές πηγές βλ. D. J. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West (1258-1282). A Study in Byzantine-Latin Relations*, Cambrigde/Mass. 1959, 355-356 (ελλην. μετάφρ. 260-261) (στο εξής: D. J. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus*)· D. M. Nicol, *Τελευταίοι Αιώνες* 119-120.

14. D. J. Geanakoplos, *Emperor Michael Paleologus* 335-367 (ελλην. μετάφρ. 247-268)· D. M. Nicol, *Τελευταίοι Αιώνες* 116-121.

15. Για τη χρηματοδότηση των ελληνικών πόλεων από τον Αρταξέρξη βλ. Ξενοφών, *Ελληνικά* 3.5.1 [Xenophontis opera omnia. Recognovit brevique adnotatione critica instruxit E. C.
Marchant t. I-V, Oxford 1900-1920 (ανατ. 1957-1958)] (στο εξής: Ξενοφών, Ελληνικά, Αγησί-
λαος). *Ὁ μέντοι Τιθραύστης, καταμαθεῖν δοκῶν τὸν Ἀγησίλαον καταφρονοῦντα τῶν βασιλέως*
πραγμάτων καὶ οὐδαμῇ διανοούμενον ἀπιέναι ἐκ τῆς Ἀσίας, ἀλλὰ μᾶλλον ἐλπίδας ἔχοντα
μεγάλας αἱρήσειν βασιλέα, ἀπορῶν τί χρῷτο τοῖς πράγμασι, πέμπει Τιμοκράτην τὸν Ῥόδιον εἰς
Ἑλλάδα, δοὺς χρυσίον εἰς πεντήκοντα τάλαντα ἀργυρίου, καὶ κελεύει πειρᾶσθαι πιστὰ τὰ
μέγιστα λαμβάνοντα διδόναι τοῖς προεστηκόσιν ἐν ταῖς πόλεσιν ἐφ' ᾧτε πόλεμον ἐξοίσειν πρὸς
Λακεδαιμονίους και 4.2.1. Πλουτάρχου *Βίοι Παράλληλοι*. Plutarch's Lives with an English Tran-
slation by Bernadotte Perrin, Vol. I-XI, London (The Loeb Classical Library) 1914-1926 (ανατ.
1928-1971) (στο εξής: Πλούταρχος, *Λύσανδρος*, *Αγησίλαος*). Πλούταρχος, *Αγησίλαος* φ. 15.6
Τοῦ δὲ περσικοῦ νομίσματος χάραγμα τοξότην ἔχοντος, ἀναζευγνύων ἔφη (ὁ Ἀγησίλαος) μυρίοις
τοξόταις ὑπὸ βασιλέως ἐξελαύνεσθαι τῆς Ἀσίας· τοσούτων γὰρ εἰς Ἀθήνας καὶ Θήβας κομι-
σθέντων καὶ διαδοθέντων τοῖς δημαγωγοῖς, ἐξεπολεμώθησαν οἱ δῆμοι πρὸς τοὺς Σπαρτιάτας. U.
Wilcken, *Griechische Geschichte im Rahmen des Altertumsgeschichte*[9], München 1962, 214
(Αρχαία Ελληνική Ιστορία, μετάφρ. Ιω. Τουλουμάκος, Αθήνα 1976, 267)· J. Bommelaer, *Lysandre*
192.

σας ὁρμήν, χρήματα πέμψας συχνά, τόν τε Θηβαῖον Ἐπαμεινώνδαν καὶ Πε-
λοπίδαν καὶ ὅσοι τῆς Ἑλλάδος προὔχοντες ἦσαν, ἐξεπολέμωσε κατ' αὐτοῦ·
καὶ πρὶν ἀνήκεστόν τι παθεῖν παρ' ἐκείνου, ἀνήκεστα παθεῖν ἐκεῖνον φθάσας
ἐπεπράχει σοφαῖς ἐπινοίαις [16].

Μια τελευταία αναφορά του Αγησιλάου υπάρχει σε επιστολή του Νικηφόρου Γρηγορά στον Ιωάννη Καντακουζηνό, όπου εξαίρεται η στρατιωτική του ικανότητα και η αφοσίωση των στρατιωτών του: ... *Ἀγησίλαον δ' ἐν τοῖς πάλαι τὸν Σπαρτιάτην καὶ Σερτώριον τὸν ἐξ Ἰταλίας, οἳ παρὰ μέρος ἑκάτερος ἐν τῷ καλοῦντι τοῦ χρόνου ῥᾳδίως τὰ τῶν ἐναντίων συνεκύκησαν πράγματα. κοινωνικὸν γὰρ κἀκεῖνοι τὸ ἦθος καὶ χάριεν προτιθέμενοι τῷ στρατῷ, μάλα ῥᾳδίως ἐς τὸ δοκοῦν ὥσπερ ἀδαμαντίνοις εἶχον ἐξαρτωμένους δεσμοῖς, καὶ μάλα μᾶλλον τὸ θανεῖν εἰ δέοι ζῆν τοιούτων ἄνευ αἱρουμένους στρατηγῶν* [17].

Από τις σχετικές αναφορές του Νικηφόρου Γρηγορά σχετικά με τον Λύσανδρο και τον Αγησίλαο, διαπιστώνει κανείς ότι ο συγγραφέας αντλεί τις πληροφορίες του από την αρχαία και μεταγενέστερη γραμματεία και τις χρησιμοποιεί σε συσχετισμό με την εποχή του. Ο συγγραφέας ακολουθεί και τα έργα του Ξενοφώντα, «Ἑλληνικά» και «Ἀγησίλαος» αλλά κυρίως ακολουθεί τους συγκεκριμένους βίους του Πλουτάρχου, «Λύσανδρος» και «Ἀγησίλαος». Ο Πλούταρχος ήταν ένας από τους αγαπημένους του συγγραφείς[18] και ο Νικηφόρος Γρηγοράς μετά την πτώση του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου το 1328, την εξορία του δασκάλου του Θεόδωρου Μετοχίτη στο Διδυμότειχο[19] και την απομάκρυνσή του από τα ανάκτορα, παρέμεινε σχεδόν για τέσσερα χρόνια στη Μονή της Χώρας, όπου είχε την ευκαιρία να μελετήσει τα χειρόγραφα των κλασικών συγγραφέων καθώς και το κριτικά σχολιασμένο χειρόγραφο του Πλουτάρχου από τον Μάξιμο Πλανούδη, το οποίο βρισκόταν στη βιβλιοθήκη της Μονής[20]. Υπάρχει βέβαια και η ανεξακρίβωτη πληροφορία του Νικηφόρου Γρηγορά για τη συμμετοχή του Επαμεινώνδα στη μάχη της Αλιάρτου[21]. Είναι πολύ πιθανό την πληροφορία αυτή ο Νικοφόρος Γρη-

16. Νικηφ. Γρηγ., *Ιστ.* I 124.14-22.

17. Νικηφ. Γρηγ., *Επιστ.* 43.19-26.

18. R. Guilland, *Essai* 77-78.

19. Νικηφ. Γρηγ., *Ιστ.* I 427-428· R. Guilland, *Essai* 14.

20. Βλ. σχετικά I. Ševcenco, *Theodore Metochites, the Chora, and the intellectual Trends of his Time* [P. Underwood, Kahriye-Djami vol. IV], Princeton - N.J. 1975, 42· Δημ. Μόσχος, *Πλατωνισμός* 138 κ.ε.

21. Για την άποψη να είχε λάβει μέρος ο Επαμεινώνδας στη μάχη της Κορώνειας (394 π.Χ.) ως οπλίτης, βλ. Swoboda, «Epameinondas» *RE* 10 (1905) 2678· M. Fortina, *Epaminonda*, Societá Editrice Internazionale Milano - Genova - Parma - Roma - Catania 1958, 10. Και οι δύο συγγραφείς υποστηρίζουν ότι η άποψη αυτή δεν επιβεβαιώνεται από κάποια πηγή και δεν έχει σταθερά θεμέλια.

γοράς να την άντλησε από το ζευγάρι των Βίων του Πλουτάρχου «Έπαμεινώνδας - Σκιπίων», το οποίο δεν μας σώζεται[22]. Ο συγγραφέας ωστόσο αξιοποιεί με τον δικό του ανεξάρτητο τρόπο τα στοιχεία, που αντλεί από την αρχαία γραμματεία.

Από τις πληροφορίες που παρεμβάλλει στο έργο του ο Νικηφόρος Γρηγοράς σχετικά με τον Λύσανδρο και τους συσχετισμούς που κάνει με τα διάφορα γεγονότα, μπορεί να διαπιστώσει κανείς ότι ο συγγραφέας δεν αμφισβητεί τις στρατιωτικές ικανότητές του. Ο θάνατός του Λυσάνδρου στη μάχη της Αλιάρτου (395 π.Χ.) θεωρείται, όπως είδαμε, από τον ίδιο απώλεια για τη Σπάρτη[23]. Διαφαίνεται ωστόσο μια αρνητική τοποθέτηση του συγγραφέα απέναντι στον Λύσανδρο, η οποία στηρίζεται βέβαια στη συμπεριφορά και τις ενέργειές του απέναντι στην Αθήνα μετά τη νίκη του στους Αιγός ποταμούς (405 π.Χ.), δηλαδή τη σφαγή των τριών χιλιάδων αιχμαλώτων Αθηναίων, καθώς και την κατεδάφιση των Μακρών Τειχών με αλαζονικό τρόπο[24]. Ο συγγραφέας δεν αναφέρεται ρητά στη σφαγή των Αθηναίων αιχμαλώτων, αλλά πιστεύω ότι την υπονοεί, όταν σημειώνει για τον Λύσανδρο ότι *ἐρρύη πᾶσα τῶν σπλάχνων φειδώ τε καὶ οἶκτος*[25]. Κρίνει επίσης παράλογες τη στάση αυτή και τις ενέργειες του Λυσάνδρου και θεωρεί ως φυσική κατάληξη αργότερα την περιφρόνησή του από τον Αγησίλαο[26] και τον υποβιβασμό του στο επάγγελμα του *κρεοδαίτη*, όπως αναφέρει ο Πλούταρχος[27], ενώ ο Νικηφόρος Γρηγοράς τον αναφέρει ως *μαγείρων ἐπίσκοπον*[28]. Στο σημείο αυτό ο συγγραφέας διαχωρίζει τη θέση του και από τον Πλούταρχο, ο οποίος πιστεύει ότι η απόρριψη του Λυσάνδρου από τον Αγησίλαο, δεν ήταν πράξη αντάξιά του, εφόσον ο Λύσανδρος ήταν φίλος και ευεργέτης του[29].

Η αρνητική αυτή στάση του Νικηφόρου Γρηγορά απέναντι στον Λύσανδρο πιστεύω ότι απορρέει και από τον μεγάλο θαυμασμό, που τρέφει ο συγγραφέας για την κλασική Αθήνα. Είναι χαρακτηριστική μια ρομαντική εμμονή του συγγραφέα στο ένδοξο παρελθόν[30] και η αρχαία Αθήνα χαρακτηρίζεται,

22. Για τα συγκεκριμένα έργα του Πλουτάρχου, τα οποία δεν μας διασώθηκαν βλ. Swoboda, ό.π. 2675· A. Lesky, *Geschichte der griechischen Literatur*[3], München 1971 (*Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, μετάφρ. Αγαπητός Τσοπανάκης, Θεσσαλονίκη 1983, 1128).

23. Νικηφ. Γρηγ., *Ιστ.* I 486.9-10.

24. Νικηφ. Γρηγ., *Επιστ.* 41. 42-45· Για τα σχετικά γεγονότα βλ. Ξενοφών, *Ελληνικά* 2.1. 31-32, 2.2.23· Πλούταρχος, *Λύσανδρος* 13.1-2, 15.4.

25. Νικηφ. Γρηγ., *Επιστ.* 41.43-44.

26. Νικηφ. Γρηγ., *Επιστ.* 41.45-50.

27. Πλούταρχος, *Λύσανδρος* 23, *Αγησίλαος* 8.

28. Νικηφ. Γρηγ., *Επιστ.* 41.51.

29. Πλούταρχος, *Λύσανδρος* 23.7.

30. Για την Αθήνα στους Βυζαντινούς συγγραφείς βλ. H. Hunger, «Athen in Byzanz: Traum und Realität», *JÖB* 40 (1990) 43-61.

όπως είδαμε παραπάνω, *ἑστία τῶν λόγων* και *μητρόπολις σοφίας*. Χαρακτηριστικό είναι επίσης το απόσπασμα από τον λόγο του συγγραφέα *εἰς τὴν ἁγίαν Θεοφανώ. ...'Αθῆναι δὲ καὶ αὕτη μήτηρ ἐγένετο Δημοσθένους πάλαι καὶ Πλάτωνος καὶ λόγων ἦν ὡς ἀληθῶς ἀκρόπολις· καὶ τὸ τῆς σοφίας ταύτης κλέος καὶ αὐτῶν (εἰπεῖν) τῶν οὐρανίων ἔψαυεν ἀψίδων*[31]. Η ασέβεια επομένως που επέδειξε ο Λύσανδρος απέναντι στην Αθήνα, την εστία του πολιτισμού, ήταν μία πράξη παράνοιας, που είχε ως φυσική κατάληξη την περιφρόνησή του και την τιμωρία του, εφόσον υπήρξε στρατηγός χωρίς λόγο και σύνεση.

Αντίθετα ο Αγησίλαος χαρακτηρίζεται ως *πολύς* από τον Νικηφόρο Γρηγορά[32] και ο συγγραφέας εξαίρει τη στρατιωτική του ικανότητα, τη δημοτικότητά του, τον εύθυμο χαρακτήρα του καθώς και την αφοσίωση που είχαν σ' αυτόν οι στρατιώτες του, σε σημείο που θα προτιμούσαν τον θάνατο, αν επρόκειτο να ζήσουν χωρίς τέτοιον στρατηγό[33].

Εκτός όμως από τη ρομαντική στάση του Νικηφόρου Γρηγορά και τον θαυμασμό του για την αρχαία Αθήνα, αλλά και τις επιδράσεις που δέχεται από τον Ξενοφώντα και τον Πλούταρχο, υπάρχει και ένας άλλος σημαντικός λόγος, για τον οποίο ο συγγραφέας διατυπώνει τις συγκεκριμένες απόψεις. Και οι δύο επιστολές, στις οποίες διαγράφεται κυρίως η προσωπικότητα του Λυσάνδρου και του Αγησιλάου, απευθύνονται στον μεγάλο δομέστικο Ιωάννη Καντακουζηνό και χρονολογούνται πριν από το 1341. Επομένως ο Νικηφόρος Γρηγοράς, ο οποίος στις πρώτες ήδη σελίδες της *Ρωμαϊκής Ιστορίας* του προβλέπει τα δεινά που πρόκειται να ακολουθήσουν για το Βυζάντιο εξαιτίας της επικείμενης απώλειας της Μ. Ασίας από τους Τούρκους και νιώθει έντονη την αγωνία[34], διακρίνει στο πρόσωπο του Ιωάννη Καντακουζηνού τον μελλοντικό ισχυρό ηγέτη της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και πιστεύει ότι χάρη σ' αυτόν θα μπορούσε να αποκατασταθεί η ασφάλεια και η σταθερότητα, που υπήρχε την εποχή της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας[35]. Με βάση επομένως αυτή

31. *Τοῦ σοφωτάτου κυροῦ Νικηφόρου τοῦ Γρηγορᾶ λόγος εἰς τὴν ἁγίαν Θεοφανὼ τὴν βασιλίδα*, έκδ. E. Kurtz, *Zwei griechische Texte über die hl. Theophano, die Gemahlin Kaisers Leo VI*, Mémoires de l'Académie Imp. de St.- Pétersbourg, 8η σειρά, 3, 2 (1898) 27.14-17· H. Hunger, *Athen in Byzanz*, ό.π. 58-59.

32. Νικηφ. Γρηγ., *Ιστ.* I 486.10

33. Νικηφ. Γρηγ., *Επιστ.* 43.19-25. Βλ. και Ξενοφών, *Αγησίλαος* 6.4, 7.1-2· Πλούταρχος, *Αγησίλαος* 10.

34. Νικηφ. Γρηγ., *Ιστ.* I 140-141.

35. Νικηφ. Γρηγ., *Ιστ.* II 598.21-599.10 *Ἐγὼ δὲ καὶ πρὸς τὸ πάλαι τῆς Ῥώμης κράτος ἐκεῖνο τὸν νοῦν ἀνήνεγκα, καὶ ἀνεμνήσθην, ὅπως πρόσταγμα ἓν τότε Ῥωμαϊκόν, πᾶσαν ἐπιπορευόμενον γῆν τε καὶ θάλατταν, κατέπληττεν ἅπαντας, καὶ τῷ δέει μικροῦ καὶ ἀποθνήσκειν ἐποίει· καὶ οὔτ' Ἀσία κατ' Εὐρώπης μάχιμον ἐκίνει ξίφος, οὔτε τοὐναντίον αὖθις· ἀλλ' ἅπαν τὸ ἀντιπράττον εἰς ἔνσπονδον ἐκίρνατο σύμνοιαν· καὶ Κίλιξ μὲν διὰ Βιθυνίας ἄοπλος ἐπορεύετο, καὶ Θρᾷξ διὰ τῆς*

την οπτική ο οξυδερκής λόγιος του 14ου αιώνα, απευθύνει ορισμένες παραινέσεις στον μελλοντικό αυτοκράτορα και του απαριθμεί ορισμένα παραδείγματα από την ιστορία, επιχειρώντας να συνθέσει ένα πρότυπο στρατηγού, ο οποίος σύμφωνα με τον Νικηφόρο Γρηγορά πρέπει να δείχνει τον ανάλογο σεβασμό στη γνώση, να είναι δίκαιος και μετριόφρων και να μην παρασύρεται από τις νίκες του, προκειμένου να γίνει ένδοξος και να στεφθεί από επιτυχίες[36].

Το παράδειγμα της προσωπικότητας του Λυσάνδρου και του Αγησιλάου αποτελεί μία ξεχωριστή περίπτωση εξέτασης προσωπικοτήτων της αρχαιότητας στο έργο Νικηφόρου Γρηγορά. Πιστεύω ότι η εξέταση πολλών άλλων στοιχείων του αρχαίου και του ρωμαϊκού κόσμου, που εμπεριέχονται στο έργο του, θα δείξει σε ποιο βαθμό έχει γίνει η πρόσληψη και η αξιοποίησή τους από τον συγγραφέα.

Ἰταλίας ὁμοίως· καὶ ὡς διὰ φιλίας Σαυρομάται τῆς Ἑλλάδος ἰόντες τῶν τε Παναθηναίων ἦσαν θεαταὶ καὶ ταῖς ἐν Ὀλυμπίᾳ καθίσταντο τετραετηρικαῖς ἁρματηλασίαις ἀνθάμιλλοι· καὶ ἐλογισάμην κατ' ἐμαυτόν, ὡς καὶ νῦν ἐφ' ἡμῶν τοιοῦτόν τι συνέβαινεν ἄν, εἰ πάμπαν ἐκ μέσου τὰ τῆς συγχύσεως ἀπήλλακτο σπέρματα, ὅσα κατὰ τοῦ Καντακουζηνοῦ συνεσκεύασεν Ἀπόκαυκος. Βλ. και Δημ. Μόσχος, Πλατωνισμός 262.

36. Νικηφ. Γρηγ., *Επιστ.* 41.25-29, 43.67-68. Βλ. και R. Guilland, *Correspondance de Nicéphore Grégoras, texte édité et traduit*, Paris 1927, 90- 91.

Ἰωάννης Ἀ. Δημητρακόπουλος

Γρηγορίου Παλαμᾶ, Κεφάλαια ἑκατὸν πεντήκοντα, *1-14:* "Περὶ κόσμου". *Κείμενο, μετάφραση καὶ ἑρμηνευτικὰ σχόλια*

Ὁ ἐκδότης τῶν *Κεφαλαίων ἑκατὸν πεντήκοντα (Κεφάλαια ἑκατὸν πεντήκοντα φυσικὰ καὶ θεολογικά, ἠθικά τε καὶ πρακτικὰ καὶ καθαρτικὰ τῆς Βαρλααμίτιδος λύμης)* τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ R. E. Sinkewicz (*Scientific Studies*, 336) ἔχει εὔστοχα ἐπιγράψει τὰ πρῶτα κεφάλαια, τὰ «φυσικά» (1-14)[1], "De mundo". Τὰ κεφάλαια 1-8 θὰ μποροῦσαν νὰ τιτλοφορηθοῦν "De universo", ἐνῶ τὰ 9-14 θὰ μποροῦσαν σὲ γενικὲς γραμμὲς νὰ ἐπιγραφοῦν "De terra". Στὰ κεφάλαια 1-3 ὁ Παλαμᾶς ἐκθέτει μιὰ συνοπτικὴ ἐπιχειρηματολογία ὑπὲρ τῆς θέσης ὅτι ὁ κόσμος εἶναι χρονικὰ περατός, ὅτι δηλαδὴ ἔχει ἀρχὴ καὶ τέλος· ἡ ἐπιχειρηματολογία αὐτὴ ἀπαρτίζεται ἐξ ὁλοκλήρου ἀπὸ ἐπιχειρήματα τῆς χριστιανικῆς ἀπολογητικῆς τῆς ὕστερης ἀρχαιότητας. Μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ κεφάλαια 3-8, ὅπου, ὅπως ἔχω δείξει ἀλλοῦ («Ὑστεροβυζαντινὴ κοσμολογία. Ἡ κριτικὴ τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ στὴ διδασκαλία τῶν Πλωτίνου καὶ Πρόκλου περὶ "κοσμικῆς ψυχῆς"», ὑπὸ δημοσίευση στὸ περιοδικὸ *Φιλοσοφία*), ὁ Παλαμᾶς ἀναπτύσσει (μὲ γλῶσσα ἄκομψη, ἐνίοτε δὲ ἀσαφῆ ὡς προβληματική[2]) μιὰ ἐπιχειρηματολογία κατὰ τῆς πλωτινικῆς καὶ πρόκλειας διδασκαλίας περὶ λογικῆς "ψυχῆς τοῦ κόσμου". Μετὰ τὴν ἀνατροπὴ τῆς διδασκαλίας περὶ ὑπάρξεως λογικῆς ψυχῆς τοῦ κόσμου ὡς ὅλου, τὰ κεφάλαια 9-14 ἐνισχύουν μὲ μιὰ ἐνδιαφέρουσα (ἂν καὶ τελικὰ μὴ πειστική) φυσικο-γεωμετρικὴ ἐπιχειρηματολογία τὴ μοναδικότητα τῆς ἐνσώματης λογικῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου τῆς γνωστῆς οἰκουμένης, ἀποδεικνύοντας τὴ μοναδικότητα τῆς οἰκουμένης αὐτῆς.

Τὸ κείμενο εἶναι ἀντλημένο ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ Π. Κ. Χρήστου (*Συγγράμματα*, 38,7-44,19), μὲ λίγες ἐπουσιώδεις ἀλλαγὲς στὴ στίξη καὶ παραγραφο-

1. Καθ' ἑαυτὸ «φυσικά», μὲ τὴ σημερινὴ σημασία τῆς λέξης. Μεταξὺ τῶν *stricto sensu* «φυσικῶν» καὶ τῆς ἑπόμενης ὁμάδας κεφαλαίων, τῆς πρώτης ἀπὸ τὶς δύο θεολογικὲς (21-25), ποὺ ἀφορᾶ τὸν *Deus unus creator* (ἡ δεύτερη, τὰ κεφάλαια 26-38, ποὺ ἀφορᾶ τὸν *Deus trinus*, εἶναι σὲ μεγάλο βαθμὸ ἐμπνευσμένη ἀπὸ τὸ *Περὶ Τριάδος* τοῦ Αὐγουστίνου), ὑπάρχουν τὰ 15-20, ποὺ ἀφοροῦν στὴ γνωσιολογία καὶ τὴ φιλοσοφικὴ ἀνθρωπολογία· προφανῶς ὁ Π. τὰ κατέταξε στὰ «φυσικά», ἀκριβῶς ὅπως ὁ δάσκαλός του Θεόδωρος Μετοχίτης περιέλαβε τὰ ψυχολογικὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη στὰ πρὸς παράφραση «φυσικὰ» ἔργα τοῦ Σταγειρίτη (βλ. Ch. Lohr, *Metochites*, 183-303 καὶ 490-528).

2. Βλ. π.χ. 1,6-7: «τῶν συγγραψαμένων ... ἁπάντων»· 7,14: «ἡ ἀντικειμένη ... ἀντιθέτως»· 5 *in toto*, ὅπου σὲ δέκα γραμμὲς οἱ ἀντωνυμίες «οὗτος» καὶ «αὐτὸς» χρησιμοποιοῦνται ὀκτὼ φορές. Ὁ C. Mango (*Βυζάντιο*, 279) μνημονεύει τὴ γλῶσσα τοῦ Παλαμᾶ ὡς χαρακτηριστικὸ δεῖγμα κακῆς λόγιας (ἀττικίζουσας) γραφῆς.

ποιημένο, ὅπου χρειάζεται, μὲ τρόπο τέτοιο ὥστε νὰ διαφαίνεται ἡ ἐπιχειρηματολογικὴ δομή του[3]. Λέξεις, φράσεις καὶ περιόδους ποὺ θέτω ἐντὸς εἰσαγωγικῶν τὶς θεωρῶ παραθέματα. Ἡ ἀρίθμηση τῶν γραμμῶν εἶναι τῆς ἔκδοσης τοῦ Sinkewicz, τὴν ὁποία προτίμησα, διότι εἶναι ἀρίθμηση γραμμῶν ἀνὰ κεφάλαιο, πρᾶγμα ποὺ ἐξυπηρετεῖ πολὺ τὸ εἶδος τοῦ σχολιασμοῦ ποὺ ἕπεται. Ἡ μετάφραση σὲ ἀρκετὰ σημεῖα διαφέρει οὐσιωδῶς ἀπὸ τὴ μοναδικὴ ὡς τώρα σὲ σύγχρονη γλῶσσα, αὐτὴν τοῦ Sinkewicz (*Capita*, 85-99), ἂν καί, γιὰ λόγους πρακτικούς, δὲν ἔκρινα σκόπιμο νὰ σχολιάσω τὶς διαφοροποιήσεις μου. Φράσεις ἐμβόλιμες ἐντὸς ἀγκυλῶν προστέθηκαν γιὰ τὴν εὐκολότερη κατανόηση τοῦ κειμένου. Ἀντὶ τῆς κλασσικῆς μορφῆς τοῦ ὑποσελίδιου *apparatus fontium* προτίμησα τὸν διεξοδικὸ *ad litteram* σχολιασμό, ὥστε νὰ ἔχω τὴ δυνατότητα νὰ δείχνω κάθε φορὰ πῶς τὰ χωρία ποὺ παραθέτω ὡς παράλληλα δὲν εἶναι ἁπλῶς *loci similes* ἀλλὰ οἱ πραγματικὲς πηγὲς τοῦ Παλαμᾶ (πβ. τὴ σημ. 106 τῆς ὑπὸ δημοσίευση μελέτης μου). Αὐτοῦ τοῦ εἴδους ὁ σχολιασμός μοῦ ἐπιτρέπει ἐπίσης νὰ αἰτιολογῶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο μεταφράζω ὁρισμένα σημεῖα, νὰ ἐπισημαίνω πτυχὲς τοῦ κειμένου μὴ ὁρατὲς σὲ μιὰ πρώτη ἀνάγνωση, καθὼς καὶ νὰ ἀποτιμῶ τὴν ἐγκυρότητα τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ Παλαμᾶ[4].

3. Ἡ ἔκδοση τοῦ ἔργου στὴ *Φιλοκαλία* (τόμος Δ´, ἀνατύπωση, Ἀθήνα 1986, σ. 134-187) πάσχει εἰδικὰ στὰ πρῶτα κεφάλαια (σ. 134-139), ὅπου ἡ στίξη εἶναι ἄκρως παροδηγητική.

4. Εὐχαριστῶ τὴ Μάρω Παπαθανασίου γιὰ τὴν πρόθυμη ἀνάγνωση τῆς μελέτης καὶ τὶς ἰδιαίτερα χρήσιμες κριτικές της παρατηρήσεις εἰδικὰ ἐπὶ τῶν κεφαλαίων 12-14, καὶ τὸν Παναγιώτη Σικαλιᾶ γιὰ ὁρισμένες ἐνδιαφέρουσες συζητήσεις μας γιὰ τὶς κοσμολογικὲς ἀντιλήψεις τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ. Τὸ τελικὸ περιεχόμενο τῶν σχολίων ἐπὶ τῶν κεφαλαίων 12-14 προέκυψε σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ ἐκτενεῖς συζητήσεις μὲ τὴ σύζυγό μου Μαρίνα Σίδερη ἐπὶ τοῦ ἀκριβοῦς περιεχομένου καὶ τῆς ἐγκυρότητας τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ Παλαμᾶ. Γιὰ τὴ βοήθειά της τὴν εὐχαριστῶ θερμά.

Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ *Κεφάλαια* ἐκδόθηκαν προσφάτως κριτικὰ δύο φορές, ἐργασίες ὅπως ἡ παροῦσα εἶναι ἀπαραίτητες· λιγότερο στὰ θεολογικὰ καὶ περισσότερο στὰ θύραθεν-φιλοσοφικὰ μέρη τῶν *Κεφαλαίων* Sinkewicz καὶ Χρήστου ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ πρόβλημα τῶν πηγῶν ἀλλὰ καὶ τοῦ περιεχομένου τῆς σκέψης τοῦ Παλαμᾶ σχετικὰ ἐπιφανειακά. Ἐπισταμένη μελέτη ὑπ' αὐτὸ τὸ πρίσμα χρειάζονται ἀκόμη τὰ ἀνθρωπολογικά-γνωσιολογικὰ κεφάλαια (15-20), καθὼς καὶ παραπλήσιας θεματικῆς χωρία ἀπὸ τὶς *Ὁμιλίες* τοῦ Παλαμᾶ (βλ. ὁρισμένα εὑρήματα στό: Ἰ. Ἀ. Δημητρακόπουλος, *Βιβλιοκρισία*, 417, σημ. 41 καὶ στὴ σημ. 169 τῆς ὑπὸ δημοσίευση μελέτης μου).

ΚΕΙΜΕΝΟ

Contra ridiculam doctrinam Graecorum de aeternitate mundi

Rationes pro initio mundi

1. Ἦρχθαι τὸν κόσμον καὶ ἡ φύσις διδάσκει, καὶ ἡ ἱστορία πιστοῦται, καὶ τῶν τεχνῶν αἱ εὑρέσεις καὶ τῶν νόμων αἱ θέσεις καὶ τῶν πολιτειῶν αἱ χρήσεις ἐναργῶς παριστᾶσι.

Ratio prima e tempore inventionis artium atque legum ac civitatium

Σχεδὸν γὰρ «τεχνῶν» ἁπασῶν ἴσμεν τοὺς «εὑρετὰς» καὶ τοὺς νομοθέτας τῶν «νόμων» καὶ τοὺς τὴν ἀρχὴν κεχρημένους ταῖς πολιτείαις, ἔτι γε μὴν καὶ τῶν συγγραψαμένων περὶ ὁτουδήποτε τὴν ἀρχὴν ἁπάντων, καὶ οὐδένα τούτων ὁρῶμεν ὑπερβαίνοντα τὴν τοῦ κόσμου καὶ τοῦ χρόνου γένεσιν, ἣν ἱστόρησεν ὁ Μωϋσῆς.

Ratio altera e superatione historica doctrinae Moysis de creatione mundi

Καὶ αὐτὸς δὲ Μωϋσῆς, ὁ τὴν ἀρχὴν τῆς τοῦ κόσμου γενέσεως συγγραψάμενος, διὰ τοσούτων ἔργων καὶ λόγων ἐξαισίων ἀναντιρρήτους παρέσχετο πίστεις τῆς καθ' ἑαυτὸν ἀληθείας, ὡς σχεδὸν ἅπαν γένος ἀνθρώπων «καταπειθὲς» ἐξειργάσθαι καὶ καταγελᾶν ἀναπεῖσαι τῶν τἀναντία σοφισαμένων.

Ratio tertia e natura hujus mundi

Ἐπεὶ καὶ ἡ τοῦ κόσμου τούτου φύσις, ἀεὶ προσφάτου τῆς καθ' ἕκαστον ἀρχῆς δεομένη καὶ χωρὶς αὐτῆς μηδαμῆ συνίστασθαι δυναμένη, τὴν πρώτην ἑαυτῆς, ἥτις οὐκ ἐξ ἄλλης ἦν, ἀρχὴν δι' αὐτῶν παρίστησι τῶν πραγμάτων.

Rationes pro possibilitate necnon necessitate finis hujus mundi; in quo etiam de futura resolutione et conversione ejus ad statum incorruptibilitatis

2. Οὐκ ἦρχθαι μόνον, ἀλλὰ καὶ τέλος ἕξειν τὸν κόσμον ἡ μὲν φύσις αὐτοῦ τῶν ἐνδεχομένων εἶναι παρίστησιν, οἱονεὶ «κατὰ μέρη» διηνεκῶς «τελευτῶσα», βεβαίαν δὲ καὶ ἀναντίρρητον παρέχει τὴν πίστιν ἡ προφητεία τῶν τε ἄλλων ἐνθέων καὶ Χριστοῦ τοῦ «ἐπὶ πάντων Θεοῦ»· οἷς πιστεύειν ὡς ἀληθέσιν οὐ τοῖς εὐσεβέσι μόνον, ἀλλὰ καὶ τοῖς ἀσεβέσιν ἀνάγκη, κἀπὶ τῶν ἄλλων, ὧν οὗτοι προεῖπον, ἁπάντων ἀληθεύοντας αὐτοὺς ὁρῶσιν.

Ἔστι δὲ μαθεῖν παρ' αὐτῶν, ὡς οὐχὶ πρὸς τὸ μὴ ὂν ὁ κόσμος οὗτος ἅπας χωρήσει παντάπασιν, ἀλλ', ὡς τὰ ἡμέτερα σώματα, «μετασκευασθήσεται» «πρὸς τὸ θειότερον» «λυθείς» τε καὶ «μεταστοιχειωθείς», ὡς ἀνάλογος ἡμῖν εἴη, τῇ δυνάμει τοῦ θείου Πνεύματος.

Contra daemonicam doctrinam Plotini et Procli de anima mundi; in quo etiam tractatio de mundo

3. Τὸν οὐρανόν φασιν οἱ τῶν Ἑλλήνων σοφοὶ στρέφεσθαι τῇ φύσει τῆς «κοσμικῆς ψυχῆς» καὶ τὸ δίκαιον καὶ τὸν λόγον διδάσκειν. Ποῖον δίκαιον; Τίνα λόγον;

Argumentum primum: reductio ad absurdum

Εἰ γὰρ μὴ τῇ ἑαυτοῦ φύσει, ἀλλὰ τῇ φύσει τῆς «κοσμικῆς», ἥν φασι, «ψυχῆς» ὁ οὐρανὸς [5] στρέφεται, τοῦ κόσμου δὲ παντός ἐστιν ἡ κοσμικὴ ψυχή, πῶς οὐχὶ στρέφεται καὶ ἡ γῆ καὶ τὸ ὕδωρ καὶ ὁ ἀήρ, καίτοι κατ' αὐτοὺς τῆς ψυχῆς «ἀεικινήτου» οὔσης, ἀλλὰ τῇ οἰκείᾳ φύσει ἡ γῆ τε ἵσταται καὶ τὸ ὕδωρ, «τὴν κάτω χώραν» λαβόν; Οὕτω καὶ ὁ οὐρανὸς τῇ ἑαυτοῦ φύσει ἀεὶ κινεῖται καὶ κύκλῳ κινεῖται τὴν [10] ἄνω κατέχων χώραν.

Argumentum alterum: dilemma

Ποία δέ τίς ἐστι καὶ ἡ κοσμικὴ ψυχή, ἧς τῇ φύσει ὁ οὐρανὸς κινεῖται;

Lemma primum

Ἆρα λογική;

Οὐκοῦν αὐθαίρετος ἂν εἴη καὶ οὐκ ἂν τὰς αὐτὰς ἀεὶ κινήσεις ἐκίνει τὸ οὐράνιον σῶμα· τὰ γὰρ αὐθαίρετα ἄλλοτε ἄλλως κινεῖται.

Τί δὲ καὶ ἴχνος λογικῆς ψυχῆς ὁρῶμεν ἐπὶ τῆς κατωτάτω ταύτης σφαίρας, τῆς γῆς πάλιν [15] λέγω, ἢ τῶν ἐγγυτάτω περὶ αὐτήν, ὕδατός τε καὶ ἀέρος, ἢ καὶ τοῦ πυρὸς αὐτοῦ; Καὶ τούτων γάρ ἐστιν ἡ κοσμικὴ ψυχή.

Πῶς δὲ αὖθις καὶ τὰ μὲν ἔμψυχα, τὰ δὲ ἄψυχα, καὶ τοῦτο κατ' αὐτούς; Καὶ ταῦτα οὐ τὰ τυχόντα, ἀλλὰ λίθος ἅπας, μέταλλον ἅπαν, χοῦς ἅπας, ὕδωρ, ἀήρ, πῦρ. Καὶ τὸ πῦρ γὰρ οἱ αὐτοὶ τῇ ἑαυτοῦ [20] φύσει φασὶ κινεῖσθαι, ἀλλ' οὐ τῇ ψυχῇ. Κοινῆς οὖν οὔσης τῆς ψυχῆς πῶς ὁ οὐρανὸς μόνος τῇ φύσει ταύτης, ἀλλ' οὐχὶ τῇ ἑαυτοῦ κινεῖται;

Lemma alterum

Ἀλλ' οὐκ ἔστι λογικὴ ἡ κατ' αὐτοὺς κινοῦσα τὸ οὐράνιον σῶμα ψυχή.

Καὶ πῶς, εἴπερ «πηγή» ἐστιν αὕτη κατ' αὐτοὺς τῶν ἡμετέρων ψυχῶν;

Ὅμως, εἰ μὴ λογική, αἰσθητικὴ ἢ [25] φυτικὴ ἂν εἴη. Ἀλλ' οὐδεμίαν τούτων ὁρῶμεν σῶμα κινοῦσαν χωρὶς ὀργάνων· ὀργανικὸν δὲ μέλος οὐδὲν ὁρῶμεν οὔτε γῆς οὔτε οὐρανοῦ οὔτε τινὸς ἄλλου τῶν ἐν αὐτοῖς στοιχείων. Ἐπεὶ καὶ πᾶν ὄργανον ἐκ διαφόρων ἐστὶ συντεθειμένον φύσεων, τῶν δὲ «στοιχείων» ἕκαστον φύσεως «ἁπλῆς» ἐστι, καὶ μάλιστα ὁ [30] οὐρανός. «Ἡ» γοῦν «ψυχὴ «ἐντελέχεια σώματός ἐστιν ὀργανικοῦ δυνάμει ζωὴν ἔχοντος». Ὁ δὲ οὐρανός, μηδὲν ὀργανικὸν μέλος ἢ μέρος ἔχων, οὐδὲ δύναται ζῆν· πῶς οὖν ἂν ὅλως ἔχοι ψυχήν, ὃ ζῆν ἀδυνάτως ἔχει;

Ἀλλ' οἱ «ματαιωθέντες ἐν τοῖς διαλογισμοῖς αὐτῶν» «ἐξ ἀσυνέτου καρδίας» ψυχὴν ἀνέπλασαν, τὴν μήτε οὖσαν [35] μήθ' ὑπάρξασαν μήτε ἐσομένην· καὶ ταύτην τοῦ μὲν αἰσθητοῦ παντὸς κόσμου «δημιουργὸν» καὶ «κυβερνήτην» καὶ "προνοητήν", τῶν δὲ ἡμετέρων ψυχῶν, μᾶλλον δὲ πασῶν, «οἷόν» τινα «ῥίζαν» καὶ «πηγὴν» ἀνεῖπον, ἔχουσαν τὴν γένεσιν ἐκ «Νοῦ», ὃν δήποτε ἐκεῖνον ἄλλον τὴν οὐσίαν εἶναι λέγουσι παρὰ τὸν «ἄκρον», ὅν [40] φασιν αὐτοὶ «Θεόν». Καὶ ταῦτα τοιαῦτα ὄντα δογματίζουσιν οἱ τὴν σοφίαν καὶ θεολογίαν ἄκροι κατ' αὐτούς, τῶν «κνώδαλα» καὶ λίθους θεοποιούντων οὐδὲν ἄμεινον, μᾶλλον δὲ καὶ πολλῷ χεῖρον περὶ τὸ σέβας διακείμενοι. Κνώδαλα γὰρ καὶ χρυσὸς καὶ λίθος καὶ χαλκὸς ἔστι τι, κἂν τῶν ἐν τοῖς κτιστοῖς ἐσχάτων· κοσμικὴ [45] δὲ ψυχὴ καὶ «ἀστροφόρος» οὔτε ἔστιν οὔτε τί ἐστι, μηδαμῇ οὖσα μηδαμῶς, ὅτι μὴ «ἀνάπλασμα διανοίας κακοδαίμονος».

4. Ἐπειδή, φασίν, ἀνάγκη κινεῖσθαι τὸ οὐράνιον σῶμα, περαιτέρω δὲ τόπος οὐδείς, εἰς ὃν ἂν προΐοι, ἐπαναστρέφει πρὸς ἑαυτό, καὶ τὸ προϊέναι τούτου στρέφεσθαί ἐστιν.

Εὖ γε! Εἰ γοῦν εἶχε τόπον, ἄνω ἂν ἐφέρετο, καθάπερ τὸ πῦρ, καὶ αὐτοῦ δὲ [5] μᾶλλον τοῦ πυρός, ἐπεὶ καὶ κοῦφον τὴν φύσιν τοῦ πυρὸς μᾶλλον. Αὕτη δὲ οὐ φύσεως ψυχῆς ἡ κίνησις, ἀλλὰ φύσεως κουφότητος. Εἰ οὖν τὸ προϊέναι τοῦ οὐρανοῦ στρέφεσθαί ἐστι, τὸ δὲ τῇ ἑαυτοῦ φύσει ἔχει, ἀλλ' οὐ τῇ τῆς ψυχῆς, στρέφεται ἄρα τὸ οὐράνιον σῶμα οὐ τῇ φύσει τῆς ψυχῆς, ἀλλὰ τῇ ἑαυτοῦ. Οὐκοῦν οὐδὲ [10] ψυχὴν ἔχει, οὐδ' ἔστι τις οὐράνιος ἢ παγκόσμιος ψυχή, ἀλλὰ μόνη λογικὴ ψυχή ἐστιν ἡ ἀνθρωπίνη, οὐκ οὐράνιος, ἀλλ' «ὑπερουράνιος», οὐ τόπῳ, ἀλλὰ τῇ ἑαυτῆς φύσει, ἅτε «νοερὰ» ὑπάρχουσα «οὐσία».

5. Καὶ τὸ προϊέναι δὲ καὶ πρὸς τὸ ἄνω ἐπεκτείνεσθαι τὸ οὐράνιον οὐκ ἔχει σῶμα, οὐχ ὅτι περαιτέρω τόπος οὐκ ἔστι· καὶ ἡ μετὰ τοῦτο γὰρ σφαῖρα τοῦ αἰθέρος ἐμπεριειλημμένη τούτῳ οὐ πρόεισιν ἐπὶ τὸ ἄνω οὐχ ὅτι τόπος οὐδείς, εἰς ὃν ἂν προΐοι· [5] περικέχυται γὰρ ταύτῃ τὸ οὐράνιον πλάτος. Οὐκ ἐπεκτείνεται δὲ ἀνωτέρω, ἐπεὶ τὸ ἀνωτέρω ταύτης τοῦτο λεπτότερον αὐτῆς ἐστι· διὸ καὶ ἀνωτέρω ταύτης ἐστὶ τῇ φύσει ἑαυτοῦ. Οὐκ ἄρα ὅτι μὴ ἔχει τόπον ἀνωτέρω ἑαυτοῦ πρὸς τὰ ἄνω οὐκ ἔρχεται ὁ οὐρανός, ἀλλ' ὅτι μηδὲν αὐτοῦ σῶμα λεπτότερόν τε καὶ [10] κουφότερόν ἐστιν.

6. Οὐδὲν σῶμα τοῦ οὐρανίου σώματος ὑψηλότερόν ἐστιν. Ἀλλ' οὐ παρὰ τοῦτο δεκτικὸν οὐκ ἔστι σώματος τὸ ἀνωτέρω, ἀλλ' ὅτι «πᾶν σῶμα» συμπεριείληφεν ὁ οὐρανὸς καὶ μηδὲν ἕτερόν ἐστιν ἐπέκεινα σῶμα. Εἰ δ' ἦν διελθεῖν, ὥσπερ ἡμῖν τοῖς εὐσεβέσι καὶ [5] πιστεύεται, οὐκ ἂν ἦν ἀπαράδεκτον τὸ ὑπὲρ τὸν οὐρανὸν ἐκεῖνο. «Ὁ» γὰρ «τὰ πάντα πληρῶν» Θεὸς καὶ πρὸς τὰ ἐπέκεινα τοῦ οὐρανοῦ ἐκτεινόμενος ἐπ' ἄπειρον ἦν καὶ πρὸ τοῦ κόσμου πληρῶν (ὡς

καὶ νῦν πληροῖ) τὸν ἐν κόσμῳ τόπον ἅπαντα, καὶ οὐδὲν προσέστη τοῦτο, ὥστε σῶμα ἐν αὐτῷ γενέσθαι. Οὐκοῦν οὐδὲ ἐκτὸς τοῦ οὐρανοῦ ἐμπόδιον ἔσται τι μὴ εἶναι τόπον, οἷος ὁ περικόσμιος ἢ ὁ γεγονὼς ἐντὸς τοῦ κόσμου, πρὸς τὸ εἶναι σῶμα ἐν αὐτῷ.

7. Πῶς οὖν, ἐπεὶ μηδὲν ἐμπόδιόν ἐστιν, οὐ πρὸς τὸ ἄνω φέρεται ἡ κίνησις τοῦ οὐρανίου σώματος, ἀλλ' ἐπαναστρέφον εἰς ἑαυτὸ κινεῖται κύκλῳ; Διότι περ «ἐπιπολάζον», ὡς λεπτότατον ἁπάντων, παντὸς σώματος ἀνώτατόν ἐστιν, ἀλλὰ καὶ κινητικώτατον. Ὡς γὰρ τὸ συμπεπιλημένον ἄκρως καὶ βαρύτατον, κατώτατόν τε ὁμοῦ καὶ στασιμώτατον, οὕτω τὸ ἀραιότατόν τε καὶ κουφότατον ἀνώτατόν τε ἅμα καὶ κινητικώτατον. Ἐπεὶ οὖν κινεῖσθαι πέφυκεν ἐπιπολάζον ἄνω φύσει, τὸ δ' οὕτως ἐπιπολάζον χωρισθῆναι τῇ ἑαυτοῦ φύσει, ὧν ἐπιπολάζει, ἀδυνάτως ἔχει, σφαιρικὰ δέ ἐστιν, οἷς τὸ οὐράνιον ἐπιπολάζει σῶμα, κατ' ἀνάγκην θεῖ περὶ αὐτὰ ἀπαύστως, οὐ φύσει ψυχικῇ, ἀλλὰ σωματοειδεῖ τε καὶ οἰκείᾳ· ἐπεὶ καὶ τόπον ἐκ τόπου ἀμείβει «κατὰ μέρη», ἡ κίνησις ἰδιαιτάτη ἐστὶ σωμάτων, ὥσπερ καὶ ἡ ἀντικειμένη στάσις τῶν ἐχόντων σωμάτων ἀντιθέτως.

8. Ἴδοι τις κἂν τοῖς ἐγγὺς περὶ ἡμᾶς τοὺς ἀνέμους, οἷς πεφύκασιν ἐπιπολάζειν, μὴ χωριζομένους, περὶ ταῦτα κινουμένους, ἀνωτέρω δὲ μηδαμῶς προερχομένους, οὐ τῷ μὴ εἶναι τόπον, ἀλλὰ τῷ κοῦφα μᾶλλον αὐτῶν εἶναι τὰ ὑπὲρ αὐτούς. Μένουσι δὲ ἐφ' ὧν ἐπιπολάζουσιν, ἅτε κουφότεροι τούτων τὴν φύσιν ὄντες. Κινοῦνται δὲ περὶ ταῦτα οὐ φύσει ψυχικῇ, ἀλλὰ τῇ φύσει ἑαυτῶν. Καὶ ταύτην, οἶμαι, τὴν μετρίαν ἐμφέρειαν καὶ ὁ τὰ πάντα σοφὸς Σολομὼν ἐνδείξασθαι βουλόμενος τοῖς "ἀνέμοις" ὁμωνύμως ἐκάλεσε τὸ οὐράνιον σῶμα, περὶ τούτου γράφων· «κυκλοῖ κυκλῶν πορεύεται τὸ πνεῦμα καὶ ἐπὶ κύκλους αὐτοῦ ἐπιστρέφει τὸ πνεῦμα». Ἀπέχει δὲ τῶν ἀνωτάτω ἡ τῶν περὶ ἡμᾶς ἀνέμων φύσις καὶ τῆς ταχυτάτης κινήσεως ἐκείνων, καθ' ὅσον ἀποδεῖ καὶ τῆς κουφότητος αὐτῶν.

Doctrina christiana de zonis terrae quae habitantur vel habitari possunt; quod una sola earum habitabilis est

Expositio doctrinae profanae de quattuor zonis habitandis et paribus numero generibus hominum eas habitantibus

9. Δύο ζῶναι τῆς γῆς εἰσιν ἀντεύκρατοι καὶ οἰκήσιμοι κατὰ τοὺς τῶν Ἑλλήνων σοφούς· ὧν «ἑκατέρα» εἰς δύο «οἰκουμένας» μεριζομένη «τέσσαρας» «εἶναι» ταύτας παρασκευάζουσι. Διὸ καὶ τέσσαρα γένη τῶν ἀνθρώπων ἐπὶ τῆς γῆς εἶναι διισχυρίζονται, πρὸς ἄλληλα διαβαίνειν ἀδυνάτως ἔχοντα. Εἰσὶ γὰρ κατ' αὐτοὺς οἱ τὴν ἐκ πλαγίου οἰκοῦντες ἡμῖν ἀντεύκρατον, οἵτινες

ἡμῶν τῇ διακεκαυμένῃ ζώνῃ τῆς γῆς διορίζονται. Τούτοις δ' εἰσὶν ἀντικειμένως οἰκοῦντες οἱ τὸ πρὸς αὐτοὺς ὑποκάτω τῆς ζώνης ταύτης οἰκοῦντες, ὥσπερ καὶ ἡμῖν οἱ τὸν αὐτὸν τρόπον πρὸς ἡμᾶς ἔχοντες, ὧν τοὺς μὲν «ἀντικειμένους», τοὺς δὲ «ἀντίποδας» καὶ «ἀντεστραμμένους» πρὸς ἡμᾶς φασιν.

Ἠγνόησαν γὰρ ὅτι πλὴν τοῦ δεκάτου μέρους τῆς κατὰ τὴν γῆν σφαίρας τἆλλο σχεδὸν ἅπαν τῇ ἀβύσσῳ «περικλύζεται» «τῶν ὑδάτων».

Refutatio doctrinae profanae de zonis necnon probatio doctrinae Christianae; demonstratio physico-geometrica, quod sola decima pars superficiei terrenae non circumluitur aqua marina

10. Γνοίη τις ἂν πλὴν τῆς καθ' ἡμᾶς οἰκουμένης μηδὲν ἕτερον τῆς γῆς μέρος οἰκήσιμον εἶναι ὡς τῇ ἀβύσσῳ περικλυζόμενον ἐπὶ νοῦν λαβών, ὡς ἰσομοιρίαν μὲν ἔχει τὰ τέσσαρα στοιχεῖα, ἐξ ὧν ὁ κόσμος, κατὰ λόγον δὲ τῆς οἰκείας ἀραιότητος τούτων ἕκαστον ἑτέρου πολλαπλάσιον ἔχει τὸ τῆς σφαίρας οἰκεῖον μέγεθος, ὡς καὶ τῷ Ἀριστοτέλει συνδοκεῖ· «πέντε γάρ εἰσι», φησί, «στοιχεῖα ἐν πέντε χώραις σφαιρικῶς ἐγκείμενα, περιεχομένης ἀεὶ τῆς ἐλάττονος τῇ μείζονι, γῆς μὲν ὕδατι, ὕδατος δὲ ἀέρι, ἀέρος δὲ πυρί, πυρὸς δὲ αἰθέρι· καὶ οὗτός ἐστιν ὁ κόσμος».

11. Αἰθὴρ μὲν οὖν περιφανέστατα τοῦ πυρός, ὃ καὶ «ὑπέκκαυμα» καλεῖται, καὶ τῆς ἀερώδους σφαίρας τὸ πῦρ πολλαπλάσιον ἔχει τὸν ὄγκον, καὶ ἀὴρ πάλιν ὕδατος, καὶ τὸ ὕδωρ τῆς γῆς, ἥτις ἄκρως συμπεπιλημένη ἐλαχίστη τὸν ὄγκον ἐν τοῖς ὑπ' οὐρανὸν τέσσαρσίν ἐστι. «Πολλαπλασίω» γοῦν τῆς γῆς ἔχουσα τὸ μέγεθος ἡ τοῦ ὕδατος σφαῖρα, εἰ «περιεκέχυτο» τὴν περιφέρειαν τῆς γῆς πᾶσαν, ὡς περὶ ἓν κέντρον τὰς ἀμφοτέρας περιάγεσθαι σφαίρας, τῆς γῆς λέγω καὶ τοῦ ὕδατος, οὐδενὶ ταύτης ἂν μέρει χερσαίοις ζῴοις τὸ ὕδωρ ἠφίει χρῆσθαι, καταχαλύπτον ἅπαν ἔδαφος αὐτῆς καὶ πάσης τῆς κατ' αὐτὴν ἐπιφανείας ὑπερεκτεινόμενον πολλῷ τῷ μέτρῳ. Ἐπεὶ δὲ μὴ πᾶσαν τὴν τῆς γῆς ἐπιφάνειαν περιλαμβάνει (ἔστι γὰρ ἡ τῆς καθ' ἡμᾶς οἰκουμένης χέρσος ἀκατακάλυπτος), ἔκκεντρος οὐκοῦν ἐστι κατὰ πᾶσαν ἀνάγκην ἡ τοῦ ὕδατος σφαῖρα.

Δεῖ οὖν ζητεῖν, πόσον ἂν ἔκκεντρος εἴη, καὶ ποῦ τὸ κέντρον. Ἆρ' ὡς πρὸς ἡμᾶς κατωτέρω ἢ ἀνωτέρω; Ἀλλ' ἀνωτέρω μὲν εἶναι τῶν ἀδυνάτων· ὑφ' ἡμᾶς γὰρ ὁρῶμεν οὖσαν ἐκ μέρους τὴν τοῦ ὕδατος ἐπιφάνειαν. Κατωτέρω ἄρα ὡς πρὸς ἡμᾶς ἐστι καὶ αὐτοῦ τοῦ τῆς γῆς κέντρου τὸ κέντρον τῆς τοῦ ὕδατος σφαίρας.

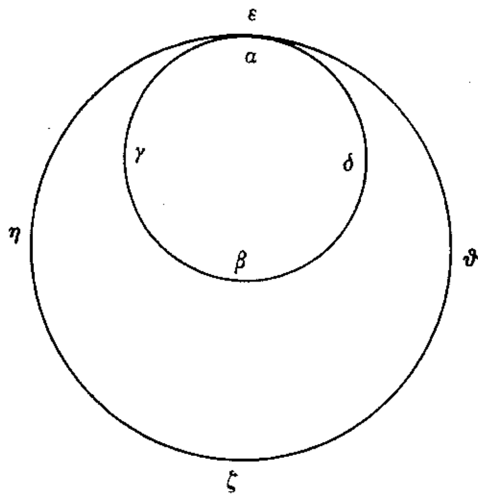
Λείπεται δὴ ζητεῖν, πόσον ἀπέχει τοῦ τῆς γῆς κέντρου τὸ κέντρον τοῦτο.

12. Γνοίη τις ἄν, πόσον ἐπὶ τὸ δοκοῦν πρὸς ἡμᾶς κάτω τοῦ κέντρου τῆς γῆς ἀπέχει τὸ τῆς σφαίρας τοῦ ὕδατος κέντρον, λαβὼν ἐπὶ νοῦν, ὡς τῇ ἐπιφανείᾳ

τῆς γηΐνης σφαίρας, ἥτις ἐστὶν ἡ καθ' ἡμᾶς οἰκουμένη, ἐφαρμόζεται σχεδὸν ἡ παρ' ἡμῶν ὁρωμένη καὶ ὑφ' ἡμᾶς, καθάπερ τὸ πατούμενον ὑφ' ἡμῶν ἔδαφος, οὖσα τοῦ ὕδατος ἐπιφάνεια.

Ἔστι δὲ τὸ καθ' ἡμᾶς τῆς γῆς οἰκήσιμον ὡσεὶ δέκατον τοῦ τῆς κατ' αὐτὴν περιμέτρου. Πέντε γὰρ ἡ γῆ ζώνας ἔχει, μιᾶς δὲ τῶν πέντε τούτων τὸ ἥμισυ παρ' ἡμῶν κατοικεῖται. Εἴ τις οὖν τῷ δεκάτῳ τούτῳ τῆς ἐπιφανείας μέρει ἐφαρμόσαι θελήσει σφαῖραν περὶ τὴν γῆν, τὴν ἐναρμοζομένην εὑρήσει σφαιραν «διπλασίω» μὲν σχεδὸν ἔχουσαν τὴν διάμετρον τῆς ἔξωθεν ἐφαρμοζομένης καὶ ταύτην περιεχούσης σφαίρας, ὀκταπλασίω δὲ τὸ μέγεθος οὖσαν καὶ τὸ κέντρον ἔχουσαν ἐπὶ τοῦ κατωτάτω δοκοῦντος ἡμῖν πέρατος τῆς γῆς. Καὶ τοῦτο δῆλον ἐκ τοῦ διαγράμματος.

13. Ἔστω σφαῖρα τῆς γῆς κύκλος, ᾧ ἔνδον ὑπογέγραπται *α, β, γ, δ*· καὶ περὶ αὐτὸν ἔστω περιηγμένος ἀντὶ τῆς σφαίρας τοῦ ὕδατος ἕτερος κύκλος συναρμοζόμενος κατὰ τὴν ἐπιφάνειαν τῷ ἄνω δεκάτῳ τοῦ ἐν αὐτῷ κύκλου, ᾧ ἐπιγέγραπται *ε, ζ, η, θ*. Εὑρεθήσεται γὰρ τὸ μὲν ὡς πρὸς ἡμᾶς κάτω πέρας τοῦ ἐν αὐτῷ κύκλου κέντρον τοῦ ἔξωθεν περιηγμένου, διπλασίων δὲ ὑπάρχων οὗτος τὴν διάμετρον. Ἀναφαίνεται δὲ γεωμετρικαῖς ἀποδείξεσιν ὀκταπλασίαν εἶναι τὴν σφαῖραν, ἧς ἡ διάμετρος διπλασία, τῆς ἐχούσης τὴν ἡμίσειαν διάμετρον σφαίρας.

Συμβαίνει γε μὴν τὸ ὄγδοον τῆς ὑγρᾶς ταύτης σφαίρας ἀναμὶξ ἐμπεριειλῆφθαι τῇ γῇ· διὸ καὶ πηγαὶ ἀναρρήγνυνται παρ' αὐτῆς πλεῖσται, καὶ «ποταμῶν» ἀναδίδονται δαψιλέστατα καὶ «ἀένναα» «ῥεύματα», καὶ θαλασσῶν οὐκ ὀλίγων ἐγχέονται ταύτῃ κόλποι, καὶ λιμναίων ὑδάτων ἀνα-

χέονται πλήθη, καὶ οὐκ ἔστι σχεδόν, οὗ τῆς γῆς ὀρύξας τις οὐχ ὑπορρέον ὕδωρ εὑρήσει.

14. Πλὴν τῆς καθ' ἡμᾶς οἰκουμένης μηδεμίαν ἑτέραν εἶναι καὶ τὸ διάγραμμα καὶ ὁ λόγος διδάσκει. Καθάπερ γάρ, εἰ τὸ αὐτὸ κέντρον γῆς τε καὶ ὕδατος ὑπῆρχεν, ἦν ἂν ἡ γῆ πᾶσα παντάπασιν ἀοίκητος, οὕτω καὶ πολλῷ μᾶλλον, εἰ κέντρον ἔχει τὸ ὕδωρ τὸ τῆς γῆς ὡς πρὸς ἡμᾶς κατώτατον πέρας, πλὴν τῆς καθ' ἡμᾶς οἰκουμένης, ᾗ τῷ ἄνω τῆς ἐκείνου σφαίρας ἐναρμόζεται, τἄλλα πάντα πολλῷ τῷ ὕδατι περικλυζόμενα κατοικεῖσθαι ἀδυνάτως ἔχει.

Ἐπὶ μόνης δὲ τῆς κατὰ τὴν γῆν οἰκουμένης λογικὴν ψυχὴν ἐνσώματον εἶναι προαναπέφηνεν, ἥτις μία οὖσα νῦν ἡ καθ' ἡμᾶς αὕτη μόνη προσαναπέφηνεν.

Ἀκόλουθον οὖν ἐν ταύτῃ μόνῃ καὶ τῶν ἀλόγων ζώων κατοικεῖν τὰ χερσαῖα.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

1. Ὅτι ὁ κόσμος ἔχει ἀρχή, καὶ ἡ φύση τὸ διδάσκει, καὶ ἡ ἱστορία τὸ βεβαιώνει. Ἐπίσης, ἡ εὕρεση τῶν διαφόρων τεχνῶν, ἡ θέσπιση τῶν διαφόρων νόμων καὶ ἡ σύλληψη κι ἐφαρμογὴ τῶν διαφόρων πολιτευμάτων τὸ φανερώνουν καθαρά.

Καὶ αὐτὸ διότι γνωρίζουμε καὶ τοὺς ἐφευρέτες ὅλων σχεδὸν τῶν τεχνῶν, καὶ τοὺς δημιουργοὺς [ὅλων σχεδὸν] τῶν νόμων, καὶ [ὅλους σχεδὸν] ὅσους ἐπινόησαν καὶ ἐφάρμοσαν τὰ διάφορα πολιτεύματα, καθὼς ἐπίσης ὅλους τοὺς συγγραφεῖς ποὺ συνέγραψαν πρῶτοι σχετικὰ μὲ ὁποιοδήποτε θέμα, καὶ βλέπουμε ὅτι κανεὶς ἀπὸ αὐτοὺς δὲν ὑπερβαίνει τὴ γένεση τοῦ κόσμου καὶ τοῦ χρόνου, τὴν ὁποία ἐξιστόρησε ὁ Μωϋσῆς.

Καὶ ὁ ἴδιος ὁ Μωϋσῆς, ἐξάλλου, ποὺ ἔγραψε γιὰ τὴν ἀρχὴ τῆς γενέσεως τοῦ κόσμου, μὲ τόσες ἐντυπωσιακὲς πράξεις καὶ λόγους [μᾶς] ἔδωσε ἀναντίρρητα πειστήρια γιὰ τὸ ὅτι ἡ δική του θέση εἶναι ἀληθής· ἔτσι, ἔκανε ὅλο σχεδὸν τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων «νὰ πειστεῖ στὰ λόγια του» καὶ ἀλλάζοντας γνώμη νὰ περιγελᾶ ὅσους ὑποστήριζαν μὲ περίπλοκους, σοφιστικοὺς συλλογισμοὺς τὴν ἀντίθετη θέση.

Ἐπίσης, [ὅτι ὁ κόσμος ἔχει ἀρχὴ πρέπει νὰ τὸ δεχθοῦμε] γιὰ τὸν ἑξῆς λόγο. Ἡ ἴδια ἡ φύση αὐτοῦ τοῦ κόσμου, μὲ τὸ νὰ ἔχει ἀνὰ πᾶσα στιγμὴ ἀνάγκη μιὰ νέα ἀρχὴ γιὰ τὴν ὕπαρξη τῶν καθ' ἕκαστον ὄντων της ἀδυνατῶντας νὰ κρατηθεῖ ἔστω καὶ κατ' ἐλάχιστον στὴν ὕπαρξη χωρὶς αὐτήν, φανερώνει μέσῳ αὐτῶν τῶν πραγμάτων τὴν πρώτη ἀρχή της —ἀρχή, σημειωτέον, ἡ ὁποία δὲν προέρχεται ἀπὸ ἄλλην.

2. Ὅτι ὁ κόσμος δὲν ἔχει μόνον ἀρχὴ ἀλλὰ καὶ τέλος, τὸ ἀποδεικνύει κατ' ἀρχὰς ἐνδεχόμενο ἡ ἴδια ἡ φύση τοῦ κόσμου, ἡ ὁποία τελειώνει καὶ πεθαίνει ἀδιάκοπα «κατὰ μέρη»· τὸ πιστοποιεῖ δὲ κατὰ τρόπο ἀσφαλῆ καὶ ἀναντίρρητο ἡ σχετικὴ πρόρρηση πολλῶν ἐνθέων ἀνδρῶν ἀλλὰ καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ Χριστοῦ, «τοῦ ἐπὶ πάντων Θεοῦ», τὴν ὁποία εἶναι ἀναγκασμένοι νὰ δεχθοῦν ὡς ἀληθῆ ὄχι μόνον οἱ εὐσεβεῖς ἀλλὰ καὶ οἱ ἀσεβεῖς, διότι βλέπουν ὅτι σὲ ὅλες τὶς ἄλλες προρρήσεις τους αὐτοὶ ἐπαληθεύτηκαν.

Ἀπὸ τοὺς ἴδιους δὲ μποροῦμε νὰ μάθουμε, συγκεκριμένα, ὅτι ὅλος αὐτὸς ὁ κόσμος δὲν θὰ μεταβεῖ ἐντελῶς στὸ μὴ ὄν, ἀλλά, ὅπως τὰ σώματά μας, ἔτσι καὶ αὐτὸς «θὰ μετασκευαστεῖ πρὸς τὸ θειότερο», «ἀφοῦ διαλυθεῖ» καὶ «μεταστοιχειωθεῖ» μὲ τὴ δύναμη τοῦ θείου Πνεύματος, ὥστε νὰ ἀποκτήσει φύση ἀνάλογη μὲ τὴ δική μας.

3. Ὁ οὐρανός, λένε οἱ σοφοὶ τῶν Ἑλλήνων, στρέφεται λόγῳ τῆς φύσεως τῆς «κοσμικῆς Ψυχῆς» καὶ μᾶς διδάσκει τὸ δίκαιο καὶ τὸν λόγο. Τί εἴδους δίκαιο; Ποιό λόγο;

Ἐὰν ὁ οὐρανὸς δὲν κινεῖται χάρη στὴ δική του φύση ἀλλὰ χάρη στὴ φύση τῆς κοσμικῆς Ψυχῆς, ὅπως δέχονται αὐτοί, καὶ ἐφόσον ὑποτίθεται πὼς ἡ κοσμικὴ Ψυχὴ εἶναι ψυχὴ τοῦ κόσμου ὁλόκληρου, πῶς καὶ δὲν στρέφονται καὶ ἡ γῆ, τὸ νερὸ καὶ ὁ ἀέρας (καθ' ἣν στιγμήν, μάλιστα, ἡ ψυχὴ εἶναι «ἀεικίνητη» κατ' αὐτούς), ἀλλ' ἀπεναντίας καὶ ἡ γῆ, [ὅπως εἶναι φανερό], [ἀλλά] καὶ τὸ νερό, τὸ ὁποῖο καταλαμβάνει τὴν κάτω περιοχὴ [τοῦ κόσμου], μένουν ἀκίνητα λόγῳ τῆς ἰδιαίτερης φύσης τους; Συνεπῶς καὶ ὁ οὐρανὸς κινεῖται διαρκῶς λόγῳ τῆς φύσης του· κινεῖται δὲ κυκλικά, καταλαμβάνοντας τὴν πάνω περιοχὴ [τοῦ κόσμου].

Ἐπίσης: τί λογῆς εἶναι ἡ κοσμικὴ Ψυχή, χάρη στὴ φύση τῆς ὁποίας [ὑποτίθεται πὼς] κινεῖται ὁ οὐρανός; Λογικὴ μήπως;

Ἂν ναί, ἕπεται πὼς εἶναι αὐτεξούσια, καὶ αὐτὸ σημαίνει πὼς δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ κινεῖ πάντοτε κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο τὸ σῶμα τοῦ οὐρανοῦ [ὅπως βλέπουμε ὅτι κάνει, ἂν ὑποθέσουμε πὼς ὑπάρχει]· διότι τὰ αὐτεξούσια ὄντα σὲ διαφορετικὲς στιγμὲς κινοῦνται [καὶ συνεπῶς κινοῦν] κατὰ διαφορετικὸ τρόπο.

Ἐπίσης, ποιά ἴχνη λογικῆς ψυχῆς βλέπουμε σὲ αὐτὴν ἐδῶ τὴν κατώτατη σφαῖρα (τὴ γῆ ἐννοῶ πάλι) ἢ στὶς κοντινές της ποὺ τὴν περιβάλλουν, τουτέστι στὴ σφαῖρα τοῦ νεροῦ, τοῦ ἀέρα, ἢ ἀκόμα καὶ τῆς φωτιᾶς, τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ κοσμικὴ Ψυχὴ ὑποτίθεται πὼς εἶναι ψυχὴ καὶ αὐτῶν [τῶν σφαιρῶν];

Κι ἀκόμα: πῶς ἄλλα ὄντα εἶναι ἔμψυχα καὶ ἄλλα ἄψυχα, ὅπως οἱ ἴδιοι ὁμολογοῦν; Τὰ δεύτερα, μάλιστα, δὲν τὰ συναντᾶ κανεὶς ἀραιὰ καὶ ποῦ· ἄψυχα εἶναι κάθε πέτρα, κάθε μέταλλο, κάθε χῶμα, νερό, ἀέρας καὶ φωτιὰ (διότι καὶ γιὰ τὴ φωτιὰ οἱ ἴδιοι λένε ὅτι κινεῖται λόγῳ τῆς φύσης της καὶ ὄχι λόγῳ τῆς Ψυχῆς). Ἐφόσον, λοιπόν, ἡ Ψυχὴ εἶναι κοινὴ σὲ ὅλα τὰ σώματα, πῶς συμβαίνει μόνον ὁ οὐρανὸς νὰ κινεῖται λόγῳ τῆς φύσης τῆς Ψυχῆς καὶ ὄχι τῆς δικῆς του;

Ἀλλὰ ἂς ὑποθέσουμε πὼς [ἀπαντήσουν ὅτι] ἡ Ψυχὴ ποὺ λένε πὼς κινεῖ τὸ σῶμα τοῦ οὐρανοῦ δὲν εἶναι λογική.

Πῶς, ὅμως, μπορεῖ νὰ εἶναι ἔτσι, τὴ στιγμὴ ποὺ ἰσχυρίζονται πὼς ἡ Ψυχὴ αὐτὴ εἶναι «πηγὴ» τῶν δικῶν μας ψυχῶν;

Παρομοίως, ἂν δὲν εἶναι λογική, θὰ εἶναι ἢ αἰσθητικὴ ἢ φυτική. Ὅμως οὔτε τὴ μία οὔτε τὴν ἄλλη τὴ βλέπουμε νὰ κινεῖ σῶμα ποὺ δὲν διαθέτει ὄργανα, καὶ ὀργανικὰ μέλη δὲν βλέπουμε νὰ διαθέτει οὔτε ἡ γῆ οὔτε ὁ οὐρανὸς οὔτε κάποιο ἄλλο ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ ὑπάρχουν ἐντός τους. Ἄλλωστε, κάθε ὄργανο ἀποτελεῖ προϊὸν σύνθεσης διαφορετικῶν φύσεων, ἐνῶ κάθε στοιχεῖο εἶναι φύσεως ἁπλῆς, περισσότερο δὲ ἀπὸ ὅλα ὁ οὐρανός. «Ἡ ψυχή», ἄλλωστε, «εἶναι ἐντελέχεια *ὀργανικοῦ* σώματος ποὺ ἔχει δυνάμει *ζωή*». Ὁ οὐρανός, ὅμως, ἐφόσον δὲν διαθέτει κανένα ὀργανικὸ μέλος ἢ μέρος, δὲν μπορεῖ

νὰ διαθέτει οὔτε ζωή· πῶς μπορεῖ, λοιπόν, νὰ ἔχει ψυχὴ αὐτὸ ποὺ εἶναι ἀδύνατο νὰ ἔχει ζωή;

Κι ὅμως, οἱ «ματαιωθέντες ἐν τοῖς διαλογισμοῖς αὐτῶν» «ἐξ ἀσυνέτου καρδίας» ἔπλασαν μὲ τὸ μυαλό τους μιὰ Ψυχή, ποὺ οὔτε ὑπάρχει, οὔτε ὑπῆρξε, οὔτε θὰ ὑπάρξει· καὶ τὴν Ψυχὴ αὐτὴ τὴν ἀναγόρευσαν «δημιουργό», «κυβερνήτη» καὶ «προνοητὴ» ἐπὶ ὁλόκληρου τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, καθὼς καὶ τρόπον τινὰ «ρίζα» καὶ «πηγὴ» τῶν ψυχῶν τῶν δικῶν μας, ἢ μᾶλλον ὅλων τῶν ψυχῶν, Ψυχὴ ἡ ὁποία μὲ τὴ σειρά της γεννᾶται ἀπὸ τὸν «Νοῦν», ὁ ὁποῖος, ὅπως λένε, εἶναι οὐσιωδῶς διάφορος τοῦ «ἄκρου» ἐκείνου, ποὺ αὐτοὶ λένε «Θεό». Καὶ μολονότι αὐτὰ εἶναι πράγματα τόσο ἀνόητα, αὐτὰ εἶναι ποὺ διδάσκουν ὡς ἀληθῆ οἱ θεωρούμενοι ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες ὡς οἱ πλέον ὑψηλοὶ σοφοὶ καὶ θεολόγοι, μὴν ὄντας ἀσεβεῖς ἀπέναντι στὸ Θεῖο λιγότερο —ἤ, μᾶλλον, γιὰ νὰ τὸ πῶ εὐθέως, ὄντας περισσότερο— ἀπὸ ὅσους θεοποιοῦν «κνώδαλα» καὶ πέτρες. Διότι τὰ κνώδαλα, ὁ χρυσός, ἡ πέτρα καὶ ὁ χαλκὸς εἶναι κάτι, μολονότι ἀνήκουν στὰ κατώτατα ὄντα τῆς κτίσης· ἐνῶ Ψυχὴ κοσμικὴ καὶ «ἀστροφόρος» οὔτε ὑπάρχει οὔτε εἶναι κάτι, ἐφόσον δὲν ὑπάρχει πουθενὰ καὶ ὑπὸ καμμίαν ἔννοια, παρὰ μόνον ὡς «πλάσμα διάνοιας κατεχόμενης ἀπὸ κακὸ δαίμονα».

4. Ἐπειδή, λένε, τὸ σῶμα τοῦ οὐρανοῦ κινεῖται ἐξ ἀνάγκης, καὶ ἐφόσον δὲν ὑπάρχει περαιτέρω κανένας τόπος πρὸς τὸν ὁποῖο νὰ μπορεῖ νὰ προχωρήσει, ἐπιστρέφει στὸν ἑαυτό του [sc. στὸν ἀρχικό του χῶρο] καὶ ἔτσι τὸ προχώρημα γίνεται περιστροφή.

Ἄψογα! Ἂν εἶχε τόπο, θὰ πήγαινε πρὸς τὰ πάνω, ὅπως ἡ φωτιά, ἢ μᾶλλον περισσότερο κι ἀπὸ τὴ φωτιὰ ἀκόμα, διότι ἔχει φύση ἐλαφρότερη ἀπὸ τὴ φωτιά. Αὐτό, ὅμως, δὲν εἶναι κίνηση ὀφειλόμενη στὴ φύση κάποιας ψυχῆς, ἀλλὰ κίνηση ὀφειλόμενη στὴ φύση τῆς ἐλαφρότητας. Ἐάν, λοιπόν, τὸ προχώρημα γίνεται περιστροφή, καὶ τὸ προχώρημα αὐτὸ τὸ ὀφείλει στὴ δική του φύση καὶ ὄχι στὴ φύση τῆς Ψυχῆς, ἕπεται ὅτι τὸ σῶμα τοῦ οὐρανοῦ δὲν στρέφεται λόγῳ τῆς φύσης τῆς Ψυχῆς ἀλλὰ λόγῳ τῆς δικῆς του φύσης. Ὡς ἐκ τούτου δὲν ἔχει ψυχή, καὶ δὲν ὑπάρχει κάποια οὐράνια ἢ παγκόσμια Ψυχή, ἀλλὰ μοναδικὴ λογικὴ ψυχὴ εἶναι ἡ ἀνθρώπινη, ἡ ὁποία δὲν εἶναι οὐράνια ἀλλὰ «ὑπερουράνια» —καὶ τοῦτο ὄχι λόγῳ τοῦ τόπου της, ἀλλὰ λόγῳ τῆς φύσης της, καθότι εἶναι «νοερὴ οὐσία».

5. Τὸ δὲ οὐράνιο σῶμα δὲν κινεῖται πιὸ πέρα καὶ πιὸ πάνω, ὄχι ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχει παραπέρα τόπος. Ἄλλωστε καὶ ἡ σφαῖρα τοῦ αἰθέρα, ποὺ βρίσκεται μετὰ [sc. κάτω] ἀπὸ αὐτὸν καὶ περιλαμβάνεται ἐντός του, δὲν προχωρεῖ παραπάνω ὄχι ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχει τόπος γιὰ νὰ πάει· ὑπάρχει γύρω της ἡ ἔκταση τοῦ οὐρανοῦ. Δὲν ἐπεκτείνεται λοιπὸν [ἡ σφαῖρα τοῦ αἰθέρα] περαιτέρω γιὰ τὸν λόγο ὅτι αὐτὸ ποὺ βρίσκεται ἀπὸ πάνω της [sc. τὸ οὐράνιο σῶμα] εἶναι λεπτότερό της, πρᾶγμα ποὺ σημαίνει ὅτι [τὸ οὐράνιο σῶμα] βρίσκεται πάνω ἀπὸ αὐτὴν λόγῳ τῆς φύσης του. Συνεπῶς, ὁ οὐρανὸς δὲν ἀνεβαίνει πιὸ ψηλὰ ὄχι διότι δὲν ἔχει τόπο ἀπὸ πάνω του γιὰ νὰ πάει, ἀλλὰ ἐπειδὴ κανένα σῶμα δὲν εἶναι λεπτότερο κι ἐλαφρότερο ἀπὸ αὐτόν.

6. Κανένα σῶμα δὲν βρίσκεται πιὸ πάνω ἀπὸ τὸ οὐράνιο σῶμα. Ὅμως, ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρξει πάνω ἀπὸ τὸν οὐρανὸ κάποιο σῶμα δὲν εἶναι αὐτός· εἶναι ὅτι, σύμφωνα μὲ τὴν ὑπάρχουσα διάταξη τοῦ κόσμου, ὁ οὐρανὸς περιλαμβάνει κάθε σῶμα καὶ δὲν ὑπάρχει κανένα σῶμα ἔξω ἀπὸ αὐτὸν [μολονότι οἱ προδιαγραφὲς αὐτοῦ τοῦ κόσμου θεωρητικὰ θὰ τὸ ἐπέτρεπαν]. Ἐάν, μὲ κάποιον τρόπο, καθίστατο [τώρα] δυνατὸ γιὰ ἕνα σῶμα νὰ περάσει τὸν οὐρανὸ (ὅπως, ὡς γνωστόν, ἐμεῖς οἱ χριστιανοὶ πιστεύουμε [ὅτι θὰ γίνει]), τὸ σῶμα αὐτὸ θὰ μποροῦσε νὰ γίνει δεκτὸ [ἀπὸ τὸν χῶρο ποὺ βρίσκεται] πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ οὐρανοῦ. Ἄλλωστε ὁ Θεός, «ὁ ὁποῖος γεμίζει τὰ πάντα» καὶ ἐκτείνεται ἀπείρως πιὸ πέρα ἀπὸ τὸν οὐρανό, γέμιζε καὶ πρὶν ὑπάρξει ὁ κόσμος (ὅπως καὶ τώρα γεμίζει) ὅλον τὸν τόπο ποὺ ὑπάρχει μέσα στὸν κόσμο, καὶ αὐτὸ δὲν ἀποτέλεσε καθόλου ἐμπόδιο στὸ νὰ ὑπάρξει μετὰ κάποιο σῶμα μέσα σὲ αὐτόν [sc. τὸν τόπο]. Συνεπῶς, ἡ δῆθεν ἀνυπαρξία τόπου πέρα ἀπὸ τὸν οὐρανὸ (εἴτε αὐτοῦ ποὺ βρίσκεται γύρω ἀπὸ τὸν κόσμο [καὶ εἶναι κενὸς σωμάτων] εἴτε τοῦ δημιουργημένου ἐντὸς τοῦ κόσμου [ποὺ εἶναι πλήρης σωμάτων]), τόπου τὸν ὁποῖο θὰ βρισκόταν ὑποχρεωμένο νὰ καταλάβει ἕνα σῶμα [ἐὰν ἐκινεῖτο πέρα ἀπὸ τὸν οὐρανό], δὲν ἀποτελεῖ ἐμπόδιο [γιὰ μιὰ ἀνωφερῆ κίνηση τοῦ οὐρανίου σώματος].

7. Γιὰ ποιό λόγο, λοιπόν, ἡ κίνηση τοῦ οὐρανίου σώματος δὲν εἶναι ἀνωφερής, ἀλλὰ [τὸ σῶμα αὐτό] ἐπιστρέφει στὸν ἑαυτό του καὶ κινεῖται κυκλικά, ἀφ' ἧς στιγμῆς δὲν ὑπάρχει κανένα ἐμπόδιο γιὰ μιὰ ἀνωφερῆ κίνηση; Ὁ λόγος εἶναι ὅτι, ὄντας τὸ πιὸ λεπτὸ ἀπ' ὅλα τὰ σώματα, μένει πάνω-πάνω καὶ ἔτσι εἶναι τὸ ὑψηλότερο, ἀλλὰ καὶ τὸ κινητικότερο. Ὅπως δηλαδὴ τὸ πιὸ πυκνὸ ἀπὸ τὰ σώματα εἶναι καὶ τὸ πλέον βαρύ, καθὼς καὶ τὸ πλέον χαμηλὸ καὶ στάσιμο, ἔτσι καὶ τὸ πλέον ἀραιὸ καὶ ἐλαφρὸ εἶναι τὸ πλέον ὑψηλὸ καὶ κινητικό. Ἐφόσον, λοιπόν, ἡ φύση τοῦ οὐράνιου σώματος εἶναι τέτοια ὥστε τὸ κάνει νὰ κινεῖται μένοντας πάνω-πάνω καὶ αὐτὸ ποὺ μένει κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο πάνω-πάνω εἶναι ἀδύνατο, λόγῳ τῆς ἴδιας του τῆς φύσης, νὰ χωριστεῖ ἀπὸ αὐτὰ πάνω ἀπὸ τὰ ὁποῖα βρίσκεται, αὐτὰ δὲ πάνω ἀπὸ τὰ ὁποῖα βρίσκεται τὸ οὐράνιο σῶμα εἶναι σφαιρικά, [ἕπεται ὅτι τὸ οὐράνιο σῶμα] ἐξ ἀνάγκης τρέχει γύρω ἀπὸ αὐτὰ ἀκατάπαυστα —ὄχι λόγῳ κάποιας φύσεως ψυ-

χικῆς, ἀλλὰ λόγῳ φύσεως σωματοειδοῦς καὶ ἀπολύτως συναφοῦς του. Ἔτσι, ἐκτελεῖ κινήσεις ἀπὸ τόπο σὲ τόπο «τμηματικά», ποὺ ἀνήκουν σὲ ἐκεῖνο τὸ εἶδος κίνησης ποὺ προσιδιάζει περισσότερο ἀπὸ ὁποιοδήποτε ἄλλο στὰ σώματα, ὅπως τὸ ἀντίθετο, ἡ στασιμότητα, χαρακτηρίζει ἀκριβῶς τὰ ἀντίθετα σώματα.

8. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ τὸ δεῖ κανεὶς καὶ στὰ κοντινά μας πράγματα: οἱ ἄνεμοι δὲν χωρίζονται ἀπὸ αὐτὰ πάνω ἀπὸ τὰ ὁποῖα βρίσκονται, ἀλλὰ κινοῦνται γύρω ἀπὸ αὐτὰ χωρὶς νὰ προχωροῦν καθόλου πρὸς τὰ πάνω. Καὶ δὲν προχωροῦν ὄχι ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχει τόπος πιὸ πάνω, ἀλλὰ ἐπειδὴ αὐτὰ ποὺ βρίσκονται πάνω ἀπὸ αὐτοὺς εἶναι πιὸ ἐλαφρὰ ἀπὸ αὐτούς. Αὐτοὶ δὲ μὲ τὴ σειρά τους μένουν σταθερὰ πάνω ἀπὸ αὐτὰ πάνω ἀπὸ τὰ ὁποῖα βρίσκονται, ἐπειδὴ εἶναι ἐκ φύσεως ἐλαφρότεροι. Κινοῦνται δὲ γύρω ἀπὸ αὐτὰ ὄχι λόγῳ κάποιας φύσεως ψυχικῆς, ἀλλὰ λόγῳ τῆς δικῆς τους τῆς φύσης. Αὐτὴ δὲ τὴν ἀκριβῆ ὁμοιότητα θέλοντας νὰ ἐκφράσει ὁ σὲ ὅλα σοφὸς Σολομὼν χαρακτήρισε ὁμωνύμως τὸ οὐράνιο σῶμα "ἄνεμο", λέγοντας γιὰ αὐτό: «κυκλοῖ κυκλῶν πορεύεται τὸ πνεῦμα καὶ ἐπὶ κύκλους αὐτοῦ ἐπιστρέφει τὸ πνεῦμα». Ἡ φύση δὲ τῶν ἀνέμων ποὺ γνωρίζουμε ἐμεῖς ἀπέχει ἀπὸ τὰ πάνω πράγματα καὶ ἀπὸ τὴν ταχύτατη κίνησή τους ἀκριβῶς τόσο ὅσο ὑπολείπεται αὐτῶν σὲ ἐλαφρότητα.

9. Σύμφωνα μὲ τοὺς Ἕλληνες σοφούς, δύο ζῶνες τῆς γῆς εἶναι ἀντεύκρατες καὶ οἰκήσιμες· χωριζόμενη δὲ ἡ καθεμιά τους σὲ δύο οἰκούμενες [ζῶνες] μᾶς δίνουν συνολικὰ τέσσερες. Γι' αὐτὸ βεβαιώνουν πὼς πάνω στὴ γῆ ὑπάρχουν ἰσάριθμες φυλὲς ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖες δὲν μποροῦν νὰ περάσουν ἡ μία στὴ ζώνη τῆς ἄλλης. Συγκεκριμένα ὑπάρχουν, κατ' αὐτούς, αὐτοὶ ποὺ κατοικοῦν στὴν πλάγια γιὰ μᾶς καὶ ἀντεύκρατη ζώνη, οἱ ὁποῖοι χωρίζονται ἀπὸ ἐμᾶς μέσῳ τῆς διακεκαυμένης ζώνης τῆς γῆς. Ἀκριβῶς ἀντικείμενοι, τώρα, πρὸς αὐτοὺς εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ κατοικοῦν στὴν περιοχὴ ποὺ βρίσκεται στὸ κάτω, ὅπως βλέπουν αὐτοί, μέρος τῆς ζώνης τους. Τὸ ἴδιο συμβαίνει, λένε, καὶ μὲ αὐτοὺς ποὺ ἔχουν τὴν ἴδια γεωγραφικὴ σχέση πρὸς ἐμᾶς· ἀπὸ αὐτούς, [οἱ Ἕλληνες σοφοί] τοὺς μὲν τοὺς λένε «ἀντικείμενους», τοὺς δὲ «ἀντίποδες» καὶ «ἀντεστραμμένους» πρὸς ἐμᾶς.

Ἀγνόησαν ὅμως τὸ γεγονὸς ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἕνα δέκατο τῆς σφαίρας τῆς γῆς, ὅλη ἡ ἄλλη ἐπιφάνεια «εἶναι πλημμυρισμένη» ἀπὸ μιὰν ἄβυσσο «ὑδάτων».

10. Ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὴν περιοχὴ ὅπου κατοικοῦμε ἐμεῖς κανένα ἄλλο μέρος τῆς γῆς δὲν εἶναι κατοικήσιμο, διότι εἶναι πλημμυρισμένη ἀπὸ μιὰν ἄβυσσο ὑδάτων, μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ γνωρίσει ἂν σκεφθεῖ τὸ ἑξῆς. Τὰ τέσσερα στοιχεῖα ἀπὸ τὰ ὁποῖα συντίθεται ὁ κόσμος εἶναι [ἐξ ἀπόψεως ποσότητος] ἴσα μεταξύ τους, τὸ καθένα δὲ ἀπὸ αὐτὰ ἔχει ὄγκο τόσο μεγαλύτερο ἀπὸ τὰ ἄλλα, ὅσο ἀραιότερο εἶναι, ὅπως ὑποστηρίζει καὶ ὁ Ἀριστοτέλης· «πέντε στοιχεῖα», λέει, «ὑπάρχουν, περιεχόμενα σὲ πέντε σφαιρικὲς περιοχές, μὲ τὴ μικρότερη νὰ περιέχεται πάντοτε ἀπὸ τὴ μεγαλύτερη: τὴ γῆ ἀπὸ τὸ νερό, τὸ νερὸ ἀπὸ τὸν ἀέρα, τὸν ἀέρα ἀπὸ τὴ φωτιά, τὴ φωτιὰ ἀπὸ τὸν αἰθέρα —καὶ αὐτὸς εἶναι ὁ κόσμος».

11. Ἀναλυτικά: ὁ αἰθέρας ἔχει φανερότατα ὄγκο πολλαπλάσιο αὐτοῦ τῆς φωτιᾶς ἐκείνης ποὺ λέγεται καὶ «ὑπέκκαυμα», καὶ ἡ φωτιὰ ἀπὸ τὴ σφαῖρα τοῦ ἀέρα· παρομοίως, ὁ ἀέρας ἔχει ὄγκο μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ νερό, καὶ τὸ νερὸ ἀπὸ τὴ γῆ, ἡ ὁποία, ὄντας τὸ πλέον πυκνὸ ἀπὸ τὰ στοιχεῖα, ἔχει τὸν μικρότερο ὄγκο ἀπὸ τὰ τέσσερα ἐν ὅλῳ εὑρισκόμενα κάτω ἀπὸ τὸν οὐρανὸ στοιχεῖα. Ἔχοντας, λοιπόν, ἡ σφαῖρα τοῦ νεροῦ ὄγκο πολλαπλάσιο αὐτοῦ τῆς γῆς, ἐὰν ἁπλωνόταν σὲ ὅλη τὴν περιφέρεια τῆς γῆς, εἰς τρόπον ὥστε οἱ δύο σφαῖρες (τῆς γῆς καὶ τοῦ νεροῦ, ἐννοῶ) νὰ κινοῦνται γύρω ἀπὸ τὸ ἴδιο κέντρο, τὸ νερὸ δὲν θὰ ἄφηνε κανένα μέρος τῆς γῆς γιὰ νὰ ζήσουν τὰ χερσαῖα ζῶα, ἀφοῦ θὰ κάλυπτε ὅλο τὸ ἔδαφός της καὶ θὰ ξεπερνοῦσε κατὰ πολὺ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια τῆς γῆς. Ἐφόσον, ὅμως, δὲν καλύπτει ὅλη τὴν ἐπιφάνεια τῆς γῆς (ἀφοῦ τὸ ἔδαφος στὸ ὁποῖο κατοικοῦμε ἐμεῖς δὲν καλύπτεται ἀπὸ νερό), ἕπεται κατ' ἀνάγκην ὅτι ἡ σφαῖρα τοῦ νεροῦ εἶναι ἔκκεντρη.

Πρέπει λοιπὸν νὰ βροῦμε πόσο ἔκκεντρη εἶναι καὶ ποῦ εἶναι τὸ κέντρο της. Ἄραγε, σὲ σχέση μὲ ἐμᾶς εἶναι πάνω ἢ κάτω; Πάνω εἶναι ἀδύνατο νὰ εἶναι, διότι βλέπουμε τὴν ἐπιφάνεια ἑνὸς μέρους τοῦ νεροῦ νὰ βρίσκεται κάτω ἀπὸ μᾶς. Ἄρα τὸ κέντρο τῆς σφαίρας τοῦ νεροῦ βρίσκεται σὲ σχέση μὲ ἐμᾶς κάτω, ἀκόμα καὶ κάτω ἀπὸ τὸ κέντρο τῆς γῆς.

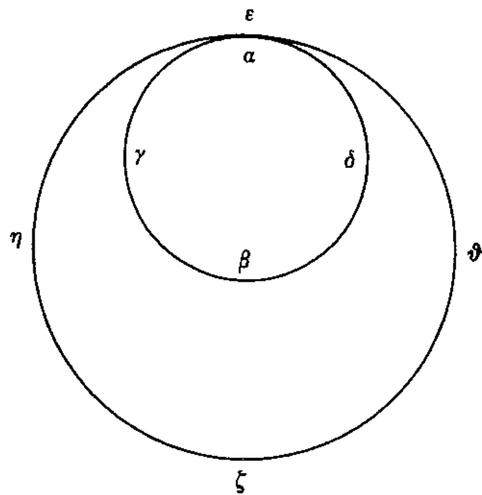
Μένει τώρα νὰ βροῦμε πόσο ἀπέχει τὸ κέντρο αὐτὸ ἀπὸ τὸ κέντρο τῆς γῆς.

12. Πόσο ἀπέχει τὸ κέντρο τῆς σφαίρας τοῦ ὕδατος ἀπὸ τὸ γιὰ μᾶς κάτω εὑρισκόμενο κέντρο τῆς γῆς μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ βρεῖ, ἂν σκεφθεῖ ὅτι στὸ μέρος ἐκεῖνο τῆς ἐπιφάνειας τῆς γήινης σφαίρας, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ τὴν κατοικούμενη ἀπὸ ἐμᾶς ζώνη τῆς γῆς, σχεδὸν ἐφαρμόζεται ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ὕδατος, τὴν ὁποία βλέπουμε καὶ ἡ ὁποία εἶναι κάτω ἀπὸ ἐμᾶς, ὅπως ἀκριβῶς τὸ ἔδαφος τῆς γῆς ποὺ πατοῦμε.

Τὸ οἰκήσιμο, τώρα, τμῆμα τῆς γῆς, ὅπου βρισκόμαστε ἐμεῖς, εἶναι τὸ 1/10 τῆς περιμέτρου τῆς γῆς· διότι ἡ γῆ ἔχει 5 ζῶνες, καὶ ἀπὸ αὐτὲς τὶς 5 κατοικεῖται ἀπὸ ἐμᾶς τὸ 1/2 τῆς μίας. Ἐάν, λοιπόν, θελήσει κανεὶς νὰ ἐφαρμόσει πάνω σὲ αὐτὸ τὸ 1/10 τῆς ἐπιφάνειας τῆς γῆς μία σφαῖρα, θὰ βρεῖ ὅτι ἡ ἐξωτερικὰ προστιθέμενη σφαῖρα ἔχει διάμετρο σχεδὸν διπλάσια ἀπὸ τὴν πε-

ριεχόμενη ἐσωτερική, ἔχει δὲ ὄγκο ὀκταπλάσιο, τὸ δὲ κέντρο της βρίσκεται στὸ κατώτατο γιὰ ἐμᾶς πέρας τῆς γῆς. Αὐτὸ εἶναι φανερὸ ἀπὸ τὸ παρακάτω σχῆμα.

13. Ἔστω ὅτι ἡ σφαῖρα τῆς γῆς εἶναι ἕνας κύκλος, μέσα στὸν ὁποῖο γράφουμε *α β γ δ*, καὶ ὅτι γύρω ἀπὸ αὐτὸν φέρνουμε ἕναν ἄλλο κύκλο, ὁ ὁποῖος εἶναι ἡ σφαῖρα τοῦ νεροῦ, καὶ ὁ ὁποῖος συναρμόζεται μὲ τὸν πρῶτο, ποὺ βρίσκεται μέσα του, στὸ ἄνω 1/10 του, γράφουμε δὲ ἔξω ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸ κύκλο *ε ζ η θ*. Τούτων δοθέντων προκύπτει ὅτι τὸ γιὰ μᾶς κατώτατο πέρας τοῦ ἐσωτερικοῦ κύκλου εἶναι κέντρο τοῦ ἐξωτερικοῦ, καὶ ὅτι ὁ ἐξωτερικὸς ἔχει διάμετρο διπλάσια [ἀπὸ τὸν ἐσωτερικό]. Προκύπτει δὲ μέσῳ γεωμετρικῶν ἀποδείξεων ὅτι ἡ σφαῖρα ποὺ ἔχει διάμετρο διπλάσια ἔχει ὄγκο ὀκταπλάσιο ἀπὸ τὸν ὄγκο τῆς σφαίρας ποὺ ἔχει τὴ μισὴ διάμετρο.

Προκύπτει δὲ [ἀπὸ τὸ παραπάνω φυσικὸ θεώρημα] ὅτι τὸ 1/8 τῆς ὑγρῆς αὐτῆς σφαίρας εἶναι ἀναμεμιγμένο μὲ τὴ γῆ· γι' αὐτὸ καὶ ξεπηδοῦν μέσα ἀπὸ τὴ δεύτερη πάμπολλες πηγές, καὶ βγαίνουν ἀπὸ τὰ σπλάχνα της πλουσιότατα καὶ «ἀστείρευτα» «ποτάμια», καὶ κόλποι πολλῶν θαλασσῶν καταλήγουν ἐντός της, καὶ μεγάλες ποσότητες λιμναίων ὑδάτων της, καὶ δὲν ὑπάρχει σχεδὸν κανένα μέρος τῆς γῆς ποὺ νὰ σκάψει κανεὶς καὶ νὰ μὴ βρεῖ νερὸ νὰ ρέει ἀπὸ κάτω.

14. Ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὴ ζώνη ποὺ κατοικεῖται ἀπὸ ἐμᾶς δὲν κατοικεῖται καμμία ἄλλη, τὸ διδάσκει τὸ παραπάνω σχῆμα καὶ ὁ λόγος. Ὅπως, ἐὰν ἡ γῆ καὶ

τὸ νερὸ εἶχαν τὸ ἴδιο κέντρο, ἡ γῆ θὰ ἦταν ἐντελῶς μὴ κατοικήσιμη, ἔτσι, κατὰ μείζονα λόγο, ἐφόσον τὸ νερὸ ἔχει ὡς κέντρο τὸ κατώτατο γιὰ ἐμᾶς πέρας τῆς γῆς, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ ζώνη ποὺ κατοικεῖται ἀπὸ ἐμᾶς, ἡ ὁποία ἐφάπτεται στὸ πάνω μέρος τῆς σφαίρας τοῦ νεροῦ, ὅλα τὰ ἄλλα μέρη κατακλύζονται ἀπὸ νερὸ πολὺ καὶ συνεπῶς εἶναι ἀδύνατο νὰ κατοικηθοῦν.

Ἔχοντας, λοιπόν, ἀποδείξει ὅτι [μέσα στὸν κόσμο] λογικὴ ψυχὴ ἐνσώματη εἶναι μόνον αὐτὴ ποὺ ὑπάρχει στὶς κατοικούμενες περιοχὲς τῆς γῆς, τώρα ἀποδείξαμε ἐπιπλέον ὅτι τέτοια λογικὴ ψυχὴ εἶναι μόνον ἡ δική μας.

Τέλος, ἀπὸ τὰ παραπάνω προκύπτει ὅτι μόνο σὲ αὐτὴ [τὴν κατοικούμενη ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους ζώνη] κατοικοῦν καὶ τὰ ἄλογα χερσαῖα ζῶα.

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

1,1-3: *Ἦρχθαι usque παριστᾶσι.*

«Φύσις», «ἱστορία», πολιτιστικὰ ἐπιτεύγματα: οἱ τρεῖς βάσεις τῆς ἐπιχει-
ρηματολογίας τοῦ Π. Ὁ Π. θὰ ἐκθέσει τὰ ἐπιχειρήματά του μὲ σειρὰ ἀντί-
στροφη πρὸς τὴ σειρὰ καταγραφῆς τῶν βάσεών τους: θὰ ξεκινήσει μὲ τὰ πολι-
τιστικὰ ἐπιτεύγματα καὶ θὰ τελειώσει μὲ τὴν «φύσιν». Διευκρινίζω ὅτι, ὅπως
προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ 2ου ἐπιχειρήματος (1,8-13· ed. R. E. Sinke-
wicz, 82 = ed. Π. Κ. Χρήστου, 37,8-13), ὡς «ἱστορίαν» δὲν ἐννοεῖ τὴν ἱστορία
τῶν γεγονότων (ὅπως δέχεται ὁ R. E. Sinkewicz, *Capita*, 8), ἀλλὰ τὴν ἱστορία
τῶν μαζικῶν ἰδεῶν, καὶ συγκεκριμένα τὴν ἐπικράτηση τῆς μωσαϊκῆς-χριστια-
νικῆς ἀντίληψης περὶ ἐν χρόνῳ δημιουργίας τοῦ κόσμου ἔναντι τῆς ἑλληνικῆς
ἀντίληψης περὶ ἀϊδιότητός του.

1,2-3: *τεχνῶν ... νόμων ... πολιτειῶν.*

Πρόκειται γιὰ τὰ τρία εἴδη ἔργων ποὺ κατὰ τὸν Διόδωρο Σικελιώτη (2ο
μισὸ τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.) ἐξασφαλίζουν ὑστεροφημία σὲ ἕνα μεγάλο ἄνδρα:
«Καθόλου δὲ διὰ τὴν ἐκ ταύτης [sc. τῆς ἱστορίας] ἐπ' ἀγαθῷ μνήμην οἱ μὲν
κτίσται πόλεων γενέσθαι προεκλήθησαν, οἱ δὲ *νόμους εἰσηγήσασθαι* περιέχο-
ντας τῷ κοινῷ βίῳ τὴν ἀσφάλειαν, πολλοὶ δ' *ἐπιστήμας καὶ τέχνας ἐξευρεῖν*
ἐφιλοτιμήθησαν πρὸς εὐεργεσίαν τοῦ γένους τῶν ἀνθρώπων» (*Βιβλιοθήκη
ἱστορική*, I,2,1). Λίγο παρακάτω (I,5,1) ὁ Διόδωρος δηλώνει ὅτι, μὲ ἀφετηρία
τὸ ἀρχαιότερο μαρτυρούμενο ἱστορικὸ γεγονός, τὸν Τρωϊκὸ πόλεμο, ἡ παγκό-
σμια ἱστορία του καλύπτει χρονικὸ διάστημα 1138 ἐτῶν· αὐτὸ μποροῦσε κάλ-
λιστα νὰ χρησιμεύσει στὸν Π. ὡς βάση γιὰ τὸ ἐπιχείρημά του ὑπὲρ τῆς μω-
σαϊκῆς διδασκαλίας περὶ δημιουργίας τοῦ κόσμου (βλ. ἀμέσως παρακάτω, *ad*
1,3-8)· ἐν τοιαύτη δὲ περιπτώσει ὁ Π. μποροῦσε νὰ συμφωνήσει —μὲ τὸν δικό
του τρόπο— μὲ τὴ στωικὴ θέση τοῦ Διόδωρου (γιὰ τὸν στωικισμὸ τοῦ ὁποίου
βλ. τὴ συνοπτικὴ ἐπισκόπηση τῆς σχετικῆς ἔρευνας ἀπὸ τὸν A. Lesky, *Ἱστο-
ρία*, 941, σημ. 6· 1068) ὅτι «οἱ τὰς κοινὰς ἱστορίας πραγματευσάμενοι», δηλ.
οἱ συγγραφεῖς γενικῆς ἱστορίας, εἶναι ὑπὸ κάποιαν ἔννοια «ὑπουργοὶ τῆς
θείας προνοίας» (I,1,1-3). Ὅτι ὁ Π. εἶχε διαβάσει Διόδωρο τὸ καθιστᾶ ἀκόμα
πιὸ πιθανὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀπηχήσεις τοῦ εἰσαγωγικοῦ κεφαλαίου τῆς *Βιβλιο-
θήκης ἱστορικῆς* βρίσκουμε στὸ ἀντίστοιχο κεφάλαιο τῆς *Ῥωμαϊκῆς ἱστορίας*
τοῦ Νικηφόρου Γρηγορᾶ (I,1· ed. L. Schopen, *Gregoras*, 3,1-5,22), τὸ ὁποῖο ἀ-
ποτελεῖ χριστιανικὴ διασκευὴ στωικῶν ἱστοριογραφικῶν ἰδεῶν. Ἡ βασικότερη
ἀπὸ αὐτὲς εἶναι ὁ παραλληλισμὸς τῆς λογικῆς διάταξης τοῦ κόσμου καὶ τῆς
συγκρότησής του σὲ ἑνιαῖο ὅλο ἀπὸ τὴ θεία πρόνοια, μὲ τὴ συγγραφὴ μιᾶς
παγκόσμιας ἱστορίας ἀπὸ ἕναν ἱστορικὸ ποὺ στοχεύει στὴν κατάδειξη τῆς
ἑνότητας τοῦ ἀνθρώπινου γένους.

1,3-8: *Σχεδὸν γὰρ usque ὁ Μωϋσῆς.*

Cf. Ζαχαρίου Μυτιλήνης, *Ἀμμώνιος*, 928-936 (ed. M. M. Colonna, *Ἀμμώνιος*, 125 = PG 85: 1105C): «Εἰ οὐδὲν τοῦ ἀφθάρτου <...> γράμματα λέγεται, καὶ σκάφος ἐν Λιβύῃ πρῶτον ναυπηγηθῆναί φασι, καὶ οὐδεὶς πόνος τὸ τῶν ἐτῶν, ἐξ ὅσου πέφηνεν ἕκαστος τούτου [an τούτων, sc. inventorum literrarum, navigationis et c.?], γενεαλογεῖν καὶ διαριθμεῖν..., εἰ τοίνυν... μήτε ἀΐδιον, ἐν ᾧ τέχναι καὶ ἄνθρωποι ἀπ' ἀρχῆς χρόνου συνέστησαν, ...γέγονεν ἄρα ὁ κόσμος». Ἡ ἐκδότις τοῦ ἔργου θεωρεῖ τὴ *lacuna* μικρὴ (*op. cit.*, 125, *ad* 928: «excisa *quaedam* desiderantur»· πβ. *op. cit.*, 215-216) καὶ ἀσήμαντη γιὰ τὸ νόημα τοῦ χωρίου· γι' αὐτὸ καὶ στὴ μετάφραση (*op. cit.*, 175) συνδέει συντακτικὰ τὸ «τοῦ ἀφθάρτου», ποὺ εἶναι πρὶν τὴ *lacuna*, μὲ τὸ «γράμματα», ποὺ εἶναι μετά, θεωρῶντας (ἂν καὶ μὲ τρόπο ἀνεπιτυχῆ, διότι: α) τὰ γράμματα εἶναι ἕνα εἶδος «segni», ἀλλὰ αὐτὸ δὲν σημαίνει πὼς μποροῦν νὰ μεταφραστοῦν ὡς «segni»· β) τί θὰ μποροῦσε νὰ σημαίνει: «segni dell'incorruttibile»;) τὰ «γράμματα» ἰσοδύναμα τῶν «σημείων». Στὴν πραγματικότητα, τὸ «τοῦ ἀφθάρτου» καὶ τὸ «γράμματα» εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ δεχθοῦμε ὅτι ἀνήκουν στὴν ἴδια πρόταση· ἴσως, μάλιστα, νὰ μὴν ἀνήκουν οὔτε κἂν στὴν ἴδια περίοδο. Ἕνα μέρος τοῦ τμήματος τοῦ κειμένου ποὺ βρισκόταν πρὶν τὴ *lacuna* καὶ τελείωνε μὲ τό: «...γράμματα λέγεται», ἀναφερόταν προφανῶς σὲ διάφορα πολιτιστικὰ ἐπιτεύγματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μποροῦμε νὰ εἰκάσουμε μὲ ἀσφάλεια τὴ γραφή, καὶ στὰ ὁποῖα μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι περιλαμβάνονταν κάποια ἀπὸ αὐτὰ ποὺ ὁ Π., σὲ ἐξάρτηση ἀπὸ τὸν *Ἀμμώνιον*, ἀνέφερε στὸ 1,2-5 ἔχοντας στὴ διάθεσή του ἕνα χαμένο σήμερα ἀκέραιο στὸ συγκεκριμένο σημεῖο χειρόγραφο. Ὅτι αὐτὸ ἦταν τὸ περιεχόμενο ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν παρουσία τοῦ «ἕκαστος», ποὺ ἀναφέρεται σὲ κάποιους τῶν ὁποίων ἡ χρονολογία πρέπει νὰ ἐξακριβωθεῖ, δηλαδὴ προφανῶς στοὺς «εὑρετὰς» τῶν διαφόρων τεχνῶν, θεσμῶν κ.λπ. Ἔτσι, ἡ μετάφραση τοῦ ἀποσπάσματος 928-931 (πολὺ διαφορετικὴ ἀπὸ αὐτὴν τῆς Colonna) ἔχει ὡς ἑξῆς: «Ἐὰν τίποτε... <?>, <ὅτι ἐφεῦρε> τὰ γράμματα λέγεται, καὶ λένε ὅτι τὸ πρῶτο σκάφος ναυπηγήθηκε στὴ Λιβύη, καὶ δὲν εἶναι διόλου δύσκολο νὰ ἀνιχνεύσουμε τὴν καταγωγὴ καὶ νὰ ὑπολογίσουμε τὰ ἔτη ποὺ πέρασαν ἀπὸ τότε ποὺ ἐμφανίστηκε ὁ <ἐφευρέτης> κάθε πράγματος». Μὲ αὐτὸ ὁ Ζαχαρίας ἤθελε νὰ δείξει ὅτι «δὲν εἶναι ἀΐδιο αὐτὸ [sc. ὁ κόσμος] μέσα στὸ ὁποῖο οἱ τέχνες καὶ οἱ ἄνθρωποι λαμβάνουν ὕπαρξη ἐν χρόνῳ» (*op. cit.*, 934-935).

Ἂς σημειωθεῖ, ὅμως, ὅτι τὸ ἐπιχείρημα τοῦ Π. δὲν εἶναι ἀκριβῶς αὐτό· ἐνῶ ὁ Ζαχαρίας λέει —συνοπτικὰ μιλῶντας— ὅτι, ἐφόσον ὅλα μέσα στὸν κόσμο ἔχουν μιὰν ἀρχή, τότε καὶ ὁ κόσμος ὁ ἴδιος ἔχει μιὰν ἀρχή, ὁ Π. λέει ὅτι κανένα ἀπὸ τὰ γεγονότα τῆς ἱστορίας τοῦ ἀνθρώπου πάνω στὴ γῆ, οὔτε τὰ πλέον παλαιά, δὲν ὑπερβαίνουν τὸ κατὰ Μωϋσῆ ἔτος κτίσεως τοῦ κόσμου

(τὴν ἐποχὴ τοῦ Π. ἐθεωρεῖτο γενικὰ τὸ 5.508 π.Χ.· βλ. π.χ. C. Mango, *Βυζάντιο*, 229). Γιὰ παράδειγμα, σύμφωνα μὲ τὴν ἐκτίμηση τοῦ Θεόφραστου στὸ *Φυσικαὶ δόξαι*, ὅπως τὴ σώζει ὁ Φίλων Ἀλεξανδρεὺς σὲ ἕνα ἔργο ποὺ πραγματεύεται ἀκριβῶς τὸ θέμα τῆς ἀϊδιότητος τοῦ κόσμου (*Περὶ ἀφθαρσίας κόσμου* 145,4-5), οἱ «εὑρεταὶ» (λέξη, σημειωτέον, ποὺ χρησιμοποιεῖ ἐν προκειμένῳ ὁ Π.) ὅλων τῶν ἐπιστημῶν δὲν ἦσαν παλαιότεροι τῶν χιλίων ἐτῶν (ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Θεόφραστου). Τὸ παλαμικὸ ἐπιχείρημα, βέβαια, εἶναι μία *ignoratio elenchi*· ἀπὸ τὸ ὅτι κανένα γνωστὸ ἱστορικὸ γεγονὸς δὲν εἶναι παλαιότερο τοῦ 5.508 π.Χ. δὲν συνάγεται ὅτι ὁ κόσμος δημιουργήθηκε ἐν χρόνῳ, πρᾶγμα ποὺ εἶναι τὸ ὁμολογημένο *demonstrandum* τοῦ κεφαλαίου (1,1: «Ἦρχθαι τὸν κόσμον...»), ἀλλὰ μόνον ὅτι κανένα *γνωστὸ* ἱστορικὸ γεγονὸς δὲν διαψεύδει τὸν Μωϋσῆ.

1,3-4: *σχεδὸν ἁπασῶν.*

Σὲ μιὰ ἐποχὴ ἄνθησης τῶν γραμμάτων καὶ ἀκμῆς τῆς παιδείας, ποὺ ὅμως δὲν συνοδεύονταν ἀπὸ ἐρευνητικὸ πνεῦμα (τὸ ὁποῖο χαρακτηρίζει μόνο μιὰ συνείδηση ποὺ πιστεύει ὅτι ὑπάρχουν πράγματα ἄγνωστα καὶ ἐν ταὐτῷ γνώσιμα), τὸ αἴσθημα γνωσιακῆς αὐτάρκειας ποὺ ἐκφράζει αὐτὴ ἡ δήλωση δὲν ἐκπλήσσει.

1,5: *τὴν ἀρχήν.*

Ἐπιρρηματικά· sc. στὴν ἀρχὴ-ἀρχή.

1,6: *τὴν ἀρχήν.*

Ὀνοματικά· ἀντικείμενο στὸ ἐννοούμενο «ἴσμεν». Κατὰ λέξη: «γνωρίζουμε τὴν ἀρχὴ τῶν συγγραφέων ποὺ ἔγραψαν σχετικὰ μὲ ὁποιοδήποτε θέμα», sc. τοὺς πρώτους, τοὺς πλέον παλαιοὺς ἀπὸ αὐτούς.

1,5-6: *ἔτι γε μὴν καὶ τῶν συγγραψαμένων.*

Ἔχοντας μόλις δηλώσει τὴ βεβαιότητά του γιὰ τὴν πληρότητα τῶν γνώσεών του γιὰ τὰ σημαντικὰ πολιτιστικὰ ἐπιτεύγματα τοῦ ἀνθρώπου, ὁ Π. σπεύδει νὰ ἀπαντήσει στὸ ἐνδεχόμενο ἐρώτημα-ἔνσταση, πῶς εἶναι τόσο σίγουρος γιὰ αὐτὴν τὴν πληρότητα: τὴ βεβαιότητα αὐτὴ τοῦ τὴν παρέχει ἡ πληρότητα τῶν γνώσεων ποὺ μᾶς παρέχουν οἱ ἀρχαῖοι ἱστορικοί. Φυσικά, ἡ ἀπάντηση αὐτὴ ἀγνοεῖ, μεταξὺ ἄλλων, τὸ γεγονὸς τῆς ἀπώλειας πολλῶν ἔργων πολλῶν ἱστορικῶν.

1,7-8: *τὴν τοῦ κόσμου καὶ τοῦ χρόνου γένεσιν.*

Κόσμος καὶ χρόνος δημιουργήθηκαν μαζί· ὡστόσο ὁ Π., δεχόμενος τὴ

χρονικὴ περατότητα τοῦ κόσμου, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποφύγει τὴν παραδοχὴ ἑνὸς χρόνου "προτέρου" τῆς ὑπάρξεως τοῦ κόσμου, τότε ποὺ ὑπῆρχε μόνον ὁ Θεὸς (βλ. τὴ σημ. 123 τῆς ὑπὸ δημοσίευση μελέτης μου).

1,10: *[Μωϋσῆς] συγγραψάμενος.*

Ὁ Π. χρησιμοποιεῖ γιὰ τὸν Μωϋσῆ ὡς συγγραφέα τῆς *Γένεσης* τὸ ἴδιο ρῆμα ποὺ χρησιμοποίησε γιὰ τοὺς θύραθεν ἱστορικοὺς στὸ 1,6 («συγγραψαμένων»), πρᾶγμα ποὺ σημαίνει ὅτι θεωρεῖ τὸ κείμενο τοῦ Μωϋσῆ τόσο ἱστορικὸ ὅσο καὶ ἐκείνων.

1,11: *Τῆς καθ' ἑαυτὸν ἀληθείας.*

Sc. τοῦ: «Ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν» (Γέν. 1,1).

1,11-13: *σχεδὸν usque σοφισαμένων.*

Πβ. *ad* 1,1-3.

1,12 (i): *σχεδὸν ἅπαν γένος ἀνθρώπων «καταπειθὲς» ἐξειργάσθαι.*

Πβ. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Ὑπόμνημα εἰς τὸν ἅγιον Ματθαῖον τὸν εὐαγγελιστὴν* 66,2 (PG 58: 629A): «...τὸ *καταπειθὲς* τῶν *ἐθνῶν* καὶ τὴν ἀθρόαν εἰς εὐταξίαν [sc. τὴ συμμόρφωση πρὸς τὴν ἀλήθεια, τὸν χριστιανισμὸ] μεταβολήν». Πβ. τοῦ ἴδιου, *Ὑπόμνημα εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων* 33,2 (PG 60: 241C)· *Εἰς τὸν ρμζ´ Ψαλμόν*, 4 (PG 55: 483).

1,12 (ii): *σχεδὸν ἅπαν.*

Ὁ Π. ταυτίζει τὸ σύνολο τοῦ ἀνθρώπινου γένους μὲ τοὺς κατοίκους τῆς βόρειας εὔκρατης ζώνης (βλ. κεφ. 9-14).

1,16 (i): *ἀρχήν.*

Μὲ χρονικὴ καὶ ταυτόχρονα ὀντολογικὴ σημασία· φανερώνει ὅτι ὁ κόσμος ἔχει: *α´* χρονικὴ ἀρχὴ καὶ *β´* ὀντολογικὴ πηγὴ τὸν Θεό. Γιὰ τὴ β´ σημασία βλ. τὸ ἑπόμενο σχόλιο.

1,16 (ii): *ἥτις [sc. ἀρχὴ] οὐκ ἐξ ἄλλης ἦν.*

Καὶ συνεπῶς εἶναι πραγματικὴ «ἀρχή», σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴ δεύτερη καὶ τρίτη "ἀρχικὴν ὑπόστασιν" τῶν Νεοπλατωνικῶν, οἱ ὁποῖες, μολονότι εἶναι παράγωγες (ἡ τρίτη τῆς δεύτερης καὶ ἡ δεύτερη τῆς πρώτης), ὀνομάζονται καταχρηστικὰ κι αὐτὲς "ἀρχές". Ἐδῶ προαναγγέλλεται ἐμμέσως ἡ πολεμικὴ ἐναντίον τῆς νεοπλατωνικῆς διδασκαλίας περὶ «ψυχῆς τοῦ κόσμου» (*Κεφάλαια* 3-8).

1,13-17: *Ἐπεὶ* usque *τῶν πραγμάτων.*

Ἐδῶ ὁ Π. χρησιμοποιεῖ ἀπαράλλακτο τὸ ἐπιχείρημα τοῦ Ζαχαρία Μυτιλήνης ἀπὸ τὸ ὁποῖο εἴδαμε (*ad* 1,3-8) ὅτι ἀφορμήθηκε γιὰ νὰ συγκροτήσει ἕνα (ἀτυχὲς) ἐπιχείρημα ὑπὲρ τῆς χρονικῆς ἀρχῆς τοῦ κόσμου.

Ἂς σημειωθεῖ ὅτι ὁ Π., καθὼς ἀναζητοῦσε ἐπιχειρήματα ὑπὲρ τῆς χρονικῆς ἀφετηρίας τοῦ κόσμου, ἀγνόησε ἐντελῶς ἕναν ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους χριστιανοὺς στοχαστὲς τῆς ὕστερης ἀρχαιότητας ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ τὸν ἐφοδιάσει μὲ τέτοια ἐπιχειρήματα, τὸν Ἰωάννη Φιλόπονο. Φαίνεται πὼς οἱ ἀμφίβολης ὀρθοδοξίας τριαδολογικὲς καὶ χριστολογικὲς ἀπόψεις ἢ ἐκφράσεις τοῦ Φιλοπόνου, τὸν ὁποῖον ὁ Φώτιος εἶχε χαρακτηρίσει γι' αὐτὲς «ματαιόπονον» (*Μυριόβιβλος* 55· ed. I. Bekker, *Photius*, 15a31), καί, πολὺ περισσότερο, ἡ «ἀναίρεσις» «τῆς τῶν σωμάτων ἀναστάσεως» στὸν χαμένο *Περὶ ἀναστάσεως λόγον* του (βλ. τὴ μαρτυρία τοῦ Φωτίου στὴ *Μυριόβιβλον* 21· ed. I. Bekker, *Photius*, 5a25-29), θέμα ποὺ θίγει ἄμεσα ὁ Π. στὰ *Κεφ.* (2,9-12), ἦσαν ἀρκετὲς ὥστε ὁ Π. νὰ τὸν θέσει ἐκτὸς τῆς χορείας τῶν εὐσεβῶν ὑπερασπιστῶν τῆς χριστιανικῆς περὶ κόσμου διδασκαλίας καὶ νὰ στηριχθεῖ μόνο στοὺς Γρηγόριο Νύσσης, Ἰωάννη Χρυσόστομο, Ζαχαρία Μυτιλήνης καὶ Προκόπιο Γαζαῖο.

2,1-3: *Οὐκ ἦρχθαι* usque *«κατὰ μέρη» ... «τελευτῶσα».*

Γιὰ τὸ ἐπιχείρημα *in toto* cf. Ζαχαρίου Μυτιλήνης, *Ἀμμώνιος*, 658-663 (ed. M. M. Colonna, *Ἀμμώνιος*, 116 = PG 85: 1088B): «Ὅτι δὲ ἀνάγκη φθαρῆναι τόδε τὸ πᾶν καὶ ἐκ τῶν τούτου μερῶν, ὁσημέραι φθειρομένων, ἔστι ῥᾳδίως καταμαθεῖν. "Οὗ γὰρ τὰ μέρη φθείρεται, τούτου καὶ τὸ ὅλον ἀνάγκη ποτὲ τὰ αὐτὰ παθήματα τοῖς οἰκείοις μέρεσιν ὑποστῆναι", ὥς φησι μὲν Βασίλειος ὁ κλεινὸς καὶ θεσπέσιος [*Εἰς τὴν Ἑξαήμερον* I,3,4-6· ed. E. A. de Mendieta & S. Y. Rudberg, *Hexaemeros*, 7], τίθενται δὲ τῷ λόγῳ καὶ οἱ ἀπὸ τῆς Στοᾶς». Τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ τοῦ Ζαχαρία συνιστᾶ διόρθωση ἑνὸς ἐπιχειρήματος τῆς *persona* τοῦ θύραθεν «ἰατροῦ» ἐκ μέρους τῆς *persona* τοῦ «χριστιανοῦ», στὸ ὁποῖο περιλαμβανόταν τὸ ἑξῆς χαρακτηριστικὰ ὅμοιο πρὸς τὸ παλαμικὸ χωρίο: «...οὕτω δὴ καὶ ὁ [παρομοιαζόμενος μὲ στρατηγὸ] Θεός, ἀντὶ τῶν *κατὰ μέρος τελευτώντων* [στρατιωτῶν, ὅπως ἀποκαλεῖ παραβολικὰ ἡ *persona* τοῦ "ἰατροῦ" τὰ μέρη τοῦ κόσμου] ἑτέρους δημιουργῶν ... διαμένει ἐν ἀγαθότητι, καὶ τῶν *κατὰ μέρος* ἐν χρόνῳ γινομένων *τελευτώντων* τε καὶ φθειρομένων» (*op. cit.* 627-631· ed. M. M. Colonna, *Ἀμμώνιος*, 115 = PG 85: 1085B). Τὸ παλαμικὸ «οἱονεὶ» ὑποδηλώνει ὅτι τὸ χωρίο συνιστᾶ περιληπτικὴ ἀπόδοση παρομοίωσης. Ἡ παραλληλία αὐτὴ —ἀποκλειστική, κατὰ τὸ μέτρο ποὺ μπόρεσα νὰ ἀνιχνεύσω—, μαζὶ μὲ ἄλλες ποὺ ἐντοπίζω σὲ διάφορα σχόλια (*ad* 1,3-8· 1,13-17· 2,11· 3,46· 6,6), μᾶς καθιστοῦν σχεδὸν βέβαιους ὅτι ὁ Π. εἶχε διαβάσει τὸν *Ἀμμώνιον* τοῦ Ζαχαρίου Μυτιλήνης.

2,1-2: *τέλος ἕξειν τὸν κόσμον τῶν ἐνδεχομένων εἶναι.*

Παρὰ τὴν ἐξάρτηση τοῦ Π. ἀπὸ τοὺς παραπάνω χριστιανοὺς συγγραφεῖς, ἡ θέση αὐτὴ συνιστᾶ σαφῆ διαφοροποίηση ἀπὸ ἐκείνους· ἐνῶ αὐτοὶ ἀπὸ τὴ φθορὰ τῶν μερῶν τοῦ κόσμου συνῆγαν τὸ συμπέρασμα: "*ἀνάγκη* φθαρῆναι" (Ζαχαρίας Μυτιλήνης), ὁ Π. συνάγει τὸ συμπέρασμα: "*ἐνδέχεται* φθαρῆναι". Ἀπόδειξη τοῦ *ἀναγκαίου* τῆς μέλλουσας φθορᾶς τοῦ κόσμου ὁ Π. θὰ βρεῖ σὲ ἕνα ἄκρως ἐπισφαλὲς ἐπιχείρημα τοῦ Γρηγορίου Νύσσης (βλ. *ad* 2,5-7).

2,4 (i): *ἡ προφητεία τῶν τε ἄλλων ἐνθέων.*

Ὑπαινικτικὴ ἀναφορὰ σὲ ἄνδρες ποὺ δέχθηκαν θεία ἀποκάλυψη καὶ ὑπ' αὐτὴν τὴν ἔννοια τὸν "Θεὸ ἐντός" τους, δηλαδὴ στοὺς διαφόρους συγγραφεῖς τῶν βιβλίων τῆς ἁγίας Γραφῆς (βλ. π.χ. Ψαλμ. 103,29· 1 Κορ. 7,31· 2 Πέτρ. 3,12· Ἀποκ. 21,1).

2,4 (ii): *ἡ προφητεία ... Χριστοῦ.*

Βλ. Ματθ. 5,18· 24,35· Μάρκ. 13,31· Λουκ. 21,33.

2,1 & 2,4: *ἡ φύσις ... ἡ προφητεία.*

Ἡ φύση τοῦ κόσμου καὶ ἡ ἱστορία χρησιμοποιοῦνται ὡς βάσεις γιὰ τὴν κατάδειξη καὶ τοῦ τέλους τοῦ κόσμου. Ἡ τρίτη ἀπὸ τὶς βάσεις γιὰ τὴν κατάδειξη τῆς ἀρχῆς τοῦ κόσμου, ὁ πολιτισμὸς (1,2-8), ἐδῶ δὲν μποροῦσε νὰ χρησιμεύσει.

2,4-5: *[Χριστοῦ] τοῦ «ἐπὶ πάντων Θεοῦ».*

Βλ. Ῥωμ. 9,5: «...ὁ Χριστὸς..., ὁ ὢν ἐπὶ πάντων Θεός...».

2,5: *τοῖς εὐσεβέσι.*

Sc. "τοῖς πιστοῖς"· γιὰ τὴ σημασία αὐτὴ βλ. 1 Τιμ. 3,16.

2,5-7: *οἷς ... ὁρῶσιν.*

Τὸ ἐπαγωγικὸ ἐπιχείρημα ὅτι ἡ ἀλήθεια τῶν ἤδη ἐπαληθευθέντων λόγων τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Γραφῆς ἐν γένει ἐγγυᾶται τὴν ἀλήθεια καὶ ὅσων Γραφικῶν λόγων δὲν ἔχουν ἀκόμα ἐπαληθευθεῖ ἀπὸ τὰ πράγματα εἶναι ἄμεσα ἀντλημένο ἀπὸ τὸ *Περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου* 25 *in toto* (PG 44: 213C-224B) τοῦ Γρηγορίου Νύσσης: «Πῶς ἄν τις καὶ τῶν ἔξωθεν προσαχθείη πιστεῦσαι τῇ Γραφῇ περὶ τῆς ἀναστάσεως διδασκούσῃ». Πβ. τὸ «τοῖς ἀσεβέσι» τοῦ Π. πρὸς τὸ «τοῖς μὴ πιστεύουσι» τοῦ Νύσσης (22448). Γιὰ τὴ μοναδικότητα τῆς παρουσίας αὐτοῦ τοῦ ἐπιχειρήματος στὸν Γρηγόριο Νύσσης καὶ γιὰ τὴν ἀνεπάρκειά του βλ. Ἰ. Ἀ. Δημητρακόπουλος, *Γρηγόριος Νύσσης*, 41-42, 170.

2,8: *παρ' αὐτῶν.*

Sc. παρὰ τῶν «ἐνθέων ἀνδρῶν» καὶ τοῦ «Χριστοῦ»· βλ. π.χ. Ἀποκ. 21,1.

2,10: *[ὁ κόσμος] «λυθείς».*

Cf. Βασιλείου Καισαρείας, *Ἠθικοὶ λόγοι* 11 (PG 32: 1273AB): «Περίβλεψαι τὸν κόσμον ἅπαντα, ἐν ᾧ κατοικεῖς, καὶ ἐννόησον, ὅτι πάντα θνητὰ τὰ ὁρώμενα καὶ πάντα φθορᾷ ὑποκείμενα. Ἀνάβλεψον πρὸς τὸν οὐρανόν· καὶ οὗτός ποτε *λυθήσεται*. Πρὸς τὸν ἥλιον· οὐδὲ οὗτος διαμενεῖ. Οἱ ἀστέρες σύμπαντες, ζῷα χερσαῖα καὶ ἔνυδρα, τὰ περὶ τὴν γῆν κάλλη, αὐτὴ ἡ γῆ, πάντα φθαρτὰ καὶ μικρὸν ὕστερον οὐκ ἐσόμενα».

2,9-11: *[ὁ κόσμος] ὡς τὰ ἡμέτερα σώματα ... «μεταστοιχειωθείς».*

Cf. Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τοὺς κοιμηθέντας* 8, 18 & 20 (ed. G. Heil, *De mortuis*, 40,9-13, 59,24 & 64,17 = ed. G. Lozza, *Defunti*, 48,27-30, 70,7-8 & 74,28-29): «Ἔσται μὲν γάρ ποτε κἀκεῖνο [sc. τὸ ἀνθρώπινο σῶμα] φθορᾶς ἐλεύθερον, ὅταν ἐν τῇ παλιγγενεσίᾳ τὸ θνητόν τε καὶ διαλυτὸν *μετασκευασθῇ πρὸς* τὸ ἀθάνατόν τε καὶ ἀδιάλυτον... Τῆς ἀλλαγῆς πάντα *μετασκευαζούσης πρὸς τὸ θειότερον*... Τὸ σῶμα, ᾧ μετὰ ταῦτα διὰ τῆς παλιγγενεσίας *μεταστοιχειωθέντι πρὸς τὸ θειότερον...»· Εἰς τὸν ἕκτον Ψαλμὸν περὶ τῆς ὀγδόης* (ed. Mc Donough, *In Psalmum*, 188,11-12): «Τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς *μεταστοιχειωθείσης πρὸς τὸ θειότερον...»· Ἐξήγησις τοῦ Ἄσματος τῶν Ἀσμάτων* (ed. H. Langerbeck, *In Canticum*, 30,9): «...μετὰ τὴν ἀνάστασιν τὸ μὲν σῶμα *μεταστοιχειωθὲν* πρὸς τὸ ἄφθαρτον...».

2,11: *ὡς ἀνάλογος ἡμῖν [sc. τοῖς ἡμετέροις σώμασιν] εἴη.*

Ἡ πρόταση μοιάζει μὲ συνοπτικὴ ἀπόδοση τῆς ἑξῆς θέσης τοῦ Ζαχαρίου Μυτιλήνης περὶ ἀναγκαιότητος ὁμοειδείας τοῦ ἀναστημένου ἀνθρώπινου σώματος καὶ τοῦ ὑλικοῦ κόσμου ποὺ θὰ τὸ περιβάλλει: «Ἀλλ᾽ ἔδει... κατάλληλον εἶναι τὸ χωρίον τοῖς μέλλουσιν οἰκεῖν τὸ χωρίον, καὶ μὴ ἀπᾴδειν τὸ οἰκητήριον παρὰ πολὺ τῶν ἐνδιαιτωμένων αὐτῷ. Ἀνάγκη τοίνυν, ἡμῶν φθαρτῶν γεγονότων καὶ ῥεόντων ὁσημέραι, καὶ τὰ περὶ ἡμᾶς τοιαῦτα γενέσθαι· πάλιν δέ, εἰς ἀθανασίαν χωρούντων, καὶ ταῦτα ξυνέπεσθαι. ... Ἔδει πάλιν τὰ περὶ ἡμᾶς τοιαῦτ᾽ εἶναι, οἷά περ καὶ τὰ ἡμέτερα σώματα, δόξης τε καὶ ἀθανασίας ἔμπλεα καὶ πάσης μεταβολῆς καὶ ἀλλοιώσεως ἐλεύθερα... Τὸν δὲ κόσμον... φαμὲν... μετασχηματίζεσθαι πρὸς τὸ κάλλιον καὶ σὺν τοῖς ἡμετέροις σώμασιν ἀπαθανατίζεσθαι μετὰ τὸ καθολικὸν συμπέρασμα» (*Ἀμμώνιος*, 1187-1191, 1215-1218 & 1329-1333· ed. M. M. Colonna, *Ἀμμώνιος*, 133, 134 & 137 = PG 85: 1121A, 1124A & 1129B). Τὴν ἴδια ὅμως ἰδέα ἐκθέτει, καὶ μάλιστα μὲ τρόπο λεξιλογικὰ πλησιέστερο πρὸς τὸν Π., ὁ Προκόπιος Γαζαῖος: «Τῇ μὲν οὖν παρούσῃ καταστάσει πρέπον ἐνδιαίτημα τὸ χωρίον, ἐν ᾧ νῦν ἐσμεν, τὸ μεταξὺ τῆς γῆς καὶ τοῦ στερεώματος· τῇ δὲ μελλούσῃ καὶ *θειοτέρᾳ* τὸ διάγειν ἐν τῷ οὐρανῷ γεγονότας ἀτρέπτους...» (*Εἰς τὴν Γένεσιν ἑρμηνεία*·

PG 87: 65BC). Ἡ ἐπίκληση ἑνὸς παύλειου χωρίου (1 Θεσσ. 4,16-17), ποὺ παραθέτει σὲ αὐτὸ τὸ πλαίσιο ὁ Προκόπιος (PG 87: 65C), καὶ ἀπὸ τὸν Π. λίγο παρακάτω (6,4-5· ed. R. E. Sinkewicz, 88 = ed. Π. Κ. Χρήστου, 40,17-18) συνιστᾶ ἔνδειξη ὅτι στὴ συγκεκριμένη περίπτωση πηγὴ τοῦ Π. ἦταν ὁ Προκόπιος Γαζαῖος.

2 *in toto.*

Λαμβάνοντας ὑπ᾽ ὄψη τὴν ἐκτεταμένη ἄμεση ἐξάρτηση τῶν *Κεφαλαίων* τοῦ Π. ἀπὸ τὸ *Περὶ φυσικῆς ἀκροάσεως* τοῦ Νικηφόρου Βλεμμύδου (βλ. βασικὰ *ad* 3,28-30· 5,5· 6,3· 7,8· 7,8-10· 7,10-11· 7,11-12· 7,13· 7,13-14· 9,1-2· 9,2-3· 9,3-11· 9,5· πβ. τὸν Appendix), μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ ὅτι τὸ κεφ. 2 *in toto* ἀποτελεῖ ἀνάπτυξη τοῦ ἑξῆς βλεμμύδειου χωρίου (*op. cit.* II, 7· PG 142: 1037D9-1040A4): «Ἐπεὶ γοῦν ἡ ὕλη μὴ οὖσα παρῆκται, πάντως ὑπόκειται καὶ φθορᾷ παντελεῖ, κἂν ὁ πανάγαθος Θεὸς οὐκ εἰς τὸ μὴ εἶναι, μᾶλλον μὲν οὖν εἰς τὸ κρειττόνως εἶναι μετασκευάσει τὴν δημιουργίαν αὐτοῦ».

3,2-3: *«κοσμικῆς ψυχῆς».*

Γιὰ τὴν προέλευση τῆς συγκεκριμένης ὁρολογικῆς παραλλαγῆς τῆς τρίτης νεοπλατωνικῆς "ἀρχικῆς ὑποστάσεως" (Πρόκλος καὶ ἐνδεχομένως Συριανός) βλ. τὴν § 2.1 τῆς ὑπὸ δημοσίευση μελέτης μου.

3,2-3: *τὸ δίκαιον καὶ τὸν λόγον διδάσκειν.*

Cf. *Ἐννεὰς* V,1, 11,1-7: «Οὔσης οὖν ψυχῆς τῆς *λογιζομένης* περὶ *δικαίων* καὶ καλῶν, καὶ *λογισμοῦ* ζητοῦντος εἰ τοῦτο *δίκαιον* καὶ εἰ τοῦτο καλόν, ἀνάγκη εἶναι καὶ ἑστώς τι δίκαιον, ἀφ᾽ οὗ καὶ ὁ *λογισμὸς* περὶ ψυχὴν γίνεται. Ἢ πῶς ἂν *λογίσαιτο;*».

3,3 (i): *Ποῖον δίκαιον;*

Ὁ Π. ἀναρωτιέται ποιό δίκαιο (δηλ. ποιά ἠθική) διδάσκει ἡ «κοσμικὴ ψυχή», τὴ στιγμὴ ποὺ, σύμφωνα μὲ τὸν Παῦλο (Ῥωμ. 1,18-32), οἱ «μεμωραμένοι» Ἕλληνες (ψευδο-)σοφοὶ παραδόθηκαν ἀπὸ τὸν Θεό, λόγῳ τῆς ἀπιστίας τους καὶ τῆς εἰδωλολατρείας τους, «εἰς πάθη ἀτιμίας» καὶ σὲ κάθε εἴδους ἐξευτελιστικὴ ἀνηθικότητα. Πίσω ἀπὸ τὴν ἀπορηματικὴ πρόταση τοῦ Π. δικαιούμαστε νὰ διίδουμε τὴν παρουσία αὐτοῦ τοῦ παύλειου χωρίου (καὶ συνεπῶς νὰ τὴν ἑρμηνεύσουμε ὑπὸ τὸ πρίσμα του), ἂν σκεφθοῦμε ὅτι τὸ χωρίο αὐτὸ εἶναι ποὺ ἐπιστρατεύει ὁ Π. γιὰ νὰ ἐξηγήσει τὸ γεγονὸς τῆς διατύπωσης τῆς λογικὰ ἀνόητης, ὅπως ἐπιχειρεῖ νὰ δείξει, θεωρίας περὶ ὑπάρξεως «κοσμικῆς ψυχῆς» (3,33-34· ed. R. E. Sinkewicz, 86 = ed. Π. Κ. Χρήστου, 39,8-9). Βλ. καὶ *ad* 3,3 (ii).

3,3 (ii): *Τίνα λόγον;*
Sc. «ratio»· δηλ. ποιά λογική, τὴ στιγμὴ ποὺ οἱ ἐν λόγῳ (ψευδο-)σοφοὶ ὑποστηρίζουν κάτι τόσο παράλογο; Ἂν ὁ Π. εἶχε πράγματι ὑπ' ὄψη του τὴν *Ἐννεάδα* V,1, 11,1-7 ὅταν ἔγραφε αὐτὲς τὶς γραμμὲς (βλ. *ad* 3,2-3), τότε ἡ «ratio» ἔχει πρωταρχικὰ τὴ σημασία τοῦ ἠθικοῦ «λογισμοῦ»· ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει τὸ «Τίνα λόγον;» εἶναι ἀπολύτως συνώνυμο τῆς προηγούμενης ἐρώτησης: «Ποῖον δίκαιον;». Δεδομένου, ὅμως, ὅτι ἡ "ratio" σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς ἀρχαῖες φιλοσοφίες ἐπιτελεῖ διττὴ λειτουργία, γνωσιακὴ καὶ ἠθική, δὲν εἶναι διόλου παράξενο ποὺ ὁ Π. ἐπιχειρεῖ νὰ καταρρίψει τὴ θέση ὅτι ἡ «κοσμικὴ ψυχὴ» «διδάσκει» στοὺς «Ἕλληνες» «σοφοὺς» «τὸ [ἠθικὸν] δίκαιον καὶ τὸν [πρακτικὸν] λόγον» καταδεικνύοντας τὴν ἀδυναμία τῶν «Ἑλλήνων» νὰ χρησιμοποιήσουν σωστὰ τὴ "ratio" ὡς γνωσιακὸ ἐργαλεῖο (ἀφοῦ, ἄλλωστε, καὶ ἡ ἠθικὴ ἀποτελεῖ ἀντικείμενο γνώσης).

3,5: *τοῦ κόσμου δὲ παντός ἐστιν ἡ κοσμικὴ ψυχή.*
Ὅπως ὑποδηλώνει ἡ γενικότητα τοῦ ἰδίου της τοῦ ὀνόματος.

3,7: *κατ' αὐτοὺς τῆς ψυχῆς «ἀεικινήτου» οὔσης.*
Cf. *Ἐννεὰς* V,1, 12,5: «...ψυχὴ δὲ —τὸ "ἀεικίνητον"—...». Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι ὁ μοναδικὸς χαρακτηρισμὸς τῆς ψυχῆς ὡς «ἀεικινήτου» στὶς *Ἐννεάδες* (βλ. J. H. Sleeman & G. Pollet, *Lexicon*, 19, λῆμμα «ἀεικίνητος») ἀπαντᾶται λίγες γραμμὲς μετὰ τὸ V,1, 11,1-7, χωρίο ποὺ λίγες μόλις γραμμὲς πιὸ πάνω εἶχε πιθανὸν ὑπαινιχθεῖ ὁ Π. (*Κεφ.* 3,2-3). Αὐτὸ μᾶς δίνει τὸ δικαίωμα πίσω ἀπὸ τὸ ἐκ πρώτης ὄψεως γενικότατο «αὐτοὺς» στὸ συγκεκριμένο σημεῖο νὰ διαβλέψουμε τὸν Πλωτῖνο.

3,8: *τὸ ὕδωρ, «τὴν κάτω χώραν» λαβόν.*
Καὶ μαζὶ μὲ αὐτό, ἐννοεῖται, ἡ γῆ, τὴν ὁποία, ὅπως θὰ δοῦμε (κεφ. 9-14), τὸ νερὸ περιλούζει κατὰ τὰ 9/10 τῆς ἐπιφανείας της. Βλ. Θεοδώρου Λάσκαρι, *Κοσμικὴ δήλωσις*, Α (ed. N. Festa, *Δήλωσις*, 103,7-17): «...γῆ μὲν ἔλαχε *τὴν κάτω χώραν καὶ γεηράν*», μαζὶ μὲ τὸ ὕδωρ, μαζὶ μὲ τὸ ὁποῖο ἀποτελοῦν τὰ βαρειὰ στοιχεῖα. Πβ. Συμεὼν Σήθ, *Σύνοψις τῶν φυσικῶν* Β, 13 (ed. A. Delatte, *Anecdota*, 26,13-14): «Ἡ γῆ, τὴν μέσην τοῦ παντὸς χώραν λαχοῦσα, εὐθὺς τὸ ὕδωρ ἔχει ὑπὲρ ἑαυτῆς».

3,11-13: *Οὐκοῦν usque κινεῖται.*
Γιὰ τὴν ἄρρηκτη σύνδεση λογικότητας καὶ αὐτεξουσίου βλ. π.χ. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἔκδοσις ἀκριβὴς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* 41,1-22 & 62,58-70 (ed. B. Kotter 1973: 98-99· 159). Κείμενα χρονικῶς ἐγγύτερα στὸν Π. ποὺ νὰ

περιέχουν αὐτὴν τὴν ἰδέα εἶναι τὰ *Περὶ ψυχῆς* καὶ *Περὶ πίστεως* τοῦ Νικηφόρου Βλεμμύδη: «Αὐτεξούσιος ἡ ἀνθρωπίνη ψυχή, διότι τὸ λογικὸν ἅπαν καὶ αὐτεξούσιον» (ed. Δ. Βουλησμᾶς, *Βλεμμύδης*, 42,1-2): «Πᾶν γὰρ λογικὸν αὐτεξούσιον. Πᾶν δὲ αὐτεξούσιον προαιρετικόν. ... Προαίρεσις ... πρόσεστι παντὶ λογικῷ κατὰ φύσιν» (ed. Δ. Βουλησμᾶς, *op. cit.*, 112,27-28 & 113,2-5).

3,15-16: *καὶ τοῦ πυρὸς αὐτοῦ.*
Ἡ σφαῖρα τοῦ πυρὸς βρίσκεται πάνω ἀπὸ τὶς δύο προηγούμενες καὶ ταυτίζεται μὲ τὸ «ὑπέκκαυμα» (βλ. 11,1-2 καὶ Appendix).

3,17: *κατ' αὐτούς.*
Cf. *Ἐννεὰς* II,3, 13,13 κ.ἑ.· IV,4, 36,15-16.

3,18: *καὶ ταῦτα οὐ τὰ τυχόντα.*
Sc. δὲν εἶναι ἀμελητέα ποσότητα μέσα στὸν κόσμο. Γιὰ αὐτὴ τὴ σχετικὰ σπάνια σημασία τοῦ *τυγχάνειν* βλ. τὴ σημ. 85 τῆς ὑπὸ δημοσίευση μελέτης μου.

3,18-19: *λίθος usque πῦρ.*
Sc. ὅλος σχεδὸν ὁ κόσμος· cf. *Ἐννεὰς* IV,7,2,11.

3,20 (i): *φασί.*
Βλ. *Ἐννεὰς* II,1, 7,33-35: «Τοῦ δὴ τοιούτου πυρὸς ... ἐν τῷ ἄνω τόπῳ κειμένου καὶ κατὰ φύσιν ἐκεῖ ἱδρυμένου..».

3,20 (ii): *ἀλλ' οὐ τῇ ψυχῇ.*
Καὶ συνεπῶς δὲν ἔχουμε λόγο νὰ ὑποθέσουμε πὼς ἔχει ψυχή.

3,23-24: *[ἡ κοσμικὴ ψυχή] «πηγή» ... κατ' αὐτοὺς τῶν ἡμετέρων ψυχῶν.*
Cf. Πρόκλου, *Περὶ τῆς κατὰ Πλάτωνα θεολογίας Ε΄*, 31 (ed. H. D. Saffrey & L. G. Westerink, *Proclus V*, 115,10 & 115,16-17): «Οὐκοῦν *πηγὴ* μὲν ἐστι *τῶν ψυχῶν* ὁ κρατήρ... Τὸ τῆς "πηγῆς" ὄνομα τῷ Πλάτωνι γνώριμόν ἐστιν ἐπὶ τῶν ψυχῶν». Ἡ ἰδέα, ὡστόσο, ἀποτελεῖ κοινὸ τόπο σύνολης τῆς ἀρχαίας πλατωνικῆς παράδοσης.

3,24: *τῶν ἡμετέρων ψυχῶν;*
Οἱ ὁποῖες εἶναι λογικὲς καὶ συνεπῶς πρέπει νὰ προέρχονται ἀπὸ λογικὴ πηγή.

3,24-25: *λογική, αἰσθητικὴ ... φυτικὴ [ψυχή].*
Βλ. καὶ *Πρὸς Ἰωάννην καὶ Θεόδωρον τοὺς φιλοσόφους* 4 (ed. Π. Κ. Χρήστου, *Συγγράμματα*, 233,17-19). Γιὰ τὸν ἀριστοτελικὸ αὐτὸ χωρισμὸ τῆς ψυ-

χῆς βλ. π.χ. Νικηφόρου Βλεμμύδου, *Περὶ ψυχῆς* (ed. Δ. Βουλησμᾶς, *Βλεμμύδης*, 39,5-7).

3,23-29: *Ὅμως usque ὁ οὐρανός.*

Βλ. σχεδὸν αὐτούσιο τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ στὸ κεφάλαιο: «Εἰ ἔμψυχος ὁ κόσμος καὶ προνοίᾳ διοικούμενος» τῆς *Συνόψεως τῶν φυσικῶν* Γ, 29 (ed. A. Delatte, *Anecdota*, 36,15-37,6) τοῦ Συμεὼν Σήθ: «Οἱ μὲν Ἕλληνες τάς τε σφαίρας τοῦ οὐρανοῦ ἐμψύχους εἶναι ἐδόξαζον, πρὸς δὲ καὶ τοὺς ἀστέρας, λέγοντες· "εἰ ἐνταῦθα γεώδη σώματα ψυχῆς οὐκ ἠμοίρησε, πόσῳ γε μᾶλλον τὰ οὐράνια;". Ἡμεῖς δὲ λέγομεν, ὡς ἡ κίνησις τούτων φυσική ἐστι καὶ οὐ ψυχική. Ὁρῶμεν γὰρ ὡς, ὅσον ὀργανικώτερόν ἐστι τὸ σῶμα, τοσοῦτον δέχεται καὶ τὰς ἐνεργείας τῆς ψυχῆς πλείονας. Τὸ οὖν ἡμέτερον σῶμα ὀργανικώτερόν ἐστι τῶν σωμάτων τῶν λοιπῶν ζῴων, ὥσπερ ἐκεῖνα τῶν φυτῶν. Τὸ δὲ σφαιροειδὲς [ὅπως εἶναι ὁ οὐρανός] πάντῃ ἁπλοῦν· ὥστε ἄψυχον, οἷα τὰ τέσσαρα στοιχεῖα». Ὅτι ἐν προκειμένῳ ὑπάρχει ἐξάρτηση τοῦ Π. ἀπὸ τὸν Σὴθ προκύπτει ὄχι μόνον ἀπὸ τὴ συγγένεια περιεχομένου ποὺ μόλις εἴδαμε ἀλλὰ καὶ ἀπὸ μιὰ χαρακτηριστικὴ φραστικὴ ὁμοιότητα ποὺ θὰ δοῦμε παρακάτω (*ad* 4,6-9).

Ἡ ἴδια ἀπόρριψη (πιθανότατα κατ' ἐξάρτησιν ἀπὸ τὸν λίγο παλαιότερο Σήθ) τῆς θύραθεν θεώρησης τοῦ οὐρανοῦ ὡς ἐμψύχου ἀπαντᾶται στὴν ἀνέκδοτη *Ἐπιτομὴν τῶν ὅσα περὶ φύσεως καὶ τῶν φυσικῶν ἀρχῶν τοῖς παλαιοῖς διείληπται* τοῦ Θεοδώρου Σμυρναίου (11ος-12ος αἰ.). Ἀπὸ μιὰ πρώτη ἀνάγνωση τοῦ ἔργου τοῦ Θεοδώρου προκύπτει ὅτι τὸ παλαμικὸ *Κεφ.* 23,17-19: «Τὰ μὲν οὖν ἐν μετεώρῳ καὶ ἀνωτέρω πολυστρόφως οὕτω περιχορεύειν διττῶς ἐφῆκε, κάλλους τε παγκοσμίου χάριν καὶ ὠφελείας πολυειδοῦς...» (ed. R. E. Sinkewicz, 106 = ed. Π. Κ. Χρήστου, 47,31-48,1) εἶναι ἄμεσα ἀντλημένο ἀπὸ τὴν *Ἐπιτομὴν* τοῦ Θεοδώρου. Αὐτὰ σημαίνουν ὅτι ὁ Παλαμᾶς στοιχοῦσε συνειδητὰ σὲ μιὰν ὁλόκληρη παράδοση βυζαντινῶν κοσμολογικῶν ἔργων ποὺ ἀπέρριπταν τὴ θύραθεν θεώρηση τοῦ οὐρανοῦ ὡς ἔμψυχου. (Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν Λίνο Μπενάκη, ὁ ὁποῖος μοῦ ἔθεσε ὑπ' ὄψη τὴν *Ἐπιτομὴν* μεταγεγραμμένη ἀπὸ τὸν ἴδιον. Τὸ ἔργο εἶναι προγραμματισμένο νὰ ἐκδοθεῖ στὴ σειρὰ «Βυζαντινοὶ Φιλόσοφοι» τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν· βλ. Λ. Γ. Μπενάκης, *Βυζαντινὴ Φιλοσοφία*, 36).

3,28-30: *τῶν δὲ στοιχείων usque ὁ οὐρανός.*

Βλ. Νικηφόρου Βλεμμύδου, *Περὶ φυσικῆς ἀκροάσεως* XXIV,7-8 (PG 142: 1217B5-D1): «Ἁπλοῦν δὲ λέγεται τὸ οὐράνιον σῶμα, καὶ ταῦτα σύνθετον ὄν, τοῖς συνθετωτέροις παραβαλλόμενον σώμασιν. Οὕτω γὰρ καὶ τὰ τέσσαρα σώματα σύνθετα μὲν ἐξ ἀλλήλων ἐστίν, ἁπλᾶ δὲ καλοῦνται πρὸς τὰ ἐξ αὐτῶν

κατὰ δευτέραν ἀποτελούμενα σύνθεσιν. Τὰ γὰρ κυρίως ἁπλᾶ σώματα καὶ στοιχεῖα καθαρὰ καὶ εἰλικρινῆ πόρρω καθέστηκε τῆς αἰσθήσεως, νῷ μόνῳ διακρινόμενα. ... Διὸ σῶμα τυγχάνων ὁμολογουμένως ὁ πρώτιστος οὐρανὸς καὶ καθ' αὐτὸν ὑφεστὼς ἁπλοῦς οὐκ ἔστιν, ἀλλὰ συντέθειται, τὴν κρείττω δὲ λέγω σύνθεσιν [sc. τὴ σύνθεση ὄχι ἐκ *στοιχείων* ἀλλὰ ἐκ τῶν στοιχειωδῶν *ποιοτήτων*]. Συνθέτου δὲ ὄντος αὐτοῦ πολλῷ γε μᾶλλον ὁ δεύτερος καὶ φαινόμενος οὐρανὸς σύνθετος ἂν εἴη καὶ οὐχ ἁπλοῦς [καὶ οἱ κατώτερες σφαῖρες τῶν στοιχείων συνθετότερες ἀπὸ τὸν δεύτερο οὐρανὸ κ.ο.κ.]» (πβ. *op. cit.* XI,2 PG 142: 1116A4-12). Ὅταν, λοιπόν, ὁ Π. λέει ὅτι ὁ οὐρανὸς εἶναι «μάλιστα» «φύσεως ἁπλῆς», δὲν ἐννοεῖ ὅτι εἶναι ἀπολύτως ἁπλός, ἀλλὰ ὅτι εἶναι ὅ,τι λιγότερο σύνθετο ὑπάρχει στὸν κόσμο.

3,30-31: *«Ἡ» γοῦν «ψυχὴ» usque «ἔχοντος».*

Cf. τὴν (πολεμικῶν προθέσεων) παράθεση τοῦ ἀριστοτελικοῦ ὁρισμοῦ τῆς ψυχῆς (*Περὶ ψυχῆς* II,1, 412a27-b1) στὴν *Ἐννεάδα* IV,7, 8[5],1-5. Τὸν ὁρισμὸ ὁ Π. μποροῦσε τόσο νὰ τὸν δεῖ στὸν ἴδιον τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τοὺς ἀρχαίους ὑπομνηματιστές του ὅσο νὰ τὸν ἀντλήσει ἀπὸ πάμπολλες βυζαντινὲς ἔμμεσες πηγές, π.χ. ἀπὸ τὴ σχετικὴ παράφραση τοῦ δασκάλου του Θεοδώρου Μετοχίτου (ed. Ch. Lohr, *Metochites*, 214 κ.ἑ.) ἢ τὸ *Περὶ ψυχῆς* τοῦ Νικηφόρου Βλεμμύδου (ed. Δ. Βουλησμᾶς, *Βλεμμύδης*, 29,27-31,6). Δεδομένου ὅτι ὁ Πλωτῖνος δὲν δεχόταν τὸν ἀριστοτελικὸ ὁρισμὸ τῆς ψυχῆς, ἡ ἰδέα τοῦ Π. νὰ τὸν χρησιμοποιήσει ὡς βάση τοῦ ἐπιχειρήματός του κατὰ τῆς πλωτινικῆς "τρίτης ὑποστάσεως" δὲν ἦταν ἰδιαίτερα ἐπιτυχής. Ἀκόμα πιὸ παράδοξο εἶναι ὅτι ἀλλοῦ ὁ Π. θὰ ἀπορρίψει εὐθέως τὸν ὁρισμὸ αὐτὸ ὡς προϊὸν «ἀσόφου» διανοίας υἱοθετῶντας μιὰ σαφῶς πλατωνίζουσα θεώρηση τῆς ψυχῆς ὡς «οὐσίας»: «Οὐδὲ γὰρ "ἐντελέχειά ἐστι [ἡ ψυχὴ] τοῦ ζωὴν ἔχοντος δυνάμει σώματος" κατὰ τοὺς ἀσόφους ἐκείνους σοφούς, οἳ μηδὲν τῶν ὑπὲρ φύσιν ἐζητηκότες διὰ βίου καὶ αὐτῆς κατεψεύσαντο τῆς φύσεως, μηδὲν εὑρεῖν δυνηθέντες ὑγιές· οὐσία γάρ ἐστιν, ἐπεὶ καὶ χωριζομένη μένει καὶ ἔτι συνημμένη πολλὰ δείκνυται ποιοῦσα τοῦ συνεζευγμένου σώματος χωρίς» (*Πρὸς Ἰωάννην καὶ Θεόδωρον τοὺς φιλοσόφους* 4· ed. Π. Κ. Χρήστου, *Συγγράμματα*, 233,22-27). Πβ. *op. cit.* 5 (ed. Π. Κ. Χρήστου, *Συγγράμματα*, 234,1-5).

3,31-32: *μέλος ἢ μέρος.*

Συνώνυμα ἢ περίπου συνώνυμα· βλ. π.χ. Μελετίου μοναχοῦ, *Περὶ φύσεως ἀνθρώπου* (ed. J. A. Cramer, *Meletius*, 50,30-34): «Ταῦτα δὲ πάντα καὶ ἄλλα πλείονα "μέλη" λέγονται καὶ "μέρη" καὶ "μόρια" καὶ "τόποι" κατ' αὐτό τε καὶ συνωνύμως· πλὴν κατὰ μείζονα μὲν καὶ ὁλοσχερεστέραν περιγραφὴν τὰ "μέλη" λαμβάνομεν, κατὰ δὲ ἐλάττονα τὰ "μέρη". Δύναται δὲ καὶ "μέρος" τὸ αὐτὸ λέγεσθαι καὶ "μέλος"».

3,32-33: *πῶς οὖν usque ἔχει;*
Γιὰ τὴν ἄρρηκτη σύνδεση ζωῆς-ψυχῆς cf. *Ἐννεὰς* IV, 7, 2,5-6.

3,33-34: *οἱ «ματαιωθέντες» usque «ἀσυνέτου καρδίας».*
Βλ. Ῥωμ. 1,21. Πβ. *ad* 3,41-42.

3,34: *ἀνέπλασαν.*
Πβ. *ad* 3,46: «ἀνάπλασμα».

3,36(i): *[ψυχήν] ... «κυβερνήτην».*
Βλ. Πρόκλου, *Περὶ τῆς κατὰ Πλάτωνα θεολογίας Α´*, 14 (ed. H. D. Saffrey & L. G. Westerink, *Proclus I*, 64,14-17): «Εἰ δὲ αὖ ψυχὴ νοερὰ καὶ λόγῳ χρωμένη τὰ πάντα ποδηγετεῖ καὶ πᾶν τὸ τὴν ἀΐδιον φερόμενον φορὰν *ὑπὸ ψυχῆς κυβερνᾶται τοιαύτης* καὶ μηδέν ἐστι τῶν ὅλων ἄμοιρον ψυχῆς...».

3,36 (ii): *[ψυχήν] ... "προνοητήν" ... ἀνεῖπον.*
Βλ. Πρόκλου, *Περὶ τῆς κατὰ Πλάτωνα θεολογίας Α´*, 15 (ed. H. D. Saffrey & L. G. Westerink, *Proclus I*, 76,27): «Καὶ γὰρ *ψυχὴ* μὲν ... *προνοεῖν λέγεται* τῶν δευτέρων...».

3,37 (i): *πασῶν.*
Sc. τόσο τῶν "ἀσωμάτων" ἢ "χωριστῶν" νοῶν ὅσο καὶ τῶν ψυχῶν τῶν ἄλλων, τῶν σωματικῶν ζώων.

3,37 (ii): *«οἷόν» τινα «ῥίζαν» ... ἀνεῖπον.*
Cf. Πρόκλου, *Στοιχείωσις θεολογική* 11 (ed. R. E. Dodds, *Proclus*, 12,30-32): «...ἔστιν αἰτία πρώτη τῶν ὄντων, ἀφ' ἧς *οἷον ἐκ ῥίζης* πρόεισιν ἕκαστα...». Μολονότι ὁ Πρόκλος ἀναφέρεται ἐδῶ στὸ πρῶτο *Ἕν*, στὸ "ἐπέκεινα τῆς οὐσίας" ἀγαθό, ἡ φραστικὴ ὁμοιότητα εἶναι χαρακτηριστική· ἄλλωστε, ἡ εἰκόνα τῆς ῥίζας μπορεῖ νὰ περιγράψει κάθε στάδιο αὐτοανάπτυξης τοῦ *Ἑνός*, καὶ συνεπῶς καὶ αὐτὸ τῆς Ψυχῆς ποὺ παράγει τὶς ἀνθρώπινες ψυχές.

3,37 (iii): *«οἷόν» τινα «πηγὴν» ἀνεῖπον.*
Βλ. παραπάνω, *ad* 3,23-24.

3,40: *τὸν «ἄκρον», ὅν φασιν αὐτοὶ «θεόν».*
Βλ. Πρόκλου, *Περὶ τῆς κατὰ Πλάτωνα θεολογίας Α´*, 27 (ed. H. D. Saffrey & L. G. Westerink, *Proclus I*, 118,11-12): «Ἡ μὲν οὖν τριὰς αὕτη [sc. τῶν "ἀρχικῶν ὑποστάσεων"] τοιαύτην ἔχει τὴν τάξιν, ὡς *τὸ μὲν θεῖον ἀκρότατον εἶναι* καὶ πρώτιστον...»· *op. cit.* Γ´, 12 (ed. H. D. Saffrey & L. G. Westerink, *Proclus III*, 46,1-3): «Καὶ τὸ μὲν αὐτῆς [sc. τῆς ἀρχικῆς τριάδος] *ἄκρον, ὃ δὴ καλοῦμεν* ἓν καὶ *θεότητα* καὶ ὕπαρξιν...».

3,41 (i): *οἱ τὴν σοφίαν καὶ τὴν θεολογίαν ἄκροι κατ' αὐτούς.*
Cf. τὴ συνήθεια τῶν νεοπλατωνικῶν σχολιαστῶν νὰ προτάσσουν τῆς μνείας τοῦ ὀνόματος τοῦ Πρόκλου τὸ ἐπίθετο «φιλόσοφος» ἢ «σοφὸς» καὶ νὰ τὸν ἐξαίρουν ὡς κατεξοχὴν θεολόγο στὰ ἑξῆς ἐνδεικτικὰ χωρία: *i)* Δαμασκίου, *Ἰσιδώρου βίος*, fragm. 124,20 (ed. C. Zintzen, *Vita*, 1967· *apud* Σούδα, *Λεξικόν*, λῆμμα 79: «Αἰδεσία»): «...ὅ τε ἄλλος χορὸς τῶν *φιλοσόφων* καὶ ὁ *κορυφαῖος* Πρόκλος». *ii) Op. cit.*, fragm. 134,2 (ed. C. Zintzen, 1967· *apud* Σούδα, *Λεξικόν*, λῆμμα 2535: «ἐπίπροσθεν»): «Πρόκλος τῆς φιλοσοφίας ἁπάσης ἐπίπροσθεν ἦγε *τὴν θεολογίαν*». *iii)* Ἀμμωνίου, *Ὑπόμνημα εἰς τὸ «Περὶ ἑρμηνείας»* (ed. A. Busse, *Ammonius*, 1,6-11): «...τοῦ *θείου* ἡμῶν διδασκάλου Πρόκλου τοῦ Πλατωνικοῦ διαδόχου τοῦ εἰς *ἄκρον* τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως τήν τε ἐξηγητικὴν τῶν δοκούντων τοῖς παλαιοῖς δύναμιν καὶ τὴν ἐπιστημονικὴν τῆς φύσεως τῶν ὄντων κρίσιν ἀσκήσαντος...».
Cf. ἐπίσης Μιχαὴλ Ψελλοῦ, *Theologica* 22,38-39 (ed. P. Gautier, *Psellus*, 84): «Οἱ τοίνυν *θεολογικώτατοι* τῶν Ἑλλήνων, ὧν δὴ Πρόκλος κατὰ τὴν ἐμὴν ψῆφον...»· *op. cit.* 98,37 (ed. P. Gautier, *Psellus*, 383): «...Πρόκλου *τοῦ μεγάλου ὄντως φιλοσόφου*...»· *op. cit.* 105,88 (ed. P. Gautier, *Psellus*, 416): «Καὶ ὁ *φιλοσοφώτατος* δὲ Πρόκλος...»· Νικολάου Μεθώνης, *Ἀνάπτυξις τῆς «Θεολογικῆς στοιχειώσεως» Πρόκλου τοῦ Λυκίου Πλατωνικοῦ φιλοσόφου*, «Προοίμιον»: «...*ὁ πολὺς οὗτος τὴν ἔξω σοφίαν* καὶ μηδενὶ τῶν πρωτείων παραχωρεῖν νεανιευόμενος Πρόκλος...» (ed. A. D. Angelou, *Nicholas*, 3,15-17).

3,41 (ii): *τὴν θεολογίαν.*
Κατόπιν τῶν ἄμεσων δανείων ποὺ εἴδαμε στὶς προηγούμενες σημειώσεις, μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε αὐτὴ τὴ λέξη ὑπαινικτικὴ ἀναφορὰ στὸν τίτλο τοῦ πρόκλειου ἔργου *Περὶ τῆς κατὰ Πλάτωνα θεολογίας*.

3,41-42: *τῶν «κνώδαλα» καὶ λίθους θεοποιούντων.*
Βλ. Σοφ. Σολ. 11,15: «Ἀντὶ δὲ λογισμῶν ἀσυνέτων ἀδικίας αὐτῶν, ἐν οἷς πλανηθέντες ἐθρήσκευον ἄλογα ἑρπετὰ καὶ *κνώδαλα* εὐτελῆ...»· Ῥωμ. 1,21-23. Τὸ γνωστὸ αὐτὸ παύλειο χωρίο στηρίζεται στὸ προηγούμενο Γραφικό, πρᾶγμα ποὺ ὁ Π. φαίνεται πὼς γνώριζε, πιθανότατα χάρη στὸ *ad loc.* σχόλιο τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου (*Ἑρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολήν*, PG 60: 414: «...εἰς *κνώδαλα* κατηνέχθησαν...»), ὁ ὁποῖος εἶναι, ἐξ ὅσων μπόρεσα νὰ ἀνιχνεύσω, ὁ μόνος ποὺ περιέλαβε τὸ παλαιοδιαθηκικὸ «κνώδαλα» στὴν

ἑρμηνεία του. Τὸ ἔντονο ἀντι-"ἑλληνικὸ" πνεῦμα ποὺ χαρακτηρίζει τὴ χρυσοστομικὴ ἑρμηνεία ἀσφαλῶς θὰ ἱκανοποίησε τὸν Π.

3,45: *«ἀστροφόρος».*

Sc. ποὺ "φέρει" (δηλ. κινεῖ) τὰ ἄστρα. Ἡ λέξη σπανιότατη· στὸν *TLG* (version E) ἀνευρίσκεται μόνο μία φορὰ καὶ σὲ πλαίσιο θεματικὰ ἄσχετο πρὸς τὸ παλαμικὸ (στὸν *Appendix* τῆς *Anthologia Graeca*, ἐπίγραμμα XXXII,23). Ὅμως ἀπαντᾶται (γιὰ νὰ ἀποδώσει τὴν ἐπίσης σπάνια λέξη «stellifer») σὲ πλαίσιο παρεμφερές: στὴ μετάφραση τοῦ κικερώνειου *Somnium Scipionis* ἀπὸ τὸν Μάξιμο Πλανούδη, ἑνὸς ἔργου ποὺ ἐκθέτει μιὰν ἔντονα στωικὴ κοσμολογία, ἡ ὁποία περιλαμβάνει μεταξὺ ἄλλων μιὰ παραλλαγὴ τῆς διδασκαλίας περὶ «ψυχῆς τοῦ κόσμου»: «...ὁ κορυφαῖος ἐκεῖνος καὶ ἀστροφόρος τοῦ οὐρανοῦ δρόμος...» (5,10· ed. A. Pavano, *Somnium*, 11). Ἡ σημασία εἶναι ἴδια: ὁ «δρόμος» [sc. ἡ πορεία] τοῦ οὐρανοῦ "φέρει τὰ ἄστρα", δηλ. τὰ κάνει νὰ κινοῦνται. Ἡ πιὸ συγγενὴς πρὸς αὐτὴν λέξη, τὸ ἐπίθετο «ἀστροφόρητος», ποὺ ἀπαντᾶται στὸν Συνέσιο Κυρηναῖο (*Ὕμνοι* V,15· ed. Chr. Lacombrade, *Hymnes*, 80), χρησιμοποιεῖται σὲ διαφορετικὸ πλαίσιο. Τὸ «stellifer» ὁ Πλανούδης τὸ ἀποδίδει μὲ τὴ λέξη «ἀστροφόρος» μία ἀκόμα φορά: στὴ μετάφραση τοῦ *De consolatione philosophiae* τοῦ Βοηθίου (lib. II, m. 2, lin. 3· ed. M. Papathomopoulos, *Boethius*, 19,3 = ed. Ἀ. Χ. Μέγας, *Boethius*, 115), ὅπου ὅμως τὸ πλαίσιο δὲν εἶναι κοσμολογικὸ («...ἀστροφόροις νυξί...»).

3,44-45: *κοσμικὴ ... ψυχὴ ... οὔτε ἔστιν οὔτε τί ἐστι.*

Σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ «κνώδαλα», τὸν «χρυσὸν» καὶ τὸν «λίθον», τὰ ὁποῖα: *i)* ὑπάρχουν (καταφατικὴ ἀπάντηση στὸ ζήτημα "ἐάν"), καὶ *ii)* ἔχουν κάποια οὐσία, ἀνήκοντας στὰ "ἄψυχα σωματικὰ κτιστὰ ὄντα" (ἀπάντηση στὸ ζήτημα "τί"). Πρόκειται γιὰ δύο ἀπὸ τὰ τέσσερα ἐπιστημονικὰ ζητούμενα ποὺ θέτει ὁ Ἀριστοτέλης («ὅτι», «διότι», «εἰ», «τί»· *Ἀναλυτικὰ ὕστερα* 2,1· 89b23 κ.ἑ.). Τὸ ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι ὁ Π. ἀρνεῖται νὰ ἀναγνωρίσει στὴν "κοσμικὴ ψυχὴ" ὄχι μόνον "ὕπαρξη" ("existentia") ἀλλὰ καὶ "οὐσία" ("essentia"), δηλαδὴ δυνατότητα ὁρισμοῦ της. Ὡστόσο, ἡ ἐπιχειρηματολογία του στρέφεται (τοὐλάχιστον ἄμεσα) μόνο κατὰ τῆς ὕπαρξής της· ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει αὐτὸ ποὺ μπορεῖ νὰ ὑποθέσει κανεὶς εἶναι ὅτι θεωροῦσε ἀδύνατο τὸ ἔργο τῆς ἔλλογης σύλληψής της, ὑπὸ τὴν ἔννοια τῆς ἀσυμβατότητας τῆς ὕπαρξής της μὲ τὸν κόσμο ὅπως τὸν γνωρίζουμε, ἀσυμβατότητα ἡ ὁποία ἰσοδυναμεῖ μὲ ἀδυναμία σύλληψης ἑνὸς κοσμοειδώλου ὅπως αὐτὸ ποὺ «ἀνέπλασαν» οἱ Πλωτῖνος καὶ Πρόκλος.

3,45-46: *μηδαμῆ οὖσα μηδαμῶς.*

Τὸ «πουθενὰ» ἀντιστοιχεῖ στὸ «οὔτε ἔστιν» (δυνάμει τοῦ λανθάνοντος

ἀξιώματος: "ὅ,τι δὲν ὑπάρχει πουθενὰ δὲν ὑπάρχει κἄν"· βλ. Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγος* 28,10,1-11, ed. P. Gallay & M. Jourjon, *Grégoire*, 120: «τὸ οὐδαμοῦ τυχὸν οὐδὲ ὄν», ἰδέα κατὰ πᾶσα πιθανότητα ἄμεσα ἀντλημένη ἀπὸ τὸν Σέξτο Ἐμπειρικό, *Πυρρώνειοι ὑποτυπώσεις* III,2: «Τό τε ἐννοούμενον ἐννοεῖσθαί που ὀφείλει»· «πᾶν ... τὸ καταλαμβανόμενον σύν τινι τόπῳ καταλαμβάνεται»), ἐνῶ τὸ «ὑπὸ καμμίαν ἔννοια», «κατὰ κανένα τρόπο», ἀντιστοιχεῖ στὸ «οὔτε τί ἐστιν».

3,46: *«ἀνάπλασμα διανοίας κακοδαίμονος».*

Τὴ φράση τὴν εἶχε χρησιμοποιήσει ὁ Γρηγόριος Θεολόγος σὲ ἀναφορὰ πρὸς τὶς καθαρτικὲς τελετὲς τῶν Ἑλλήνων: «Ὧν [sc. Ἑλλήνων] λῆρος ἐμοὶ πᾶσα τελετὴ καὶ μυστήριον, δαιμόνων εὕρημα σκοτεινὸν καὶ διανοίας ἀνάπλασμα κακοδαίμονος...» (*Λόγος* 17 [*Εἰς τὰ ἅγια Φῶτα*], 3· PG 36: 336D-337A). Ὁ Θεολόγος ἄντλησε πιθανότατα τὴ φράση ἀπὸ τὸ *Πρὸς λογικοὺς* τοῦ Σέξτου Ἐμπειρικοῦ (II,354,5-6: «...ἀναπλάσματα τῆς διανοίας...»), τὸ ὁποῖο ἐγνώριζε καλὰ (βλ. Ἰ. Ἀ. Δημητρακόπουλος, *Καβάσιλας*, 128-150). Μετὰ τὸν Θεολόγο ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνὸς θὰ ἀποδώσει τὸν χαρακτηρισμὸ αὐτὸ στὸ σύνολο τῶν "ἑλληνικῶν" πλανῶν παραπέμποντας ἄμεσα στὸν Θεολόγο (*Διαλεκτικά*, «προοίμιον», 43-48· ed. B. Kotter, *Schriften I*, 52· πβ. *Contra Jacobitas* 10,10-12). Ὡστόσο ὁ Ζαχαρίας Μυτιλήνης (*Ἀμμώνιος*, 1314-1316· ed. M. M. Colonna, *Ἀμμώνιος*, 137 = PG 105: 1128D2-4) εἶχε ἤδη χρησιμοποιήσει μία παρόμοια φράση γιὰ τὴν "ἑλληνικὴ" κοσμολογία: «Ταῦτα μὲν ἐκείνων [sc. τῶν θύραθεν] τὰ δοξάσματα, μᾶλλον δὲ *τὰ περὶ τοῦ παντὸς* μυθώδη διηγήματα καὶ *ἀναπλάσματα* καὶ ἡ αὐτονομία τῆς πλάνης». Μολονότι σὲ αὐτὰ τὰ «δοξάσματα» ὁ Ζαχαρίας δὲν περιλαμβάνει τὴ διδασκαλία περὶ "κοσμικῆς ψυχῆς", ἡ παρουσία τῆς φράσης «περὶ τοῦ παντὸς» σὲ ἕνα ἔργο ποὺ ὁ Π. εἶχε διαβάσει (βλ. *ad* 2,1-2) μποροῦσε εὔκολα νὰ τὸν ὁδηγήσει σὲ μεταφορά της σὲ αὐτὴ τὴ διδασκαλία.

Γιὰ τὸ περιεχόμενο τοῦ παλαμικοῦ χαρακτηρισμοῦ τοῦ Πλωτίνου καὶ τοῦ Πρόκλου ὡς «κακοδαιμόνων» βλ. J. A. Demetracopoulos, *Exodus*, 23-25· ὑπὸ δημοσίευση, § 2.4.

4,1: *φασίν.*

Βλ. *Ἐννεὰς* II,1,2,13-20. Πβ. τὴν § 2.2 τῆς ὑπὸ δημοσίευση μελέτης μου.

4,5: *[τὸ οὐράνιον σῶμα] κοῦφον τὴν φύσιν τοῦ πυρὸς μᾶλλον.*

Διότι βρίσκεται πάνω ἀπὸ αὐτό· βλ. Appendix.

4,6-9: *Αὕτη δὲ usque τῇ ἑαυτοῦ.*

Πβ. Συμεὼν Σήθ, *Σύνοψις τῶν φυσικῶν* Γ, 29 (ed. A. Delatte, *Anecdota*,

36,15-36,1): «...*Ἡ κίνησις τούτων* [sc. τῶν οὐρανίων σωμάτων] *φυσική ἐστι καὶ οὐ ψυχική*».

4,10 (ii): *οὐδ' ἔστι τις οὐράνιος ἢ παγκόσμιος ψυχή.*
Γιὰ τὴν ἀκρίβεια, δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ὑποθέσουμε πὼς ὑπάρχει τέτοια ψυχή.

4,11: *μόνη ... ἡ ἀνθρωπίνη.*
Μέσα στὸν κόσμο ἐν γένει· παρακάτω (14,8-10· ed. R. E. Sinkewicz, 88 = ed. Π. Κ. Χρήστου, 44,16-18) ὁ Π. θὰ ἐπιχειρήσει νὰ δείξει τὴ μοναδικότητα τῆς λογικῆς ψυχῆς τῶν κατοίκων τῆς εὔκρατης ζώνης τῆς Μεσογείου ἐπὶ τῆς γῆς. Πβ. τὴ βεβαιότητα τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου ὅτι ἡ κήρυξη τοῦ Εὐαγγελίου ὡς «τὰ πέρατα τῆς οἰκουμένης [ζώνης]» ἰσοδυναμεῖ μὲ κήρυξή του στὸ σύνολο τῶν ἀνθρώπων (*Εἰς τὸν ρμζ΄ Ψαλμόν*, 4· PG 55: 483) καὶ ὅτι «νῦν [sc. χονδρικὰ περὶ τὸ 400 μ.Χ.]... ἡ οἰκουμένη *πᾶσα* τοῦ γένους ἡμῶν [sc. τῶν χρι-] ἐμπέπλησται» (*Εἰς τὸ Ἀποστολικὸν ῥητόν, «Διὰ δὲ τὰς πορνείας ἕκαστος τὴν ἑαυτοῦ γυναῖκα ἐχέτω»*, 3· PG 51: 213).

4,12: *«ὑπερουράνιος» [ἡ ψυχή] ... τῇ ἑαυτῆς φύσει.*
Ἡ προέλευση καί, ὑπὸ τὴν ἔννοια αὐτή, ἡ «φύσις» τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς εἶναι θεία· αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ἀνώτερη ἀπὸ κάθε κτίσμα, ὄχι μόνον αἰσθητὸ ἀλλὰ καὶ νοητό· βλ. *Κεφ.* 24,10-13 (ed. R. E. Sinkewicz, 108 = ed. Π. Κ. Χρήστου, 48,16-18): «...τὴν δὲ ψυχὴν ἐκ τῶν *ὑπερκοσμίων*, μᾶλλον δὲ παρ' αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ δι' ἐμφυσήματος ἀπορρήτου [Γέν. 2,7] ὡς μέγα τι καὶ θαυμαστὸν καὶ τοῦ παντὸς ὑπερέχον...». Ἡ παλαμικὴ θεώρηση τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς ὡς τοῦ ἀνώτατου δημιουργήματος ἔχει πιθανότατα τὶς ῥίζες της στὴν (νεο-)πλατωνικῶν βάσεων καππαδοκικὴ ἀνθρωπολογία, στὸ πλαίσιο τῆς ὁποίας ἡ φύση τῆς ψυχῆς χαρακτηρίζεται ῥητῶς «θεία» (βλ. χωρία π.χ. στὸν Ἰ. Ἀ. Δημητρακόπουλο, *Γρηγόριος Νύσσης*, 148-149, σημ. 84). Ὁ Π. φαίνεται πὼς εἶχε ὑπ' ὄψιν εἰδικὰ τὸ *Περὶ τῶν νηπίων* τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, ὅπου (ed. H. Hörner, *De infantibus*, 78,5-79,2) ἡ παρουσία τῆς «*νοερᾶς* καὶ θείας τῆς ψυχῆς *οὐσίας*» μέσα στὸ ἀνθρώπινο σῶμα θεωρεῖται κοινωνία τῆς γῆς μὲ τὰ «*ὑπερκόσμια*» καὶ «*ὑπερουράνια*».
Ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς ψυχῆς ὡς «ὑπερουρανίου» σχετίζεται ὄχι μόνο μὲ τὴν προέλευσή της ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν προορισμό της· ὅπως θὰ δοῦμε στὸ 6,3-4, στὴ μέλλουσα ζωὴ ἡ ψυχὴ (μαζὶ μὲ τὸ μεταστοιχειωμένο σῶμα) θὰ μεταβεῖ «ὑπὲρ τὸν οὐρανόν». Πβ. τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ μελλοντικοῦ τόπου διαμονῆς τῶν ψυχῶν τῶν ἁγίων ὡς «*ὑπερουρανίου*» γιὰ αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγο ἀπὸ τὸν Γρηγόριο Νύσσης (*Εἰς τοὺς κοιμηθέντας* 7· ed. G. Heil, *De mortuis*, 39,1-2 = ed. G. Lozza, *Defunti*, 46,34-48,1).

5,2-3: *καὶ ἡ μετὰ τοῦτο usque αἰθέρος.*
Πβ. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἔκδοσις ἀκριβὴς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* 23, 14 (ed. B. Kotter, *Schriften II*, 64): «Εὐθέως γὰρ μετὰ τὸ στερέωμα ὁ αἰθὴρ ἐφήπλωται».

5,5: *περικέχυται usque πλάτος.*
Γιὰ τὴν (ἀντιαριστοτελικὴ) διδασκαλία ὅτι ἡ οὐράνια σφαῖρα περιέχει τὸν αἰθέρα βλ. Νικηφόρου Βλεμμύδου, *Εἰσαγωγικὴ ἐπιτομή, Β΄: Περὶ φυσικῆς ἀκροάσεως*, passim (π.χ. IX,3-4 / PG 142: 1101AB). Βλ. καὶ τὸ οἰκεῖο κοσμολογικὸ σχῆμα στὸν Appendix.

5,6: *τὸ ἀνωτέρω usque ἐστί.*
Στὸ κοσμολογικὸ σχῆμα τοῦ Βλεμμύδη κάθε ἀνώτερη σφαῖρα εἶναι λεπτότερη, καθαρότερη, ὀγκωδέστερη καὶ κινητικότερη.

6,1 (i): *σῶμα... οὐρανίου σώματος.*
Σκόπιμη ἐπανάληψη γιὰ νὰ ὑπογραμμιστεῖ ὁ σωματικὸς χαρακτήρας τοῦ οὐρανοῦ καὶ τοῦ κόσμου ἐν γένει. Πβ. 4,10: «οὐδ' ἔστι τις οὐράνιος ψυχή».

6,1 (ii): *Οὐδὲν usque ἐστίν.*
Βλ. Νικηφόρου Βλεμμύδου, *op. cit.* XXIV,1 (PG 142: 1213B3-6): «Τὸν οὐρανὸν "ὅρον ἄνω" εἶναι καὶ ἡ ἀνάπτυξις δηλοῖ τοῦ ὀνόματος. Περιορισμὸς γάρ ἐστιν εἰς τὸ ἄνω καὶ κατὰ τὸ ἄνω, κατὰ πᾶν μέρος τοῦ παντὸς κόσμου ἔχων τὸ ἀνωτάτω». Ἡ ἐτυμολογία αὐτὴ πρέπει νὰ εἶναι ἀντλημένη ἀπὸ τὸ μοναδικό, μᾶλλον, ἀρχαῖο ἔργο ποὺ τὴ διασῴζει: τὴν *Ἐπιδρομὴν τῶν κατὰ τὴν ἑλληνικὴν θεολογίαν παραδεδομένων* τοῦ νεοστωικοῦ Κορνούτου τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. (ed. C. Lang, *Cornutus*, 1,1-4): «Ὁ οὐρανός, ὦ παιδίον, περιέχει κύκλῳ τὴν γῆν καὶ τὴν θάλατταν καὶ τὰ ἐπὶ γῆς καὶ ἐν θαλάττῃ πάντα, καὶ διὰ τοῦτο ταύτης ἔτυχε τῆς προσηγορίας, «οὖρος" ὢν "ἄνω" πάντων καὶ ὁρίζων τὴν φύσιν». Ὅτι ἡ ἐτυμολογία τῶν προσηγοριῶν τῶν πραγμάτων ἀποκαλύπτει τὴ φύση τους ἢ διάφορες ἰδιότητές τους εἶναι μία ἀπὸ τὶς βασικὲς γλωσσολογικὲς-γνωσιολογικὲς ἰδέες τῶν Στωικῶν· πβ. Νικηφόρου Βλεμμύδου, *Ἐπιτομὴ λογικῆς* I,21 (PG 142: 697D4-5): «Δηλοῦσι μὲν γὰρ καὶ τὰ ὀνόματα φύσεις πραγμάτων...».

6,3: *πᾶν σῶμα συμπερειείληφεν ὁ οὐρανός.*
Βλ. Νικηφόρου Βλεμμύδου, *op. cit.* X,10 (PG 142: 1112D10 & 1216A3-4): «Τοῦ δὲ οὐρανοῦ τοῦ τὸ πᾶν περιέχοντος...»· «Πᾶν γὰρ σῶμα ἐντὸς αὐτοῦ [sc. τοῦ κυρίως οὐρανοῦ] περικλείεται».

6,4-5: *ὥσπερ ... πιστεύεται.*

Βλ. 1 Θεσσ. 4,16-17, ὅπου λέγεται πὼς κατὰ τὴ Δευτέρα Παρουσία οἱ πιστοὶ θὰ ἁρπαγοῦν σὲ νεφέλες καὶ θὰ ἀνέβουν στὸν οὐρανό, ὅπου θὰ μείνουν γιὰ πάντα μαζὶ μὲ τὸν Κύριο, ὁ ὁποῖος θὰ κατέβει πρὸς τοῦτο ἀπὸ τὸν οὐρανὸ γιὰ νὰ τοὺς συναντήσει στὴ σφαῖρα τοῦ ἀέρα. Πβ. *Πρὸς Ξένην μοναχὴν* 15 (ed. Π. Κ. Χρήστου, *Συγγράμματα*, 199,26-200,10).

6,6: *«ὁ» ... «τὰ πάντα πληρῶν» Θεός.*

Πβ. τό: «ὁ πανταχοῦ παρὼν καὶ τὰ πάντα πληρῶν» τοῦ περίφημου Δοξαστικοῦ τῶν Αἴνων τῆς ἑορτῆς τῆς Πεντηκοστῆς, ποὺ εἶναι φανερὰ ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὸ Σοφ. Σολ. 1,7 («Πνεῦμα Κυρίου πεπλήρωκε τὴν οἰκουμένην»). Πβ. Ἱερ. 23,24: «Μὴ οὐχὶ τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν ἐγὼ πληρῶ;». Τὸ Ἐφ. 1,23, ποὺ θεωρεῖ παράλληλο ὁ R. E. Sinkewicz (*Capita*, 91, σημ. 19) καί, κατ' ἐξάρτησιν ἀπὸ αὐτόν, ὁ Π. Κ. Χρήστου (*Συγγράμματα*, 40, σημ. 1), ἔχει μᾶλλον καθαρὰ ἐκκλησιολογικὸ περιεχόμενο καὶ συνεπῶς εἶναι φραστικὰ μόνο καὶ ὄχι νοηματικὰ παράλληλο (δηλαδὴ στὴν πραγματικότητα μὴ παράλληλο) πρὸς τὸ παλαμικὸ χωρίο. Στὴν πραγματικότητα, πάντως, πηγὴ τοῦ Π. ἐν προκειμένῳ εἶναι ὁ Ζαχαρίας Μυτιλήνης, ὁ ὁποῖος παραθέτει τὸ Σοφ. Σολ. 1,7 στὸ πλαίσιο τῆς διατύπωσης ἀκριβῶς τῆς ἰδέας ποὺ ἐκφράζει ὁ Π.: ὅτι ὁ Θεὸς πληροῖ τόσο τὸν ἐντὸς ὅσο καὶ τὸν ἐκτὸς τοῦ κόσμου χῶρο (*Ἀμμώνιος* 1450-1459 / ed. M. M. Colonna, *Ἀμμώνιος*, 141 = PG 85: 1137BC): «Ἢ οὐχὶ πάντα τὰ ὄντα τά τε ἄνω καὶ κάτω καὶ τὰ ἐν μέσῳ περιδέδρακται ἡ θεία φύσις καὶ περιείληφε, καὶ ἔξω τοῦ παντός ἐστι καὶ ἐν τῷ παντὶ καὶ ὑπὲρ τὸ πᾶν, καὶ οὐδὲν κενὸν τῆς θείας δυνάμεως καὶ τῆς ὑπερουσίου οὐσίας, τῆς μόνης ἀπεράντου καὶ περιορισμὸν οὐκ ἀνεχομένης; Ἄποσον γάρ τι ἡ θεότης καὶ ἀμέγεθες, ὡς ἀσώματον. ... Τὰ πάντα "πληροῖ" [cf. Ἱερ. 23,24] καὶ "Πνεῦμα Κυρίου πεπλήρωκε τὴν οἰκουμένην", ἧ φησι τὰ θεῖα λόγια [Σοφ. Σολ. 1,7], καὶ "ἐν τῇ χειρὶ αὐτοῦ τὰ πέρατα τῆς γῆς" [Ψαλμ. 94,4]...».

6,11: *[τόπος] περικόσμιος.*

Ὁ Π. ἀκολουθεῖ τὸν Βλεμμύδη στὴ στωικὴ (ἀντλημένη ἀπὸ τὸν Κλεομήδη) θεωρία περὶ ὑπάρξεως ἀπείρου περικοσμίου κενοῦ· ἡ παράδοση αὐτὴ συνιστᾶ ρήξη μὲ τὴν προγενέστερη βυζαντινὴ παράδοση τῆς ἀποδοχῆς τῆς ἀριστοτελικῆς θεώρησης τοῦ κενοῦ ὡς παντελῶς ἀνυπάρκτου, τόσο ἐντὸς τοῦ κόσμου ὅσο καὶ ἐκτός. Ἐπ' αὐτῶν βλ. τὴν ὑπὸ δημοσίευση μελέτη μου, § 2.2.

7,3-4: *[τὸ οὐράνιον σῶμα] λεπτότατον ἁπάντων.*

Βασικὴ θέση τῆς κοσμολογικῆς σύνθεσης τοῦ Νικηφόρου Βλεμμύδη, ὁ ὁποῖος στὴν *Ἐπιτομήν* του δὲν τὴν ἐκφράζει πουθενὰ τόσο ρητὰ ὅσο ὁ Π., ἀλλὰ τὴ χρησιμοποιεῖ ὡς αὐτονόητα ἀληθῆ (βλ. π.χ. XXV,2 / PG 142: 1232A 16-B5), δεχόμενος ὅτι ὅσο ψηλότερα (κατὰ τὸν φυσικό του τόπο) βρίσκεται ἕνα σῶμα ἢ στοιχεῖο, τόσο λεπτότερο εἶναι. Αὐτὸ συνδέεται καὶ μὲ τὰ ἄλλα ἰδιώματα τῶν στοιχείων (βλ. Appendix), τὸ βασικότερο ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι ἡ ταχύτητα (βλ. *ad* 7,4-7).

7,4-7: *[τὸ οὐράνιον σῶμα] κινητικώτατον. Ὡς γὰρ usque κινητικώτατον.*

Βλ. Νικηφόρου Βλεμμύδου, *op. cit.* XXIV, 8 & 17 (PG 142: 1217C2-3 & 1221A3-10): «Καὶ πρῶτος δ' οὐρανὸς ... κινούμενος ... τὴν ὀξυτάτην καὶ σφοδροτάτην...»· «καθάπερ δὲ τῇ γῇ τὸ ὑπερβάλλον ἔνεστι τῆς μονῆς, οὕτω δὴ τῷ οὐρανῷ τῆς φορᾶς τὸ ὀξύτατον. Καὶ καθὼς ἡ γῆ κατὰ τόπον ἀκίνητος, οὕτως ὁ οὐρανὸς ἄστατος. Οὔτε γὰρ ἡ γῆ τῆς ἰδίας μετατίθεται βάσεως, οὔθ' ὁ οὐρανὸς ἐνδίδωσι τὸ τῆς ῥύμης σφοδρότατον. Τοῦ τοίνυν οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς ἐκ διαμέτρου διεστηκότων πρὸς ἄλληλα κατὰ τὴν τῶν ἐνεργειῶν ἐναντίωσιν...».

7,8: *[τὸ οὐράνιον σῶμα] «ἐπιπολάζον» ἄνω φύσει.*

Βλ. Νικηφόρου Βλεμμύδου, *op. cit.* XI,23 (PG 142: 1124A8-9): «...τὸ πῦρ [ποὺ εἶναι τὸ στοιχεῖο τοῦ οὐρανοῦ] ... πᾶσιν *ἐπιπολάζει*, ὅσοις ἐπ' εὐθείας τὸ φέρεσθαι φυσικῶς».

7,8-10: *τὸ δὲ οὕτως usque ἀδυνάτως ἔχει.*

Βλ. τὴ διατύπωση τῆς (ἀριστοτελικῆς) ἰδέας περὶ ἀναγκαιότητος τῆς ἐφάψεως τῆς ἀνώτερης σφαίρας μὲ τὴν κατώτερη σὲ ἀναφορὰ πρὸς ὅλες τὶς σφαῖρες ἀπὸ τὸν Βλεμμύδη (*op. cit.* XXIV,11-15 / PG 142: 1220C7-D4): «...ὡς δὲ πάλιν τὸ ὕδωρ οὐ κινεῖται, τῆς συγγενοῦς ἑστηκυίας γῆς, *ἐφ' ἣν* [an melius ἧς?] *καὶ φέρεται καὶ ἧς ἀεὶ ἐφάπτεσθαι βούλεται*, τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ ὁ καθαρὸς ἀὴρ φερομένῳ συμφέρεται τῷ πυρὶ διὰ τὴν πρὸς τοῦτο συγγένειαν, δι' ἣν καὶ πρὸς αὐτὸ φέρεται καὶ *τοῦ συνεῖναι τούτῳ συνημμένως ἐφίεται*». Ὅπως βλέπουμε ἐδῶ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀριστοτελικὴ αἰτιολόγηση αὐτῆς τῆς ἀναγκαιότητας (*horror vacui*), στὸ βλεμμύδειο σχῆμα ὑπάρχει καὶ ἡ (ἄμεσα στωικῆς προέλευσης· βλ. Κλεομήδους, *Μετέωρα* I,2,36-39, II,1,336-337 & II,3,88-91 / ed. R. Todd, *Cleomedes*, 12, 55 & 66) αἰτιολόγηση ὅτι κάθε σφαῖρα περιέχει, σὲ διαφορετικὸ ποσοστὸ ἡ καθεμία, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ βασικό της στοιχεῖο, ὅλα τὰ ὑπόλοιπα —περισσότερο τὰ στοιχεῖα ποὺ κυριαρχοῦν στὴ σύνθεση τῶν ἄμεσα ἐφαπτόμενων μὲ αὐτὴν σφαιρῶν καὶ λιγότερο τὰ στοιχεῖα τῶν ὑπολοίπων—, ὄντας ἔτσι συγγενὴς μὲ ὅλες τὶς σφαῖρες καὶ περισσότερο μὲ τὶς κοντινές της.

7,10-11: *σφαιρικὰ δὲ usque σῶμα.*

Βλ. Νικηφόρου Βλεμμύδου, *op. cit.* XXIV,18 (PG 142: 1221 B6 & C10-14): «Σχῆμα δὲ κέκτηται ὁ οὐρανὸς σφαιρικόν... Εἰ δ' οὗτος σφαιροειδής, δῆλον ὅτι καὶ πᾶν σφαιροειδές, ὅπερ ἐστὶν αὐτῷ συνεχές· ἀνάγκη γὰρ τὸ πανταχόσε τῆς κοίλης ἐπιφανείας ἁπτόμενον τοῦ σφαιροειδοῦς εἶναι καὶ αὐτὸ σφαιροειδές».

7,11-12: *[τὸ οὐράνιον σῶμα θεῖ] φύσει ... σωματοειδεῖ τε καὶ οἰκείᾳ.*

Sc. λόγῳ τῆς φύσης τοῦ πυρός, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖται σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου· βλ. Νικηφόρου Βλεμμύδου, *op. cit.* VI,6 & XXIV,16 (PG 142: 1064 C9 & 1220D-1221A1): «Τῷ δὲ οὐρανῷ *συμφυὴς* ἡ φορά...»· «...ὁ οὐρανὸς σύμπας διὰ τὴν τοῦ εἰλικρινοῦς πυρὸς ἐπικράτειαν κύκλῳ φέρεται *φυσικῶς*» (βλ. καὶ VII,7 / PG 142: 1093A2-4).

7,12-13: *[τὸ οὐράνιον σῶμα] τόπον ἐκ τόπου ἀμείβει «κατὰ μέρη».*

Βλ. τὰ περὶ σχέσης «τόπου» καὶ «οὐρανοῦ» στὸν Νικηφόρο Βλεμμύδη, *op. cit.* VI,6 & XXIV,16 (PG 142: 1101A7-10): «...κινεῖται ὁ οὐρανὸς κατὰ τὴν τῶν μορίων φοράν... *Κατὰ μέρη* δὲ κινητός...».

7,13: *ἡ κίνησις ἰδιαιτάτη ἐστὶ σωμάτων.*

Ἐννοεῖ τὴν «κατὰ τόπον κίνησιν» ἢ «κατὰ τόπον μεταβολήν», ποὺ λέγεται «φορά»· βλ. Νικηφόρου Βλεμμύδου, *op. cit.* V,1-6 (PG 142: 1061A3-1065 A8), ὅπου γιὰ μιὰ σειρὰ ἀπὸ λόγους ὑποστηρίζεται ὅτι «...πρώτη καὶ κυριωτάτη [τῶν κινήσεων] ἐστὶν ἡ φορά».

7,13-14: *ἡ ἀντικειμένη [τῇ κινήσει] στάσις.*

Βλ. Νικηφόρου Βλεμμύδου, *op. cit.* V,14 (PG 142: 1073A5-6): «...ἡ στάσις ... εἶδος τῇ κινήσει σύστοιχον [καὶ συγκεκριμένα "ἀντικείμενον"], ὡς λέγομεν στάσιν ἔχειν ἐν τῷ μέσῳ τὴν γῆν».

7,13-14: *τῶν ἐχόντων σωμάτων ἀντιθέτως.*

Sc. τῶν ὑπόλοιπων στοιχείων, τὰ ὁποῖα, ὅσο πιὸ κάτω βρίσκονται (κατὰ τὸν φυσικό τους τόπο), τόσο περισσότερο ρέπουν πρὸς τὴν «στάσιν», τὴν ἀκινησία. Πβ. *Κεφ.* 22,11-15 (ed. R. E. Sinkewicz, 104 = ed. Π. Κ. Χρήστου, 47,11-14).

8,6-11: *Καὶ ταύτην usque πνεῦμα.*

Πβ. Διδύμου Τυφλοῦ, *Commentarii in Ecclesiasten* 13,23, ὅπου ὡς «πνεῦμα» νοεῖται ὁ ἥλιος, ὁ ὁποῖος ἐκτελεῖ μιὰ ταχύτατη κυκλικὴ κίνηση: «Καὶ "πνεῦμα" αὐτὸν ὠνόμασε [ὁ Σολομὼν] διὰ τὴν ὀξύτητα τοῦ δρόμου [sc. τῆς κατὰ τόπον κίνησής του]· οὐδὲν δὲ ὀξύτερον πνεύματός ἐστιν».

8,8 (i): *τὰ πάντα.*

Sc. ὄχι μόνο στὰ ἠθικά, ὅπως εἶναι πασίγνωστο, ἀλλ' ἀκόμα καὶ στὰ φυσικὰ-κοσμολογικὰ ζητήματα.

8,8 (ii): *γράφων.*

Ἐκκλ. 1,6.

8,9: *ὁμωνύμως.*

Sc. παρομοιαστικά: μὲ τὴ λέξη «πνεῦμα» ἐννοεῖ, δυνάμει τῆς ταχυτητάς του, τὸν ἐπίσης ταχύτατα (ἀκόμα περισσότερο, μάλιστα, ἀπὸ τὸ «πνεῦμα») κινούμενο οὐρανό.

9,1-2: *Δύο ζῶναι usque σοφούς.*

Βλ. Νικηφόρου Βλεμμύδου, *op.cit.* XXVIII,16 (PG 142: 1276A16-B1): «...Αἱ δὲ λοιπαὶ ζῶναι [sc. αὐτὲς ποὺ μένουν ἀπὸ τὶς ἐν ὅλῳ πέντε, ἂν ἀφαιρέσουμε τὶς δύο ἄκρες, ποὺ εἶναι μὴ κατοικήσιμες λόγῳ τοῦ ὑπερβολικοῦ ψύχους, καὶ τὴ μεσαία, ποὺ εἶναι μὴ κατοικήσιμη λόγῳ τῆς ὑπερβολικῆς ζέστης], ...τὸ εὔκρατον [sc. τὴ σωστὴ "κράση" θερμότητος καὶ ψύχους] ἔχουσι [καὶ συνεπῶς εἶναι κατοικήσιμες]».

9,2-3: *ὧν ἑκατέρα usque παρασκευάζουσι.*

Βλ. Νικηφόρου Βλεμμύδου, *op. cit.* XXVIII,17 & XXX,5 (PG 142: 1276B 2-5 & 1293B12-14): «Τούτων τῶν εὐκράτων *ἑκατέραν* πάλιν εἰς δύο διαιροῦντες οἱ φυσικοὶ ... τέσσαρας οἰκουμένας [ζώνας] εἶναί φασιν. ... Διαιροῦντες δ' οἱ φυσικοὶ τὰς εὐκράτους εἰς οἰκούμενα τέσσαρα τμήματα...».

9,3-11: *Διὸ καὶ τέσσαρα γένη usque φασίν.*

Γιὰ τὰ «γένη» αὐτὰ βλ. Νικηφόρου Βλεμμύδου, *op. cit.* XXVIII,17 (PG 142: 1276B5-D1), ποὺ στηρίζεται ἄμεσα στὸν Κλεομήδη (*Μετέωρα* 1,1,213-234· βλ. R. Todd, *Cleomedes*, 9, *testimonia*).

9,4: *[οἱ τῶν Ἑλλήνων σοφοὶ] δισχυρίζονται.*

Ὄχι ὅλοι, οὔτε μὲ βεβαιότητα· βλ. τὴ σημ. 139 τῆς ὑπὸ δημοσίευση μελέτης μου.

9,5: *πρὸς ἄλληλα διαβαίνειν ἀδυνάτως ἔχοντα.*

Βλ. τοὺς λόγους ποὺ ἐκθέτει ὁ Βλεμμύδης γιὰ αὐτὸ (*op. cit.* XXVIII,18-20 / PG 142: 1276D4-1277A1).

9,2,4 & 11: *παρασκευάζουσι ... διισχυρίζονται ... φασίν.*

Ἤπια ρήματα, ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὸ κατά τι βιαιότερο λεξιλόγιο («ὀνει-
ρώττονται», «τερατεύονται», «[ψευδῆ] ἐξευρήματα», «ἐπινοοῦντες») τοῦ
Βλεμμύδη (*op. cit.* XXVIII,17, 18-20 & XXX,1 / PG 142: 1276B10-11,
1276D3, 1277A2 & 1292C3). Μὲ τὶς λέξεις αὐτὲς οἱ δύο χριστιανοὶ στοχαστὲς
ἐκφράζουν τὴν ἔντονη διαφωνία τους πρὸς τὴ θύραθεν διδασκαλία περὶ ὑπάρ-
ξεως τεσσάρων (καὶ μάλιστα ἀλληλοαποκλεισμένων) «γενῶν ἀνθρώπων»
πάνω στὴ γῆ.

9,11: *τοὺς μὲν «ἀντικειμένους», τοὺς δὲ «ἀντίποδας» καὶ «ἀντεστραμμέ-
νους» ... φασίν.*

Ὡς «ἀντικείμενοι» νοοῦνται οἱ «ἄντοικοι» τῶν Κλεομήδη καὶ Βλεμμύδη
βλ. *ad* 9,3-11), ἐνῶ ὁ μὴ ἀπαντώμενος σὲ αὐτοὺς χαρακτηρισμὸς τῶν «ἀντι-
πόδων» ὡς «ἀντεστραμμένων» θὰ μποροῦσε ἐκ πρώτης ὄψεως νὰ παραλ-
ληλιστεῖ πρὸς τὴν (ἄμεσα ἀντλημένη ἀπὸ τὸν Κλεομήδη) θέση τοῦ Βλεμμύδη
(*op. cit.* XXX,7· PG 142: 1296A5) ὅτι μεταξὺ ἡμῶν καὶ τῶν «ἀντιπόδων»
«ἀντέστραπται τὰ πάντα» (τὰ «κλίματα» ποὺ κατοικοῦμε, οἱ ὧρες, οἱ αὐξο-
μειώσεις τῆς ἡμέρας καὶ τῆς νύχτας κ.λπ.). Ὅμως ὁ Π. δὲν ἀποδίδει τὸ
"ἀντιστρέφεσθαι" ἁπλῶς στὰ γνωρίσματα τῶν «ἀντιπόδων»· λέει ὅτι τὸ
«ἀντεστραμμένοι» χρησιμοποιεῖται ὡς ὄνομα τῶν ἴδιων τῶν «ἀντιπόδων»
(«φασίν»). Ὡς τέτοιο, τώρα, χρησιμοποιεῖται τὸ «ἀντεστραμμένοι» στὸ ἔργο
ἐκεῖνο στὸ ὁποῖο εἴδαμε (*ad* 3,45) ὅτι ἀπαντᾶται ἡ σπανιότατη λέξη «ἀστρο-
φόρος» —στὴν πλανούδεια μετάφραση τοῦ κικερώνειου *Somnium Scipionis*
(= *De republica* VI,9-26), ὅπου μάλιστα χρησιμοποιεῖται καὶ τὸ παλαμικὸ
«ἀντικείμενοι», ποὺ ἀντικαθιστᾶ τὸ «ἄντοικοι» τῶν Κλεομήδη καὶ Βλεμμύδη,
καὶ ὅπου περιλαμβάνεται ἐπίσης ὁ ὅρος «πλάγιος», ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ Π.
γιὰ νὰ δηλώσει τοὺς «περιοίκους» τῶν Κλεομήδη καὶ Βλεμμύδη. Ἰδοὺ τὸ
χωρίο: «Ὁρᾷς πάντως τὴν γῆν σποράδην καὶ στενοῖς οἰκουμένην χωρίοις ...
καὶ τούτους τοὺς τὴν γῆν οἰκοῦντας οὐ μόνον ἀπ' ἀλλήλων οὕτως ἀπερ-
ρωγότας, ὡς μηδὲν ἐν αὐτοῖς ἀφ' ἑτέρων μετοχετεύεσθαι πρὸς ἀλλήλους οἷόν
τ' εἶναι, ἀλλὰ καὶ ποῦ μὲν *πλαγίους*, ποῦ δὲ *ἀντεστραμμένους*, ποῦ δ' *ἀντι-
κειμένους* ὑμῖν ἱσταμένους...» (6,7-14· ed. A. Pavano, *Somnium*, 12-13). Ὡς
ἐκ τούτου εἶναι πλέον πολὺ πιθανὸ ὅτι ὁ Π. εἶχε διαβάσει καὶ αὐτὴ τὴν πλα-
νούδεια μετάφραση, τῆς ὁποίας ἡ πλούσια παράδοση (28 χειρόγραφα· βλ. A.
Pavano, *op. cit.*, XI-XIX) συνάδει πρὸς τοῦτο. Ἄλλωστε, ὁ Π. γιὰ τὴ συγ-
γραφὴ τῶν *Κεφαλαίων* εἶχε χρησιμοποιήσει καὶ μία ἄλλη μετάφραση τοῦ
Πλανούδη: αὐτὴν τοῦ αὐγουστίνειου *De Trinitate* (βλ. Ἰ. Ἀ. Δημητρακό-
πουλος, *Αὐγουστῖνος*, 52-54, 81-94 & 181-192· R. Flogaus, *Augustin*, 281-
296).

9,12: *τῆς κατὰ τὴν γῆν σφαίρας.*

Γιὰ τὴ σφαιρικότητα τῆς γῆς βλ. Νικηφόρου Βλεμμύδου, *op. cit.* XXVIII, 8-13 (PG 142: 1273A2-C7).

9,13: *τἆλλο σχεδὸν ἅπαν τῇ ἀβύσσῳ «περικλύζεται» τῶν ὑδάτων.*

Πβ. τὸν χαρακτηριστικὰ ὅμοιο τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἐκφράζεται ἡ ἴδια ἀκριβῶς ἰδέα στὸν μεταφρασμένο *Σκιπίωνος ὄνειρον* τοῦ Κικέρωνα: «*Πᾶσα* γὰρ ἡ ὑφ' ἡμῶν οἰκουμένη γῆ ... μικρά τις νῆσός ἐστι *περικλυζομένη* τῇ θαλάττῃ ἐκείνῃ, ἣν "Ἀτλαντικήν", ἣν "μεγάλην", ἣν "Ὠκεανὸν" ἐπὶ γῆς ὀνομάζετε...» (6,25-29· ed. A. Pavano, *Somnium*, 13). Πβ. τὴν ἐπανάληψη τοῦ *περικλύζεσθαι* ἀπὸ τὸν Π. στὸ 10,2 καὶ στὸ 14,7. Αὐτὴ τὴ σχέση περικλυζόμενης γῆς καὶ περικλύζοντος νεροῦ τὴν εἶχε περιγράψει καὶ ὁ Θεοδώρητος Κύρου μὲ ἀφορμὴ τὸν *Ψαλμὸ* 135,6: «τῷ στερεώσαντι τὴν γῆν ἐπὶ τῶν ὑδάτων» (*Ἑρμηνεία εἰς τοὺς Ψαλμούς*, PG 80: 1921C): «...πανταχόθεν τὴν γῆν περικλυζομένην τοῖς ὕδασιν...».

9,11-13: *Ἠγνόησαν γὰρ usque τῶν ὑδάτων.*

Κατὰ τὸ μέτρο ποὺ γνωρίζω, ἡ ἄποψη αὐτὴ ὑποστηρίχθηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν Π., ὁ ὁποῖος ἐπιχείρησε νὰ συγκροτήσει ἕνα καθαρὰ φυσικὸ ἐπιχείρημα κατὰ τῆς θεωρίας περὶ τεσσάρων οἰκουμένων ζωνῶν, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Βλεμμύδη, ὁ ὁποῖος εἶχε συγκροτήσει ἕνα καθαρὰ θεολογικὸ καί, τυπικὰ ἐξεταζόμενο, ἄκυρο ἐπιχείρημα (*op. cit.* XXVIII,18-20 / PG 142: 1277 A2-B1· βλ. τὴ σημείωση 139 τῆς ὑπὸ δημοσίευση μελέτης μου, ὅπου παρουσίαση τῆς ἐνδεχόμενης ἀφορμῆς τῆς παλαμικῆς θίξεως τοῦ θέματος τῶν κατοικουμένων ζωνῶν τῆς γῆς καὶ ἀνάπτυξη τῶν λόγων ποὺ εἶχαν ὡς χριστιανοὶ οἱ Βλεμμύδης καὶ Παλαμᾶς γιὰ νὰ ἀπορρίψουν τὴν "ἑλληνικὴ" διδασκαλία περὶ τεσσάρων «γενῶν» ἀνθρώπων).

10,1-2: *πλὴν τῆς καθ' ἡμᾶς οἰκουμένης usque περικλυζόμενον.*

Πβ. Βασιλείου Καισαρείας, *Εἰς τὴν Ἑξαήμερον* 3,6 (ed. E. A. de Mendieta & S. Y. Rudberg, *Hexaemeros*, 49): «Ὁ τῆς καθ' ἡμᾶς οἰκουμένης τόπος ὕδατι περιείληπται, πελάγεσί τε ἀπλέτοις ἐνδεδεμένος καὶ μυρίοις ποταμοῖς *ἀενάοις* κατάρρυτος...» (γιὰ τὴ σχέση τῶν ἀενάων ποταμῶν μὲ τὴν "περίκλυσιν" ἢ "περίληψιν" τῆς γῆς ἀπὸ τὴ σφαῖρα τοῦ νεροῦ βλ. *ad* 13,12).

10,3: *ἰσομοιρίαν ... ἔχει τὰ τέσσαρα στοιχεῖα.*

Βλ. Συμεὼν Σήθ, *Σύνοψις τῶν φυσικῶν* B,14 (ed. A. Delatte, *Anecdota*, 28,1-3): «Ἔστι δὲ καὶ ὅλον ὕδωρ τῷ ὄγκῳ τῆς γῆς μεῖζον, εἴπερ ἰσοπαλῆ καὶ ἰσοτάλαντα δεῖ εἶναι τὰ στοιχεῖα». Ἡ θέση αὐτὴ συνάδει μὲ δύο ἄλλες θέσεις

τοῦ ψευδο-ἀριστοτελικοῦ *Περὶ κόσμου*, ποὺ ὁ Π. θὰ ἐκθέσει ἀμέσως: ὅτι, ὅσο ψηλότερα βρίσκεται μία σφαῖρα-στοιχεῖο, τόσο ἀραιότερη καὶ λεπτότερη εἶναι καὶ τόσο μεγαλύτερο ὄγκο ἔχει —πρᾶγμα ποὺ σημαίνει ὅτι, ὅση ποσότητα χάνει λόγῳ τοῦ πρώτου, τόση ἀκριβῶς κερδίζει λόγῳ τοῦ δεύτερου.

Αὐτὸ εἶναι τὸ τελευταῖο δάνειο τοῦ Π. ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Σὴθ (γιὰ τὰ ἄλλα δύο βλ. *ad* 3,8 καὶ 3,23-29)· ὁ ἴδιος, ὅμως, ἐνδεχομένως πίστευε πὼς ἀντλοῦσε ἀπὸ τὸν διασημότερο Μιχαὴλ Ψελλό, δεδομένου ὅτι τὰ τρία πρῶτα βιβλία τοῦ ἔργου τοῦ Σήθ, ποὺ εἶναι τὰ μόνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀντλεῖ ὁ Π., κυκλοφοροῦσαν σὲ ὁρισμένα χειρόγραφα ὡς αὐτοτελὲς ψελλικὸ κείμενο ὑπὸ τὸν τίτλο *Ἐπιλύσεις σύντομοι φυσικῶν ζητημάτων* (βλ. A. Delatte, *Anecdota*, 2).

10,6-9 (i): *Πέντε ... στοιχεῖα.*

Λίγο παραπάνω (10,3) ὁ Π. ἔκανε λόγο γιὰ «τέσσαρα», θεωρῶντας προφανῶς, ὅπως καὶ ὁ Βλεμμύδης (*op. cit.* XXIV,9-10 & 16 / PG 142: 1217D-1220A & 1220D), κατὰ τρόπο ἀντιαριστοτελικὸ τὸν «αἰθέρα» ὄχι πέμπτο στοιχεῖο, ἀλλὰ ἕνα «εἰλικρινὲς» εἶδος φωτιᾶς (πβ. *ad* 5,5· βλ. καὶ τὸν Appendix). Ὅτι τὰ στοιχεῖα πρέπει νὰ θεωρηθοῦν τέσσερα ὁ Βλεμμύδης τὸ δηλώνει καθαρὰ καὶ τὸ συναρτᾶ μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν «καθολικῶν ποιοτήτων» («θερμότης», «ψυχρότης», «ὑγρότης», «ξηρότης») (βλ. π.χ. *op. cit.* XI,21 / PG 142: 1121C9).

10,6-9 (ii): *«Πέντε» usque «κόσμος».*

(Ψευδο-) Ἀριστοτέλους, *Περὶ κόσμου* 3 (393a1-4): «Πέντε δὴ στοιχεῖα ταῦτα ἐν πέντε χώραις σφαιρικῶς ἐγκείμενα, περιεχομένης ἀεὶ τῆς ἐλάττονος τῇ μείζονι —λέγω δὲ γῆς μὲν ἐν ὕδατι, ὕδατος δὲ ἐν ἀέρι, ἀέρος δὲ ἐν πυρί, πυρὸς δὲ ἐν αἰθέρι— τὸν ὅλον κόσμον συνεστήσατο». Δεδομένου ὅτι τὸ *Περὶ κόσμου (De mundo)* δὲν ὑπομνηματίστηκε οὔτε παραφράστηκε στὴν ὕστερη ἀρχαιότητα καὶ στὸ Βυζάντιο, τὸ παραπάνω χωρίο ὁ Π. μᾶλλον τὸ παρέθεσε εἴτε μὲ τὸ *Περὶ κόσμου* ἀνὰ χεῖρας εἴτε ἀπὸ μνήμης κατόπιν ἀναγνώσεως τοῦ ἴδιου τοῦ ἔργου. Τὸ ἐπισημασμένο ἀπὸ τὸν W. Lackner (*Blemmydes*, 356 & 358) γεγονὸς ὅτι ὁ Βλεμμύδης γιὰ τὴ σύνταξη τῆς *Φυσικῆς ἀκροάσεώς* του εἶχε χρησιμοποιήσει μεταξὺ ἄλλων τὸ ἔργο αὐτὸ (cf. e.g. XX,6 ad *De mundo* 4, 395b14-17), μᾶλλον μᾶς ὁδηγεῖ στὶς ρίζες τῆς χρήσης τοῦ *Περὶ κόσμου* ἀπὸ τὸν Π.

11,1-2: *Αἰθὴρ ... τοῦ πυρός, ὃ καὶ «ὑπέκκαυμα» καλεῖται, ... πολλαπλάσιον ἔχει τὸν ὄγκον.*

«Ὑπέκκαυμα» εἶναι τὸ στοιχεῖο τῆς φωτιᾶς σὲ ἀρκετὴ καθαρότητα, δηλ. ἡ φωτιὰ ποὺ βρίσκεται ὄχι πάνω στὴ γῆ ἀλλὰ κάτω ἀπὸ τὸν αἰθέρα, καὶ δὲν προκαλεῖ πυρκαϊά, διότι δὲν ἔχει ὑλικὸ πρόσφορο γιὰ κάτι τέτοιο· βλ. Νικηφόρου Βλεμμύδου, *op. cit.* XI,25, XII,2 & XXXII,6 (PG 142: 1124B13-C12, 1228C5-1229A15 & 1305C8-10), ὅπου γιὰ τὴ σχέση τοῦ ὑπεκκαύματος μὲ τὸν αἰθέρα, στὴν ὁποία ἀναφέρεται ὁ Π., λέγονται τὰ ἑξῆς: «Τοῦτο δὴ τὸ ὑπέκκαυμα συνεχές ἐστι τῷ αἰθέρι... Πολὺ δὲ πάνυ καὶ μυρίον τὸ τοῦ αἰθέρος διάστημα τὸ ἐκ τοῦ στερεώματος ἕως τοῦ ὑπεκκαύματος». Πβ. *Περὶ σώματος* (ed. Δ. Βουλησμᾶς, *Βλεμμύδης*, 17,15-16): «εἰς ... τὰς τοῦ αἰθέρος πρὸς τὸ ὑπέκκαυμα, τουτέστι τὸ στοιχειακὸν πῦρ, παρυφάς».

11,4-5: *[ἡ γῆ] ἐλαχίστη τὸν ὄγκον ἐν τοῖς ὑπ' οὐρανὸν τέσσαρσίν ἐστι.*

Βλ. Νικηφόρου Βλεμμύδου, *op. cit.* XXVIII,1-7 (PG 142: 1269A1-1272D2). Πβ. Κλεομήδους, *Μετέωρα* I,8,92-93 (ed. R. Todd, *Cleomedes*, 41): «Ὥστε τῷ μὲν ὄγκῳ ἡ γῆ στιγμιαία ὡς πρὸς τὸν κόσμον οὖσα...».

11,5-6: *«πολλαπλασίω» usque «περιεκέχυτο».*

Πβ. Βασιλείου Καισαρείας, *Εἰς τὴν Ἑξαήμερον* 3,4 (ed. E. A. de Mendieta & S. Y. Rudberg, *Hexaemeros*, 46,15-17): «Ἄπλετος ἡ τοῦ ὕδατος φύσις τῇ γῇ *περιεκέχυτο*, οὐχὶ συμμέτρως ἔχουσα πρὸς αὐτήν, ἀλλ' εἰς τὸ *πολλαπλάσιον* ὑπερβάλλουσα».

11,15-17: *ὡς πρὸς ἡμᾶς.*

Ἐφόσον τὸ σύμπαν εἶναι σφαιρικό, δὲν ὑπάρχει ἀπόλυτο "πάνω" καὶ "κάτω"· οἱ κατηγορίες αὐτὲς μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν μόνο σὲ σχέση μὲ τὴ θέση συγκεκριμένων ὄντων μέσα στὸ σύμπαν —π.χ. τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ βρίσκεται στὴν εὔκρατη ζώνη. Βλ. Νικηφόρου Βλεμμύδου, *op. cit.* XXVIII,17 (PG 142: 1276B): «...τὸ δοκοῦν...». Πβ. 12,1.

12,4: *ἐφαρμόζεται σχεδόν.*

Ἡ σφαῖρα τοῦ νεροῦ *τείνει* νὰ ἐφάψει ἐσωτερικὰ τὴ σφαῖρα τῆς γῆς, χωρὶς ὅμως τελικὰ νὰ τὸ κάνει, δηλαδὴ χωρὶς τελικὰ νὰ καλύπτει ὅλη τὴ γῆ· ἀφήνει τὴ μισὴ εὔκρατη ζώνη ἀκάλυπτη καὶ συνεπῶς κατοικήσιμη ἀπὸ χερσαῖα ζῶα. Βλ. παρακάτω, *ad* 12,6-9 καὶ *ad* 12,10.

12,6-9: *Ἔστι δὲ usque κατοικεῖται.*

Ὁ Π. στηρίζει τὴν ἀπόδειξή του γιὰ τὴ μοναδικότητα τῆς τότε γνωστῆς οἰκουμένης στὴ θέση ὅτι ἀπὸ τὴν εὔκρατη ζώνη κατοικεῖται μόνον ἡ μισὴ (ἀπὸ τὶς Ἡράκλειες Στῆλες ὡς τὶς Ἰνδίες). Προφανῶς, τὴν ἄλλη μισὴ τὴ θεωροῦσε καταλαμβανόμενη ἀπὸ τὸν Ὠκεανό. Αὐτὸ συνιστᾶ ἐκτίμηση καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη (*Μετεωρολογικὰ* II,5, 362b28-30: «Τὰ τῆς Ἰνδικῆς ἔξω καὶ τῶν στηλῶν τῶν Ἡρακλείων διὰ τὴν θάλατταν οὐ φαίνεται συνείρειν τῷ συνεχῶς εἶναι πᾶσαν οἰκουμένην»), καὶ συνεπῶς ὡς πρὸς τὴν πρώτη προκείμενή του τὸ ἐπιχείρημα, γιὰ τὴν ἐποχή του, ἔχει καλῶς. Ἄς σημειωθεῖ, πάντως, ὅτι οἱ Ἀρχαῖοι δὲν συμφωνοῦσαν ὅλοι μὲ τὸν Ἀριστοτέλη· ὁ Στράβων, γιὰ παράδειγμα

(*Γεωγραφικὰ* I,4,6,17-19), θεωροῦσε δυνατὴ τὴν ὕπαρξη δύο ἢ καὶ περισσότερων ἄγνωστων σὲ μᾶς οἰκουμένων περιοχῶν, πέρα ἀπὸ τὴ δική μας, στὴν εὔκρατη ζώνη.

12,7: *περιμέτρου*.
Ὁ Π. ἐννοεῖ "ἐκτάσεως"· λέει «περιμέτρου» διότι στὸ σχῆμα του παριστάνει τὴ σφαῖρα τῆς γῆς σὲ ἐπίπεδο ὡς κύκλο.

12,8-9: *πέντε usque κατοικεῖται*.
Προφανῶς ὁ Π. θεωρεῖ τὶς πέντε ζῶνες ἴσης ἐκτάσεως.

12,10: *τῷ δεκάτῳ τούτῳ*.
Sc. ὄχι σὲ ἕνα ὁποιοδήποτε 1/10, ἀλλὰ στὸ συγκεκριμένο, ποὺ ἀποτελεῖ ἥμισυ ζώνης.

12,10: *τῷ δεκάτῳ τούτῳ τῆς ἐπιφανείας μέρει ἐφαρμόσαι*.
Τί μπορεῖ νὰ σημαίνει "ἐφαρμογὴ" τῆς ἐξωτερικῆς καὶ μεγαλύτερης σφαίρας τοῦ νεροῦ στὸ 1/10 τῆς ἐσωτερικῆς καὶ μικρότερης σφαίρας τῆς γῆς, τὴ στιγμὴ πού, ὅπως ἦταν γνωστὸ καὶ στὸ Βυζάντιο (βλ. π.χ. Γεωργίου Παχυμέρους, *Σύνταγμα τῶν τεσσάρων μαθημάτων*, Γεωμετρία - Στερεομετρία, 15· ed. E. Stéphanou, *Pachymère*, 233,5-7: «...τὴν [μοναδικὴ] συναφὴν ... τῶν κύκλων»), μία "ἐφαρμογὴ" ἑνὸς ἐφαπτόμενου κύκλου O΄, r΄ σὲ ἕναν ἄλλον O, r στὸ 1/10 τοῦ δεύτερου δὲν ἔχει κἂν νόημα, ἀφοῦ δύο ἐσωτερικὰ ἐφαπτόμενοι κύκλοι ἔχουν ἕνα μόνο κοινὸ σημεῖο (καὶ ὄχι, βέβαια, τόξο, π.χ. μήκους ἴσου μὲ τὸ 1/10 τῆς περιφέρειας τοῦ O, r); Μία λύση θὰ ἦταν νὰ θεωρήσουμε τὸ σχῆμα τοῦ Π. προσεγγιστικὸ καὶ στηριζόμενοι στὸ «σχεδὸν» τοῦ 12,4 νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Π. στὴν πραγματικότητα θεωροῦσε τὶς σφαῖρες τῆς γῆς καὶ τοῦ νεροῦ τεμνόμενες σὲ μικρὸ κύκλο σφαίρας, ὁ ὁποῖος θὰ ὁρίζει μιὰ σφαιρικὴ ἐπιφάνεια ἔκτασης ἴσης μὲ τὸ 1/10 τῆς ἐπιφάνειας τῆς γῆς. Ὅμως, ἡ ὑπόθεση αὐτὴ προσκρούει στὸ ἀνυπέρβλητο ἐμπόδιο ὅτι μᾶς δίνει ἕνα στεγνὸ μέρος γῆς ποὺ δὲν εἶναι μέρος ζώνης, ὅπως θέλει ὁ Π. (πβ. *ad* 12,10), ἀλλὰ ἐπιφάνεια μονοβασικοῦ σφαιρικοῦ τμήματος.

Ἡ λύση φαίνεται πὼς εἶναι ἡ ἑξῆς. Κατὰ πᾶσα πιθανότητα, ὁ Π. θεωροῦσε τὶς σφαῖρες "ἐφαρμοζόμενες" γεωμετρικὰ καὶ ὄχι φυσικὰ-πραγματικά. Ἡ σφαῖρα δηλαδὴ τοῦ νεροῦ, ποὺ ἔχει ὡς κέντρο τὸ γιὰ μᾶς κατώτατο σημεῖο τῆς σφαίρας τῆς γῆς, θὰ περιεῖχε καὶ θὰ κατέκλυζε ὅλη τὴ γῆ μόνον ἂν *ὅλο* τὸ νερὸ βρισκόταν στὸν φυσικό του τόπο· τὸ νερὸ ποὺ θὰ κατελάμβανε τὸ 1/10 τῆς ἐπιφάνειας τῆς γῆς καὶ τώρα "λείπει" βρίσκεται ἐν μέρει "ἐμπεριειλημμένον" στὴ γῆ, ὅπως λέει ὁ ἴδιος ὁ Π. (13,9-15), καὶ ἐν μέρει ἐξατμισμένο στὸν οὐρανό, ἀπὸ ὅπου πέφτει στὴ γῆ ὡς βροχή. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ὁ Π. θὰ μποροῦσε νὰ ἐξηγήσει τὸν «παγκόσμιον κατακλυσμὸν» (*Εὐχὴ πρὸς τὸν

Θεόν, ἣν πρὸ τῆς πύλης τῆς πόλεως ηὔξατο συνήθως, ὅτε τὴν ἀρχὴν ἔμελλεν εἰσελθεῖν, 2· ed. Π. Κ. Χρήστου, *Συγγράμματα*, 273,17) τῆς γῆς ποὺ περιγράφεται στὴ *Γένεση* (7,6-12) ὡς πτώση ὅλου τοῦ οὐράνιου ὕδατος στὴν κατοικούμενη γῆ, εἰς τρόπον ὥστε τὸ στοιχεῖο τοῦ νεροῦ νὰ ἔλθει *ὅλο* στὸν φυσικό του τόπο λαμβάνοντας (προσωρινὰ) σχῆμα τέλειας σφαίρας.

12,11: *ἐναρμοζομένην*.
Ἡ σημασία τοῦ "ἐναρμόζειν" ὡς "προσθέτω ἕνα στοιχεῖο (π.χ. ἕνα εὐθύγραμμο τμῆμα) κατὰ τὴ διαδικασία τῆς κατασκευῆς ἑνὸς γεωμετρικοῦ σχήματος" ἀπαντᾶται π.χ. στὸν Εὐτόκιο Ἀσκαλωνίτη (βλ. I. Thomas, *Works*, 284-285).

12,11-13: *εὑρήσει usque σφαίρας*.
Ἐδῶ ὑπάρχει ἕνα σημαντικὸ πρόβλημα: κύκλοι/σφαῖρες O΄, r΄, O″, r″, O΄΄΄, r΄΄΄,... ἐσωτερικὰ ἐφαπτόμενοι/-ες σὲ ἕναν κύκλο/σφαῖρα κέντρου O καὶ ἀκτίνας r < r΄, r΄΄, r΄΄΄,... μποροῦν νὰ ἀχθοῦν ἄπειροι/-ες. Ἔτσι ὁ λόγος τοῦ κύκλου τοῦ νεροῦ πρὸς τὸν κύκλο τῆς γῆς (σχεδὸν 2:1) εἶναι αὐθαίρετος. Ὁ Π. ὁδηγεῖται στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ κύκλος/σφαῖρα τοῦ νεροῦ ἔχει διάμετρο σχεδὸν διπλάσια ἀπὸ τὸν κύκλο/σφαῖρα τῆς γῆς μέσῳ τῆς λανθάνουσας προκείμενης (τὴν ὁποία κακῶς παρουσιάζει ὡς συμπέρασμα στὸ 12,14-15) ὅτι τὸ κέντρο τοῦ κύκλου/σφαίρας τοῦ νεροῦ ἀποτελεῖ σημεῖο τῆς περιφέρειας τοῦ κύκλου/σφαίρας τῆς γῆς· αὐτὸ εἶναι μία μόνο ἀπὸ τὶς ἄπειρες δυνατὲς σχέσεις τῶν κέντρων τῶν δύο κύκλων/σφαιρῶν.

12,11-13: *«διπλασίω» usque σφαίρας*.
Ὡς σφαῖρα διαμέτρου διπλάσιας τῆς σφαίρας τῆς γῆς θεωρεῖ (χωρὶς φυσικὴ τεκμηρίωση) τὴ σφαῖρα τοῦ νεροῦ ὁ μαθητὴς τοῦ Βλεμμύδη Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρις (*Φυσικὴ κοινωνία* B,2-4· PG 140: 1284A-1289B): «τὸ ὕδωρ ... περιέχει *πᾶσαν* τὴν γῆν κατὰ λόγον τὸν *διπλασίονα*» (1288A3-5· πβ. 1286B2,13-14, 1287A2-3, 12 & 1289B5-6). Τὸ σχῆμα καὶ ἡ θέση τοῦ Π. γιὰ τὴ σχέση γῆς-ὕδατος φαίνεται νὰ εἶναι ἐπεξεργασία τοῦ ἀντίστοιχου σχήματος καὶ τῆς θέσης τοῦ Λάσκαρι. Ὁ Π. φαίνεται νὰ διορθώνει τὸ σχῆμα τοῦ Λάσκαρι ὅσον ἀφορᾷ στὴν ὁμοκεντρικότητα τῶν σφαιρῶν, ἐνῷ στὸ 11,6-7 («εἰ *περιεκέχυτο* τὴν *περιφέρειαν* τῆς γῆς *πᾶσαν*») μοιάζει νὰ ἀπορρίπτει σχεδὸν αὐτολεξεὶ τὴν παραπάνω λασκάρεια φράση: «τὸ ὕδωρ ... *περιέχει πᾶσαν τὴν γῆν*». Στὴν πραγματικότητα, ὅμως, Λάσκαρις καὶ Π. μᾶλλον δὲν διαφωνοῦσαν· τὸ σχῆμα τοῦ πρώτου παρουσιάζει τὰ δύο στοιχεῖα κατὰ τὴ σχέση τῶν φυσικῶν τους τόπων, ἐνῷ τὸ σχῆμα τοῦ δεύτερου τὰ παρουσιάζει ὅπως εἶναι —ὑποτίθεται— πράγματι μέσα στὸν κόσμο.

12,13: *σχεδόν.*

Ἀπὸ γεωμετρικὴ ἄποψη ἡ διάμετρος δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι σχεδὸν διπλάσια, ἀλλὰ ἀκριβῶς. Συνεπῶς τὸ «σχεδὸν» ὁ Π. τὸ ἀναφέρει στὴ φυσικὴ σφαῖρα τοῦ νεροῦ, ἡ ὁποία, ὅπως εἴδαμε (*ad* 12,4· 12,10), εἶναι λειψὴ εἰς τρόπον ὥστε νὰ ἀφήνει ἀκάλυπτη τὴ μισὴ εὔκρατη ζώνη τῆς γῆς, δηλαδὴ τὴν οἰκουμένη.

12,13-14: *οὖσαν usque ἔχουσαν.*

Περίπου. Δεδομένης τῆς «ἰσομοιρίας» τῶν στοιχείων (10,3) ἕπεται ὅτι τὸ στοιχεῖο τῆς γῆς εἶναι περίπου 8 φορὲς πυκνότερο ἀπὸ τὸ στοιχεῖο τοῦ νεροῦ.

13,6-9: *ἀναφαίνεται usque σφαίρας.*

Γιὰ τὸν ὄγκο σφαίρας βλ. Εὐκλείδου, *Στοιχεῖα* XII,18.

13,9: *Συμβαίνει.*

Μετ' ἀπαρεμφάτου: ὄχι μὲ τὴ σημασία τοῦ "contingere" ἀλλὰ τοῦ "sequi" (βλ. τὸ ἑπόμενο σχόλιο).

13,9-10: *Συμβαίνει usque τῇ γῇ.*

Ὁ Π. ἐννοεῖ τὸ 1/8 τοῦ ὄγκου τῆς σφαίρας τοῦ ὕδατος. Ἡ θέση αὐτὴ εἶναι πόρισμα τοῦ θεωρήματος ὅτι ἡ σφαῖρα τοῦ ὕδατος ἔχει ὄγκο ὀκταπλάσιο τοῦ ὄγκου τῆς σφαίρας τῆς γῆς.

13,9-15: *Συμβαίνει usque εὑρήσει.*

Ὁ Π., διαφωνῶντας μὲ τὸν ἀριστοτελικὸ ἐν προκειμένῳ Βλεμμύδη (*Ἐπιτομὴ φυσικῆς* XV *in toto* /PG 142: 1152C-1156A· γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη βλ. *Μετεωρολογικὰ* I,13· 349b2-350a13), συμφωνεῖ μὲ τὸν πλατωνικὸ ἐν προκειμένῳ Νικηφόρο Γρηγορᾶ (*Περὶ ποταμῶν καὶ θαλάσσης, καὶ ὅτι τῶν ὑδάτων ἡ φύσις ὑγρά*, ed. P. A. M. Leone, *Quaestiones*, 504-506· *Φλωρέντιος* 1254-1317, ed. P.L.M. Leone, *Fiorenzo*, 109-112· γιὰ τὸν Πλάτωνα βλ. *Φαίδων* 112CD), τὰ κείμενα τοῦ ὁποίου ἐγνώριζε καλά, ὅτι οἱ ποταμοὶ δὲν ἀποτελοῦν ἄθροισμα πολλῶν νοτίδων ἀλλὰ πηγάζουν ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς γῆς, ὅπου ὑπάρχει ἄφθονο νερό.

13,11-12: *διὸ [...] «ποταμῶν» ἀναδίδονται «ἀένναα» «ῥεύματα».*

Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ὑποστηρίζει τὴν ἴδια θέση ὁ Βασίλειος Καισαρείας δείχνει ὅτι κατὰ πᾶσα πιθανότητα πηγὴ τοῦ Π. ἦταν ἡ περίφημη *Ἑξαήμερος* (3,6· ed. E. A. de Mendieta & S. Y. Rudberg, *Hexaemeros*, 47,20-24): «Πολὺ τὸ ὕδωρ ... παντὶ τῷ βάθει τῆς γῆς ἐνεσπαρμένον. *Ὅθεν πηγῶν* ἀφθονίαι καὶ φρεάτων σύρροιαι καὶ *ποταμῶν ῥεύματα*, χειμάρρων τε καὶ *ἀεννάων*». Ὁ Π. ἐπιμένει σκόπιμα στὴν ὕπαρξη «ἀεννάων» «ῥευμάτων»· τὸ ὅτι πάνω στὴ γῆ δὲν ὑπάρχουν μόνο «χείμαρροι», δηλαδὴ ποταμοὶ ποὺ κατεβάζουν νερὸ μόνο

τὸν χειμῶνα, ὁπότε θὰ μποροῦσε νὰ πεῖ κανεὶς ὅτι τὸ νερὸ τῶν ποταμῶν προέρχεται ἀπὸ τὴ βροχή, ἀλλὰ καὶ ποτάμια ποὺ ἔχουν νερὸ καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ ἔτους, ἀποδεικνύει ὅτι τὸ νερὸ τῶν ποταμῶν προέρχεται κυρίως ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς γῆς, δηλαδή, στὴν οὐσία, ἀπὸ τὸ νερὸ ποὺ περικλύζει τὴ σφαῖρα τῆς γῆς.

13,12-13: *θαλασσῶν οὐκ ὀλίγων ἐγχέονται ταύτῃ* [sc. *τῇ κατοικουμένῃ γῇ*] *κόλποι.*

«Οὐκ ὀλίγων»: συγκεκριμένα, τεσσάρων μεγάλων· «ἐγχέονται» δὲ σὲ αὐτὴν οἱ κόλποι «ἀναχεόμενοι» ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν «ὑγρὰν σφαῖραν» ποὺ περιλούζει τὴ γῆ. Ἐδῶ ὁ Π. εἶχε κατὰ πᾶσα πιθανότητα ὑπ' ὄψη του τὸ ἑξῆς χωρίο τῶν *Γεωγραφικῶν* (II,5,18,1-18) τοῦ Στράβωνα: «*Ἡ καθ' ἡμᾶς οἰκουμένη, περίρρυτος οὖσα*, δέχεται *κόλπους* εἰς ἑαυτὴν ἀπὸ τῆς ἔξω θαλάττης κατὰ τὸν ὠκεανὸν *πολλούς*, μεγίστους δὲ τέτταρας· ὧν ὁ μὲν βόρειος "Κασπία" καλεῖται "*θάλαττα*" (οἱ δὲ "Ὑρκανίαν" προσαγορεύουσιν), ὁ δὲ Περσικὸς καὶ Ἀράβιος ἀπὸ τῆς νοτίας ἀναχέονται θαλάττης (ὁ μὲν τῆς Κασπίας κατ' ἀντικρὺ μάλιστα, ὁ δὲ τῆς Ποντικῆς), τὸν δὲ τέταρτον, ὅσπερ πολὺ τούτους ὑπερβέβληται κατὰ τὸ μέγεθος, ἡ "ἐντὸς" καὶ "καθ' ἡμᾶς" λεγομένη *θάλαττα* [sc. ἡ Μεσόγειος]».

13,14-15: *οὐκ ἔστιν usque εὑρήσει.*

Πβ. Βασιλείου Καισαρείας, *Εἰς τὴν Ἑξαήμερον* (1,7· ed. E. A. de Mendieta & S. Y. Rudberg, *Hexaemeros*, 14,2-3): «Τὴν δὲ τοῦ ὕδατος φύσιν ἐνυπάρχουσαν τῇ γῇ οἱ φρεωρύχοι δεικνύουσιν».

14,4: *πολλῷ μᾶλλον.*

Διότι στὴν περίπτωση τῶν ἔκκεντρων σφαιρῶν οἱ ὑποψήφιες κατοικήσιμες ζῶνες τῆς γῆς βρίσκονται ἀκόμα πιὸ βαθειὰ μέσα στὸ νερό.

14,9: *προαναπέφηνεν.*

Ὁ Π. ἐννοεῖ τὰ κεφ. 3-8.

14,10 (i): *μόνη αὕτη.*

Καὶ ὄχι καὶ κάποια ἄλλη, ὅπου θὰ μποροῦσε νὰ ὑποτεθεῖ ὅτι κατοικοῦν κάποιοι ἄλλοι ἄνθρωποι.

14,10 (ii): *προσαναπέφηνεν.*

Πράγματι; Μᾶλλον ὄχι. Μορφοποιῶ τὸ ἐπιχείρημα τοῦ Π., γιὰ νὰ διαφανεῖ τὸ δεύτερο —καὶ καιριότερο— ἀδύνατο σημεῖο του.

(1) Ἡ σφαῖρα τοῦ νεροῦ, ὡς σφαῖρα στοιχείου ἐλαφρότερου ἀπὸ τὸ στοιχεῖο τῆς γῆς, εἶναι (δεδομένης τῆς «ἰσομοιρίας» τῆς μάζας τῶν στοιχείων) μεγαλύτερη ἀπὸ τὴ σφαῖρα τῆς γῆς.

(2) Ἐφόσον ἕνα μέρος τῆς σφαίρας τῆς γῆς δὲν καλύπτεται ἀπὸ τὴ σφαῖρα τοῦ νεροῦ, οἱ σφαῖρες αὐτὲς ἔχουν διαφορετικὸ κέντρο.

(1) & (2) ⇒ (3) Οἱ σφαῖρες αὐτές, ποὺ ἀπὸ γεωμετρικὴ ἄποψη ἐφάπτονται, ἀπὸ φυσικὴ ἄποψη τέμνονται κατὰ τρόπο τέτοιο ὥστε νὰ βρίσκεται ἐκτὸς τοῦ χώρου ποὺ καταλαμβάνει ἡ (λειψὴ) σφαῖρα τοῦ ὕδατος τὸ μέρος ἐκεῖνο τῆς ἐπιφάνειας τῆς σφαίρας τῆς γῆς ποὺ γνωρίζουμε ὅτι κατοικεῖται.

(4) Τὸ μέρος τῆς ἐπιφάνειας τῆς σφαίρας τῆς γῆς ποὺ γνωρίζουμε ὅτι κατοικεῖται εἶναι σχεδὸν τὸ μισὸ τῆς μίας ἀπὸ τὶς (θεωρούμενες ὡς ἴσες) πέντε ζῶνες, τῆς εὔκρατης· τὸ ἄλλο μισό, σύμφωνα μὲ τὸν Ἀριστοτέλη τουλάχιστον, καλύπτεται ἀπὸ νερό.

(3) & (4) ⇒ (5) Ἡ ἐπιφάνεια τῆς σφαίρας τῆς γῆς ποὺ δὲν καλύπτεται ἀπὸ τὴ σφαῖρα τοῦ ὕδατος ἰσοῦται μὲ τὸ 1/10 τῆς συνολικῆς ἐπιφάνειας τῆς σφαίρας τῆς γῆς.

(5) ⇒ (6) Ἡ κατασκευὴ ἑνὸς τέτοιου σχήματος δίνει μία σφαῖρα ὕδατος διαμέτρου σχεδὸν διπλάσιας καὶ συνεπῶς ὄγκου σχεδὸν ὀκταπλάσιου αὐτοῦ τῆς σφαίρας τῆς γῆς.

(6) ⇒ (7) Ἀπὸ τὸ σχῆμα εἶναι φανερὸ ὅτι τὸ νερὸ καλύπτει ὄχι μόνο τὸ δεύτερο μισὸ τῆς εὔκρατης καὶ λίγο παραπάνω (ὅπου κατοικοῦν καθ' ὑπόθεσιν οἱ «ἄντωμοι»), ἀλλὰ καὶ ὁλόκληρη τὴν ὑπόλοιπη γῆ καὶ συνεπῶς καὶ ὁλόκληρη τὴν ἀντεύκρατη ζώνη· ἄρα ἡ μόνη ἀκάλυπτη ἀπὸ νερὸ περιοχή, δηλαδὴ ἡ μόνη κατοικήσιμη, εἶναι σχεδὸν ἡ μισὴ εὔκρατη· ὅπερ ἔδει δεῖξαι.

Τὸ πρόβλημα τῆς ὀρθότητας αὐτῆς τῆς ἐπιχειρηματολογίας εἶναι ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὸ ἐρώτημα γιὰ τὸν λόγο τῶν ὄγκων τῶν σφαιρῶν τοῦ νεροῦ καὶ τῆς γῆς (βλ. *ad* 12,11-13), ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν παραδοχὴ τοῦ 1/10. Ἐπίσης εἶναι σημαντικότερο, διότι, ἀκόμα κι ἂν ὁ λόγος νεροῦ - γῆς εἶναι ἄλλος, τὸ νερὸ δὲν θὰ πάψει νὰ ἀγκαλιάζει τὴ μὴ κατοικούμενη κατὰ τὸν Π. γῆ. Τὸ ἐρώτημα ποὺ τίθεται, λοιπόν, εἶναι τὸ ἑξῆς: γιατί δὲν ὁδηγήθηκε καὶ ὁ Ἀριστοτέλης στὸ συμπέρασμα τοῦ Π., τὴ στιγμὴ ποὺ συμμεριζόταν ὅλες τὶς προκείμενες τοῦ παραπάνω ἐπιχειρήματος, καὶ θεωροῦσε (loc. cit.· 362a32-35), μαζὶ μάλιστα μὲ πολλοὺς ἄλλους (βλ. π.χ. Στράβωνος, *Γεωγραφικὰ* II,5, 13,6-12· Γεμίνου, *Εἰσαγωγὴ εἰς τὰ φαινόμενα* XVI,20· ed. G. Aujac, *Géminos*, 79-80), τὴν ἀντεύκρατη ζώνη κατοικήσιμη (ἂν καὶ ὄχι μετὰ βεβαιότητος κατοικούμενη); Αὐτὸ ὀφείλεται στὴν ἑξῆς λανθάνουσα παραδοχὴ τοῦ Π.: ὅτι τὸ νερὸ ὀφείλει νὰ εἶναι συνεχόμενο, προκειμένου νὰ ἀποτελεῖ *πραγματικὰ* σφαῖρα, ἤ, ἀκριβέστερα, νὰ ἔχει σχῆμα ποὺ νὰ προσεγγίζει ὅσο τὸ δυνατὸν περισσότερο τὸ σφαιρικό. Αὐτό, ὅμως, εἶναι μιὰ χονδροειδὴς ὡς ἐσφαλμένη ἑρμηνεία τῆς ἀριστοτελικῆς θεωρίας περὶ τῶν σφαιρῶν τῶν στοιχείων. Ὡς γνωστόν, «ἡ ἀριστοτελικὴ διαστρωμάτωση τῶν στοιχείων δὲν εἶναι αὐστηρή. Ἡ στεγνὴ γῆ βρίσκεται πάνω ἀπὸ τὸ νερό, ἡ φωτιὰ ὑπάρχει καὶ πάνω στὴ γῆ·

ἐπιπρόσθετα, καὶ τὰ τέσσερα στοιχεῖα βρίσκονται σὲ μιὰ ἀδιάκοπη διαδικασία μετατροπῆς τοῦ ἑνὸς στὸ ἄλλο. Κατὰ συνέπεια οἱ σφαῖρες πρέπει νὰ νοηθοῦν ὄχι ὡς πραγματικοὶ τόποι τῶν οἰκείων στοιχείων τους, ἀλλὰ ὡς οἱ "φυσικοὶ τόποι" πρὸς τοὺς ὁποίους τείνει ἐκ φύσεως κάθε στοιχεῖο καὶ στοὺς ὁποίους βρίσκεται ἡ μεγαλύτερη μᾶζα του» (H. D. P. Lee, *Meteorologica*, 26) (πβ. τὴν ἴδια θέση στωικὰ χρωματισμένη στὸ *Περὶ σώματος* τοῦ Νικηφόρου Βλεμμύδου, ed. Δ. Βουλησμᾶς, *Βλεμμύδης*, 2,2-4 & 19-21: «Οὔτε τὰ τέσσαρα πρῶτα σώματα πραγματικῶς ἔν τινι τόπῳ θεάσαιτό τις εἰλικρινῆ... Τῶν στοιχείων κεραννυμένων "ὅλων δι' ὅλου" καὶ ἀλλοιουμένων καὶ πολλὰς ἑαυτοῖς δεχομένων ἐναλλαγάς...»). Πόση εἶναι αὐτὴ ἡ συγκεντρωμένη μᾶζα ὅσον ἀφορᾶ τὸ στοιχεῖο τοῦ ὕδατος καὶ συνεπῶς πόση καὶ ποιὰ ἐπιφάνεια γῆς μένει ἀκάλυπτη ὁ Π. δὲν μπορεῖ νὰ τὸ βρεῖ, διότι γιὰ νὰ τὸ κάνει θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπολογίσει π.χ. τὴν ποσότητα τοῦ νεροῦ ποὺ εἶναι ἀναμεμιγμένη μὲ τὸν ἀέρα (ἀναμεμιγμένη μὲ τὴ γῆ θεωρεῖ κατ' ὄγκον τὸ 1/8 της· βλ. 13,9-10). Βέβαια, προσυπογράφοντας τὴν πλατωνικὴ θέση τοῦ Νικηφόρου Γρηγορᾶ περὶ γήινης καὶ ὄχι οὐράνιας προέλευσης τοῦ νεροῦ τῶν ποταμῶν περιόριζε σημαντικὰ τὸ εὑρισκόμενο ἐκτὸς τοῦ φυσικοῦ τόπου του νερό· ὅμως τὴ θέση αὐτὴ τὴν παρουσιάζει ἁπλῶς ὡς (εὔλογη, βέβαια) συνέπεια τῆς θέσης ὅτι τὰ 9/10 τῆς ἐπιφάνειας τῆς γῆς εἶναι βυθισμένα στὸ νερὸ καὶ ὄχι ὡς στήριγμά της. Ἔτσι ἡ ἀπόδειξή του εἶναι, σὲ τελευταία ἀνάλυση, γεωμετρικὴ καὶ ὄχι φυσική· ἰσχύει μόνο γιὰ ἕνα φανταστικὸ κόσμο, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἀπουσιάζει παντελῶς ἡ ἐξαναγκασμένη κίνηση καί, ἴσως, κατὰ συνέπεια κάθε κίνηση. Ἔτσι, ἂν ἀρνεῖται νὰ δεχθεῖ ὅτι κατοικεῖται ἐπιφάνεια ἴση ἢ μεγαλύτερη τῆς συνολικῆς ἐπιφάνειας τῆς εὔκρατης ζώνης, δὲν τὸ κάνει τόσο διότι δὲν ὑπῆρχαν σχετικὲς μαρτυρίες («ἐξ ἱστορίας»), ὅπως ἔκαναν ὁρισμένοι Ἀρχαῖοι (βλ. π.χ. Ἀλεξάνδρου Ἀφροδισιέως, *Εἰς τὰ Ἀριστοτέλους «Μετεωρολογικά»*· ed. M. Hayduck, *Meteorologica*, 102,9-12), ὅσο διότι σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση τὸ νερὸ θὰ χωριζόταν σὲ μιὰ μεγάλη λίμνη πάνω ἀπὸ τὴν εὔκρατη ζώνη καὶ σὲ μιὰ τεράστια συγκέντρωση κάτω ἀπὸ αὐτήν, ποὺ θὰ συγκοινωνοῦσε μὲ τὴ λίμνη μέσῳ ἑνὸς ποταμοῦ, καὶ ἔτσι θὰ ἔπαυε νὰ ἀποτελεῖ σφαῖρα καὶ θὰ εἶχε σχῆμα ἀκανόνιστο. Πολὺ περισσότερο, βέβαια, θὰ ἔπαυε νὰ ἀποτελεῖ σφαῖρα, ἂν θεωροῦσε κατοικούμενη ὁλόκληρη τὴν εὔκρατη ζώνη· οἱ δύο συγκεντρώσεις νεροῦ πάνω καὶ κάτω ἀπὸ αὐτὴν δὲν θὰ συγκοινωνοῦσαν καθόλου μεταξύ τους. Πηγὴ αὐτῆς τῆς θεώρησης τοῦ ὕδατος ὡς συνεχοῦς σώματος ἀπαρτιζόμενου ἀπὸ τὸ σύνολο σχεδὸν τῆς ποσότητας αὐτοῦ τοῦ στοιχείου ἴσως ἦταν σὲ τελευταία ἀνάλυση ἡ *Ἑξαήμερος* τοῦ Βασιλείου Καισαρείας, ὅπου ἡ θέση αὐτὴ στηρίζεται στὴν ἐντολὴ ποὺ ἔδωσε ὁ Θεὸς (Γέν. 1,9) τὸ «ὕδωρ τὸ ὑποκάτω τοῦ οὐρανοῦ» νὰ συγκεντρωθεῖ «εἰς συναγωγὴν *μίαν*» (4,2-4· ed. E. A. de Mendieta & S. Y. Rudberg, *Hexaemeros*, 60,25-62,27).

APPENDIX

Τὸ κοσμοείδωλο τῶν Νικηφόρου Βλεμμύδη καὶ Γρηγορίου Παλαμᾶ

Ὅπως ἔχω δείξει ἀναλυτικὰ στὴν ὑπὸ δημοσίευση μελέτη μου καὶ ὅπως εἴδαμε σὲ πολλὰ ἀπὸ τὰ παραπάνω σχόλια, ἡ βασικότερη πηγὴ τῶν φυσικῶν καὶ κοσμολογικῶν ἀντιλήψεων τῶν *Κεφαλαίων* τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ ἦταν τὸ 2ο βιβλίο τῆς *Εἰσαγωγικῆς ἐπιτομῆς* τοῦ Νικηφόρου Βλεμμύδη (*Περὶ φυσικῆς ἀκροάσεως*). Κατὰ συνέπεια, μία παράλληλη σχηματικὴ ἀναπαράσταση τῶν κοσμοειδώλων τῶν δύο αὐτῶν ἔργων εἶναι θεμιτὴ καὶ χρήσιμη. Ἡ ὁρολογία εἶναι ἐξ ὁλοκλήρου ἀντλημένη ἀπὸ αὐτά. Τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ δύο κοσμολογικὰ σχήματα δὲν συμπίπτουν ἀπόλυτα εἶναι ἀποτέλεσμα ἁπλῶς τοῦ ὅτι ὁ Βλεμμύδης ὡς συγγραφέας ἑνὸς *ad hoc* φυσικοῦ-κοσμολογικοῦ διδακτικοῦ ἔργου εἶχε ὅλη τὴν ἄνεση νὰ προβεῖ σὲ λεπτομερεῖς ἀναλύσεις, ἐνῶ ὁ Παλαμᾶς χρησιμοποίησε τὶς ἁδρὲς γραμμὲς τοῦ σχήματος τοῦ Βλεμμύδη ὡς βάση γιὰ τὴ συγκρότηση τῆς πολεμικῆς του κατὰ τῆς διδασκαλίας τῶν Πλωτίνου καὶ Πρόκλου περὶ «κοσμικῆς ψυχῆς».

1) *Νικηφόρος Βλεμμύδης*

ἄπειρος Θεὸς - ἄπειρο κενὸ

οὐρανὸς πρῶτος, πρώτιστος καὶ κυρίως: σῶμα· πῦρ εἰλικρινέστατον, τέλειον, ἐπικρατοῦν, εἰδοπεποιημένον, καθ' ὁλοκληρίαν ἀπηρτισμένον· σύνθετος· ἄναστρος καὶ ἀόρατος· ἀπλανῶς καὶ κυκλικῶς κινούμενος

οὐρανὸς δεύτερος ἢ στερέωμα: πῦρ εἰλικρινές· πολλῷ μᾶλλον σύνθετος τοῦ πρώτου οὐρανοῦ, σύνθετος ἐκ τῶν τεσσάρων στοιχείων· ἔναστρος καὶ ὁρατός· κινούμενος κυκλικῶς καὶ μὴ ἀπλανῶς

πλάνητες	αἰθὴρ εἰλικρινής	Κρόνος Ζεύς Ἄρης
	αἰθὴρ ἧττον καθαρός	Ἥλιος Ἀφροδίτη Ἑρμῆς Σελήνη

ὑπέκκαυμα ἢ στοιχειῶδες πῦρ	ὅλως θερμὸν καὶ ξηρόν
	ἧττον θερμὸν καὶ ξηρόν

ἀήρ: ἐκτὸς τῶν τῆς γῆς ἐξοχῶν· ψυχρότερος· κύκλῳ κινούμενος· καθαρός· εὐαγής
ἐντὸς τῶν τῆς γῆς ἐξοχῶν: ἐναπειλημμένος καὶ ἐλλιμνάζων ταῖς κοιλότησι τῆς ἐν γῇ ἐπιφανείας· θερμότερος· γεηρός· ὑδατώδης, συγγενὴς τῇ γῇ καὶ τῷ ὕδατι· παχύς· θολερός· βαρύτερος τοῦ ἐκτὸς τῶν τῆς γῆς ἐξοχῶν· δυσκίνητος

ὕδωρ: ψυχρόν· μένει· περὶ τὸ μέσον ἐστί· βαρύ· οἱονεί τις κόλλη τῆς γῆς

γῆ: μένει· ἐπὶ τὸ μέσον ἐστὶ τοῦ παντός· βαρύ· ψυχρόν

2) *Γρηγόριος Παλαμᾶς*

ἄπειρος Θεὸς - περικόσμιος τόπος

οὐράνιον πλάτος (ὁ οὐρανὸς νοούμενος κατὰ τὴν κυρτή του ἐπιφάνεια)

αἰθὴρ (συμπίπτει μὲ τὸ «εἰλικρινέστατον πῦρ» τοῦ Βλεμμύδη): οὐράνιον σῶμα ἐκ φύσεως κύκλῳ κινούμενον· κινητικώτατον παντὸς σώματος

ὑπέκκαυμα (συμπίπτει μὲ τὸ «στοιχειῶδες πῦρ» τοῦ Βλεμμύδη)

ἀήρ

ὕδωρ (φύσει ἱστάμενον)

γῆ (φύσει ἱσταμένη)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Angelou A. D., *Nicholas* = *Nicholas of Methone, Refutation of Proclus' Elements of Theology. A Critical Edition with an Introduction on Nicholas' Life and Works* («Corpus philosophorum Medii Aevi - Philosophi Byzantini», 1), Athens - Leiden 1984.

Aujac G., *Géminos* = *Géminos, Introduction aux phénomènes. Texte établi et traduit* («Les Belles Lettres»), Paris 1975.

Bekker I., *Photius* = *Photii Bibliotheca. Tomus primus*, Berolini 1824.

Βουλησμᾶς Δ., *Βλεμμύδης* = *Νικηφόρου μοναστοῦ καὶ πρεσβυτέρου τοῦ Βλεμμίδου, Ἐπιτομὴ λογικῆς... μετὰ τῆς ἐπιτόμου αὐτοῦ φυσικῆς. Ἐφεξῆς δὲ ὅ τε περὶ σώματος τοῦ αὐτοῦ καὶ περὶ ψυχῆς ἐκτέθειται λόγος... ὅ τε περὶ πίστεως καὶ ἀρετῆς καὶ ἀσκήσεως τοῦ αὐτοῦ Βλεμμίδου, προηγουμένης τούτων τῆς καθολικωτέρας αὐτοῦ ἐπιστολῆς*, Λειψία 1784.

Busse A., *Ammonius* = *Ammonius, In Aristotelis De interpretatione commentarius* (*CAG*, IV,5), Berolini 1897.

Colonna M. M., *Ammonio* = *Zaccaria Scolastico, Ammonio. Introduzione, testo critico, traduzione, commentario*, Napoli 1973.

Cramer J. A., *Meletius* = *Anecdota Graeca e codicibus manuscriptis Bibliothecarum Oxoniensium, tomus III*, Oxonii 1836 (Μελετίου μοναχοῦ, *Περὶ φύσεως ἀνθρώπου*: σ. 1-157) (ἀνατύπωση, Amsterdam 1963).

Delatte A., *Anecdota* = *Anecdota Atheniensia et alia. Tome II: texts grecs relatifs à l'histoire des sciences*, Liége 1939.

Δημητρακόπουλος 'Ι. 'Α., *Γρηγόριος Νύσσης* = *Φιλοσοφία καὶ πίστη. Ἡ λογικὴ ἀποδειξιμότητα τῶν χριστιανικῶν δογμάτων κατὰ τὸν Γρηγόριο Νύσσης ἢ Fides deprecans intellectum (μὲ ἀγγλικὴ περίληψη: Philosophy and Faith. The Rational Demonstrability of Christian Dogmas according to Gregory of Nyssa or Fides Deprecans Intellectum)*, 'Αθήνα (ἐκδ. «Παρουσία») 1996.

Demetracopoulos J. A., *Exodus* = *Is Gregory Palamas an Existentialist? The Restoration of the True Meaning of His Comment on* Exodus *3,14: Ἐγώ εἰμι ὁ ὤν*, Athens (ἐκδ. «Παρουσία») 1996.

Δημητρακόπουλος 'Ι. 'Α., *Αὐγουστῖνος* = *Αὐγουστῖνος καὶ Γρηγόριος Παλαμᾶς. Τὰ προβλήματα τῶν ἀριστοτελικῶν κατηγοριῶν καὶ τῆς τριαδικῆς ψυχοθεολογίας*, 'Αθήνα (ἐκδ. «Παρουσία») 1997.

Δημητρακόπουλος 'Ι. 'Α., *Βιβλιοκρισία* = Βιβλιοκρισία τοῦ: Δ. Ν. Μόσχος, *Πλατωνισμὸς ἢ χριστιανισμός; Οἱ φιλοσοφικὲς προϋποθέσεις τοῦ ἀντιησυχασμοῦ τοῦ Νικηφόρου Γρηγορᾶ (1293-1361) (μὲ γερμανικὴ περίληψη)*, 'Αθήνα 1998 (ἐκδ. «Παρουσία»), δημοσιευμένη στὰ *Βυζαντιακά*, τ. 19, 1999, σ. 403-418.

Δημητρακόπουλος 'Ι. 'Α., *Καβάσιλας* = *Νικολάου Καβάσιλα, «Κατὰ Πύρρωνος». Πλατωνικὸς φιλοσκεπτικισμὸς καὶ ἀριστοτελικὸς ἀντισκεπτικισμὸς στὴ βυζαντινὴ διανόηση τοῦ 14ου αἰῶνα (μὲ ἀγγλικὴ περίληψη: Nicholas Cabasilas' «Contra Pyrrhonem». Introduction, Critical Edition, Modern Greek Translation, Philosophical Analysis, and Historical Context)*, 'Αθήνα (ἐκδ. «Παρουσία») 1999.

Dodds R. E., *Proclus* = *Proclus, Elements of Theology*, Oxford 1933 ([2]1963).

Festa N. 1897/98, *Δήλωσις* = «Θεοδώρου τοῦ Λάσκαρι, *Κοσμικὴ δήλωσις*, Α´ », *Giornale della Società Asiatica Italiana*, τ. 11, σ. 101-114.

Flogaus R., *Augustin* = «Der heimliche Blick nach Westen. Zur Rezeption von Augustins *De Trinitate* durch Gregorios Palamas», *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik* 46 (1996) 275-297.

Gallay P. & Jourjon M., *Grégoire* = *Grégoire de Nazianze, Discours 27-31: Discours théologiques. Introduction, texte critique, traduction et notes par P. Gallay, avec la collaboration de M. Jourjon* («Sources chrétiennes», 250), Paris 1978.

Gautier P., *Psellus* = *Michaelis Pselli Theologica*, Vol. I, Leipzig 1989.

Hayduck M., *Meteorologica* = *Alexandri Aphrodisiensis, In Meteora* (*CAG*, III,2), Berolini 1899.

Heil G., *De mortuis* = *Gregorii Nysseni opera. Vol. IX, pars 1 (De mortuis)*, Leiden 1967.

Hörner H., *De infantibus* = *Gregorii Nysseni opera. Vol. III, pars II (De infantibus praemature abreptis)*, Leiden - New York - København - Köln 1987.

Kotter B., *Schriften I* = *Die Schriften des Johannes von Damaskos, I: Institutio elementaris, Capita philosophica (Dialectica)*, Berlin 1969.

Kotter B., *Schriften II* = *Die Schriften des Johannes von Damaskos, II: Ἔκδοσις ἀκριβὴς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως - Expositio fidei*, Berlin - New York 1973.

Lackner W., *Blemmydes* = «Die erste Auflage des Physiklehrbuches des Nikephoros Blemmydes», στό: *Überlieferungsgeschichtliche Untersuchungen. Herausgegeben von F. Paschke*, Berlin 1981, σ. 351-364.

Lacombrade Chr., *Hymnes* = *Synésios de Cyrène, tome I: Hymnes. Texte établi et traduit* («Les Belles Lettres»), Paris 1978.

Lang C., *Cornutus* = *Cornuti, De natura deorum*, Leipzig 1881.

Langerbeck H., *In Canticum* = *Gregorii Nysseni opera. Vol. VI (In Canticum Canticorum)*, Leiden 1960.

Lee H. D. P., *Meteorologica* = *Aristotle, VII: Meteorologica* («LOEB», 397), London 1952.

Leone P. A. M., *Solutiones* = «Nicephori Gregorae *Antilogia* et *Solutiones quaestionum*», *Byzantion* 40 (1970) 488-513.

Leone P. A. M., *Fiorenzo* = *Niceforo Gregora, Fiorenzo o intorno alla sapienza. Testo critico, introduzione, traduzione e commentario*, Università di Napoli 1975.

Lesky A., *'Ιστορία* = *'Ιστορία τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας* (1971). Μτφ. 'Α. Γ. Τσοπανάκης, Θεσσαλονίκη [5]1985.

Lohr Ch., *Metochites* = *Theodorus Metochites, Paraphrasis in Aristotelis universam naturalem philosophiam. Übersetzt von G. Hervetus. Neudruck der ersten Ausgabe Basel 1559 mit einer Einleitung von Ch. Lohr* («Commentaria in Aristotelem Graeca. Versiones latinae temporis resuscitarum litterarum», Band 3), Stuttgart - Bad Cannstatt 1992.

Lozza G., *Defunti* = *Gregorio di Nissa, Discorso sui defunti. Edizione critica con introduzione, traduzione, note e indici* («Corona Patrum», 13), Torino 1991.

Mango C., *Βυζάντιο* = *Βυζάντιο. Ἡ αὐτοκρατορία τῆς νέας Ρώμης* (1980). Μτφ. Δ. Τσουγκαράκης, 'Αθήνα [2]1990.

McDonough J., *In Psalmum* = *Gregorii Nysseni opera. Vol. V (In Sextum Psalmum)*, Leiden 1960.

Μέγας 'Α. Χ., *Βοήθιος* = *Μάξιμος Πλανούδης. Μετάφραση: Βοηθίου, Ἡ παραμυθία τῆς φιλοσοφίας*, Θεσσαλονίκη 1996.

Mendieta, de E. A. & Rudberg S. Y., *Hexaemeros* = *Basilius von Caesarea. Homilien zum Hexaemeron*, Berlin (Akademie Verlag) 1997.

Μπενάκης Λ. Γ., *Βυζαντινὴ Φιλοσοφία* = «Ἡ Βυζαντινὴ Φιλοσοφία στὴν σύγχρονη

ἔρευνα»· μελέτη 1 στόν τόμο: *Μεσαιωνική Φιλοσοφία: σύγχρονη ἔρευνα καί προβληματισμοί* («Ἑλληνικό Βυζάντιο καί Λατινική Δύση. Σειρά: Φιλοσοφία», 1), Ἀθήνα (ἐκδ. «Παρουσία») 2000, σ. 23-44.
Παπαθωμόπουλος Μ., *Βοήθιος* = *Ἀννιτίου Μαλλίου Σεβηρίνου Βοηθοῦ βίβλος Περί παραμυθίας τῆς φιλοσοφίας, ἥν μετήνεγκεν ἐκ τῆς Λατίνων φωνῆς εἰς τήν ἑλλάδα διάλεκτον Μάξιμος μοναχός ὁ Πλανούδης. Edition critique du texte grec, avec une introduction, le texte latin, les scholies et des index* («Corpus philosophorum Medii Aevi - Philosophi Byzantini», 9), Athens - Leiden 1999.
Pavano A., *Somnium* = *Maximus Planudes. M. Tullii Ciceronis Somnium Scipionis in Graecum translatum*, Roma 1992.
Saffrey H. D. & Westerink L. G., *Proclus I* = *Proclus, Théologie platonicienne. Tome I*, Paris 1968.
Saffrey H. D. & Westerink L. G., *Proclus III* = *Proclus, Théologie platonicienne. Tome III*, Paris 1978.
Saffrey H. D. & Westerink L. G., *Proclus V* = *Proclus, Théologie platonicienne. Tome V*, Paris 1987.
Schopen L., *Gregoras* = *Νικηφόρου τοῦ Γρηγορᾶ, Ῥωμαϊκή ἱστορία. Corpus scriptorum historiae Byzantinae, Pars XVIII: Nicephorus Gregoras, Vol. I*, Bonnae 1829.
Sinkewicz R. E., *Capita* = *Saint Gregory Palamas, The One Hundred and Fifty Chapters. Introduction, Critical Edition and Translation*, Toronto 1988.
Sinkewicz R. E., *Scientific Studies* = «Christian Theology and the Renewal of Philosophical and Scientific Studies in the Early Fourteenth Century: The *Capita 150* of Gregory Palamas», *Mediaeval Studies* 48 (1986) 334-351.
Sleeman J. H. & Pollet G., *Lexicon* = *Lexicon Plotinianum*, Leiden 1980.
Stéphanou R., *Pachymère* = *P. Tannery, Quadrivium de Georges Pachymère ou Σύνταγμα τῶν τεσσάρων μαθημάτων, ἀριθμητικῆς, μουσικῆς, γεωμετρίας καί ἀστρονομίας. Texte revisé et établi* («Studi e Testi», 94), Città del Vaticano 1940.
Thomas I., *Works* = *Greek Mathematical Works, I: Thales to Euclid* («LOEB», 335), London 1939.
Todd R., *Cleomedes* = *Cleomedis Caelestia (Μετέωρα)*, Leipzig 1990.
Χρήστου Π. Κ., *Συγγράμματα* = *Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ συγγράμματα*, τόμος Ε΄, Θεσσαλονίκη 1992.
Zintzen C., *Vita* = *Damascii, Vita Isidori*, Hildesheim 1967.

Athanassios Semoglou

Notes sur les peintures murales de la chapelle sud (Saint-Paul) du catholicon du monastère des Vlattades à Thessalonique

La chapelle de saint Paul sur l'extremité est du déambulatoire sud du catholicon du monastère des Vlattades à Thessalonique[1] présente un programme iconographique riche en variantes et, semble-t-il, très intéressant[2]. Dans cet article nous allons discuter certaines questions qui résultent de son programme iconographique en rapport avec la datation des fresques de la chapelle proposée jusqu'à aujourd'hui par des chercheurs. L'état actuel des fresques ne permet pas de faire des remarques sur le caractère des peintures et les procédés stylistiques employés.

Bien que l'état de la conservation des peintures murales rende aujourd'hui leur étude difficile, il est pourtant encore possible de reconnaître les sujets iconographiques. En bref, dans la coupole centrale apparaît donc le Christ Pantocrator alors que les pendentifs sont occupés par quatre figures représentés selon le modèle des évangélistes. Elles ont été identifiées grâce aux inscriptions qui les accompagnent; il s'agit de quatre docteurs de l'Église, de saint Grégoire, de saint Jean le Chrysostome, de saint Grégoire le Palamas et probablement de saint Syméon le Théologue. La conque de l'abside est occupée par la Vierge orante de type de Vlachernitissa avec le Christ enfant devant sa poitrine. Par dessus et sur le front de l'abside apparaît la main de Dieu escortée par les deux archanges, Michel et Gabriel. Au-dessous de la Vierge prennent place deux évêques officiant déployant des rouleaux de part et d'autre de la fenêtre, Basile et Jean le Chrysostome, alors que sur les murs latéraux se tiennent Athanase et Cyrille d'Alexandrie. Le dernier est représenté en buste tout en laissant libre espace à l'image du Christ de Pitié représentée juste par dessous. Le diacre Étienne tenant un encensoir est placé au-dessus d'une petite conque sur le mur nord qui fonctionne comme une prothèse. Le mur nord conserve la composition rare de la prière de saint Jean le

1. Sur l'architecture du catholicon des Vlattades à Thessalonique voir A. Ξυγγόπουλος, *Τέσσαρες μικροί ναοί της Θεσσαλονίκης εκ των χρόνων των Παλαιολόγων*, Thessalonique 1952, p. 47-62 et 79-85; cf. aussi P. Vocotopoulos, «Church architecture in Thessaloniki in the 14th century. Remarks on the typology», *L'art de Thessalonique et des pays balkaniques et les courants spirituels au XIVe siècle*, Recueil des Rapports du IVe Colloque serbo-grec, Belgrade 1985, Belgrade 1987, p. 114. Je voudrais remercier le professeur G. Velenis des discussions que nous avons eues sur ce sujet. G. Velenis procède à quelques remarques sur l'architecture du catholicon du monastère des Vlattades dans son article «Η βυζαντινή αρχιτεκτονική της Θεσσαλονίκης», qui va paraître dans le tome dédié à la mémoire de S. Kissas.

2. Pour l'aménagement du programme iconographique de la chapelle sud ainsi que des remarques sur l'iconographie des sujets voir Γ. Α. Στογιόγλου, *Η εν Θεσσαλονίκη Πατριαρχική Μονή των Βλατάδων*, Thessalonique 1971, p. 110-124. Voir aussi *Ιερά Βασιλική Πατριαρχική και Σταυροπηγιακή Μονή Βλατάδων* (guide), Thessalonique 1999, p. 37-40.

Chrysostome en présence de son diacre Proclos, le futur patriarche de Constantinople. En face et sur le mur sud, une inscription mal conservée aide à l'identification de la scène qui est aujourd'hui détruite à la suite de l'agrandissement d'une fenêtre. Il s'agit du transfert des reliques d'un saint, probablement de saint Jean le Chrysostome. Les parties inférieures de la chapelle sont occupées par les saints Démètre, Georges, Jean le Théologue, Étienne le Jeune sur le mur nord, et Clément d'Ancyre, Jean le Prodrome, Denys l'Aréopagite et encore un saint qui n'est pas aujourd'hui identifiable sur le côté sud. Deux portraits en buste de l'évangeliste Matthieu et de l'apôtre Pierre sont également représentés sur le mur sud, sur le front de la fenêtre. Notons enfin sur le mur occidental la composition impressionnante «En haut sur le Trône en bas dans le Tombeau».

Tout d'abord, la première remarque qui s'impose par le choix des saints dans le présent programme iconographique, c'est l'absence du portrait de l'apôtre Paul. La mise en relief des portraits des saints Jean le Chrysostome ou Grégoire le Palamas nous autorise à soutenir la thèse que la chapelle, au moment de sa décoration, a été dédiée à la mémoire de l'un ou des deux grands docteurs de l'église. On connaît, d'ailleurs, que le patron de la chapelle en question vers la fin du XIXe siècle n'était pas l'apôtre Paul mais le saint Démètre[3].

En ce qui concerne maintenant la datation des fresques, la recherche actuelle les situe vers la seconde moitié du XIVe siècle et plus précisément entre 1360 et 1380 considérant qu'elles sont contemporaines à celles du naos[4]. De son côté, A. Xyngopoulos datait ces fresques de la fin du XIVe ou même du début du XVe siècle[5]. Notre objection à la datation proposée aujourd'hui ne concerne pas l'ensemble des peintures mais une partie d'elles. Nous essaierons alors de montrer que le présent programme iconographique de la chapelle latérale du catholicon du monastère est le fruit d'une restauration plus récente, réalisée vers la première moitié du XVIe siècle. Notre argumentation s'appuiera uniquement sur certains sujets iconographiques caractéristiques dont le schéma renvoie directement à l'art du XVIe siècle.

Certes, la question de la datation des peintures murales de la chapelle de

3. Π. Παπαγεωργίου, «Η εν Θεσσαλονίκη μονή των Βλαταίων και τα μετόχια αυτής», *Byzantinische Zeitschrift* 8 (1899) 423.

4. Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, «Οι τοιχογραφίες της Μονής Βλατάδων, Τελευταία αναλαμπή της Βυζαντινής ζωγραφικής στη Θεσσαλονίκη», *Η Θεσσαλονίκη* 1 (1985) 236-237. L'auteur se base exclusivement sur des considérations stylistiques. Cf. aussi eadem, *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη*, Thessalonique 1992, p. 167.

5. A. Xuggopoulou, *Thessalonique et la peinture Macédonienne*, Athènes 1955, p. 71. G. Stoyioglou partage également cette opinion. (*op.cit.*, p. 124).

saint Paul ne sera résolue qu'après le nettoyage des fresques. Mais à cet état actuel de la recherche, nous pouvons poser quelques questions sur le programme iconographique et réfléchir sur son caractère problématique.

Tout d'abord, le sujet «En haut sur le Trône en bas dans le Tombeau» représenté sur le mur ouest et au-dessus de la porte d'entrée qui mène à la chapelle (fig. 1) semble être une création de la peinture post-byzantine inspirée du deuxième tropaire de la première ode du canon du samedi saint[6]. La composition en question abritée souvent dans la niche de la prothèse a un caractère proprement symbolique et allusif au sacrifice eucharistique. Il semble que la composition «En haut sur le Trône» est créée par l'école de Kastoria[7] et diffusée par l'atelier de Théophanes le Crétois. Dans la prothèse de saint Nicolas Anapavsas (1527) l'image de Christ de Pitié est combinée avec les deux prophètes, Jacob et Isaïe tenant des rouleaux[8]. La composition des Météores constitue, à notre avis, un type abrégé du sujet «En haut sur le Trône». Certes, le schéma, après avoir été élaboré, il a été propagé parmi les ateliers des peintres crétois, comme l'attestent plusieurs exemples athonites, notamment ceux du catholicon du monastère de Koutloumous (1540)[9], de Docheiariou (1568)[10], de la chapelle de Saint-Paul (1555)[11] et de la chapelle cimeteriale du catholicon du monastère de Dionysiou (1627)[12]. La composition va également être diffusée dans les monuments post-byzantins de Thessalie, comme Doussiko (1557), le Métropole de Kalambaka (1573), le vieux catholicon du monastère Saint-Étienne[13] et la chapelle des Trois Hiérarques du

6. *Ἄνω σὲ ἐν Θρόνῳ, καὶ κάτω ἐν τάφῳ τὰ ὑπερκόσμια, καὶ ὑποχθόνια, κατανοοῦντα Σωτὴρ μου· ἐδονεῖτο τῇ νεκρώσει σου· ὑπὲρ νοῦν ὠράθης γάρ, νεκρὸς ζωαρχικότατος*; Voir Triodion, ed. Φως, Athènes 1967, les matines de samedi saint, p. 481. Nous sommes en train de préparer un article sur la création et l'évolution de cette iconographie intéressante.

7. La composition apparaît pour la premiére fois, selon les données actuelles, à Saint-Nicitas près de Čučer (couche de 1483-1484). Je tiens à remercier Mr. G. Fousteris de m'avoir signalé cet exemple qui reste jusqu'à aujourd'hui inédit.

8. M. Chatzidakis, «Recherches sur le peintre Théophanes le Crétois», *Dumbarton Oaks Papers* 23-24 (1969-1970), fig. 3.

9. La peinture est inédite.

10. G. Millet, *Monuments de l'Athos, I. Les peintures*, Paris 1927, fig. 220.

11. I. D. Stefanescu, *L'illustration des Liturgies dans l'art de Byzance et de l'Orient*, Bruxelles 1936, pl. XV.

12. P. Androudis, *Les églises cimeteriales monastiques du Mont Athos*, Thèse de doctorat, Paris 1997, vol. 2, fig. 231. Le programme iconographique fait l'objet d'une étude en commun qui sera bientôt publiée.

13. Voir I. Vitaliotis, *Le vieux catholicon du monastère Saint-Etienne aux Météores, et la première phase des peintures murales*, Thèse de doctorat dactylographiée et soutenue à Paris I, Paris 1998, vol. I, p. 82 et vol. III, fig. 35. Pour tous les autres exemples qui sont encore inédits, ibidem, p. 84.

monastère Varlaam aux Météores (1637)[14].

Il résulte donc des monuments cités que le sujet «En haut sur le Trône en bas dans le Tombeau» semble être une création de la peinture post-byzantine diffusée par l'atelier de Théophanes le crétois. L'exemple de la chapelle de saint Paul des Vlattades apparaît dans une version déjà évoluée et bien développée, malgré l'absence des deux prophètes principaux, de Jacob et d'Isaïe. Cette différenciation pourrait éventuellement être expliquée et attribuée au manque de l'espace, car les dimensions de la chapelle (3,15×2,00 m) ne permettaient pas la disposition ordinaire et le développement habituel de la composition. L'iconographie du schéma ne renvoie pas à la fin du XIVe siècle, mais encore plus, elle constitue un argument sérieux pour une datation beaucoup plus postérieure. Notons aussi que la formule utilisée pour la chapelle de saint Paul à Vlattades présente plusieurs affinités iconographiques avec l'exemple bien postérieur du catholicon du monastère de Docheiariou (fig. 2). En outre, la présence de la scène en question sur le mur ouest de la chapelle en combinaison avec celle du Transfert des reliques de saint Jean le Chrysostome, selon toute probabilité, confèrent à la chapelle latérale du catholicon du monastère des Vlattades un caractère proprement funéraire.

Mais l'argument principal dont les chercheurs se sont servis pour dater les peintures murales de Saint-Paul de la fin du XIVe siècle ce fut le portrait de l'archevêque de Thessalonique, de saint Grégoire le Palamas sur le pendentif ouest de la coupole[15]. Le saint est vêtu à l'antique et non comme un évêque, détail que nous rencontrons dans son deuxième portrait situé sur le côté ouest de l'entrée qui mène du narthex au naos[16]. Entre autres, la figure qui se trouve dans la chapelle ne porte pas de traits de physionomie précis et personnels comme le portrait du catholicon qui pourrait être daté de la deuxième moitié du XIVe siècle. La remarque s'avère intéressante, parce qu'elle affaiblit l'hypothèse de la contemporanéité du décor de la chapelle de saint Paul à celui du catholicon. La coexistence de Grégoire le Palamas avec les trois grands docteurs de l'Église sur les pendentifs de la coupole signifie l'équivalence théologique directe et absolue de son portrait avec les autres[17].

14. Ε. Δ. Σαμπανίκου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος του παρεκκλησίου των Τριών Ιεραρχών της Μονής Βαρλαάμ στα Μετέωρα*, Trikala 1997, fig. 36-39.

15. Γ. Α. Στογιόγλου, *op.cit.*, p. 119-123; cf. aussi Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, «Ανασκαφικές έρευνες και αποκάλυψη τοιχογραφιών στη Μονή Βλατάδων. Συμβολή στην ιστορία της Μονής», *Χριστιανική Θεσσαλονίκη. Σταυροπηγιακές και ενοριακές Μονές, Ζ´ Επιστημονικό Συμπόσιο, ΚΗ´ Δημήτρια, Ιερά Μονή Βλατάδων 18-20 Οκτωβρίου 1993*, Thessalonique 1995, p. 169.

16. Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, «Οι τοιχογραφίες...», *art.cit.*, p. 235-236 et pl. 8.

17. Chr. Mavropoulou Tsioumi a également considéré cette représentation de saint Grégoire le Palamas sur le pendentif ouest parmi les grands docteurs de l'Église comme étant très hardie («Ανασκαφικές έρευνες...», *art.cit.*, p. 169). Voir aussi eadem, «Οι πρώτες απεικονίσεις του Γρηγορίου του Παλαμά στη Θεσσαλονίκη», *Πρακτικά Θεολογικού Συνεδρίου εις τιμήν και μνήμην του εν αγίοις πατρός ημών Γρηγορίου Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης του Παλαμά*, Thessalonique 1986, p. 248-254.

Je crois que même si les textes autorisent une telle comparaison, cet emplacement privilégié de son portrait auprès des autres grands pères de l'église ne pourrait pas être réalisée quelques années seulement après sa mort, comme c'est le cas dans le catholicon voisin.

Néanmoins, on doit se demander sur les raisons particulières de ce choix qui met en relief le personnage de saint Grégoire le Palamas tout en lui accordant un symbolisme exceptionnel. À notre avis, cet éloge artistique dédié à l'archevêque de Thessalonique pourrait éventuellement correspondre à un événement important pour l'histoire de sa relique. Les sources nous informent que la relique de saint Grégoire a été vénérée dans une chapelle de l'église de la Sainte Sophie à Thessalonique jusqu'en 1525, date pendant laquelle les Turcs l'ont transformé en mosquée. Il est fort probable que les fidèles aient transféré les reliques de Grégoire le Palamas au catholicon du monastère des Vlattades jusqu'à la construction de la nouvelle église épiscopale. Dans ce cas, on ne peut pas exclure l'hypothèse, déjà émise par G. Stoyioglou, que la chapelle sud, celle de saint Paul, abrita pour une certaine période les saintes reliques du saint hésychaste[18]. Une telle hypothèse expliquerait parfaitement l'emplacement de son portrait sur le pendentif de la coupole ainsi que le programme iconographique funéraire de la chapelle. D'ailleurs, la composition du transfert des reliques d'un saint hiérarque sur le mur sud se trouve en accord parfait avec l'esprit, l'usage et la fonction de la chapelle latérale de saint Paul.

Examinons maintenant encore une autre composition qui pourrait illuminer davantage la question de la chronologie des fresques de la chapelle de Saint Paul. Il s'agit de la Prière de saint Jean le Chrysostome. La scène qui présente un grand intérêt par son sujet se réfère à un épisode précis de la vie de saint Jean le Chrysostome, connu sous le titre de la vision de Proclos et souvent figuré dans les miniatures des manuscrits depuis le XIe siècle[19].

18. Sur l'histoire du transfert et pour toute la littérature précédante sur ce sujet voir Γ. Α. Στογιόγλου, *op.cit.*, p. 44-45.

19. Voir A. Xyngopoulos, «Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος "Πηγή της σοφίας"», *Αρχαιολογική Εφημερίς* 81-83 (1942-1944) 1-36; Chr. Walter, «Biographical Scenes of the Three Hierarchs», *Revue des Etudes Byzantines* 36 (1978) 252-254; cf. aussi A. Μητσάνη, «Το όραμα του Πρόκλου σε μικρογραφίες μεταφραστικών μηνολογίων», *Αρχαιολογικό Δελτίο* 40 (1985) Μελέτες, p. 148-161.

L'épisode illustre le moment pendant lequel le diacre Proclos vit saint Paul se tenir auprès de saint Jean le Chrysostome et lui parler à l'oreille en lui inspirant la parole de Dieu (fig. 3).

La vision de Proclos est souvent rencontrée dans les peintures murales de la période tardo- et post-byzantine. Notons, à titre exemplaire, le narthex du monastère de Chilandar au Mont Athos (vers 1318-1319)[20] qui présente plusieurs affinités iconographiques avec la chapelle des Vlattades, l'église des archanges Michel et Gabriel à Lesnovo (1341-1348)[21], celle de saint Jean le Théologue à Poganovo (1500)[22] ainsi que le narthex du monastère Diliou à Ioannina (1543)[23].

Cependant, la composition de la chapelle de saint Paul a des traits indicatifs d'une période bien postérieure. Tout d'abord, l'inscription, «la prière de saint Jean le Chrysostome», qui accompagne également la scène de Chilandar, n'est pas rencontrée dans les compositions de la période byzantine. A. Xyngopoulos a démontré, à propos de Chilandar, que le titre «la prière» ne correspond pas à la peinture originale, mais il renvoie aux miniatures du code 761 du monastère de Vatopédi[24]. Le code 761 de Vatopédi pose plusieurs problèmes de datation, mais il est certain qu'il appartenait à Macarios qui fut consacré métropolite de Thessalonique en 1517[25]. Il est donc plausible que ces miniatures ont été exécutées à l'époque de la consécration de Macarios. Les peintres Benjamin et Zacharie qui avaient repeint toute la décoration murale de Chilandar en 1804 seraient apparemment basés sur la version de ces miniatures post-byzantines pour la restitution de l'iconographie de la scène de la vision de Proclos qui a été déjà détériorée à leur époque[26]. Or, dans le cas où l'inscription à Saint-Paul n'est pas due à une intervention postérieure[27], la

20. G. Millet, *op.cit.*, pl. 79,3.

21. N. L. Okunev, *Lesnovo, L'art byzantin chez les Slaves*, Paris 1930, pl. 33.

22. A. Grabar, *La peinture religieuse en Bulgarie*, Paris 1928, pl. LVII.

23. Θ. Λίβα-Ξανθάκη, *Οι τοιχογραφίες της Μονής Ντίλιου*, Ioannina 1980, fig. 75.

24. A. Xyngopoulos, «Restitution et interprétation d'une fresque de Chilandar», *Chilandarski Zbornik* 2 (1971) 93-97.

25. Voir K. Weitzmann, «The Psalter Vatopedi 761, its Place in the Aristocratic Psalter Recension», *The Journal of the Walters Art Gallery* X (1974) 28-29 et fig. 13. La datation est discutée par A. Xyngopoulos qui suppose que les miniatures ne peuvent pas descendre plus bas que la fin du XIVe ou le début du XVe siècle («Restitution...», *art.cit.*, p. 96). A. Mitsani croit que le code est une œuvre post-byzantine, datée du XVIe siècle («Το όραμα...», *art.cit.*, p. 152, note n° 21).

26. A. Xyngopoulos, «Restitution...», *art.cit.*, p. 97.

27. On ne peut pas pourtant exclure une telle probabilité étant donné qu'en 1907 les travaux d'aménagement du catholicon concernaient, entre autres, la restauration des peintures murales de la chapelle latérale. Nous savons que pour cette mission le monastère avait convoqué un peintre (Γ. Α. Στογιόγλου, *op.cit.*, p. 92).

composition en question ne pourrait pas être exécutée dans le XIVe siècle.

Il conviendrait de noter aussi qu'à la fin du code 761 du monastère de Vatopédi, au folio 232v trois saints sont représentés, parmi lesquels c'est Grégoire le Palamas. Nous croyons que le restaurateur du décor mural de Saint-Paul connaissait sans doute le manuscrit du monastère de Vatopédi, compte tenu du caractère analogue des ces deux programmes iconographiques ainsi que des parallèles que nous pouvons en dégager en ce qui concerne les gestes des figures et, en partie, les architectures sur le fond de l'image.

Or, d'après les remarques que nous avons pu faire sur le programme iconographique de Saint-Paul à Vlattades, on est en droit de soutenir que l'ensemble des fresques de la chapelle ne doit pas être considéré comme une oeuvre contemporaine à celles du catholicon voisin. En outre, l'iconographie de certaines compositions en combinaison avec les données historiques nous permettent de formuler l'hypothèse que les peintures murales de Saint-Paul avaient très probablement subi une restauration durant le XVIe siècle, période qui coïncide à l'événement du transfert des reliques de saint Grégoire le Palamas au catholicon des Vlattades et de leur déposition temporaire dans la chapelle latérale sud. C'est d'ailleurs pendant cette période que le monastère va connaître une vraie floraison accompagnée par une activité artistique intense[28]. Je crois que seule le nettoyage des peintures pourrait vérifier notre hypothèse sur la restauration du décor mural initial pendant la première moitié du XVIe siècle, tout en contribuant à la meilleure connaissance de l'histoire de ce monument problématique, mais fort important pour la ville de Thessalonique.

28. G. Stoyioglou suppose que l'iconostase du catholicon pourrait être datée du XVIe siècle (Γ. Α. Στογιόγλου, *op.cit.*, p. 99, note n° 2).

Fig. 2. Catholicon du Monastère Docheiariou, En Haut sur le Trône (d'après G. Stoyioglou).

Fig. 1. Chapelle de saint Paul, Vlattaddes, En Haut sur le Trône (d'après G. Stoyioglou).

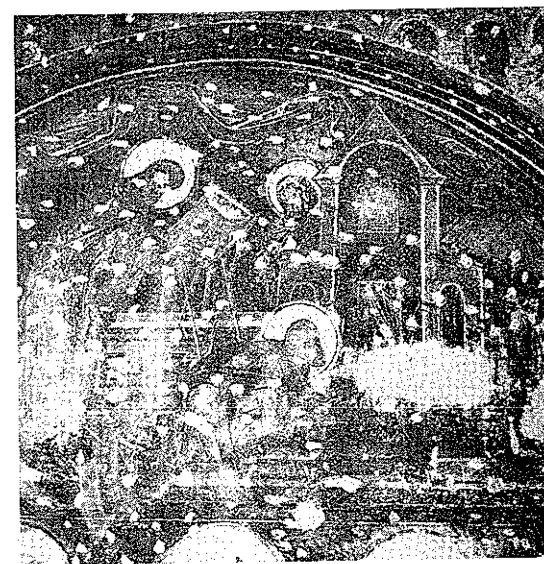

Fig. 3. Chapelle de saint Paul, Vlattaddes, La Prière de saint Jean le Chrysostome (d'après G. Stoyioglou).

Κωνσταντίνος Γ. Σταλίδης

Το βυζαντινό τοπωνύμιο Γαβαλιώτισσα στην Έδεσσα. Ιστορική και γλωσσική θεώρηση

Α΄. Γλωσσική μορφή

Η *Γ α β α λ ι ώ τ ι σ σ α*[1] (*Γavaliótisa*) είναι τοπωνύμιο στην Έδεσσα, το οποίο στον προφορικό ή γραπτό λόγο παρουσιάζεται με τις εξής γλωσσικές μορφές[2]: 1. *Γαβαλιώτισσα* (*Γαβαλλιώτισσα*, *Γαβαλιώτισα*), 2. *Γκαβαλιώτισσα*, 3. *Καβαλιώτισσα* (*Καβαλιώτισα*), 4. *Γκαβαλιώτιτσα*, 5. *Βαγκαλιώτισσα*. Στα σλαβικά μεταγράφεται ως *Габалиотиса* (*Gavaliótisa*)[3], στα γαλλικά ως *Gaballiotissa*[4] ή *Kabaliotissa*[5] ή *Gavaliôtissa*[6].

1. Για τη Γαβαλιώτισσα βλ. ενδεικτ. Lemerle Paul - Guillou André - Svoronos Nicolas -
Papachryssanthou Denise, *Actes de Lavra, III. De 1329 à 1500*, Paris 1979, No 146, σ. 100-104, No
147, σ. 105-107, Mavromatis L., «À propos des liens de dépendance en Epire à la fin du XIVe
siècle», *Recueil des traveaux de l'Institut d'Études Byzantines*, Beograd 1980, τ. XIX, σ. 275-281,
Παπαζώτου Θ., «Ο Θωμάς Πρελιούμποβιτς και η Μαρία Παλαιολογίνα κτήτορες της Πανα-
γίας Γαβαλιωτίσσης στα Βοδενά», *Κληρονομία*, Θεσσαλονίκη 1981, τ. 13, τεύχ. Β΄, σ. 509-516,
Θεοδωρίδη Πάνου, «Πίνακας τοπογραφίας του αγιορειτικού παραγωγικού χώρου», *Κληρονο-*
μία, Θεσσαλονίκη 1981, τ. 13, τεύχ. Β΄, σ. 331-450, Μαυρομάτης Λ., «Η σερβική κοινωνία στον
ΙΔ΄ αιώνα», *Βυζαντινά*, Θεσσαλονίκη 1982, τ. 11, σ. 157-164, Τσιγαρίδας Ευθ. Ν., «Σχετικά με
την ονομασία της Παλιάς Μητροπόλεως της Έδεσσας», *Μακεδονικά*, Θεσσαλονίκη 1984, τ. 24,
σ. 257-261, Kravari Vasiliki, *Villes et vilages de Macédoine occidentale*, Paris 1989, σ. 70,
Radoševič N. - Subotič G., «Bogorodica Gaballiotissa u Vodenu», *Recueil des traveaux de l'Institut*
d'Études Byzantines, Beograd 1989, No XXVII-XXVIII, σ. 217-263, Σταλίδης Κ. Γ., «Ο ιερός
ναός της Παναγίας της Γαβαλιωτίσσης», εφ. *Εδεσσαϊκή*, φ. 1490 (14-03-1992), σ. 6, Σταλίδης Κ.
Γ., «Οι ιεροί ναοί της Αγίας Σοφίας και Παναγίας Γαβαλιωτίσσης στην Έδεσσα. Ιστορική
συμβολή και συγκριτική θεώρηση», Α΄ Πανελλήνιο Επιστημονικό Συμπόσιο Η Έδεσσα και η
περιοχή της Ιστορία και Πολιτισμός (Έδεσσα, 4, 5 και 6 Δεκεμβρίου 1992), *Πρακτικά*, Έδεσσα
1995, σ. 185-209, όπου και σχετική βιβλιογραφία, Μίντση Ι. Γ., *Ιστορία της Έδεσσας (Εκκλησια-*
στική και Πολιτική) 1ος-20ός αι., Έδεσσα 1993, σ. 98-99, Σταλίδης Κ. Γ., «Βουλγκάτα (Vulgata)
και όχι Βουλγάρα», *Βυζαντιακά*, Θεσσαλονίκη 1998, τ. 18, σ. 171-176, Πετρίδης Χ. Χ., *Ο*
Κήρυκος, Διήγημα, Θεσσαλονίκη 1904, σ. 8, Έδεσσα 1994, σ. 26.

2. Για τις μορφές του ονόματος Γαβαλιώτισσα βλ. ενδεικτ. *Actes de Lavra*, *ό.π.*, No 146, σ.
103, στίχ. 19, 28, σ. 104, στίχ. 31, No 147, σ. 106, στίχ. 1, Πετρίδης, *Ο Κήρυκος*, *ό.π.*, σ. 8,
Γιούσμης Ε. Δ, «Ολίγα τινά περί αλώσεως της Εδέσσης υπό των Τούρκων», εφ. *Νέα Έδεσσα*, έτ.
Α΄, φ. 11(10-09-1921), σ. 3, «Θεμέλιος λίθος», εφ. *Νέα Έδεσσα*, έτ. Α΄, φ. 11(10-09-1921), σ. 3,
Στουγιαννάκη Ε. Ι., *Έδεσσα η Μακεδονική εν τη Ιστορία*, Θεσσαλονίκη 1932, σ. 29, 41,
Σιδηρόπουλος Α. Ν., «Για τη λέξη "Καβαλιώτισσα"», εφ. *Εδεσσαϊκή*, φ. 1354 (19-08-1989), σ. 1,
Τουσίμης Γ., «Γαβαλιώτισσα», εφ. *Εδεσσαϊκή*, φ. 1358(16-09-1989), σ. 2, Τουσίμης Γ., «Γαβαλιώ-
τισσα. Ετυμολογική μελέτη», Γαβαλιώτισσα 94, 1-4 Σεπτεμβρίου. Δήμος Έδεσσας. Δημοτική
Επιχείρηση «Καταρράκτες» Έδεσσας, Έδεσσα 1994, σ. 16, βλ. και στις εδεσσαϊκές εφημερίδες
Εδεσσαϊκή, *Πρωινή* και *Εδεσσαίος* (passim).

3. Radoševič N. - Subotič G., «Bogorodica Gaballiotissa u Vodenu», *ό.π.*, σ. 217-263.

4. Radoševič N. - Subotič G., «Bogorodica Gaballiotissa u Vodenu», *ό.π.*, σ. 256-263, Kravari,
Villes, *ό.π.*, σ. 70, 74.

Στις γλωσσικές αυτές μορφές αναφερόμαστε διεξοδικότερα παρακάτω:

1. Η μορφή *Γ α β α λ ι ώ τ ι σ σ α*, σύμφωνα με τις γνωστές πηγές, είναι η πιο παλιά γραπτή μαρτυρία και μαρτυρείται:

1.1. Για πρώτη φορά το έτος 1375[7] (βλ. παρακάτω στο κεφάλαιο: Δ΄. Ιστορικές μαρτυρίες).

1.2. Επίσης, με την ίδια μορφή μαρτυρείται στα νεότερα χρόνια σε κείμενο του έτους 1904, όπου, ανάμεσα στα άλλα, αναφέρεται: *Οι νέοι της εποχής εκείνης [...] έπαιζον εξερχόμενοι εις την πλησίον της πόλεως Γ α β α λ ι ώ τ ι σ σ α*[8].

1.3. Μετά την απελευθέρωση της Έδεσσας από τον τουρκικό ζυγό (18-10-1912)[9], μνεία του ονόματος *Γαβαλιώτισσα* γίνεται στην τοπική εφημερίδα *Έδεσσα*, με ημερομηνία 1η Μαΐου 1919, όπου, σχετικώς με τη μετακόμιση σε νέα θέση του παλαιού νεκροταφείου της Έδεσσας, ανάμεσα στα άλλα, προτείνεται και η μεταφορά του: *εις το γήπεδον κείμενον εις την θέσιν Γ α β α λ ι ώ τ ι σ σ α*[10].

1.4. Επίσης, το Σάββατο 15 Ιανουαρίου 1922 στην τοπική εφημερίδα *Νέα Έδεσσα* μαρτυρείται σε χρονογράφημα με τίτλο: *Η Γαβαλιώτισα πενθεί*, όπου, ανάμεσα στα άλλα, αναφέρεται: *Ευρίσκομαι εις τη Γαβαλιώτισα*[11].

1.5. Ο Εδεσσαίος ιστορικός Ευστάθιος Ι. Στουγιαννάκης, το έτος 1932, ονομάζει την περιοχή με το όνομα *Γαβαλιώτισσα*[12].

1.6. Στα νεότερα χρόνια αυξάνονται οι μαρτυρίες για τη μορφή *Γαβαλιώτισσα*[13]. Μάλιστα, στη βορειοδυτική είσοδο του ομώνυμου ανοιχτού θεάτρου

5. Kravari, *Villes*, ό.π., σ. 70. Κανονικά, πρέπει να μεταγραφεί ως Gavaliotissa και όχι ως Gaballiotissa ή Kabaliotissa.

6. Subotič G., «Le monastère de la Vierge Mésonisiôtissa», *Recueil des traveaux de l'Institut d'Études Byzantines*, Beograd 1987, No XXVI, σ. 169.

7. *Actes de Lavra*, ό.π., No 146, σ. 103, στίχ. 19, 28, σ. 104, στίχ. 31, No 147, σ. 106, στίχ. 1.

8. Πετρίδης, *Κήρυκος*, ό.π., σ. 8, σ. 26. Τα αναφερόμενα γεγονότα χρονικώς αποδίδονται κατά τους 18ο και 19ο αιώνες.

9. Σταλίδης Κ. Γ., *Η Έδεσσα στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, 14ος αι.-1912, τ. 1*, Έδεσσα 1988, σ. 225-260.

10. «Η μεταφορά του Νεκροταφείου», εφ. *Έδεσσα*, φ. 9 (01-05-1919), σ. 5.

11. «Η Γαβαλιώτισα πενθεί», εφ. *Νέα Έδεσσα*, φ. 29 (15-01-1922), σ. 1.

12. Στουγιαννάκη Ε. Ι., *Έδεσσα η Μακεδονική*, ό.π., σ. 29, 41.

13. Βλ., Τουσίμης Γ., «Γαβαλιώτισσα», εφ. *Εδεσσαϊκή*, φ. 1358 (16-09-1989), Τουσίμης Γ., «Γαβαλιώτισσα. Ετυμολογική μελέτη», Γαβαλιώτισσα *94*, 1-4 Σεπτεμβρίου. Δήμος Έδεσσας. Δημοτική Επιχείρηση «Καταρράκτες» Έδεσσας, Έδεσσα 1994, σ. 16, «Η ιστορία του ανοιχτού θεάτρου Γαβαλιώτισσας», εφ. *Εδεσσαϊκή*, φ. 1649 (08-04-1995), σ. 4, Σιδηρόπουλος Ν. Α., «Στη γιορτή του Σωτήρος», εφ. *Εδεσσαϊκή*, φ. 1719 (10-08-1996), σ. 3, Γερεμτζέ Λ., «Η περιοχή της Γαβαλιώτισσας», εφ. *Εδεσσαϊκή*, φ. 1765 (28-06-1997), σ. 6, «Παλιές πρωτομαγιάτικες μέρες», εφ. *Εδεσσαϊκή*, φ. 1705 (04-05-1996), σ. 6, «Συνάντηση αποδήμων στη Γαβαλιώτισσα», εφ. *Εδεσ-*

της πόλης, το οποίο βρίσκεται στην ομώνυμη περιοχή, αναφέρεται: *ΔΗΜΟΤΙΚΟ ΑΜΦΙΘΕΑΤΡΟ ΓΑΒΑΛΙΩΤΙΣΣΑΣ.*

2. Η μορφή *Γ κ α β α λ ι ώ τ ι σ σ α (Gava<u>li</u>ótisa)* κυριαρχούσε στον καθημερινό προφορικό λόγο των παλαιών Εδεσσαίων και έτσι μεταφερόταν σχεδόν στον τοπικό τύπο[14]. Επίσης, αναφέρεται και στον γραπτό λόγο. Ενδεικτικώς αναφέρουμε τα παρακάτω παραδείγματα:

2.1. Την Παρασκευή 27 Αυγούστου 1921 στην τοπική εφ. *Νέα Έδεσσα* αναφέρεται: *Την ημέραν της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος εσυστήθη επιτροπή δια την συλλογήν εράνων προς ανέγερσιν ναού της Μεταμορφώσεως εις τον λόφον της Γκαβαλιώτισσας οπότε και συνελέγη προχείρως σεβαστόν ποσόν εις χρήμα και υλικόν, ξυλείαν και άσβεστον. Μέχρι σήμερον το ποσόν το οποίον συνέλεξεν η επιτροπή ανέρχεται εις πέντε χιλιάδας δραχμών*[15].

2.2. Την Παρασκευή 10 Σεπτεμβρίου 1921 στην εφ. *Νέα Έδεσσα* αναφέρεται: *Προχθές Τετάρτη έγεινε η τελετή της καταθέσεως του θεμελίου λίθου του ναΐδρίου της Μεταμορφώσεως (Γκαβαλιώτισσας), υπό του Μητροπολίτου*[16] *Εδέσσης*[17].

2.3. Ο Εδεσσαίος λόγιος Ε. Δ. Γιούσμης σε άρθρο του στην εφ. *Νέα Έδεσσα*, με ημερομηνία 10 Σεπτεμβρίου 1921, ανάμεσα στα άλλα, αναφέρει: *Έν τῇ ὁδῷ Ἐγνατίας ὑπάρχει ἡ θέσις Γ κ α β α λ ι ώ τ ι σ σ α* [...][18].

2.4. Την Παρασκευή 17 Σεπτεμβρίου 1921 στην εφ. *Νέα Έδεσσα* αναφέρεται: *Εις παλαιοτέρους χρόνους, οπότε η πόλις μας δεν είχε την σημερινήν μορφήν και έκτασιν η θέσις του νεκροταφείου μας ήτο ανεκτή μολονότι και τότε είχε ριφθή εις το μέσον μία ιδέα μεταφοράς αυτού εις την ΒΑήν πλα-*

σαϊκή, φ. 1718 (03-08-1996), σ. 1, «Πανηγυρίζει στη Γαβαλιώτισσα το ξωκκλήσι της Μεταμόρ-
φωσης», εφ. *Εδεσσαϊκή*, φ. 1718 (03-08-1996), σ. 1, «Το πανηγύρι στη Γαβαλιώτισσα», εφ.
Εδεσσαϊκή, φ. 1822 (01-08-1998), σ. 4. Ως *Γαβαλιώτισσα* την δέχεται, το έτος 1993, και ο Εδεσ-
σαίος νομικός Γ. Ι. Μίντσης (Μίντση Ι. Γ., *Ιστορία της Έδεσσας*, ό.π., σ. 98-99). Βλ. γενικώς και
στις εδεσσαϊκές εφημερίδες *Εδεσσαϊκή, Πρωινή, Εδεσσαίος* (passim).

14. «Είχε συλλάβει την ιδέα για το θέατρο στην Γκαβαλιώτισσα», εφ. *Εδεσσαϊκή*, φ. 1569 (25-09-1993), σ. 4, Σταλίδης Κ. Γ., *Οι συντεχνίες και τα επαγγέλματα στην Έδεσσα την περίοδο της Τουρκοκρατίας*, Έδεσσα 1974, σ. 58. Βλ. ενδεικτ. στις εδεσσαϊκές εφημερίδες *Εδεσσαϊκή*, *Πρωινή* (passim).

15. «Νέα εκκλησία», εφ. *Νέα Έδεσσα*, φ. 09 (27-08-1921), σ. 4, βλ. και εφ. *Εδεσσαϊκή*, φ. 1618 (03-09-1994), σ. 6.

16. Πρόκειται για τον μητροπολίτη Εδέσσης Κωνστάντιο (26-06-1912 έως 13-10-1922 και 05-02-1924 έως 05-06-1941).

17. «Θεμέλιος λίθος», εφ. *Νέα Έδεσσα*, φ. 11 (10-09-1921), σ. 3, βλ. και εφ. *Εδεσσαϊκή*, φ. 1667 (12-08-1995), σ. 6.

18. Γιούσμης Ε. Δ, «Ολίγα τινά περί αλώσεως της Εδέσσης υπό των Τούρκων», εφ. *Νέα Έδεσσα*, ετ. Α΄, φ. 11 (10-9-1921), σ. 3.

τείαν της Γκαβαλιώτισσας, ήτις δεν επραγματοποιήθη[19].

2.5. Την Κυριακή 10 Οκτωβρίου 1921 στην εφ. *Νέα Έδεσσα* ανάφέρεται: *Το χωρίον τούτο*[20] *προ της Ελληνικής Επαναστάσεως ηρίθμει 80 οικίας και είχε τότε προϊστάμενον τον δραστήριον Στώϊου, όστις, χάριν του σημάντρου της Εκκλησίας, εφονεύθη υπό των Τούρκων ουχί μακρά της Γκαβαλιώτισσας*[21].

2.6. Τον Απρίλιο του έτους 1933 σε εδεσσαϊκή εφημερίδα αναφέρεται: *Φέρεται εις γνώσιν του κοινού της πόλεως Εδέσσης ότι την 1ην Μαΐου θέλει λειτουργήσει το εξωκκλήσιον της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος εις την εξοχικήν τοποθεσίαν Γκαβαλιώτισσαν. Προσκαλούνται, υπό της Εκκλησιαστικής Επιτροπής, οι φιλέορτοι και οι λάτραι της φύσεως όπως προσέλθωσιν ίνα εορτάσωσι και εφέτος την Πρωτομαγιάν εις την πανίσκιον ενήλιον τοποθεσίαν Γκαβαλιώτισσαν*[22].

2.7. Γενικώς, η μορφή *Γκαβαλιώτισσα* αναφέρεται και στον καθημερινό προφορικό, αλλά και στον γραπτό λόγο επανειλημμένως[23].

3. Η μορφή *Καβαλιώτισσα* (*Kavaliótisa*) αναφέρεται και στον προφορικό και στον γραπτό λόγο. Ενδεικτικώς αναφέρουμε τα παρακάτω παραδείγματα:

3.1. Στην εδεσσαϊκή εφημερίδα *Θάρρος*, με ημερομηνία 4 Μαΐου 1930, αναφέρεται: *Η πρωτομαγιά εορτάσθηκε και φέτος, όπως κάθε χρόνο, παρ' όλην την μαστίζουσαν κρίσιν. Ο κόσμος όλος εξεχύθη στην Καβαλιώτισαν για να απολαύσει την εξοχήν, την ωραίαν φύσιν. Ολόκληρος η έκτασις της Καβαλιώτισας εγέμισεν από κόσμον διαφόρων τάξεων*[24].

3.2. Στην ίδια εφημερίδα *Θάρρος*, με ημερομηνία 10 Αυγούστου 1930, αναφέρεται: *Την παρελθούσαν Τετάρτην εορτήν του Σωτήρος, όλος ο κόσμος της Εδέσσης εξέδραμεν στην Καβαλιώτισσαν*[25].

3.3. Σε φωτογραφία (κάρτ-ποστάλ) της δεκαετίας 1950, όπου φωτογραφίζεται η κεντρική οδός 25ης Μαρτίου της Έδεσσας προς τη βόρεια έξοδο της πόλης, αναφέρεται: *Έδεσσα – Προς την Καβαλιώτισσα*[26].

19. «Το νεκροταφείον μας και πάλιν», εφ. *Νέα Έδεσσα*, φ. 12 (17-09-1921), σ. 1.
20. Πρόκειται για το σημερινό χωριό της Έδεσσας Κλησοχώρι (παλαιά Τσαρκόβιανη).
21. Γιούσμης Ε. Δ., «Τα περί την Έδεσσαν χωρία», εφ. *Νέα Έδεσσα*, φ. 15 (10-10-1921), σ. 2.
22. εφ. *Εδεσσαϊκή*, φ. 1701 (06-04-1996), σ. 6.
23. Βλ. γενικώς και στις εδεσσαϊκές εφημερίδες *Εδεσσαϊκή*, *Πρωινή* (passim).
24. εφ. *Εδεσσαϊκή*, φ. 1863 (15-05-1999), σ. 8.
25. εφ. *Εδεσσαϊκή*, φ. 1769 (26-07-1997), σ. 6, εφ. *Εδεσσαϊκή*, φ. 1833 (17-10-1998), σ. 8, βλ. και Radoševič N. - Subotič G., «Bogorodica Gaballiotissa u Vodenu», *ό.π.*, σ. 228, βλ. επίσης και στις εδεσσαϊκές εφημερίδες *Εδεσσαϊκή*, *Πρωινή* (passim).
26. Εφημ. *Εδεσσαϊκή*, φ. 1857 (03-04-1999), σ. 9.

3.4. Σε αχρονολόγητο χάρτη του ΓΕΣ και σε κλίμακα 1:50.000 καταγράφεται η μορφή *Παναγία Καβαλιώτισσα*[27].

3.5. Στην ιδρυτική επιγραφή που υπάρχει στο ομώνυμο *Δημοτικό Αμφιθέατρο Γαβαλιώτισσας*, με ημερομηνία 29 Ιουνίου 1985, ανάμεσα στα άλλα αναφέρεται: *ΥΠΑΙΘΡΙΟ ΘΕΑΤΡΟ ΚΑΒΑΛΙΩΤΙΣΣΑΣ*[28].

3.6. Ο Εδεσσαίος Ν. Α. Σιδηρόπουλος σε χρονογράφημά του στην τοπική εφ. *Εδεσσαϊκή*, με ημερομηνία 19 Αυγούστου 1989, αναφέρει στον τίτλο *Για τη λέξη Καβαλιώτισσα* και χρησιμοποιεί στο κείμενό του τη γλωσσική αυτή μορφή άλλες τέσσερις φορές[29].

3.7. Σε αγγελτήριο προγράμματος θρησκευτικής πανηγύρεως του έτους 1993 αγγέλεται: *Την Παρασκευή 6 Αυγούστου 1993 πανηγυρίζει το Ιερόν Εξωκκλήσιον ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΕΩΣ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ ΚΑΒΑΛΙΩΤΙΣΣΑΣ.*

3.8. Στην εφημερίδα *Εδεσσαϊκή*, με ημερομηνία 21 Αυγούστου 1993, αναφέρεται: *Ξέρετε ότι στην Καβαλιώτισσα υπάρχει ένας λείος γλυστερός βράχος, για τον οποίο λέγεται πως όποιος γλυστρήσει τρεις φορές, πάει … παντρεύεται εντελώς!*[30].

3.9. Εκτός από τις παραπάνω ενδεικτικές μαρτυρίες, το όνομα *Καβαλιώτισσα* αναφέρεται σποραδικά και από τις τοπικές εφημερίδες[31], αλλά και από τους συγγραφείς[32].

4. Η μορφή *Γκαβαλιώτιτσα* (*Gavaliótica*) δεν ακούγεται[33].

Για τη μορφή *Γκαβαλιώτιτσα* γίνεται μνεία στους κώδικες της τότε Ιεράς Μητροπόλεως Βοδενών, ως εξής:

4.1. Σε πρακτικό των ετών 1892-1894 αναφέρεται: *Εργολάβον Φλόριο ἀπὸ πώλησιν πετρῶν ἐκ Γκαβαλότιτσας γρ[όσια] 1188*[34].

27. Σταλίδης Κ. Γ., «Οι ιεροί ναοί της Αγίας Σοφίας και Παναγίας Γαβαλιωτίσσης στην Έδεσσα. Ιστορική συμβολή και συγκριτική θεώρηση», *Πρακτικά*, *ό.π.*, σ. 202.
28. Σταλίδης Κ. Γ., «Οι ιεροί ναοί της Αγίας Σοφίας και Παναγίας Γαβαλιωτίσσης στην Έδεσσα. Ιστορική συμβολή και συγκριτική θεώρηση», *Πρακτικά*, *ό.π.*, σ. 205.
29. Σιδηρόπουλος Α. Ν., «Για τη λέξη "Καβαλιώτισσα"», εφ. *Εδεσσαϊκή*, φ. 1354(19-08-1989), σ. 1.
30. «Βράχος που … παντρεύει», εφ. *Εδεσσαϊκή*, φ. 1564 (21-08-1993), σ. 5.
31. «Φολκλορική βραδυά στην Καβαλιώτισσα», εφ. *Εδεσσαϊκή*, φ. 1251 (05-09-1987), σ. 1, «Παλιές Πρωτομαγιάτικες μέρες», εφ. *Εδεσσαϊκή*, φ. 1705 (04-05-1996), σ. 6-7, βλ. γενικώς και στις εδεσσαϊκές εφημερίδες *Εδεσσαϊκή*, *Πρωινή* (passim).
32. Μίντση Γ. Ι., *80 χρόνια ελεύθερη Έδεσσα 1912-1992. Σύγχρονη Ιστορία της πόλης και της περιοχής*. *Δήμος Έδεσσας*, Έδεσσα 1992, σ. 91.
33. Γερεμτζέ Λ., «Η περιοχή της Γαβαλιώτισσας», εφ. *Εδεσσαϊκή*, φ. 1765 (28-06-1997), σ. 6. Ο Λ. Γερεμτζές όμως, όταν τον ρώτησα για τη συγκεκριμένη μορφή «Γκαβαλιώτιτσα», που αναφέρεται στο παραπάνω άρθρο του (σ. 7), μου ανέφερε ότι ήταν τυπογραφικό λάθος (30-04-1999).
34. Κῶδιξ τῆς σχολῆς, φ. 62β (1892-1894).

4.2. Επίσης, σε άλλο πρακτικό με ημερομηνία 29 Ιανουαρίου 1897 η λέξη αναφέρεται ως *Γκαβαλιώτιτσα*[35].

5. Η μορφή *Β α γ κ α λ ι ώ τ ι σ σ α* (*Vagaliótisa*) αναφερόταν σπανίως, ως παιγνιώδης μορφή, στα παιχνίδια τους από τα παιδιά[36].

Τα τελευταία χρόνια τείνει πια να καθιερωθεί και πάλι η μορφή *Γαβαλιώτισσα*, όπως τονίζεται και σε σχετικό δημοσίευμα της τοπικής εφημερίδας *Εδεσσαϊκή*, με ημερομηνία 17 Αυγούστου 1996, όπου, ανάμεσα στα άλλα, αναφέρεται: [...] *Οι παλιοί Εδεσσαίοι επιμένουν στο Γκαβαλιώτισσα, έτσι όπως έμεινε από τους παππούδες και τους προπαππούδες, παρ' όλο που επίσημα έχει πια καθιερωθεί ως Γαβαλιώτισσα* [...][37].

Β΄. Θέση

Το τοπωνύμιο *Γαβαλιώτισσα* εκτείνεται στις βορειοανατολικές παρυφές της πόλης και ο χώρος του περικλείεται στα εξής περίπου όρια[38]:

1. Ως ευρύτερη περιοχή με το όνομα *Γαβαλιώτισσα* εννοείται ο χώρος, ο οποίος εκτείνεται περίπου ανάμεσα στην Έδεσσα και το χωριό-προάστειο της πόλης Κλησοχώρι (παλαιά Τσαρκόβιανη)[39]. Ειδικότερα: προς νότον φτάνει μέχρι τη σιδηροδρομική γραμμή Έδεσσας - Θεσσαλονίκης, προς βορράν μέχρι τις παρυφές του χωριού Κλησοχώρι, προς δυσμάς μέχρι την δημοσία οδό Έδεσσας - Αριδαίας και προς ανατολάς μέχρι τη χαράδρα και τον χείμαρρο, που υπάρχουν εκεί.

2. Ως στενότερη περιοχή με το όνομα *Γαβαλιώτισσα* εννοείται ο χώρος, ο οποίος οριοθετείται περίπου ως εξής: προς νότον μέχρι τη σιδηροδρομική γραμμή. Προς δυσμάς και προς ανατολάς οριοθετείται ανάμεσα σε δύο τοπικούς χειμάρρους (χαράδρες), που εμπεριέχονται στην ευρύτερη περιοχή (Β.1) της *Γαβαλιώτισσας*. Προς βορράν οριοθετείται πολύ πιο κάτω από τις παρυφές του χωριού Κλησοχώρι, αρκετά πιο κάτω ακόμη από τη θέση, όπου έχει ανεγερθεί μνημείο για τον *Άγνωστο Παπά και Δάσκαλο*, και συγκεκριμένα κάτω από την ασφαλτοστρωμένη οδό, η οποία κοντά περίπου στο τουριστικό περίπτερο του Φυσιολατρικού Ομίλου Έδεσσας (Φ.Ο.Ε) στρίβει δεξιά από τη δημοσία οδό που οδηγεί από Έδεσσα προς Αριδαία, και πορεύεται μέσα στην περιοχή, η οποία ονομάζεται *Γαβαλιώτισσα*.

35. Κῶδιξ ἀλληλογραφίας Δημογεροντίας, φ. 32β (29-01-1897).

36. Την πληροφορία μού την ανέφερε προφορικά ο Εδεσσαίος Ευστάθιος Θωμά Μπακίρτσης (Έδεσσα 1937), την οποία άκουσε από τον πατέρα του Θωμά Αναστασίου Μπακίρτση (Άγρας 1908 - Έδεσσα 1995).

37. «Λειμώνας του πασά... και Γαβαλιώτισσα», εφ. *Εδεσσαϊκή*, φ. 1720 (17-08-1996), σ. 6.

38. Για τη θέση του τοπωνυμίου Γαβαλιώτισσα στην Έδεσσα, βλ. ενδεικτ. Παπαζώτου Θ., «Ο Θωμάς Πρελιούμποβιτς και η Μαρία Παλαιολογίνα κτήτορες της Παναγίας Γαβαλιωτίσσης στα Βοδενά», *Κληρονομία*, Θεσσαλονίκη 1981, τ. 13, τεύχ. Β΄, σ. 509-516, Τσιγαρίδας Ευθ. Ν., «Σχετικά με την ονομασία της Παλιάς Μητροπόλεως στην Έδεσσα», *Μακεδονικά*, Θεσσαλονίκη 1984, τ. 24, σ. 257-261, Kravari, *Villes*, *ό.π.*, σ. 70, Radoševič N. - Subotič G., «Bogorodica Gaballiotissa u Vodenu», *ό.π.*, σ. 228, 258, Σταλίδης Κ. Γ., «Ο ιερός ναός της Παναγίας της Γαβαλιωτίσσης», εφ. *Εδεσσαϊκή*, φ. 1490 (14-03-1992), σ. 6, Σταλίδης Κ. Γ., «Οι ιεροί ναοί της Αγίας Σοφίας και Παναγίας Γαβαλιωτίσσης στην Έδεσσα. Ιστορική συμβολή και συγκριτική θεώρηση», *Πρακτικά*, *ό.π.*, σ. 202-205, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

39. *Στοιχεία συστάσεως και εξελίξεως των δήμων και κοινοτήτων. 37 Νομός Πέλλης*, Αθήναι 1962, σ. 148-149.

Ειδικότερα μάλιστα, κατά μία άποψη, *Γαβαλιώτισσα ήταν μόνο το τμήμα που βρίσκεται γύρω από την εκκλησία Μεταμόρφωσης του Σωτήρος, με τα αιωνόβια πλατάνια και την επιβλητική Βρύση*[40].

Στη στενότερη αυτήν περιοχή (Β.2), που φέρει το όνομα *Γαβαλιώτισσα*, στα χρόνια της Τουρκοκρατίας υπήρχε λατομείο, από το οποίο οι Εδεσσαίοι έπαιρναν τις πέτρες (*πωρόλιθος*), για να χτίσουν τα σπίτια τους και τα άλλα δημόσια κτήρια της πόλης (εκκλησίες, σχολεία κ.ά.)[41].

Στον χώρο αυτό (Β.2) έχει ανεγερθεί κατά τα έτη 1921/1922 ο ιερός ναός της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος[42].

Επίσης, κατά το έτος 1921, υπήρξε η σκέψη να μεταφερθεί το νεκροταφείο της πόλης στη νοτιανατολική περιοχή της *Γαβαλιώτισσας*, χωρίς όμως τελικώς να πραγματοποιηθεί[43] (βλ. παραπάνω Α.2.4).

Στον χώρο αυτόν είχε ανεγερθεί το έτος 1985 υπαίθριο ανοιχτό θέατρο[44], το οποίο και λειτουργεί συνεχώς από τότε μέχρι και σήμερα (1999) κατά τους θερινούς μήνες.

Γενικώς, ο χώρος και παλαιότερα, αλλά και τώρα είναι χώρος αναψυχής και για τους Εδεσσαίους, αλλά και για τους ξένους. Μάλιστα, οι μέρες κατά τις οποίες συγκεντρώνονταν και συγκεντρώνονται ακόμη στην περιοχή αυτή, για να γιορτάσουν, είναι η εορτή της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος (06 Αυγούστου) και η Πρωτομαγιά[45]. Ακόμη, πολλές από τις ημερήσιες εκδρομές

40. Γερεμτζέ Λ., «Η περιοχή της Γαβαλιώτισσας», εφ. *Εδεσσαϊκή*, φ. 1765 (28-06-1997), σ. 6.

41. Σταλίδης Γ. Κ, «Ο ιερός ναός της Παναγίας Ελεούσας στην Έδεσσα (1817-1944), Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, ΙΣΤ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο (26-28 Μαΐου 1995), *Πρακτικά*, Θεσσαλονίκη 1966, τ. ΙΣΤ΄, σ. 264-265, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

42. Σταλίδης Κ. Γ., «Οι ιεροί ναοί της Αγίας Σοφίας και Παναγίας Γαβαλιωτίσσης στην Έδεσσα. Ιστορική συμβολή και συγκριτική θεώρηση», *Πρακτικά, ό.π.*, σ. 203.

43. «Το νεκροταφείον μας και πάλιν», εφ. *Νέα Έδεσσα*, φ. 12 (17-09-1921), σ. 1.

44. Σταλίδης Κ. Γ., «Οι ιεροί ναοί της Αγίας Σοφίας και Παναγίας Γαβαλιωτίσσης στην Έδεσσα. Ιστορική συμβολή και συγκριτική θεώρηση», *Πρακτικά, ό.π.*, σ. 205.

45. «Παλιές Πρωτομαγιάτικες μέρες», εφ. *Εδεσσαϊκή*, φ. 1705 (04-05-1996), σ. 6-7, Γερεμτζέ Λ., «Η Πρωτομαγιά στην παλιά Έδεσσα», εφ. *Εδεσσαϊκή*, φ. 1861(01-05-1999), σ. 8, «Η Πρωτομαγιά κάποτε», εφ. *Εδεσσαϊκή*, φ. 1861(01-05-1999), σ. 9.

των μαθητών των σχολείων πραγματοποιούνται μέχρι και σήμερα (1999) στην περιοχή αυτήν[46].

Ενδεικτικώς αναφέρουμε ότι ο συγγραφέας Χ. Χ. Πετρίδης, το έτος 1904, ανάμεσα στα άλλα, αναφέρει γι' αυτήν τα εξής: *Οι νέοι της εποχής εκείνης, ανατρεφόμενοι Χριστιανικώτερον, ήσαν εν γένει ειλικρινείς και ωμολόγουν τας αρετάς των συνηλίκων. Ανεγνώριζον ευχαρίστως την υπεροχήν των ανδρείων και καλώς γεγυμνασμένων εις τας ασκήσεις και τα παιγνίδια, τα οποία κατά πάσαν Κυριακήν και εορτήν έπαιζον εξερχόμενοι εις την πλησίον της πόλεως Γ α β α λ ι ώ τ ι σ σ α, επευφημούντων πολλάκις αυτοίς των παρισταμένων γερόντων*[47].

Επίσης, στην εδεσσαϊκή εφημερίδα *Θάρρος*, με ημερομηνία 4 Μαΐου 1930, αναφέρεται για τη γιορτή της πρωτομαγιάς: *Η πρωτομαγιά εορτάσθηκε και φέτος, όπως κάθε χρόνο, παρ' όλην την μαστίζουσαν κρίσιν. Ο κόσμος όλος εξεχύθη στην Κ α β α λ ι ώ τ ι σ α ν για να απολαύσει την εξοχήν, την ωραίαν φύσιν. Ολόκληρος η έκτασις της Κ α β α λ ι ώ τ ι σ α ς εγέμισεν από κόσμον διαφόρων τάξεων. Το γλέντι ήτο τρικούβερτο. Εγχώρια μουσικά όργανα, φωνόγραφοι, λατέρνες, σκορπούσαν την ευθυμίαν. Τα τραγούδια και οι χοροί δεν σταμάτησαν ουδέ επί στιγμήν. Εις την επιτυχίαν της ανοιξιάτικης εορτής συνέτεινεν πάρα πολύ και η συμμετοχή των εκ Θεσσαλονίκης εκδρομέων*[48].

Στην περιοχή *Γαβαλιώτισσα*, εκτός από τα άλλα, υπάρχει μια πέτρα μεγάλη και επικρατεί το παρακάτω έθιμο: *Είναι ένα λησμονημένο έθιμο που το τηρούσαν οι Εδεσσαίοι κυρίως τον Αύγουστο, όταν στο πανηγύρι της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος (6 Αυγούστου) έσπευδαν στη Γαβαλιώτισσα, για να εκκλησιασθούν στο εκεί παρεκκλήσι. Περνούσαν σχεδόν όλη την ημέρα μέσα στο δάσος, όπου υπήρχε ένα λείο βραχάκι. Πάνω σ' αυτό έτρεχαν να «γλυστρήσουν», οι ανύπαντροι και οι ανύπαντρες, τρεις φορές. Μ' αυτόν τον τρόπο είχαν πολλές ελπίδες να ζευγαρώσουν μέσα στο χρόνο*[49].

Για το ίδιο γεγονός στην εδεσσαϊκή εφημερίδα *Θάρρος* (10-08-1930) αναφέρεται: *Την παρελθούσαν Τετάρτην εορτήν του Σωτήρος, όλος ο κόσμος της Εδέσσης εξέδραμεν στην Κ α β α λ ι ώ τ ι σ σ α ν. Πήγε να γλεντίση τη ζωή του, πλούσιοι - φτωχοί καμιά διάκρισις, όλοι διασκέδασαν. Εφέτος εξαιρετικώς ήταν πολύς ο κόσμος. Άνδρες, παιδιά, γυναίκες, κορίτσια όλοι κυλούσαν στην πέτραν για να παντρευθούν*[50].

46. Γερεμτζέ Λ., «Η περιοχή της Γαβαλιώτισσας», εφ. *Εδεσσαϊκή*, φ. 1765 (28-06-1997), σ. 6.
47. Πετρίδης, *Κήρυκος*, *ό.π.*, σ. 8, σ. 26.
48. εφ. *Εδεσσαϊκή*, φ. 1863 (15-05-1999), σ. 8.
49. «Το βραχάκι της Γαβαλιώτισσας», εφ. *Εδεσσαϊκή*, φ. 1820 (18-07-1998), σ. 7, βλ. και Γερεμτζέ Λ., «Η περιοχή της Γαβαλιώτισσας», εφ. *Εδεσσαϊκή*, φ. 1765 (28-06-1997), σ. 6.
50. Εφ. *Εδεσσαϊκή*, φ. 1769 (26-07-1997), σ. 6, εφ. *Εδεσσαϊκή*, φ. 1833 (17-10-1998), σ. 8.

Στην εφημερίδα *Εδεσσαϊκή*, με ημερομηνία 21 Αυγούστου 1993, αναφέρεται: *Ξέρετε ότι στην Καβαλιώτισσα υπάρχει ένας λείος γλυστερός βράχος, για τον οποίο λέγεται πως όποιος γλυστρήσει τρεις φορές, πάει ... παντρεύεται εντελώς!*[51].

Ακόμη, για την πέτρα αυτή στον χώρο της *Γαβαλιώτισσας* υπήρχε και η παρακάτω συμπληρωματική παράδοση: *Εδώ επίσης ήταν και η περίφημη γλίστρα, μια μεγάλη γυαλιστερή πέτρα, όπου διασκέδαζαν γλιστρώντας οι μικροί και κάνοντας όνειρα οι άτεκνες γυναίκες. Πίστευαν, σύμφωνα με την παράδοση, ότι αν γλιστρήσουν τρεις φορές, θα γεννήσουν και μάλιστα αγόρι*[52].

Γ΄. Εδαφική μορφή και εδαφικές αλλοιώσεις της περιοχής του τοπωνυμίου Γαβαλιώτισσα

Δεν έχουμε μαρτυρίες πώς ήταν το τοπίο[53] στην περιοχή *Γαβαλιώτισσα* το έτος 1375, οπότε μαρτυρείται το όνομα για πρώτη φορά.

1. Το έτος 1350, δηλαδή είκοσι πέντε (25) χρόνια πριν από την πληροφορία για τη *Γαβαλιώτισσα*, έχουμε μια περιγραφή της Έδεσσας από τον αυτοκράτορα Ιωάννη ΣΤ΄ Καντακουζηνό (1292-1383), όταν συγκρούεται με τον Σέρβο Στέφανο Ντουσάν (1331-1355) γύρω από και για την Έδεσσα[54].

Ο Ιω. Καντακουζηνός πολεμά ο ίδιος το έτος 1350 έξω και μέσα στην Έδεσσα και, επομένως, είναι αυτόπτης μάρτυρας. Άρα, οι πληροφορίες, που μας δίνει είναι άμεσες. Αναφέρει, λοιπόν, για την πόλη και το περιβάλλον της, ανάμεσα στα άλλα, τα παρακάτω: [...] *Αὐτίκα τε ἀπεγίγνωσκε τὸ τειχομαχεῖν, οὐ μόνον διὰ τὴν φυσικὴν ὀχυρότητα τῆς πόλεως καὶ τὴν τῶν τειχῶν· ὑπὲρ τὸ ἥμυσι γὰρ ὕδασι περικλυζομένη, ἀπρόσιτός ἐστι πολεμίοις διὰ τὴν λίμνην· τὸ δ' ἐπίλοιπον τείχεσιν ὀχυρωτάτοις καὶ πύργοις μεγάλοις, ἔστι δ' ὅπου καὶ φάραγξιν ἀβάτοις περιέχεται* [...][55].

Στο περιγραφόμενο από τον Ιω. Καντακουζηνό τοπίο, κρίνοντας και με τα σημερινά δεδομένα, η λίμνη κατελάμβανε το (μισό προς βορράν) βορειοδυ-

51. «Βράχος που ... παντρεύει», εφ. *Εδεσσαϊκή*, φ. 1564 (21-08-1993), σ. 5.
52. Γερεμτζέ Λ., «Η περιοχή της Γαβαλιώτισσας», εφ. *Εδεσσαϊκή*, φ. 1765 (28-06-1997), σ. 6. Για τη Γαβαλιώτισσα, ως χώρο αναψυχής, βλ. ενδεικτ. «Παλιές πρωτομαγιάτικες μέρες», εφ. *Εδεσσαϊκή*, φ. 1705 (04-05-1996), σ. 6-7.
53. Κουκουλάκη Πρ. Χ., «Γεωλογικά και εδαφολογικά στοιχεία της Εδέσσης και της περιοχής», *Εδεσσαϊκά Χρονικά*, Έδεσσα 1975, τεύχ. 8, σ. 34-40.
54. Σταλίδης Κ. Γ., *Η Έδεσσα στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, *ό.π.*, σ. 57-94, Μίντση Γ. Ι., *Ιστορία της Έδεσσας*, *ό.π.*, σ. 84-89, Τουσίμης Γ., «Τα βυζαντινά Βοδενά», εφ. *Εδεσσαϊκή*, φ. 1851 (20-02-1999), σ. 10.
55. Καντακουζηνός Ιωάννης, τ. 3, σ. 127 κ.ε.

τικό τμήμα της σημερινής πόλης[56], ενώ τα αναφερόμενα άβατα φαράγγια βρίσκονταν αριστερά και δεξιά, όπως βλέπουμε προς ανατολάς από το πλάτωμα της πόλης (*Ψηλός Βράχος*): δηλαδή, 1. περιοχές προς *Γαβαλιώτισσα* (εκτάσεις - τοπωνύμια *Καμίρ* και *Γκουράνσκο*) και 2. περιοχές προς *Λόγγον*[57].

Βεβαίως, ο Ιω. Κανταχουζηνός δεν κάνει μνεία καθόλου για το τοπωνύμιο *Γαβαλιώτισσα*, όπως δεν κάνουν μνεία και άλλοι βυζαντινοί συγγραφείς. Όμως, πρέπει να φανταστούμε ότι και κατά την εποχή εκείνη (έτος 1350) η περιοχή αυτή ήταν περίπου ίδια με τα σημερινά δεδομένα, δηλαδή με βλάστηση μεγάλη και δέντρα μεγάλα, κυρίως αυτοφυή πλατάνια.

2. Το έτος 1395, έγινε ένας μεγάλος σεισμός στην Έδεσσα, που είχε ως αποτέλεσμα να μεταβληθεί το τοπίο και το περιβάλλον της Έδεσσας και της περιοχής.

Σε χρονικό της εποχής (κατά το χρονικό διάστημα Σεπτέμβριος 1395 έως Αύγουστος 1396, Ινδικτιώνος 4) το γεγονός αναφέρεται ως εξής:

2.1. *ἔτους ͵ϛϡδ΄ ἔγινεν σεισμὸς καὶ ἐχάλασαν τὰ Βοδενά*[58].

2.2. *ὅταν ἔγινεν ὁ σεισμὸς ὁ μέγας καὶ ἐχάλασαν καὶ ἐβυθίσθησαν τὰ Βοδενὰ ἔτους ͵ϛϡδ΄*[59].

Τότε, μέσα στη γενική μεταβολή του τοπίου, κατά πάσα πιθανότητα, είχαν σχηματισθεί ή μεταβληθεί και οι σημερινοί Καταρράκτες[60]. Τότε, είναι πολύ πιθανόν να είχε μεταβληθεί εν μέρει και το τοπίο και στην περιοχή *Γαβαλιώτισσα.*

3. Πάντως, εκείνο που είναι βέβαιο, είναι ότι, σύμφωνα με τις νεότερες έρευνες, η Εγνατία οδός ή ο λεγόμενος *βασιλικός δρόμος*[61], με πορεία από τα δυτικά προς τα ανατολικά [...] *συναντούσε τον σημερινό σιδηροδρομικό*

56. Κακαβογιάννη Ευ., «Προβλήματα εδεσσαϊκής αρχαιολογίας (I)», *Εδεσσαϊκά Χρονικά*, Έδεσσα 1976, τεύχ. 10, σ. 16-44, Σταλίδης Κ. Γ., *Η Έδεσσα στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, ο. π.*, σ. 168.

57. Σταλίδης Κ. Γ., *Η Έδεσσα στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, ο. π.*, σ. 172.

58. Schreiner P., *Die Byzantinischen Kleinchroniken*, Wien 1975, τ. I, σ. 530, Χρονικόν 69, II, 7, βλ. και τ. II, Wien 1977, σ. 358.

59. Schreiner P., *Die Byzantinischen Kleinchroniken*, Wien 1979, τ. III, σ. 151, Χρονικόν 60α, II, 7.

60. Grisebach A., *Reise durh Rumelien und nach Brussa im jahre1839*, Göttingen 1841, σ. 91-100, Στουγιαννάκη Ε. Ι., *Ιστορία των Καταρρακτών Εδέσσης*, εν Εδέσση 1923, σ. 11-26, Κακαβογιάννης Ευ. Χ., «Προβλήματα εδεσσαϊκής αρχαιολογίας (I)», *Εδεσσαϊκά Χρονικά*, Έδεσσα 1976, τεύχ. 10, σ. 16-44, Στοΐδης Νικ., «Ο γεωλογικός σχηματισμός του οροπεδίου Εδέσσης», *Εδεσσαϊκά Χρονικά*, Έδεσσα 1976, τεύχ. 10, σ. 13-15, Σταλίδης Κ. Γ., *Κάπως έτσι*, Έδεσσα 1980, σ. 15-19, Σταλίδης Κ. Γ., *Η Έδεσσα στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, ό.π.*, σ. 206-212.

61. Każdan A. P., «Dva pozdnevizantijskih akta iz sobranija P. I. Sevastjanova», *Vizantijskij Vremennik*, Moskva - Lelingrad 1949, τ. 2/27, σ. 318, στίχ. 318-319.

σταθμό της Έδεσσας και, αφήνοντας στα αριστερά του τους πευκώνες της «Παναγίας Γαβαλιωτίσσης», κατηφόριζε στην πεδιάδα, ακολουθώντας την περίμετρο της αρχαίας πόλης από τα βορειοδυτικά [...][62]. Κι ακόμη, *Η Εγνατία οδός από τα υψώματα της «Παναγίας Γαβαλιωτίσσης» κατηφόριζε στην πεδιάδα ακολουθώντας την αριστερή όχθη ενός χειμάρρου και περνώντας μπροστά από τον λόφο όπου είναι κτισμένο το παρεκκλήσι του Αγίου Λουκά*[63].

4. Η διαμόρφωση του τοπίου της περιοχής *Γαβαλιώτισσα*, ώστε να εξελιχθεί στη σημερινή του μορφή (1999), άρχισε πριν από τον πόλεμο του 1940, όταν ο τότε δασάρχης της πόλης *επιστράτευσε όλη τη νεολαία της Έδεσσας και ξεκίνησε μια εκστρατεία αναδάσωσης όλης της περιοχής, που σήμερα τη λέμε Γαβαλιώτισσα*[64]. Κατά την αναδάσωση αυτή είχαν φυτευτεί πεύκα, τα οποία σώζονται μέχρι σήμερα (1999).

5. Σήμερα (1999) το τοπίο στην περιοχή *Γαβαλιώτισσα* είναι επικλινές, με μια κατωφέρεια ομαλή από βορρά προς νότο [...] *με τα πανύψηλα πλατάνια πάνω, τις παπαρούνες κάτω και πέρα στον κάμπο τις ανθισμένες αμυγδαλιές και κερασιές* [...][65], με πολλά πεύκα και άλλα αυτοφυή δέντρα, θάμνους και παντοειδή φυτά.

Δ΄. Ιστορικές μαρτυρίες

1. Η πιο παλιά μαρτυρία για τη λέξη *Γαβαλιώτισσα*, σύμφωνα με τις γνωστές πηγές, αναφέρεται το έτος 1375, όπως προκύπτει από τα παρακάτω:

Στο χρονικό διάστημα περίπου μετά το έτος 1360/61 έως και το έτος 1367 η Έδεσσα είναι *τοπαρχία*[66].

Άρχοντες της *τοπαρχίας* αυτής, στο χρονικό αυτό διάστημα, είναι ο «*δεσπότης*» Θωμάς Κομνηνός Πρεάλυμπος ή Πρεάλιμπος ή Πρελιούμποβιτς (1342-23 Δεκεμβρίου 1385) και η γυναίκα του *βασίλισσα* Μαρία Αγγελίνα

62. Gounaropoulou L. - Hatzopoulos M. B., «Les milliaires de la voie Egnatienne entre Heraklee des Lyncestes et Thessalonique», *Μελετήματα* 1, Athens 1985, σ. 40. Για τους δρόμους στην Έδεσσα, βλ. ενδεικτ. Σταλίδης Γ. Κ., «Δρόμοι στην Έδεσσα κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας σύμφωνα με τις μαρτυρίες περιηγητών», ΙΗ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο (31 Μαΐου - 1 Ιουνίου 1997), *Πρακτικά*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 51-65.

63. Gounaropoulou L. - Hatzopoulos M. B., «Les milliaires de la voie Egnatienne entre Heraklee des Lyncestes et Thessalonique», *Μελετήματα* 1, Athens 1985, σ. 47. Το εκκλησάκι του Αγίου Λουκά βρίσκεται στην περιοχή Λόγγος της Έδεσσας και τα εγκαίνιά του είχαν γίνει την Κυριακή 25 Ιουλίου 1921 (εφ. *Νέα Έδεσσα*, φ. 04 (23-07-1921), σ. 4, φ. 05 (30-07-1921), σ. 2).

64. Γερεμτζέ Λ., «Η περιοχή της Γαβαλιώτισσας», εφ. *Εδεσσαϊκή*, φ. 1765 (28-06-1997), σ. 6.

65. «Παλιές πρωτομαγιάτικες μέρες», εφ. *Εδεσσαϊκή*, φ. 1705 (04-05-1996), σ. 6.

66. *Actes de Lavra, ό.π.*, No 146, σ. 103, στίχ. 17, βλ. και, Lascaris Michel, «Deux "chrysobulles" serbes pour Lavra», *Hilandarski Zbornik*, Beograd 1966, τ. 1, σ. 9.

Δούκαινα Παλαιολογίνα (1351-28 Δεκεμβρίου 1394), όπως αναφέρεται σε σωζόμενο *ἐκδοτήριον ἔγγραφον* ή *ἐκδοτήριον γράμμα* τους, το οποίο έχει χρονολογία Μάιος του έτους 1375. Σ' αυτό, ανάμεσα στα άλλα, τονίζονται και τα παρακάτω: [...] *αὐθεντευόντων ἡμ(ῶν) τὴν τοπαρχίαν πᾶσαν κ(αί) τοῦ θεοφρουρήτου κάστρου τῶν Βοδενῶν* [...][67].

Σύμφωνα μ' αυτό το *ἐκδοτήριον ἔγγραφον*, κατά το παραπάνω χρονικό διάστημα (1360/61 έως 1367), ανεγείρουν στην Έδεσσα *ἐκ βάθρων*[68] ιερό ναό [...] *εἰς τὸ ὄνομα τῆς Πανυπεράγνου δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας τῆς ἐπονομαζομένης Γ α β α λ ι ω τ ί σ σ η ς* [...]«[69].

Το έτος 1367 ο Θωμάς Κομνηνός Πρελιούμποβιτς και η Μαρία Αγγελίνα Δούκαινα Παλαιολογίνα εγκαθίστανται στα Ιωάννινα[70] και από εκεί, σύμφωνα με το παραπάνω *ἐκδοτήριον γράμμα*, τον αφιερώνουν, μαζί με άλλα διάφορα μέρη, κτήματα και αντικείμενα, στην Ιερά Μονή Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους[71].

Από το *κατάστιχον* με τα περιουσιακά στοιχεία, το οποίο συνοδεύει το παραπάνω *ἐκδοτήριον γράμμα*, πληροφορούμαστε ότι ο ιερός αυτός ναός είναι καθολικό ιεράς μονής, όπως αναφέρεται σχετικώς: [...] *Εἰσὶν ἅπερ εὑρίσκονται εἰς τὸ μοναστήριν εἰς τὴν Γ α β α λ ι ώ τ ι σ σ α ν τὰ Βοδενά* [...][72].

2. Ακόμη, πληροφορούμαστε ότι ο ιερός ναός της *Παναγίας Γαβαλιωτίσσης* είχε ανεγερθεί σε χώρο, ο οποίος ανήκε παλαιότερα στον πρωτοβεστιάριο Άγγελο Παλαιολόγο κυρ Ανδρόνικο (1282-1326/28), ο οποίος είναι ο προπάππος της Μαρίας Αγγελίνας Δούκαινας Παλαιολογίνας. Απ' αυτόν είχε κληρονομήσει τον χώρο, όπως αναφέρεται σχετικώς στο παραπάνω *ἐκδοτήριον γράμμα*, όπου, ανάμεσα στα άλλα, τονίζονται και τα παρακάτω: «[...] *ὃς [ναὸς] ἐστὶν εἰς τόπον κληρονομικὸν ἡμῶν, ἤγουν τοῦ προπάππου τῆς βασιλείας ἡμῶν τοῦ ἀοιδήμου* [sic] *ἐκείνου πρωτοβεστιαρίου*[73] *Ἀγγέλου τοῦ Παλαιολόγου κὺρ Ἀνδρονίκου* [...][74].

67. *Actes de Lavra*, ό.π., σ. 103, στίχ. 17-18. Για την πόλη-κάστρο βλ. Σταυρίδου-Ζαφράκα Αλκμήνη, «Βοδηνά, μια βυζαντινή πόλη-κάστρο της Μακεδονίας», Α΄ Πανελλήνιο Επιστημονικό Συμπόσιο Η Έδεσσα και η περιοχή της Ιστορία και Πολιτισμός (Έδεσσα, 4, 5 και 6 Δεκεμβρίου 1992), *Πρακτικά*, Έδεσσα 1995, σ. 165-178.

68. *Actes de Lavra*, ό.π., σ. 103, στίχ. 27-28.

69. *Actes de Lavra*, ό.π., σ. 103, στίχ. 19, βλ. και στίχ. 28.

70. Μουστοξύδου Ανδρέου, «Ιστορικόν Κομνηνού μοναχού και Πρόκλου μοναχού», *Ελληνομνήμων*, σ. 489 κ.ε., Βρανούση Λ. Ι., *Χρονικά της μεσαιωνικής και τουρκοκρατούμενης Ηπείρου*, Ιωάννινα 1962, σ. 85 κε., Estopañan Sebastian Cirac, *Bizancio y España. El legado de la basilissa Maria y de los déspotas Thomas y Esaú de Ioannina*, Barcelona 1943. Για τη σερβοκρατία στην Έδεσσα, βλ. ενδεικτ. Σταλίδης Κ. Γ, *Η Έδεσσα στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, ό.π., σ. 57-94, όπου και σχετική βιβλιογραφία, Μίντση Γ. Ι., *Ιστορία της Έδεσσας*, ό.π., σ. 84-89, Nicol D. M., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου 1267-1479*, Αθήνα 1991, σ. 201-219, όπου και σχετική βιβλιογραφία, Ξυγγόπουλος Α, «Νέαι προσωπογραφίαι της Μαρίας Παλαιογίνας και του Θωμά Πρελιούμποβιτς», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ΄, τ. Δ΄ (1964-1965), σ. 53 κ.ε.

71. *Actes de Lavra*, ό.π., σ. 103, στίχ. 26.

72. *Actes de Lavra*, ό.π., σ. 106, στίχ. 1.

Μέσα σ' αυτόν τον *τόπον*, στον οποίον είχε ανεγερθεί ο ιερός ναός της *Παναγίας Γαβαλιωτίσσης*, συμπεριλαμβάνονταν και άλλες περιοχές, κτήματα και πράγματα, τα οποία αφιερώνονται στην Ι. Μ. Λαύρα μαζί με την ιερά μονή *Παναγία Γαβαλιώτισσα*[75].

3. Επίσης, εκτός από τα παραπάνω, και άλλα περιουσιακά στοιχεία της οικογένειας των Παλαιολόγων, που βρίσκονταν στην Έδεσσα, έχουν δωρηθεί απ' αυτούς παλαιότερα και στην Ιερά Μονή Βατοπεδίου του Αγίου Όρους[76]. Έτσι, *Στο αρχείο της Μονής του Βατοπεδίου του Αγίου Όρους υπάρχει χρυσόβουλο του αυτοκράτορα Κωνσταντινουπόλεως Ανδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου (1328-1341), το οποίο μας πληροφορεί για την βατοπεδινή περιουσία μέσα στην πόλη της Έδεσσας. Το χρυσόβουλο υπογράφεται τον Μάιο του έτους 1329 και με αυτό ο Ανδρόνικος δωρίζει στη Μονή Βατοπεδίου προσωπικές του κτήσεις στην πόλη: α. ένα πανδοχείο, β. τέσσερεις νερόμυλους, γ. ένα αμπέλι, δ. ένα περιβόλι και ε. ένα μισθωμένο σπίτι μέσα στο κάστρο*[77].

Επομένως, όλες οι σωζόμενες μαρτυρίες αναφέρουν ότι τόσο η περιοχή Γαβαλιώτισσα, όσο και πολλά άλλα μέρη και κτήματα της Έδεσσας και της περιοχής ανήκουν στην οικογένεια των Παλαιολόγων.

Ε΄. Οι μέχρι τώρα προτάσεις για την ετυμολογία του ονόματος Γαβαλιώτισσα

Ε.1. Προταθείσες ετυμολογίες

Για την ετυμολογία του ονόματος *Γαβαλιώτισσα*, απ' όσο γνωρίζουμε, υπάρχουν μέχρι τώρα τρεις προτάσεις:

1.1. Ο Εδεσσαίος λόγιος Ε. Δ. Γιούσμης σε κείμενό του στην εφ. *Νέα Έδεσσα*, με ημερομηνία 10 Σεπτεμβρίου 1921, αναφέρει ότι *Γκαβαλιώτισσα*

73. Ο πρωτοβεστιάριος στο Βυζάντιο είναι ανώτερος αυλικός, υπεύθυνος για τη βασιλική ιματιοθήκη (βεστιάριο) (*Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα*, Αθήνα 1992, τ. 51, σ. 418-419).

74. *Actes de Lavra*, ό.π., σ. 103, στίχ. 29-30.

75. *Actes de Lavra*, ό.π., Νο 146, σ. 104, στίχ. 31-47.

76. Σμυρνάκη Γερασίμου, *Το Άγιον Όρος*, Καρυές Αγίου Όρους 1988 (φωτ. επανέκδοση), σ. 430, Θεοφίλου Βατοπαιδινού, «Χρονικόν περί της Ιεράς και Σεβασμίας Μεγίστης Μονής Βατοπαιδίου Αγίου Όρους», *Μακεδονικά*, Θεσσαλονίκη 1972, τ. 12, σ. 95.

77. Παπαδάκη Κ., «Η αθωνική παρουσία στην περιοχή της Ι. Μ. Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας» (εργασία ανέκδοτη), Regel W., *Χρυσόβουλα καὶ γράμματα τῆς ἐν τῷ Ἁγίῳ Ὄρει Ἄθω ἱερᾶς καὶ σεβασμίας μεγίστης μονῆς Βατοπεδίου*, Saint Petersburg 1988.

είναι η Παναγία η [...] *ἐλεοῦσα τοὺς γκαβοὺς [...]*[78], δηλαδή τους τυφλούς, και το δικαιολογεί ως εξής: [...] *Ἐν τῇ ὁδῷ Ἐγνατίας ὑπάρχει ἡ θέσις Γκαβαλιώτισσα (ἡ ἐλεοῦσα τοὺς γκαβούς) διότι ἐκεῖ προσήρχοντο τυφλοὶ ἐπαίται ἐπαιτοῦντες ἀπὸ τοὺς διαβάτας. Ἡ Ἐγνατία ὁδός, ἧς σώζονται λιθόστρωτοι καὶ γέφυραι, ὠνομάσθη ὑπὸ τῶν Τούρκων Χατζηχὰρ ἰσουλοὺ (ὁδὸς τῶν προσκυνητῶν), διότι ἐντεῦθεν μετέβαινον Χριστιανοί τε καὶ Τοῦρκοι εἰς τοὺς ἁγίους τόπους [...]*»[79].

Ο Ε. Δ. Γιούσμης τοποθετεί δηλαδή την περιοχή *Γαβαλιώτισσα* στις παρυφές της Εγνατίας οδού, η οποία περνούσε και από την Έδεσσα[80].

1.2. Ο Εδεσσαίος φιλόλογος Ν. Α. Σιδηρόπουλος σε χρονογράφημά του στην εφ. *Εδεσσαϊκή*, με ημερομηνία 19 Αυγούστου 1989, αναφέρει, ανάμεσα στα άλλα, και τα εξής: *Αλλά και για τη λέξη «Καβαλιώτισσα» λέγεται ότι δικαιολογείται η γραφή της επειδή ο κόσμος φανταζότανε την Παναγία της περιοχής έφιππη, καβάλα στο τετράποδο* και προτείνει μάλιστα στο ίδιο κείμενο τα εξής: *Η λαϊκή παράδοση έτσι διατήρησε αυτό το τοπωνύμιο και γι' αυτό νομίζω ότι πρέπει να χρησιμοποιούμε αναλλοίωτη τη λέξη Καβαλιώτισσα* και όχι τη γλωσσική μορφή Γκαβαλιώτισσα[81].

1.3. Ο Εδεσσαίος ιστορικός Γεώργιος Τουσίμης, με αφορμή το παραπάνω χρονογράφημα του Ν. Α. Σιδηρόπουλου, προσπαθώντας να ετυμολογήσει το τοπωνύμιο *Γαβαλιώτισσα*, σε κείμενό του στην εφ. *Εδεσσαϊκή*, με ημερομηνία 16 Σεπτεμβρίου 1989, αναφέρει, ανάμεσα στα άλλα, και τα εξής: *Όσον αφορά την ετυμολογία της λέξεως, σαφώς πρέπει να της αποδώσουμε βυζαντινή προέλευση. Πολλά δε στοιχεία πείθουν ότι έχει ετυμολογική σχέση με το όνο-*

78. Γιούσμης Ε. Δ, «Ολίγα τινά περί αλώσεως της Εδέσσης υπό των Τούρκων», εφ. *Νέα Έδεσσα*, έτ. Α΄, φ. 11 (10-9-1921), σ. 3, βλ. και Σιδηρόπουλος Α. Ν., «Για τη λέξη «Καβαλιώτισσα»», εφ. *Εδεσσαϊκή*, φ. 1354 (19-08-1989), σ. 1. Η λ. γκαβός προέρχεται από τη ρουμανική λ. gavu < λατ. cavus = κοίλος (Ανδριώτη Ν. Π., *Ετυμολογικό Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 67). Κατά μίαν άλλη άποψη προέρχεται από την αρχαία ελληνική λέξη σκαμβός «*στραβός*» (Φλώρος Α. Θ., *Νεοελληνικό Ετυμολογικό και Ερμηνευτικό Λεξικό*, Αθήνα 1980, σ. 100).

79. Γιούσμης Ε. Δ, «Ολίγα τινά περί αλώσεως της Εδέσσης υπό των Τούρκων», εφ. *Νέα Έδεσσα*, έτ. Α΄, φ. 11 (10-9-1921), σ. 3.

80. Hammond N. L. G. - Hatzopoulos M. B., «The Via Egnatia in Western Macedonia, Part II: The Via Egnatia from Mutatio Ad Duodecimum to Civitas Edessa», *American Jurnal of Ancient History*, 8 (1983) 48-53, Gounaropoulou L. - Hatzopoulos M. B., «Les milliaires de la voie Egnatienne entre Heraklee des Lyncestes et Thessalonique», *Μελετήματα* 1, Athens 1985, σ. 40-52, 81-82, Zachariadou Elisabeth, *The Via Egnatia under Ottoman Rule*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης. Για τους δρόμους στην Έδεσσα βλ. Σταλίδης Κ. Γεώργιος, «Δρόμοι στην Έδεσσα κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, σύμφωνα με τις μαρτυρίες περιηγητών», ΙΗ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο (31 Μαΐου - 1 Ιουνίου 1997), *Πρακτικά*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 49-65.

81. Σιδηρόπουλος Α. Ν., «Για τη λέξη "Καβαλιώτισσα"», εφ. *Εδεσσαϊκή*, φ. 1354 (19-08-1989), σ. 1.

μα της αρχοντικής βυζαντινής οικογένειας των Γαβαλά[δων]. Διότι κλάδοι και τιμάρια των Γαβαλάδων επισημαίνονται από τους ιστορικούς σε πολλές βυζαντινές επαρχίες, επιβιώνουν δε ακόμη και σήμερα σε πολλά σημεία της Ελλάδος τοπωνύμια και προσωνύμια που έχουν αναμφισβήτητη ιστορική σχέση με τον παραπάνω βυζαντινό άρχοντα[82].

Ε. 2. Αναίρεση προταθεισών ετυμολογιών

Οι παραπάνω τρεις προταθείσες ετυμολογίες του τοπωνυμίου *Γαβαλιώτισσα* αναιρούνται, κατά τη γνώμη μας, για ξεχωριστούς λόγους η καθεμιά:

2.1. Η άποψη του Ε. Δ. Γιούσμη (Ε.1.1) ότι η Παναγία είχε ονομαστεί *Γκαβαλιώτισσα*, επειδή ελεούσε τους γκαβούς (= τυφλούς), δε στηρίζεται σε ιστορικά και γλωσσικά δεδομένα και πρόκειται, φυσικά, περί παρετυμολογίας και όχι ετυμολογίας. Εάν ήταν έτσι, θα λεγόταν φυσικά **Γκαβοελεούσα* (ή κάτι γλωσσικώς παρόμοιο) και όχι *Γκαβαλιώτισσα*.

2.2. Η άποψη του Ν. Α. Σιδηρόπουλου (Ε.1.2) ότι η Παναγία είχε ονομαστεί *Καβαλιώτισσα*, επειδή ο λαός την φανταζόταν καβαλάρισσα, αναιρείται, γιατί πρόκειται και αυτή περί παρετυμολογίας. Κοντά σε όλα τα άλλα επιχειρήματα, πρέπει να προστεθεί ότι στην ορθόδοξη λατρεία δεν έχουμε έφιππη Παναγία ούτε φυσικά παρόμοιο προσωνύμιο που αποδίδεται στην Παναγία[83].

Στο παραπάνω *κατάστιχον*, το οποίο συνοδεύει το *ἐκδοτήριον γράμμα* και με το οποίο αφιερώνονται τα περιουσιακά στοιχεία της Ι. Μ. *Παναγίας Γαβαλιώτισσας* στην Ι. Μ. Αγίας Λαύρας, έχουμε και σχετική περιγραφή για την εικόνα της Παναγίας, ως εξής: *ἀρχή, εἰκόνα τῆς Γαβαλιωτίσ(σης) ἐγκοσμημέν(ον) λείπει γοῦν ἐξ αὐτῆς τὸ χέριν (καὶ) βοῦλλαι β΄*[84].

Σύμφωνα με την περιγραφή αυτή, η Παναγία φορούσε ασημένιο ή χρυσό ή επίχρυσο *πουκάμισο* και δεν ήταν στην εικόνα της μόνο ζωγραφισμένη η μορφή της. Βεβαίως, δεν μας δίνεται πλήρως η περιγραφή της εικόνας, για

82. Τουσίμης Γ., «Γαβαλιώτισσα», εφ. *Εδεσσαϊκή*, φ. 1358 (16-09-1989), σ. 2, Τουσίμης Γ., «Γαβαλιώτισσα. Ετυμολογική μελέτη», Γαβαλιώτισσα 94, 1-4 Σεπτεμβρίου. Δήμος Έδεσσας. Δημοτική Επιχείρηση «Καταρράκτες» Έδεσσας, Έδεσσα 1994, σ. 16. Την άποψη αυτή δέχεται, το έτος 1993, και ο Εδεσσαίος νομικός Γ. Ι. Μίντσης (Μίντση Ι. Γ., *Ιστορία της Έδεσσας*, ό.π., σ. 98-99).

83. Για το θέμα βλ. ενδεικτ. Καλοκύρη Κ. Δ., *Η Θεοτόκος εις την εικονογραφίαν Ανατολής και Δύσεως*, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 35-51, Σμυρνάκη Γερασ., *Το Άγιον Όρος*, Εν Αθήναις 1903 (passim), *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια «Πυρσός»*, Αθήναι, τ. 19, σ. 495-501, Καρέλης Δημ., *Προσωνύμια της Παναγίας*, Εκδόσεις ΡΟΠΤΡΟΝ, Αθήνα 1990, σ. 13-75.

84. *Actes de Lavra*, ό.π., σ. 106, στίχ. 1-2. Η λ. «εγκοσμημένον» πρέπει να αποδοθεί «εγκοσμημένη», βλ. και σ. 107, στίχ. 6. Για τη σημασία της λ. «*βοῦλλαι*» στα μεσαιωνικά κείμενα βλ. Κριαρά Εμμ., *Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημώδους Γραμματείας*, τ. Δ΄, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 169-170.

να ξέρουμε πώς ήταν εκείνη η Παναγία, ώστε να λύσουμε ευκολότερα το ζήτημα.

2.3. Η άποψη του Γ. Τουσίμη (Ε.1.3) αναιρείται για τους παρακάτω ιστορικούς και γλωσσικούς λόγους:

2.3.1. Ιστορικοί λόγοι

1.1. Σύμφωνα με το παραπάνω *ἐκδοτήριον γράμμα* του Θωμά Κομνηνού Πρελιούμποβιτς και της Μαρίας Αγγελίνας Δούκαινας Παλαιολογίνας, ο ιερός ναός της *Παναγίας Γαβαλιωτίσσης*, όπως έχει αναφερθεί προηγουμένως, είχε ανεγερθεί [...] *εἰς τόπον κληρονομικὸν ἡμῶν, ἤγουν τοῦ προπάππου τῆς βασιλείας ἡμῶν τοῦ ἀοιδήμου* [sic] *ἐκείνου πρωτοβεστιαρίου Ἀγγέλου τοῦ Παλαιολόγου κὺρ Ἀνδρονίκου* [...]»[85].

Άρα, σύμφωνα μ' αυτά, ο χώρος ανήκε στην οικογένεια των Παλαιολόγων και όχι των Γαβαλάδων.

1.2. Το όνομα *Γαβαλάς* είναι όνομα βυζαντινών οικογενειών που έλκουν την καταγωγή τους από τα Γάβαλα της Συρίας[86]. Επομένως, είναι τοπωνυμιακό επώνυμο (πατριδωνυμικό) και δηλώνει αυτόν, ο οποίος έχει προέλευση ή καταγωγή από την πόλη Γάβαλα της Συρίας[87]. Ανήκει στην κατηγορία των οικογενειακών ονομάτων, τα οποία σχηματίζονται *χωρίς παραγωγική κατάληξη και μόνο με την προσθήκη ενός -ς, που χαρακτηρίζει το αρσενικό τους γένος, όταν δεν το είχαν τα τοπωνύμια*, όπως π. χ. τα οικογενειακά ονόματα: *Αϊβαλής* (< Αϊβαλί + -ς), *Κέρκυρας* (< Κέρκυρα + -ς), *Κόζανης* (< Κόζα-

85. *Actes de Lavra, ό.π.*, σ. 103, στίχ. 29-30. Το οικογενειακό δέντρο της Μαρίας Αγγελίνας Δούκαινας Παλαιολογίνας, στην οποία ανήκε ο παραπάνω χώρος, είναι: Ανδρόνικος Παλαιολόγος + κόρη Κοκάλα/ > Άννα Παλαιολογίνα + α. Ιωάννης Β΄ Orsini (+ β. Ιβάν Κομνηνός)/ > (α. Νικηφόρος β.) Θωμαΐς + Συμεών Ούρεσης Παλαιολόγος/ > Μαρία Αγγελίνα Δούκαινα Παλαιολογίνα + Θωμάς Πρελιούμποβιτς (βλ. ενδεικτ. Mavromatis L., «À propos des liens de dependance en Epire à la fin du XIVe siècle», *Recueil des traveaux de l'Institut d'Études Byzantines*, Beograd 1980, τ. 19, σ. 279, Παπαδάκη Κ., «Η Ιερά Μονή της Παναγίας της Γαβαλιωτίσσης Εδέσσης» (εργασία ανέκδοτη), Papadopoulos Averkios Th., *Versuch einer Genealogie der Palaiologen 1259-1453*, Amsterdam 1962, σ. 25-26, 31-32, Estopañan Cirac S., *Bizanzio y España. El legado de la basilissa Maria y de los despotas Thomas y Esau de Ioannina*, II, Barcelona 1943, σ. 35-53).

86. Τριανταφυλλίδης Μαν., *Τα οικογενειακά μας ονόματα*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 37-38. Ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης το όνομα Γαβαλάς το αναφέρει σε δύο περιπτώσεις: 1. *Βυζαντινά εθνικά παρανόματα ή οικογενειακά είναι:* [...] *Γαβαλάς (Γάβαλα Συρίας)* [...] (σ. 37-38), 2. *Ιταλικά οικογενειακά* [...] *στη Νίσυρο: Γαβαλάς* [...] (σ. 91-92), Συμεωνίδη Χαρ. Π., *Εισαγωγή στην ελληνική ονοματολογία*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 97.

87. Τομπαΐδης Δημ., *Ελληνικά επώνυμα τουρκικής προέλευσης*, Αθήνα 1990, σ. 18, βλ. και Ανδριώτης, *Ετυμολογικό Λεξικό*, σ. 38-39, Συμεωνίδη Χαρ. Π., *Εισαγωγή στην ελληνική Ονοματολογία, ό.π.*, σ. 97.

νη (Κοζάνη)+ ς), *Μεσολόγγης* < Μεσολόγγι + ς), *Σαλονίκης* (Σαλονίκη + ς) κ.ά.[88].

1.3. Από τις γνωστές, μέχρι τώρα, ιστορικές μαρτυρίες δε γνωρίζουμε να έχει εγκατασταθεί στην Έδεσσα οικογένεια Γαβαλάδων, από την οποία να προέρχεται το όνομα *Γαβαλιώτισσα*, όπως υποστηρίζεται[89]. Και από τις γνωστές πηγές, γενικώς, δεν αναφέρεται *οίκος* Γαβαλάδων στη Μακεδονία[90].

1.3.1. Όπως είναι γνωστό, η βυζαντινή οικογένεια των Γαβαλάδων, όπως και των Φωκάδων, των Κλάδων, των Βλαστών, των Μελισσηνών κ.ά., είχαν εγκατασταθεί στην Κρήτη, μετά το έτος 961 μ.Χ., επί αυτοκράτορος Κωνσταντίνου Ι΄ Δούκα (1059-1067), προκειμένου να ενισχυθεί ο ελληνικός πληθυσμός, όταν η Κρήτη, μετά την εκδίωξη των μωαμεθανών, είχε επανέλθει και πάλι στην Βυζαντινή Αυτοκρατορία[91].

1.3.2. Επίσης, βυζαντινή οικογένεια Γαβαλάδων καταλαμβάνει, μετά την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως από τους Λατίνους, το έτος 1204, επί αυτοκράτορος Αλεξίου Ε΄ Μούρτζουφλου (1204), τη Ρόδο, όπου και είχε ιδρύσει δική της δυναστεία, άλλοτε υποτελή στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία και άλλοτε ανεξάρτητη απ' αυτήν[92].

1.3.3. Επίσης, σύμφωνα με το *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, κατά την εποχή αυτή, πρόσωπα με το όνομα *Γαβαλάς* και όχι «*οίκος*» Γαβαλάδων αναφέρονται σε διάφορα μέρη της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας [Κρήτη (14ος/15ος αι., 1414, 1443, 1452-1462), Ροδολίβος Σερρών (1316), Θεσσαλονίκη (1343, 1430), Χαλκιδική (14ος αι.), Φιλαδέλφεια (1311),

88. Τριανταφυλλίδης Μαν., *Τα οικογενειακά μας ονόματα, ό.π.*, σ. 33-34.
89. Τουσίμης Γ., «Γαβαλιώτισα», εφ. *Εδεσσαϊκή*, φ. 1358 (16-09-1989), σ. 2, Τουσίμης Γ., «Γαβαλιώτισσα. Ετυμολογική μελέτη», Γαβαλιώτισσα '94, Δήμος Έδεσσας, Δημοτική επιχείρηση «Καταρράκτες» Έδεσσας, Έδεσσα 1994, σ. 16.
90. Καραγιαννόπουλος Ι., «Θεσμοί, Κοινωνία, Οικονομία», *Μακεδονία*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1982, σ. 329-331.
91. Παπαρρηγοπούλου Κ., *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* [...]^8, τ. 4α, σ. 300, τ. 4β, σ. 148, τ. 5β, σ. 183, *Υδρία, Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια* [...], τ. 14, σ. 267, *Εγκυκλοπαίδεια, Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα*, τ. 15, σ. 417-418.
92. Παπαρρηγοπούλου Κ., *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* [...]^8, τ. 5α, σ. 50, τ. 4β, σ. 148, Σαββίδης Α., «Η Ρόδος και η δυναστεία των Γαβαλάδων την περίοδο 1204-1250 μ.Χ.», *Δ.Ι.Ε.Ε.Ε.* 24 (1981) 358-374 + 2 πίν., Σαββίδης Α. Γ. Κ., «Η Βυζαντινή δυναστεία των Γαβαλάδων και η ελληνοϊταλική διαμάχη για τη Ρόδο το 13ο αιώνα», *Βυζαντινά* 12 (1983) 405-423 + 5 πίν., Σαββίδης Αλ. Γ. Κ., *Βυζαντινά στασιαστικά και αυτονομιστικά κινήματα στα Δωδεκάννησα και στη Μικρά Ασία 1189 -c. 1240 μ.Χ.*, Αθήνα 1987, Savides Alexis G. C., «Rhodes from the end of the Gavalas rule to the conquest by the hospitallers, A.D. c. 1250-1309», *Βυζαντινός Δόμος*, Αθήνα 1988, τ. 2, σ. 199-232, Σαββίδη Α. Γ. Κ., «Η γενουατική κατάληψη της Ρόδου το 1248-1250 μ.Χ.», *Παρνασσός*, Αθήναι 1990, τ. ΛΒ΄, σ. 183-199, Σκανδαλίδη Μιχ., «Η πειρατεία στη Ρόδο και στα άλλα νησιά του δωδεκανησιακού αρχιπελάγους», *Δωδεκανησιακά Χρονικά*, Αθήνα (χ.χ.;), τ. ΙΒ΄, σ. 11-32, *Εγκυκλοπαίδεια, Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα*, τ. 15, σ. 417-418.

Θράκη (1332), Λήμνος (1355) κ.α.], αλλά όχι στην Έδεσσα και την περιοχή της[93].

1.3.4. Επίσης, ενδεικτικώς αναφέρουμε ότι το έτος 1601, το επώνυμο *Γαβαλάς* απαντάται στον Αμόλοχο της Άνδρου[94]. Το έτος 1640 αναφέρεται ο αγιογράφος *Γεώργιος Γαβαλλάς* και ο *Κωνσταντίνος Γαβαλλάς*. Σε εικόνα, που παριστάνει τη Σταύρωση, αναφέρεται: *Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Κωνσταντίνου Γαβαλλᾶ καὶ τῆς συμβίας αὐτοῦ Ἑλένης. Γεωργίου Γαβαλλᾶ κόπος ,ΑΧΜ΄ = 1640*[95]. Επίσης, το έτος περίπου 1787 αναφέρεται ο αγιογράφος Αντώνιος *Γαβαλάς* από τη Θήρα[96].

1.3.5. Ακόμη, πρέπει να τονισθεί ότι ο Ιω. Καντακουζηνός (1292-1383) αναφέρει πως, την άνοιξη του έτους 1328, κατά την πάλη των δύο Ανδρονίκων Παλαιολόγων Β΄ (1232-1328) και Γ΄ (1328-1341) με κέντρο την Έδεσσα[97], στην πόλη υπάρχουν οι *δυνατοί*, δηλαδή μεγάλοι και πλούσιοι άρχοντες (γαιοκτήμονες, *προνοιάριοι* (= καρπωτές των φόρων), έμποροι κ.ά.)[98]. Αναφέρονται σ' αυτήν οι τρεις αδελφοί Άγγελοι, οι επικαλούμενοι Ραδίποροι, ο μέγας χαρτουλάριος Λάσκαρις (Άγγελοι, Ραδίποροι, Λασκαριώτες)[99]. Έτσι, μνημονεύει ο Ιω. Καντακουζηνός: [...] *Οἱ ἐν Ἐδέσσῃ δυνατοί, οἵ τε Ἄγγελοι Ραδίποροι ἐπικεκλημένοι τρεῖς ὄντες ἀδελφοί, κι ὁ Λάσκαρις* [...][100]. Δεν αναφέρει όμως βυζαντινό όνομα *Γαβαλάς*.

1.3.6. Το έτος 1385 ο διοικητής της Έδεσσας και της περιοχής Νικόλαος Παγάσης, ο Βαλδουβίνος αφιερώνει στην Ιερά Μονή Αγίου Παύλου του Αγίου Όρους την Ιερά Μονή της Παναγίας *τὴν οὕτω πως καλουμένην Μεσονησιώτισσαν*[101], η οποία, σύμφωνα με τις νεότερες έρευνες, τοποθετείται στην

93. *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, 2η Faszikel, Verlag der Österreichschen Akademie der Wissenschaften, Wien 1977, σ. 123-125, *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit, Addenda und Corrigenda*, 2η Faszikel 1-8, Verlag der Österreichschen Akademie der Wissenschaften, Wien 1988, σ. 57-58.

94. Πολέμης Δημ., «Γύρω από τα ανδρωνύμια των Αρβανιτών της Άνδρου κατά τον 16. αιώνα», *Ονόματα*, Αθήνα 1982, τ. 7, σ. 8.

95. *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία*, Αθήναι 1964, τ. 4, σ. 100, Πιομπίνος Ι. Φ., *Έλληνες αγιογράφοι μέχρι το 1821*, Αθήνα 1984^2, σ. 67.

96. Πιομπίνος Ι. Φ., *Έλληνες αγιογράφοι, ό.π.*, σ. 67.

97. Σταλίδης Κ. Γ., *Η Έδεσσα στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, ό.π.*, σ. 47-86.

98. Μίντσης Γ. Ι., *Ιστορία της Έδεσσας, ό.π.*, σ. 95.

99. Καραγιαννόπουλος Ι., «Θεσμοί, Κοινωνία, Οικονομία», *Μακεδονία*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1982, σ. 331.

100. Καντακουζηνός Ιω., έκδ. Βενετίας, 1, σ. 135.

101. Każdan A. P., «Dva pozdnevizantijskih akta iz sobranija P. I. Sevastjanova», *Vizantijskij Vremennik*, Moskva - Lelingrad 1949, τ. 2/27, σ. 318, στίχ. 12-13. Ο Stéphane Binon αναφέρει ότι η Ιερά Μονή Μεσονησιώτισσα «οφείλει το όνομά της είτε στον πρώτο της ιδρυτή (επειδή Μεσονησιώτης είναι ένα πατρώνυμο πολύ γνωστό) είτε στη θέση της, πάνω σ' ένα νησί της λίμνης» (Binon St., *Les origines légendaires et l'histoire de Xéropotamou et de Saint-Paul de l'Athos*, Louvain 1942, σ. 267). Βεβαίως, το ορθό είναι ότι πήρε αυτό το όνομα από τον τόπο (βλ. παρακάτω στο κεφάλαιο 2.3.2. Γλωσσικοί λόγοι).

περιοχή του χωριού Νησί[102], το οποίο ανήκει στην περιοχή Έδεσσας του νομού Πέλλας[103].

Στο παραπάνω έγγραφο αναφέρονται πολλά ονόματα στην Έδεσσα και την περιοχή της, όπως π. χ.: *τοῦ Κώνστα, τοῦ μαύρου, τοῦ Ρωμανοῦ, Γεώργιος ὁ Χαλκεύς, Κώνστας ὁ Τζουκαλᾶς, Γεώργιος ὁ Φαράτζης, Στασηνοῦ, Σαρακηνοῦ, Ἀλέξιος, Μανασῆ, Λουκᾶ τοῦ Φλουτάνου, Προντανίου υἱόν, ἡ γυνὴ Μάρας, ὁ υἱὸς αὐτοῦ Μποτζίκης, ἡ δὲ θυγάτηρ Θεοδώρα, Κώνστας τοῦ Λήου, ἡ γυνὴ Εἰρήνη, Μπολεσλάβος, Ἰωάννης, Τρίφων*[104] κ.ά. Και στο έγγραφο αυτό δεν αναφέρεται πουθενά το όνομα *Γαβαλάς*.

1.3.7. Και στους σωζόμενους κώδικες της τότε Ιεράς Μητροπόλεως Βοδενών, της σημερινής δηλαδή Ιεράς Μητροπόλεως Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας, από τους οποίους ο παλαιότερος[105] αρχίζει το έτος 1782, δε σώζεται όνομα *Γαβαλάς*, αν και είναι πιο κοντά χρονικώς προς τη βυζαντινή εποχή.

1.3.8. Και σήμερα (έτος 1999), σύμφωνα με τους τηλεφωνικούς καταλόγους του ΟΤΕ, το επώνυμο *Γαβαλάς* (Γαβαλλάς, Γκαβαλάς, Γαβαλίδης) υπάρχει σε πολλά μέρη της Ελλάδας: Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Βόλος, Ηράκλειο, Κέρκυρα, Κιλκίς, Κόρινθος, Λάρισα, Μέγαρα, Πάτρα, Ρέθυμνο, Χανιά κ. α. Κυρίως όμως απαντάται στα νησιά του Αιγαίου: Αίγινα, Αμοργός, Ανάφη, Ερμιόνη, Θήρα, Κάλυμνος, Κύθνος, Μύκονος, Μυτιλήνη, Νάξος, Πάρος, Πόρος, Ρόδος, Σίκινος, Σκόπελος, Σκύρος, Σύρος, Φολέγανδρος κ.α.[106].

1.3.9. Στην Έδεσσα, κατά σύμπτωση, δε μνημονεύεται στην ιστορία της και κατά το απώτερο και πρόσφατο παρελθόν, αλλά και σήμερα (1999) κανένα επώνυμο *Γαβαλάς*.

102. Subotić G., «Le monastère de la Vierge Mésonisiôtissa», *Recueil des traveaux de l'Institut d'études byzantines, No XXVI*, Beograd 1987, σ. 125-171.

103. *Στοιχεία συστάσεως και εξελίξεως των δήμων και κοινοτήτων. 37 Νομός Πέλλης*, Αθήναι 1962, σ. 174.

104. Każdan A. P., «Dva pozdnevizantijskih akta iz sobranija P. I. Sevastjanova», *Vizantijskij Vremennik*, Moskva - Lelingrad 1949, τ. 2/27, σ. 318, στίχ. 317-318.

105. Σταλίδης Κ. Γ., *Κῶδιξ, ὁ τὸ πρῶτον συστηθείς, ἅμα τῇ συστήσει τῆς Ἑλληνικῆς Σχολῆς ἐν τῇ πολιτείᾳ Βοδενῶν, ἐν ἔτει ,ΑΨΠΕ΄*, Έδεσσα 1979, βλ. επίσης για δημοσιευμένους κώδικες της Ιεράς Μητροπόλεως Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας, Σταλίδης Κ. Γ., *Η Αγία Τριάδα Εδέσσης*, Έδεσσα 1977, σ. 77-121, Σταλίδης Κ. Γ., «*Κῶδιξ λογαριασμῶν ἐπιτρόπων τῆς Ἱερᾶς Ἐκκλησίας τῆς Παναγίας Ἐλεούσης*» Έδεσσα 1823-1910», ΙΖ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο (31 Μαΐου - 2 Ιουνίου 1996), *Πρακτικά*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 97-158.

106. *Κατάλογος συνδρομητών τηλεφώνου της Ελλάδος, Β΄ Εξάμηνο 1998*, βλ. επίσης και Πάτση Χ., *Μεγάλη Εγκυκλοπαίδεια της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήναι (χ.χ.), τ. 5, σ. 49-50, *Εγκυκλοπαίδεια, Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα*, τ. 15, σ. 418, *Υδρία, Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια* [...], τ. 16, σ. 267.

Επομένως, σύμφωνα με τους ιστορικούς αυτούς λόγους, το τοπωνύμιο, στο χώρο του οποίου είχε ανεγερθεί ο ιερός ναός της «*Παναγίας Γαβαλιώτίσσης*» δεν έχει καμιά σχέση με το βυζαντινό όνομα *Γαβαλάς*, όπως υποστηρίζεται[107], αλλά με τους Παλαιολόγους, κτήμα των οποίων την εποχή εκείνη είναι η περιοχή.

2.3.2. Γλωσσικοί λόγοι

1. Σύμφωνα με τους κανόνες, οι οποίοι ισχύουν στη Νεοελληνική Γλώσσα, [..] *τα ονόματα των τόπων, πόλεων, χωρών, εθνικών ομάδων δημιουργούν αντίστοιχα επίθετα για την δήλωση της προέλευσης, καταγωγής κττ. με πάρα πολλές καταλήξεις* [...][108], ανάμεσα στις οποίες είναι και η παραγωγική κατάληξη - (ι)ώτης για αρσενικό, και -(ι)ώτισσα για το θηλυκό: Αϊβαλί > *Αϊβαλ-ιώτης, Αϊβαλ-ιώτισσα*, Βέροια > *Βερ-οιώτης, Βερ-οιώτισσα*, Γαβαλού > *Γαβαλ-ιώτης, Γαβαλ-ιώτισσα*, Γέφυρα > *Γεφυρ-ιώτης, Γεφυρ-ιώτισσα*, Γιαννιτσά > *Γιαννιτσ-ιώτης, Γιαννιτσ-ιώτισσα*, Γιάννενα > *Γιανν-ιώτης, Γιανν-ιώτισσα*, Καβάλα > *Καβαλ-ιώτης, Καβαλ-ιώτισσα*, Μεσημέρι > *Μεσημερ-ιώτης, Μεσημερ-ιώτισσα*, Σάμος < *Σαμ-ιώτης, Σαμ-ιώτισσα*, κ.ά.[109].

Επομένως, το εδεσσαϊκό θηλυκό τοπωνυμικό επίθετο *Γαβαλ-ιώτισσα* προϋποθέτει, σύμφωνα πάντα με τους γλωσσικούς κανόνες, ένα αρσενικό ουσιαστικό *Γαβαλ-ιώτης*, το οποίο, σύμφωνα πάλι με τους γλωσσικούς κανόνες, δεν μπορεί να προέλθει από ένα κύριο όνομα (βαπτιστικό ή επώνυμο) *Γαβαλάς*, αλλά από έναν τόπο, μια πόλη, έναν χώρο, μια εθνική ομάδα. Δηλαδή, προϋποθέτει για το τοπωνύμιο της Έδεσσας μια θεωρητική γλωσσική μορφή, όπως π. χ: *η Γάβαλα* ή *η Γαβάλα* ή *η Γαβαλά* ή *η Γαβαλού* ή *τα Γάβαλα*, ή *τα Γαβάλα*, ή *τα Γαβαλά* ή *ο Γάβαλος*, ή *ο Γαβάλος* ή *οι Γάβαλοι*, ή *οι Γαβάλοι*, ή *Gavala, Cavala, Καβάλα* κ. ά. Μπορεί, φυσικά, να προέλθει και από το όνομα ο *Γαβαλάς*, αλλά, φυσικά, ως τοπωνύμιο και όχι ως όνομα.

Στο κύριο πατριδωνυμικό επώνυμο *Γαβαλάς* είναι δυνατόν να προστεθούν άλλες παραγωγικές καταλήξεις, όπως π.χ. η κατάληξη -ικός, και να προέλθει το επίθετο **γαβαλ-ικός*, το οποίο φανερώνει αυτόν που έχει σχέση ή που

107. Τουσίμης Γ., «Γαβαλιώτισα», εφ. *Εδεσσαϊκή*, φ. 1358 (16-09-1989), σ. 2, Τουσίμης Γ., «Γαβαλιώτισσα. Ετυμολογική μελέτη», Γαβαλιώτισσα '94, Δήμος Έδεσσας, Δημοτική επιχείρηση «Καταρράκτες» Έδεσσας, Έδεσσα 1994, σ. 16.

108. Τσοπανάκης Αγ. Γ., *Νεοελληνική Γραμματική*, Θεσσαλονίκη Αθήνα 1994, σ. 673-674, Τριανταφυλλίδης Μαν., *Τα οικογενειακά μας ονόματα*, ό.π., σ. 25-26, *Νεοελληνική Γραμματική*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη [...], Θεσσαλονίκη 1978, σ. 128, *Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα*, τ. 31, σ. 413.

109. Το i (ι, οι) σ' αυτές τις περιπτώσεις είναι ημίφωνο, βλ. Τριανταφυλλίδης Μαν., *Τα οικογενειακά μας ονόματα*, ό.π., σ. 25-26, Συμεωνίδη Χαρ. Π., *Εισαγωγή στην ελληνική Ονοματολογία*, ό.π., σ. 97.

ανήκει στο σημαινόμενο από το πρωτότυπο *Γαβαλάς*[110].

Για να δεχθούμε ότι προέρχεται από το κύριο όνομα *Γαβαλάς*, πρέπει να δεχθούμε ότι το κύριο αυτό όνομα έγινε πρώτα τοπωνύμιο, όπως συμβαίνει με το χωριό της Εύβοιας *Γαβαλάς*, του οποίου ο κάτοικος λέγεται *Γαβαλαίος, Γαβαλ-αίισσα* ή και *Γαβαλ-ιώτης, Γαβαλ-ιώτισσα*.

Επομένως, και γλωσσικοί λόγοι αποκλείουν το τοπωνύμιο Γαβαλιώτισσα να έχει προέλθει από το όνομα Γαβαλάς.

2. Κοντά στα παραπάνω, πρέπει να προσθέσουμε επιπλέον πως η άποψη ότι το τοπωνύμιο Παναγία *Γαβαλιώτισσα* προέρχεται από όνομα τόπου και όχι από το κύριο όνομα *Γαβαλάς*, εκτός από τα παραπάνω, ενισχύεται και από το γεγονός ότι τα προσωνύμια της Παναγίας με γραμματική παραγωγική κατάληξη -(ι)ώτισσα έχουν σχέση κυρίως με τόπο και όχι με ονόματα, όπως π.χ.[111]: (Παναγία) *Αγρινιώτισσα* (Κεφαλονιά), *Αμπελακιώτισσα* (Ναυπακτία), *Ασπροβουνιώτισσα, Βλαχερνιώτισσα* (Κυδωνιές), *Βουνιώτισσα* (Ληξούρι), *Θεραπιώτισσα* (Θεραπιά Κωνσταντινουπόλεως), *Καμπαναριώτισσα* (Χάλκη), *Καμπιώτισσα* (Σύμη), *Καρυώτισσα* (Καρυές, Άγιον Όρος), *Καστελιώτισσα* (Κύπρος), *Καστριώτισσα* (Καστελόριζο), *Καταφυγιώτισσα* (Κρήτη), *Κυπριώτισσα, Λιβαδιώτισσα* (Κύπρος), *Λιμενιώτισσα* (Πάρος), *Λιμνιώτισσα* (Μύκονος), *Μεγαλοσπηλιώτισσα, Μηλιώτισσα* (Μηλιά)[112], *Μυρτιώτισσα* (χτισμένη στη θέση «Μυρτιές» της Καλύμνου, από το οποίο μάλιστα προέκυψε και ομώνυμο γυναικείο βαπτιστικό όνομα)[113], *Ξεροπηγαδιώτισσα, Ολυμπιώτισσα* (Ελασσόνα), *Πυργιώτισσα* (Αθήνα), *Σαμακοβλιώτισσα, Σουμελιώτισσα* (Βέρμιο), *Σπηλιώτισσα* (Σκύρος), *Φαναριώτισσα, Χρυσοβουνιώτισσα, Χρυσοκαστριώτισσα, Χρυσομεσογιώτισσα* (Μεσάγη, Κύπρος), *Χρυσοσπηλιώτισα* (Αθήνα)[114], *Ψεριμιώτισσα* (εκκλησία της Παναγίας στο μικρό νησί Ψέριμος της Καλύμνου)[115] κ.ά.

110. Τσοπανάκης, *Νεοελληνική Γραμματική*, ό.π., σ. 677-678, Τριανταφυλλίδης, *Νεοελληνική Γραμματική*, ό.π., σ. 138-140.

111. Για τα προσωνύμια της Παναγίας βλ. ενδεικτ. Καλοκύρη Κ. Δ, *Η Θεοτόκος εις την εικονογραφίαν Ανατολής και Δύσεως*, ό.π., σ. 35-51, Σμυρνάκη Γερασ., *Το Άγιον Όρος*, Εν Αθήναις 1903 (passim), *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια «Πυρσός»*, Αθήναι, τ. 19, σ. 495-501, Καρέλης Δημ., *Προσωνύμια της Παναγίας*, ό.π., σ. 13-75.

112. Με το όνομα Μηλιώτισσα υπάρχει εικόνα της Παναγίας που φυλάσσεται στον ιερό ναό «Γενέσιον της Θεοτόκου» στο χωριό Μηλιά του Ν. Πέλλας (εφ. *Εδεσσαϊκή*, φ. 1827 (05-09-1998), σ. 2).

113. Καπελλά Θεμελίνα, «Ονόματα εκκλησιών της Παναγίας στην Κάλυμνο», *Ονόματα*, Αθήνα 1984, τ. 9, σ. 182, Καπελλά Θεμελίνα, «Ονόματα γυναικεία στην Κάλυμνο», *Ονόματα*, Αθήνα 1988, τ. 12, σ. 226.

114. Καρέλης Δημ., *Προσωνύμια της Παναγίας*, ό.π., σ. 13-75.

115. Καπελλά Θεμελίνα, «Ονόματα εκκλησιών της Παναγίας στην Κάλυμνο», *Ονόματα*, Αθήνα 1984, τ. 9, σ. 183.

Επίσης, το προσωνύμιο της Παναγίας με τη μορφή -ιώτισσα δίνεται σ' αυτήν κατ' αναλογία προς άλλα επώνυμα, τα οποία έχουν προέλθει από επίθετα σε -ιώτης, θηλ. -ιώτισσα: *Κυριώτισσα* (παναγία του Κύρου, 6ος αι.)[116], *Παναγία Καλαμιώτισσα* (Κάλυμνος), επειδή βρέθηκε μέσα σε καλαμιές[117], Παναγία *Λιμνιώτισσα* (Κάλυμνος), επειδή βρέθηκε μέσα σε περιοχή όπου λίμναζαν νερά[118].

Ακόμη, αποδίδεται το προσωνύμιο στην Παναγία, χωρίς να έχουμε προηγουμένως ενδιάμεσους τύπους, όπως π.χ.: Παναγία *Κρεμνιώτισσα* (Σαμοθράκη)[119], επειδή το εκκλησάκι είναι χτισμένο πάνω σε γκρεμό (χωρίς να υπάρχει τοπωνύμιο και χωρίς να υπάρχει προηγούμενος γλωσσικός τύπος *κρεμνιώτης), *Μυρτιδιώτισσα* («η μεταξύ μύρτων ευρεθείσα», Κύθηρα)[120].

Βεβαίως, με το πέρασμα του χρόνου, η κατάληξη -ιώτισσα (-ώτισσα, -ιτισσα) αποσπάται από την αρχική της σημασία και προέλευση και δίνεται αυτοτελώς ως προσωνύμιο στην Παναγία, χωρίς να έχει καμιά σχέση με τόπο, όπως π. χ.: *Κυριώτισσα* (< Κυριότης, Βέροια[121]), *Μακαριώτισσα* (< «Μακαριότης», Βέροια, περιοχή Ελιάς [...] *και σήμερα ακόμη η συνοικία λέγεται «Μαχαλάς της Μακαριώτισσας»* [...][122], *Πυργώτισσα* (Ακάθιστος Ύμνος: *Χαίρε της εκκλησίας ο ασάλευτος πύργος*[123], Παναγία *Υπεραγαθιώτισσα* (< υπεράγαθος + -ιώτισσα), αλλά και *Αντιφωνήτισσα* (< αντίφωνον[124], Κωνσταντινούπολη), *Αρβανίτισσα* (< Αρβανίτης, Χίος), *Βηματάρισσα* (< ιερόν βήμα, Άγιον Όρος), *Γερόντισσα* (γέρων, γέροντ-ος, Άγιον Όρος), *Διακόνισσα* (< διάκονος, Άγιον Όρος), *Κτιτόρισσα* (< κτίτωρ, Άγιον Όρος).

116. Καλοκύρη Κ. Δ., *Η Θεοτόκος εις την εικονογραφίαν Ανατολής και Δύσεως*, ό.π., σ. 43.

117. Καπελλά Θεμελίνα, «Ονόματα εκκλησιών της Παναγίας στην Κάλυμνο», *Ονόματα*, Αθήνα 1984, τ. 9, σ. 181.

118. Καπελλά Θεμελίνα, «Ονόματα εκκλησιών της Παναγίας στην Κάλυμνο», *Ονόματα*, Αθήνα 1984, τ. 9, σ. 181.

119. Παπαγεωργίου Σόφη Ν., *Σαμοθράκη*, Αθήνα 1982, όπου για το όνομα *Κρεμνιώτισα* βλ. χάρτη μεταξύ των σελίδων 240-241.

120. Καλοκύρη Κ. Δ., *Η Θεοτόκος εις την εικονογραφίαν Ανατολής και Δύσεως*, ό.π., 38, 45.

121. Χιονίδης Γ. Χ., *Ιστορία της Βεροίας*, τ. 2, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 195, όπου και σχετική βιβλιογραφία, Χιονίδης Γ. Χ., *Ο όσιος Αντώνιος, ο νέος*, Βέροια 1965, σ. 21-22, παραπ. 20.

122. Χιονίδης Γ. Χ., *Ιστορία της Βεροίας*, τ. 2, ό.π., σ. 190, βλ. και σ. 182, 183, όπου αναφέρεται συνοικία Μακαριώτισσα (Άγιος Γεώργιος Μακαριωτίσσης, Άγιος Νικόλαος Μακαριωτίσσης).

123. Καλοκύρη Κ. Δ., *Η Θεοτόκος εις την εικονογραφίαν Ανατολής και Δύσεως*, ό.π., σ. 37.

124. Το αντίφωνον, (συνήθως στον πληθυντικό τα αντίφωνα) στην ορθόδοξη εκκλησιαστική λατρεία είναι στίχοι που ψάλλουν εναλλάξ οι δύο χοροί πριν από τη Μικρή Είσοδο κατά τη λειτουργία (Κριαρά Εμμ., *Λεξικό της Σύγχρονης Ελληνικής Δημοτικής Γλώσσας*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1995, σ. 127).

ΣΤ΄. Ομόηχες και ομόρριζες προς το τοπωνύμιο Γαβαλιώτισσα λέξεις

Κοντά σε όλα αυτά, πρέπει να προσθέσουμε ότι υπάρχουν αρκετές ομόηχες ή ομμόρριζες λέξεις με διάφορες γλωσσικές μορφές, από τις οποίες σε θεωρητική γλωσσική βάση, θα μπορούσε να προέλθει το τοπωνύμιο *Γαβαλιώτισσα*. Τέτοιες περιπτώσεις είναι: 1. Τα ποικίλα τοπωνύμια, 2. οι ποικίλες προσηγορικές λέξεις:

ΣΤ΄ 1. Τοπωνύμια

Τέτοια τοπωνύμια (πόλεις, χωριά, νησιά κ.ά.) υπάρχουν και εκτός και εντός του ελλαδικού χώρου.

1.1. Τοπωνύμια εκτός του ελλαδικού χώρου

1. Με τη μορφή *Γάβαλα* (τα) ή *Γάβαλα* (η) υπήρχε παραλιακή πόλη στη Βόρεια Συρία, στα νότια της Λαοδίκειας, ή στη Φοινίκη, ενώ με τη μορφή *Γάβαλα*, που διαβάζεται και *Γέβαλα*, ήταν χώρα της Αραβίας. Ακόμη, υπάρχει το όνομα με τη μορφή *Γαβαληνή* ή *Γεβελημή*, η οποία σήμερα λέγεται *Gibal*, από την αραβική λ. *gebāl*, η οποία σημαίνει βουνό[125].

2. Ο βυζαντινός λόγιος Στέφανος ο Βυζάντιος (538-573) αναφέρει τις παρακάτω πόλεις:

2.1. *Γάβαλα πόλις τῆς Φοινίκης, ἣν θηλυκῶς Ἑκαταῖος φησίν. Ὁ δὲ Στράβων Συρίας, πλησίον Λαοδικείας. ὁ οἰκήτωρ Γαβαλίτης καὶ θηλυκὸν ἡ Γαβαλῖτις, ἀλλὰ καὶ Γαβαλεὺς ὡς Μεγαρεύς. ἔστι καὶ χώρα Ἀραβίας καὶ λέγεται ἡ πρώτη συλλαβὴ διὰ τοῦ ε Γέβαλα, καὶ τὸ ἐθνικὸν Γεβαληνὸς ὡς Δαυηνὸς Ἀδαρηνός, τῷ τύπῳ τῶν ἐγχωρίων*[126].

2.2. *Γέβαλα, τρίτη μοῖρα τῆς Παλαιστίνης* [...] *τὸ ἐθνικὸν Γεβαληνὸς* [...] *Γεβαληνή τε καὶ Ἀμαληκῖτις ἡ τῶν Ἰδουμαίων χώρα μετωνομάσθη*[127].

Το επίθετο της παραπάνω λ. τα Γάβαλα είναι *γαβαλ-ίτης*[128].

2.3. *Καβαλίς, πόλις πλησίον Κιβύρας πρὸς νότον Μαιάνδρου* [...] *ὁ πολίτης Καβαλεύς* [...] *ὁ δὲ πολυίστωρ Ἀλέξανδρος Καβάλισσαν φησὶ τὸ θηλυκόν*[129].

2.4. *Καβελλιών, πόλις Μασσαλίας.* [...] *τὸ δὲ ἐθνικὸν κατὰ τὸν ἐπιχώριον τύπον Καβελλιωνήσιος ὡς Ταρρακωνήσιος, κατὰ δὲ τὸν Ἑλληνικὸν Καβελ-*

125. *Υδρία, Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 16, σ. 267, τ. 17, σ. 6.

126. Στέφανος Βυζάντιος, σ. 191.

127. Στέφανος Βυζάντιος, σ. 200.

128. *Εγκυκλοπαίδεια, Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα*, Αθήνα 1984, τ. 15, σ. 417.

129. Στέφανος Βυζάντιος, σ. 344.

λιωνίτης ώς Ταρακωνίτης[130].

2.5. *Καβύλη, πόλις Θράκης* [...] *τὸ ἐθνικόν Καβυληνός*[131].

3. Επίσης, στα δυτικά σύνορα της Μηδίας, υπήρχε η αρχαία πόλη *Γαβάλη*, (η)[132].

4. Ακόμη υπήρχαν οι *Γάβαλοι* ή *Γαβαλείς* (Gabali), οι οποίοι ήταν αρχαίος λαός της Γαλατίας, στις όχθες του ποταμού Λείγηρα[133].

5. Τα *Κάβαλλα* ή *Κάμβαλα* ή *Κάβαλα*, είναι πολίχνη ή τοποθεσία της Αρμενίας η γνωστή από τον Στράβωνα[134].

Με όλα, φυσικά, τα παραπάνω δεν έχει καμιά σχέση το τοπωνύμιο *Γαβαλιώτισσα* στην Έδεσσα, επειδή βρίσκονται σε πολύ μακρινά μέρη απ' αυτήν.

1.2. Τοπωνύμια εντός του ελλαδικού χώρου

Επίσης, ομόρριζα ή ομόηχα τοπωνύμια με το όνομα *Γαβαλιώτισσα*, σε διάφορες γλωσσικές μορφές, υπάρχουν και στον ελλαδικό χώρο. Τέτοιες περιπτώσεις είναι:

1. Ο *Γαβαλάς*, κοινότητα στην επαρχία Καρυστίας του Ν. Ευβοίας[135].

Ο κάτοικος της κοινότητας *Γαβαλάς* λέγεται από τους εντόπιους κατοίκους *Γαβαλ-αίος*, *Γαβαλ-αίισσα*, ενώ από τους ξένους *Γαβαλ-ιώτης*, *Γαβαλ-ιώτισσα*[136].

2. Η *Γαβαλού*, κοινότητα στην επαρχία Μεσολογγίου του Ν. Αιτωλοακαρνανίας[137].

Ο κάτοικος λέγεται *Γαβαλ-ιώτης*, *Γαβαλ-ιώτισσα*.

3. Το *Γαβαλοχώρι*(ον), στην επαρχία Αποκορώνου του Ν. Χανίων[138].

4. Τα *Γαβαλιανά*, παλαιός οικισμός του δήμου Πλατάνου, στον νομό

130. Στέφανος Βυζάντιος, σ. 345.

131. Στέφανος Βυζάντιος, σ. 346.

132. *Υδρία, Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια* , τ. 16, σ. 267.

133. *Υδρία, Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια* , τ. 16, σ. 267, *Εγκυκλοπαίδεια, Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα*, τ. 15, σ. 418.

134. *Εγκυκλοπαίδεια, Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα*, τ. 31, σ. 104.

135. *Λεξικόν των Δήμων, Κοινοτήτων και Οικισμών της Ελλάδος*, Αθήναι 1974, σ. 36, *Υδρία, Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 16, σ. 267, *Εγκυκλοπαίδεια, Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα*, τ. 15, σ. 417.

136. Την πληροφορία μου έδωσε ο κ. Ρέτσας Γεώργιος, ζωγράφος, κάτοικος Γαβαλά Ευβοίας (24-10-1994).

137. *Λεξικόν των Δήμων, Κοινοτήτων και Οικισμών της Ελλάδος*, Αθήναι 1974, σ. 36, *Υδρία, Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια* [...], τ. 16, σ. 268, *Εγκυκλοπαίδεια, Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα*, τ. 15, σ. 418.

138. *Υδρία, Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 16, σ. 268, *Λεξικόν των Δήμων, Κοινοτήτων και Οικισμών της Ελλάδος*, Αθήναι 1974, σ. 36, *Εγκυκλοπαίδεια, Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα*, τ. 15, σ. 418.

Ηρακλείου Κρήτης[139].

5. Το *Γαβαλομούρι*, οικισμός της κοινότητας Βουκολιών, στον νομό Χανίων της Κρήτης[140].

6. Ο *Κάβαλλος*, χωριό στον νομό Λευκάδας[141] και οικισμός στον νομό Χανίων[142].

7. Η *Καβάλη*, νησίδες στο Λυβικό Πέλαγος κοντά στις νοτιοανατολικές ακτές του νομού Λασιθίου[143].

8. Η *Καβαλλιανή*, ακατοίκητη νησίδα στον νότιο Ευβοϊκό Κόλπο[144].

9. Η *Καβάλα*, πόλη της Ανατολικής Μακεδονίας, πρωτεύουσα του ομώνυμου νομού[145].

10. *Γκαβαλάν*, συνοικισμός, ο οποίος απετέλεσε μαζί με άλλους την κοινότητα Βαφειοχώρι (παλαιά Δραγομίρι)[146] του νομού Κιλκίς. Σε χάρτη της περιοχής, βορειοανατολικά από το Δραγομίρι, αναφέρεται το χωριό με το όνομα *Γκαβαλάντσικ*.

11. *Καμπαλάφτσοι - Είναι χωριό της κάτω λεκάνης της Σέμνιτσας, το όνομα του οποίου μας αποκαλύπτει ότι οι ανάδοχοί του προέρχονταν από τόπον ή πατριά με το όνομα Καμπάλα. Το όνομα αυτό δεν αποκλείεται να σχετίζεται με το τοιούτο Γαβαλά, μεσαιωνικής φάρας του Βυζαντίου όθεν τα ονόματα των χωριών Γαβαλού της Κρήτης και του Αγρινίου, Γκαβαλάντσοι της περιοχής Θεσσαλονίκης κ.τ.λ. Καβίλη εξ άλλου λέγονταν και μία πόλις της Θράκης, την οποία είχαν ιδρύσει οι Μακεδόνες. Η τοπωνυμία Καμπαλάφτσοι πάντως δεν αποκλείεται να οφείλεται και στην σλαυϊκή λέξι κόββιλι = φοράδες, όθεν κοββίλεφτσοι = φοραδίτες, μάντρες ή βοσκοί φορβάδων*

139. *Υδρία, Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 16, σ. 267.

140. *Υδρία, Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 16, σ. 267, *Εγκυκλοπαίδεια, Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα*, τ. 15, σ. 418.

141. *Λεξικόν των Δήμων, Κοινοτήτων και Οικισμών της Ελλάδος*, Αθήναι 1974, σ. 58. Kahane H. und R., *Italianische Ortsnamen in Griecheland*, Athen 1940, σ. 97.

142. *Εγκυκλοπαίδεια, Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα*, τ. 31, σ. 105. Kahane H. und R., *Italianische Ortsnamen in Griecheland*, Athen 1940, σ. 97.

143. *Εγκυκλοπαίδεια, Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα*, τ. 31, σ. 105. Kahane H. und R., *Italianische Ortsnamen in Griecheland*, Athen 1940, σ. 97.

144 *Εγκυκλοπαίδεια, Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα*, τ. 31, σ. 105. Kahane Hund R., *Italianische Ortsnamen in Griecheland*, Athen 1940, σ. 97.

145. Για την ετυμολογία της Καβάλας βλ. ενδεικτ. Χιόνης Κ. Ι., *Ιστορία της Καβάλας*, Καβάλα 1968, σ. 65-67, Μπακαλάκης Γ., «Το τοπωνύμιο Καβάλα», *Η Καβάλα και η περιοχή της. Α΄ Τοπικό Συμπόσιο, Πρακτικά*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 129-132, Ζωγραφάκης Γιώργος, «Το τοπωνύμιο Καβάλα», *Ονόματα*, Αθήνα 1981, τ. 6, σ. 24, Ορφανίδης Κ., *Ιστορικά και τοπωνυμικά Καβάλας*, Καβάλα 1997, σ. 15-20, 21-22, Μπαμπινιώτη Γ., *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα 1998, σ. 800, όπου την αναφέρει ως αγνώστου ετύμου.

146. *Υδρία, Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 21, σ. 351.

κ.τ.λ. Είναι λοιπόν διαμφισβητούμενη τοιαύτη[147].

12. Επίσης, υπάρχουν και άλλα τοπωνύμια, όπως: Καβαλλάρης (Ιθάκη), Καβελλαράκι (Κεφαλληνία), Καβαλλαριανά (Κρήτη), Καβαλλαριά (Σύμη), Καβαλλάρι (Ήπειρος), Καβαλλάρης (Κιλκίς, Δράμα), Καβαλλάρι (Λαγκαδάς), Κάβαλον (Γύθειο) κ.ά.[148].

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, από το τοπωνυμιακό όνομα *Γαβαλάς* έχουμε μόνο το ομώνυμο τοπωνύμιο της Κύμης Ευβοίας.

Όλες οι άλλες ομόρριζες ή ομόηχες λέξεις με τη λ. *Γαβαλάς* παρουσιάζονται είτε απλά είτε σύνθετα με άλλη μορφή, από τα οποία προέρχονται ανάλογα τοπωνυμιακά επίθετα, με ανάλογες παραγωγικές καταλήξεις, όπως π. χ. από το *Γαβαλοχώρι* προέρχεται το *Γαβαλοχωρ-ίτης, Γαβαλοχωρ-ίτισσα*[149].

Επομένως, ούτε και τα ομόρριζα ή ομόηχα νεοελληνικά τοπωνύμια είναι ικανά, ώστε να δικαιολογήσουν ότι το τοπωνύμιο της Έδεσσας *Γαβαλιώτισσα* έχει σχέση με το κύριο όνομα *Γαβαλάς*, γιατί δεν υπάρχει τέτοιο αρχικό τοπωνύμιο.

ΣΤ΄. 2. Προσηγορικές λέξεις

Επίσης, εκτός από τα ομόηχα ή ομόρριζα προς το τοπωνύμιο Γαβαλιώτισσα τοπωνύμια, υπάρχουν και πολλές ομόηχες ή ομόρριζες προσηγορικές λέξεις προς αυτό σε διάφορες γλώσσες, από τις οποίες σε θεωρητική γλωσσική βάση θα μπορούσε να προέλθει το τοπωνύμιο Γαβαλιώτισσα. Μερικές απ΄ αυτές είναι οι παρακάτω:

1. Στα σανσκριτικά η λ. *gav-ala-s* σημαίνει βούβ-αλος[150].

2. Στα λατινικά η περίπου ομόηχη λ. *caballus* σημαίνει το άλογο[151]. Επίσης, η λ. *gabalium, -ii,*[152] είναι ένα είδος αρωματικού φυτού, ενώ η λ. *gabalus, -i*[153] σημαίνει σταυρός.

3. Στα αραβικά η λ. *gabala* σημαίνει *συμβόλαιο παραχώρησης γης, για την οποία ο καλλιεργητής οφείλει να πληρώνει τον ιδιοκτήτη κάθε χρόνο σε χρήμα ή σε είδος*[154]. Από τη λ. αυτή προέρχεται *το λατ. caballa*, που, κατά τον Ducange, *δηλώνει κάποιον φόρο*. Επίσης, προέρχεται *Τόσον ο μεσν. λατ. τύπος caballa, όσον και οι επίσης μεσν. λατ. τύποι cabella και gabella «φόρος σε εμπόριο εδωδίμων» (Niermeyer, σ. 459)* [155].

4. Στην ελληνική γλώσσα, αρχαία και νέα, έχουμε τα εξής:

4.1. Οι αρχαίοι Μακεδόνες έλεγαν «*γαβαλάν*» τη λ. κεφαλή. Ο Ησύχιος αναφέρει: *γαβαλάν* (Maced.)· *ἐγκέφαλον, ἢ κεφαλή(ν)*[156].

4.2. Η λ. *κάβηλος* (ο) σημαίνει *ὁ ἀπεσκολυμμένος τὸ αἰδοῖον, ἢ ὄνος*[157].

4.3. Η ομόηχη αρχαία και μεσαιωνική ελληνική λ. *καβάλλης* (ο) [< λατ. caballus][158] σημαίνει το άλογο[159].

4.4. Η λ. *καβάλλιον* (το), κατά τον Ησύχιο, σημαίνει «*καβάλλης. καὶ ἡ πρώτη τοῦ τρικλίνου κλίνη, διὰ τὸ ἀνάκλιτον*[160].

4.5. Στη Θήρα και στη Νάξο ένα είδος σταφυλιού λέγεται *γαβαλεά* (η) ή *γαδουρεά* (η), επειδή τα σταφύλια αυτά έχουν το χρώμα του γαϊδάρου[161].

4.6. Στα νέα ελληνικά οι λέξεις *γάβαλ(λ)ο* (το), *κάβαλλο* (το), *καβαλλίνα* (η) είναι η κοπριά των αλόγων ή άλλων ζώων ή το ποντικοκούραδο (*κάβαλλο*) [< λατ. *caballinus* (= αλογίσιος) < *λατ. caballus* (= άλογο)][162].

4.7. Η λ. *καβαλί* ή *γαβαλί* (το), είναι είδος μεγάλης ξύλινης φλογέρας[163]. Απαντάται και με τη μορφή *καβάλι* (το).

4.8. Η λ. *καβάλλα* [< καβάλλης < *cabalus* (= ίππος)][164], ως ουσιαστικό, σημαίνει οι ιππείς, οι καβαλλάρηδες, η ιππασία, ενώ, ως επίρρημα, σημαίνει ιππαστί, εφίππως, καβαλητά[165].

147. Λιάκου Σωκρ. Ν., *Τα 150 ονόματα των οικισμών της Λύγκου (περιοχή Φλώρινας - Μοναστηρίου). Τεκμήρια καταγωγής τών προ του 1912 κατοίκων της Μακεδονίας ειδικά και της Μικρευρώπης γενικώς*, Θεσσαλονίκη 1961, σ. 82.

148. Kahane H. und R., *Italianische Ortsnamen in Griecheland*, Athen 1940, σ. 95-97.

149. Τριανταφυλλίδης Μαν., *Τα οικογενειακά μας ονόματα, ό.π.*, σ. 25.

150. Σταματάκου Ιω., *Λεξικόν της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσης*, Αθήνα 1994, σ. 219, στη λέξη «βοῦς».

151. Κουμανούδη Στεφ., *Λεξικόν Λατινοελληνικόν*, εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 1972, σ. 92.

152. Κουμανούδη Στεφ., *Λεξικόν Λατινοελληνικόν*, σ. 333.

153. Κουμανούδη Στεφ., *Λεξικόν Λατινοελληνικόν*, σ. 333.

154. Μηνά Κ., *Η γλώσσα των δημοσιευμένων μεσαιωνικών ελληνικών εγγράφων της Κάτω Ιταλίας και της Σικελίας*, Αθήνα 1994, σ. 267.

155. Μηνά Κ., *Η γλώσσα των δημοσιευμένων μεσαιωνικών ελληνικών εγγράφων της Κάτω Ιταλίας και της Σικελίας*, Αθήνα 1994, σ. 267.

156. Ησύχ., 329, 1607, βλ. και, Herwerden H. Van, *Lexicon Graecum suppletorium et dialecticum*, Lugduni Batavorum, MDCCCCII, σ. 166, όπου αναφέρεται «*γαβαλᾶν. ἐγκέφαλον ἢ κεφαλάν H. Macedonicum videtur*».

157. Δημητράκου Δ., *Μέγα Λεξικόν όλης της Ελληνικής Γλώσσης, ό.π.*, τ. 7, σ. 3496.

158. Μπαμπινιώτη Γ., *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα 1998, σ. 800.

159. Ησύχ., 787, Hofmann J. B., *Ετυμολογικόν Λεξικόν της Αρχαίας Ελληνικής* [...], Εν Αθήναις 1989, σ. 146, Chantraine P., *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots*, Paris 1999, σ. 477.

160. Ησύχ., 787.

161. Κουκουλέ Φαίδωνος Ι., *Θεσσαλονίκης Ευσταθίου τα Λαογραφικά*, Αθήναι 1950, τ. 1, σ. 209, βλ. και, Αθανασιάδου Ν., «Ποικιλία ελληνικών αμπέλων και σταφυλών», *Δελτίον της Γεωργικής Εταιρείας*, εν Αθήναις 1932, τεύχ. ΙΑ΄, σ. 3379-3380, όπου όμως δεν αναφέρεται το όνομα γαβαλεά.

162. Liddel - Scott - Κωνσταντινίδου, *Μέγα Λεξικόν*, τ. 2, σ. 554, Σταματάκου Ιω., *Λεξικόν της Νέας Ελληνικής Γλώσσης*, Αθήνα 1971, τ. 1, σ. 852, τ. 2, σ. 1489, Δημητράκου Δ., *Μέγα Λεξικόν όλης της Ελληνικής Γλώσσης*, τ. 3, σ. 1532, τ. 7, σ. 3495.

163. *Εγκυκλοπαίδεια, Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα*, τ. 31, σ. 103.

164. Μπαμπινιώτη Γ., *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*,, σ. 800.

165. Δημητράκου Δ., *Μέγα Λεξικόν όλης της Ελληνικής Γλώσσης, ό.π.*, τ. 7, σ. 3495.

4.9. Οι λέξεις *καβάλλειον* ή *καβάλλιον* (το) και *καβάλλης* (ο) σημαίνουν *εργάτης και αχθοφόρος ίππος*[166].

4.10. Η λέξη *καβάλος* ή *κάβαλος* (ο) ή *καβάλλο* (το) [< ιταλ. cavallo (= άλογο)][167] είναι *το κάτω μέρος της ραφής της ενούσης τα δύο σκέλη της περισκελίδος*[168].

4.11. Η λέξη *καββάλα*, κοινώς *κάββαλα* ή *καμπάλα* (η), [< μσν. λατ. cabbala < μτγν. εβρ. qabbaláh (= παράδοση)], είναι *μυστικόν ιουδαϊκόν θεοσοφικόν σύστημα*[169].

4.12. Στο γλωσσικό ιδίωμα των ελληνοφώνων της Κάτω Ιταλίας και Σικελίας η λ. *καβάλλα* (η) μαρτυρείται σε έγγραφα των ετών 1270, 1332, 1334, 1336. Προέρχεται *Από το λατ. caballa, που, κατά τον Ducange, δηλώνει κάποιον φόρο. Τόσον ο μεσν. λατ. τύπος caballa, όσον και οι επίσης μεσν. λατ. τύποι cabella και gabella «φόρος σε εμπόριο εδωδίμων» (Niermeyer, σ. 459) προέρχονται από αραβ. gabala «συμβόλαιο παραχώρησης γης, για την οποία ο καλλιεργητής οφείλει να πληρώνει τον ιδιοκτήτη κάθε χρόνο σε χρήμα ή σε είδος»*[170].

4.13. Στο γλωσσικό ιδίωμα της Κύπρου *κάβαλλος, ο [ιταλ. cavallo] χωράφι που βρίσκεται στη ράχη του βουνού, άκρη της βράκας, η νευκά (δοκός) που στηρίζει την επικλινή στέγη του σπιτιού. «Ο ήλιος έγειρεν τον κάβαλλον»*[171].

Η λ. *κάβαλλος* που στα κυπριακά σημαίνει επικλινές χωράφι στις ράχες των βουνών, σε άλλα μέρη λέγεται *κατηφορία* (η), δηλαδή *χωράφι που βρίσκεται σε έδαφος επικλινές*. Έτσι, στον κώδικα 415/1889 της Χάλκης Δωδεκανήσου προικίζεται *μία κατηφορία εντός του περιβολίου της* [...] *και ετέρα κατηφορία εις την κάτω μεριά της Πλαγιάς*[172].

4.14. Στο γλωσσικό ιδίωμα των κατοίκων της Σωζοπόλεως Ανατολικής Ρωμυλίας η λ. *καβάλι* (το) είναι: 1. είδος φλογέρας, 2. κυρίως στον πληθ. *καβάλια* (τα) είναι υπερυψωμένες, επικλινείς και από τα δύο μέρη, τεχνητές σειρές από χώμα, σε σχήμα αναχώματος, πλάτους και ύψους 30 εκατοστών

166. Ησύχ. 787, Liddel - Scott - Κωνσταντινίδου, *Μέγα Λεξικόν*, τ. 2, σ. 554, Δημητράκου Δ., *Μέγα Λεξικόν όλης της Ελληνικής Γλώσσης, ό.π.*, τ. 7, σ. 3495.

167. Μπαμπινιώτη Γ., *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα 1998, σ. 801.

168. Δημητράκου Δ., *Μέγα Λεξικόν όλης της Ελληνικής Γλώσσης, ό.π.*, τ. 7, σ. 3495.

169. Δημητράκου Δ., *Μέγα Λεξικόν όλης της Ελληνικής Γλώσσης, ό.π.*, τ. 7, σ. 3495.

170. Μηνά Κ., *Η γλώσσα των δημοσιευμένων μεσαιωνικών ελληνικών εγγράφων της Κάτω Ιταλίας και της Σικελίας, ό.π.*, σ. 267.

171. Γιαγκουλλής Κωνστ., *Λεξικό ετυμολογικό και ερμηνευτικό της κυπριακής διαλέκτου*, Βιβλιοθήκη Κυπρίων λαϊκών ποιητών, αρ. 54, Λευκωσία 1994, σ. 54, Mandeson, *Τέλειο Ελληνοϊταλικό λεξικό*, σ. 479-480.

172. Σκανδαλίδη Μιχ., «Πρώτη προσέγγιση στους κώδικες του 19ου αιών. της Χάλκης Δωδεκανήσου», *Δωδεκανησιακά Χρονικά*, Αθήνα 1994, τ. ΙΕ΄, σ. 229.

περίπου, στις οποίες φυτεύονται και καλλιεργούνται ποικιλίες κλημάτων για μπόλιασμα.

4.15. Στο γλωσσικό ιδίωμα της Θάσου η λέξη *καβάλ'* (το) είναι μικρό επικλινές ανάχωμα, το οποίο σχηματίζεται, όταν σκαλίζει ο γεωργός τις σειρές των φυτών (φασουλιές, ντοματιές, κουκιές, κλήματα κ.ά.) και συσσωρεύει σ' αυτά χώμα και από τα δυο τους μέρη. Το καβάλι σχηματίζεται ως εξής: *βάζεις τα δυο σου πόδια δεξιά κι αριστερά απ' τα φυτά, αντίστοιχα, και σκάβοντας με την τσάπα συγκεντρώνεις το χώμα κοντά τους σε συνεχή γραμμή. Μ' αυτό τον τρόπο σχηματίζεται ένα είδος αναχώματος, που καθώς το δημιουργείς, φτάνει λίγο πιο πάνω απ' τις γάμπες σου, ανάμεσα στα σκέλια.* [...] *Αυτό το μικρό ανάχωμα είναι το «καβάλ'». Μεταξύ δυο καβαλιών δημιουργείται αυλάκι που θα γεμίζει νερό κατά το πότισμα*[173]. Επίσης, στο ίδιο γλωσσικό ιδίωμα το ρ. *καβαλιάζου* σημαίνει *συγκεντρώνω το χώμα στη ρίζα του φυτού*[174].

4.16. Σε μεσαιωνικά και νεότερα κείμενα η λέξη *καβαλάρης* [< μσν. καβαλάριος < *λατ.* caballarius < λατ. caballus][175], εκτός από τις άλλες σημασίες (ιππέας, ιππότης), σημαίνει και φεουδάρχης, η λ. *καβαλαρικόν*, εκτός από τα άλλα (ιππικός, ιππικό), σημαίνει και φεουδαρχικό τέλος, φόρος που πληρώνεται στον *καβαλάρη*, δηλαδή τον φεουδάρχη, η λ. *καβαλαρία* [< ιταλ. cavalaria] σημαίνει, εκτός από τα άλλα (ιππικό, καβάλα) και φέουδο[176].

5. Στα αρωμουνικά (κουτσοβλαχικά) υπάρχουν οι παρακάτω ομόηχες ή ομόρριζες λέξεις: *καβάλα, καβαλάρου, καβαλαρίε, căvál* (= καβάλι, είδος φλογέρας), *căvală* [< ελλην. καβάλα < ιταλ. cavalla], *căvălár* [< ελλην. καβαλάρης < ιτ. cavallaro], *căvălărie* [< ελλην. καβαλαρία < ιτ. cavalleria][177].

6. Στα ιταλικά η λ. *cavalla* σημαίνει φοράδα. Η λ. *cavalina* σημαίνει: 1. φοραδίτσα, 2. κοπέλα χαριτωμένη και ζωηρή, 3. το μικρό εφαλτήριο, 4. τα βαρελάκια (παιδικό παιχνίδι). Η λ. *cavallo* σημαίνει: 1. το άλογο, 2. ο ίππος (ως μονάδα μετρήσεως της δυνάμεως), 3. το εφαλτήριο, η γαϊδάρα, ο ίππος (της γυμναστικής), 4. το άλογο του σκακιού, 5. φιγούρα χαρτιών ιταλικού παιχνιδιού, 6. ο καβάλος ή το καβάλο του παντελονιού[178]. Επίσης, στα ιτα-

173. Βαρδαβούλιας Γιάννης, «Το γλωσσικό ιδίωμα του Θεολόγου. Ένα σύντομο γλωσσάρι», *Θασιακά*, τ. 4, Καβάλα 1987, σ. 46.

174. Τομπαΐδης Δ., *Το γλωσσικό ιδίωμα της Θάσου*, Θεσσαλονίκη 1967, σ. 54.

175. Μπαμπινιώτη Γ., *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, σ. 800.

176. Κριαρά Εμμ., *Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημώδους Γραμματείας*, τ. Ζ΄, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 186-190, τ. ΙΒ΄, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 376-377.

177. Νικολαΐδου Κ., *Ετυμολογικόν Λεξικόν της Κουτσοβλαχικής Γλώσσης*, Εν Αθήναις 1909, σ. 181-182, Papahagi T., *Dicționarul Dialectului Aromân*, Bucureşti 1974, σ. 357-358.

178. Cortelazzo M. - Zolli P., *Dizionario etimologico della lingua italiana*, Bologna 1998, τ. 1, σ. 218-219, Mandeson, *Τέλειο Ελληνοϊταλικό λεξικό*, σ. 479-480.

λικά *gabella* σημαίνει ο φόρος, ο δασμός, το τέλος, το δικαίωμα[179].

7. Στα γαλλικά *GABELLE XIVe s.: it. gabella, de l'arabe qabâla «recette», «impôt»; GABELOU XVIe s., avec forme dial. du suff. -Msus, fr. -eux.*[180] σημαίνει φόρος, έσοδα.

8. Στα τουρκικά η λ. *kaval*, σημαίνει καλάμι, αυλός, φλογέρα, ενώ *kavala*, σημαίνει *abri prés de la mer*, δηλαδή καταφύγιο κοντά στη θάλασσα[181].

Εδώ πρέπει να τονίσουμε ότι οι τουρκικές λέξεις[182] δεν μας επιτρέπουν να ετυμολογήσουμε το τοπωνύμιο *Γαβαλιώτισσα* από τα τουρκικά και για άλλους λόγους, αλλά και γιατί το τοπωνύμιο μαρτυρείται πριν από την παρουσία των Τούρκων στην Έδεσσα[183].

9. Στα σερβοκροατικά έχουμε τις αντίστοιχες λέξεις *kavalerija* (= ιππικό), *kavaljerist* (= ιππέας), *kavalir* (= ιππότης), *kavaljerski* (= ιπποτικός) κ.ά.[184].

10. Στα ρουμανικά έχουμε τις αντίστοιχες λέξεις *caval* (= φλογέρα), *cavalcada* (= ιππηλασία), *cavaler* (= ιππότης), *cavalerie* (= ιππικό) κ.ά.[185].

11. Στα αλβανικά έχουμε τη λέξη *kavalier* (= καβαλιέρος) κ.ά.[186].

12. Στα βουλγαρικά υπάρχουν οι παρακάτω ομόηχες λέξεις:

12.1. *гавала* (gavalá). Η λ. αυτή, στα βουλγαρικά, σημαίνει: ο χάχας, ο χάσκων, ο χάσκας, ο κουτός, ο βλάκας, ο ανόητος, ο ηλίθιος, ο χαζός, ο κεφάλας.

Οι Βούλγαροι γλωσσολόγοι δέχονται ότι η παραπάνω λ. μπορεί να είναι συγγενής με τη λ. *гавед* (gáved), η οποία σημαίνει αγρίμι, θηρίο, αλλά ότι ο γλωσσικός σχηματισμός της δεν είναι σαφής και τονίζουν ότι μπορεί να υποτεθεί ότι προέρχεται από την αρχαία μακεδονική λ. *γαβαλάν*, η οποία σημαίνει *глава* (glavá), δηλαδή κεφάλι[187].

12.2. *гавала* (gavaljá). Η λ. αυτή στα βουλγαρικά σημαίνει: τα παιδιά, ο γόνος, η γονή, η οικογένεια.

Οι Βούλγαροι γλωσσολόγοι δέχονται ότι και αυτό, πιθανώς, έχει σχέση με

179. Mandeson, *Τέλειο Ελληνοϊταλικό λεξικό*, σ. 479-480.
180 . Picoche Jacqueline, *Dictionnaire Étymologique du Français*, Paris 1992, σ. 231.
181 . Tuğlaci P., *Grand Dictionnaire Turc-Français*, Istanbul 1984, σ. 400.
182. Tuğlaci P., *Grand Dictionnaire Turc-Français*, σ. 400, *Tursko - Bâlgarski rečnik*, Sofia 1962, σ. 288, Δημητριάδου Μ., *Λεξικόν Ελληνο-Τουρκικόν Τουρκο-Ελληνικόν*, Αθήνα 1984, σ. 286, Παμπούκης Τ. Ι., *Τουρκικό Λεξιλόγιο της Νέας Ελληνικής*, Αθήνα 1988, τ. 1., σ. 158.
183. Σταλίδης Κ. Γ., *Η Έδεσσα στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, ό.π., σ. 95-125, Μίντση Γ. Ι., *Ιστορία της Έδεσσας*, ό.π., σ. 89-93, Μίντσης Γ., «Η κατάληψη της Έδεσσας από τους Τούρκους (1389)», *Μακεδονικά*, Θεσσαλονίκη 1994, τ. 29, σ. 257-261.
184. Βογιατζή Άννας, *Σερβοκροατικό - Ελληνικό Λεξικό*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 230.
185. Κωτολούλη Σωκρ., *Ρουμανοελληνικό Λεξικό, Αθήνα 1984*, σ. 101.
186. Γκίνη Χ. Ν., *Ελληνο - Αλβανικό Λεξικό*, Ιωάννινα 1993, σ. 556.
187. *Bâlgarski etimologič en rečnik*, Sofia 1971, τ. 1, σ. 220, *Βουλγαροελληνικόν Λεξικόν*, Σόφια 1960, σ. 162, 340, 349, *Bâlgarski etimologič en rečnik*, Sofia 1981, τ. 3, σ. 167.

τη λ. *гавед* (gáved), ότι δεν είναι σαφής η ετυμολογία του, αναφέρονται στη λιθουανική λ. *gówija*, η οποία σημαίνει πλήθος, μάζα, και ότι είναι δυνατόν να έχει προέλθει από την πιο αρχαία αμάρτυρη λ. **габал* (gavajá)[188].

12.3. *гавалинка* (gavalínka). Η λ. αυτή σημαίνει ζωάριο, μικρό ζώο, ζούδι, ζούζουλο, ζωΰφιο.

Οι Βούλγαροι γλωσσολόγοι δέχονται ότι προήλθε από συμφυρμό ανάμεσα στις λ. *гадинка* (gadínka), η οποία σημαίνει μαμούδι, μαμούνι, ζωΰφιο, έντομο, και *гавед* (gáved)[189].

12.4. *кобила* (kobíla). Η λ., που στα βουλγαρικά σημαίνει φοράδα, συσχετίνεται με το ελλην. *καβάλης* και το λατιν. *caballus*[190].

12.5. Επίσης, στα βουλγαρικά απαντώνται με ανάλογες σημασίες και οι ομόηχες λέξεις *kavál* (= φλογέρα), *kabála* (= καβάλα, θεοσοφικό σύστημα), *kavalerist* (= καβαλάρης), *kavalér* (καβαλιέρος), *kavalérija* (= ιππικό), *kavalkáda* (ιππηλασία, ιππασία) κ.ά.[191].

Εδώ πρέπει να τονίσουμε ότι η λ. *Γαβαλιώτισσα*, ως τοπωνύμιο, δεν είναι σλαβική και δεν την αναφέρει ούτε ο Max Vasmer στο έργο του *Die Slaven in Griechenland*[192].

13. Επίσης, στα ρωσικά απαντώνται με ανάλογες σημασίες και οι ομόηχες λέξεις *kavalérija* (= το ιππικό, η καβαλαρία), *kavalér* (= καβαλιέρος, ιππότης), *kavalíst* (ιππεύς, καβαλάρης), *kavaljkáda* (ιππηλασία, ιππασία) κ.ά.[193].

14. Επίσης, στα γερμανικά απαντώνται με ανάλογες σημασίες και οι ομόηχες λέξεις *Kavalérie* (= ιππικό), *Kavalier* (= ιππότης, καβαλιέρος), *Kavalerist* (ιππεύς), *Kavalkáde* (παρέλαση ιππέων) κ.ά.[194].

15. Επίσης, στα πορτογαλικά απαντώνται με ανάλογες σημασίες και οι ομόηχες λέξεις *cavalo* (= άλογο), *cavaleiro* (= ιππέας, ιππότης), *cavala* (= σκουμπρί) κ.ά.[195].

16. Επίσης, στα ισπανικά απαντώνται με ανάλογες σημασίες και οι

188. *Bâlgarski etimologič en rečnik*, Sofia 1971, τ. 1, σ. 220, *Βουλγαροελληνικόν Λεξικόν*, Σόφια 1960, σ. 1361, 1435.
189. *Bâlgarski etimologič en rečnik*, Sofia 1971, τ. 1, σ. 220, *Βουλγαροελληνικόν Λεξικόν*, Σόφια 1960, σ. 150, 277.
190. *Bâlgarski etimologič en rečnik*, Sofia 1979, τ. 2, σ. 501-503, *Βουλγαροελληνικόν Λεξικόν*, Σόφια 1960, σ. 457.
191. *Bâlgarski etimologič en rečnik*, Sofia 1979, τ. 2, σ. 120-122, *Βουλγαροελληνικόν Λεξικόν*, Σόφια 1960, σ. 425.
192. Vasmer Max, *Die Slaven in Griechenland*, Leipzig 1970.
193. Mandeson, *Σύγχρονο Ρωσοελληνικό Λεξικό*, Moskva 1966, εκδόσεις Διαγόρας, Αθήνα (χ.χ), σ. 390-391.
194. Τσουκανά Α., *Νέον Γερμανο-Ελληνικόν Λεξικόν*, Αθήναι 1961, σ. 216.
195. *Πορτογαλο-Ελληνικό Λεξικό*, Αθήνα 1994, ΚΟΡΕΛΚΟ, σ. 15.

ομόηχες λέξεις *caballero* (= ιππότης), *caballeria* (= ιππικό,), *caballerosidad* (= ιπποσύνη, ιπποτισμός), *caballete* (= κορυφογραμμή, καβαλέτο, τρίποδας), *caballo* (= άλογο) κ.ά.[196].

Ζ΄. Σύνοψη των ιστορικογλωσσικών δεδομένων και συμπεράσματα

Συνοψίζοντας όλα τα παραπάνω, ως συμπεράσματα, είναι δυνατόν να προκύψουν τα εξής:

Ζ΄.1. Πιθανή γλωσσική προέλευση του τοπωνυμίου Γαβαλιώτισα

1.1. Από τις νότιες παρυφές του τοπωνυμίου *Γαβαλιώτισσα* περνούσε η Εγνατία οδός[197] ή ο λεγόμενος *βασιλικός δρόμος*[198], στην οποία, κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, υπήρχαν, κατά διαστήματα, διάφοροι σταθμοί (mutatio, statio), όπου, εκτός από τα άλλα, εισπράττονταν και οι φόροι.

Επίσης, κατά την περίοδο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, υπάρχουν κατά μήκος της Εγνατίας οδού τελωνειακοί σταθμοί, στους οποίους εισπράττονται φόροι. *Έτσι, στην Εγνατία μαρτυρούνται ως τόποι εισπράξεως του κομμερκίου*[199] *πλην της Θεσσαλονίκης, η Αχρίδα, η Έδεσσα, η Αμφίπολη, οι Φίλιπποι, η Χριστούπολη*[200].

Στα αραβικά η λ. *caballa*, όπως αναφέραμε παραπάνω, σημαίνει *συμβόλαιο παραχώρησης γης, για την οποία ο καλλιεργητής οφείλει να πληρώνει τον ιδιοκτήτη κάθε χρόνο σε χρήμα ή σε είδος*[201]. Από τη λ. αυτήν προέρχεται

196. *Ισπανο-Ελληνικό Λεξικό*, Αθήνα 1994, ΚΟΡΕΛΚΟ, σ. 17.

197. Hammond N. L. G. - Hatzopoulos M. B., «The Via Egnatia in Western Macedonia, Part II: The Via Egnatia from Mutatio Ad Duodecimum to Civitas Edessa», *American Jurnal of Ancient History* 8 (1983) 51-52, Zachariadou Elisabeth, *The Via Egnatia under Ottoman Rule*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, βλ. και Σταλίδης Κ. Γεώργιος, «Δρόμοι στην Έδεσσα κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, σύμφωνα με τις μαρτυρίες περιηγητών», ΙΗ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο (31 Μαΐου - 1 Ιουνίου 1997), *Πρακτικά*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 49-65.

198. Každan A. P., «Dva pozdnevizantijskih akta iz sobranija P. I. Sevastjanova», *Vizantijskij Vremennik*, Moskva - Lelingrad 1949, τ. 2/27, σ. 318, στίχ. 318-319.

199. Η λέξη κομμέρκιον είναι βυζαντινός όρος, γνωστός από τον 10ο αι., και δηλώνει «*τους εμπορικούς και τελωνειακούς δασμούς οι οποίοι εισπράττονταν ή καταβάλλονταν άλλοτε μεν για την πώληση και άλλοτε για την εισαγωγή ή εξαγωγή εμπορευμάτων, άλλοτε δε και κατά την πώληση αυτών ad valorem . Οι δασμοί αυτοί ανέρχονταν σε 10% επί της αξίας των προϊόντων*». Ο επιτετραμμένος για την είσπραξη του κομμερκίου ή, γενικότερα, ο προϊστάμενος του τελωνείου λέγεται κομμερκιάριος [< λατ. commercium = εμπόριο] (*Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα*, τ. 34, σ. 401, 473).

200. Καραγιαννόπουλος Ι., «Θεσμοί, Κοινωνία, Οικονομία», *Μακεδονία*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1982, σ. 329.

201. Μηνά, Κ. *Η γλώσσα των δημοσιευμένων μεσαιωνικών ελληνικών εγγράφων της Κάτω Ιταλίας και της Σικελίας, ό.π.*, σ. 267.

το λατ. caballa, που, κατά τον Ducange, δηλώνει κάποιον φόρο. Επίσης, προέρχεται *Τόσον ο μεσν. λατ. τύπος caballa, όσον και οι επίσης μεσν. λατ. τύποι cabella και gabella «φόρος σε εμπόριο εδωδίμων» (Niermeyer, σ. 459)*[202].

Επομένως, σύμφωνα με την πιθανή αυτή άποψη, στις παρυφές της *Γαβαλιώτισσας*, πρέπει να υπήρχε σχετική υπηρεσία, έργο της οποίας ήταν να εισπράττει φόρο από τη διακίνηση προϊόντων. Εισέπρατταν δηλαδή την *caballa*, που ήταν είδος φόρου. Μετά, η λ. *caballa*, ως φόρος, μάς έδωσε πιθανώς και το αμάρτυρο τοπωνύμιο **Caballa*, δηλαδή *Φόρος*.

Άλλωστε, και στα Νέα Ελληνικά έχουμε διάφορα τοπωνύμια με τη λέξη *Φόρος* (Έδεσσα, Γιαννιτσά, Βέροια, Θεσσαλονίκη κ.α.), επειδή εκεί εισπραττόταν ο δημόσιος φόρος.

Στη Βέροια, μάλιστα, υπάρχει ιερός ναός, βυζαντινό μνημείο, με το όνομα *Παναγία Παλαιοφορίτισσα ή Παλιοφορίτισσα ή Παλαιοφορίτσα*[203]. [...] *Ευρίσκεται επί της οδού Λαδομύλων, επί της δημοσίας οδού Ελιάς - Φράγματος Αλιάκμονος, πλησίον του σημείου όπου εισεπράττετο η δεκάτη επί των εισαγομένων εις την πόλιν προϊόντων εις την θέσιν «Παλαιόφορος», εκ τούτου δε έλαβε και την ονομασίαν Παλαιοφορίτ(ισ)σα, Παλιο(φο)ρίτισσα. Λέγεται και Παντάνασσα (Παναγία)*[204].

Βεβαίως, και ο λόγιος βυζαντινός αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος (905-959) αναφέρει ότι, στα χρόνια του, υπάρχει *Παναγία του Φόρου*[205].

Το ίδιο πιθανώς και Παναγία *Γαβαλιώτισσα* από το αμάρτυρο τοπωνύμιο *Caballa [< caballa (= είδος φόρου)] και ο τόπος, όπου εισπραττόταν ο φόρος.

2. Συναφής προς την πρώτη πρόταση είναι και η δεύτερη. Τα κτήματα, όπως αναφέραμε, ανήκαν στην οικογένεια των Παλαιολόγων, οι οποίοι πιθανώς τα παραχωρούσαν σε ιδιώτες. Αυτοί τα καλλιεργούσαν για λογαριασμό τους και πλήρωναν το αντίστοιχο δικαίωμα, τη φορολογία τους δηλαδή στους Παλαιολόγους (*caballa*).

Την άποψη αυτή ενισχύει ότι στο γλωσσικό ιδίωμα των ελληνοφώνων της Κάτω Ιταλίας και Σικελίας η λ. *καβάλλα* μαρτυρείται με την έννοια της είσπραξης δικαιώματος, φορολογίας. Έτσι, σε σωζόμενα έγγραφα αναφέρονται:

202. Μηνά, Κ. *Η γλώσσα των δημοσιευμένων μεσαιωνικών ελληνικών εγγράφων της Κάτω Ιταλίας και της Σικελίας, ό.π.*, σ. 267.

203. Χιονίδης Γ. Χ., *Ιστορία της Βεροίας*, τ. 2, *ό.π.*, σ. 183, Χιονίδης Γ. Χ., *Σύντομη ιστορία του Χριστιανισμού στην περιοχή της Βεροίας*, Βέροια 1961, σ. 66, Γαβριηλίδη Θωμά., *Προσκύνημα στα ιερά της θεοσώστου πόλης Βεροίας*, Βέροια 1996, σ. 81-82.

204. Χιονίδης Γ. Χ., *Ιστορία της Βεροίας*, τ. 2, *ό.π.*, σ. 183.

205. Καλοκύρη Κ. Δ, *Η Θεοτόκος εις την εικονογραφίαν Ανατολής και Δύσεως*, *ό.π.*, σ. 42.

καὶ διὰ καθ' ἑκάστου χρόνου τῆς αὐτῆς καβάλλας (1270), *ἔχει δὲ καὶ τὰ ἀγράρια* (...) *καβάλλα γουμάρια μ* (1332), *ἔσχεν ἐκ τὴν καβάλα τοῦ ἐλαδίου* (...) *καφίσια κ* (1334), *ἔχει δὲ καβάλα σίτου γουμάρια δ* (1336), *ἡ δὲ καβάλα ἀπέμεινεν κᾶμοί* (χ. χ.)[206].

Επίσης, την ενισχύει και το ότι σε μεσαιωνικά και νεότερα κείμενα η λέξη *καβαλλάρης*, εκτός από τις άλλες σημασίες (ιππέας, ιππότης), σημαίνει και φεουδάρχης, η λ. *καβαλαρικόν*, εκτός από τα άλλα (ιππικός, ιππικό), σημαίνει και φεουδαρχικό τέλος, φόρος που πληρώνεται στον καβαλάρη, δηλαδή τον φεουδάρχη, η λ. *καβαλαρία* σημαίνει, εκτός από τα άλλα (ιππικό, καβάλα), και φέουδο[207].

Για τις δύο παραπάνω αυτές προτάσεις (Ζ.1.1, 2) υπάρχει το εξής αναιρετικό πρόβλημα: δηλαδή, η αραβική λ. *caballa* που μας έδωσε τους λατινικούς γλωσσικούς τύπους *caballa, cabella και gabella*, τον γαλλικό γλωσσικό τύπο *gabelle*, τον ιδιωματικό ελληνικό γλωσσικό τύπο της Κάτω Ιταλίας και Σικελίας *καβάλλα*, δε μαρτυρείται στα βυζαντινά κείμενα ότι πέρασε στην περιοχή αυτή με τη σημασία της φορολογίας, ώστε να προκύψει το αμάρτυρο τοπωνύμιο *Cavala, από το οποίο, τελικώς, να προκύψει το τοπωνύμιο - προσωνύμιο *Γαβαλιώτισσα* στην Έδεσσα. Και σ' αυτή την περίπτωση αποκλείεται η προέλευση του τοπωνυμίου Γαβαλιώτισσα από την αραβική λ. *caballa* (= είδος φόρου).

3. Επίσης, στους ρωμαϊκούς αυτούς σταθμούς (mutatio, statio) και κατόπιν βυζαντινούς επί της Εγνατίας οδού στάθμευαν, ξεκουράζονταν και άλλαζαν τα ταχυδρομικά άλογα. Στις παρυφές της *Γαβαλιώτισσας*, από όπου περνούσε η Εγνατία Οδός, σύμφωνα με την πρόταση αυτή, πρέπει να υπήρχε ένας τέτοιος σταθμός, όπου στάθμευαν τα άλογα. Από το λατινικό όνομα caballus -i (= άλογο) ή από το λατινογενές cavalla, cavallo (= άλογο) πρέπει να προήλθε το αμάρτυρο τοπωνύμιο *Caballus, πληθυντικός *Caballi ή *Cavalla ή *Cavallo, από το οποίο προήλθε και το τοπωνύμιο-προσωνύμιο *Γαβαλιώτισσα*.

Την άποψη αυτή, εκτός από τη λατινική λ. caballus, την ενισχύει και το ότι η αρχαία ελληνική λ. καβάλλης σημαίνει, επίσης, άλογο[208], και η ιταλική λ. cavalla σημαίνει φοράδα[209].

Παρόμοια άποψη έχουμε για το τοπωνύμιο - πόλη Καβάλα, η οποία [...]

206. Μηνά Κ., *Η γλώσσα των δημοσιευμένων μεσαιωνικών ελληνικών εγγράφων της Κάτω Ιταλίας και της Σικελίας*, ό.π., σ. 267.

207. Κριαρά Εμμ., *Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημώδους Γραμματείας*, τ. Ζ΄, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 186-190, τ. ΙΒ΄, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 376-377.

208. Ησύχ., 787, Hofmann J. B., *Ετυμολογικόν Λεξικόν της Αρχαίας Ελληνικής*, σ. 146.

209. Mandeson, *Τέλειο Ελληνοϊταλικό λεξικό*, σ. 479-480.

Ίσως να απεκλήθη έτσι από τους Λεβαντίνους, γιατί εκεί σταματούσαν τα καραβάνια των ταξιδιωτών κι άλλαζαν τα κουρασμένα υποζύγιά τους με νέα, για να συνεχίσουν τη διαδρομή τους προς τον ελληνικό χώρο ή την Κωνσταντινούπολη. Η λέξη cavallo σημαίνει άλογο στη βενετσιάνικη γλώσσα[210].

4. Επίσης, θεωρητικώς, είναι δυνατόν να προέλθει και από τη μακεδονική λέξη *γαβαλάν*, από την οποία πιθανώς να είχε προέλθει πρώτα το αμάρτυρο τοπωνύμιο **Γαβαλά* (η), από την οποία τελικώς να προέρχεται το τοπωνύμιο - προσωνύμιο *Γαβαλιώτισσα*.

Συνοψίζοντας τις παραπάνω τέσσερις προτάσεις, μπορούμε να πούμε ότι είναι ένα τοπωνύμιο, το οποίο γλωσσικώς και σε θεωρητική γλωσσική βάση θα μπορούσε πιθανώς να προέλθει:

1. είτε από την αρχαία μακεδονική λ. γαβαλάν (= κεφαλή).
2. είτε από τη λατινική ή λατινογενή γλωσσική ρίζα (cabal-, caval-) στις διάφορες γλωσσικές εξελίξεις της.
3. είτε από την αραβική λ . *caballa* στις διάφορες γλωσσικές εξελίξεις της.
4. είτε από την ελληνική γλωσσική ρίζα καβάλ- στις διάφορες γλωσσικές εξελίξεις της.[211].

Ζ΄.2. Τελική συμπερασματική πρόταση και προτεινόμενη ετυμολογία

Το όνομα *Γαβαλιώτισσα* στο «*ἐκδοτήριον γράμμα*» του έτους 1375 μαρτυρείται πέντε φορές, ως εξής:

1. [...] *εἰς τὸ ὄνομα τῆς Πανυπεράγνου δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας τῆς ἐπονομαζομένης Γ α β α λ λ ι ω τ ί σ σ η ς* [...][212].

2. [...] *τὸν ὃν ἀνεγήραμεν ἐκ βάθρων τῆς Θεοτόκου ναὸν ἐπ' ὀνόματι τῆς Γ α β α λ λ ι ω τ ί σ σ η ς* [...][213].

3. [...] *ἀρχή, εἰκόνα τῆς Γ α β α λ ι ω τ ί σ(σ η ς) ἐγκοσμημέν(ον), λείπει γοῦν ἐξ αὐτῆς τὸ χέριν (καὶ) βοῦλλαι β΄* [...][214].

4. [...] *κ(αὶ) ὅσα ἀνεθέμεθα κτήματά τε κ(αὶ) πράγματα κινητὰ κ(αὶ) ἀκίνητα, ἅτινα εἰσὶ ταῦτα· ἀρχ(ή) ἡ Γ α β α λ λ ι ώ τ ι σ α μετὰ τοῦ χωρίου Τζερκόβιανην* [...][215].

5. [...] *Εἰσὶν ἅπερ εὑρίσκονται εἰς τὸ μοναστήριν, εἰς τὴν Γ α β α λ λ ι ώ τ ι σ σ α ν εἰς τὰ Βοδενά* [...][216].

210. Ζωγραφάκης Γιώργος, «Το τοπωνύμιο Καβάλα», *Ονόματα*, Αθήνα 1981, τ. 6, σ. 24.

211. Hofmann J. B., *Ετυμολογικόν Λεξικόν της Αρχαίας Ελληνικής*, σ. 146.

212. *Actes de Lavra*, ό.π., σ. 103, στίχ. 19, βλ. και στίχ. 28.

213. *Actes de Lavra*, ό.π., σ. 103, στίχ. 27-28.

214. *Actes de Lavra*, ό.π., σ. 106, στίχ. 1-2. Η λ. «εγκοσμημένον» πρέπει να αποδοθεί ως «εγκοσμημένη», βλ. και σ. 107, στίχ. 6.

215. *Actes de Lavra*, ό.π., σ. 104, στίχ. 30-31.

216. *Actes de Lavra*, ό.π., σ. 106, στίχ. 1.

Από τις παραπάνω πέντε μαρτυρίες οι τρεις αναφέρονται στην Παναγία με το προσωνύμιο *Γαβαλιώτισσα* (2.1, 2.2, 2.3), ενώ οι άλλες δύο μαρτυρίες αναφέρονται ως τοπωνύμιο (2.4, 2.5).

Σύμφωνα με τη συντακτική δομή του λόγου και τη συντακτική θέση της λέξης *Γαβαλιώτισσα* στις φράσεις: 1. [...] *Εἰσὶν ἅπερ εὑρίσκονται εἰς τὸ μοναστήριν, εἰς τὴν Γ α β α λ λ ι ώ τ ι σ σ α ν εἰς τὰ Βοδενά* [...][217], 2. [...] *κ(αὶ) ὅσα ἀνεθέμεθα κτήματά τε κ(αὶ) πράγματα κινητὰ κ(αὶ) ἀκίνητα, ἅτινα εἰσὶ ταῦτα· ἀρχ(ὴ) ἡ Γ α β α λ λ ι ώ τ ι σ σ α μετὰ τοῦ χωρίου Τζερκόβιανην* [...][218], κατά τη γνώμη μας, η ιερά αυτή μονή έχει ανεγερθεί σε τόπο, ο οποίος ήδη έχει ένα σχετικό ομόηχο όνομα, πριν από την ανέγερσή της σ' αυτόν. Επομένως, ο τόπος με το σχετικό όνομά του δίνει το όνομα-προσωνύμιο στην Παναγία ως *Γαβαλιώτισσα*[219].

Αυτή, ακριβώς, η συλλογιστική βάση είναι και η προϋπόθεση για την τελική ετυμολογία του τοπωνυμίου *Γαβαλιώτισσα*.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, ιστορικοί και γλωσσικοί λόγοι αποκλείουν την περίπτωση το όνομα *Γαβαλιώτισσα* να προέρχεται από το όνομα *Γαβαλάς* (Ε. 2.1, Ε. 2.2).

Επίσης, δεν είναι πιθανό το τοπωνύμιο Γαβαλιώτισσα να έχει προέλθει από τις άλλες αναφερθείσες παραπάνω περιπτώσεις (βλ. κεφάλαιο ΣΤ΄), για ξεχωριστούς γλωσσικούς και ιστορικούς λόγους η καθεμιά τους.

Έτσι, άλλες ιστορικές και γλωσσικές μαρτυρίες μάς οδηγούν στην τελική πρόταση για την ετυμολογία του τοπωνυμίου *Γαβαλιώτισσα*. Κι αυτές είναι:

2.1. Ιστορικές μαρτυρίες

1.1. Το έτος 1470 ο ιταλός Gio. Maria Degli Angiolello περνά από διάφορα μέρη της Ελλάδας (Θήβα, Αθήνα, Λειβαδιά κ.α.), αλλά και της Μακεδονίας (Θεσσαλονίκη, Σέρρες, Φίλιπποι κ.α.). Από τα μέρη που περνά κρατά ημερολογιακές σημειώσεις. Στις 16 Αυγούστου 1470 περνά από τα μέρη, όπου εκτείνεται σήμερα η πόλη Καβάλα και που τότε δεν είχε ιδρυθεί ακόμη. Τα μέρη αυτά τα περιγράφει ως εξής: *Περάσαμε από μίαν πλαγιάν βουνού, που ονομάζεται Chavalla, η οποία είναι εστραμμένη προς την θάλασσαν. Εδώ ευρίσκεται μία στενωπός, επί της οποίας υπάρχουν δύο ωραιότατα κάστρα, εν επί του βουνού και το άλλο παρά την θάλασσαν, και είναι και τα δύο ακατοίκητα*[220].

217. *Actes de Lavra*, ό.π., σ. 106, στίχ. 1.
218. *Actes de Lavra*, ό.π., σ. 104, στίχ. 30-31.
219. Βλ. και Σμυρνάκη Γερασ., *Το Άγιον Όρος*, Εν Αθήναις 1903, σ. 380.
220. Μέρτζιου Κ. Δ., *Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 203, βλ. και Χιόνη Κ. Ι., *Ιστορία της Καβάλας*, Καβάλα 1968, σ. 65, Βογιατζής Γ. Σ., «Οι πληροφορίες του Ενετού Τζοβάν Μαρία Αντζολέλο για τη Θράκη κατά το έτος 1470 και η σημασία τους για τη γνώση της πρώιμης Οθωμανοκρατίας στο θρακικό χώρο», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 8 (1996) 23.

Ακριβώς τα ίδια περιγραφόμενα παραπάνω χαρακτηριστικά έχει και η περιοχή *Γαβαλιώτισσα* στην Έδεσσα. Είναι δηλαδή ομαλή πλαγιά στις υπώρειες μιας προέκτασης βουνού, με προσανατολισμό εστραμμένο από βορειοανατολικά προς νοτιοανατολικά. Από τις νότιες παρυφές της αρχίζει το τοπίο, το οποίο έχει περιγράψει, το έτος 1350, ο Ιω. Κανταχουζηνός (βλ. παραπάνω κεφάλαιο Γ.1)[221].

Αυτή η κατωφερής πλαγιά αναφέρεται και ως *λόφος της Γκαβαλιώτισσας*, όπως προκύπτει από σχετικό δημοσίευμα στην τοπική εφ. *Νέα Έδεσσα*, με ημερομηνία Παρασκευή 27 Αυγούστου 1921, όπου ανάμεσα στα άλλα καταγράφεται: *Την ημέραν της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος εσυστήθη επιτροπή δια την συλλογήν εράνων προς ανέγερσιν ναού της Μεταμορφώσεως εις τον λόφον της Γκαβαλιώτισσας*[222].

Επομένως, λόγω της μορφής του εδάφους, θα πρέπει αυτό το μέρος να είχε ονομασθεί κάποτε **cavála, καβάλα*, (ή πιθανώς και **κάβαλος*, **καβάλι* κ.ά.). Από τις παραπάνω προσηγορικές λέξεις θα πρέπει να έχει προέλθει το αμάρτυρο τοπωνύμιο **Cavála, *Καβάλα*, (ή πιθανώς και **Κάβαλος*, **Καβάλι* κ.ά.). Και από το τοπωνύμιο **Cavála, *Καβάλα*, προέρχεται και το προσωνύμιο Γαβαλιώτισσα. Από το προσωνύμιο αυτό προέρχεται τελικώς και το τοπωνύμιο Γαβαλιώτισσα στις διάφορες γλωσσικές μορφές του (βλ. κεφάλαιο Α΄).

2.2. Γλωσσικές μαρτυρίες

Η παραπάνω άποψη ενισχύεται από τα εξής ενδεικτικά παραδείγματα:

2.1. Η λ. *καβάλλιον*, κατά τον Ησύχιο, σημαίνει *καβάλλης. καὶ ἡ πρώτη τοῦ τρικλίνου κλίνη, διὰ τὸ ἀνάκλιτον*[223], ενώ το επίθετο *ἀνάκλιτος* σημαίνει ανακεκλιμένος[224], πλαγιαστός.

2.2. Στο γλωσσικό ιδίωμα της Θάσου η λέξη το *καβάλ'* είναι μικρό επικλινές ανάχωμα, το οποίο σχηματίζεται, όταν σκαλίζει ο γεωργός τις σειρές των φυτών (φασουλιές, ντοματιές, κουκιές, κλήματα κ.ά.) και συσσωρεύει σ' αυτά χώμα και από τα δυο τους μέρη. Επίσης, και από το ρ. *καβαλιάζου* που, στο ίδιο γλωσσικό ιδίωμα, σημαίνει «*συγκεντρώνω το χώμα στη ρίζα του φυτού*»[225] (βλ. παραπάνω στο κεφάλαιο ΣΤ.2 και στο λήμμα 4.15).

221. Κανταχουζηνός Ιω., τ. 3, σ. 127 κ.ε.
222. «Νέα εκκλησία», εφ. *Νέα Έδεσσα*, φ. 09(27-08-1921), σ. 4, βλ. και εφ. *Εδεσσαϊκή*, φ. 1618 (03-09-1994), σ. 6.
223. Ησύχ., 787.
224. Liddell - Scott, τ. 1, σ. 172, Σταματάκου Ιω., *Λεξικόν της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσης*, Αθήνα 1984, σ. 94.
225. Τομπαΐδης Δ., *Το γλωσσικό ιδίωμα της Θάσου*, σ. 54.

2.3. Η νεοελληνική λέξη *πλαγιά* σημαίνει *η κατωφερής πλευρά όρους ή υψώματος [...], βουνοπλαγιά*[226] *ή η κατηφορική ή ανηφορική πλευρά ενός φυσικού υψώματος (βουνού ή λόφου*[227].

2.4. Στο γλωσσικό ιδίωμα της Κύπρου η λ. *κάβαλλος* είναι *χωράφι που βρίσκεται στη ράχη του βουνού*[228].

Ο *κάβαλλος*, που στα κυπριακά σημαίνει επικλινές χωράφι στις ράχες των βουνών, σε άλλα μέρη λέγεται *κατηφορία* (η), δηλαδή *χωράφι που βρίσκεται σε έδαφος επικλινές*. Έτσι, στον κώδικα 415/1889 της Χάλκης Δωδεκανήσου προικίζεται *μία κατηφορία εντός του περιβολίου της ... και ετέρα κατηφορία εις την κάτω μεριά της Πλαγιάς*[229].

2.5. Στο γλωσσικό ιδίωμα της Ρόδου *καβαλλ^{d}ουρωτή* (η) είναι *είδος κεντιάς, που καβαλλικεύει η κλωστή τα δυό κομμάτια υφάσματος στο ράψιμο*[230].

2.6. Σε νεοελληνικά ιδιώματα η λ. *καβαλλίκι* (το) σημαίνει *πανωβελονιά*[231].

2.7. Στο γλωσσικό ιδίωμα των κατοίκων της Σωζοπόλεως Ανατολικής Ρωμυλίας η λ. *καβάλι* (το) ή *καβάλια* (τα) είναι υπερυψωμένες, επικλινείς και από τα δύο μέρη, τεχνητές σειρές από χώμα, σε σχήμα αναχώματος πλάτους και ύψους 30 εκατοστών περίπου, στις οποίες φυτεύονται και καλλιεργούνται ποικιλίες κλημάτων για μπόλιασμα.

2.8. Με την ίδια σημασία στα ισπανικά υπάρχει η λ. *caballete*, η οποία, εκτός από τα άλλα, σημαίνει και *κορυφογραμμή*[232].

Η΄. Επίλογος

Κλείνοντας την εισήγησή μας για το τοπωνύμιο της Έδεσσας *Γαβαλιώτισα* με την τελική αυτή ετυμολογική πρόταση (βλ. κεφάλαιο Ζ΄ 2), κοντά σ' όλα τα παραπάνω, πρέπει να προστεθούν και τα εξής:

226. Σταματάκου Ιω., *Λεξικόν της Νέας Ελληνικής Γλώσσης*, τ. 3, σ. 2319.

227. *Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ινστιτούτου Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη], Θεσσαλονίκη 1998, σ. 1080.

228. Γιαγκουλλής Κωνστ., *Λεξικό ετυμολογικό και ερμηνευτικό της κυπριακής διαλέκτου*, Βιβλιοθήκη Κυπρίων λαϊκών ποιητών, αρ. 54, Λευκωσία 1994, σ. 54, Mandeson, *Τέλειο Ελληνοϊταλικό λεξικό*, σ. 479-480.

229. Σκανδαλίδη Μιχ., «Πρώτη προσέγγιση στους κώδικες του 19ου αιών. της Χάλκης Δωδεκανήσου», *Δωδεκανησιακά Χρονικά*, Αθήνα 1994, τ. ΙΕ΄, σ. 229.

230. Παπαχριστοδούλου Χρ. Ι., *Λεξικό των ροδίτικων ιδιωμάτων*, Αθήνα 1986, σ. 210.

231. *Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ινστιτούτου Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη], Θεσσαλονίκη 1998, σ. 625, Σταματάκου Ιω., *Λεξικόν της Νέας Ελληνικής Γλώσσης*, Αθήνα 1971, τ. 2, σ. 1489.

232. *Ισπανο-Ελληνικό Λεξικό*, Αθήνα 1994, ΚΟΡΕΛΚΟ, σ. 17.

1. Η τελική γλωσσική μορφή του τοπωνυμίου *Γαβαλιώτισσα* μπορεί να προέλθει από δύο γλωσσικές εξελίξεις του ονόματος, κατά τι διαφοροποιημένες, ως εξής:

1.1. Από τη λ. *cavala*, *καβάλα*[233] (= επικλινές έδαφος, λόφος) προέρχεται το τοπωνύμιο **Καβάλα* (Kavála). Από την εκκλησία, προς τιμήν της Παναγίας, που είχε ιδρυθεί στην περιοχή **Καβάλα* (Kavála) + την παραγωγική κατάληξη –ιώτισσα προέρχεται το προσωνύμιο (*Παναγία*) *Καβαλ-ιώτισσα* (Kavaλ-iótisa) (η). Από την αιτιατ. του ονόματος *την Καβαλ-ιώτισσα* με μετατροπή του ν σε γ, επειδή ακολουθεί κ, έχουμε τη γλωσσική μορφή *τη γΚαβαλ-ιώτισσα* (Gavaλ-iótisa). Από τη μορφή αυτή σχηματίζεται η ονομαστ. *Γκαβαλ-ιώτισσα* (Gavaλ-iótisa) (η) και με μετατροπή του φθόγγου γκ σε γ έχουμε τη μορφή *Γαβαλ-ιώτισσα* (Γαvaλ-iótisa) (η). Από την *Παναγία Γαβαλιώτισσα* στις διάφορες γλωσσικές μορφές της προέρχεται και το τοπωνύμιο *Γαβαλιώτισσα* στις διάφορες γλωσσικές μορφές της (βλ. κεφάλαιο Α΄) [*cavala*, *καβάλα* > **Καβάλα* (Kavála) > **Καβάλα* (Kavála) + –ιώτισσα > (*Παναγία*) *Καβαλ-ιώτισσα* (Kavaλ-iótisa) > αιτιατ. *την Καβαλ-ιώτισσα* > *τη γΚαβαλ-ιώτισσα* (Gavaλ-iótisa) > ονομαστ. *Γκαβαλ-ιώτισσα* (Gavaλ-iótisa) > *Γαβαλ-ιώτισσα* (Γαvaλ-iótisa)].

1.2. Από τη λ. *cavala*, *καβάλα* (= επικλινές έδαφος, λόφος) προέρχεται το τοπωνύμιο **Καβάλα*. Από την αιτιατ. *την *Καβάλα*, με μετατροπή του ν σε γ, επειδή ακολουθεί κ, έχουμε τη γλωσσική μορφή *τη *γΚαβάλα* (Gavála). Από τη μορφή αυτή σχηματίζεται η ονομαστ. **Γκαβάλα* (Gavála) (η). Από την εκκλησία, προς τιμήν της Παναγίας, που είχε ιδρυθεί στην περιοχή **Γκαβάλα* (Gavála) + την παραγωγική κατάληξη –ιώτισσα προέρχεται το προσωνύμιο (*Παναγία*) *Γκαβαλιώτισσα* (Gavaλ-iótisa) (η). Από την (*Παναγία*) *Γκαβαλιώτισσα* προέρχεται και το τοπωνύμιο *Γκαβαλιώτισσα* (Gavaλ-iótisa) (η) με τις διάφορες γλωσσικές μορφές του (βλ. κεφάλαιο Α΄). Η πρώτη γραπτή μαρτυρία του έτους 1375 με τη μορφή (*Παναγία*) *Γαβαλιώτισσα* (Γαvaλ-iótisa) (η), σύμφωνα με τους γλωσσικούς κανόνες της Νεοελληνικής Γλώσσας, έχει προέλθει με μετατροπή του φθόγγου γκ σε γ. [*cavala*, *καβάλα* > **Καβάλα* (Kavála) > αιτιατ. *την *Καβάλα* (Kavála) > αιτιατ. *τη *γΚαβάλα* > ονομαστ. **Γκαβάλα* (Gavála) > **Γκαβάλα* (Gavála) + –ιώτισσα > (*Παναγία*) *Γκαβαλ-ιώτισσα* (Gavaλ-iótisa) > *Γαβαλ-ιώτισσα* (Γαvaλ-iótisa) > τοπων. *Γκαβαλ-ιώτισσα* (Gavaλ-iótisa), *Καβαλ-ιώτισσα* (Kavaλ-iótisa), *Γαβαλ-ιώτισσα* (Γαvaλ-iótisa)].

2. Ακόμη, πρέπει να προστεθεί ότι την εποχή που δημιουργείται το μαρτυ-

233. Hofmann J. B., *Ετυμολογικόν Λεξικόν της Αρχαίας Ελληνικής*, σ. 146, Σταματάκου Ιω., *Λεξικόν της Νέας Ελληνικής Γλώσσης*, τ. 2, σ. 1488-1489.

ρημένο προσωνύμιο-τοπωνύμιο *Γαβαλιώτισσα* το γλωσσικό υπόστρωμα της περιοχής είναι ελληνικό και οι κάτοικοι το προσαρμόζουν προς τους κανόνες της Ελληνικής Γλώσσας[234].

234. Každan A. P., «Dva pozdnevizantijskih akta iz sobranija P. I. Sevastjanova», *Vizantijskij Vremenik*, Moskva - Leningrad 1949, τ. II (XXVII), σ. 317-321, Σταλίδης Κ. Γ., «Τα εδεσσαϊκά οικογενειακά ονόματα (1382 έως σήμερα). Ιστορική και γλωσσική θεώρηση», *Β΄ Πανελλήνιο Επιστημονικό Συμπόσιο. Η Έδεσσα και η περιοχή της. Ιστορία και Πολιτισμός (Έδεσσα, 19, 20, 21 Σεπτεμβρίου 1997)*, (υπό εκτύπωση).

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ
ΚΑΙ
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

Marc D. Lauxtermann, *The Spring of Rhythm. An Essay on the Political Verse and Other Byzantine Metres.* [Byzantina Vindobonensia XXII], Wien 1999, σσ. 105.

Ο συγγραφέας με τη μελέτη αυτή, που είναι αφιερωμένη στη μνήμη του Paul Maas, επιχειρεί να εξετάσει την «terra incognita» της βυζαντινής μετρικής, τις αρχές και την εξέλιξη των διαφόρων τονικών μέτρων από το 400 μ.Χ. (περίπου) έως το 1000 μ.Χ. Πιο συγκεκριμένα σκοπός του βιβλίου είναι η εξέταση της ιστορίας των οκτασύλλαβων και επτασύλλαβων στίχων με απώτερο στόχο την έρευνα των αρχών του πολιτικού στίχου (δεκαπεντασύλλαβου).

Το πρώτο κεφάλαιο (σ. 21-40) φέρει τον τίτλο «The Political Verse» και διαιρείται σε πέντε υποενότητες. Στην πρώτη υποενότητα (σ. 21-25) δίδονται στατιστικές μετρήσεις, που αφορούν κυρίως στον τονισμό των κώλων (δύο κώλα: ένα οκτασύλλαβο και ένα επτασύλλαβο) ποιημάτων που έχουν γραφεί σε πολιτικό στίχο. Εξετάζονται όλα τα γνωστά ποιήματα σε πολιτικό στίχο που σχεδιάστηκαν κατά τον 10ο αιώνα εκτός από τους ύμνους του Συμεών του νέου Θεολόγου. Συγκεκριμένα μελετώνται τα εξής: 1. Έξι μονωδίες προς αυτοκράτορες ή μέλη της βασιλικής οικογένειας: τρεις προς τον Λέοντα Στ´ († 912), δύο προς τον Χριστόφορο Λεκαπηνό († 931) και μία για τον Κωνσταντίνο Ζ´ Πορφυρογέννητο († 959). 2. Τέσσερα αλφαβητάρια: τρία κατανυκτικά του δευτέρου μισού του 10ου αιώνα που ανήκουν στους Συμεών Μεταφραστή, Κυριάκο μητροπολίτη Χωνών, Νικηφόρο Ουρανό και ένα παραινετικό του Θεοδοσίου από το Δυρράχιο (περίπου το 1000). 3. Τα εξαποστειλάρια του Κωνσταντίνου Ζ´ (σχεδιασμένα πριν από το 959). 4. Οι εαρινοί στίχοι που έχουν καταγραφεί στο «Περί Βασιλείου Τάξεως» (De Cerimoniis) του Κωνσταντίνου Ζ´, πολύ πριν από το 959.

Στη δεύτερη υποενότητα (σ. 25-31) εξετάζεται η στιχουργική δομή των έξι αυτοκρατορικών μονωδιών που αναφέραμε. Ο συγγρ. καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι αυτοκρατορικές μονωδίες ανήκουν στην αρχαία παράδοση του τελετουργικού θρήνου, έχουν όμως επηρεασθεί στη δομή τους από τους ανακρεόντειους (παροξύτονους οκτασύλλαβους) ύμνους του Σωφρόνιου Ιεροσολύμων (7ος αι.). Οι ομοιότητες ανάμεσα στα σημερινά μοιρολόγια και τις αυτοκρατορικές μονωδίες αποδεικνύουν μία κοινή αρχή.

Στην τρίτη υποενότητα (σ. 31-35) εξετάζονται τα τρία κατανυκτικά αλφαβητάρια. Ως προς το περιεχόμενό τους σχετίζονται με τους ύμνους μετα-

νοίας, ενώ ως προς την αλφαβητική δομή τους με την ανακρεόντεια κατανυκτική ποίηση. Ο συγγρ. καταλήγει στο συμπέρασμα ότι κατανυκτικά αλφαβητάρια σε πολιτικό στίχο άρχισαν να γράφονται ήδη από τον 9ο αιώνα ή τις αρχές του 10ου αιώνα. Επίσης ο συγγρ. πιστεύει ότι τα κατανυκτικά αλφαβητάρια συνδέονται στενά με τις ηθοποιητικές κυρίως αυτοκρατορικές μονωδίες. Η σύνδεση αυτή εξηγεί τη χρήση του πολιτικού μέτρου στα κατανυκτικά αλφαβητάρια. Ο πολιτικός στίχος έχει την αρχή του, κατά τον M. Lauxtermann, στα δημοτικά λαϊκά άσματα, έτσι θεωρεί ότι το λογοτεχνικό είδος της μονωδίας προηγείται χρονικά του κατανυκτικού αλφαβηταρίου, διότι οι αυτοκρατορικές μονωδίες ανήκουν στην παράδοση του λαϊκού θρήνου, ενώ τα κατανυκτικά αλφαβητάρια όχι.

Στην τέταρτη υποενότητα (σ. 33-37) μελετώνται τα εξαποστειλάρια του Κωνσταντίνου Ζ΄. Κατά τον M. Lauxtermann τα εξαποστειλάρια είναι οι πρώτοι ύμνοι σε πολιτικό στίχο, γραμμένοι κατά στίχους και όχι κατά στροφές. Ο Κωνσταντίνος Ζ΄ προσπάθησε να συνδυάσει τη «στοίχηση» με τα τονικά πρότυπα της πρώιμης υμνογραφίας και για τον λόγο αυτόν χρησιμοποίησε τον πολιτικό στίχο, ένα από τα λίγα μέτρα που βασίζεται σε τονικούς ρυθμούς. Τα εξαποστειλάρια του Κωνσταντίνου Ζ΄ αποτελούν την πρώτη ενσυνείδητη απόπειρα χρήσης του πολιτικού στίχου στη βυζαντινή λειτουργία, παρά την ιδιοτυπία του γ΄ στίχου (τονισμός στην έβδομη συλλαβή, παροξύτονος δηλαδή οκτασύλλαβος αντί για προπαροξύτονος) και την ανωμαλία της τομή του ε΄ στίχου.

Στην πέμπτη υποενότητα (σ. 37-40) που φέρει τον τίτλο «On Harmonious Order» (Ἀλφάβητον εἰς Εὐταξίαν) εξετάζεται η δομή και η προέλευση του πολιτικού στίχου στο παραινετικό αλφάβητο του Θεοδοσίου από το Δυρράχιο. Το αλφαβητάριο αυτό αποτελεί μία εξαίρεση σε σύγκριση με άλλα παραινετικά αλφαβητάρια, διότι είναι γραμμένο σε δεκαπεντασύλλαβο και όχι σε δωδεκασύλλαβο στίχο. Επίσης μετά από κάθε δίστιχο ακολουθεί μία επωδός, ενώ τα παραινετικά αλφαβητάρια δεν έχουν επωδό. Κατά τον συγγρ. ο Θεοδόσιος χρησιμοποίησε τον πολιτικό στίχο επηρεασμένος από τα κατανυκτικά αλφαβητάρια αλλά κυρίως από την υμνογραφία. Η επωδός άλλωστε είναι τυπικό στοιχείο της υμνογραφίας. Ο Κωνσταντίνος Ζ΄ ήταν ο πρώτος που χρησιμοποίησε τον πολιτικό στίχο και φαίνεται ότι ο Θεοδόσιος τον ακολούθησε, γεγονός που επιβεβαιώνει η παρουσία παραξύτονου οκτασύλλαβου στο πρώτο ημιστίχιο του δεύτερου στίχου του αλφαβηταρίου.

Το δεύτερο κεφάλαιο (σ. 41-54) φέρει τον τίτλο «Octasyllables and Heptasyllables». Στην εισαγωγή του κεφαλαίου αυτού (σ. 41-45) ο συγγρ. διατυπώνει την άποψη ότι ο πολιτικός στίχος προέρχεται από τον συνδυασμό δύο τονικών μέτρων που προϋπήρχαν του οκτασύλλαβου (xxxxxu-u) και του επτασύλλαβου (xxxxu-u). Τα μέτρα αυτά αποτελούν τα δύο κώλα του πολιτικού στίχου (VP-1 και VP-2) με τη διαφορά ότι το οκτασύλλαβο μέτρο είναι παροξύτονο, ενώ στον πολιτικό στίχο ο οκτασύλλαβος είναι προπαροξύτονος (xxxxu-uu). Επιπλέον τα παλαιότερα ασφαλώς χρονολογημένα δείγματα οκτασύλλαβου, επτασύλλαβου και πολιτικού μέτρου συνδέονται με την αυτοκρατορική αυλή του 9ου και 10ου αιώνα· για τον λόγο αυτόν η καταγωγή των παραπάνω μέτρων δεν είναι «ταπεινή» αλλά λόγια.

Στη συνέχεια εξετάζεται ο «ζευγαρωτός» οκτασύλλαβος (The Paired Octasyllable, σ. 45-49). Ο συγγρ. διαπιστώνει ότι ο παροξύτονος οκτασύλλαβος χρησιμοποιείται στον τρίτο στίχο κάθε στροφής στα εξαποστειλάρια του Κωνσταντίνου Ζ΄ και στις επωδούς κάποιων αυτοκρατορικών μονωδιών. Το γεγονός αυτό αποδεικνύει, κατά τον M. Lauxtermann, μία σχέση μεταξύ πολιτικού στίχου και οκτασύλλαβου. Κατόπιν ο συγγρ. εξετάζει τα τρία είδη ποίησης, στα οποία ανήκουν οι πρώιμοι πολιτικοί στίχοι (αυτοκρατορικές μονωδίες, κατανυκτικά αλφαβητάρια εξαποστειλάρια) και διαπιστώνει ότι τον 9ο και 10ο αιώνα για τη σύνθεσή τους χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά ο πολιτικός στίχος και ο «ζευγαρωτός» οκτασύλλαβος. Το ίδιο συμβαίνει και για τους εαρινούς στίχους. Τη διαπίστωση αυτή ενισχύει, κατά τον συγγρ., και το ότι στον index του κώδικα Barb. gr. 310 (β΄ μισό του 10ου αιώνα), που αποτελεί μία συλλογή ανακρεόντειων στίχων, περιέχονται και κάποιες μονωδίες σε πολιτικό στίχο. Στην τρίτη υποενότητα (σ. 50-51) γίνεται λόγος για τον «ζευγαρωτό» επτασύλλαβο με βάση τέσσερις ύμνους γραμμένους στο μέτρο αυτό, οι οποίοι συνδέονται με τον Βασίλειο Α΄ (867-886) και σώζονται στο χφ. Barb gr. 310. Ο M. Lauxtermann καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η μετρική αρχή της κατά ζεύγη (pairing) σύνθεσης στίχων που παρατηρείται στην τονική ποίηση από τον 4ο αιώνα ήταν σημαντική για τη γένεση του πολιτικού στίχου. Το δεύτερο κεφάλαιο ολοκληρώνεται με στατιστικές μετρήσεις που αφορούν κυρίως τον τονισμό (σ. 51-54) σε ποιήματα του 9ου και 10ου αιώνα γραμμένα σε «ζευγαρωτό» οκτασύλλαβο και επτασύλλαβο στίχο.

Το τρίτο κεφάλαιο (σ. 55-68) φέρει τον τίτλο «Πρώιμη τονική ποίηση» (Early Accentual Poetry) και διερευνώνται οι απαρχές της. Το α΄ υποκεφάλαιο (σ. 55-61) ασχολείται με την πρώιμη υμνογραφία. Τα κοντάκια του Ρωμανού του Μελωδού (πίνακες 4 και 5), οι ανώνυμοι κατά στίχους ύμνοι (gleichzeilige Hymnen κατά τον P. Maas)[1] του 5ου μ.Χ. αι., οι ύμνοι του Εφραίμ του Σύρου, η ελληνική απόδοση των ύμνων του Εφραίμ του Σύρου (Greek Ephrem) και οι ύμνοι του Γρηγορίου Ναζιανζηνού περιέχουν έναν εξαιρετικά υψηλό αριθμό ρυθμικών προτύπων (επτασύλλαβους, οκτασύλλαβους στί-

1. P. Maas, Gleichzeilige Hymnen in der byzantinischen Liturgie, *B.Z.* 18 (1909) 309-356.

χους), παρόμοιων με τα δύο ημιστίχια του πολιτικού στίχου. Επιπλέον, παρά το ότι η πρώιμη υμνογραφία 5ου-6ου αιώνα δεν αποφεύγει την οξύτονη κατάληξη στο τέλος του κώλου[2], παρουσιάζει τα δύο πιο σημαντικά χαρακτηριστικά της τονικής ποίησης: τη ζευγαρωτή διάρθωση (paired colon structure, εκτός από τα κοντάκια) και τον ισοσυλλαβισμό.

Το δεύτερο υποκεφάλαιο (σ. 61-65) ασχολείται με τις επευφημίες. Στο κεφάλαιο αυτό ο συγγρ. υποστηρίζει, αντίθετα προς τον M. J. Jeffreys, ότι οι αρχές του πολιτικού στίχου δεν έχουν τις ρίζες τους στα άσματα των δήμων. Οι επευφημίες που καταγράφονται στο De Cerimoniis σύμφωνα με τον M. Lauxtermann, χρονολογούνται κατά το μεγαλύτερο μέρος τους μεταξύ 7ου και 10ου αι. Αυτές σχετίζονται με την υμνογραφία, διότι εκφωνούνται σε θρησκευτικές τελετές και εορτές και δίνουν έμφαση στη θεϊκή προέλευση της εξουσίας του αυτοκράτορα. Στη συνέχεια ο συγγρ. προχωρεί σε μια στατιστική μελέτη που βασίζεται στα 17 άσματα των δήμων που εξετάζονται στο άρθρο του P. Maas[3] (πίνακες 6, 7). Ο M. Lauxtermann καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι επευφημίες σχετίζονται με την ιστορία της βυζαντινής τονικής ποίησης: έχουν σε μεγάλο βαθμό οκτασύλλαβα και επτασύλλαβα κώλα, ζευγαρωτή διάρθωση, αποφεύγουν την οξύτονη κατάληξη, υπάρχει ισοσυλλαβισμός και ρυθμίζεται η θέση του τελευταίου τόνου (stress accent) (πίνακας 8).

Στο τρίτο υποκεφάλαιο (σ. 65-68) εξετάζονται τα σατιρικά άσματα, με τα οποία ο λαός της Κωνσταντινούπολης εξέφραζε την οργή του για συγκεκριμένες πολιτικές καταστάσεις. Τα άσματα αυτά πρoυσιάζουν επίσης βασικά χαρακτηριστικά τονικής ποίησης: ζευγαρωτή δομή, ισοσυλλαβισμό, ρύθμιση τόνου. Ο συγγρ. διαπιστώνει ότι ο πολιτικός στίχος δεν χρησιμοποιήθηκε για τη σύνθεση σατιρικών ασμάτων και αυτό διότι ο πολιτικός στίχος ήταν ένα «σοβαρό» μέτρο, το οποίο χρησιμοποιήθηκε σε μοιρολόγια και ποιήματα που συνδέονταν με τον κύκλο της ζωής και του θανάτου.

Στο τέταρτο κεφάλαιο (σ. 69-86) ο M. Lauxtermann μελετά την πρώιμη τονική μετρική (Early Accentual Matrics). Το πρώτο υποκεφάλαιο (σ. 69-74) που φέρει τον τίτλο «Quantitative Metrics» αποτελεί μια συνοπτική επισκόπηση από άποψη μετρικής όλων των ειδών της ποίησης που γράφηκε μεταξύ 400 και 600 μ.Χ. Σκοπός του είναι η συναγωγή γενικών κανόνων στιχουργικής και η ερμηνεία της δημιουργίας των κανόνων αυτών. Οι κανόνες που οδηγούν από την προσωδιακή ποίηση στα τονικά μέτρα του 4ου αιώνα είναι οι εξής: 1. Η έλλειψη ρυθμικής απόκλισης (μεταβολών) οδηγεί στον ισοσυλλαβισμό. 2. Η ρύθμιση τόνου στο τέλος του στίχου προκαλεί ισομετρία (εἷς στίχος ἓν νόημα = αποφυγή διασκελισμού). 3. Η απώλεια της (προσωδιακής) συνάφειας στην τομή (caesura) επιφέρει τη ζευγαρωτή διάρθωση στο κώλον.

2. Η οξύτονη κατάληξη αποφεύγεται στα επτασύλλαβα-οκτασύλλαβα ποιήματα του 9ου-10ου αι. καθώς και στις επευφημίες και τα σατιρικά.

3. P. Maas, Metrische Akklamationen der Byzantiner, *B.Z.* 21 (1912) 28-51.

Στο δεύτερο υποκεφάλαιο (σ. 74-77) με τίτλο «Ρύθμιση τόνου» ο συγγρ. συγκρίνοντας τα τονικά πρότυπα πεζού λόγου και ποίησης, διαπιστώνει ότι υπάρχουν δύο βασικοί τύποι τονικής μετρικής: 1. Ένα εναλλασσόμενο πρότυπο τονισμένων και μη τονισμένων μετρικών συλλαβών, το οποίο καλείται «εναλλαγή» (alternating). 2. Ένα ρυθμικό πρότυπο με ένα διάστημα δύο μη τονισμένων συλλαβών μεταξύ δύο τόνων (x΄xxx΄xx) το οποίο καλεί «γοργότης» (jumbing). Η πρώιμη βυζαντινή τονική ποίηση (πριν από το 600 μ.Χ.) χρησιμοποιεί τον γοργό ρυθμό (jumbing rhythms) όπως ο πεζός λόγος που με την ποίηση «dance to the same tune and respond to the same rhythmical rules». Εντούτοις, στη βυζαντινή ποίηση τηρείται ο κανόνας του ισοσυλλαβισμού, ενώ στον πεζό λόγο όχι.

Στο τρίτο υποκεφάλαιο (σ. 78-80) μελετά τον ισοσυλλαβισμό και αναφέρει ότι ισοσυλλαβισμός είναι η φυσική κατάληξη της φωνολογικής διαδικασίας, μέσω της οποίας η προσωδική διάκριση μεταξύ μακρών και βραχέων συλλαβών εξαφανίζεται. Το πρώτο παράδειγμα ισοσυλλαβικής ποίησης συνταγμένης στα ελληνικά είναι οι ελληνικές αποδόσεις των ύμνων του Εφραίμ του Σύρου (†373) (μεταφράσεις και ανώνυμοι ύμνοι που έχουν ως πρότυπο τους ύμνους του Σύρου Εφραίμ και χρησιμοποιούν το όνομά του). Εντούτοις ο ισοσυλλαβισμός είναι αποτέλεσμα της εξέλιξης της ελληνικής γλώσσας. Η ελληνική ποίηση θα γινόταν ισοσυλλαβική με ή χωρίς τον Εφραίμ. Οι ύμνοι του Εφραίμ παρά τον ισοσυλλαβισμό δεν έχουν ρύθμιση τόνου· αυτό εισήχθη από τον Γρηγόριο Ναζιανζηνό στους ύμνους του πριν από το 400 («ὕμνος ἑσπερινός» και «λόγος πρὸς παρθένον παραινετικός»). Έτσι λοιπόν οι ελληνικές αποδόσεις των ύμνων του Εφραίμ και οι ύμνοι του Γρηγορίου Ναζιανζηνού είναι τα πρωιμότερα παραδείγματα τονικής ποίησης.

Στο τέταρτο υποκεφάλαιο (σ. 80-86) ο συγγρ. εξετάζει το τρίτο και σπουδαιότερο κατά την άποψή του συστατικό στοιχείο της τονικής ποίησης: το κώλον και τη δομή του (colon structure). Η συντακτική δομή στο κώλον της βυζαντινής ποίησης στηρίζεται σε πρότυπα και έχει πολλές ομοιότητες με τη δομή του ρητορικού πεζού λόγου. Την άποψη αυτή ενισχύει και ένα σχόλιο στον τονικό ύμνο του Γρηγόριου Ναζιανζηνού «Λόγος πρὸς παρθένον παραινετικός» το οποίο αναφέρει ότι: «οὗτος γὰρ μόνος ποιητῶν ῥυθμοῖς τε καὶ κώλοις ἐχρήσατο...». Αυτό αποδεικνύει ότι ο Λόγος του Γρηγόριου Ναζιανζηνού βασιζόταν στα ίδια ρυθμικά πρότυπα που βασιζόταν και η σύγχρονη προς αυτόν ρητορική. Η δυαδική αντιπαράθεση των κώλων (ζεύγος) είναι μια αρχή κοινή στις περισσότερες μορφές ποίησης· και ερμηνεύεται από την τάση του

ανθρώπου να βλέπει ακόμη και τα πιο αταίριαστα πράγματα υπό τη μορφή του παραλληλισμού ή της αντίθεσης.

Το πέμπτο κεφάλαιο (σ. 87-96) έχει τίτλο «Two Spring Songs» και ασχολείται με τους εαρινούς στίχους που σώζονται στο De Cerimoniis του Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου καθώς και με τους «στίχους εἰς τὴν λαμπρὰν Κυριακήν» του Αρσενίου. Οι εαρινοί στίχοι του De Cerimoniis είναι πιθανότατα τα παλαιότερα ποιήματα σε πολιτικό στίχο που έχουν σωθεί (πολύ πριν από το 959), όπως και η τρίτη μονωδία προς τον Λέοντα Στ΄ (πριν από το 912). Οι εαρινοί στίχοι άδονταν με την ευκαιρία της εορτής των Λουπερκαλίων· επίσης αποτελούν ένα είδος αυτοκρατορικών επευφημιών, ενώ ο πρώτος τους στίχος προέρχεται από τη λειτουργία της Μεγάλης Εβδομάδας (βλ. επίσης σ. 61-64). Το ποίημα του Αρσενίου χρονολογείται κατά το πρώτο μισό του 9ου αιώνα και είναι γραμμένο σε μη προσωδιακούς οκτασύλλαβους, γεγονός που αποδεικνύει ότι ο πολιτικός στίχος και ο οκτασύλλαβος χρησιμοποιούνταν ακριβώς για τα ίδια λογοτεχνικά είδη (μονωδία, κατανυκτικά αλφαβητάρια, εξαποστειλάρια και εαρινοί στίχοι) κατά τον 9ο-10ο αιώνα. Οι εαρινοί στίχοι του De Cerimoniis και του Αρσενίου αντανακλούν μια πανάρχαια παράδοση και παρά το ότι δεν είναι αγροτικά λαϊκά τραγούδια (rural folk songs) εμπνέονται από τα λαϊκά χελιδονίσματα. Η σχέση των αυτοκρατορικών μονωδιών με τα σημερινά μοιρολόγια και των εαρινών στίχων με την παράδοση των αγροτικών λαϊκών τραγουδιών αποδεικνύει, κατά τον συγγρ., ότι ο πολιτικός στίχος προέρχεται από ένα «υπο-λογοτεχνικό» στρώμα λαϊκών τραγουδιών σε δημώδη ελληνική. Αντίθετα οι αναφορές από τους Ευστάθιο Θεσσαλονίκης και Μάξιμο Πλανούδη (βλ. σ. 31, 72, 91-92) στην προέλευση του πολιτικού στίχου από το καταληκτικό τετράμετρο δεν είναι τίποτε άλλο παρά μια προσπάθεια να εφεύρουν ένα επιφανές γενεαλογικό δένδρο για τον πολιτικό στίχο καθιστώντας τον έτσι πιο ευϋπόληπτο. Ο συγγρ. επιπλέον υποθέτει ότι ο πολιτικός στίχος κατάγεται από την ενδοχώρα της Μ. Ασίας και όχι από την πρωτεύουσα, εισήχθη δε στην αυτοκρατορική αυλή του 9ου αιώνα, την εποχή δηλαδή που έχουμε παραδείγματα ποιημάτων γραμμένων από και για την αυτοκρατορική αυλή σε τονικά μέτρα (ζευγαρωτό οκτασύλλαβο και ζευγαρωτό επτασύλλαβο). Αντίθετα από τον M. J. Jerfeys, ο συγγρ. πιστεύει ότι ο πολιτικός στίχος δεν αποτελεί εφεύρεση των ποιητών των δήμων στις επευφημίες. Εντούτοις, ο M. Lauxtermann θεωρεί ότι οι ποιητές των δήμων υιοθέτησαν τον πολιτικό στίχο από την παράδοση της προφορικής δημώδους ποίησης και το εισήγαγαν στην αυτοκρατορική αυλή τον 9ο αιώνα. Παράδειγμα αποτελούν οι εαρινοί στίχοι του De Cerimoniis, οι οποίοι, κατά τον συγγρ. σχεδιάσθηκαν από κάποιον ποιητή των δήμων και εκτελέσθηκαν ενώπιον της αυτοκρατορικής αυλής. Το αυτοκρατορικό περιβάλλον δέχθηκε και υιοθέτησε την ποίηση σε τονικά μέτρα ως μια χειρονομία καλής θέλησης προς τον λαό της Κωνσταντινούπολης με απώτερο σκοπό να προπαγανδίσει την πολιτική αυτοκρατορική ιδεολογία.

Η μελέτη ολοκληρώνεται με επίλογο (σ. 97-98), όπου ο συγγραφέας θέτει κάποια ερωτήματα και εφιστά την προσοχή σε μελλοντικούς μελετητές της βυζαντινής ποίησης στις θεμελιώδεις αρχές της βυζαντινής μετρικής (colon structure, isosyllaby, stress regulation). Στη συνέχεια ακολουθεί σε παράρτημα η έκδοση του κατανυκτικού αλφαβηταρίου του Κυριάκου Μητροπολίτου Χωνών (σ. 99-102) η οποία βασίζεται στο χφ. Par. Suppl. gr. 690 (s. XI-XII) ff 106v-107v και το χφ. Athen. 1197 (s. XVI) που δημοσίευσε ο D. N. Anastasijewic[4]. Τέλος ακολουθεί γενικός κατάλογος (index) προσώπων και πραγμάτων (σ. 103-105).

Στη συνέχεια, χωρίς να θέλουμε να μειώσουμε την αξία του βιβλίου του M. Lauxtermann, θα προχωρήσουμε στην παρατήρηση μερικών ασαφειών και αβλεψιών του συγγρ. Πιστεύουμε ότι ο συγγρ. δεν διευκρινίζει στον βαθμό που θα έπρεπε τη σύνδεση των αυτοκρατορικών μονωδιών με την παράδοση του λαϊκού θρήνου. Αποτέλεσμα αυτής της ασάφειας είναι να μη γίνεται επαρκώς κατανοητή η άποψη του συγγρ. περί λόγιας καταγωγής του πολιτικού στίχου. Επίσης στις σελίδες 45 και 93 αναφέρει ότι οι ποιητές της αυλής του 10ου αιώνα δεν υιοθέτησαν τον δημοτικό πολιτικό στίχο, όπως αυτός αδόταν στην εποχή τους, αλλά επέστρεψαν στην αρχική του μορφή (but returned to its original form)· ο πολιτικός στίχος επομένως προέρχεται από τον συνδυασμό των δύο κώλων: οκτασύλλαβο και επτασύλλαβο, μέτρων που προϋπήρχαν του πολιτικού στίχου. Η άποψη αυτή δεν κάνει σαφές αν ο συγγρ. εννοεί ότι οι αυλικοί ποιητές «διαμέλισαν» τον δημώδη πολιτικό στίχο στα εξ ων συνετέθη, για να τον δημιουργήσουν και πάλι με βάση τα παλαιότερα τονικά πρότυπα του οκτασύλλαβου και επτασύλλαβου. Μια τέτοια άποψη πιστεύουμε ότι έρχεται σε αντίθεση με την εξελικτική πορεία της δημιουργίας και της επικράτησης του δεκαπεντασύλλαβου. Μήπως οι μαρτυρίες του Ευστάθιου Θεσσαλονίκης και του Μάξιμου Πλανούδη περί συνδέσεως του δεκαπεντασύλλαβου με τον καταληκτικό εξάμετρο δεν αποτελούν απλά ευφυολογήματα, αλλά πρέπει να ληφθούν περισσότερο υπόψη σε σχέση με την πορεία της καθιέρωσής του;

Επίσης ο συγγρ. στην ενότητα που εξετάζει τα εξαποστειλάρια του Λέοντα Στ΄ (σ. 33-37) δεν διευκρινίζει αν εξετάζει τα εξαποστειλάρια στο σύνολό τους (αναστάσιμα-θεοτοκία) ή μόνον τα έντεκα αναστάσιμα. Επιπλέον στην ενότη-

4. D. N. Anastasijewic, Alphabete BZ 16 (1907) 479-501, σ. 494-495.

τα αυτή πιστεύουμε ότι θα μπορούσαν να εξεταστούν και τα τροπάρια του Λέοντος του Στ΄[5]. – Στη σ. 62 στο σχετικό κεφάλαιο για τις επευφημίες ο συγγρ. παραπέμπει για τη σημασία των δήμων μόνο στον A. Cameron (σημ. 137). Θα μπορούσαμε να προσθέσουμε τις σχετικές μελέτες του O. Teitinger (Die oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell, Jena 1938, αναστ. ανατ. Darmstadt 1956), της Αικ. Χριστοφιλοπούλου (Εκλογή, αναγόρευσις και στέψις του βυζαντινού αυτοκράτορα, εν Αθήναις 1956) και του Ι. Καραγιαννόπουλου (Η πολιτική θεωρία των Βυζαντινών, Θεσσαλονίκη 1992). – Στη σ. 93 όπου γίνεται λόγος για την αυτοκρατορική προπαγάνδα θα συνιστούσαμε επιπλέον το βιβλίο της Nike-Catherine Koutrakou, La propagande impériale byzantine. Persuasion et Réaction (VIIIe-Xe siècle), Αθήνα 1994 (βλ. επίσης τις βιβλιοκρισίες του P. Yannopoulos εν Byz. 67 (1997) 290--291 και της Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα εν Βυζαντινά 19 (1998) 397-401) και το βιβλίο του G. Dagron, Empereur et prêtre, Παρίσι 1996. – Στη σ. 89 γίνεται αναφορά στην εκκλησία του Αγ. Γεωργίου στην Κωνσταντινούπολη και στα «Σφωρακίου» καθώς και στην εγκύκλιο παιδεία των Βυζαντινών. Ο συγγρ. παραπέμπει στο έργο του P. Lemerle και του P. Speck (σημ. 203-204). Θα προσθέταμε τα έργα του R. Janin, Constantinople byzantine, Παρίσι 1964, σ. 428-429 και La Géographie ecclésiastique de l'émpire byzantine. Le siége de Constantinople et le Patriarcat oecumenique, Παρίσι 1969, καθώς και το έργο του Β. Κατσαρού, Ιωάννης Κασταμονίτης. Συμβολή στη μελέτη του βίου, του έργου και της εποχής του, [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 22], Θεσσαλονίκη 1988, κυρίως σ. 163-209 όπου και σχετική βιβλιογραφία. – Στη σ. 87 στη βιβλιογραφία για τα Λουπερκάλια (σημ. 196) θα προσθέταμε επίσης το έργο του M. Meslim, La fête de Kalendes de janvier dans l'empire romain, Βρυξέλλες 1970, κυρίως σ. 11 και σημ. 3, σ. 98-90 και το έργο του G. Dagron, Naissance d'une Capitale, Παρίσι 1974, 1984, σ. 313-314 και σημ. 4 και το κεφάλαιο X με τίτλο «Populus Romanus» et «Peuple de Constantin», σ. 297-319. – Στις σ. 23, 86 (σημ. 17, 194), ενώ ο συγγραφέας πραπέμπει για τους εαρινούς στίχους του De Cerimoniis στην έκδοση του A. Vogt, δεν γίνεται αναφορά στα σχόλια στο κεφ. 82 (73) του A. Vogt, Les livres de Ceremonies, II commentaire, σ. 172-177. Επίσης δεν γίνεται αναφορά στο έργο του H. Hunger, Βυζαντινή λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία Β΄. Ποίηση, Βιέννη 1978, (ελλ. μτφ. από τον Ι. Βάσση, Αθήνα 1992) κυρίως σ. 484-494 (Από την προσωδιακή ποίηση στην τονική μετρική). – Στη σ. 84 ο

5. Βλ. Γ. Θ. Στάθης, *Η δεκαπεντασύλλαβος υμνογραφία εν τη βυζαντινή μελοποιΐα*, Αθήνα 1977, σ. 31, σ. 68-71· Ι. Ν. Ηλιούδης, Ο πολιτικός στίχος και η προέλευσίς του, *ΕΕΒΣ* 48 (1990-93) 397-403, σ. 402.

συγγρ. αναφέρεται στον «anonymous poet of the Akathistos». Η άποψη του Θ. Ε. Δετοράκη είναι ότι ο δημιουργός του ύμνου είναι ο Κοσμάς ο Μελωδός[6]. – Στη σ. 58 (σημ. 121) ο συγγραφέας αναφέρεται στις θεωρίες της σχολής του Ν. Β. Τωμαδάκη, τις οποίες δεν υιοθετεί, χωρίς αναφορά στο έργο του: «Η βυζαντινή υμνογραφία και ποίησις, ήτοι εισαγωγή εις την βυζαντινήν Φιλολογίαν, εν Αθήναις 1965» και χωρίς να σχολιάζει τη διαφορετική άποψη. – Επίσης στις σημ. 180 και 122 ο συγγραφέας παραπέμπει στα λήμματα: «Εφραίμ Σύρος» και «Χώναι» στο O.D.B. χωρίς να αναφέρει τους συγγραφείς που τα υπογράφουν οι οποίοι είναι: ο B. Baldwin, η Nancy Petterson-Sevcenko και ο Clive F. W. Foss.

Η σύνθεση του M. Lauxtermann αποτελεί μια ενδιαφέρουσα μελέτη, η οποία, όπως και ο ίδιος τονίζει στην εισαγωγή του (σ. 18), έχει επηρεασθεί από τις μελέτες των P. Maas, M. J. Jeffreys και J. Koder. Ο M. Lauxtermann προσεγγίζει το θέμα του με μέθοδο και επιχειρεί μία εις βάθος ανάλυση στα συστατικά στοιχεία του πολιτικού στίχου που πλαισιώνεται από στατιστικές μετρήσεις με σκοπό την αναγωγή των αρχών του στίχου αυτού σε παλαιότερα τονικά μέτρα. Θα λέγαμε ότι η μελέτη του M. Lauxtermann αποτελεί ένα σημαντικό συμπλήρωμα στο κύκνειο άσμα του A. Kazhdan, A History of Byzantine Literature (650-850) (σε συνεργασία με τους Lee Sherry-Christine Angelidi) [Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Ερευνητική Βιβλιοθήκη 2], σσ. 447, Αθήνα 1999[7].

Δημήτρης Φ. Κουρμπέτης

Demetrios G. Letsios, *Νόμος Ροδίων Ναυτικός / Das Seegesetz der Rhodier. Untersuchungen zu Seerecht und Handelsschiffahrt in Byzanz*, Ρόδος 1996, σσ. 294.

Ο τόμος εγκαινιάζει τη νέα επιστημονική σειρά «*Δημοσιεύματα Ναυτικού Δικαίου / Veröffentlichungen zum Schiffahrtsrecht*» (αρ. 1) του Ινστιτούτου Αιγαίου του Δικαίου της Θάλασσας και του Ναυτικού Δικαίου, που έχει ιδρυθεί στη Ρόδο, και προλογίζεται από την επιμελήτρια της έκδοσης Αλίκη Κιάντου-Παμπούκη και το γνωστό Βυζαντινολόγο του Πανεπιστημίου της Βιέννης Johannes Koder. Τα τέσσερα βασικά του κεφάλαια (Entstehungsperiode

6. Για τη δημιουργία του Ακάθιστου Ύμνου βλ. ενδεικτικά Θ. Ε. Δετοράκης, *Ο «Ακάθιστος Ύμνος» και τα προβλήματά του*, Αθήνα 1993, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

7. Βλ. τη βιβλιοπαρουσίαση της Σοφίας Πατούρα στην εφημερίδα «Το Βήμα» 5/12/1999, στ. 15.51.

der Sammlung/Handelsschiffahrt und Seehandel / Die Rechtsgrundsätze des Nomos Rhodion Nautikos / Überblick über die rechtshistorische Entwicklung), χωρίζονται σε έντεκα εν συνόλω υποκεφάλαια με αναλυτική εξέταση διαφόρων πτυχών του θέματος, ενώ επιτάσσονται δύο παραρτήματα και αναλυτικά ευρετήρια.

Ο συγγραφέας, δόκιμος βυζαντινολόγος, πρόξενος σήμερα της Ελλάδος στην Αυστρία (Βιέννη), προβαίνει σε ενδελεχή ανάλυση του «*Νόμου Ροδίων Ναυτικού*», της σπουδαίας αυτής συλλογής διατάξεων ναυτικού δικαίου, με ποικίλες πληροφορίες για τη λειτουργία των θαλασσίων εμπορικών επιχειρήσεων της εποχής περίπου 600 - περίπου 800 μ.Χ. που διασώζεται σε τρία τμήματα και συνέχισε να ισχύει στην Ευρώπη ως τα νεότερα χρόνια (βλ. την ανάλυση του H. Kreller, «Lex Rhodia. Untersuchungen zur Quellengeschichte des römischen Seerechtes», *Zeitschrift für das gesamte Hadelsrecht und Konkursrecht*, τόμ. 85, 1921, σσ. 257-267, πρβλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Πηγαί βυζαντινής ιστορίας*, ε΄ έκδοση, Θεσσαλονίκη 1987, αρ. 211). Έχει εκδοθεί από τον W. Ashburner (*The Rhodian Sea Law*, Oxford 1909, ανατύπ. Aalen 1976) και από τους Ι. και Π. Ζέπο (*Jus graeco-romanum*, τόμ. Β΄, Αθήνα 1931, ανατύπ. 1962, σσ. 91-103) και έχει μεταφραστεί στα ρωσικά με σχόλια από τον M. Ja Sjuzjumov («Morskojzakon», στο περιοδ. *Antičnaja drevnost i srednie veka* 6, 1969, σσ. 3-54).

Θεματολογικά, η συλλογή ανάγεται σε παλαιά διατάγματα που είχαν θεσπίσει οι Ρωμαίοι αυτοκράτορες Αδριανός, Λούκιος, Τιβέριος και Σεπτίμιος Σεβήρος, όπως εξάλλου αναγράφεται και στον τίτλο της, και τα οποία είχαν καταγραφεί στον «Πανδέκτη» και τις «Νεαρές» της ιουστινιάνειας νομοθεσίας του 6ου αιώνα. Αν και η ακριβής χρονολόγηση του έργου δεν είναι δυνατή (αόριστα προτάθηκε η μεγάλη περίοδος c. 600 - c. 800: πρβλ. G. Ostrogorsky, *Ιστορία βυζαντινού κράτους*, τόμ. Α΄, Αθήνα 1978, ανατ. 1997, σ. 158 σημ. 18 με μνεία του προλόγου του Ashburner, σ. cxii), παλαιότερα εκφράστηκε η άποψη περί απόδοσής του στους Ισαύρους αυτοκράτορες, με κοινά στοιχεία περιεχομένου και γλώσσας (βλ. K. E. Zacharia von Lingenthal, *Geschichte des griechisch--römischen Rechts*, γ΄ έκδοση, Berlin 1892, ανατύπ. Aalen 1955, σσ. 313-319, ιδίως 316, πρβλ. Ostrogorsky, *ό.π.*, σσ. 248-249 σημ. 18), σήμερα όμως οι περισσότεροι ειδικοί μελετητές του βυζαντινού Δικαίου πιστεύουν ότι πιθανόν εκδόθηκε περί τα τέλη του 7ου ή αρχές του 8ου αιώνα, ίσως επί βασιλείας του Ιουστινιανού Β΄ του Ρινότμητου (685-695 και 705-711) (βλ. L. Burgmann, «Rhodian Sea Law», στον A. Kazhdan, The Oxford dictionary of Byzantium, New York - Oxford 1991, σ. 1792, P. Pieler, στον H. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, τομ. Γ΄, Αθήνα 1994, σσ. 319-320, πρβλ. J. Karayannopulos - G. Weiss, *Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz*, Wiesbaden 1982, αρ. 192), αν και πρόσφατα ο Σπ. Τρωιάνος (*Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου*, β΄ έκδοση, Αθήνα-Κομοτηνή 1999, σσ. 123-125, ιδίως 124), γράφει ότι «με βάση το περιεχόμενο των ρυθμίσεων, ιδίως μάλιστα των ποινικών, αλλά και το ύφος των σχετικών κειμένων, μπορεί ευπρόσωπα να υποστηριχθεί, ότι η συλλογή καταρτίστηκε μετά το «Γεωργικό Νόμο», πιθανότατα δε μετά και την Εκλογή (των Ισαύρων)».

Στη σημαντική αυτή μονογραφία του ο Δ. Λέτσιος προβάλλει και συζητεί όλα τα σημαντικά προβλήματα γύρω από το έργο, τη χρονολόγησή του και τη μεγάλη επίδραση που άσκησε στη μεταγενέστερη νομολογία, βασισμένος σε μια πλούσια βιβλιογραφία πηγών και βοηθημάτων (σσ. 15-37). Ελπίζεται ότι το «Ινστιτούτο Αιγαίου» θα προβεί και σε ελληνική της έκδοση, για να καταστεί ευρύτερα γνωστή και στην Ελλάδα.

Α. Σαββίδης

Μιχαήλ Κριτοβούλου (ιστορικού της Αλώσεως), *Βυζαντίου Άλωσις (Ξυγγραφή ιστοριών Α΄ 17,1-72,3)*, πρόλογος - εισαγωγικό μελέτημα για τον Μ. Κριτόβουλο - απόδοση κειμένου - πρόσθετα στοιχεία: Φάνης Καλαϊτζάκης, Αθήνα, εκδόσεις Δημιουργία, 1999, σσ. 191.

Ο τόμος αυτός συμπεριλαμβάνεται στη σειρά «*Μελέτες για τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή ελληνική ιστορία*» (αρ. 19) των εκδόσεων Δημιουργία και ακολουθεί την έκδοση - νεοελληνική απόδοση του σχετικού με την Άλωση του 1453 αποσπάσματος από τις «Αποδείξεις ιστοριών» του Λαονίκου Χαλκοκονδύλη από τον Ν. Νικολούδη (βλ. σχετικά *Βυζαντιακά* 18, 1998, σ. 349). Προσεχώς στα πλαίσια της ίδιας σειράς προγραμματίζονται και τα αντίστοιχα κείμενα των Γεωργίου Σφραντζή και Δούκα (για τα οποία βλ. πρόχειρα τη χρηστική νεοελληνική απόδοση [«μετάφραση», sic] των Βασ. Πελασγίτη και Γ. Κορδά, με πρόλογο του Απ. Δασκαλάκη, Φραντζή-Δούκα, *Το Χρονικό της Αλώσεως*, εκδ. Πάπυρος Press, Αθήνα 1971.

Ο Μιχαήλ Κριτόβουλος (η σχετική μ' αυτόν βιβλιογραφία στον H. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, Β΄, Αθήνα 1992, σσ. 359-364, ιδίως 363-364), αριστοκρατικής καταγωγής χρονικογράφος του 15ου αιώνα με καταγωγή από την Ίμβρο (περίπου 1400 - περίπου 1468), συγκαταλέγεται (μαζί με τους Σφραντζή, Δούκα και Χαλκοκονδύλη) στις τέσσερις κύριες αφηγηματικές πηγές για την Άλωση του 1453. Στο έργο του «Ξυγγραφή ιστοριών», κατά μίμηση του αρχαιοπρεπούς ύφους του Θουκυδίδη, εξετάζει σε πέντε βιβλία την περίοδο 1451-1467 μ.Χ. Το έργο είναι αφιερωμένο στον Οθωμανό κατακτητή της Πόλης, σουλτάνο Μωάμεθ Β΄ τον «Πορθητή» (1451-1481), του οποίου ο

Κριτόβουλος υπήρξε πιθανότατα γραμματέας. Μια από τις θεωρούμενες σημαντικότερες πηγές για την πτώση της έδρας του Βυζαντίου το 1453, το έργο του αποτελεί στην ουσία πανηγυρικό λόγο και εγκώμιο του «βασιλέως» Μωάμεθ (έτσι αναφέρεται από τον Κριτόβουλο ο «Πορθητής»), ενώ επίσης παρέχει χρήσιμα στοιχεία για τα τελευταία χρόνια των Μεγαλοκομνηνών του Πόντου, πριν από την τελική πτώση του 1460-1461 (βλ. σχετικά Α. Σαββίδης - Στ. Λαμπάκης, *Γενική βιβλιογραφία περί του βυζαντινού Πόντου* ..., Αθήνα 1992, σ. 49), για τις επιχειρήσεις των Οθωμανών κατακτητών για ενσωμάτωση του ελλαδικού χώρου, καθώς και για τις επιχειρήσεις τους κατά των βαλκανικών λαών (βλ., μεταξύ άλλων, Zinaida Udaltsova, «Vizantijskij istorik Kritovul o zužnyh slavjanah i drugih nadodoh Balkanskog poluostrova v XV v.», Vizantijskij Vremennik 4, 1951, 91-121 και R. McNally, «The 15th-century MS. of Kritoboulos of Imbros as a historical source for the History of Dracula», *East European Quarterly* 21, 1987, 3-13).

Στην εδώ παρουσιαζόμενη επιμελημένη έκδοση-απόδοση από τον Φ. Καλαϊτζάκη, φιλόλογο-ιστορικό που εκπονεί διδακτορική διατριβή στο Πανεπιστήμιο Αθηνών με θέμα την υστεροβυζαντινή και μεταβυζαντινή Βοιωτία, παρέχεται σύντομο εισαγωγικό σημείωμα για τον Κριτόβουλο και την εποχή του (σσ. 11-19) και ακολουθεί το κείμενο (πρωτότυπο στις αριστερές σελίδες) με τη νεοελληνική απόδοση (στις δεξιές σελίδες) (σσ. 22-181). Εντάσσοντας χρήσιμο παράρτημα των «μεγεθών» της πολιορκίας (σ. 182) και σύντομα σχόλια-σημειώσεις (σσ. 183-188), καθώς και επιλογή βιβλιογραφίας (εκδόσεις - μελέτες - γραμματολογικά έργα), στην οποία προσθετέα, μεταξύ άλλων, τα: J. Radonitch, «Kritovul vizantiski istorik XV veka», *Glas Srpske Kr. Akad.* 138, 1930, σσ. 59-83· Maria Elisabetta Colonna, *Storici bizantini profani*, I, Napoli 1956, 36-37· *Tusculum Λεξικόν*, ελλην. μετ., Α΄, Αθήνα 1993, 294· Z. Udaltsova, «K voprosu o sotsialno-političeskih vrgljadah vizantiskogo istorika XV v. Kritovula» *Vizantijskij Vremennik* 57, 1959, 172-197, καθώς και τα περί Κριτοβούλου λήμματα των Alice-Mary Talbot στο *Oxford Dictionary of Byzantium* και στο *Dictionary of the Middle Ages*, του D. Reinsch στο *Lexikon des Mittelalters*, αλλά και το λήμμα αρ. 13.817 στο έγκυρο *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*· βλ. επίσης G. Ostrogorsky, *Ιστορία βυζ. κράτους*, Γ΄, Αθήνα 1981, σ. 158 σημ. 11-12). Στην παρατιθέμενη εδώ βιβλιογραφία η παραπομπή στα *Byzantinoturcica* του G. Moravcsik θα έπρεπε να είναι στη β΄ αναθεωρημένη έκδοση (Berlin 1958, ανατύπ. Leiden 1983, σσ. 432-435) και εκείνα στη συλλογή του Τωμαδάκη (*Περί Αλώσεως*) στη β΄ αναθεωρημένη έκδ. (Αθήνα 1969, ανατύπ. Θεσσαλονίκη 1993) Επίσης, ανεξήγητα απουσιάζει από τη βιβλιογραφία η γερμανική μετάφραση του έργου από τον ίδιο τον νεότερο εκδότη του, D. Reinsch, *Mehmed II. erobert Konstantinopel (1453). Der Geschichtwerk des Kritobulos von Imbros*, Graz-Wien-Köln 1986). Τέλος, η παρατιθέμενη αγγλική μετάφραση του Ch. Riggs (1954) ανατυπώθηκε στο Westport, Connecticut το 1970.

Α. Σαββίδης

Johannes Koder, *Aigaion Pelagos / Die Nördliche Ägäis* (συνεργασία: Peter Soustal και Alice Koder), Βιέννη 1998 (σειρά: «Tabula Imperii Byzantini», αρ. 10), σσ. 351, 161 πίνακες/φωτογραφίες, 1 ένθετος χάρτης.

Εκτός από τη γνωστή στους βυζαντινολόγους σειρά της Αυστριακής Ακαδημίας Επιστημών με τίτλο «*Tabula Imperii Byzantini*» (=*TIB*), ο ιδρυτής της Herbert Hunger είχε ξεκινήσει από το 1973 μια παράλληλη σειρά βοηθημάτων ιστορικο-γεωγραφικού περιεχομένου, με γενικό τίτλο «Veröffentlichungen der Kommission für die Tabula Imperii Byzantini» (=*VTIB*). Τη σειρά εκείνη εγκαινίασε ο συγγραφέας του εδώ παρουσιαζόμενου τόμου, βυζαντινολόγος καθηγητής του Πανεπιστημίου της Βιέννης και διευθυντής του εκεί Ινστιτούτου Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών Johannes Koder, με την έκδοση της υφηγεσίας του περί της Ευβοίας/Negroponte έως την εποχή της Βενετοκρατίας (*VTIB*, 1, 1973). Έχοντας πραγματοποιήσει σπουδές βυζαντινολογίας, αραβολογίας και ελληνικής γλώσσας στο Πανεπιστήμιο της Βιέννης, ο J. Koder έγινε καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Johannes Gutenberg του Mainz από το 1973 ως το 1985, οπότε και διαδέχτηκε τον H. Hunger στη διεύθυνση του προαναφερομένου Ινστιτούτου στο Πανεπιστήμιο της Βιέννης. Ο γνωστότερος διεθνώς ειδικός ερευνητής σε θέματα ιστορικής γεωγραφίας, έχει συμβάλει και στους τόμους 1 (περί Ελλάδος και Θεσσαλίας, 1976) και 3 (περί Νικοπόλεως και Κεφαλληνίας, 1981) της *TIB* και αναμφισβήτητα θεωρείται από τους εγκυρότερους γνώστες της ιστορικής γεωγραφίας, ιδιαίτερα του ελλαδικού χώρου κατά το μεσαίωνα (βλ. σχετικά και το χρήσιμο εγχειρίδιό του με τίτλο: *Der Lebensraum der Byzantiner. Historisch-geographischer Abriss ihres mittelalterlichen Staates im östlichen Mittelmeerraum*, Γρατς-Βιέννη-Κολωνία 1984, καθώς και τα διάφορα λήμματα που έχει συντάξει στο έγκριτο *Lexikon des Mittelalters/LM*).

Ο καθηγητής Koder είναι, επιπλέον, ένας από τους καλύτερους ξένους γνώστες όχι μόνο της μεσαιωνικής, αλλά και της νεότερης ελληνικής γλώσσας, με αποτέλεσμα να έχει πρόσβαση στην ελληνόγλωσση βιβλιογραφία, αλλά και να είναι σε θέση να πραγματοποιεί επιστημονικές ανακοινώσεις-διαλέξεις στα ελληνικά. Στον εδώ παρουσιαζόμενο νέο τόμο, 10ο της σειράς *TIB*, ο συγγρ. ασχολείται διεξοδικά με την ιστορική γεωγραφία, την τοπογρα-

φία, την εκκλησία, την οικονομία και τις μεταναστεύσεις που έλαβαν χώρα στη μεγάλη εκείνη γεωγραφική ενότητα στα πλαίσια του βυζαντινού κράτους που αποκαλείται «βόρειο Αἰγαῖο / βόρεια Αἰγαιῗς», καλύπτοντας την περίοδο από τη μετάβαση από την ύστερη αρχαιότητα στα πρώτα βυζαντινά χρόνια έως την περίοδο της Λατινοκρατίας (Γενουατοκρατίας) και της Τουρκοκρα-τίας στην εν λόγω περιοχή.

Το εισαγωγικό κεφάλαιο δίνει ορολογικές έννοιες καθώς και γεωγραφι-κές-κλιματολογικές διευκρινίσεις (σσ. 49-70), ενώ ακολουθεί εκτενές τμήμα σύνοψης της ιστορικής και διοικητικής εξέλιξης κατά την ύστερη αρχαιότητα / τέλη 3ου - τέλη 6ου αι. (σσ. 71-74) κατά την περίοδο των βυζαντινο-αραβικών ναυτικών πολέμων, 7ος - τέλη 11ου αι. (σσ. 74-81), κατά την περίοδο των τουρκικών επιδρομών αλλά και εκείνων εκ μέρους των δυτικοευρωπαϊκών ναυτικών δυνάμεων (Σελτζούκων, Σταυροφόρων, Γενουατών κ.ά.), τέλη 11ου αι. - αρχές νεοτέρων χρόνων (σσ. 81-88). Έπεται μικρό ειδικό κεφάλαιο για την εκκλησιαστική ιστορία (σσ. 89-91) ενώ ακολουθούν κεφάλαια για την οι-κονομική ζωή (σσ. 92-98), για τις οδικές διασυνδέσεις (σσ. 99-108) και για τις εγκαταστάσεις και τις μεταναστεύσεις (σσ. 109-119). Όπως πάντα με τους τόμους της *TIB*, ακολουθεί στο β΄ μέρος του έργου το αναλυτικό λημματολό-γιο των τόπων (νησιά, τοπωνύμια, πόλεις, χωριά, βουνά, ποτάμια, λιμάνια κτλ.), με πλουσιότατη τεκμηρίωση πηγών-βοηθημάτων, (σσ. 121-306), ενώ το έργο κλείνει με τα αναλυτικά ευρετήρια εννοιών-όρων, τόπων και προσώπων, καθώς και με το πολύτιμο εικονογραφικό υλικό και τον ένθετο χάρτη στο τέλος.

Ιδιαίτερα ενδιαφέρον το τμήμα (σσ. 78-74) που αναφέρεται στα ναυτικά θέματα Αιγαίου, Σάμου και Καραβησιάνων/Κιβυρραιωτών (για την προσω-πογραφία των θεμάτων Σάμου και Καραβησιάνων/Κιβυρραιωτών βλ. τώρα A. Savvides, «On the Prosopography of the Byzantine Maritime Theme of Sa-mos, *Βυζαντινά* 18, 1995-96 / έκδ. 1998, 261-75 και «The Secular Prosopogra-phy of the Byzantine Maritime Theme of the Carabisians/Cibyrraeots», *By-zantinoslavica* 59, 1, 1998, 24-45). Γενικά, πάντως, θα μπορούσε να ειπωθεί υπό μορφή παρατήρησης ότι τα σχετικά με το θεματικό θεσμό δεν είναι πά-ντοτε επαρκώς αναλυμένα στους τόμους της σειράς *TIB*. Αναπόφευκτο καθί-σταται, νομίζουμε, ότι με την αλματώδη πρόοδο της βιβλιογραφίας κατά τα τελευταία χρόνια θα υπάρξει άμεσα ανάγκη συγγραφής-σύνθεσης ενός έργου (συλλογικού κατ' ανάγκη) για τον θεματικό θεσμό της Βυζαντινής Αυτοκρα-τορίας, κατά γεωγραφικές ενότητες. Ήδη πρόσφατα κυκλοφόρησε (Αθήνα 1998, έκδ. 1999) ένας συλλογικός τόμος από το επιστημονικό/ερευνητικό πρό-γραμμα «Τράπεζα πληροφοριών Βυζαντινής Ιστορίας» του ΚΒΕ/ΕΙΕ στην Αθήνα, με τίτλο «*Η Μικρά Ασία των Θεμάτων, 7ος-11ος αι.*». Ελπίζεται ότι

θα γίνει το ίδιο προσεχώς και με τα θέματα των Βαλκανίων, του ελλαδικού χώρου, της Ιταλίας κ.λπ.

Α. Σαββίδης

Klaus Belke, *Paphlagonien und Honorias*, Βιέννη 1996 (σειρά: «Tabula Imperii Byzantini», αρ. 9), σσ. 327, 131 πίνακες/φωτογραφίες, 1 ένθετος χάρ-της.

Έχουμε πρόσφατα ξανακάνει λόγο για τη μεγάλη προσφορά της υψηλού επιπέδου επιστημονικής σειράς «*Tabula Imperii Byzantini*», έκδοσης που τε-λεί υπό την αιγίδα του φιλοσοφικού-ιστορικού τμήματος της Αυστριακής Ακα-δημίας Επιστημών ήδη από την έναρξή της πριν από 20 και πλέον χρόνια, το 1976 (βλ. *Σαμιακές Μελέτες* 2, 1995-96, 27-28. - *Βυζαντιακά* 17, 1997, 562-563 - *Βιβλιοφιλία* 82, 1998, 57). Οι τόμοι της σειράς αυτής αποτελούν πραγ-ματικά επίτευγμα της νεότερης βυζαντινολογίας στον τομέα της ιστορικής γε-ωγραφίας, με συνδυασμό εκτυπωτικής καλαισθησίας αλλά και επιστημονικής τεκμηρίωσης. Το 1991 στα πλαίσια του 18ου Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συ-νεδρίου στη Μόσχα, ο ιδρυτής και επιστημονικός συντονιστής της σειράς, ο ακαδημαϊκός και ομότιμος πανεπιστημιακός καθηγητής Herbert Hunger, παρουσίασε σύντομη έκθεση πεπραγμένων για τη δραστηριότητα, την πορεία και τις αναμενόμενες νέες εκδόσεις της *TIB*, παρέχοντας επίσης και πρόχει-ρο χάρτη, όπου αποτυπώνονται οι ήδη τυπωμένοι καθώς και οι αναμενόμενοι τόμοι τη σειράς, ως προς τη Μικρά Ασία και τον ελλαδικό χώρο και τμήμα του βαλκανικού χώρου βορείως του ελλαδικού (βλ. H. Hunger, Bericht über die Tabula Imperii Byzantini. Entstehung-Aufbau-Fortschritte, *XVIIIth International Congress of Byzantine Studies. Major papers*, Μόσχα 1991, 275-81).

Οι έως σήμερα εκδοθέντες τόμοι της σειράς είναι: *Ελλάς και Θεσσαλία* (αρ. 1, 1976), *Καππαδοκία (Καππαδοκία, Χαρσιανόν, Σεβάστεια, Λυκανδός)* (αρ. 2, 1981), *Νικόπολις και Κεφαλληνία* (αρ. 3, 1981), *Γαλατία και Λυκαο-νία* (αρ. 4, 1984), *Κιλικία και Ισαυρία* (αρ. 5, 1990), *Θράκη (Θράκη, Ροδόπη και Αιμίμοντος)* (αρ. 6, 1991), *Φρυγία και Πισιδία* (αρ. 7, 1990). Ο εδώ πα-ρουσιαζόμενος τόμος είναι ο 9ος της σειράς, ενώ αναμένονται προσεχώς οι τόμοι αρ. 8 (*Λυκία και Παμφυλία*), 11 (*Μακεδονία Ι*) και 12 (*Περιοχή του Μαρμαρά: Βιθυνία-Ελλήσποντος-Ευρώπη*). Ήδη εκδόθηκε ο 10ος τόμος για το βόρειο Αιγαίο, που παρουσιάζεται επίσης στον παρόντα τόμο των *Βυζαν-τιακών*.

Αξιοπαρατήρητα είναι, σχετικά με τη σειρά *TIB* τα ακόλουθα: α) Δεν προβλέπεται στα πλαίσια της σειράς ειδικός τόμος για τον Πόντο (βλ. σχετι-

κά το εγχειρίδιο των A. Bryer - D. Winfield, *The Byzantine monuments and topography of the Pontos*, 2 τόμοι, Ουάσιγκτον 1985)· β) επίσης δεν προβλέπεται σχετικός τόμος για την Κύπρο (ως το τέλος της εκεί βυζαντινής κυριαρχίας το 1191) (αναμένεται με ιδιαίτερο ενδιαφέρον ο περί βυζαντινής Κύπρου τόμος του νέου συλλογικού έργου *Ιστορία της Κύπρου*, που συντονίζει στη Λευκωσία ο Θεόδωρος Παπαδόπουλλος)· γ) δεν προβλέπεται, ακόμη, σχετικός τόμος της *TIB* για το νότιο Αιγαίο και την Κρήτη (βλ. σχετικά Elis. Malamut, *Les îles de l'Empire Byzantin, 8e-12e siècles*, 2 τόμοι, Παρίσι 1988 και D. Tsougarakes, *Byzantine Crete*, Αθήνα 1988)· δ) δεν προβλέπεται ειδικός τόμος και για τη μικρασιατική Ιωνία (Λυδία και Καρία) (ειδικές μεμονωμένες συμβολές για σημαντικές της πόλεις έχουν συνθέσει οι Hélène Ahrweiler και Clive Foss), και ε) τέλος, δεν έχει προβλεφθεί τόμος για τη βυζαντινή Πελοπόννησο (για την πρώτη μεγάλη περίοδο ως το 1204/5, αλλά και για τη δεύτερη περίοδο του Δεσποτάτου του Μορέως, από το 1262-1460· πολύ πρόσφατα εκδόθηκαν η ειδική μονογραφία της Άννας Αβραμέα για την Πελοπόννησο από τον 4ο στον 8ο αι., Παρίσι 1997, καθώς και το επίτομο *Λεξικόν της βυζαντινής Πελοποννήσου*, επιμ. Ν. Νικολούδης, Αθήνα 1998, όπου καλύπτεται και η περίοδος της Λατινοκρατίας, ενώ ειδικό εγχειρίδιο για την περίοδο ως τις αρχές του 13ου αι. ετοιμάζουν οι ερευνητές του προγράμματος «Ιστορική Γεωγραφία» του ΚΒΕ/ΕΙΕ στην Αθήνα —το παλαιό χρήσιμο σύγγραμμα του A. Bon, *Le Péloponnèse byzantin jusqu' en 1204*, Παρίσι 1951, έχει εν πολλοίς ξεπεραστεί).

Παρά τις ελλείψεις που μόλις σημειώθηκαν ως προς τον σχεδιασμό ύλης της σειράς *TIB*, οι υπάρχοντες (και μελλοντικοί) τόμοι της αποτελούν χωρίς αμφιβολία την «τελευταία λέξη» επιστημονικώς ως προς τα θέματα τα οποία παρουσιάζουν. Οι συγγραφείς των έως τώρα τόμων είναι όλοι τους εξειδικευμένοι βυζαντινολόγοι - συνεργάτες του προγράμματος αυτού (*TIB*), όπως για παράδειγμα ο συγγραφέας του εδώ παρουσιαζομένου 9ου τόμου, Klaus Belke, που σπούδασε κλασική φιλολογία, βυζαντινολογία και αραβολογία στα Πανεπιστήμια της Βιέννης και του Μονάχου. Στον νέο τόμο αναλύεται με το γνωστό σχήμα της σειράς και με βάση μια αναλυτικώς παρατιθέμενη βιβλιογραφία πηγών (ελληνικών, λατινικών, ανατολικών, χριστιανικών/μουσουλμανικών κτλ.) και βοηθημάτων (βλ. σσ. 17-38 του τόμου) η γεωγραφική περιοχή του βορειο-κεντρικού μικρασιατικού χώρου (με βόρειο μέτωπο τις ακτές του Ευξείνου Πόντου / Μαύρης Θάλασσας), ως προς τις γεωγραφικές, ιστορικές, οικονομικές και εκκλησιαστικές της παραμέτρους, για τη μεγάλη περίοδο από το 300 περίπου έως το 1460 μ.Χ., όταν ολοκληρώθηκε η οθωμανική κατάκτηση της περιοχής αυτής, λίγο πριν ενσωματωθεί από το σουλτάνο και ο ανατολικά κείμενος Πόντος. Τα δύο εισαγωγικά κεφάλαια περί ορολογίας και γεωγραφικής κατάστασης (σσ. 41-56) ακολουθούνται από σύνοψη περί της ιστορικής και διοικητικής εξέλιξης της περιοχής (σσ. 57-102), με ειδικά υποκεφάλαια για την περίοδο έως την ολοκλήρωση του θεματικού συστήματος (της α΄ φάσης) τον 7ο αι. (σσ. 57-69), για την περίοδο από την προαναφερόμενη ολοκλήρωση έως τη μάχη του Μαντζικέρτ, 7ος αι. - 1071 μ.Χ. (σσ. 69-82) και για την περίοδο των αναμετρήσεων ανάμεσα στους Βυζαντινούς, τους Τούρκους και τους Λατίνους, 11ος-15ος αι. (σσ. 82-102). Ακολουθούν ειδικές ενότητες για την εκκλησιαστική ιστορία της περιοχής (σσ. 103-116) καθώς και για τα οδικά δίκτυα, αλλά και το εμπόριο της περιοχής (σσ. 117-137, 138-151). Το β΄ μέρος του τόμου καλύπτεται, ως συνήθως με τους τόμους της σειράς, από τα αναλυτικά λήμματα περί πόλεων, χωριών, τοποθεσιών διαφόρων, ποταμών, λιμνών, βουνών, λόφων, κάστρων-φρουρίων κ.ά. οχυρώσεων κλπ. (σσ. 153-285). Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν τα εντυπωσιακά υπομνηματισμένα λήμματα περί Άμαστρης (σσ. 161-170), Δαδύβρης (σσ. 186-7), Γάγγρας (σσ. 196-199), Ηρακλείας/Ποντοηρακλείας (σσ. 208-216), Κασταμώνος/Κασταμονής (σσ. 228-229), Κλαυδιούπολης (σσ. 235-237), Κρατείας (σσ. 239-240), Κρώμνας (σσ. 241-242), Κύτωρου (σσ. 245-246), Πομπηιούπολης (σσ. 260-262), Προυσιάδος/Πλουσιάδος (σσ. 264-266), Σαφράμπολης (σ. 268), Τίου/Τηΐου (σσ. 276-278) κ.ά.

Αναλυτικό ευρετήριο όρων-εννοιών, γεωγραφικών τοποθεσιών και προσώπων κλείνει τη θαυμάσια αυτή έκδοση, που αναμφίβολα παίρνει επάξια τη θέση της δίπλα στους υπόλοιπους τόμους της πολύτιμης αυτής σειράς για την έρευνα.

Α. Σαββίδης

Θεόδωρος Παπαδόπουλλος (δ/νση - γενικός συντονισμός - επιμέλεια), *Ιστορία της Κύπρου*. Μέρος Α΄: τόμος Δ΄: *Μεσαιωνικόν βασίλειον - Ενετοκρατία / Εξωτερική ιστορία - πολιτικοί και κοινωνικοί θεσμοί - δίκαιον - οικονομία - Εκκλησία*. Μέρος.Β΄: τόμος Ε΄: *Μεσαιωνικόν βασίλειον - Ενετοκρατία / Πνευματικός βίος - παιδεία - γραμματολογία - βυζαντινή τέχνη - γοτθική τέχνη - νομισματοκοπία - βιβλιογραφία*. Τόμος Ε΄, β΄ μέρος: *Πίνακες*, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ΄ / Γραφείον Κυπριακής Ιστορίας, Λευκωσία 1995-96, σσ. XV, 1-862, πίνακες + XVI, 863-1631, ευρετήριο + μαυρόασπροι πίνακες ανά κεφάλαιο του Β΄ μέρους.

Το 1995 ξεκίνησε στην Κύπρο η έκδοση ενός συλλογικού έργου τιτάνιου διαμετρήματος, της «*Ιστορίας της Κύπρου*», με γενικό προγραμματισμό και διεύθυνση έκδοσης από τον γνωστό Κύπριο ιστορικό Θεόδωρο Παπαδόπουλ-

λο, διευθυντή του Γραφείου Κυπριακής Ιστορίας του Ιδρύματος Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ΄. Το όλο έργο προβλέπεται να ολοκληρωθεί σε 7 τόμους, με 2 επίμετρα, ως εξής: Τόμος Α΄: *Αρχαία Κύπρος* (μέρος Α΄: Προϊστορικοί χρόνοι - ασσυριακή, αιγυπτιακή και περσική κυριαρχία - αρχαία βασιλεία). Τόμος Β΄: *Αρχαία Κύπρος* (μέρος Β΄: Ελληνιστική Κύπρος - Η Κύπρος επαρχία του ρωμαϊκού κράτους - Η αρχαία θρησκεία - Η αρχαία γραμματολογία - συγκριτικός χρονολογικός πίναξ - βιβλιογραφία - ευρετήριο). Τόμος Γ΄: *Βυζαντινή Κύπρος* (Η εισαγωγή του Χριστιανισμού και η θεμελίωση της Κυπριακής Εκκλησίας - Η ένταξη της Κύπρου στο διοικητικό σύστημα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Οι αραβικές επιδρομές - Εκκλησιαστικοί θεσμοί - Αγιολογία - Παιδεία - Τέχνη - Κατάργηση της βυζαντινής κυριαρχίας - βιβλιογραφία - ευρετήριο - πίνακες). Τόμοι Δ΄-Ε΄: *Μεσαιωνικό βασίλειον - Ενετοκρατία* (μέρη Α΄-Β΄/ οι εδώ παρουσιαζόμενοι τόμοι). Τόμος Στ΄: *Τουρκοκρατία* (Οθωμανική κατάκτησις - Διοικητικό και οικονομικό σύστημα - Εμπόριο και εμπορικές σχέσεις - Η Εκκλησία Κύπρου κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας - βιβλιογραφία - ευρετήριο). Τόμος Ζ΄: *Βρεττανική* (sic) *κυριαρχία* (υπό προγραμματισμό). Επίσης, υπό προγραμματισμό τελούν τα 2 επίμετρα του έργου (*Ο πολιτισμός της αρχαίας Κύπρου / Ο λαϊκός πολιτισμός*).

Οι συγγραφείς των κεφαλαίων των τόμων Δ΄ και Ε΄, που εξετάζουν την περίοδο της Λατινοκρατίας (Λουζινιανοί 1192-1489 και Βενετοί 1489-1570), είναι όλοι τους επιστήμονες που έχουν στο παρελθόν συμβάλει με το έργο τους στη μελέτη της κυπριακής ιστορίας και του πολιτισμού. Η Λατινοκρατία (όχι απλά «Φραγκοκρατία» όπως αναφέρεται στους δύο προλόγους των τόμων στην εν λόγω περίοδο ο γενικός συντονιστής: τόμ. Δ΄, σ. IX, τόμ. Ε΄, σ. IX) στην Κύπρο έχει μελετηθεί κατά τις τελευταίες δεκαετίες εκτενέστερα, όπως εξάλλου φαίνεται από την πλούσια βιβλιογραφία πηγών-βοηθημάτων στο τέλος του Ε΄ τόμου (σσ. 1487-1564), που συνέταξε προσεκτικά ο συντονιστής.

Στον Δ΄ τόμο (1995) γράφουν οι: *Jean Richard*, «Η σύσταση και οι βάσεις του μεσαιωνικού βασιλείου, 1192-1205» (σσ. 1-19), «Το μεσαιωνικό βασίλειο από το 1205 έως το 1324» (σσ. 21-50), «Οι πολιτικοί και κοινωνικοί θεσμοί του μεσαιωνικού βασιλείου» (σσ. 333-74), «Το δίκαιο του μεσαιωνικού βασιλείου» (σσ. 375-386), *Peter W. Edburg*, «Η πολιτική ιστορία του μεσαιωνικού βασιλείου από τη βασιλεία του Ούγου Δ΄ μέχρι (sic) τη βασιλεία του Ιανού, 1324-1432» (σσ. 51-158), «Οι τελευταίοι Λουζινιανοί, 1432-89» (σσ. 177-258), *Robert Irwin*, «Οι εισβολές των Μαμελούκων στην Κύπρο» (σσ. 159-176), *Michel Balard*, «Οι Γενουάτες στο μεσαιωνικό βασίλειο της Κύπρου» (σσ. 259-332, πίνακες), *David Jacoby*, «Το εμπόριο και η οικονομία της Κύπρου, 1191-1489» (σσ. 387-454), *Benjamin Arbel*, «Η Κύπρος υπό βενετική κυριαρχία» (σσ. 455-536, πίνακες), Θεόδωρος Παπαδόπουλλος, «Επίμετρο: Ιάκωβος Διασσωρινός» (σσ. 537-542), «Η Εκκλησία Κύπρου κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας» (σσ. 543-665), «Δομή και λειτουργία του φεουδαρχικού πολιτεύματος» (σσ. 759-784, πίνακες), *Giorgio Fedalto*, «Η Λατινική Εκκλησία στο μεσαιωνικό βασίλειο» (σσ. 667-732), *Anthony Luttrell*, «Τα στρατιωτικά τάγματα» (σσ. 733-757) και *W. H. Rudt de Collenberg* (†), «Δομή και προέλευση της τάξεως των ευγενών» (σσ. 785-862, 2 γενεαλογικά κ.ά. επίμετρα). Ο Δ΄ τόμος κλείνει με ένθετο τμήμα 14 γενεαλογικών πινάκων, κυριολεκτικά πολύτιμο για τους μελετητές της περιόδου αυτής.

Στον Ε΄ τόμο (1996) γράφουν οι: *Gilles Grivand*, «Πνευματικός βίος και η γραμματολογία κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας» (σσ. 863-1207), *Χρύσα Μαλτέζου*, *«Ο κυπριακός Ελληνισμός του εξωτερικού και η πνευματική του δράση κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας*, 1489-1571» (σσ. 1209-1227), *Ανδρέας* και *Ιουδήθ Στυλιανού*, «Η βυζαντινή τέχνη κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας, 1191-1570» (σσ. 1229-1407, με συντομογραφίες), *Δήμητρα Παπανικολάου-Μπακιρτζή*, «Επίμετρο: η εφυαλωμένη κεραμεική» (σσ. 1409-1413), *Monique Rivoire-Richard*, «Η γοτθική τέχνη στην Κύπρο» (σσ. 1415-1454), *Cécile Morrisson* και *Marc Bompaire*, «Η νομισματοκοπία στο μεσαιωνικό βασίλειο, 1191-1489» (σσ. 1455-1480, με 6 πίνακες). Ακολουθεί τμήμα προσθηκών (περί νομισματοκοπίας) στις σσ. 1481-1484, καθώς και μικροδιορθώσεις για τον τόμο Δ΄ στη σ. 1485. Ξεχωριστός τόμος (Ε΄, β΄) περιέχει πλήθος εικονογραφικού υλικού.

Το γενικό ευρετήριο (για τους τόμους Δ΄-Ε΄) έχει επιμεληθεί ο ερευνητής του Κέντρου της Ιεράς Μονής Κύκκου Αντρέας Γιακόβλεβιτς (σσ. 1565-1631). Αναμένεται με ιδιαίτερο ενδιαφέρον η συνέχιση και ολοκλήρωση του μνημειώδους αυτού έργου και ελπίζεται ότι στους επόμενους τόμους η κυπριακή και ελληνική κυπριολογία θα έχει πυκνότερη εκπροσώπηση. Φανερό, τέλος, καθίσταται ότι με την πρόοδο της κυπριολογίας, μετά την ολοκλήρωση όλων των τόμων (με τις οικείες ανά εποχή βιβλιογραφίες), θα υπάρξει ανάγκη ενημέρωσης του βιβλιογραφικού τμήματος του έργου (πρβλ. το γενικό εγχειρίδιο των P. Kitromelides - M. Evriviades, *Gyprus*, τόμ. 28 στη σειρά «World Bibliographical Series», Οξφόρδη - Santa Barbara 1982 [βιβλιοκρισία του Α. Σαββίδη, *Βυζαντινός Δόμος* 2, 1988, 247-250] και την «Κυπριολογική βιβλιογραφία» του Κ. Π. Κύρρη στον τόμο 13-16/2 της *Επετηρίδας Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* (Κύπρου) 1984-87, έκδ. 1989, για τα έτη 1980-89.

Α. Σαββίδης

Θεοχάρης Δετοράκης, *Βυζαντινή φιλολογία: τα πρόσωπα και τα κείμενα*, τόμος Α΄: *Προβυζαντινοί και πρωτοβυζαντινοί χρόνοι, περ. 150-527 μ.Χ.*, Ηράκλειο Κρήτης 1995, σσ. 574.

Ένας από τους άξιους συνεχιστές της παράδοσης των Νικολάου Τωμαδάκη (†1993) και Ιωάννη Καραγιαννόπουλου (†2000) στον τομέα της βυζαντινολογικής γραμματολογίας, ο κρητικής καταγωγής Θ. Δετοράκης, καθηγητής βυζαντινής φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης (Ρέθυμνο) μας έδωσε πρόσφατα (όπως και λίγο αργότερα ο Απόστολος Καρπόζηλος, καθηγητής βυζαντινής φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων) τον πρώτο από τρεις συνολικά τόμους του συνθετικού του εγχειριδίου. Με τη εμφάνιση των έργων αυτών των Δετοράκη και Καρπόζηλου (*Βυζαντινοί ιστορικοίι και χρονογράφοι*, τόμος Α΄: *4ος-7ος αιώνες*, Αθήνα, εκδ. Κανάκη, 1997, σσ. 642 —πρβλ. τις σχετικές παρουσιάσεις των Π. Αγαπητού, στο *Βήμα* της 27-4-1997 και του Ι. Βάσση, στην *Καθημερινή* της 1-9-1998), καθώς και με το προγενέστερο (για μεμονωμένη όμως ιστορική περίοδο) έργο του Εύδοξου Τσολάκη, του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (*Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι, 11ος-12ος αιώνες*, β΄ έκδ., Θεσσαλονίκη 1984), η ελληνική βιβλιογραφική παραγωγή αποκτά βοηθήματα πολύτιμα και χρησιμότατα, όχι μόνο για τους πανεπιστημιακούς φοιτητές, αλλά και για τους ειδικούς ερευνητές, κυρίως λόγω του ότι σ' αυτά παρέχονται ενημερωμένες βιβλιογραφίες, αλλά και επιλογή-ανθολόγηση αποσπασμάτων των κυριοτέρων έργων των συμπεριλαμβανομένων συγγραφέων. Επίσης αποκτά βοηθήματα αντίστοιχα και εφάμιλλα σε ποιότητα με τα μεγάλα γραμματολογικά έργα των Krumbacher, Moravcsik, Beck και Hunger, αλλά και των Lemerle, Browning, Kazhdan κ.ά.

Η γερή εργογραφική υποδομή του Θ. Δετοράκη όχι μόνο στη βυζαντινή φιλολογία αλλά και την κρητολογία (βλ. κυρίως το συνθετικό του εγχειρίδιο *Ιστορία της Κρήτης*, Αθήνα 1986, ανατύπ. Ηράκλειο 1990 και αγγλική μετάφρ., Ηράκλειο 1994) είναι γνωστή στην έρευνα. Ευρύτατα έχουν χρησιμοποιηθεί τα έργα του: *Οι άγιοι της πρώτης βυζαντινής περιόδου της Κρήτης και η σχετική προς αυτή φιλολογία*, Αθήνα 1970 και *Κοσμάς ο Μελωδός, βίος και έργο*, Θεσσαλονίκη 1979, ενώ πιο πρόσφατα δημοσίευσε τη μικρή μονογραφία *Ο Ακάθιστος Ύμνος και τα προβλήματά του*, Αθήνα 1993 και *Μηνάς ο Μεγαλομάρτυς, ο Άγιος του Μεγάλου Κάστρου, Αγιολογικά-υμνολογικά-ιστορικά*, Ηράκλειο 1995. Επιπλέον ομάδα υμνογραφικών μελετημάτων του έχει πρόσφατα φωτοανατυπωθεί στα πλαίσια ειδικού διδακτικού εγχειριδίου του για το Πανεπιστήμιο Κρήτης: *Βυζαντινή θρησκευτική ποίηση και υμνογραφία*, β΄ έκδ. με προσθήκες, Ηράκλειο 1997.

Καθώς γράφει στον πρόλογό του ο συγγραφέας, κύριος στόχος του με το

έργο του αυτό είναι να παρουσιάσει «μια προσωπογραφική ανθολογία της βυζαντινής φιλολογίας, ως πρώτο στάδιο εργασίας για μια μελλοντική συγγραφή της Ιστορίας της Βυζαντινής Φιλολογίας» (σ. 18). Λίγο πιο κάτω, στον ίδιο πρόλογο, ο Θ. Δετοράκης τονίζει τις κατά τη γνώμη του ιδιοτυπίες της μελέτης του έργου των Βυζαντινών συγγραφέων: «Πρέπει να κατανοηθεί ότι το Βυζάντιο είναι ένας ιδιότυπος κόσμος και η πνευματική του φυσιογνωμία περιλαμβάνει στοιχεία κοσμικά και θρησκευτικά, λόγια και δημώδη, σε μια ενιαία και αδιαίρετη εικόνα. Ο βυζαντινός συγγραφέας διαφέρει ουσιωδώς από τον αρχαίο Έλληνα συγγραφέα. Ενώ στην αρχαία Ελλάδα οι συγγραφείς ασχολούνται συνήθως με ένα είδος λόγου, είναι μόνο ποιητές ή μόνο ρήτορες και μόνο ιστορικοί, στο Βυζάντιο εμφανίζεται ο συγγραφέας ποικίλων έργων. Στο πρόσωπο του ίδιου λογίου συναντάται ο θεολόγος και ο φιλόλογος, ο ιστορικός και ο ρήτορας, ο ποιητής κοσμικών ποιημάτων και ο υμνογράφος. Πολλές φορές ο ίδιος συγγραφέας γράφει σε διάφορους γλωσσικούς τύπους, σε ποιητική (ομηρική) γλώσσα, σε αττική, σε ελληνιστική κοινή, σε εκκλησιαστική και σε δημώδη... Αν θέλουμε να έχουμε την εικόνα ενός βυζαντινού λογίου, πρέπει να τον αντιμετωπίζουμε ως μια πολύπλευρη πνευματική προσωπικότητα, με πολυμερή ενδιαφέροντα. Θα έλεγε κανείς ότι ο τύπος του βυζαντινού λογίου βρίσκεται πλησιέστερα προς τον τύπο του νεοέλληνα παρά προς τον τύπο του αρχαίου συγγραφέα» (σσ. 18-19).

Στον παρόντα Α΄ τόμο της υπό ετοιμασία τριλογίας του ο Θ. Δετοράκης έχει περιλάβει και εκτενές τμήμα περί προβυζαντινής χριστιανικής φιλολογίας (από το 150 μ.Χ. περίπου), αφού τα έργα και οι διδαχές των συγγραφέων της περιόδου αυτής επηρέασαν αποφασιστικά τη διαμόρφωση των τάσεων στα βυζαντινά γράμματα (Μέρος Α΄: Προβυζαντινή χριστιανική φιλολογία, σσ. 39-122). Τα δύο άλλα μέρη του Α΄ τόμου τιτλοφορούνται: Εθνικοί συγγραφείς, 330-527 μ.Χ. (σσ. 123-210) και Χριστιανικοί συγγραφείς, 330-527 μ.Χ. (σσ. 211-541). Προγραμματίζονται ακόμη δύο τόμοι για την κυρίως βυζαντινή περίοδο (527-1204), καθώς και για την υστεροβυζαντινή (1204-1453), όπου θα υπάρχει και ειδικό τμήμα για τους μετά την Άλωση Έλληνες λογίους της Διασποράς, ως το 1500 περίπου. Προτάσσεται τμήμα γενικής βιβλιογραφίας-παραπομπών (σσ. 23-28).

Στον Α΄ τόμο παρατίθενται βιογραφικά σημειώματα με εργογραφία, ειδική βιβλιογραφία εκδόσεων, μεταφράσεων και μελετών, καθώς και επιλογή κειμένων από 80 περίπου συγγραφείς ή έργα ανώνυμα της πρωτοβυζαντινής αυτής περιόδου, ως την άνοδο στον θρόνο του Ιουστινιανού Α΄ το 527. Οι παρατιθέμενες βιβλιογραφίες είναι έγκυρες και καλοεπιλεγμένες, αν και πιστεύουμε ότι σε αρκετές περιπτώσεις θα άξιζε να παρατεθούν συχνότερα σ' αυτές και άλλα σημαντικά λήμματα από αξιόλογα εγκυκλοπαιδικά/λεξι-

κογραφικά έργα, που εξάλλου σημειώνονται στο βιβλιογραφικό πίνακα των βραχυγραφιών (προσθετέο σ' αυτά και το *Lexikon des Mittelalters*, Μόναχο-Ζυρίχη 1977 εξ.). Επίσης θα έπρεπε ως προς τις ιστορικές πηγές να είχε προτιμηθεί η πολύ πληρέστερη γερμανική έκδοση των «*Πηγών*» του Ι. Καραγιαννόπουλου (σε συνεργασία με τον G. Weiss, †1995): —*Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz, 324-1453*, Βισμπάντεν 1982 (όπου η βιβλιογραφία είναι πλέον συγκεκριμένη).

Αναμένεται με ιδιαίτερο ενδιαφέρον η συνέχιση και ολοκλήρωση της πολύτιμης αυτής προσφοράς του καθηγητή Δετοράκη στην ελληνική βιβλιογραφία.

Α. Σαββίδης

John Julius Norwich, *Σύντομη ιστορία του Βυζαντίου*, μετάφρ. Δ. Κωστελένος, Αθήνα, εκδ. Γκοβόστης, 1999, σσ. 615, 5 χάρτες, εικονογράφηση, γενεαλογικοί πίνακες και πίνακες ηγεμόνων.

Ο συγγραφέας, Λόρδος Νόριτς (όχι «Νόργουιτς», όπως λάθος προφέρεται το όνομά του στην Ελλάδα), είναι γνωστός στους μεσαιωνολόγους από τα παλαιότερα έργα του για το νορμανδικό βασίλειο της Σικελίας του 12ου αιώνα (*The Kingdom in the Sun, 1130-1194*, Λονδίνο 1970, ανατύπ. 1976) και για την ιστορία της Βενετίας (*A history of Venice*, Harmondsworth 1982 και ελλην. μετάφρ. Αθήνα, εκδ. Φόρμιγξ, 1993 —για την έκδοση αυτή βλ. Α. Σαββίδης, *Ποικίλα δοκίμια ιστορικά, φιλολογικά, βιβλιοκριτικά*, Αθήνα 1999, σ. 271). Παρά το γεγονός ότι είναι αυτοδίδακτος ιστορικός (και όχι «εκ των διασήμων βυζαντινολόγων», όπως προβάλλεται από τα ΜΜΕ, αν και ο ίδιος προσέχει πολύ όταν αυτοπαρουσιάζεται ως «εκλαϊκευτικός» ιστορικός και όχι ως λόγιος επιστημόνας-«scholar»), ο Λόρδος Νόριτς είναι αλήθεια ότι έχει πετύχει να καθιερωθεί ως συγγραφέας ιστορικών βιβλίων στην εποχή μας, από τότε που (εδώ και τέσσερις δεκαετίες περίπου) εγκατέλειψε το βρετανικό διπλωματικό σώμα για να ασχοληθεί με τη συγγραφή. Η αναμφισβήτητη και με λογοτεχνικό οίστρο ικανότητά του στη συγγραφή, σε συνδυασμό με μια προσεγμένη και μεθοδευμένη προώθησή του από τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης (και στην Ελλάδα πρόσφατα, στις αρχές Νοεμβρίου 1999) του έχει προφανώς εξασφαλίσει μια σταθερή πώληση των βιβλίων του —και δικαιολογημένα αφού, όπως ο ίδιος ομολογεί, με την αναχώρησή του, το 1984, από τη διπλωματική του υπηρεσία «προσπάθησε να κερδίσει το ψωμί του με το γράψιμο» (*Σύντομη ιστορία*, σ. 42). Τελικά, βέβαια, τον κέρδισε η ιστορία (και στις τελευταίες δεκαετίες η βυζαντινή ιστορία) και όχι οι τομείς για τους

οποίους πραγματοποίησε πανεπιστημιακές σπουδές στην Οξφόρδη, δηλ. η γαλλική και η ρωσική γλώσσα.

Στα ελληνικά εκτός από το προαναφερόμενο ογκώδες βιβλίο του για τη βενετική ιστορία, έχουν τα τελευταία χρόνια μεταφραστεί τέσσερα συνολικά βιβλία του για τη βυζαντινή ιστορία, δηλ. ο κύκλος της τριλογίας του για τις περιόδους 306-800 μ.Χ., 800-1071 μ.Χ. και 1071-1453 μ.Χ. αντίστοιχα από τις αθηναϊκές εκδόσεις Intered, σε μετάφραση Ευγενίου Πιερρή (*Βυζάντιο: οι πρώτοι αιώνες*, 1996 / α´ αγγλ. έκδ. 1988 – *Βυζάντιο: το απόγειο*, 1997 / α´ αγγλ. έκδ. 1991 –*Βυζάντιο: παρακμή και πτώση*, 1999 / α´ αγγλ. έκδ. 1995), καθώς και η εδώ παρουσιαζόμενη επισκόπηση της ίδιας περιόδου, που πρωτοκυκλοφόρησε στα αγγλικά το 1997 (εσφαλμένα στην «ταυτότητα» της ελληνικής έκδοσης συμπεριλαμβάνονται στην ένδειξη του «copyright» και οι τρεις χρονολογίες της αγγλικής έκδοσης της προαναφερόμενης τριλογίας).

Πρέπει στο σημείο αυτό να τονιστεί ότι η επίσημη, η «επαγγελματική», βυζαντινολογία έχει σε γενικές γραμμές αγνοήσει την τριλογία του Νόριτς, πρόσφατα δε σε βραχύ βιβλιογραφικό σημείωμα στην *Byzantinische Zeitschrift* ο Walter E. Kaegi χαρακτήρισε, με υπερβολική αυστηρότητα είναι αλήθεια, την επισκόπηση του Νόριτς ως «out of date survey, useless for scholars, unsound book produced for popular market» (τόμ. 92.1, 1999, σ. 273, λήμμα αρ. 1010). Αν κανείς σκεφθεί ότι τα τέσσερα βιβλία του Νόριτς για τη βυζαντινή ιστορία πλησιάζουν τις δύο χιλιάδες σελίδες συνολικά(!) και στη συνέχεια συνδυάσει αυτό το γεγονός με την ειλικρινά (και αφοπλιστική ίσως) ομολογία του ότι δεν έχει συμβουλευτεί τις πρωτότυπες βυζαντινές πηγές (λόγω ελάχιστης γνώσης ελληνικών), ότι έχει αποκλειστικά βασιστεί σε δευτερογενή βιβλιογραφία (μεταφράσεις και βοηθήματα) και ότι ουδέποτε έχει ασχοληθεί επιστημονικά με κάποιο ειδικό πρόβλημα της βυζαντινής ιστορίας, τότε πιθανόν οι παραπάνω καταδικαστικές γι' αυτόν κρίσεις ενός επαγγελματία βυζαντινολόγου, του W. Kaegi (του Πανεπιστημίου του Σικάγου), να δικαιολογούνται και να απηχούν μάλιστα και τις γνώμες πολλών άλλων βυζαντινολόγων. Από την άλλη πλευρά όμως ο ίδιος ο Νόριτς έχει σπεύσει να προκαταλάβει παρόμοιες αντιδράσεις γράφοντας: «Το βιβλίο δεν διεκδικεί τον τίτλο της ακαδημαϊκής διατριβής. Κάθε επαγγελματίας βυζαντινολόγος που θα μελετήσει τις σελίδες του θα βρει, πραγματικά, λίγα στοιχεία που δε τα γνωρίζει ήδη —αν και υπάρχουν πιθανώς πολλές απόψεις και γνώμες μου με τις οποίες θα διαφωνήσει... Ποτέ δεν είχα κατά νου να ρίξω καινούριο φως στο Βυζάντιο. Το μόνο που προσπάθησα ήταν να επανορθώσω κάπως αυτή τη συνωμοσία σιωπής, που βύθισε τόσο πολλούς από εμάς (ενν. τους Δυτικοευρωπαίους), κυριολεκτικά, στην άγνοια για τη μακροβιότερη και, αναμφίβολα, την πιο εμπνευσμένη Χριστιανική Αυτοκρατορία στην παγκό-

σμα ιστορία· και, μέσα από τη διαδικασία αυτήν, να διηγηθώ μια ωραία ιστορία με όσο το δυνατόν πιο ενδιαφέροντα και ορθό τρόπο» (σσ. 44-45).

Εκλαϊκευτικός αφηγητής της βυζαντινής ιστορίας, λοιπόν, είναι ο Νόριτς σύμφωνα με δικό του αυτοπροσδιορισμό. Έχει ο ίδιος πλήρη συνείδηση (και δημόσια ομολογημένη μάλιστα) της ανεπάρκειάς του ως προς τις πηγές της εποχής με την οποία τόσο ενδελεχώς ασχολήθηκε. Και όμως, παρόλα αυτά, ο συγγραφικός οίστρος του έρχεται να αντισταθμίσει τα μειονεκτήματα αυτά και να δώσει με τρόπο εύληπτο και κατανοητό (παρά τις κατά περιπτώσεις παρατηρήσεις, που οφείλονται στο γεγονός ότι δεν έχει παρακολουθήσει συστηματικά την επιστημονική βυζαντινολογική παραγωγή) μια συνολική αφήγηση μιας περιόδου μεγαλύτερης των εντεκάμισυ αιώνων στα πλαίσια του νέου αυτού βιβλίου. Σε αντιστοιχία με τους τρεις τόμους της εκτενέστατης τριλογίας του, τα εδώ τρία μέρη τιτλοφορούνται «Οι πρώτοι αιώνες», «Το απώγειο» και «Η παρακμή και η πτώση», με τα αντίστοιχα κεφάλαια (29 συνολικά). Προτάσσονται οι χάρτες και γενεαλογικοί πίνακες («οικογενειακά δένδρα») και επιτάσσονται πίνακες ηγεμόνων (βυζαντινών και κατ' επιλογή ξένων), βιβλιογραφία πηγών - βοηθημάτων (σσ. 583-595) και το γενικό ευρετήριο. Η βιβλιογραφία είναι φυσικά ατελέστατη και δείχνει με εναργή τρόπο τη μη επαγγελματική προσέγγιση του συγγραφέα προς το αντικείμενο. Αλλά ακόμα χειρότερη εικόνα δημιουργείται από το γεγονός ότι όλο το βιβλιογραφικό μέρος φωτογραφήθηκε κατευθείαν από την αγγλική έκδοση, με αποτέλεσμα όχι μόνο να υπάρχουν διάφορες εξηγηματικές φράσεις και σχόλια στα αγγλικά στην ελληνική μετάφραση (!), αλλά να έχουν «περάσει» εδώ και ορισμένα εντυπωσιακά λάθη, όπως «Zakynthos» αντί «Zakythinos» (σ. 595) κλπ.

Πιθανόν το έργο αυτό του Νόριτς να μπορούσε να «πλασαριστεί» καλύτερα στον κόσμο του βιβλίου ως ιστορικό μυθιστόρημα —θα μπορούσε μάλιστα να λείπει η εδώ παρατιθέμενη βιβλιογραφία. Η αλήθεια όμως είναι ότι ως ιστορικό σύγγραμμα θα κάνει την καριέρα του στη βιβλιογραφία και, αν κρίνει κανείς από την κίνηση των βιβλίων του, θα κινηθεί και θα διαβασθεί πολύ. Από την άλλη πλευρά, πάντως, η περίπτωση του Νόριτς θα έπρεπε να προβληματίσει σοβαρά τους επαγγελματίες βυζαντινολόγους, οι οποίοι από τη μια πλευρά καταδικάζουν απερίφραστα τους ερασιτέχνες εκλαϊκευτές και από την άλλη δεν κάνουν οι ίδιοι μια συστηματική προσπάθεια για να κάνουν ευρύτερα γνωστό το έργο τους προς το μέσο αναγνώστη. Αν κάτι τέτοιο δεν γίνει, τότε είναι με μαθηματική ακρίβεια σίγουρο ότι το ευρύ κοινό θα διαβάζει τη βυζαντινή ιστορία μέσω του έργου των «εκλαϊκευτών». Και εδώ, πρέπει να ομολογήσουμε, ότι η περίπτωση Νόριτς είναι μια από τις καλύτερες του είδους!

Α. Σαββίδης

J. A. S. Evans, *Η εποχή του Ιουστινιανού*, μετάφρ. Β. Κουρής, Αθήνα, εκδ. Οδυσσέας, 1999, σσ. 510, 2 χάρτες.

Η εποχή της μακράς βασιλείας του Βυζαντινού αυτοκράτορα Ιουστινιανού Α΄ (527-565 μ.Χ.) έχει μελετηθεί ίσως περισσότερο από κάθε άλλη περίοδο της βυζαντινής ιστορίας. Από την εποχή των πρώτων μεγάλων σχετικών μονογραφιών των Charles Diehl (2 τόμοι, Παρίσι 1901) και William Gordon Holmes (2 τόμοι, β΄ έκδ., Λονδίνο 1912), η έρευνα προχώρησε σε βάθος και, μετά τα μέσα του 20ού αιώνα, σημαντικές νέες μονογραφίες είδαν το φως της δημοσιότητας, όπως εκείνες των Percy Neville Ure (Harmondsworth 1951), Berthold Rubin (Βερολίνο 1960), John Barker (Madinson Wisc. 1966), Robert Browning (Λονδίνο 1971, β΄ έκδ. 1960), ενώ κατά τα τελευταία χρόνια εκδόθηκαν δύο νέες μονογραφίες για το μεγάλο βυζαντινό ηγεμόνα του 6ου αιώνα, εκείνη του J. Moorhead (Λονδίνο 1994) και η εδώ παρουσιαζόμενη του I. A. S. Evans (πρωτότυπη αγγλική έκδ., 1996), καθηγητή κλασσικών σπουδών στο καναδικό Πανεπιστήμιο της British Columbia και συγγραφέας, μεταξύ άλλων, ειδικής μονογραφίας για τον Προκόπιο (Νέα Υόρκη 1972) καθώς και ειδικών συμβολών για τις σχέσεις Ιουστινιανού Α΄ - Προκόπιου (στο: *Canadian Historical Association: Historical Papers*, 1968, σσ. 126-139), για τη «Στάση του Νίκα» (*Byzantion* 54, 1984, σσ. 380-382) κ.ά.

Η τελευταία αυτή μονογραφία για τον Ιουστινιανό και την εποχή του αποτελείται από πέντε κύρια μέρη (Το αυτοκρατορικό περιβάλλον / Οι νέοι δυνάστες: τα πρώτα χρόνια της εξουσίας / Η ανασύσταση της Αυτοκρατορίας: οι πόλεμοι του Ιουστινιανού / το εσωτερικό μέτωπο: εσωτερικά προβλήματα / Τα τελευταία χρόνια), χωρίζονται σε 27 εν συνόλω υποκεφάλαια, όπου εξετάζονται εξονυχιστικά όλες σχεδόν οι πτυχές και οι παράμετροι της πολυτάραχης ιουστινιάνειας βασιλείας. Επιτάσσονται οι πηγές (σσ. 469-471) και αναλυτική βιβλιογραφία βοηθημάτων (σσ. 473-498), καθώς και το γενικό ευρετήριο. Ως προς τη βιβλιογραφία αυτή, θα παρατηρήσουμε (για μια ακόμη φορά σε ξενόγλωσσα βυζαντινολογικά έργα —και μάλιστα γραμμένα στα αγγλικά) κάτι που θα έπρεπε πλέον σοβαρά να μας προβληματίσει: την παντελή σχεδόν έλλειψη μελετών στην ελληνική γλώσσα(!) —στην περίπτωσή μας μελετών ειδικών είτε στα πλαίσια ειδικών μονογραφιών, π.χ. για την εκκλησιαστική πολιτική του Ιουστιανιανού Α΄ (Ευάγγελος Χρυσός), είτε στα πλαίσια σημαντικών συμβολών εν γένει για ποικίλα προβλήματα της ιουστινιάνειας περιόδου (Τηλέμαχος Λουγγής), είτε ακόμη στα πλαίσια γενικότερων εγχειριδίων βυζαντινής ιστορίας με ευρύτερη κάλυψη της εποχής αυτής (π.χ. των Αικατερίνης Χριστοφιλοπούλου και Ιωάννη Καραγιαννόπουλου). Είναι μάλλον προφανές ότι όλο και λιγότεροι από τους ξένους βυζαντινολόγους μπορούν

πλέον να διαβάσουν ελληνικά και να παρακολουθήσουν τη νεοελληνική βιβλιογραφική παραγωγή (επιλέγοντας με τον τρόπο αυτόν, χωρίς ενδοιασμούς, να την παραλείπουν στις βιβλιογραφίες τους). Εντύπωση στην έκδοση αυτή, τέλος, προξενεί και μια ιδιοσυγκρασιακή «παραξενιά» του συγγραφέα, αφού παραλείπει από τη βιβλιογραφία του θεμελιακές συμβολές όπως την *Histoire du Bas-Empire* του Ernest Stein, την *Later Roman Empire* των John B. Bury και του Arnold Jones, αλλά και την *Prosopography of the Later Roman Empire* του J. Martindale, με τη δικαιολογία ότι ... χρησιμοποιεί τις βραχυγραφίες του *Oxford Dictionary of Byzantium*, όπου ο αναγνώστης θα εντοπίσει την ανάλυση των σχετικών βραχυγραφιών των έργων αυτών (που ο Evans χρησιμοποιεί στις σημειώσεις του...).

Πρέπει πάντως, παρά τις παραπάνω παρατηρήσεις, να τονιστεί ότι το έργο αυτό αποτελεί μια σημαντική νέα συμβολή, ενώ θα έπρεπε να εξαρθεί και η πολύ φροντισμένη ελληνική έκδοση —πλην του ατυχώς κακοτυπωμένου εξωφύλλου.

Α. Σαββίδης

Jeffrey Michael Featherstone, *Theodore Metochites's Poems "To Himself". Introduction, Text and Translation* [Byzantina Vindobonensia XXIII], Wien 2000, πίν 5.

Η ιδιαιτερότητα της ποίησης του Θεοδώρου Μετοχίτη, που συνδυάζει στους εξάμετρους στίχους του επικούς, ιωνικούς, αιολικούς και δωρικούς τύπους, είναι ασφαλώς ένας από τους λόγους για τους οποίους πολλά από τα ποιήματα του σημαντικού αυτού βυζαντινού λογίου και πολιτικού παρέμειναν ανέκδοτα. Με την έκδοση αυτή, που κυκλοφόρησε ως 23ος τόμος της σειράς Byzantina Vindobonensia, ο J. M. Featherstone επιστρέφει στην ποίηση του Θεοδώρου Μετοχίτη, με την οποία είχε ασχοληθεί και στο παρελθόν, και εκδίδει για πρώτη φορά τα έξι αυτοβιογραφικά ποιήματά του.

Στη σύντομη εισαγωγή του (Introduction, σσ. 9-18) ο συγγρ. σκιαγραφεί συνοπτικά τη ζωή και τη σταδιοδρομία του Μετοχίτη, δίνει μια περιγραφή του χειρογράφου Par. gr. 1776, του μόνου ανεξάρτητου φορέα της παράδοσης των ποιημάτων, χειρογράφου που γράφτηκε στον κύκλο του Μετοχίτη, και εξετάζει τα προβλήματα της χρονολόγησης των ποιημάτων και της αντιγραφής τους στο χειρόγραφο δίνοντας, όπως ήταν αναμενόμενο, ιδιαίτερη έμφαση στα ποιήματα που εκδίδει. Θεωρώντας το χειρόγραφο ως σχεδόν αυτόγραφο, εφόσον έχει διορθωθεί —όπως υποστηρίζει— από τον ίδιο τον Μετοχίτη, διατηρεί όλες τις γραφές του χειρογράφου και υιοθετεί τις παρασελίδιες διορθώσεις.

Το μεγαλύτερο τμήμα του τόμου καταλαμβάνει, όπως είναι φυσικό, η έκδοση των ποιημάτων, που συνοδεύεται από αγγλική μετάφραση (Text and Translation, σσ. 19-143). Ο Featherstone εκδίδει με επιτυχία τα ιδιότυπα αυτά ποιήματα και προσφέρει ταυτόχρονα στους αναγνώστες του μια αξιόπιστη μετάφραση, ιδιαίτερα χρήσιμη για ένα αρκετά δυσνόητο κείμενο όπως αυτό των ποιημάτων του Μετοχίτη.

Η έκδοση συνοδεύεται από έναν Index verborum (σσ. 145-150), που συντάχθηκε από τον Martin Hinterberger, στον οποίο περιλαμβάνονται σπάνιες λέξεις και άπαξ λεγόμενα, καθώς και φωτογραφίες του κώδικα.

Η συμβολή της έκδοσης στην καλύτερη γνωριμία μας με το ποιητικό έργο του Μετοχίτη είναι σημαντική και η αξία της δεν μειώνεται από τις παρατηρήσεις που ακολουθούν:

Ο συγγρ. φαίνεται να αγνοεί τη συζήτηση σχετικά με τον γραφέα του χειρογράφου Par. gr. 1776, τον οποίο ο Giancarlo Prato («I manoscritti greci dei secoli XIII e XIV: Note paleografiche», *Paleografia e codicologia greca. Atti del II Colloquio internazionale*, Berlino-Wolfenbüttel, 17-21 ottobre 1983, a cura di D. Harlfinger e G. Prato, Alessandria 1991, 131-149 = G. Prato, *Studi di Paleografia greca*, Spoleto 1994, 115-131) ταύτισε με τον γραφέα αρκετών χειρογράφων του Μετοχίτη και χρυσοβούλων του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β΄.

Ο συγγρ. υποστηρίζει ακόμη ότι οι διορθώσεις στο χειρόγραφο προέρχονται από το χέρι του Μετοχίτη· η διόρθωση όμως στο περιθώριο του φ. 1, που απεικονίζεται στον πίν. 4, και θεωρείται από τον συγγρ. ως διόρθωση του Μετοχίτη, προέρχεται πιθανότατα από το χέρι του Νικηφόρου Γρηγορά, που έχει γράψει και το όνομα του συγγραφέα στην άνω ώα του ίδιου φύλλου· στον Γρηγορά, άλλωστε, προσγράφουν οι E. Gamillscheg - D. Harlfinger, *Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600*, 2. *Teil Handschriften aus Bibliotheken Frankreichs*, Wien 1989, αρ. 416 (στους οποίους και δεν γίνεται καμιά αναφορά) τις παρασελίδιες σημειώσεις του κώδικα.

Από μια σύγκριση της φωτογραφίας του πίνακα περιεχομένων του χειρογράφου που απεικονίζεται στους πίν. 1 και 2 προκύπτουν μερικές διαφορές στους τίτλους των ποιημάτων σε σχέση με αυτούς που διαβάζουμε στην περιγραφή του κώδικα (σσ. 12-13). Έτσι στον πίνακα περιεχομένων ο τίτλος του α΄ ποιήματος (πίν. 1) είναι *Δοξολογία εἰς Θεὸν καὶ περὶ τῶν καθ' αὑτὸν καὶ περὶ τῆς μονῆς τῆς Χώρας*, ενώ στην περιγραφή (σ. 12) διαβάζουμε ... *καὶ περὶ τῶν καθ' αὑτὸν καὶ τῆς μονῆς τῆς Χώρας*· ακόμη ο τίτλος του δ΄ ποιήματος στον πίνακα είναι *Εἰς τὸν σοφὸν Νικηφόρον τὸν Γρηγορᾶν καὶ περὶ τῶν οἰκείων συνταγμάτων ὑποθῆκαι*, ενώ στην περιγραφή παραλείπεται η λέξη (σ. 12) *ὑποθῆκαι*, και ο τίτλος του ις΄ ποιήματος (πίν. 2) είναι *Εἰς ἑαυτὸν ἔτι καὶ*

περὶ τῆς ἀνισότητος τῶν κατὰ τὸν βίον πραγμάτων, ενώ στις σσ. 13 και 56 διαβάζουμε *περὶ τῆς ἀνισότητος κατὰ τὸν βίον*. Αν οι διαφορές στους τίτλους είναι όντως υπαρκτές, θα άξιζε, νομίζω, μια αναφορά, εφόσον και ο πίνακας προέρχεται από το χέρι του γραφέα· εάν όχι, θα έπρεπε να γίνουν οι ανάλογες διορθώσεις, που τουλάχιστον στην περίπτωση του ις' ποιήματος φαίνεται αναγκαία. Δύο διορθώσεις ακόμη με βάση την αντιβολή του κειμένου με τη φωτογραφία που δημοσιεύεται στο άρθρο του G. Prato (πίν. 20): στη σ. 124 στον στ. 264 πρέπει να διορθωθεί *γιγνόμεθ'* (αντί *γινόμεθ'*) και στον στ. 268 *τ' εἴχομεν* (αντί *τ' ἔχομεν*).

Ένα σχόλιο και για τον Index verborum: από παραδρομή προφανώς σημειώνεται αστερίσκος (*) μπροστά από λέξεις όπως *παμμεδέων* και *πανσθενής* που δεν είναι άπαξ λεγόμενα, εφόσον μαρτυρούνται σε αρκετά βυζαντινά κείμενα και αποδελτιώνονται στο λεξικό του G. W. H. Lampe, A Patristic Greek Lexicon, Oxford 1961-1968 (όπου σημειώνονται με αστερίσκο, επειδή δεν υπάρχουν στο LSJ).

Την επιτυχή έκδοση των αυτοβιογραφικών ποιημάτων του Μετοχίτη θα ευχόταν κάθε βυζαντινολόγος να ακολουθήσει και η έκδοση των υπολοίπων.

Σοφία Κοτζάμπαση

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ

Σπύρος Ν. Τρωιάνος

Βιβλιογραφική επισκόπηση βυζαντινού δικαίου (1999)

Όπως και στις επισκοπήσεις των προηγούμενων ετών, με βάση τις ίδιες πάντοτε αρχές, παρουσιάζονται οι εργασίες των Ελλήνων βυζαντινολόγων με κριτήριο (για την αποφυγή συγχύσεων και παρεξηγήσεων) όχι τόσο την υπηκοότητα ή την εθνικότητα όσο την εγκατάστασή τους στην Ελλάδα. Πρωτοτυπία αποτελεί εφέτος η προσθήκη του ISBN, όταν μπορεί να διαπιστωθεί, για τη διευκόλυνση ενδεχόμενων παραγγελιών.

«Τιμητικόν αφιέρωμα εις Ευάγγελον Δ. Θεοδώρου» αποτελεί ο τ. 32 (1997) της *Επιστημονικής Επετηρίδος της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, 620 σελ. Πρωτίστως πρέπει να μνημονευθεί εδώ η συμβολή του ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Η "Πενθέκτη" Σύνοδος και αι "Διαταγαί των Αποστόλων"» (σ. 281-302), στην οποία εκτίθενται οι λόγοι που οδήγησαν στην απόκρουση της γνωστής ανώνυμης κωδικοποιητικής συλλογής των τελευταίων δεκαετιών του 4ου αιώνα από τη σύνοδο «εν Τρούλλω» με το εντυπωσιακής εκτάσεως κανονικό έργο. Αναφέρουμε επίσης τη συμβολή του ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΜΠΟΥΜΗ, «Αντιδιαστολή εννόμου πολιτικού γάμου και πορνείας» (σ. 219-228), επειδή γίνεται αναδρομή στις διατάξεις του βυζαντινού γαμικού δικαίου.

Με επιμέλεια του E. TRAPP εκδόθηκαν υπό τον τίτλο *3000 Jahre griechische Kultur*. [Die Antike und ihr Weiterleben, 1.] St. Augustin 1997 (Gardez Verlag), 281 σελ. [ISBN 3-928624-66-0] τα πρακτικά ελληνικής εβδομάδας το 1995 στο Πανεπιστήμιο της Βόννης. Νομικό ενδιαφέρον εμφανίζει η συμβολή του ΤΑΞΙΑΡΧΗ ΚΟΛΙΑ, «Aspekte der byzantinischen Gesellschaft im 10. Jahrhundert» (σ. 63-81), που πραγματεύεται το θέμα με βάση κείμενα νομοθετικά.

Προς τιμήν του Μητροπολίτη Τυρολόης και Σερεντίου κ. Παντελεήμονος Ροδόπουλου, ομότιμου καθηγητή του Κανονικού Δικαίου στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και επί σειράν ετών Προέδρου της «Εταιρείας του Δικαίου των Ανατολικών Εκκλησιών», εξέδωσε η τελευταία με την ευκαιρία της 70ής επετείου των γενεθλίων του τιμωμένου τον τόμο *Kirchenrecht und Ökumene. Festgabe Panteleimon Rodopoulos* (= Kanon XV. Jahrbuch der Gesellschaft für das Recht der Ostkirchen), Eichenau 1999 (Verlag Roman Kovar), 335 σελ. [ISBN 3-925845-84-4]. Ο τόμος περιέχει τις εξής ελληνικές συμβολές που αφορούν το βυζαντινό ή μεταβυζαντινό δίκαιο: ΠΑΥΛΟΥ ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ (Μητροπολίτη Σουηδίας), «Το Κανονικόν του μοναχού Χριστοφόρου Προδρομίτου» (σ. 1-17). Πρόκειται για κανονική συλλογή που εκδό-

θηκε το 1800 από το πατριαρχικό τυπογραφείο. Ο συγγρ. παρουσιάζει το όλο κανονικό έργο του Χριστοφόρου και ειδικότερα το περιεχόμενο της συγκεκριμένης συλλογής, δηλαδή το σύνολο των κανόνων, όπως διαμορφώθηκε μέχρι το τέλος του 8ου αιώνα (επί πλέον με τους «κανόνες» Ιωάννου του Νηστευτού και Νικηφόρου του Ομολογητού κ.λπ.) σε επιτομή και επισημαίνει τις πηγές του «Κανονικού». - PANAYIOTIS BOUMIS, «L'affranchissement des esclaves. Contributions des canons saints à l'interprétation du passage: "mais si tu peux devenir libre profites-en plutôt" (1 Cor. 7,21)» (σ. 59-71). Κατά την ανάπτυξη του θέματος κάνει ο συγγρ. διαχρονική χρήση των πηγών του κανονικού δικαίου. - KONSTANTINOS G. PITSAKIS, «L'empereur romain d'Orient: un laïc» (σ. 196-221). Πρόκειται για συνθετική εργασία με αντικείμενο τις εξουσίες του βυζαντινού αυτοκράτορα μέσα στην Εκκλησία βασισμένη στις νομικές πηγές ανεξαρτήτως προελεύσεως, στη διδασκαλία των Πατέρων και στην κανονική παράδοση. - SPYROS N. TROIANOS, «La contribution des laïcs à la formation du droit de l'Église» (σ. 306-314). Ερευνάται η συμβολή των λαϊκών κατά τη γένεση των κανόνων του εκκλησιαστικού δικαίου και κατά τη συστηματοποίηση των κανόνων αυτών σε συλλογές διαφόρων τύπων.

Μνήμη Ι. Κ. Καρακατσάνη, Αθήνα - Κομοτηνή 1999 (Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα), 798+260 σελ. [ISBN 960-232-919-X] είναι τα στοιχεία του τόμου που εξέδωσε η Νομική Σχολή του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης για να τιμήσει τη μνήμη του πρόωρα χαμένου μέλους της. Την επισκόπηση ενδιαφέρουν οι εξής δύο συμβολές: CONSTANTIN G. PITSAKIS, «A propos du "trisépiscopat": Nouveaux exemples d'un délit canonique byzantin et survivances post-byzantines» (σ. 579-592). Το θέμα της «τρισεπισκοπής» έχει επανειλημμένα απασχολήσει τον συγγρ. (βλ. επισκόπηση του έτους 1997 σ. 331). Το δημοσίευμα αυτό συμπίπτει κατά βάση με εκείνο που αναγγέλθηκε στην επισκόπηση του έτους 1998 (σ. 429). Η διπλή δημοσίευση οφείλεται στο ότι η άκαρπη πάροδος πολλών ετών είχε δημιουργήσει τη (δικαιολογημένη) εντύπωση, ότι πλήρη πρακτικά του 18ου Συνεδρίου Βυζαντινών Σπουδών (Μόσχα 1991) δεν επρόκειτο να εκδοθούν. Για τη συμπλήρωση του σημειώματος του περασμένου έτους προστίθεται ότι από τη μεταβυζαντινή περίοδο μνημονεύει ο Πιτσάκης τις περιπτώσεις του πατριάρχη Μάρκου Ξυλοκαράβη, ενός άγνωστων λοιπών στοιχείων υποψηφίου για τον πατριαρχικό θρόνο της Ρωσίας (ίσως του Μητροπολίτη Μόσχας Ιώβ), του Μητροπολίτη Φιλαδελφείας Νικοδήμου Μεταξά, του Αρχιεπισκόπου Σάμου Ανθίμου και του επισκόπου Μετρών Μακαρίου. - SPYROS N. TROIANOS, «Le mariage et la "disparitas cultus" dans les sources juridiques gréco-romaines» (σ. 687-701). Αντικείμενο της μελέτης είναι οι επιπτώσεις της διαφοράς θρησκείας ή δόγματος στο κύρος μνηστείας ή γάμου, τόσο υπό τη μορφή κωλύματος κατά τη σύναψη όσο

και ως λόγου λύσεως, στις βυζαντινές νομικές πηγές.

Με αρκετή καθυστέρηση δημοσιεύθηκαν το 1998 διαλέξεις που είχε οργανώσει το 1987 ο Δήμος Λευκωσίας. *Το Βυζάντιο - Το Βυζάντιο και η Κύπρος*. [Διαλέξεις Λαϊκού Πανεπιστημίου, 6.] Λευκωσία 1998, XXII+293 σελ. [ISBN 9963-575-23-4]. Για την επισκόπηση αυτή ενδιαφέρον παρουσιάζει μόνον η διάλεξη του ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Βυζαντινό δίκαιο» (σ. 25-34) με αποκλειστικώς γενικό ενημερωτικό χαρακτήρα.

Του Επιστημονικού Συνεδρίου με τίτλο *Η Πιερία στα βυζαντινά και νεώτερα χρόνια* εκδόθηκαν τα πρακτικά στη Θεσσαλονίκη το 1999. Εδώ ενδιαφέρει η ανακοίνωση του ΒΑΣΙΛΗ ΚΑΤΣΑΡΟΥ, «Ο επίσκοπος Κίτρους Ιωάννης» (σ. 127-148), όπου, με βάση πρόσφατες έρευνες της χειρόγραφης παραδόσεως, εκθέτει ο συγγρ. την άποψη ότι οι αποκρίσεις του γνωστού στο κανονικό δίκαιο επισκόπου (τον οποίο αυτός ταυτίζει με τον Ιωάννη Σηκουντηνό) ανάγονται στα τέλη του 13ου ή στις αρχές του 14ου αιώνα.

Οι ομιλίες που παρουσιάσθηκαν στη διάρκεια του διεθνούς συμποσίου *Η εκδίκηση* τον Σεπτέμβριο 1996 στο Πανεπιστήμιο Αθηνών εκδόθηκαν με επιμέλεια του ΘΕΟΔΟΣΗ Ν. ΠΕΛΕΓΡΙΝΗ από τα Ελληνικά Γράμματα (Αθήνα 1999) 293 σελ. [ISBN 960-344-788-9]. Εδώ ενδιαφέρει η ομιλία του ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Εκδίκηση και σκοπός της ποινής» (σ. 253-264) που από άποψη χρονική εντοπίζεται στη βυζαντινή νομική σκέψη.

Όπως κάθε χρόνο, συνήλθε το 1998 το Ιερατικό Συνέδριο της Ι. Μητροπόλεως Δράμας με θέμα *Η Θεία Λειτουργία* και τον ίδιο χρόνο δημοσιεύθηκαν τα πορίσματα σε έναν τόμο 322 σελίδων. Εδώ μνημονεύουμε μόνο τη συμβολή του ΘΕΟΔΩΡΟΥ Ξ. ΓΙΑΓΚΟΥ, «Η κανονική παράδοση περί της Θ. Λειτουργίας. Κριτικά σχόλια» (σ. 29-54) λόγω της επικλήσεως από τον συγγρ. πηγών του κανονικού δικαίου.

Διεθνές Συνέδριο με θέμα *Μοσχόπολις* οργάνωσε η Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών το φθινόπωρο 1996 στη Θεσσαλονίκη. Τα πρακτικά εκδόθηκαν στη Μακεδονική Βιβλιοθήκη αριθ. 91 της Εταιρείας το 1999. Την επισκόπηση ενδιαφέρει η ανακοίνωση της ΔΕΣΠΟΙΝΑΣ ΤΣΟΥΡΚΑ-ΠΑΠΑΣΤΑΘΗ, «Κοινωνική διαστρωμάτωση και διοικητική οργάνωση της Μοσχοπόλεως (17ος-18ος αι.)» (σ.273-286), ως προς το μέρος της που αναφέρεται στη δομή της πολιτικής και διοικητικής οργανώσεως της Μοσχοπόλεως.

Τον Δεκέμβριο 1996 πραγματοποιήθηκε στη Φρανκφούρτη (επί του Μάιν) ένα συμπόσιο με θέμα την Ελλάδα και τη θάλασσα. Τα πρακτικά εκδόθηκαν το 1999 με επιμέλεια των EVANGELOS CHRYSOS, DIMITRIOS LETSIOS, HEINZ A. RICHTER και REINHARD STUPPERICH: *Griechenland und das Meer. Beiträge eines Symposions in Frankfurt im Dezember 1996.* [Peleus. Studien zur Archäologie und Geschichte Griechenlands und Zyperns, 4.] Mannheim /

Möhnsee 1999 (Bibliopolis), 222 σελ. [ISBN 3-933925-03-7]. Το βυζαντινό δίκαιο αφορούν οι παρακάτω ελληνικές συμβολές: CONSTANTIN G. PITSAKIS, «A propos des monastères-armateurs à Byzance: les origines athonites» (σ. 151-164). Το γεγονός ότι πολυάριθμα μοναστήρια οικοδομήθηκαν για πάμπολλους λόγους κοντά στη θάλασσα αιτιολογεί ικανοποιητικά το γιατί οι μοναχοί ανέπτυξαν, όπως προκύπτει από τις διαγνωστικές κυρίως πηγές του δικαίου, έντονη δραστηριότητα στο χώρο της πλοιοκτησίας. Την αφετηρία αυτού του φαινομένου στον αθωνιτικό μοναχισμό αναζητεί ο συγγρ. στη μελέτη αυτή. - SPYROS N. TROIANOS, «Die Novellen Leons VI. über die ἐποχαί und ihre Nachwirkung» (σ. 165-169). Στη Συλλογή των 113 Νεαρών του Λέοντος πέντε, δηλαδή οι Νεαρές 56, 57, 102, 103 και 104, αναφέρονται στη ρύθμιση των «ἐποχῶν», ενός παράκτιου αλιευτικού συστήματος πολύ διαδεδομένου στην περιοχή της πρωτεύουσας. Την αιτία αυτής της «συσσωρεύσεως» νομοθετικών ρυθμίσεων (που μέχρις ενός σημείου έρχονταν σε αντίθεση με βασικές αρχές του ρωμαϊκού δικαίου) και την (αμφισβητούμενη) επιβίωσή τους στην ύστερη περίοδο ερευνά ο συγγρ., στηριζόμενος στα γνωστά συμπιληματικά έργα των τελευταίων βυζαντινών αιώνων και τις μεταγενέστερες επεξεργασίες τους. - ELEFTHERIA PAPAGIANNI, «Formes d'entreprises maritimes des Constantinopolitains à la fin du XIVe siècle» (σ. 179-184). Το θαλάσσιο εμπόριο εμφάνισε τον τελευταίο πριν από την Άλωση αιώνα εντυπωσιακή άνθηση, αφού αυτή η οδός επικοινωνίας ήταν σχεδόν η μόνη ελεύθερη για τους κατοίκους της Πόλης στα θλιβερά χρόνια του τέλους του 14ου αιώνα. Η συγγρ. αναλύει αυτή τη δραστηριότητα με βάση αποφάσεις του πατριαρχικού δικαστηρίου επί Ματθαίου Α΄ (1397-1410). Η έρευνα εντοπίζεται στους θεσμούς του ναυτικού δανείου και της συνάψεως συμβάσεως εταιρείας για τη διενέργεια θαλασσίου εμπορίου (διαπιστώνεται αντιστοιχία με την commenda bilaterale των Γενουατών ή τη βενετσιάνικη collegantia), ειδικότερα δε στο θέμα της κατανομής των ζημιών.

Τα πρακτικά ενός συνεδρίου με θέμα *Το βυζαντινό φως: Μορφές του Βυζαντίου - Ορόσημα του ευρωπαϊκού πολιτισμού* που συνήλθε στην Αθήνα, στις 27-29 Μαρτίου 1998, δημοσιεύθηκαν στα τεύχη 1-4 του τόμου Α΄ της περιοδικής εκδόσεως *Ελληνορθόδοξος Βυζαντινός Πολιτισμός* (Ιανουάριος - Δεκέμβριος 1999). Το δίκαιο ενδιαφέρουν οι εξής συμβολές στο τεύχ. 2: ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Λέων ΣΤ΄ ο Σοφός, ο συνετός νομοθέτης» (σ. 22-27), όπου παρουσιάζονται οι περί νομοθετικής εξουσίας αντιλήψεις του Λέοντος με βάση τα προοίμια των Νεαρών του. - ΓΕΩΡΓΙΟΥ Κ. ΣΤΑΡΑΝΤΖΗ, «Ατομικά δικαιώματα και Χριστιανισμός» (σ. 28-34), όπου γίνεται επίκληση έργων του Μεγάλου Βασιλείου. - ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Β. ΧΙΩΛΟΥ, «Το βυζαντινό δίκαιο διά μέσου των αιώνων» (σ. 35-39), με επανάληψη παλαιών απόψεων που η σύγχρονη έρευνα έχει ήδη αναθεωρήσει. - ΣΑΒΒΑ Π. ΣΠΕΝΤΖΑ, «Μπορεί να προσδιορισθεί η μορφή της οικονομίας του Βυζαντίου;» (σ. 51-55) Ο συγγρ. δέχεται την παρεμβατική μορφή, επικαλούμενος και δικαιικές πηγές από διάφορες περιόδους. - ΘΕΟΧΑΡΗ ΔΕΤΟΡΑΚΗ, «Φωτίου πατριάρχου: "Κάτοπτρον ηγεμόνος"» (σ. 73-76). Ο συγγρ. πραγματεύεται την πρώτη από τις γνωστές επιστολές του Φωτίου προς τον τσάρο της Βουλγαρίας Βόγορι Μιχαήλ, στην οποία, λόγω του περιεχομένου της, αποδίδει τον (όχι όμως γενικώς αποδεκτό) χαρακτήρα «κατόπτρου», δηλαδή κατηγορίας κειμένων που ανήκουν στον χώρο του δημόσιου δικαίου. - Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗ, «Ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος και μία περίπτωση βυζαντινής θεοκρισίας» (77-80), όπου για πολλοστή φορά παρουσιάζεται ένα «δικαστικό στιγμιότυπο», όπως το περιγράφουν οι ιστορικοί και χρονογράφοι της εποχής εκείνης. Ο συγγρ. ωστόσο αγνοεί βασικές νομικές μελέτες για το θέμα της θεοκρισίας στη βυζαντινή δικονομική πράξη και γι' αυτό συστηματικά αποφεύγει να θίξει τη σχετική προβληματική.

Κατά τον Νοέμβριο 1997 συνήλθε στη Ζάκυνθο Διεθνές Συνέδριο με θέμα *'Αγιοι και εκκλησιαστικές προσωπικότητες στη Ζάκυνθο*. Τα πρακτικά εκδόθηκαν από την Ι. Μητρόπολη Ζακύνθου και Στροφάδων το 1999. Στον τ. Α΄ δημοσιεύεται η μελέτη του ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗ, «Παρθένιος και Ιωάννης οι Ισπαναίοι: Δύο Πελοποννήσιοι διδάσκαλοι και κανονολόγοι στην Ζάκυνθο (1770-1773)» (σ. 217-249), όπου ο συγγρ. συγκεντρώνει όλες τις πληροφορίες για τον βίο και το έργο των δύο Ισπαναίων, θείου και ανεψιού, σε συνδυασμό με τη γένεση μίας μεγαλύτερης κανονικής συλλογής στα μέσα το 18ου αιώνα (βλ. επισκόπηση έτους 1997 σ. 340).

Από 25 έως 27 Σεπτεμβρίου 1998 πραγματοποιήθηκε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων η *Α' Συνάντηση των Βυζαντινολόγων της Ελλάδος και της Κύπρου*. Τα πρακτικά εκδόθηκαν με επιμέλεια των ΤΑΞΙΑΡΧΗ ΚΟΛΙΑ και ΕΥΘΥΜΙΑΣ ΤΣΙΟΥΡΗ (Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 1999, 242 σελ.) [ISBN 960-233-068-6]. Εδώ ενδιαφέρει μόνον η εισήγηση του ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΠΙΤΣΑΚΗ, «Ο ιδιωτικός χώρος στη βυζαντινή νομική σκέψη» (σ. 53-69). Ο συγγρ. πραγματεύεται το θέμα με αφετηρία τη ρωμαϊκή έννοια της κυριότητας, επικαλείται δε στη συνέχεια τις κατά καιρούς οικοδομικές διατάξεις για να καταλήξει στην προβολή της περιχαρακώσεως του ιδιωτικού χώρου με τη μορφή της προστασίας του «ηθικού» περιβάλλοντος.

Στο συλλογικό έργο που εξέδωσαν οι DAVID RICKS και PAUL MAGDALINO με τίτλο *Byzantium and the Modern Greek Identity* στο Aldershot, Hampshire 1998 (Ashgate Publishing Ltd.) δημοσιεύει η CAROULA ARGYRIADIS-KERVÉGAN, «Byzantine law as practice and as history in the nineteenth century» (σ. 35-47) με παρουσίαση του βυζαντινού δικαίου ως μέρους της ελληνικής έννομης τάξεως του 19ου αιώνα.

Στους *Fontes Minores X* [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 22.] Frankfurt am Main 1998 (Löwenklau-Gesellschaft) [ISBN 3-923615-19-1], στις σ. 509-516 περιέχεται η μελέτη των ELEFTERIA PAPAGIANNI / SPYROS TROIANOS, «Ein Patriarchalakt über die dritte Ehe». Εκδίδεται (με γερμανική μετάφραση) ένα άγνωστο μέχρι τώρα κείμενο από τον Cod. Par. gr. 1302 (13ος αι.), χωρίς πρωτόκολλο και εσχατόκολλο, που φέρει την επικεφαλίδα «Περί τριγαμίας». Πρόκειται για κανονιστική πράξη εκκλησιαστικού ηγέτη με αναφορές στον «Τόμο της Ενώσεως». Με βάση το περιεχόμενό της φρονούν οι συγγρ., ότι η πράξη εκδόθηκε από πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, έχουν δε περαιτέρω τη γνώμη, ότι τα επί μέρους στοιχεία του κειμένου αρμόζουν στην προσωπικότητα του Αθανασίου Α΄.

Στον τόμο 34 (1998) της *Επετηρίδος του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* της Ακαδημίας Αθηνών (235 σελ.) [ISSN 1105-0055]) δημοσιεύονται οι εξής εργασίες: ΔΗΜΗΤΡΑΣ Π. ΚΑΡΑΜΠΟΥΛΑ, ΛΥΔΙΑΣ ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ, «Οι πράξεις του νοταρίου Δουκάδων Κέρκυρας Αρσενίου Αλεξάκη (1513-1616)» (σ. 9-126). Η δημοσίευση 104 πράξεων του νοταρίου συμπληρώνεται με ευρετήρια α) πράξεων, β) νομικών όρων, λέξεων και πραγμάτων, γ) κυρίων ονομάτων και δ) τοπωνυμίων. - ΛΥΔΙΑΣ ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ, «Η αναγκαστική εκτέλεση για την ικανοποίηση ιδιωτικών χρηματικών απαιτήσεων. Περιπτώσεις από τα μεταβυζαντινά έγγραφα του νησιωτικού χώρου του Αιγαίου (1600-1821)» (σ. 127-178). Η συγγρ. πραγματεύεται σε ιδιαίτερες υποδιαιρέσεις τις προϋποθέσεις και τις διάφορες φάσεις της διαδικασίας.

Από τον μη νομικό περιοδικό τύπο πρέπει να μνημονευθούν οι εξής μελέτες:

ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Ν. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, «"Homeritarum leges". An interpretation», *Proche Orient Chrétien* 46 (1996) 27-71. Ο συγγρ. παρουσιάζει περιληπτικά τη διδακτορική του διατριβή (βλ. επισκόπηση έτους 1994 σ. 467).

ΚΥΡΙΛΛΟΥ ΚΑΤΕΡΕΛΟΥ, «Η επαφή πυρακτωμένου σιδήρου ως αποδεικτικό μέσο στην εκκλησιαστική διαδικασία του 13ου αιώνα», *Γρηγόριος Παλαμάς* 79 (1996) 1047-1065. Πρόκειται για αποδεικτικό μέσο δυτικής κατά βάση εμπνεύσεως που κατ' αρχήν αποδοκιμάζεται στην ορθόδοξη Ανατολή (βλ. σημείωση σχετικά με θεοκρισία και πιο πάνω).

KYRILLOS KATERELOS, «Die Priesterweihe und die rechtmässige Eheschliessung», *Orthodoxes Forum* 11 (1997) 173-192. Ο συγγρ. πραγματεύεται το θέμα της έννομης συνάψεως γάμου σε συσχετισμό με το μυστήριο της χειροτονίας, στηριζόμενος σε πατερικά κείμενα και στην εκκλησιαστική νομολογία, ειδικότερα σε αποφάσεις του Ιωάννου Αποκαύκου, του Δημητρίου Χωματιανού και του πατριαρχικού συνοδικού δικαστηρίου.

ΑΓΓΕΛΙΚΗΣ ΛΑΪΟΥ, «Κοινωνική δικαιοσύνη: Το συναλλάττεσθαι και το ευημερείν στο Βυζάντιο», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 74 (1999) 102-130. Πρόκειται για την ομιλία της συγγρ. κατά την επίσημη υποδοχή της στην Ακαδημία (16.2.99) με την ανάλυση βασικών αρχών του βυζαντινού οικονομικού δικαίου. Της ομιλίας προτάσσεται (σ. 99-101) προσφώνηση του ακαδημαϊκού ΜΙΧΑΗΛ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ με την παρουσίαση του έργου της συγγρ.

CONSTANTIN G. PITSAKIS, «Encore sur l'étymologie "byzantine" de *calendes, ides* et *nones*», *Byzantion* 68 (1998) 519. Ο συγγρ. επισημαίνει, ότι το κεφ. 13 του στοιχείου Β του Συντάγματος του Ματθαίου Βλάσταρη προέρχεται από τις «Χιλιάδες» του Τζέτζη (μέσω των σχολίων του Βαλσαμώνος).

CONSTANTIN G. PITSAKIS, «L'adoption dans le droit byzantin», *Médiévales* 35 (1998) 19-32. Τα ειδικότερα θέματα που ερευνά ο συγγρ. είναι η φύση της υιοθεσίας, ο κύκλος των υιοθετούντων, ο τύπος της υιοθεσίας και η θέση της μέσα στο σύστημα των γαμικών κωλυμάτων.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗ, «Συμπληρωματικά εις Νικολάου Β. Τωμαδάκη "Ιωάννης-Ιωάσαφ Δορυανός Κρης, Ιερομόναχος και κωδικογράφος"», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 49 (1994-1998, κυκλοφ. 1999) 87-88. Στον περιεχόμενο στον κώδικα ΙΕΕΕ 205 Νομοκάνονα με αποκρίσεις ενός «Ιωάσαφ ιερομονάχου και μεγάλου πρωτοσυγκέλλου» αναγνωρίζει ο συγγρ. τις κανονικές αποκρίσεις του μητροπολίτη Εφέσου Ιωάσαφ.

CHRISTOS P. BALOGLOU, «Thomas Magistros' Vorschläge zur Wirtschafts- und Sozialpolitik», *Byzantinoslavica* 60 (1999) 60-70. Στη μελέτη αυτή αναλύονται οι κοινωνικοοικονομικές απόψεις που ανέπτυξε σε μικρότερα έργα του (π.χ. στους προσφωνητικούς λόγους «εις τον πατριάρχην κυρ Νίφωνα» ή «τω Μεγάλω Λογοθέτη τω Μετοχίτη») ο δημοσιολόγος και ρήτωρ του 13ου/14ου αιώνα που έγινε περισσότερο γνωστός ως συγγραφέας «κατόπτρων ηγεμόνος».

ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Καταλογισμός και ελαφρυντικές περιστάσεις στη νομοθεσία Λέοντος του Σοφού», *Βυζαντιακά* 19 (1999) 185-194. Πρόκειται για ερμηνεία της Νεαράς 96 του Λέοντος για τους τυμβωρύχους σε συνδυασμό με τον κανόνα 7 του Γρηγορίου Νύσσης.

ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Μαγεία και Διάβολος από την Παλαιά στη Νέα Ρώμη», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 71 (Απρίλιος-Ιούνιος 1999) 9-16. Ο συγγρ. κάνει ευρεία χρήση νομικών πηγών, ιδίως της βυζαντινής νομολογίας.

ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Ποινή και χριστιανική σκέψη», *Χρονικά* 10 (1999) 9-13. Ο συγγρ. πραγματεύεται τις αντιλήψεις περί (κοσμικής) ποινής στη διδασκαλία των Πατέρων της Εκκλησίας του 4ου αιώνα.

ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Ανατολή και Δύση στο κανονικό έργο του Ματθαίου Βλάσταρη», *Βυζαντινά* 19 (1998) 383-394, όπου παρουσιάζεται η απέ-

ναντι στους «Λατίνους» κριτική στάση του Βλάσταρη στο «Σύνταγμα κατά στοιχείον», με άμεση πηγή σχεδόν πάντοτε τα σχόλια του Βαλσαμώνος.

Τα *Ιστορικά* που κάθε Πέμπτη συνοδεύουν την εφημερίδα «Ελευθεροτυπία» είχαν στις 16 Δεκεμβρίου 1999 ως γενικό θέμα την Εικονομαχία. Άμεση σχέση με το δίκαιο έχει το άρθρο του ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗ, «Εκλογή: Οι νόμοι θρύλοι των Ισαύρων» (σ. 30-35), όπου προσφέρεται στον αναγνώστη συνοπτική εικόνα του περιεχομένου των ρυθμίσεων και της σημασίας των επιδράσεων της περίφημης νομοθετικής συλλογής της συρικής δυναστείας. Έμμεση σχέση, όπως προκύπτει από τις επικεφαλίδες τους, έχουν τα άρθρα της ΕΛΕΩΝΟΡΑΣ ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ, «Δυναστείες και ιδεολογία» (σ. 7-11), ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, «Η εξωτερική πολιτική του Βυζαντίου στα χρόνια της Εικονομαχίας» (σ. 12-19), του ΤΗΛΕΜΑΧΟΥ ΛΟΥΓΓΗ, «Κοινωνία, Κράτος και Στρατός» (σ. 20-29) και της ΑΓΓΕΛΙΚΗΣ ΛΑΪΟΥ, «Ίσαυροι, οι σωτήριοι μεταρρυθμιστές» (σ. 40-42). Κατά αντίστοιχο τρόπο αφιερώθηκε το τεύχος *Επτά ημέρες* της εφημερίδας «Η Καθημερινή» κατά την Κυριακή 16 Ιανουαρίου 2000 στο θεσμό του «Ασύλου». Σε βυζαντινές ρυθμίσεις αναφέρονται μόνο τα άρθρα του ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Το δίκαιο του ασύλου στο Βυζάντιο» (σ. 5-7), με επισκόπηση νομοθεσίας και πρακτικής, και των ΗΛΙΑ ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗ και ΑΝΝΑΣ ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Άσυλο και βυζαντινή Πελοπόννησος» (σ. 8-11), με ειδικότερη προβολή του χώρου της Πάτρας και επίκεντρο το ναό του Αγίου Ανδρέα. Τα πιο πάνω δημοσιεύματα έχουν ως στόχο την ενημέρωση του ενδιαφερόμενου μεν για την ιστορία, αλλά μη ειδικού αναγνώστη. Αναγγέλλονται ωστόσο και εδώ, γιατί δεν στερούνται τεκμηριώσεως και πρωτοτυπίας.

Εκτός από τις παραπάνω ανακοινώσεις σε συνέδρια ή συμπόσια, συμβολές σε τιμητικούς ή συλλογικούς τόμους και άρθρα σε περιοδικά, το βυζαντινό ή μεταβυζαντινό δίκαιο αφορούν και τα παρακάτω αυτοτελή δημοσιεύματα:

CHRISTOS P. BALOGLOU, *Georgios Gemistos-Plethon: Ökonomisches Denken in der spätbyzantinischen Geisteswelt.* [Ιστορικές Μονογραφίες, 19.] Αθήνα 1998 (Εκδόσεις Στ. Δ. Βασιλόπουλος), 150 σελ. (με ελληνική περίληψη στις σ. 133-140) [ISBN 960-7731-13-1]. Μετά την Εισαγωγή ερευνά ο συγγρ. σε τέσσερα κεφάλαια κατά συστηματικό τρόπο την οικονομική σκέψη και τις προτάσεις για την ακολουθητέα οικονομική και κοινωνική πολιτική του πολυΐστορος του Μυστρά. Ιδιαίτερη σημασία για την παρούσα επισκόπηση έχουν το κεφ. 3 με την ανάλυση των οικονομικών και δημοσιονομικών αντιλήψεων του Πλήθωνος και των αντίστοιχων προτάσεών του και το κεφ. 4 με την αξιολόγηση των προτάσεων αυτών από τον συγγρ. Το βιβλίο συμπληρώνουν πίνακες αρχαίων και νεότερων συγγραφέων, τοπωνυμίων και πραγμάτων.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Ι. ΜΠΟΥΜΗ, *Ένας παρανοημένος ή παραμελημένος λόγος διαζυγίου. (Το «παρεκτός λόγου πορνείας»)*, Αθήνα 1998 (Επτάλοφος), 120 σελ. [ISBN 960-7298-67-5]. Η μονογραφία αυτή μνημονεύεται εδώ, επειδή ο συγγρ., κατά την ανάλυση των καινοδιαθηκικών χωρίων που αφορούν τον λόγο διαζυγίου εξ αιτίας εξωγαμικών γενετήσιων σχέσεων, κάνει χρήση και πηγών του κανονικού δικαίου από τη βυζαντινή περίοδο.

ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ Κ. ΚΥΡΑΤΣΟΥ (Μητροπολίτη Δράμας), *Συμβολή στην ιστορία της Ιεράς Μητροπόλεως Δράμας (με βάση Πατριαρχικά έγγραφα, 1608-1931)*, Δράμα 1998, 558 σελ. [χωρίς ISBN]. Το βιβλίο αυτό αποτελεί συμπλήρωση της έρευνας που είχε προ πενταετίας σε πρώτη φάση ολοκληρώσει ο συγγρ. (βλ. επισκόπηση έτους 1995 σ. 417) για την ιστορία της Μητροπόλεως, της οποίας προΐσταται. Το νέο αυτό δημοσίευμα περιλαμβάνει μόνον έγγραφα και διαρθρώνεται θεματικά σε τέσσερις ενότητες: α) Όρια, διοίκησις, εκλογές Μητροπολιτών, β) Διαζύγια, εκπαίδευση, ναοί, γ) Οικονομικά, δ) Ι. Μονή Εικοσιφοινίσσης. Είναι προφανές ότι σε όλες τις ενότητες έχουν ενταχθεί έγγραφα με νομικό ενδιαφέρον.

HAMILCAR S. ALIVIZATOS, *Die Oikonomie nach dem kanonischen Recht der Orthodoxen Kirche*, Frankfurt am Main 1998 (Verlag Otto Lembeck), 150 σελ. Πρόκειται για τη μετάφραση στα Γερμανικά από τον A. BELLIGER (που έχει γράψει και την εισαγωγή) του κλασικού έργου του μεγάλου κανονολόγου, το οποίο δημοσιεύθηκε το 1949 στην Αθήνα υπό τον τίτλο «Η οικονομία κατά το κανονικόν δίκαιον της Ορθοδόξου Εκκλησίας».

ΔΗΜΗΤΡΗ ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ανάγλυφα μιας τέχνης νομικής. Βυζαντινό δίκαιο και μεταβυζαντινή "νομοθεσία"*, [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών. Θεσμοί και Ιδεολογία στη νεοελληνική κοινωνία, 69.] Αθήνα 1999, 245 σελ. [ISBN 960-7916-04-2]. Ο συγγρ. προβαίνει σε εκτεταμένη ανάλυση μίας επίσημης νομικής συλλογής που, όπως φαίνεται, συντέθηκε περί το 1564 στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως και της οποίας αποσπάσματα σώζονται στον κώδικα με αριθμό 12 της Σάμου. Τη βάση της συλλογής αποτελούσε βυζαντινή δικαϊκή ύλη συμπληρωμένη με νέες ρυθμίσεις που είχαν εισαχθεί με αποφάσεις της πατριαρχικής συνόδου. Ασχολείται στη συνέχεια ο συγγρ. με τη σχέση ανάμεσα στο καθαυτό βυζαντινό δίκαιο και σε κείμενα μεταβυζαντινά κανονιστικού χαρακτήρα. Εκτός από γενικό πίνακα ονομάτων και πραγμάτων περιέχει το έργο και ευρετήρια των αναφερόμενων κειμένων, των πηγών όλων των κατηγοριών και των χειρογράφων που χρησιμοποιήθηκαν.

HELENI G. SARADI, *Notai e documenti greci dall'età di Giustiniano al XIX secolo.* [Consiglio Nazionale del Notariato. Per una storia del notariato nella civiltà Europea, 4.] Tomo I: Il sistema notarile bizantino (VI-XV secolo). Mi-

lano 1999 (Dott. A. Giuffrè Editore), IX, 325 σελ. [ISBN 88-14-07840-8]. Η συγγρ. πραγματεύεται την οργάνωση των συμβολαιογράφων στο Βυζάντιο, συμπεριλαμβανομένων και των «ταβουλλαρίων» που υπηρετούσαν στον εκκλησιαστικό χώρο. Παρουσιάζονται επίσης η δομή και τα χαρακτηριστικά των συμβολαιογραφικών εγγράφων και σε παράρτημα ανατυπώνονται οκτώ έγγραφα των 9ου-14ου αιώνων (σ. 265-301).

ΝΙΚΟΛΑΟΥ Χ. ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ο συμβολαιογράφος στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1999, 79 σελ. [ISBN 960-91083-0-X]. Επίσης και αυτή η μελέτη έχει ως αντικείμενο το έργο του βυζαντινού συμβολαιογράφου. Στις σ. 52-72 ανατυπώνονται οι βασικές από τις οικείες νομικές πηγές (οι Νεαρές 44, 47 και 73 του Ιουστινιανού και μία της Ειρήνης, καθώς και ο τίτλος 1 του «Επαρχικού Βιβλίου»).

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Ο θρήνος της Αγίας Σοφίας. Θρύλος ή πραγματικότητα;* [Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν. Βυζαντινή πραγματικότητα και νεοελληνικές ερμηνείες, 3.] Αθήνα 1999, 48 σελ. [ISBN 960- 7079-70-1]. Στον «θρήνο» αντικατοπτρίζεται σε αδρές γραμμές, κατά την άποψη της συγγρ., η οργάνωση της Μεγάλης Εκκλησίας, όπου, λαμβανομένων υπόψη των πηγών του κανονικού δικαίου, προβάλλει με σαφήνεια ο μοναστηριακός χαρακτήρας της Αγίας Σοφίας.

ΛΥΔΙΑΣ ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ, *Η νομική προστασία της γονικής περιουσίας στη Μύκονο (17ος-18ος αι.)* [Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου. Παράρτημα.] Αθήνα 1999 (Ακαδημία Αθηνών), 228 σελ. [ISBN 960-7099-81-8]. Πρόκειται για επιμελημένη έρευνα στηριζόμενη στο εθιμικό κυρίως δίκαιο, ως προς το οποίο υπάρχουν άφθονες μαρτυρίες για το συγκεκριμένο νησί, υπό την αυτονόητη επίδραση του βυζαντινού νομικού παρελθόντος.

ΒΑΝΑΣ ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ-ΚΥΡΙΑΝΙΔΟΥ, *Ο Απόβλητος και ο Θεοπρόβλητος. Πολιτική ανάγνωση της Ακολουθίας του σπανού*, Αθήνα 1999 (Εκδόσεις Αλεξάνδρεια), 425 σελ. [ISBN 960-221-166-0]. Ο λόγος, για τον οποίο μνημονεύεται στην επισκόπηση η ούτως ή άλλως πολύ ενδιαφέρουσα αυτή πολιτικο-φιλοσοφική ανάλυση, είναι ότι σε αυτή την ως «Ακολουθία του σπανού» γνωστή λειτουργική παρωδία του 15ου αιώνα διακρίνει η συγγρ. τα χαρακτηριστικά των «κατόπτρων ηγεμόνος» που, όπως προαναφέρθηκε, ανήκουν στις πηγές του δημοσίου δικαίου όλης της βυζαντινής εποχής.

ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, *Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου*. Δεύτερη έκδοση συμπληρωμένη. Αθήνα - Κομοτηνή 1999 (Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα), 348 σελ. [ISBN 960-15-0023-5]. Από την πρώτη έκδοση αυτού του εγχειριδίου, το 1986, ο όγκος της συγγραφικής παραγωγής στο χώρο του βυζαντινού δικαίου επέβαλε την αναθεώρησή του. Η νέα έκδοση είναι πολύ πλουσιότερη σε περιεχόμενο και γι' αυτό καλύπτει διπλάσιο αριθμό σελίδων.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Π. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Το Επαρχικόν Βιβλίον Λέοντος του Σοφού και αι συντεχνίαι εν Βυζαντίω*, Θεσσαλονίκη 2000 (Βάνιας), 141 σελ. [χωρίς ISBN]. Πρόκειται για ανατύπωση διδακτορικής διατριβής που εκδόθηκε μεν πριν από 65 χρόνια, αλλά παραμένει —λόγω της εύστοχης αντιμετωπίσεως των πολυάριθμων προβλημάτων της πηγής αυτής— πάντοτε επίκαιρη. Στο αρχικό κείμενο του 1935 προστέθηκαν πρόλογος του ΣΠΥΡΟΥ ΤΡΩΙΑΝΟΥ, συμπληρώσεις από την ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ και νέοι πίνακες ονομάτων και πραγμάτων. Στον ίδιο τόμο ανατυπώθηκαν δύο ακόμη μελέτες του αείμνηστου δασκάλου που αναφέρονται στο «Επαρχικόν Βιβλίον». Στις σ. 97-108: «Ζητήματά τινα εκ του Επαρχικού Βιβλίου» (1939) και στις σ. 109-117: «Περί το Επαρχικόν Βιβλίον» (1953).

ΙΩΑΝΝΗΣ Ε. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ
1922-2000

Επικήδειοι, νεκρολογίες και ψηφίσματα

Στις 25 Ιανουαρίου 2000 κηδεύτηκε στο Α΄ Νεκροταφείο Αθηνών ο βυζαντινολόγος Καθηγητής Ιωάννης Καραγιαννόπουλος. Τη μνήμη του τίμησαν συγγενείς, φίλοι, μαθητές και συνάδελφοι, άνθρωποι των γραμμάτων και της επιστήμης. Μετά τη νεκρώσιμη ακολουθία που εψάλη στον ναό των Αγ. Θεοδώρων, τον νεκρό χαιρέτησαν οι Καθηγητές: Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα εκ μέρους των μαθητών και συναδέλφων και ως πρόεδρος του Δ.Σ. του Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Βασιλική Παπούλια, Πρόεδρος της Ελληνικής Ιστορικής Εταιρείας, Γεώργιος Γαλάβαρης, Αντιπρόεδρος της Ελληνικής Επιτροπής Βυζαντινών Σπουδών, και Νικόλαος Π. Μπρατσιώτης, Πρόεδρος του Δ.Σ. της Εταιρείας Φίλων του Λαού. Αναγνώσθηκε ψήφισμα της ίδιας Εταιρείας.

Τα κείμενα των επικηδείων δημοσιεύονται εδώ με τη σειρά που εκφωνήθηκαν και παρατίθενται νεκρολογίες και ψηφίσματα για τον εκλιπόντα που δημοσιεύθηκαν στον ημερήσιο τύπο Αθηνών και Θεσσαλονίκης.

ΕΠΙΚΗΔΕΙΟΙ

Πολυαγαπημένε και ακριβέ μας Δάσκαλε και Συνάδελφε,

Με βαθιά οδύνη συγκεντρωθήκαμε όλοι σήμερα στον πάνσεπτο αυτό ναό, συγγενείς και φίλοι, συνάδελφοι και μαθητές σου, για να σου απευθύνουμε τον ύστατο χαιρετισμό, να ενώσουμε τα δάκρυά μας και τις προσευχές μας και να σε προπέμψουμε στο μακρινό σου ταξίδι. Θρηνούμε τον σύζυγο, τον αδελφό, θρηνούμε τον φίλο, τον Καθηγητή, θρηνούμε τον άνθρωπο. Νιώθουμε βαθιά την οδύνη, γιατί στερούμαστε τη ζεστή σου παρουσία, τη σοφία ενός ακάματου ερευνητή, ενός μοναδικού πανεπιστημιακού δασκάλου. Πολλοί υπήρξαν οι μαθητές σου, μερικοί μάλιστα από μας ευτύχησαν να γίνουν και συνεργάτες σου και να γευτούν μαζί σου τον μόχθο και την αυστηρότητα, τη γοητεία, τις χαρές ή και τις απογοητεύσεις της ιστορικής έρευνας.

Ήταν στις 30 Μαΐου του 1997, όταν στην κατάμεστη αίθουσα τελετών της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας τίμησε σε μια σεμνή τελετή την πολύχρονη και πολύπλευρη προσφορά σου στη Φιλοσοφική Σχολή, στο Αριστοτέλειο και τη Θεσσαλονίκη, στην ελληνική και διεθνή ιστορική επιστήμη. Η αντιφώνησή σου, ο τελευταίος επίσημος λόγος σου «Η ευθύνη του πνευματικού ανθρώπου στην εποχή μας» είναι η παρακαταθήκη που μας άφησες. Στην ίδια αίθουσα το 1960 είχαμε γοητευθεί και εντυπωσιασθεί από τον εναρκτήριο λόγο σου ως νέου Καθηγητού της Βυζαντινής Ιστορίας. Και από τότε, όσοι ευτυχήσαμε ν' ακούσουμε τις παραδόσεις σου ή να παρακολουθήσουμε τα φροντιστήρια και τα ειδικά

σεμινάρια, τις εισηγήσεις στα διεθνή συνέδρια, τους πανηγυρικούς λόγους σε επίσημες τελετές του Αριστοτελείου θαυμάζαμε τον μεστό λόγο, τη σοφία και την πολύπλευρη γνώση, την οξύνοια, την επιστημονική ακρίβεια, το πάθος σου για την τελειότητα. Επτά φορές, μας έλεγες, πρέπει να γράψετε μια εργασία. Ακαταπόνητος και απαιτητικός, σχεδόν τυραννικός με τον εαυτό σου και με τους άλλους. Δυσκολευόμασταν πάντα να παρακολουθήσουμε τους ταχείς και έντονους ρυθμούς σου, τις τόσες επιστημονικές σου δραστηριότητες, τους υψιπετείς λογισμούς σου, τα ερωτηματικά και τα ιστορικά προβλήματα που έθετες. Δίπλα σ' έναν τόσο προικισμένο νου νιώθαμε όλο και περισσότερο τη μικρότητά μας, την πνευματική μας αδυναμία, την πτωχεία μας στη γνώση. Εσύ μας έδειξες τον δρόμο, άνοιξες τα μάτια του νου και της ψυχής μας, μας αποκάλυψες ένα ένδοξο παρελθόν, έναν άγνωστο κόσμο: το Βυζάντιο. Την αδιάλειπτη ιστορική συνέχεια του Ελληνισμού. Ερευνητής που προχωρούσε σε βάθος, οδήγησες την έρευνα σε νέους προσανατολισμούς, αλλά και συγγραφεύς των μεγάλων συνθέσεων μας χάρισες μια γενικότερη εποπτεία του βυζαντινού κόσμου και της πολιτιστικής ακτινοβολίας του.

Συχνά μας έλεγες: Ο ιστορικός πρέπει να ξέρει να ερωτά τα γεγονότα, τις πηγές, για να μπορεί να τα ερμηνεύσει. Η ορθή γνώση και ερμηνεία του παρελθόντος μπορεί να μας διδάξει για το μέλλον. Η μεγάλη διδαχή της Ιστορίας.

Με συγκίνηση ανακαλούμε στη μνήμη μας τις στιγμές που μας έκανες κοινωνούς μιας δικής σου σκέψης και ερμηνείας, όταν μας μετέδιδες τη βήμα προς βήμα προσέγγιση της ιστορικής αλήθειας, όταν συζητούσαμε για προβλήματα και θέματα του καιρού μας, αλλά και όταν μας ήλεγχες και αντιδρούσαμε και διαφωνούσαμε για τα καθημερινά και τα ανθρώπινα σε μια συνεχή συμβίωση. Με τους λόγους, τις συμβουλές και τις παραινέσεις ή και τις φωνές μας ενθάρρυνες, μας παρότρυνες. Για τους συναδέλφους και μαθητές σου θα παραμείνεις πάντα ένα φωτεινό πρότυπο επίμονου και αφοσιωμένου ερευνητή, ελεύθερου ακαδημαϊκού δασκάλου, ενός πνευματικού άνδρα. Ήταν στις 7 Ιανουαρίου του 1968, όταν μόνος εσύ, Κοσμήτορας τότε της Φιλοσοφικής Σχολής, μέσα στην παγωμένη και βουβή Σύγκλητο μετά το προπετές και χειμαρρώδες λογύδριο του δικτάτορα, πήρες τον λόγο και ζήτησες «να επανέλθει η χώρα σύντομα στον ομαλό πολιτικό βίο». Κάποιος συγκλητικός από άλλη Σχολή μου είπε ύστερα από δυο μέρες: «Τι είναι αυτά που είπε ο Καθηγητής σου; ή δικός τους είναι ή τρελλός είναι». «Ούτε το ένα ούτε το άλλο» του είπα. Όσοι δεν σε γνώριζαν, δεν μπορούσαν να καταλάβουν τον ασυμβίβαστο και ελεύθερο χαρακτήρα σου.

Θα θυμόμαστε πάντα την αρχοντιά, την έμφυτη ευγένεια, την απλότητά σου.

Στους οικείους σου και στη σεπτή και ήρεμη σύντροφο μιας ολάκερης ζωής, την αγαπημένη σου Ελισάβετ, που επί δυόμισυ χρόνια τώρα με αυταπάρνηση και τόση αγάπη συνδαύλιζε τη μνήμη και τη σκέψη σου και κράτησε αλώβητη την αρχοντιά και την αξιοπρέπειά σου, ευχόμαστε την εκ Θεού παρηγορία, για τις δύσκολες αλλά και τις ευχάριστες και ευτυχισμένες στιγμές, για ό,τι πρόσφερες, για όσες τιμές έλαβες.

Εμείς οι μαθητές σου θα σε θυμόμαστε πάντα με αγάπη και νοσταλγία, γιατί ήσουν ο δάσκαλός μας, ο μεγάλος μας φίλος, ο πατέρας μας.

ΑΛΚΜΗΝΗ ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ
Καθηγήτρια ΑΠΘ

Εκ μέρους της Διεθνούς Ενώσεως Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης, των μελών της Ελληνικής Επιτροπής Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης και της Ελληνικής Ιστορικής Εταιρείας, θέλω να εκφράσω την απέραντη θλίψη μας για την απώλεια του μεγάλου επιστήμονα και πνευματικού ανθρώπου, εκλεκτού συνεργάτου και πολύ αγαπητού φίλου Ιωάννη Καραγιαννόπουλου. Είχαμε πολύ χρόνο για να θρηνήσουμε τη μεγάλη αυτή απώλεια καθ' όλη τη διάρκεια της πικρής του ασθένειας. Τώρα στην τελική φάση της ζωής του πέρασε στη διάσταση εκείνη που ο χρόνος δεν αγγίζει το βαρυσήμαντο έργο του. Αντίθετα βαθαίνει τη σχέση μας μαζί του, με εμάς τους συναδέλφους, τους πολλούς εκλεκτούς μαθητές του, και με όσους το γνώρισαν και θα το γνωρίσουν στο μέλλον. Πέρασε πια στη χορεία όλων εκείνων που ανήκουν στην ιστορία και που με τόσο ασίγαστο πάθος καλλιέργησε, στις προσωπικότητες που σφράγισαν με την παρουσία τους, με το έργο τους, με την ακαταπόνητη δραστηριότητά τους την πνευματική μας ζωή σε μια από τις πιο ουσιαστικές εκφράσεις της, την πνευματική ζωή της χώρας μας, αλλά και σε διεθνές επίπεδο. Οι συνάδελφοί του της Διεθνούς Επιτροπής και οι συνεργάτες του της Ελληνικής Επιτροπής και όλων των μελών της νοσταλγούν την έντονη παρουσία του με την απαράμιλλη αποτελεσματικότητά του στα πλαίσια όλων των επιτροπών που λάμβανε μέρος, είτε ως αδιαφιλονίκητος Γενικός Γραμματέας είτε ως Πρόεδρος. Ασκούσε αυτά τα λειτουργήματα με μεγάλο κύρος και τίμησε και λάμπρυνε τη χώρα μας σε διεθνές επίπεδο. Σήμερα δεν μπορούμε να αναφερθούμε στο μεγάλο έργο που άφησε. Αυτό θα γίνει σε άλλες ώρες πιο νηφάλιες, αλλά στο μεγάλο κενό που μας άφησε ο πολύ αγαπητός φίλος και αξέχαστος συνάδελφος. Η σκέψη μας στρέφεται βέβαια πριν απ' όλους τους άλλους στην εξαίρετη σύντροφο της ζωής του, στον μοναδικό αυτό πνευματικό άνθρωπο, την Ελισάβετ Δούκα-Καραγιαννοπού-

λου, στην οποία εκφράζουμε, όπως και σε όλους τους οικείους του που τόσο του συμπαραστάθηκαν καθ' όλη τη διάρκεια της μεγάλης δοκιμασίας του, τα πιο θερμά μας συλλυπητήρια.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΠΑΠΟΥΛΙΑ
Ομότ. Καθηγήτρια ΑΠΘ

Η Ελληνική Επιτροπή Βυζαντινών Σπουδών αποχαιρετά σήμερα με δυνατή συγκίνηση τον Ιωάννη Καραγιαννόπουλο, άνδρα ο οποίος υπήρξε ακένωτη πηγή ιστορικών γνώσεων και όχι μόνον της ιστορίας του Βυζαντίου. Ο Καραγιαννόπουλος ήταν ευρωπαίος ιστορικός: ερευνητής, δάσκαλος, συγγραφέας με δυνατή φλόγα ζωής μέσα του. Η ακτινοβολία του ήταν διεθνής και επιτεύχθηκε με το συγγραφικό του έργο και τη διδασκαλία του και τους πολλούς αντάξιους μαθητές του.

Πέρα από αυτά η ακτινοβολία του εδραιώθηκε με τη γόνιμη συμμετοχή του σε επιστημονικές οργανώσεις στην Ελλάδα και στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο. Από το 1974 υπηρέτησε ως γραμματεύς, αντιπρόεδρος και πρόεδρος την Ελληνική Επιτροπή Βυζαντινών Σπουδών, του μόνου θεσμού που εκπροσωπεί την Ελλάδα στη Διεθνή Ένωση Βυζαντινών Σπουδών. Η προσφορά του, όπως και σε όλες τις άλλες δραστηριότητές του, υπήρξε πολύπλευρη και εύφορη. Συνέβαλε στην προβολή και προώθηση των Βυζαντινών σπουδών με πάθος, ρεαλισμό και πνεύμα δημιουργικό.

Τον αποχαιρετούμε με συναίσθηση βαθειάς ευγνωμοσύνης για όλα όσα μας έδωσε.

Καθηγητής ΓΙΩΡΓΟΣ ΓΑΛΑΒΑΡΗΣ
Αντεπιστέλλον μέλος Ακαδημίας Αθηνών
Αντιπρόεδρος της ΕΕΒΣ

Ἡ παλαίφατος *Ἑταιρεία τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ* ἐν ὀδύνῃ καταθέτουσα ἐπί τῆς σεπτῆς σοροῦ τοῦ διασήμου Βυζαντινολόγου, Καθηγητοῦ Ἰωάννου Ε. Καραγιαννοπούλου τόν ἀπέριττον στέφανον ἐκ δάφνης, ἀποτίει πρός αὐτόν τόν ὀφειλόμενον φόρον βαθείας τιμῆς καί σεβασμοῦ καί ἀγάπης καί εὐγνωμοσύνης.

Ὑπῆρξεν ἐπιφανής *Ἑταῖρος* καί Σύμβουλος καί στενός, πολύτιμος συνεργάτης της. Ἵδρυσεν καί διηύθυνε τό ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ τῆς *Ἑταιρείας* καί τό ἐπροικοδότησε μέ τήν πλουσιωτάτην προσωπικήν του βιβλιοθήκην. Ἀνέλαβε τήν Ἐφορείαν τοῦ ΛΑΪΚΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ της κατά τό 1992, τό κρίσιμον 127ον ἀκαδημαϊκόν του ἔτος καί διεδραμάτισε καθοριστικόν ρόλον εἰς τόν ἐκσυγχρονισμόν του, τόν ἐμπλουτισμόν του καί τήν ἀνάδειξίν του εἰς τήν σημερινήν αἴγλην του.

Ἡ *Ἑταιρεία τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ* ἐθεώρησεν ὡς μεγάλην τοῦ Θεοῦ εὐλογίαν τήν πολλαπλῶς εὐεργετικήν ἐν μέσῳ αὐτῆς παρουσίαν τοῦ ὑπερόχου αὐτοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου, μέ τό μέγα κῦρος καί τό ἐπιβλητικόν, ἠθικόν ἀνάστημα. Μέ τήν σοφίαν καί τήν σύνεσιν. Μέ τήν ἄκραν ἐπιστημονικήν ἐμβρίθειαν καί νηφαλιότητα. Μέ τήν εὐθυκρισίαν καί τήν ἀνυπέρβλητον εὐσυνειδησίαν. Μέ τήν θαυμαστήν ἀκεραιότητα τοῦ χαρακτῆρος καί τό ὑψηλότατον ἦθος.

Σεμνός καί ταπεινόφρων. Ἀπέριττος καί ἁπλοῦς. Καταδεκτικός καί πηγαίως εὐγενής, μέ τήν χαρακτηριστικήν του φυσικήν καλωσύνην, ὁ Καθηγητής Ἰωάννης Εὐστρ. Καραγιαννόπουλος ἀνεδείχθη εἰς σπουδαῖον πρότυπον αὐθεντικοῦ ἀκαδημαϊκοῦ ἀνδρός, διδάσκοντος καί μέ τήν σιωπήν του, μάλιστα δέ μέ τήν βιοτήν του. Παρέμεινεν ὁ Εὐπατρίδης Πανεπιστημιακός διδάσκαλος εἰς τήν ἐποχήν τῶν ἐξευτελιστικῶν ἐκπτώσεων καί τοῦ θλιβεροῦ πληθωρισμοῦ ἀκαδημαϊκῶν τίτλων καί ἀξιωμάτων. Ὑπῆρξεν ὁ ἀληθινός Πρίγκηψ, διαφυλάξας ἀλώβητον τήν ἀξιοπρέπειάν του, καί ὁσάκις ἡ μικροψυχία συνεμάχει ἐναντίον του μέ τήν μετριότητα καί τήν ἀχρειότητα διά νά τοῦ ἀποκλείση τόν δρόμον. Δέν διενοήθη νά ὑποστείλη τήν σημαίαν τῶν ἀφθίτων ἀξιῶν του εἰς τάς ὁποίας ἐπίστευε. Δέν ἔκλινε τό γόνυ εἰς τόν σχεδόν τά πάντα διέποντα σύγχρονον Βάαλ. Ἐβδελύσσετο τόν λαϊκισμόν, τήν εὐτέλειαν, τήν ἰδιοτέλειαν, τόν συμβιβασμόν, τήν κολακείαν, τήν ἀναρρίχησιν.

Ὅσοι τήν ἱεράν αὐτήν στιγμήν τοῦ ὑστάτου *χαῖρε*, περιστοιχίζομεν τήν σεπτήν σορόν τοῦ Μεγάλου αὐτοῦ ἀνδρός, τοῦ σπουδαίου Ἕλληνος, αὐτοῦ τοῦ ὑπερόχου γνησίου ἀνθρώπου, ἔχομεν, ἀσφαλῶς, συνείδησιν ὅτι ὑστεροῦν καί εἶναι ὄντως πτωχά ὅσα περί αὐτοῦ ἀναφέρω. Καί δέν ἀμφιβάλλω ὅτι ὅλοι ἀνεξαιρέτως ἀναγνωρίζομεν, ἐν τέλει, ὅτι ὁ ἀοίδιμος Καθηγητής Καραγιαννόπουλος διέθετε τό κῦρος καί τήν αἴγλην, διά τῶν ὁποίων ἀνεδεικνύοντο τά ἑκάστοτε ἀξιώματά του, καί ἐλαμπρύνοντο τά πνευματικά καθιδρύματα, τά ἔχοντα, ὡς τό Ἀριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, ἡ Ἀκαδημία τῆς Βιέννης κ.ἄ., τήν ἀγαθήν τύχην καί τήν ἐξαιρετικήν τιμήν νά τόν συγκαταλέγουν εἰς τό δυναμικόν των.

Σεβαστέ καί ἀγαπημένε μας φίλε,

Ἡ *Ἑταιρεία τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ*, τοῦ Θεοῦ συνεργοῦντος, θά κρατήση πάντοτε ἱεράν καί ἄσβεστον τήν σεπτήν μνήμην σου καί θά ἀξιοποιήση δεόντως ὅσα πολύτιμα τῆς προσέφερες. Τό ὑπόσχεται εἰς σέ, ἀλλά καί εἰς τήν θαυμασίαν, τήν ἀνυπέρβλητον εἰς αὐταπάρνησιν καί ἀφοσίωσιν πρός σέ τόν πεφιλημένον της ἀπό τῆς τρυφερᾶς παιδικῆς της ἡλικίας, Γιάννη, τήν ὁμόζυγόν σου, τήν σπουδαίαν καί μεγάλην γυναίκα, τήν κυρίαν Ἐλισάβετ Ἰ. Καραγιαννοπούλου, το γένος Δούκα.

Ἡ μακρά ἀσθένεια τοῦ συζύγου της δέν ἀπεκάλυψε μόνον τόν ἀδαμάντινον ἐκείνου χαρακτῆρα καί τάς μεγάλας χριστιανικάς ἀρετάς του, μέ βασιλίδα τήν θαυμαστήν ἀγόγγυστον ὑπομονήν του, ἀφοῦ πάντοτε παρέμεναν ἔκδηλα εἰς τό πρόσωπόν του ἡ εὐγένεια, ἡ καλωσύνη, ἡ καρτερία καί αὐτό τό χαμόγελον, ἀλλά ἀνέδειξε καί τάς ἰδικάς της σπουδαίας ἀρετάς, τό βάθος τῶν αἰσθημάτων της καί τήν χριστιανικήν πίστιν καί ἀνατροφήν της.

Ὁ «ζωῆς καί θανάτου κυριεύων» ἀναπαύει, ἤδη, ἐν χώρᾳ ζώντων, ἐν σκηναῖς δικαίων» μετά τῶν προαπελθόντων ἁγίων συγγενῶν του, τόν πολυφίλητον νεκρόν μας. Ἄς χαρίζη τήν θείαν παρηγορίαν, τήν δύναμιν καί τήν κατ' ἄμφω ὑγείαν εἰς τήν φιλτάτην καί πιστοτάτην σύντροφόν του Ἐλισάβετ.

Καί τώρα ἄς μοῦ ἐπιτραπῆ ἡ προσωπική μου ἀναφορά. Ἠξιώθην νά συναντήσω τόν σεπτόν Καθηγητήν τό 1955 εἰς Μόναχον. Μᾶς παρέλαβε, μετά τοῦ ἀδελφοῦ μου, καί μᾶς ἐβοήθησεν, ὁμοῦ μετά τῆς ἀγαπημένης μας συζύγου του, εἰς τά πρῶτα μας βήματα ὡς μεταπτυχιακῶν φοιτητῶν. Ὑπῆρξεν ὁ σημαντικώτερος ἐν Γερμανίᾳ διδάσκαλός μου καί, ὁμοῦ μετά τῆς συζύγου του, οἱ πολυτιμότεροι φίλοι μου ἐκεῖ. Ἔκτοτε παρέμεινεν ἡ ἱερά αὐτή σχέσις. Τούς εὐγνωμονῶ καί τούς κρατῶ ἀχωρίστους εἰς τήν καρδίαν μου.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Π. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

Ψήφισμα

Τό Διοικητικόν Συμβούλιον τῆς *ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΤΩΝ ΦΙΛΩΝ ΤΟΥ ΛΑΟΥ*, συνελθόν ἐκτάκτως ἐπί τῷ θλιβερῷ ἀγγέλματι τῆς ἐκδημίας τοῦ ἐγκρίτου

Καθηγητοῦ ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ

ἐπιφανοῦς *Ἑταίρου*, μέλους τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου, Ἐφόρου τοῦ Λαϊκοῦ Πανεπιστημίου τῆς παλαιφάτου *Ἑταιρείας τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ* κατά τήν διανυομένην Εην περίοδον λειτουργίας τούτου, Ἱδρυτοῦ καί Διευθυντοῦ τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης Βυζαντίου καί Δωρητοῦ πρός τήν *Ἑταιρείαν* τῆς σπουδαίας Βυζαντινολογικῆς Βιβλιοθήκης αὐτοῦ, ἀκοῦσαν τοῦ Προέδρου, ἐξάραντος, τήν ἀρτίαν προσωπικότητα, τό ὑψηλόν ἦθος, τήν αὐστηράν προσήλωσιν εἰς τήν Ἐπιστημονικήν Ἔρευναν καί τήν σπουδαίαν εἰσφοράν εἰς τάς Βυζαντινολογικάς Σπουδάς, τήν ἀκλινῆ ἐμμονήν εἰς τά ἰδανικά τοῦ Γένους καί τήν ἐσώψυχον διάθεσιν προσφορᾶς, ἀπεφάσισεν ὁμοφώνως:

1) Νά παρακολουθήση τό Διοικητικόν Συμβούλιον τήν ἐκφοράν του.
2) Νά ἀργήση ἡ *Ἑταιρεία* κατά τήν ἡμέραν τῆς κηδείας.
3) Νά ἀναρτηθῆ μεσίστιος ἡ σημαία τοῦ Μεγάρου τῆς *Ἑταιρείας*.
4) Νά διατεθῆ εἰς μνήμην του ποσόν 300.000 δραχμῶν ὑπέρ τοῦ Λαϊκοῦ Πανεπιστημίου.

5) Νά ἀναρτηθῆ ἡ εἰκών αὐτοῦ εἰς τούς χώρους τοῦ Λαϊκοῦ Πανεπιστημίου.
6) Νά ἀφιερωθῆ αἴθουσα ἐπ' ὀνόματί του.
7) Νά ἀπευθύνη ὁ Πρόεδρος σύντομον ἀποχαιρετιστήριον λόγον.
8) Νά κατατεθῆ στέφανος δάφνης ἐπί τῆς σεπτῆς σοροῦ του.
9) Νά ἀναγνωσθῆ τό παρόν ψήφισμα ὑπό τοῦ Γραμματέως τῆς *Ἑταιρείας*.
10) Νά δημοσιευθῆ τοῦτο εἰς τόν ἡμερήσιον τύπον.
11) Νά ἀποσταλῆ μετά συλλυπητηρίου γράμματος εἰς τήν σύζυγον τοῦ ἐκλιπόντος.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 24η Ἰανουαρίου 2000

Ὁ Πρόεδρος
ΝΙΚΟΛΑΟΣ Π. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

Ὁ Γραμματεύς
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Κ. ΒΛΑΧΟΣ

ΝΕΚΡΟΛΟΓΙΕΣ

Ένας μεγάλος βυζαντινολόγος

Ο εκ των επιφανεστέρων των Ελλήνων βυζαντινολόγων ιστορικών, Ιωάννης Ευστρατίου Καραγιαννόπουλος, με πλούσιο συγγραφικό και διδακτικό έργο, πέθανε την περασμένη Κυριακή 23.1.2000, αφήνοντας κενό δυσαναπλήρωτο και την επιστήμη του πραγματικά φτωχότερη. Ήταν εβδομήντα οκτώ χρόνων (είχε γεννηθεί στη Σπάρτη στις 2.9.1922).

Μετά τις βασικές του πανεπιστημιακές σπουδές στην Αθήνα πραγματοποίησε μεταπτυχιακές έρευνες στη Γερμανία, όπου έγινε διδάκτορας του πανεπιστημίου του Μονάχου (1955) και υφηγητής του (1958). Από το 1960 έγινε έκτακτος και από το 1963 ώς το 1989 τακτικός καθηγητής Βυζαντινής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ), ενώ επίσης το 1966-1967 υπήρξε καθηγητής του γερμανικού Πανεπιστημίου του Μίνστερ. Ως διευθυντής του Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών του ΑΠΘ ίδρυσε και διηύθυνε διάφορες σημαντικές επιστημονικές εκδόσεις, όπως τη σειρά μονογραφιών «Βυζαντινά κείμενα και μελέται» και το περιοδικό «Βυζαντινά» ενώ, επίσης, ως πρόεδρος της Ελληνικής Ιστορικής Εταιρείας (με έδρα της τη Θεσσαλονίκη), ίδρυσε το περιοδικό «Βυζαντιακά» (και τα «Βυζαντινά» και τα «Βυζαντιακά» συμπληρώνουν το 2000 τον εικοστό τους τόμο). Πολλές και σημαντικότατες υπήρξαν οι τιμητικές του διακρίσεις. Ανάμεσά τους: Πρόεδρος Ελληνικής Επιτροπής Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης, αντιπρόεδρος και γενικός γραμματέας Διεθνούς Ένωσης Βυζαντινών Σπουδών, μέλος του Δ.Σ. της Διεθνούς Επιτροπής Ιστορικών Επιστημών, αντεπιστέλλον μέλλος Αυστριακής Ακαδημίας Επιστημών και Βουλγαρικής Ακαδημίας Επιστημών. Επίσης, το 1986 τιμήθηκε με το Διεθνές Βραβείο «Χέρντερ», που αποτέλεσε

πραγματικά ύψιστη διάκριση. Πολλά και σημαντικά είναι τα δημοσιεύματα του Ι. Ε. Καραγιαννόπουλου, γραμμένα στα ελληνικά, γερμανικά, γαλλικά και άλλες γλώσσες (είχε το πολύτιμο προσόν της γλωσσικής ευχέρειας, που του επέτρεπε να είναι πάντα ενημερωμένος βιβλιογραφικά). Από τα 200 περίπου δημοσιεύματά του σημειώνουμε εδώ τις κύριες μονογραφίες του «Τα οικονομικά του πρωτοβυζαντινού κράτους» (1958, γερμανικά), «Οι απαρχές της βυζαντινής ιεραρχίας των Θεμάτων» (1959, γερμανικά), «Πηγαί της βυζαντινής ιστορίας» (1970, με 5η έκδ. 1987 και εμπλουτισμένη γερμανική έκδοση, σε συνεργασία με τον Γκ. Βάις, το 1982), «Το βυζαντινό κράτος» (4η έκδ., 1996), «Ιστορία του Βυζαντινού κράτους», 3 τόμοι για την περίοδο 324-1204 μ.Χ. (νέα έκδοση, 1955). Πολύ χρήσιμο επίσης είναι το εγχειρίδιό του για χρήση από τους φοιτητές και τους εν γένει εκκολαπτόμενους νέους επιστήμονες, με τίτλο «Εισαγωγή στην τεχνική της επιστημονικής ιστορικής εργασίας» (2η έκδ., 1988).

Α. Γ. Κ. ΣΑΒΒΙΔΗΣ
Εφημερίδα «Ελευθεροτυπία» 27 Ιανουαρίου 2000

Ιωάννης Ε. Καραγιαννόπουλος - Ο χαρισματικός βυζαντινολόγος

Με την αναχώρηση, στα 78 του χρόνια, του Ιωάννη Ε. Καραγιαννόπουλου (Σπάρτη 2.9.1922 - Αθήνα 23.1.2000), η ελληνική βυζαντινολογική επιστήμη δέχεται καίριο πλήγμα, ενώ το κενό που μένει είναι πραγματικά δυσαναπλήρωτο. Επιφανές μέλος της γενιάς εκείνης των βυζαντινολόγων-ιστορικών (όπως η Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, γεν. 1917), που διαδέχτηκαν στις πανεπιστημιακές έδρες την εκλιπούσα πια γενιά του Διονύσιου Ζακυθηνού (1905-1933), ο καθηγητής Καραγιαννόπουλος συγκαταλεγόταν στους γνωστότερους και εγκριτότερους διεθνώς βυζαντινολόγους, καταξιωμένος στη διεθνή επιστημονική κοινότητα με το πολυδιάστατο επιστημονικό-ερευνητικό και διδακτικό του έργο. Ένα έργο που εδραζόταν σε στέρεη γνώση της διεθνούς βιβλιογραφίας, μια και ο εκλιπών είχε το πολύτιμο προσόν της γλωσσικής ευχέρειας στις κύριες ευρωπαϊκές γλώσσες.

Έπειτα από τις βασικές του σπουδές ιστορίας-φιλολογίας-αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (πτυχιούχος το 1944), πραγματοποίησε μεταπτυχιακές σπουδές στη Γερμανία. Το 1955 αναγορεύτηκε διδάκτορας του Πανεπιστημίου του Μονάχου όπου είχε την τύχη να φοιτήσει κοντά σ' έναν από τους διασημότερους βυζαντινολόγους του αιώνα μας, τον Φραντς Ντέλγκερ (Franz Dölger). Το 1958 έγινε υφηγητής, επίσης στο Μόναχο, ενώ από το 1960 διορίστηκε έκτακτος (και από το 1963 ως το 1989 τακτικός) καθηγητής της βυζαντινής ιστορίας στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

(ΑΠΘ), καθώς επίσης κοσμήτορας (1967-1968) και συγκλητικός (1982-1983 και 1983-1984) της Φιλοσοφικής Σχολής του ΑΠΘ. Στο μεταξύ, το 1966-1967 δίδαξε ως καθηγητής στο γερμανικό Πανεπιστήμιο του Μίνστερ (Münster), ενώ από το 1989-1990 ήταν ομότιμος καθηγητής του ΑΠΘ.

Ως διευθυντής του Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών (ΚΒΕ) της Φιλοσοφικής του ΑΠΘ, ο καθηγητής Καραγιαννόπουλος έμελλε να συνδέσει το όνομά του με μια πρωτοφανούς έκτασης εκδοτική δραστηριότητα στα ελληνικά χρονικά, ως προς το χώρο των Βυζαντινών σπουδών. Στο ΚΒΕ διηύθυνε με οργανωτικό πνεύμα και με στιβαρότητα μερικές από τις γνωστότερες ελληνικές βυζαντινολογικές σειρές, περιοδικά και επετηρίδες, όπως τη σειρά αυτοτελών δημοσιεύσεων «Βυζαντινά κείμενα και μελέται» (από το 1970), τη σειρά «Θεσσαλονικείς Βυζαντινοί συγγραφείς» (σε συνεργασία με τον καθηγητή Δ. Τσάμη, από το 1980), τη σειρά «Μνημεία βυζαντινών οικισμών» (σε συνεργασία με τον καθηγητή Ν. Μουτσόπουλο, από το 1981), το περιοδικό του ΚΒΕ «Βυζαντινά» (από το 1969) και το θεσσαλονίκειο παράρτημα της διεθνούς έγκυρης σειράς έκδοσης βυζαντινών ιστορικών πηγών «Corpus Fontium Historiae Byzantinae» (από το 1980).

Επίσης, διηύθυνε (από το 1981) την επετηρίδα «Βυζαντιακά» της Ελληνικής Ιστορικής Εταιρείας (με έδρα τη Θεσσαλονίκη), της οποίας υπήρξε πρόεδρος και εμπνευστής των ετησίων ιστορικών συνεδρίων που φιλοξενούνται ανελλιπώς κάθε χρόνο, στα τέλη Μαΐου - αρχές Ιουνίου, στο Πανεπιστήμιο της συμπρωτεύουσας. Ακόμα, μεταξύ 1962-1968, διηύθυνε το σπουδαίο περιοδικό «Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher» (που είχε ιδρύσει από το 1920 ο Νίκος Βέης). Τέλος, ως πρόεδρος της ιδρυμένης το 1978 Εταιρείας Βυζαντινών Ερευνών (επίσης στη Θεσσαλονίκη), ο καθηγητής Καραγιαννόπουλος επόπτευσε την έκδοση αρκετών ακόμη μονογραφιών, σε συνεργασία (από το 1988) με τον εκδότη Βάνια Σεμελίδη, ενώ κατά τα τελευταία έτη ίδρυσε και διηύθυνε το «Κέντρον Ερεύνης του Βυζαντίου» στη γεραρά αθηναϊκή «Εταιρεία των Φίλων του Λαού» (από το 1991).

Ο Ιωάννης Ευστρατίου Καραγιαννόπουλος υπήρξε ένας από τους περισσότερο τιμημένους Έλληνες επιστήμονες, στην Ελλάδα αλλά και στο εξωτερικό. Υπήρξε πρόεδρος της Επιτροπής Μεσαιωνικών Εγγράφων της Βουλγαρίας (Σόφια, 1982), της Ελληνικής Επιτροπής Ιστορικών Σπουδών (1985), της Ελληνικής Επιτροπής Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης (1985) και της Ελληνικής Ιστορικής Εταιρείας (1986). Ακόμη, διετέλεσε αντιπρόεδρος και γενικός γραμματέας της Διεθνούς Ένωσης Βυζαντινών Σπουδών (1985-1996), αντιπρόεδρος της Διεθνούς Ένωσης Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης (1985) και μέλος του Δ.Σ. της Διεθνούς Επιτροπής Ιστορικών Επιστημών. Επίσης, έγινε αντεπιστέλλον μέλος της Αυστριακής Ακαδημίας Επιστη-

μών (Βιέννη, 1979) και της Βουλγαρικής Ακαδημίας Επιστημών (Σόφια, 1983). Τέλος, το 1986 τιμήθηκε με το διεθνές Βραβείο G. Herder.

Το διεθνώς αναγνωρισμένο συγγραφικό του έργο αποτελείται από διακόσιους περίπου τίτλους στα ελληνικά, γερμανικά, γαλλικά, αγγλικά και βουλγαρικά (σε μετάφραση) (βλ. την πρόσφατη αναλυτική του εργογραφία από τον Π. Χονδρογιάννη, «Ι. Ε. Καραγιαννόπουλου, Δημοσιεύματα 1956-1998», «Βυζαντιακά» 19, 1999, σσ. 13-51). Από την πλούσια αυτή εργογραφία ξεχωρίζουν τα ακόλουθα βιβλία και μονογραφίες του: 1) «Τα οικονομικά του πρωτοβυζαντινού κράτους» (γερμανικά, 1958). 2) «Οι απαρχές της βυζαντινής ιεραρχίας των θεμάτων» (γερμανικά, 1959). 3) «Βυζαντινή διπλωματική» (2η έκδοση 1972: πρόκειται για ελληνική έκδοση του εργχειριδίου των Φ. Ντέλγκερ - Ι. Καραγιαννόπουλου, πρωτοδημοσιευμένου στα γερμανικά το 1968). 4) «Πηγαί της βυζαντινής ιστορίας» (1970 και 5η έκδ. 1987). 5) Σε συνεργασία με τον G. Weiss (Γκ. Βάις): «Οι πηγές της βυζαντινής ιστορίας» (εμπλουτισμένη έκδοση, γερμανικά, 1982). 6) «Ιστορία του βυζαντινού κράτους», σε 3 τόμους για την περίοδο 324-1204 μ.Χ. (επανέκδοση, 1995). 7) «Το βυζαντινό κράτος» (4η έκδοση, 1996). 8) «Εισαγωγή στη μεσαιωνική ιστορία και τη μελέτη της» (2η έκδοση, 1987). 9) «Εισαγωγή στην τεχνική της επιστημονικής ιστορικής εργασίας» (2η έκδοση, 1988 - εγχειρίδιο χρησιμότατο για τον φοιτητή και τον εν γένει εκκολαπτόμενο νέο επιστήμονα). 10) «Η πολιτική θεωρία των Βυζαντινών» (1988 και βουλγαρική μετάφραση, 1992). 11) «Εισαγωγή στην επιστήμη της Ιστορίας» (3η έκδοση, 1989). 12) «Το βυζαντινό διοικητικό σύστημα στα Βαλκάνια, 4ος-9ος αιώνες» (1994). 13) «Βυζαντινή διπλωματική βιβλιογραφία. Διερευνητική έκθεση 1949-1974» (1995) και 14) «Η εξέλιξη των αγροτικών σχέσεων στο Βυζάντιο» (1995).

Στα «Βυζαντινά» και στα «Βυζαντιακά» ο Ι. Καραγιαννόπουλος φιλοξένησε για πάνω από δύο δεκαετίες άρθρα των συνεργατών του, των συναδέλφων του, καθώς και αρκετών νέων επιστημόνων στα πρώτα τους βήματα. Εφέτος, το 2000, τα δύο αυτά σημαντικά περιοδικά θα συμπληρώσουν αισίως τους είκοσι τόμους τους, χωρίς όμως την παρουσία του ιδρυτή τους.

Α. Γ. Κ. ΣΑΒΒΙΔΗΣ
Εφημερίδα «Καθημερινή»

Ο Βυζαντινολόγος Ιωάννης Ε. Καραγιαννόπουλος (1922-2000)

Αγαπητή «Μακεδονία»

Έχασε (την 23.1.2000) η επιστήμη της Ιστορίας (και συγκεκριμένα η Βυζαντινή) έναν πολύ αξιόλογον «πρωτομάστορά» της.

Πενθεί η Ελληνική Ιστορική Εταιρεία τον πρόεδρόν της, παρόλο δε ότι εδώ και τρία χρόνια, περίπου, τα αλλεπάλληλα εγκεφαλικά επεισόδια, μας στέρησαν τη φυσική και πνευματική παρουσία του, «ελπίδα πεθαίνει τελευταία», ιδιαίτερα των ελάχιστων ανθρώπων της ουτοπίας, των ερευνητών, μελετητών, των συγγραφέων και γι' αυτό είχαμε την ψευδαίσθηση, ότι θα τον συναντούσαμε, πάλι, τα μέλη της, στο νέο πανελλήνιο συνέδριό της, το τελευταίο Σαββατοκύριακο (ακόμα και το απόγευμα της Παρασκευής) του Μαΐου, όπως κάθε χρόνο, εδώ και μία εικοσαετία (με τελευταία συνάντησή μας το 1997, δυστυχώς). Ο Ιωάννης Καραγιαννόπουλος γεννήθηκε στη Σπάρτη (τη 2.9.1922) και σπούδασε στην Αθήνα και στο Μόναχο. Όμως, νέος, το 1960 κιόλας, εκλέχτηκε έκτακτος καθηγητής της Βυζαντινής Ιστορίας στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης και μετά 3 χρόνια τακτικός, διατέλεσε δε κοσμήτορας, πρόεδρος, συγκλητικός κτλ. ενώ δίδαξε και στο εξωτερικό. Υπήρξε μέλος-εταίρος κτλ. πολλών πνευματικών ιδρυμάτων, γενικός δε γραμματέας της Διεθνούς Ενώσεως Βυζαντινών Σπουδών. Βραβεύθηκε επανειλημμένα.

Η τρίτομη ιστορία του Βυζαντινού κράτους, οι πηγές της, το δίτομο Βυζαντινό κράτος, οι συμβολές του στο πρόβλημα για τον θεσμό των «Θεμάτων» στη Βυζαντινή αυτοκρατορία, για τα οικονομικά, την πολιτική θεωρία κ.ά. ζητήματα του ευρύτατου φάσματος των βυζαντινών σπουδών, είναι μερικά από τα αντικείμενα της έρευνας-συνθέσεως, συγγραφής και, βέβαια, και η βυζαντινή διπλωματική (με τον Γερμανόσοφον δάσκαλό του Fr. Dölger), όπως και η έκδοση σημαντικών κειμένων βυζαντινών συγγραφέων. Ακόμα, τα πολύτιμα και τα πολυσέλιδα «Βυζαντινά», όπως και τα «Πρακτικά» των Συνεδρίων της Ε.Ι.Ε. πολλά οφείλουνε εις τούτον.

Όμως, για εμάς, τους Μακεδόνες (χωρίς κανένα ίχνος τοπικισμού), ο πόνος είναι μεγαλύτερος, διότι υπήρξε εκείνος (ως γενικός γραμματέας στην αρχή και ως πρόεδρος ύστερα), που αποτελούσε τον κινούντα και κινούμενον πυρήνα για την ίδρυση, λειτουργία, άνδρωση κτλ. της Ελληνικής Ιστορικής Εταιρείας, χωρίς να παροράται και να υποτιμάται η συμβολή πολλών δεκάδων άξιων καθηγητών (άλλοτε ή και τώρα) του Αριστοτέλειου. Έδρα της η Θεσσαλονίκη, τόπος συγκεντρώσεων μελετητών από όλη την Ελλάδα.

Ακόμα, δεν πρέπει να αποσιωπηθεί το γεγονός ότι ο εκλιπών φρόντισε να αναδείξει πάμπολλα νέα άτομα, φοιτητές και φοιτήτριές του, βοηθώντας τα ποικιλοτρόπως στη συγγραφική και πανεπιστημιακή σταδιοδρομία τους. Δεν πρόλαβε, δυστυχώς, να εκδώσει τη μελέτη του για τη «Βυζαντινή Μακεδονία».

Τέλος, είμαστε αρκετές δεκάδες και εμείς, οι μη πανεπιστημιακοί δάσκαλοι, οι οποίοι βοηθηθήκαμε από τον καθηγητή Ιωάννη Ε. Καραγιαννόπουλον στην ερασιτεχνική (αλλά «ερωτική») μας πορεία στις αγκαλιές της Βυζαντι-

νής Ιστορίας, διότι ο αποθανών δεν έπασχε από καθηγητική υπεροψία.

Θα κλείσω με έναν αυτο-παρήγορον λόγο, ενθυμούμενος τον συνονόματόν του, τον Καποδίστρια, ο οποίος έγραψε (σε επιστολή του) ότι ο άνθρωπος κρίνεται από το έργο του και δικαιώνεται, καταξιώνεται θα πρόσθετα, και όχι γιατί είναι νεκρός ήδη, μονάχα...

ΓΙΩΡΓΟΣ Χ. ΧΙΟΝΙΔΗΣ
Εφημερίδα «Μακεδονία» 17.2.2000

ΨΗΦΙΣΜΑΤΑ

ΠΡΥΤΑΝΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ Α.Π.Θ.

Εφημερίδα «Μακεδονία» Τρίτη 25 Ιανουαρίου 2000

Το Πρυτανικό Συμβούλιο στην έκτακτη συνεδρίασή του αριθμ. 871/24.1.00, μετά τη θλιβερή αναγγελία του θανάτου του

ΙΩΑΝΝΗ ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ

ομότιμου καθηγητή του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΑΠΘ ψηφίζει:

- Να εκφραστούν τα συλλυπητήρια στην οικογένειά του.
- Να κατατεθεί στεφάνι στη σορό του.
- Να δημοσιευθεί το σχετικό ψήφισμα στον ημερήσιο Τύπο της Θεσσαλονίκης και της Αθήνας.

Ο πρύτανης του ΑΠΘ
ΜΙΧ. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ Α.Π.Θ.

Εφημερίδα «Μακεδονία» Πέμπτη 27 Ιανουαρίου 2000

Το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης πενθεί για το θάνατο του ομότιμου καθηγητή

ΙΩΑΝΝΗ ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ

κορυφαίου και διεθνούς ακτινοβολίας ιστορικού, πανεπιστημιακού δασκάλου και διανοούμενου, που με τις έρευνές του εφώτισε ανεξιχνίαστες πλευρές και πτυχές της ιστορίας του Βυζαντίου και με τη διδασκαλία του τίμησε την ελληνική επιστήμη.

Τιμώντας τη μνήμη του το τμήμα αποφάσισε:

α) Να εκφραστούν τα συλλυπητήρια στην οικογένειά του.
β) Να κατατεθεί στέφανος στη σορό του εκλιπόντος.

γ) Να δημοσιευθεί το ψήφισμα αυτό στον ημερήσιο Τύπο.

Ο Πρόεδρος του Τμήματος Ιστορίας & Αρχαιολογίας
καθηγητής ΙΩΑΝ. Σ. ΚΟΛΙΟΠΟΥΛΟΣ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ Α.Π.Θ.

Εφημερίδα «Αγγελιοφόρος» Παρασκευή 28 Ιανουαρίου 2000

Το Τμήμα Φιλολογίας του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης πληροφορήθηκε με θλίψη το θάνατο του ομότιμου καθηγητή του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ.,

ΙΩΑΝΝΗ ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ

ο οποίος υπήρξε διεθνούς φήμης βυζαντινολόγος, με σημαντικότατο επιστημονικό έργο στον κλάδο της Βυζαντινής Ιστορίας και επί τριακονταετία πανεπιστημιακός δάσκαλος.

Το Τμήμα Φιλολογίας αποφάσισε:

Να εκφράσει θερμά συλλυπητήρια στους οικείους και φίλους του εκλιπόντος και να δημοσιεύσει το παρόν ψήφισμα διά του Τύπου.

Ο πρόεδρος του Τμήματος
Δ. Ζ. ΝΙΚΗΤΑΣ

ΚΕΝΤΡΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

Εφημερίδα «Μακεδονία» Παρασκευή 28 Ιανουαρίου 2000
Εφημερίδα «Καθημερινή» Παρασκευή 28 Ιανουαρίου 2000

Το διοικητικό συμβούλιο του Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών (ΚΒΕ) του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, μόλις έλαβε γνώση της εκδημίας του ομότιμου καθηγητή της Φιλοσοφικής Σχολής του ΑΠΘ

ΙΩΑΝΝΗ ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ

κορυφαίου βυζαντινολόγου, ιδρυτή και επί χρόνια διευθυντή του τμήματος Ιστορίας και των εκδόσεων του ΚΒΕ, που με το διδακτικό και συγγραφικό του έργο και το ακαδημαϊκό του ήθος και κύρος ελάμπρυνε τις βυζαντινές σπουδές και συνετέλεσε στη διεθνή προβολή και καταξίωση του ΚΒΕ, αποφάσισε στις 24.1.2000:

1. Να εκφράσει τα συλλυπητήρια στη σύζυγο του εκλιπόντος.
2. Να παραστεί η πρόεδρος του Δ.Σ. του ΚΒΕ στην κηδεία του.

3. Να αφιερωθεί στη μνήμη του ο 21ος τόμος του περιοδικού του ΚΒΕ «Βυζαντινά».
4. Να δημοσιευθεί το παρόν στον ημερήσιο Τύπο Αθηνών και Θεσσαλονίκης.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
Εφημερίδα «Ελευθεροτυπία» Πέμπτη 27 Ιανουαρίου 2000
Εφημερίδα «Το Βήμα» Πέμπτη 27 Ιανουαρίου 2000
Εφημερίδα «Μακεδονία» Πέμπτη 27 Ιανουαρίου 2000

Το Δ.Σ. της Ελληνικής Ιστορικής Εταιρείας συνήλθε εκτάκτως την 24η Ιανουαρίου 2000 μετά τη θλιβερή είδηση της αποδημήσεως του αειμνήστου ομοτίμου καθηγητού της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ

διαπρεπούς Ιστορικού και Βυζαντινολόγου, ιδρυτού, εμψυχωτού και προέδρου της Εταιρείας για πολλά έτη, ο οποίος με το διδακτικό και συγγραφικό του έργο και με το επιστημονικό κύρος, τη δραστηριότητα και παρουσία του σε διεθνές επίπεδο ελάμπρυνε την ελληνική ιστορική επιστήμη, αποφάσισε να εκφράσει τα πιο θερμά συλλυπητήρια στην εξαίρετη σύζυγό του, πνευματική σύντροφο και συνεργάτη μιας ολόκληρης ζωής, καθώς και στους οικείους του, να τιμήσει τη μνήμη του, να καταθέσει στέφανο και χρηματικό ποσόν στους «Γιατρούς χωρίς Σύνορα» και να δημοσιεύσει το παρόν στον ημερήσιο Τύπο.

Η Πρόεδρος
ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΠΑΠΟΥΛΙΑ

Η Γεν. Γραμματέας
ΑΛΚΜΗΝΗ ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
Εφημερίδα «Το Βήμα» Κυριακή 30 Ιανουαρίου 2000

Η Εταιρεία Βυζαντινών Ερευνών με βαθύτατη θλίψη πληροφορήθηκε τον θάνατο του προσφιλούς και αειμνήστου καθηγητή και προέδρου της

ΙΩΑΝΝΗ Ε. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ

Ο αποθανών εμπνεύστηκε και ίδρυσε την Εταιρεία Βυζαντινών Ερευνών με σκοπό την ενίσχυση και προβολή του έργου των νέων βυζαντινολόγων με την οργάνωση σεμιναρίων και τη δημιουργία εκδοτικής σειράς, την οποία εμμέσως χρηματοδότησε και διηύθυνε μέχρι το τέλος με ένθερμο ζήλο.

Το Δ.Σ. της Εταιρείας Βυζαντινών Ερευνών τιμώντας τη μνήμη του κορυφαίου ιστορικού και βυζαντινολόγου, του εξαίρετου ακαδημαϊκού δασκάλου αποφάσισε σε έκτακτη συνεδρία την 24η Ιανουαρίου 2000 να παραστεί στην κηδεία, να εκφράσει τα συλλυπητήρια στη σύζυγό του και να καταθέσει αντί στεφάνου χρηματικό ποσό στην οργάνωση Γιατροί Χωρίς Σύνορα.

Η Αντιπρόεδρος
ΑΛΚΜΗΝΗ ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ

Η Γεν. Γραμματέας
ΜΑΡΘΑ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ-ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ

ΙΔΡΥΜΑ ΜΕΛΕΤΩΝ ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΥ ΑΙΜΟΥ
Εφημερίδα «Μακεδονία» Τετάρτη 26 Ιανουαρίου 2000
Εφημερίδα «Το Βήμα» Τετάρτη 26 Ιανουαρίου 2000

Το διοικητικό συμβούλιο του Ιδρύματος Μελετών Χερσονήσου του Αίμου με βαθύτατη θλίψη πληροφορήθηκε το θάνατο του διακεκριμένου καθηγητή βυζαντινολόγου

ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ

ο οποίος διετέλεσε μέλος του διοικητικού συμβουλίου του Ιδρύματος επί σειράν ετών και προσέφερε μεγάλες υπηρεσίες σ' αυτό.

Στη συνεδρίασή του της 24ης Ιανουαρίου 2000, στην οποία έγινε αποτίμηση του σημαντικού έργου του και της προσφοράς του, το διοικητικό συμβούλιο του ΙΜΧΑ αποφάσισε:

1. Να εκφράσει τα θερμά συλλυπητήρια στην οικογένεια του εκλιπόντος.
2. Να δημοσιεύσει νεκρολογία στο περιοδικό σύγγραμμα του Ιδρύματος.
3. Να δημοσιευθεί το σχετικό ψήφισμα στον ημερήσιο Τύπο.

Το διοικητικό συμβούλιο
του ΙΜΧΑ

ΕΚΤΥΠΩΣΗ
ΑΘ. ΑΛΤΙΝΤΖΗ, ΕΘΝ. ΑΜΥΝΗΣ 38
ΤΗΛ. 222.965, 221.529
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ